

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Odense bys historie

E. Ladewig Petersen
Knud J. V. Jespersen
Leon Jespersen

DE FEDE ÅR ODENSE 1559·1660

UDGIVET AF ODENSE KOMMUNE 1984

Odense bys historie

E. Ladewig Petersen

Knud J. V. Jespersen · Leon Jespersen

De fede år · Odense 1559 · 1660

Odense bys historie

Redaktionsudvalg:

Tage Kaarsted (formand)

Hans Chr. Johansen

Niels Oxenvad

Carsten Tofte

Redaktionssekretær og billedredaktør:

Jørgen Thomsen

E. Ladewig Petersen
Knud J. V. Jespersen · Leon Jespersen

De fede år Odense 1559 · 1660

Udgivet af Odense Kommune
I kommission hos Odense Universitetsforlag · 1984

DE FEDE ÅR
ODENSE 1559 · 1660

© by E. Ladewig Petersen, Knud J. V. Jespersen,
Leon Jespersen

Bogen er trykt hos OAB-Tryk, Odense
med Baskerville

Reproarbejdet er udført af Belgrafik

Omslag til dette bind og lay-out for værket som helhed:

Poul Jeppesen

Den typografiske tilrettelægning af dette bind
er foretaget af Jørgen Thomsen

Printed in Denmark 1984

ISBN 87-7492-302-1 (Odense bys historie)

ISBN 87-7492-501-6 (De fede år)

Indholdsfortegnelse

E. LADEWIG PETERSEN	
1 By og opland	9
Byens funktioner 9 · Byen og dens omgivelser 14	
Hvilken form havde Fyn i 1600-tallet? 17 · Odense fjord og havn 21	
Veje omkring Odense 31	
Byen og dens opland: Institutionelle rammer 37	
Byen og dens opland: Reelle afgrænsninger 42	
Len og lensmænd 50	
Opland og by: Dyrkning, ejendomsfordeling, befolkning 55	
Odenses regionale og landsmæssige placering 65	
KNUD J.V. JESPERSEN	
2 Odense i 15-1600-tallet	69
3 Byen i hverdag og fest 81	
Dagligliv i Odense 1560-1660 81 · Gader og torve 81	
Vandforsyning 86 · Sanitære forhold 87 · Byens boliger 89	
Byen i fest – lenshyldningen 1580 95	
E. LADEWIG PETERSEN	
4 Befolkningsforhold.	103
Folk og fæ i Odense 103	
Befolkningsstrukturer og demografiske mønstre 108	
Epidemiske sygdomme 113 · Sundhedsvæsen 118	
Bevægelighed og vandringer 123 · Adel i Odense 131	
KNUD J.V. JESPERSEN	
5 Bystyre og forvaltning	143
De landspolitiske rammer 143 · De lovgivningsmæssige rammer 146	
Bystyret i det 16. århundrede 149	
»Jeg ved fem eller seks stykker med ham, som intet duer...«	
– Hans Mule kontra magistraten 1585 153	
Magistraten i det 17. århundrede 155	
Borgmestre og råd – sammensætning og rekruttering 157	
Borgmestrene 158 · Rådmændene 163 · Oluf Bager 163	
Det 17. århundredes rådmænd 167 · Byrådets funktioner 173	

	Magistratens arbejdsområder – og dens hjælpere	174
	»God skik og politi«	174 · Næringsvæsenet og magistraten
	Skatte- og finansvæsen	179
	Byens forvaltningsstab – afsluttende bemærkninger	182
6	Lov og orden – ret og pligt	184
	Rammerne: Det danske retssystem 1560-1660	184
	Ordenshåndhævelse	187 · Byens retssystem 1560-1660
	Bytinget	196 · Rådstueretten
	Byting, rådstueret og købstadsforordningen af 1619	204
	Fornyset landstingsret 1649	206 · Oluf Bagers låsebrev
		209
	E. LADEWIG PETERSEN	
7	Sociale og økonomiske vilkår	216
	Sociale forhold. Den rige hjælpe den fattige:	
	Skatter, skifter og sociale skel	216
	Odense – et standsdelt bysamfund?	224
	Erhvervsforhold. Søværts og lokal omsætning	244
	Købmænd og kræmmere	253 · Storkøbmandshandel
		260
	Øksnehandel	268 · Penge og pengeudlån
		277
	Priser og lønninger	284
	Bådsmænd, bøsseskytter og borgervæbning	299
	KNUD J. V. JESPERSEN	
8	Organisationsliv: Gilder og lav.	305
	Rammerne: Gilde- og lavsvæsen i Danmark	305
	Lavsvæsenet i Odense 1560-1660	312
9	Kirken og gejstligheden.	323
	Indledning	323 · Tro og overtro
		323
	Mester Hans Schults alderdomssvækkelse –	
	og hans kur imod den	325
	Faust i Odense –	
	Christen Pedersens forskrivning til Djævelen 1634	329
	Den efterreformatoriske kirke i Odense 1560-1660	332
	Gejstligheden	335 · Fyns biskopper efter reformationen
		336
	Sognegejstligheden	345
10	Skolevæsenet.	355
	Rammerne: Skolelovgivningen	355 · Skolevæsenet
		360
	Latinskolen	360 · Skolebygningen
		361 · Lærerstab
		363
	Disciple og disciplin	365 · Elevtal og klassedeling
		367
	Undervisningen	369 · Gymnasiet
		372

E. LADEWIG PETERSEN	
11	Levestandard og forsorg 377
	Levestandard: Immaterielle livsvilkår 377
	Levestandard: Det daglige brød 383 · Krisetider i 1620'erne 391
	Armod og fattigforsorg – fattigdom og almisse i 15-1600-tallet 395
	Fra Gråbrødre kloster til Odense hospital 400
	Fattigordningen 1632-33 406
LEON JESPERSEN	
12	Velstanden vender 412
	Riget fattes penge – skattestaten 412
	Odenses skatter til kronen 415
	Kommunale skatter og regnskaber 420
	Reaktioner på skattetrykket 424
	Odenses vilkår under begunstigelsen af København 426
13	Konjunkturskellet i 1640'erne 432
14	Krig 1657-60 443
	Demografisk katastrofe 443 · Økonomisk katastrofe 448
	Fra købmand til embedsmand 453
	Linierne til enevældens magre år 456
	Noter 461
	Kilde- og litteraturfortegnelse 477
	Navneregister 485

1 · By og opland

Byens funktioner

Med et overblik og et klarsyn, som er forbløffende for sin tid, fastslog biskop C.T. Engelstoft allerede for mere end hundrede år siden, at reformationen ændrede Odenses funktioner og præg på dybtgående måde. Byen selv kom ikke til at øve nogen som helst indflydelse på den nye statsorden, og kirkeordningen gennemførte Jørgen Jensen Sadolin efter regeringens anvisninger,

»men om end Odense by ... gik hårdt medtaget ud af grevfejdens krise. rejste den sig dog forholdsvis hurtigt igen. Denne gang var det handelen, der hævdede den, og med velstanden samvirkede kongelige befalinger mere end kongelig gunst: Havde det gamle Odense skyldt Sct. Knud og kirken sin glans, blev nu handelen og regeringen de væsentligste støtter for dets velmagt«.

Engelstofts bedømmelse holder på mange måder stadig stik, selv om den kræver uddybning. Uden at det her er nødvendigt at gå i enkeltheder, var byen jo også før reformationen centrum for en ganske omfattende og kapitalkrævende kvæghandel; endnu Cornelius Hamsfort (død 1627) karakteriserer Odensebispens Jens Andersen Beldenak som foregangsmand.

Det er muligt, at Odenses vanskelige havneforhold kan have kompliceret købmandshusenes handel med massevarer som korn og kan have begunstiget kvæghandelen. Under alle omstændigheder spiller eksporthandelen med begge varetyper en afgørende rolle for byens store handelshuse gennem hele perioden, og den foregik i nær forretningsmæssig forbindelse med kronens og adelens store godser over store dele af Fyn, om end med regionale begrænsninger for byens opland. Meget symptomatisk er det derfor også, at en række af byens førende købmænd – Karen Kotte, Oluf Bager og Hans Mule – under den nordiske syvårskrig (1563-70) var i stand til at skaffe regeringen store leverancer af krigsvigtige varer på kredit eller mod betaling i masseleverancer af korn og kvæg fra kronens godser – på linie med københavnske matadorer som Marcus Hess og hans borgmesterkolleger.

På den anden side tjente Odense både før og efter reformationen også en række andre funktioner, sikkert bl.a. beroende på byens geografisk centrale beliggenhed. Den kom til at danne ramme for en næsten uoverskuelig række

politiske og andre møder på rigsplan eller lokalt plan. Herredagsmøder og diplomatiske forhandlinger blev normalt henlagt til København, som var undervejs mod at blive varig residensstad, men »seriøse« møder som rigsrådsmøder, stændermøder osv. eller festligt symbolske som hyldningen og forleningen 1580 blev regelmæssigt henlagt til Odense. Endelig tjente Odense ligeledes både før og efter reformationen som sæde for en omfattende, offentlig administration, som blot efter reformationen ikke længere behøvede at vige pladsen for bispestolen og de øvrige kirkelige institutioner. 1541 kunne kronens lensadministration flyttes fra Næsbyhoved, som var blevet ødelagt under grevefejden, til Odensegård (Sct. Hans kloster). At lensmændene indtil ændringen havde sæde på Næsbyhoved, betyder ikke, at de ikke havde kontakt med byens affærer, men en regeringsordre 1547 pålagde lensmændene over hele landet at føre »tilsyn« med købstæderne i deres len, en kontrolmulighed og en indflydelseskanal, som skærpedes ved købstadsforordningen 1619, der gav lensmanden stærkere beføjelser og gjorde det muligt for ham at gribe direkte ind i bystyret. Dette fik for Odense særlig betydning i Henning Valkendorfs lange lensmandsperiode 1628-55 – og under skærpede vilkår.

På lokalt plan havde det fynske landsting fra gammel tid sæde i Odense, og med en vis uformaliseret tilknytning til landstinget tjente byen som mødested for den fynske adels årlige landemoder. Af vigtighed er det videre, at Gråbrødre kloster fra 1539 mere eller mindre centraliseret fungerede som regionalt centrum for hele Fyns – meget utilstrækkelige – fattigforsorgsvæsen. Endelig blev byen – især i 1600-tallet, men inden den lutherske ortodoksis sejr – samlingssted for livlig kulturel aktivitet og et højere uddannelsesvæsen, knyttet bl.a. til navne som Cornelius Hamsfort og den lærde Holger Rosenkrantz eller institutioner som akademiet og gymnasiet.

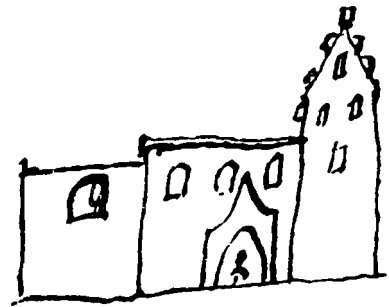
Naturligvis overså eller undervurderede Engelstoft ingenlunde betydningen af alle disse funktioner eller disse institutioners placering inden for byens rammer. En bys funktioner og aktivitetsniveau lader sig imidlertid kun vanskeligt måle, ikke blot for nutiden, men med en samtidig alen. Trods mange lighedspunkter eller fælles funktioner kan bysamfund være absolut usammenlignelige; moderne geografers og historikers forsøg på at skabe en systematisk bytypologi kan være værdifulde eller tjene som nyttige analyse-redskaber, men løber også en risiko for at ende som golde skabeloner eller – med et strindbergs udtryk – som byknappologi. Hver af de funktioner, som er blevet opregnet, kræver mere udførlig redegørelse, men også vurdering i en indbyrdes sammenhæng og i forhold til andre danske bysamfund.

Bedømmelsen af byens sociale mønstre og dens funktioner vanskeliggøres blot ved, at det kildemateriale, som hidtil har foreligget, eller som nu

har kunnet fremdrages, på mange måder kan være eller vitterligt er ensidigt eller endda har indbyggede skævheder, som kan gøre en total kortlægning af byens funktioner ufuldstændig set ud fra moderne historiske synspunkter. Grundene til dette misforhold, som ikke blot beror på mangelfuld overlevering eller vanrøgt, er flere. For det første bærer vor nuværende viden endnu i høj grad spor af ældre historikers interesse for »overklassen«, for kirkehistorie, lærdomshistorie osv. Men for det andet er kildematerialet i meget stor udstrækning netop i sig selv udsprunget af aristokratiske kredses virksomhed, selv om den »menige almue« netop i periodens løb selv begynder at få mæle i dombøger, rådstueprotokoller osv.; den forvandles langsomt fra et objekt, som vi kun får kendskab til gennem andre socialgruppers kilder, til selvstændigt agerende subjekter, selv om vi efter sagens natur oftest støder på den i konfliktsituationer. Endelig er der også vanskeligheder forbundet med det omfangsmæssigt hastigt voksende materiale i kancelliets arkiver. Dels ved vi ikke altid med sikkerhed, hvor socialt repræsentativt det er, bl.a. fordi klager kunne være en betænkelig sag for menigmand; dels kan vi heller ikke altid afgøre, om administrative indgreb og afgørelser skyldes lokale initiativer eller beror på centralt styrende organers afgørelser. Over for en stor del af byens funktioner og den mødeaktivitet, som fandt sted, var menigmands rolle tilskuerens eller servicefunktionens.

På den anden side er kildematerialet tilstrækkeligt omfattende og fyldestgørende til, at vi tør fastslå, hvilke funktioner Odense – i lighed med eller til forskel fra andre byer – ikke havde eller kun besad i begrænset omfang. Først og fremmest blev byen aldrig residensby, selv om »rejssekongedømmet« først definitivt ophørte i 1600-tallet. Større møder eller festlige arrangementer som kongebisættelserne 1559, tronfølgevalget i foråret 1580 eller den efterfølgende lenshyldning blev derfor særdeles omstændelige foretagender og krævede opstilling af kulisser, som netop i 1580 af pladshensyn greb dybt ind i byens topografi.

Selv om majestæterne undertiden nævner »vort slot i Odense« eller »vor residens i Odense«, er der tale om midlertidig eller provisorisk iscenesat indlogering på lensmandsboligen på Sct. Hans kloster eller undertiden andre steder. Christian IV foretrak – så længe hans svigermoder, Ellen Marsvin, residerede som lensmand på Dalum kloster – som hans kalendernotater viser, at »overnatte« her under sine gennemrejser. Og selv Karl X Gustav, som efter sin dumdristige march over Lille Bælt nåede frem til Odense 31. januar 1658 og indlogerede sig hos borgmester Thomas Brodersen Risbrich, flyttede dagen efter til Dalum kloster, hvor han utålmodigt afventede sine officerers rekognosceringer af Store Bælt, men flyttede atter 3. februar tilbage til borgmestergården. Den berømte – men vildt overdrevne – scene, da gene-

Biskop Jacob Madsens visitatsbog er en guldgrube for lokalhistorisk interesserede. I bogen har biskoppen søgt for søgn indført oplysninger om kirkebygninger og kirkeinventar, om præsterne og deres evner som prædikanter, om menighedernes kristendomskundskaber og om meget, meget mere. Desuden har Jacob Madsen normalt tegnet den lokale kirke. Nogen stor kunstner var han nu ikke! Her er det kirken i Trøstrup (i dag Korup kirke). Kirken er – som de fleste tegninger i visitatsbogen – tegnet spejlvendt. (Tegningerne her og på de følgende sider er alle hentet fra den trykte udgave: Jacob Madsen: Den fynske Biskop Mester Jacob Madsens Visitatsbog).

Generalkvartermester Erik Dahlbergh (1625-1703), malet af David Klöcker Ehrenstrahl 1664. (Uppsala universitet).

ralkvartermester Erik Dahlbergh aflagde rapport, og kongen på hans råd traf beslutningen om marchen over Store Bælt, kan trods Dahlberghs senere påstand ikke være foregået i Dalum kloster, men må have fundet sted i borgmestergården i Odense.

Normalt foretrak majestæterne – og da især Christian III og Frederik II – at bo på de befæstede, men også mere rummelige og bekvemmelige slotte i Kolding og Nyborg, som var blevet nyopført eller moderniseret i Christian III's regeringstid til militære og residensmæssige formål, ofte endda i lange perioder. Når ikke vigtige møder, retteringsmøder specielt med fynske sager på programmet eller præsentationsforestillinger som hyldningerne 1580 tvang kongerne til at affinde sig med de trangere forhold i Odense, er det påfaldende, at de ofte blot passerede byen på hastig gennemrejse. På nogenlunde tilsvarende måde tjente Odensegård hyppigt som logi for fornemme udenlandske gæster – fyrster eller diplomater – på gennemrejse, en kendsgerning, som set fra historikerens synspunkt har den fordel, at lensregnskaberne giver regelmæssige og fyldige efterretninger om lensmændenes vareindkøb i byen ved sådanne lejligheder.

Disse forhold hænger utvivlsomt sammen med, at Odense var og forblev en »åben by« uden befæstningsværker af væsentligt omfang. Byen havde ingen betydning i landets strategiske net af fæstninger, som foruden grænsen til Sverige først og fremmest skulle tjene til beherskelse af ruterne gennem de danske farvande og de punkter, hvor de krydses af vigtige landruter, Korsør, Nyborg, Hindsgavl eller Kolding. Lige siden Odenses borgere under grevefejden havde jævnet Næsbyhoved slot med jorden og lagt byen åben, havde der ikke været noget behov for nogen befæstning – og trods kongebegravelserne siden 1513 i Gråbrødrekirken og trods ombygning af Sct. Hans kloster 1575 åbenbart heller ikke noget incitament til indretning af en residens.

Som turistattraktion synes Odense derimod ikke at have haft meget at byde fremmede; oftest ledsager gennemrejsende diplomater, officerer eller adelsmænd på udenlandsrejser kun deres rejseberetninger med knappe og normalt ligegyldige eller intetsigende notater. Selv den danske læge Holger Jacobæus, som ved forskellige lejligheder besøgte og – ofte meget studentikost – karakteriserede de danske byer, kunne om Odense kun notere: »Adel og knive«.

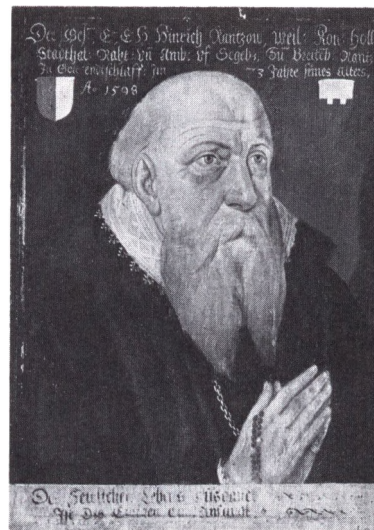
Om forevisning af byens seværdigheder for fremmede har vi kun meget spredte efterretninger om besøg i Sct. Knuds kirke og Albani kirke. Byggearbejderne i Sct. Knuds kirke og fremdragelsen af helgenskrin og indskrifter 1582 vakte berettiget antikvarisk interesse og nåede takket være den lokale – Hamsforts? – eller kansler Niels Kaas' formidling frem til et internationalt publikum, da de blev publiceret af den kongelige statholder i hertugdøm-

merne (og ejer af Rantzausholm, nu Brahetrolleborg) Henrik Rantzau i Braunius' og Hogenbergs *Theatrum urbium* 1593. Også den schlesiske adelsmand Erich Lassota von Sleblau, som besøgte Odense netop 1593 undervejs til en gesandtskabsrejse til Rusland, benyttede lejligheden til (selvstændigt eller andenhånds?) at afskrive indskrifterne i Sct. Knuds kirke, men gav samtidig en relativt fyldig beskrivelse af byen.

Langt mere tvivlsomme er efterretningerne om besøg i Albani kirke, der synes at være blevet brudt ned allerede i 1500-tallet. Endnu i 1690 fik en østrigsk jesuit – Martin Gottscheer – angiveligt forevist Albani kirke, herunder det vindue, hvorigennem Knud den Hellige udefra var blevet stenet, og det sted i kirken, hvor kongen var blevet gennemboret af spyd. Om der foreligger misforståelser og myter, eller om man har moret sig ved at lade en »papist« løbe med limpinden, får stå hen. Til de mere kuriøse og jordnære efterretninger hører det derimod, at den franske gesandt Louis Deshayes de Courmenin, som 1629 besøgte Odense undervejs mod Holsten og Rusland, registrerede, at de unge piger i Odense var landets kønneste; at han mod alle odds snarest har været offer for en dansk eller europæisk banalitet, fremgår af, at en nederlandsk officer, Jan van Beveren, som passerede Odense 1659, nedslået dementerede påstanden.

Odense havde således ikke permanente servicefunktioner, som f.eks. København fik ved hoffets, flådeinstitutionernes og de militære arsenalers tilstedeværelse fra slutningen af 1500-tallet – og dermed heller ikke de samme vækstbetingelser. Fra dette synspunkt begrænsedes Odenses funktioner til værtsrollen for den endeløse række af møder – med både herskab og tjenestefolk som gæster – og som en vigtig rasteplass for gennemrejsende af enhver art. Vi kan antage, at både mødevirksomheden og indlogeringen og befordringen af fremmede har budt byen gode herbergsmuligheder og arbejde for vognmænd – med alle de deraf flydende lavs- og brødnidsfarvede konflikter i kølvandet: Indbyrdes stridigheder eller sammenstød med nabobyerne om restriktioner eller »fagforeningsbegrænsninger« af arbejdspligt, som vi kender til overflod, fordi de øjeblikkeligt gav anledning til besværinger over for bystyret eller klager til kancelliet.

Byens velstand beroede således sikkert helt overvejende på dens handel, men, som Engelstoft allerede antydede, også på, at den offentlige mødeaktivitet og købmandshusenes nære forbindelser med kronen i 1500-tallet gav incitament til vækst. Alligevel må vi forudsætte, at alle de funktioner, som er blevet nævnt, hører sammen i en helhed eller er indbyrdes nært forbundne og afhængige af hinanden. Ligesom andre større købstæder – Ribe, Århus eller Ålborg – prægedes Odense af de nære forbindelser mellem den kongelige lensmand, den lokale adel og stadens rådsaristokrati – samfundets ari-

Det var denne front udseende herre, den lærde Henrik Rantzau (1526-98), der tog initiativ til at få Odense tegnet til Braunius' værk 1593. Billedet her er malet af en ukendt kunstner 1598. (Ratnoesky fot., Frederiksborgmuseet).

stokratiske lag, som gav tonen an i »de fede års« velstandsvækst og sociale polarisering; men fremfor de øvrige byer giver dens geografisk centrale placering og den livlige mødeaktivitet den sit særpræg, selv om »etatsrådernes by« endnu tilhørte en fjern fremtid.

Byen og dens omgivelser

Er samtidens fremmede eller danske rejsendes iagttagelser karrige eller interesserede, har topografen Arent Berntsen (1610-80) leveret en ypperlig skildring af Odense og Fyn – alsidig, men langt fra ukritisk – i sit værk *Danmarks og Norges frugtbare herlighed*, som udkom 1650-56. Sine topografiske, administrative og statistiske samlinger havde han anlagt allerede i sin ungdom i Jylland, men de blev fulgt op og suppleret ved selvsyn. I sin undertiden næsten lyriske lovprisning af Fyn forsikrer han, at enhver vil kunne overbevise sig, der »med mig derudi landet sig nogen tid har opholdt«.

Uden at kunne gå i enkeltheder fremhævede Arent Berntsen i sin fyldige redegørelse for Fyns erhvervsgeografi de – i sammenligning med andre landsdele – usædvanligt gunstige jordbundsforhold og naturlige afvandsforhold gennem de mange åløb. Trods bonitetsforskelle gav jorden alt efter dens beskaffenhed muligheder for meget store afgrøder og høj produktivitet både for rug, byg, havre og boghvede; den sidste ved fynboerne »at berede, de ikke alene sig selv til god ophold og navnkundig spise idelig kunne have at bruge – men endog med det øvrige vidt omliggende lande kunne forsørge«. Dertil kom en række andre afgrøder, humle og – især i herregårdshaverne – frugt, deriblandt æbler til most, som var en god eksportvare. Endelig gav biavl god honningproduktion, som bl.a. brugtes til fremstilling af den berømte fynske mjød.

Hvad angik engarealerne – som herregårdene i høj grad lagde beslag på – bød de gode muligheder for øksneproduktion; der eksporteredes »nogle tusinde øksne til Holland og Hamburg årligt«, men andetsteds fremhævede Arent Berntsen udtrykkeligt, at jyske og skånske øksne regnedes for landets bedste og dem, som betingede de bedste priser i Hamburg og Holland, hvorimod de fynske regnedes for de ringeste. Som vi senere vender tilbage til, foregik tillægget af stude normalt på bøndernes gårde; bønderne solgte i sensommeren eller tidligt på efteråret deres »græsøksne« – råfabrikatet – til herregårdene til staldfordring vinteren over.

Arent Berntsen fremhævede terrænet omkring Odense å, de vidstrakte eng- og slettedrag langs åen: »Næst ud ved byen fremrinder en fersk å, hvis sider af slette grønne pladser består og med træer og små lunde er begroet, som der gør en meget og dejlig lystig lejlighed«. Øen havde ifølge hans frem-

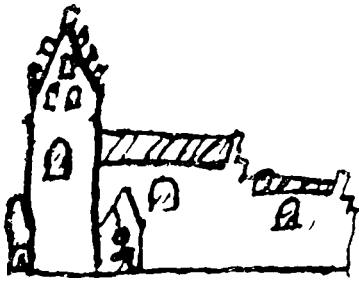

Titelbladet i Arent Berntsens topografiske værk fra 1656 rummede også et portræt af Berntsen selv – i nederste venstre hjørne. (Det kgl. Bibliotek).

stilling en jævn fordeling af gode ege- og bøgeskove til oldensvin og »lystig jagt«, kun »Nørresletten« savnede skove, men til gengæld overtraf netop dette område de øvrige »på frugtbarhed og anden behøvig god lejlighed«.

Værket fremkom på et tidspunkt, da borgerskabets økonomiske vækst havde givet det en velstand, som kunne måle sig med adelens, og da dets kritik af de adelige privilegier og den sociale diskriminering var ved at få tydeligt mæle. Der var vel nok stadig grænser for, hvad Arent Berntsen kunne til-

Her ses Bellinge kirke i biskop Jacob Madsens streg fra omkring 1600.

lade sig at bringe på tryk, men hans redegørelse er alligevel alt andet end ukritisk over for adelen. Som nævnt kritiserede han, at adelen beslaglagde de bedste engarealer, men også at den forbeholdt sig ferskvandsfiskeriet, og at Fyns usædvanligt mange herregårde – tiltrukket af øens frugtbarhed – medførte, at antallet af hoveripligtige ugedagsbønder var stort.

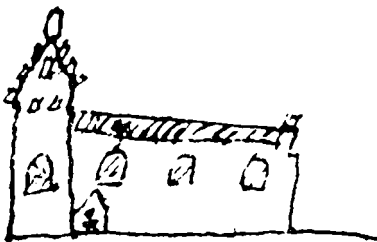
Til gengæld mener han også, at øens store frugtbarhed betingede, at antallet af ødegårde, som ellers var i færd med at blive et alvorligt problem, var lavt; at indbyggerne trods gode muligheder for strandfiskeri foretrak at helleg sig landbrug, og at netop den kendsgerning, at afgrøderne »vokser så rundeligt«, betød at bønderne, ud over hvad de behøvede til afgifter (landgilde, tiende) og selvforsyning, havde en væsentlig overskudsproduktion, som kunne afsættes – eller udveksles med andre varer – i byerne. Velstanden skabte driftighed, velstand, lyst til orden, renlighed og god vedligeholdelse af gårde og marker og skabte en »frihed«, som ikke var de øvrige landsdeles bønder beskåret. Navnlig fremhæver Arent Berntsen som kontrast, hvorledes hoveri, vornedskab og »andre ufriheder« bragte bønderne på Sjælland ikke blot på vej mod tiggerstaven, men også animerede dem til fuldstændig ligegyldighed over for deres gårde og til dovenskab.

Arent Berntsens billede af vilkårene på Fyn kan hist og her forekomme os lovligt idyllisk; trods sine mange nuancer giver det ikke og kan efter sagens natur ikke give nogen erhvervs- eller produktionsgeografisk kvantificering. Værkets mange og livlige efterretninger kan give os et indtryk af en samtidig borgerlig vurdering, men det kræver også omhyggelig kontrol, inden vi tager dets oplysninger til indtægt. Moderne bebyggelsehistoriske og produktionshistoriske undersøgelser har kunnet underbygge, nuancere eller modificere Arent Berntsens fremstilling. I denne sammenhæng kan det blot fremhæves, at hans vurdering af den fynske øksneproduktion og kvægeksport synes at være korrekt. At fynske stude i almindelighed har været anset for at være af ringere kvalitet end de øvrige landsdeles, bekræftes af en gemytlig bemærkning af Christian IV, som efter et besøg på Ulriksholm konstaterede, at gårdens »fæ var helt godt i betragtning af, at det var fynsk fæ«: prisforskellen stadfæstes ligeledes af den regnskabsbog, den københavnske storkøbmand Steffen Rode har efterladt sig for årene 1637-50.

Hvad angår Odense selv, karakteriseres byen som »hovedstaden i Fyn næsten midt i landet«; bemærkelsesværdigt nok måles afstandene til de øvrige købstæder normalt med Odense som udgangspunkt. Med skyldig reverens for klosterkirkernes seværdigheder – som efter hans mening kan stå mål med Roskilde domkirkes – er det byens erhverv, som interesserer Arent Berntsen.

Meget naturligt hæfter han sig ved byens vanskelige havneforhold. Den

Brændekilde kirke, tegnet af biskop Jacob Madsen.

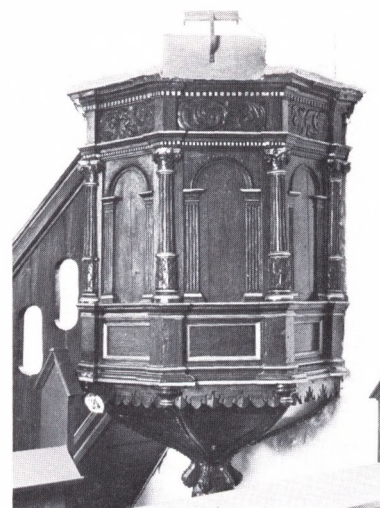
nærmeste »sejlads« lå ved Stige strand en halv mil nord for byen, men Odensekøbmændene benyttede sig tillige af den fortrinlige og naturligt beliggende havn i Kerteminde, to mil fra staden; Odensekøbmændene kunne her indskibe eller udskibe, men havde også »kornspiker« (pakhuse) og deres eget ladested. Alligevel tiltrak Odenses centrale beliggenhed handelen »fra vidt omliggende steder«, ikke blot lokale adelige og »menige almue«, men fra »det ganske land«. Ud over, at Odensekøbmænd var i stand til at have lagre til alles »fornødenhed«, giver Arent Berntsen imidlertid ingen nærmere forklaring, men fremhæver at netop handelen giver byens »indvånere ... ikke ringe fordel ... så samme by af fornemme og formuende borgerskab og stor almue tiltager«.

Grundsynspunktet er den professionelle erhvervsmands ved midten af 1600-tallet. Det er måske – tidspunktet taget i betragtning – vel optimistisk, men Arent Berntsen savner ikke blik for, at byens købmandshuse har givet oplandets adel og bønder bekvemme muligheder for at omsætte deres varer og skaffe sig deres fornødenheder, at byen havde betingelser for at udfylde denne funktion, og at handelen skaffede »almuen« forudsætninger for at udfylde dens mere serviceprægede erhverv. Sammenfatningsvis konstaterer Arent Berntsen, at beliggenheden og handelsaktiviteten betød, at Odense »er blandt de bedst byggede og største danske byer at beregne«, atter et udtryk for en samtidig – men kyndig – københavnsk borgers vurdering og atter en fremstilling, som kræver moderne kontrol og afprøvning.

Hvilken form havde Fyn i 1600-tallet?

Et opslag i Traps *Danmark* kan i dag give de holdepunkter, der er nødvendige for at fastslå ældre kystlinier, inddæmninger, bortskyllet forstrand eller kystforland (se side 18). Både landskab og kystlinier har ændret sig i tidens løb, men fortidens forestillinger var tillige andre end vore og dens afhængighed af de givne naturgeografiske vilkår af teknologiske grunde langt større. Dens begreber om tid og afstand indeholdt en spænding, som vi med moderne hjælpemidler og befordringsmuligheder ikke behøver at skænke nogen tanke.

Odense fungerede både som en vigtig handelsby og som et hyppigt benyttet centrum for vigtige politiske møder. Men rejsebeskrivelser og dagbøger fra samtiden dokumenterer, at både staden og Fyn var uafvendelige og hastige gennemrejsemål, hverken mere eller mindre. I modsætning til en række sjællandske og sydjyske strækninger fik Fyn aldrig »kongeveje«. Det ene af de to hovedstrøg fra Odense mod vest til Middelfart havde 1594 ord for kun at være farbart ved sommertid, og når vejret ellers tillod det. Gen-

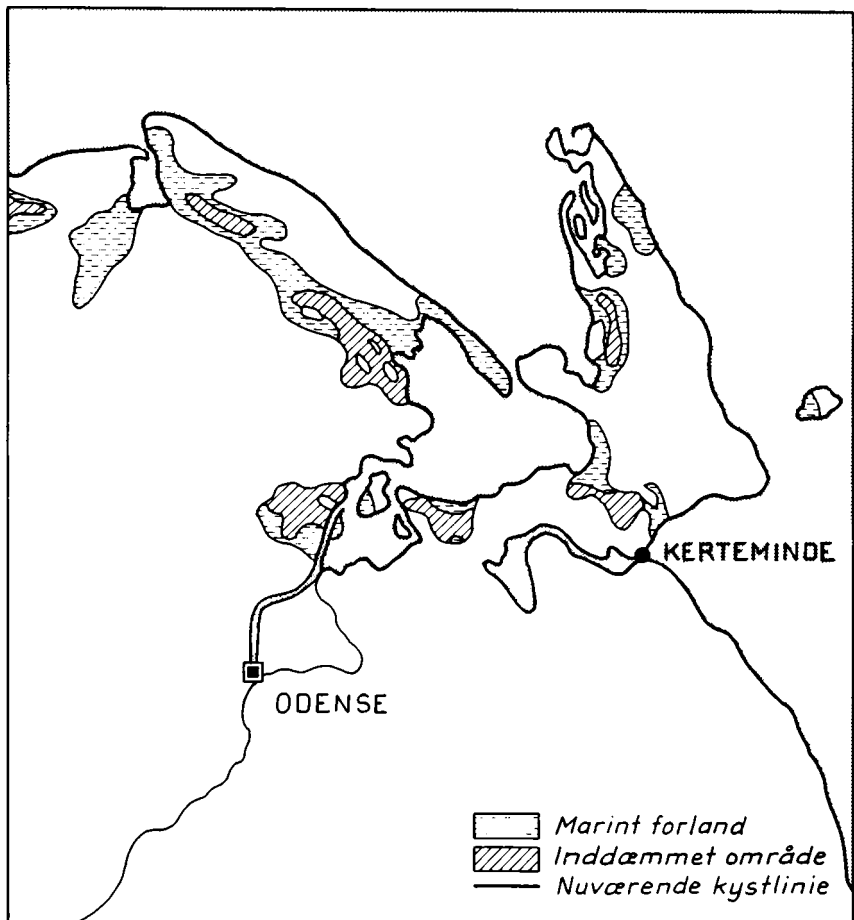

Prædikestolen i Brændekilde kirke er fra omkring 1580. Den er forsynet med halvsøjler i hjørnerne og portalfæller. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Prædikestolen i Brændekilde kirke hviler kunstfærdigt på dette mandshoved. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Landskabskort over området omkring Odense fjord i vort århundrede. (Inger Bjerg Poulsen tegn.; efter Trap: Danmark).

nemfartsvejene fra Odense til Middelfart eller – den alternative rute – til Assens blev ikke blot benyttet af fyrstelige eller andre rejseselskaber, men også til kvægtransporter, som sled vejene ned.

En fransk historiker har kunnet fastslå, at Middelhavet i 1500-tallet var 60 dage langt og 20 dage bredt. Fyn var således sjældent mere end to halve rejse-dage med overnatning i Odense. Spændingen mellem tid og afstand afspejles i Christian IVs tilsyneladende groteske ordre om, at »den vogn med sejer-værk [ur]« i december 1627 skulle ledsage Kirsten Munk – og bl.a. den famøse rhingreve Otto af Salm – fra Dalum til København. Hver gang værket faldt i slag, skulle kusen standse op og afmærke stedet, således at den lokale lensmand kunne lade stedet afmærke med en sten eller en træstolpe.

Afmærkning af vejdistancer var endnu et nyt og tyskimporteret fænomen: det blev i 1580erne indført til brug for kongevejene i Syddjylland og på Sjælland, meget vel svarende til majestættens rastløse temperament. Og selv om

den danske – eller rettere lybske – mil, som blev importeret samtidig med »vognen med sejerværket«, nogenlunde kan fastslås (ca. $7\frac{3}{4}$ kilometer), var den også et meget elastisk begreb – ikke mindst ved »taxameter«-betaling for vognmandsbefordring. Kunne man ikke benytte bønderes pligtkørsel, var det klogt at akkordere med vognmanden på forhånd. Til overflod måtte man skifte vognmand for »hver 2-4 mil, for de kører ikke langt hjemmefra; desuden bliver deres heste meget udmattede af den anstrengende kørsel«, hedder det 1586, og dertil kom brødniddet mellem købstædernes vognmandslav, som vågede nøje over deres rettigheder.

Middelalderens rejsehåndbøger, nu i trykt form og i lommeformat, udkom fremdeles med lakoniske oplysninger om rejseruter udmålt i tid eller afstand. En sådan rejsehåndbog, augsburgeren Jörg Gails *Reisbüchlein* fra 1563, meddeler således blot, at fra færgestedet 2 mil fra Åbenrå »rejser man ind i kongeriget Danmark« til Assens, via Odense til Nyborg – hver af de tre distancer 4 mil – hvorefter overfarten »over bæltet er usikker«. Endnu i Arent Berntsens topografiske skildring udmåles afstandene med udgangspunkt i Odense, men han følger summarisk til, at Fyns længde »fra Svendborg til Bogense eller det yderste hjørne derved agtes for 10 og bredden for 4 og nogle steder for 6 mil«. Hvorfra han har sine åbenbart erfaringsmæssige mål, kan vi ikke fastslå, men de efterlader unægteligt et portræt af et noget firkanteret Fyn.

For renæssancens hoffer var der ud over de praktiske behov megen prestige forbundet med regulær og rimeligt nøjagtig kortlægning, men også store praktiske vanskeligheder. Man kunne takket være astronomiens hastige udvikling betjene sig af højdemålinger til geografiske positionsbestemmelser og af måling af horisontvinkler mellem markante punkter i terrænet. Tyge Brahes forbedrede instrumenter gjorde nøjagtigere stedsbestemmelser mulige; Odenses breddeplacering bestemte han således i 1580'erne med to bueminutters fejlmargen, men den planlagte opmåling af landet ved (en ganske vist endnu primitiv) triangulering nåede han ikke at gennemføre.

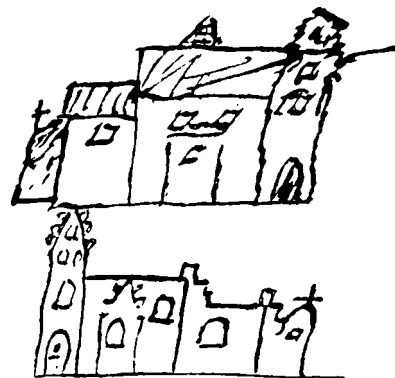
Allerede i 1550'erne havde Christian III pålagt den holstenske fødte matematikprofessor i København Marcus Jordan at kortlægge landet ved opmåling. Mange år senere, i 1630'erne, blev arbejdet overdraget den mecklenburgsk fødte »matematicus« ved Sorø akademi Hans Lauremberg og derefter, da den rastløse monark tabte tålmodigheden med denne, den betydelige slesvigske geodæt Johannes Mejer. Allerede 1650 var Mejer i stand til at levere et med tidens målestok troværdigt generalkort over hele landet.

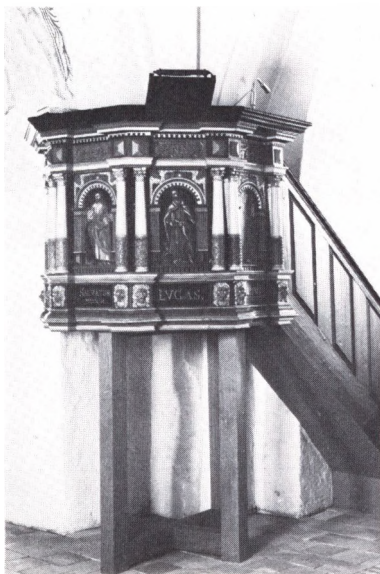
Hovedparten af de tre korttegneres arbejder er nu gået tabt; men de blev med større eller mindre talent – og med kunstneriske og ofte pudsige konstruktioner – benyttet af tidens frodige, hollandske og franske kortindustri.

Herover ses biskop Jacob Madsens tegning af Dalum kirke.

Biskop Jacob Madsens to tegninger af kirken i Sanderum.

I 1631 fik Sanderup kirke sin nuværende prædikestol, der er et renaissancearbejde med dobbelte hjørnesøjler. I portalfelterne ses afbildninger af Kristus med jordkuglen og de fire evangelister, hver med en bog i hånden. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Ofte optræder dubletter af stednavne på kortene, et usvigeligt vidnesbyrd om, at den fremmede korttegner har haft flere forlæg; og ofte benyttede man søkort til korrektion af kystlinier osv. Resultatet er, at vi meget langt frem i tiden kan iagttage den enkelte korttegners spor i den billedlige tradition. Et af de sikreste holdepunkter er den øst- eller vestvendte hage på Langelands sydspids, som forfølger øen indtil Videnskabernes Selskabs kortlægningsarbejde i 1770erne.

Af Marcus Jordans specialkort kender vi nu kun indirekte et par enkelte, deriblandt hans Fynskort, som 1595 blev gengivet med en kobberstikker som mellemed af den hollandske kartograf Gerhard Mercator (side 21). Kortet har en vis lighed med Jordans Danmarkskort, som (ved den danske regerings og statholder Henrik Rantzaus mellemkomst) indgik i den kölnske kartograf Georg Braunius' *Civitates orbis terrarum* 1585, netop bl.a. på grund af det nødvendige mellemed, kobberstikkeren. I forhold til ældre kort er Fyn ved at antage en geografisk mere korrekt, om end stadig noget firkantet facon, og både dette træk, de mange dansksprogede navne på landsbyer og herregårde og markeringen af større skovområder og terrænforhold (»de fynske alper«) røber selvsyn og opmålingsforsøg. Derimod savnes endnu vejføring, og navnlig er kystlinierne påfaldende dårligt gengivne, og da ikke mindst Odense fjords.

Det er muligt, at Johannes Mejer kan have arbejdet videre på grundlag af Laurembergs kort, bl.a. fordi han inden generalkortet 1650 ikke synes at have sat sine ben på Fyn. Hans bestalling som kartograf blev fornyet 1653 med den noget ulogiske forskrift, at han først skulle udarbejde generalkort og derefter specialkort med angivelse af afstande og indtegnning af lens- og herredsgrænser. Der blev samtidig udstedt ordrer til lokale myndigheder, lensmænd, fogeder og magistrater om at støtte ham efter begæring og at stille befordring gratis til rådighed for Mejers feltstudier. Præster og andre med lokalkendskab fik endelig påbud om at stille deres indsigt til rådighed.

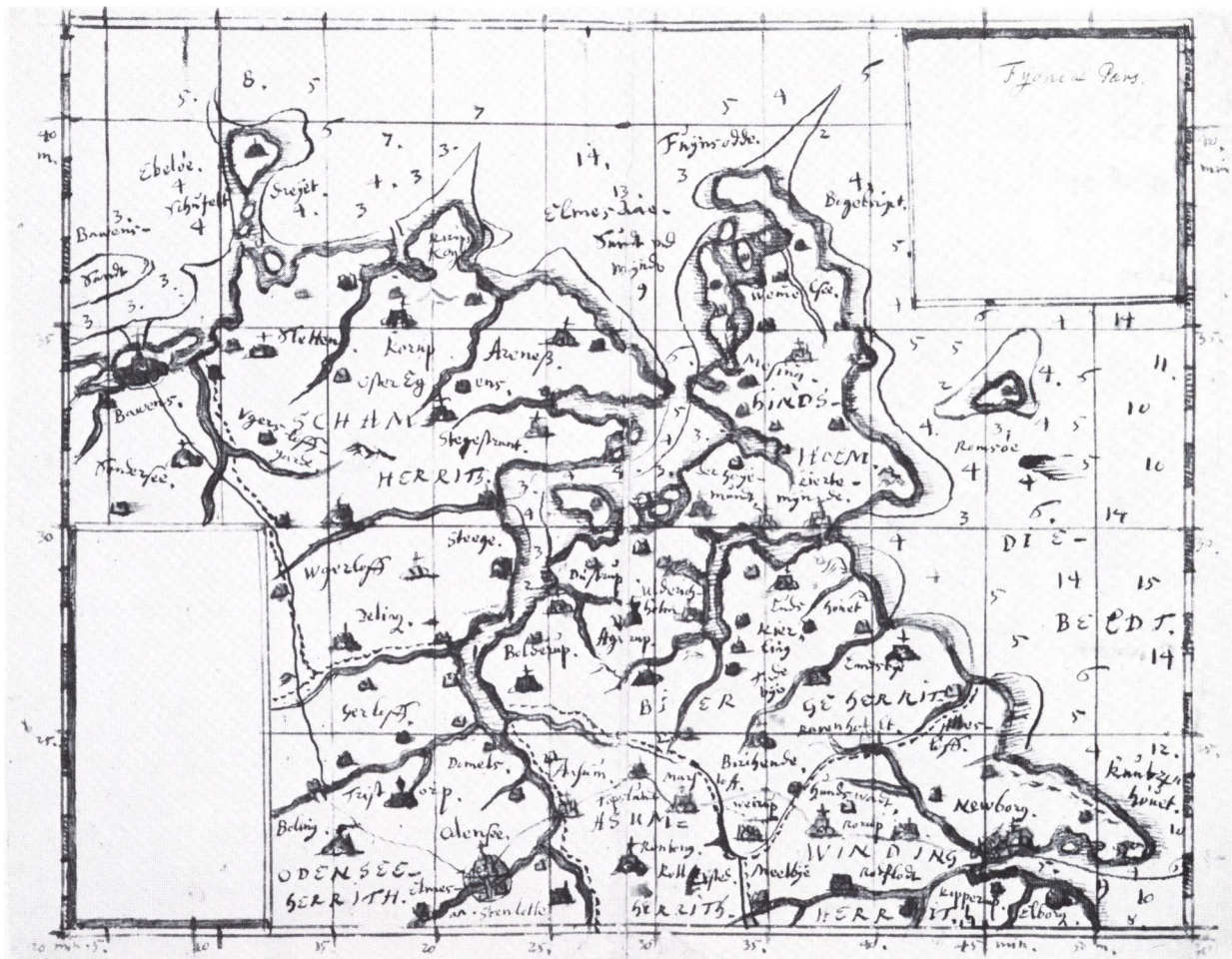
Alligevel nåede Johannes Mejer – efter kortlægningsrejser i Jylland og de østdanske provinser 1654-58 – først 1658 til Fyn: hans fynske kortskitser blev hans sidste feltarbejder, og de blev til i sidste øjeblik. De to bevarede fynske specialkort (side 22 og 23) bærer endnu i meget høj grad skitsepræg; deres indbyrdes forhold lader sig vanskeligt fastslå, men kortene udmærker sig for første gang ved at optage vejføring, lens- og herredsgrænser, markering af broer og ikke mindst på generalkortet over Fyn opmålinger af farvandsdybder. Mest interesse knytter sig i denne sammenhæng til Odense fjord, både fordi kystkonturerne endnu afviger væsentligt fra vor tids, og fordi den lavvandede fjord gjorde besejlingsforholdene vanskelige.

Odense fjord og havn

Nogenlunde samtidig med Johannes Mejers fynske kortskitser og Arent Berntsens beskrivelse af Odenses vanskelige havneforhold er en række kortskitser, udarbejdet af Karl X Gustavs generalkvartermester, den selvbevidste og ambitiøse Erik Dahlbergh. I sin meget sene og tendentiøse »dagbog« beretter Dahlbergh, at majestæten under den påbegyndte svenske evakuering af landet efter Roskildefreden

Det første kendte Fynskort. Øen havde tidligere optrådt på landkort, men ikke alene som her. Kortet er tegnet af den tyske kartograf Gerhardus Mercator og trykt som kobberstik første gang 1595. (Det kgl. Bibliotek).

Kartografen Johannes Mejer tegnede ca. 1658
dette kort over den nordstlige del af Fyn.
(Det kgl. Bibliotek).

»i Göteborg allemådigt befalede mig med al flid at opmåle alle havne, indløb, landingssteder og advenuer [indfaldsveje] på Fyn for at man i Sverige nu under de herskende konjunkturer kunne have god underretning om [det] ene og andet steds beskaffenhed, eftersom de svenske til eventyrs næppe igen skulle få en sådan lejlighed«.

Om sin færd på Fyn beretter Dahlbergh intet, men han fortsatte sin spionrejse til København og nåede tilbage til Middelfart, da han fik efterretningen om Karl Gustavs landgang i Korsør i august 1658.

Dahlberghs dagbøger er en sen, memoirepræget, ofte sekundær og altid tendentøs kilde. Så meget heldigere er det, at de aktuelle og daterede spionkort fra sommeren 1658 foreligger i original, såvel et generalkort over Fyn som specialkort over de enkelte fynske købstæders indsejlingsforhold. Af kortene fremgår det, at hans rekognoscering hviler på selvsyn og af de led-

Også dette kort over den nordøstlige del af Fyn er tegnet af Johannes Mejer ca. 1658 som koloreret penne-tegning – ingen af de to kort blev dog trykt i Mejers levetid. (Det kgl. Bibliotek).

sagende kortbeskrivelser tillige, at han ikke blot har haft en akut invasions-situation i tankerne, men også en varig besættelse med anlæg af befæstninger.

Pointen i denne sammenhæng er, at Dahlbergh finder »havnen eller indvigen på Fyn, kaldet Midtsund« – Odense nævnes end ikke – aldeles uegnet til militære operationer (se side 24 og 25). Han angiver nok fjordens dybdeforhold, men vandforholdene er foranderlige, afhængige af vind og strøm. Indløbet er trangt, farvandet præges af sandrevler, og kysten er meget kroget. Af samme grund besøges »denne havn alene af skuder og andre småfar-tøjer«, og selv de kan ikke løbe længere ind end til Koholmen, hvorfra varerne føres med både til Odense. Ved højvande kan man dog lægge skuder op til Klintedyb, og da går kursen fra Koholm og mellem Vigelsø »og det faste Ølund land«. Dahlberghs konklusion er, at fjorden er uegnet til militære

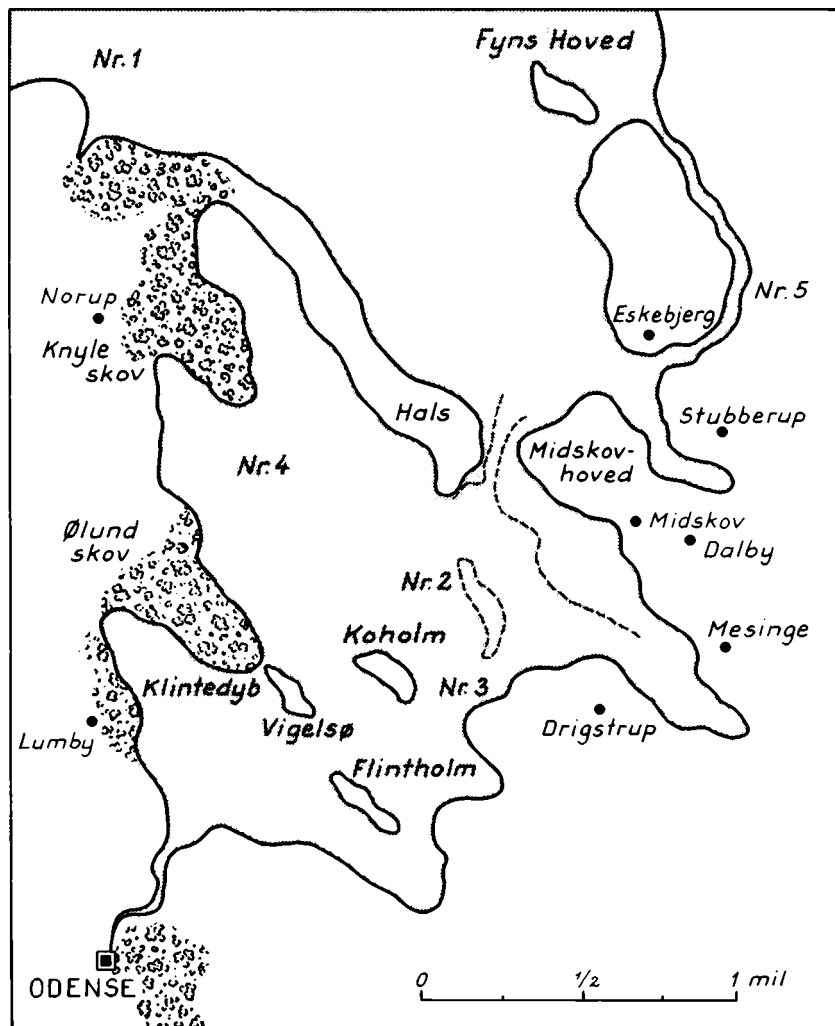

Erik Dahlberghs spionkort over området omkring Odense fjord. Odense er øverst på kortet. (Efter N.E. Norlund: Danmarks kortlægning).

formål; »og ved man aldrig, at orlogsskibe eller andre store skibe har været i denne vig, thi kommercielen er ganske ringe på disse kanter«.

Trods alle kartografiske uoverensstemmelser har Johannes Mejers og Erik Dahlberghs kort så meget til fælles, at de giver os indtryk af langt mere bugtede kystlinier end moderne kort, Dahlberghs og Arent Berntsens beskrivelser tillige det, at de begge understreger Odenses vanskelige besejlingsforhold. Andre kort, specielt den kongelige historiograf Peder Hansen Resens ca. 1670, giver ingen sikkerhed, fordi Mejers arvinger solgte hans kortmateriale til Resen, som atter benyttede det i sit *Danske Atlas*. Et kort 1717 giver dog allerede et vist indtryk af de besværlige besejlingsforhold, men det er – som C.T. Engelstoft forsigtigt bemærker – »vistnok ... ikke ganske uden fejl«. Fuld – men måske ikke kartografisk helt tilstrækkelig – vished giver først Videnskabernes Selskabs kort fra 1773, en generation forud for anlægget af kanalen ind til Odense havn.

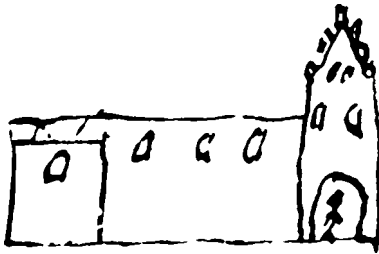
Fjordens besejlingsforhold og Odenses havnebetingelser var virkelig andre end vore dages. En sammenligning af kortmaterialet røber for det første betydelige inddæmninger syd for Hals, farvandsområder, der strakte sig på vestsiden af fjorden dybt forbi Hasmark og Egense. Det samme gælder området fra Klintebjerg mod sydvest til Lumby. Mindre væsentligt fra vort synspunkt er det, at også østsiden af fjorden og især Hindsholm takket være bl.a. inddæmninger har ændret profil. Både inddæmningsforetagender og

Kortet er en nutidig udgave af Erik Dahlberghs kort over indsejlingen til Odense. Nord er opad på kortet – i modsætning til, hvad der er tilfældet på Erik Dahlberghs originalkort (se overfor). (Inger Bjerg Poulsen tegn.).

ændringer af det marine forland får med andre ord en betydning for vurderingen af Odenses besejlingsforhold og handel.

Odenses havne- og udskibningsforhold har allerede C. T. Engelstoft beskrevet fyldestgørende. Ifølge Christian I.s privilegier 1477 omfattede byens fred og frihed kun »borgernes vej til deres havn og skib i Ellemose å« (dvs. Odense å); at privilegiet tillige forbød borgerne at købe andet end møllesten og tømmer »mellem Mesingsund og Ellemose«, lader dog allerede formode, at indbyggerne kan have hentet deres forsyninger fra skuder på denne kyststrækning. Men allerede en lovhævd – et tingsvidne – 1534 over byens ejendomme og rettigheder fastslog tillige transportvejene fra Møglebro over Sct. Knuds klostres ejendom til Ejby stræde, fra Pjentemølle »udenad åen midt-

Seden kirke, tegnet af Jacob Madsen i visitatsbogen.

strøms neden for deres [Sct. Jørgens] gårde« og Odense bys »skibsvej og skibsfærd«, »Ellemose å og Odense havn indtil Midskovs gab«.

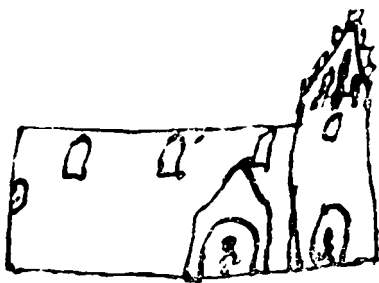
Selv om lovhævden påberåbte sig de kongelige privilegier og friheder og byens skibsløjlighed, kan der således snarest være tale om en sædvanebegrundet ekspansion for at opnå bedre havneforhold; den ændrede blot intet ved den kendsgerning, at varer måtte transporteres på vogne eller skuder frem til byen, og at byen 1572 påberåbte sig omkostningerne ved at genoprette skaderne efter en stormflod for at opnå skattelettelser. Netop i årene omkring 1570 synes bystyret at have gjort sig store anstrengelser for at lette havneforholdene og transportvilkårene ved anlæg af et udskibningssted ved Kertinge nor (vist Munkebo).

1569 besværede magistraten sig over broen ved Kerteminde. Lensmanden fik derfor ordre om at lade indrette en vindebro, som – karakteristisk for tidens syn på transportforholdene – skulle finansieres ved, at byfogeden skulle oppebære 8 eller 4 skilling af hvert skib, som passerede. Men selv det forslog ikke. Året efter fik borgerskabet i Kerteminde besked om at »lade gøre en bred vindebro og vedligeholde den«, finansieret af afgifter. Borgerne i Odense havde beklaget sig over at måtte føre deres varer over land til udskibning i Kerteminde havn; en bred bro ville gavne deres næring.

At udskibningen gennem broen ved Kerteminde langt frem i tiden har spillet en vis rolle, ved vi fra et bropengeregnskab 1640. Men også at Odenseborgere har knyttet andre former for forbindelser til Kerteminde. Allerede et privilegiebrev for Kerteminde 1503 undtog Odenses og Kertemindes borgere fra det almindelige forbud mod »landprang« uden for – eller før – den regulære markedshandel; de to købstæders borgere måtte »købe og købslå med hverandre herefter, som de af arilds tid gjort haver«. Det hed sig ligeledes, at fremmede købmænd købslog med Odenseborgere, »lader så sådant gods udskibe for Kerteminde« og formaster sig til at unddrage sig tolden.

Den simple kendsgerning, at Odense by 1578 fik tilladelse til at slå bro over åen ved Åsum – en bro, som også kendes fra sticket 1593 – understøtter antagelsen af den nære forbindelse til Kerteminde, måske også i retning af Nyborg. Biskop Jacob Madsen berettede 1588 stadig, at indløbet til Kerteminde var meget snævert, og med tilsyneladende undren at hovedparten af stadens befolkning var skibsfolk, og at der lå 40 skibe og skuder for byen; derimod »ikke 4 købmænd, uden hvis Niels Bager holder en stor handel der«. Kerteminde har jo stadig en række »magasingårde«, hvoraf en (fra ca. 1590) tilhørte Niels Olufsen Bager, en anden den senere Odenseborgmester Thomas Brodersen Risbrich. Da byen 1645 »sættes for hustaksation« med 2% af ejendomsværdien, ejede syv Odensekøbmænd da også ejendomme til værdier af 1.200 rigsdaler, 11% af byens samlede ejendomsværdi. Arent

Her er det Åsum kirke, Jacob Madsen har forevignet i sin visitatsbog.

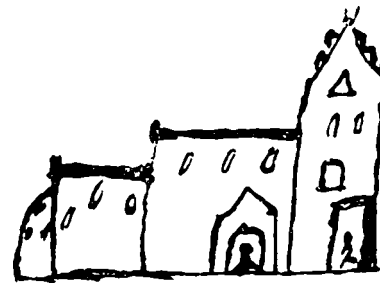
Berntsens beretning om Odensekøbmændenes »kornspiker« synes således fuldt ud at blive bekræftet.

Først i 1600-tallet forsøgte Odense by at inddrage områderne vest for åens udløb i byens havn ved Bogø strand og muligvis – som Engelstoft mener – ved udgravning af et havnebassin. 1639 og 1652 omtales en ny skibsbro ved Stige strand og et »strandhus«. Grundlaget var en kongelig bevilling 1635 til at anlægge ny skibsvej over ladegårdsmarken, og 1656 erhvervede byen endelig Vigelsø fra Dalum kloster. Hvor meget »naturligere« anlæggene i denne retning har været, får stå hen. Det meget flakkende billede af både komplicerede havneforhold og eksperimenter for at nå en løsning i flere forskellige retninger siden middelalderens slutning understreger blot de vanskeligheder, byens handel stod overfor. Det er muligt, at behovet for større fartøjer i 1500-tallet kan have skærpet besværet, men også muligt, at de specielle forhold kan have øvet indflydelse på de handelsformer, Odensekøbmændene måtte betjene sig af, på prisforhold osv.

Samtidig med at Odense magistrat 1578 ansøgte om tilladelse til at anlægge broen ved Åsum, forebragte den også en række andre klager over de offentlige transportkrav og »uskikkelighed« med hensyn til fynske mål- og vægtforhold. Mest interesse knytter der sig dog til klager over, at byen besværedes med småtold af dens handel på markederne i Landskrona, Helsingborg og andetsteds, ligesom på Skagen, hvor man indkøbte saltet eller tørret fisk. Endelig besværede magistraten sig over, at kaptajnerne på de kongelige toldskibe, som skulle overvåge betalingen af bælttold, tvang deres skibe undervejs mod Tyskland ind til Nyborg for at fremlægge pas og dokumentation – til stor ulejlighed, fordi »de let forsømmer vinden og anden bejlighed«.

Klagerne giver således indtryk af en vidtstrakt og livlig lokal handel. Det er rigtigt, at Store Bælt overvejende blev benyttet af danske skuder, hvis varer var toldfri, når de tilhørte danske eksportører, og af de vendiske stæders skibsfart. Det bør også nok fremhæves, at en meget væsentlig del af de vendiske hansestæders – Lübecks, Rostocks, Stettins og Stralsunds – handelssamkvem bestod i skudefart til og fra de syddanske købstæder og de sydvendte kyster, en fart der var lige nødvendig for de store tyske byers forsyninger som for den danske import.

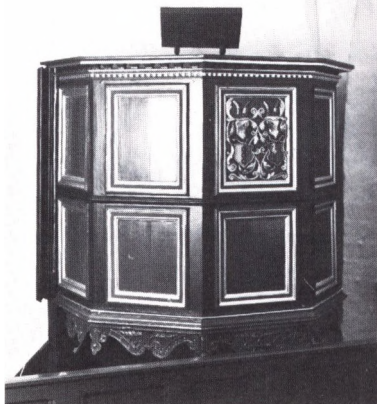
I alle de mange år – 1586-1605 og 1635-48 – hvor der foreligger toldregnskaber fra Rostock, blev dens havn anløbet af siger og skriver to både fra Odense, i 1639. Materialet fra andre havne er ikke mere opløftende. Danzig blev i april 1583 anløbet af Odenseskipperen Marcus Moell med en skude på 20 læster (ca. 50 tons) medbringende 26 læster Marstrandsild og 6 pakker almindeligt klæde. Skuden synes end ikke at have forladt Danzig, da told-

Tegningen er af biskop Jacob Madsen og viser kirken i Lumby.

Allerup kirke i biskop Jacob Madsens streg.

Denne enkle prædikestol i renaissancestil fra slutningen af 1500-tallet findes i Allerup kirke og har reliefskærne adelsvåben i et af storfelterne. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

regnskabet lakonisk noterede »wird aufgelegt«. Fra august 1581 til næsten årsdagen afgik i alt 2.375 skibe fra Lübeck til havne i kongeriget eller hertugdømmerne, heraf 136 til Fyn. Odense nævnes én eneste gang, da skipperen Hans Freise 25. marts 1582 forlod Lübeck – hans nationalitet lader sig end ikke fastslå.

Talmaterialet er således tilsyneladende skuffende, men betyder naturligvis ikke, at Odense har været betydningsløs som handelsby. Havneforholdene kan formentlig give os en del af forklaringen; regnskabsmaterialet er vildledende, og handelen må have fundet andre veje og former end dem, vi nu kan registrere. Et noget mere nuanceret billede giver en række opgørelser i Rentekammeret 1652-56 over købstædernes told og andre indirekte afgifter, men selv de er givetvis ikke udtømmende, og vi savner enhver mulighed for at korrigere tallene for de uundgåelige besvigelser.

Opgørelserne omfatter kronens almindelige vareudførelstold, som senest var blevet forhøjet 1651, og som i princippet altså registrerede landets udenrigske vareudførel. Kommissariatetolden var blevet indført 1625 til militære formål; også den blev forhøjet senere og omfattede både en varetold af en bred skala af varer og en skibstold af fremmede skibe. Sct. Annætold havde Christian IV gennemført 1627 til befæstningsformål og opførelsen af Nyboder; den havde oprindeligt omfattet importafgifter af salt, klæde og silkevarer, hvortil man 1641 føjede en skibsafgift af »alle skibe, krejterer [mindre tremastede fartøjer], skuder og færges« – udenlandske som indenlandske. Endelig gennemførte regeringen 1650 accise (forbrugsafgift) af øl og vin; forordningen fuldbyrdede vel egentlig kun omformningen af ældre tiders luksusforbud – forbud mod »vanbyrdiges« nydelse af vin – til »moderne« forbrugsafgifter, men den udløste øjeblikkeligt harmdirrende protester (som regeringen affejede) fra København, Helsingør og Odense magistrat på »den fattige borgerlige stands« vegne.

Tabelmaterialet (tabel 1.1 og 1.2) giver os med alle forbehold for besvigelser en meget grov målestok til belysning af en række betydningsfulde strukturelle forhold, købstædernes fremmede udførsel (kronens told og kommissariatetolden), af deres skibsfart og endelig af konsumtionen af de afgiftspligtige drikkevarer. Mest iøjnefaldende er det, hvor lidt Odenses toldafgifter vejede i det samlede billede af de ni fynsk-langlandske købstæder, 1-6% af toldafgifterne.

At Assens og Middelfart registrerede 57-69% af kronens told, kan ikke undre; disse tal afspejlede først og fremmest forårseksporten af øksne ved de to toldsteder. Tilsyneladende mere overraskende er Odenses ubetydelige skibsfart – som endda synes helt ophørt i vintermånederne – i sammenligning med Kertemindes og Nyborgs, som naturligvis også prægedes af

Tabel 1.1: De fynske byers toldafgifter 1652-56.

By	Arligt gennemsnit 1652-55		1655-56		Kommissarietold	
	Kronens told og accise (1656)		Kronens og Sct. Annæ told og accise			
	Rigsdaler	%	Rigsdaler	%	Rigsdaler	%
Nyborg	1.481	10	3.111	16	724	20
Svendborg	594	4	837	5	264	7
Kerteminde	966	6	2.162	11	1.066	29
Odense	890	6	781	4	55	1
Assens	8.614	55	8.833	46	609	17
Fåborg	414	3	432	2	172	5
Middelfart	2.081	13	2.072	11	527	14
Bogense	74	0	204	1	-	0
Rudkøbing	401	3	794	4	250	7
I alt	15.515	100	19.222	100	3.667	100

By	1656							
	Kronens told		Sct. Annæ told		Kommissarietold		Accise	
	Rigsdaler	%	Rigsdaler	%	Rigsdaler	%	Rigsdaler	%
Nyborg	2.933	18	260	13	690	19	108	8
Svendborg	534	3	167	8	275	7	156	11
Kerteminde	1.739	10	790	39	1.121	31	169	12
Odense	141	1	45	2	62	2	683	49
Assens	8.697	52	324	16	704	19	181	13
Fåborg	387	2	112	6	205	6	35	3
Middelfart	1.730	10	147	7	422	11	28	2
Bogense	135	1	45	2	5	0	31	2
Rudkøbing	524	3	145	7	195	5	-	0
I alt	16.820	100	2.035	100	3.679	100	1.391	100

Kilde: J.A. Fridericia: Til Belysning af Toldindtægterne under Frederik III.

naturgivne sæsonsvingninger, men som alligevel var både mere betydelig og regelmæssig. Tallene for Sct. Annætolden – skibsafgiften – bestyrker det samme indtryk: Odenses ubetydelighed i sammenligning med de to andre steder. Odenses lidenhed indebærer ikke, at udførslen og indførslen til byen ikke er blevet belagt med afgifter, endsige at den ikke har haft betydning; tallene underbygger snarest antagelsen af, at Odensekøbmændene på grund af de vanskelige udskibningsforhold har måttet benytte havnene i Kerteminde og Nyborg og disse stæders eller fremmed tonnage.

Derimod dokumenterer vin- og ølafgiften Odenses betydning som konsumptionscentrum: Byen svarede halvdelen af byrden. Det er muligt, at tal-

Tabel 1.2: Fire fynske byers toldafgifter 1656.

Periode	Kronens told		Odense	Kommissarie-told	Accise
	Rigsdaler	%	Sct. Annæ-told		
December-februar	–	0	–	–	161
Marts-maj	31	22	10	18	175
Juni-august	36	26	21	21	168
September-november	74	52	14	23	179
I alt	141	100	45	62	683

Periode	Kronens told		Assens	Kommissarie-told	Accise
	Rigsdaler	%	Sct. Annæ-told		
December-februar	252	3	74	106	41
Marts-maj	7.733	89	98	200	48
Juni-august	376	4	68	191	45
September-november	336	4	84	207	47
I alt	8.697	100	324	704	181

Periode	Kronens told		Kerteminde	Kommissarie-told	Accise
	Rigsdaler	%	Sct. Annæ-told		
December-februar	81	5	49	56	20
Marts-maj	565	32	184	353	55
Juni-august	676	39	331	434	39
September-november	417	24	226	272	55
I alt	1.739	100	790	1.121	169

Periode	Kronens told		Nyborg	Kommissarie-told	Accise
	Rigsdaler	%	Sct. Annæ-told		
December-februar	238	8	26	76	22
Marts-maj	1.166	40	109	297	36
Juni-august	754	26	58	199	38
September-november	775	26	67	118	12
I alt	2.933	100	260	690	108

Kilde: J.A. Fridericia: Til Belysning af Toldindtægterne under Frederik III.

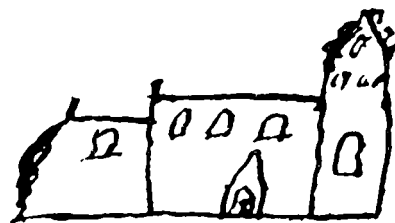
lene i en vis udstrækning afspejler byernes befolkningsgrundlag. Øllet hørte til hvermands daglige fornødenheder, og det er sikkert ikke uden grund, at Odenses borgerskab 1650 lovede sig den »største ruin og undergang« af accisen for en befolkning, som kun kan ernære sig ved »vor sure sveds arbejde«. Forordningen 1650 gentog et ældre forbud (1621) mod import af rostockerøl, som hidtil havde kunnet give en afveksling til det tynde, lokale øl. Men atter er det blot karakteristisk, at landet omkring 1615 synes at have importeret ca. 24.000 tønder tysk øl årligt – hvoraf ca. 80% gik til Øresundsbyerne, 50% alene til København. Af de fynske byer importerede Nyborg og Kerteminde 1612-18 henholdsvis 600-1.000 og knapt 100 tønder. Atter glimrede Odense ved sit fravær – stadig sikkert et vidnesbyrd om byens specielle havnevilkår og handelsformer.

Veje omkring Odense

De to mest iøjnefaldende træk ved det fynske vejnet, som forbandt en så vigtig by som Odense med omverdenen, var dels, at Fyn i modsætning til Sjælland og visse strækninger i Jylland aldrig fik anlagt »kongeveje«, og dels de evigt tilbagevendende klager over nedkørte og udslidte veje, pløre og mudder, over groft misligholdte broer og vadesteder eller over, at vejrliget – regn eller især tøbrud – gjorde vejene absolut ufremkommelige og vadestederne livsfarlige. Om vejen mellem Odense og Middelfart over Vissenbjerg og Ubberud skov hed det 1594, at den »er meget ond, så man om vinteren og i dårligt vejr vanskeligt kan komme frem«; lensmændene på Odensegård, Rugård, Sct. Knuds og Dalum klostre fik derfor ordre om at lade *kronens* bønder istandsætte vejen med sten, sand og jord og til at »stensætte« broer og vadesteder. To år senere – i maj 1596 – måtte ordren gentages, da landevejene i Odensegård len mange steder var »meget ond og brøstholden både på stenbroer og fjællebroer, så den vejfarende mand besværligt kan komme frem«; bønderne skulle »siden holde broerne og landevejen i stand«.

Et svensk rejseselskab 1617 fandt ganske vist de fynske landeveje »goda [og] wäl lagade [anlagte, vedligeholdte?]. Sandheden var snarere den modsatte. Og skønt regeringen undertiden efter hoffets flytninger med store vogntog over Fyn gav ondt af sig, var kancelliordrer om de sydfynske veje påfaldende få, når undtages Odense-Assensvejen, som betjente både rejse og forårets øksnetransporter. Slutstenen blev da også, at lensmændene på Nyborg, Odensegård, Hagenskov og Hindsgavl 1639 fik det fulde ansvar for veje og broer.

Vejene var et offentligretligt og tingretligt anliggende og havde været det siden middelalderen. Jyske Lov, som også havde gyldighed for Fyn, fore-

Stenløse kirke, tegnet af biskop Jacob Madsen i visitatsbogen.

Messinglåbsfad i Stenløse kirke, købt til kirken 1649. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Jacob Madsens tegning i visitatsbogen af Fangel kirke viser, at kirken omkring år 1600 endnu havde et messekløkkespår, som imidlertid nu er væk.

skrev i klare grundregler jordbesiddernes og, i vanskeligere eller mere almene tilfælde, herredsmændenes pligt til at sørge for veje mellem landsbyerne og til kirke samt, mere afgørende i denne sammenhæng, til tinge og til købstæderne. Den tilgodeså således alle rimelige hensyn, samfærdselsmæssige, driftsmæssige, økonomiske og religiøse.

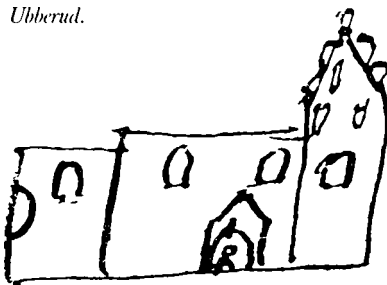
Sædvane og lejlighedsvis lovgivning udfyldte naturligvis disse bestemmelser, men meget tyder på, at vejnet og broer gik i forfald i senmiddelalderen, da lensmændene fik ansvar for »alfarvej« og »hærstræde«, eller da man ligefrem bortforlenede broer mod ret for lensmanden til at opkræve »brøkkorn« af bønderne som godtgørelse for vedligeholdelse af broer. Recesserne 1547 og 1558 indskærpede disse pligter, og lensmændenes forleningsbreve gentog dem slavisk. Lovbestemmelserne gjaldt efter ordlyden *alle* bønder uanset tilhørsforhold, men som nævnt indskrænkede man sig efterhånden – således 1594, 1596, 1635 og 1639 – til kun at tvangsudskrive kronens bønder, selv om man kan iagttage en stigende tendens til ligesom ved andre offentlige arbejder at forhandle sig til rette lokalt med adelen om at delagtiggøre dens fæstere.

Kongevejene, som indtil den tidlige enevælde var strengt reserveret kronens trafik, blev med andre ord regeringens modspil mod lensmændenes efterladerhed eller forsømmelser og de adelige godsejeres sabotage. Fyn fik blot ingen kongeveje, måske bl.a. fordi anlægsarbejderne oversteg kronens kræfter; vi ved det ikke. Både hovedstrøg som vejen fra Nyborg over Odense til Middelfart eller Assens og det stjerneformede vejsystem fra Odense til de fynske søkøbstæder prægedes derfor også århundredet igennem af de centrale myndigheders seje kamp mod »onde og slette veje« eller af lokale initiativer, som vi kun meget undtagelsesvis har kendskab til.

Men selv om adeligt samtykke til bistand ved vejarbejder undertiden forekom, og selv om vejarbejderne i Odensegård len 1635 og 1639 alene blev pålagt kronens bønder, var vejanlæg og -vedligeholdelse i færd med at blive en offentlig prioritet. At den næppe kan have været alt for byrdefuld, fremgår dog af den enkle kendsgerning, at de fjernestboende bønder ofte kunne købe sig fri for besværet for 3 skilling dagligt, langt mindre end en ufaglært arbejdsmands løn. Magtstaten var alligevel under opbygning: 1665 pålagde en vejforordning alle godsbesiddere øjeblikkeligt at istandsætte de almindelige landeveje; fremgangsmåden var den samme som hidtil: Alle bønder skulle lægge ryg til – og konsekvenserne derfor også de samme: Ingen mærkbar forbedring.

Et enkelt eksempel fra Åsum umiddelbart uden for Odense illustrerer forholdene ganske godt. 1641 lod lensmanden, Henning Valkendorf til Glorup sin delefoged syne Åsum bro, og han fandt den i høj grad brøstfældig; repara-

Biskop Jacob Madsens tegning af kirken i Ubberud.

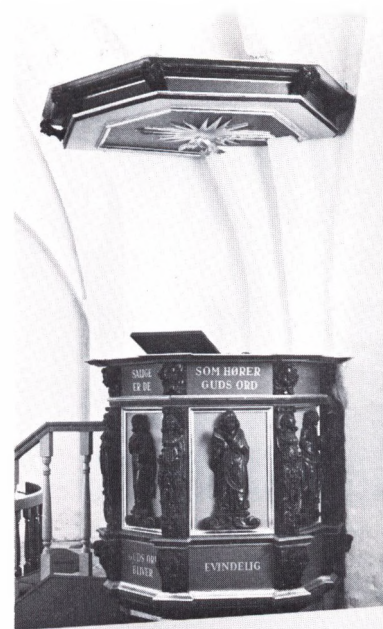
tions- og vedligeholdelsesarbejderne blev i overensstemmelse med de gældende forordninger fordelt på 19 sogne i Åsum, Bjerge og Vindinge herreder, fordi det angik de vigtige landeveje fra Odense over Munkebo eller Hundsløv til Kerteminde og til Nyborg; kun ikke Odense by synes overhovedet at være blevet indblandet i sagen.

Graden af ødelæggelse viste sig at være forskellig. 1642 lod Valkendorf foretage et nyt syn ved broen, og det blev anslået, at istandsættelsesarbejderne på selve broen ville komme til at koste 100 sletdaler, materialer til sten-sætning ved broenderne 40 sletdaler, hvorimod arbejdslønnen udtrykkeligt – og ildevarslende for bønderne – blev holdt helt udenfor. Et nyt syn 1643 fastslog, at der snarest burde anlægges en helt ny bro, men alt var omsonst over for bøndernes genstridighed. 1646 tabte lensmanden omsider tålmodigheden og lod de 19 implicerede sognes bønder dømme ved Åsum herredssting til at udføre hver deres part af arbejdet og restanterne til at betale hver deres part af materialerne, men endnu året efter stævnedes en række bønder for forsømmelighed. Effektivt vedligeholdelsesarbejde lod sig trods regeringens vilje kun meget trent drive igennem.

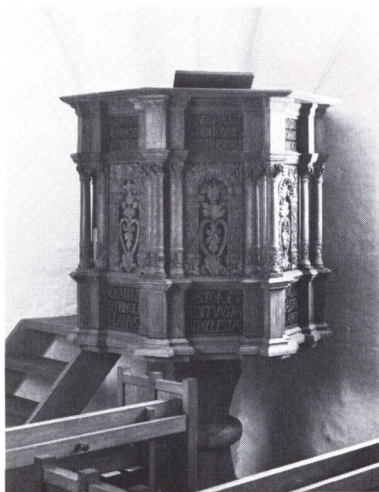
En regions vejnet hører til dens helt grundlæggende strukturelle betingelser; de er naturligvis ikke og har aldrig været uforanderlige, men til enhver tid afhængige af naturgivne forhold og af deres funktion. Af de naturgivne forhold synes bakker og skove ikke at have været nogen afgørende hindring. 1581 skulle lensmanden Breide Rantzau lade Odense herreds bønder anlægge en god vej over Odense hede fra Bolbro til Vissenbjerg og senere (1594) hører vi da også, at denne vej til Vissenbjerg løb gennem Ubberud skov.

Langt alvorligere terrænmæssige hindringer lå i vandforholdene, de talrige åløb, moser og enge. Fyns meget lidt markante vandskel og behovet for forbindelseslinier mellem byerne gjorde det vanskeligere end f.eks. i Jylland at følge vandskellene, men det fremgår meget klart af de vejanlæg, vi for øjeblikket kan kortlægge, at man, så vidt det overhovedet var muligt, undgik at krydse åløb og mosestrækninger. Men selv den elementære hovedvej fra »Odensegyden« i Nyborg til Odense måtte adskillige steder krydse åer med broanlæg, ofte meget naturligt i forbindelse med vandmøller. Vejen krydsede den vandrige Vindinge å mellem Ellinge og Rolsted og atter ved Tvevad, men der nævnes også andre møllebroer på denne strækning, bl.a. Holts mølle, Mellem mølle og møllen ved Killerup over Lindved å. Den alternative rute, som Johannes Mejer markerede på sit kort omkring 1650, over Birken og Marslev synes derimod at være svagere dokumenteret i historiske og arkæologiske kilder.

Endnu stærkere prægedes vejforløbene fra Odense mod Assens og – især –

På prædikestolen i Fangel kirke er der i storfelterne fremstillinger af Kristus og to evangelister. Prædikestolen er i barokstil, fra omkring 1650, og storfelterne er adskilt af frodige kvindefigurer. Under lydhørent svæver en forgyldt due – et symbol på Helligånden. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

*I Ubberrud kirke findes denne prædikestol fra 1616 – i renaissancestil med tredobbelt hjørnesøjler. Foroven er der i indskriftelterne anbragt skriftsteder. Indskriften forneden fortæller, at den lokale præst, Hans Pedersen Holmhaug, har sørget for, at denne prædikestol blev bygget.
(V. Sylvest Frederiksen fot.).*

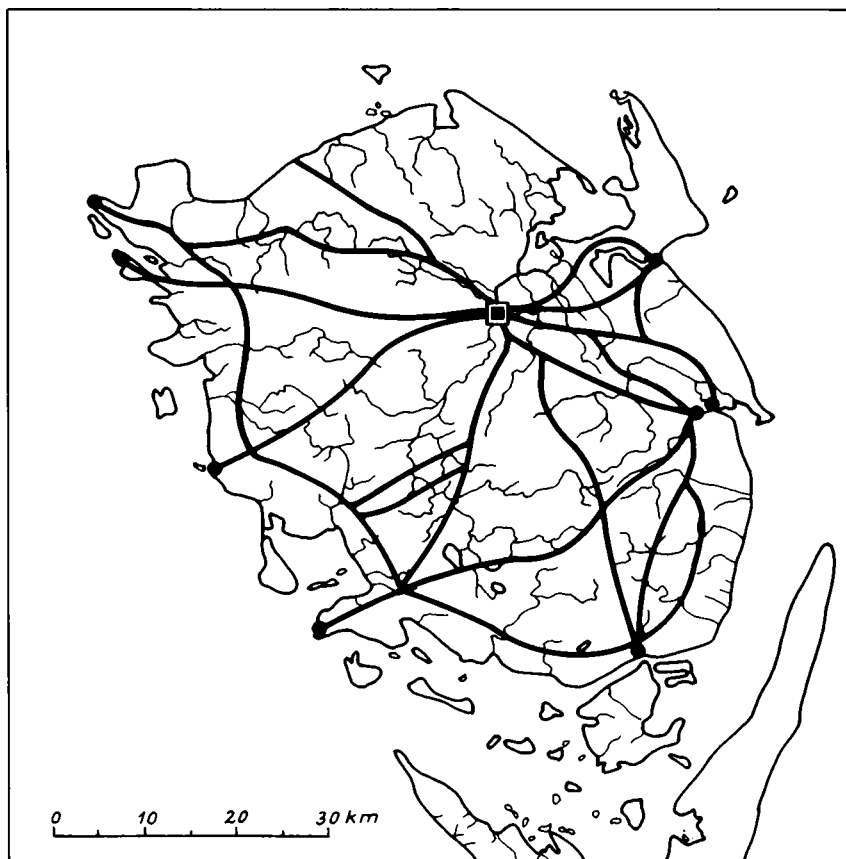
Fåborg af det vanskelige terræn omkring Odense ås komplicerede system. De centrale broer krydsede åen inde i byen, men vejen mod Fåborg måtte af samme grund på ny krydse åen ved Dalum kloster, hvis vandmølle gjorde dette sted til et vigtigt knudepunkt. Vejen passerede derefter Lindved å ved Bramstrup hovedgård, men derefter først Sallinge å ved Hillerslev bro. Vejen mod Assens kan ikke kortlægges sikkert, men tør vi fæste lid til Johannes Mejers linieføring er den gået over Brylle og Verninge, hvorefter den passerede Hårby å ved Køng mølle.

Et flygtigt blik på kortet over Fyns vejnet (se side 35) vil godtgøre dets to hovedfunktioner. Først som forbindelsesled mellem færgestæderne (og de strategisk vigtige punkter) i Nyborg, Assens og Middelfart; vi kan endda have en mistanke om, at den direkte vej Nyborg-Fåborg-Bøjden kan have haft mindre betydning, fordi den kun sjældent påkalder sig offentlige myndigheders bevågenhed, og fordi den vist aldrig omtales i de rejseruter, vi kender fra det skriftlige materiale. Alle førte over Odense. 1617 noterer en svensk gesandt, Johan Skytte, da også ganske lakonisk og uden kommentarer til rejseruten: Nyborg-Avnslev-Ullerslev-Marslev-Åsum-Odense-Bellinge-Verninge-Langsted(?)-Søby-Assens.

Men alle veje førte også til Odense i et radiært eller stjerneformet vej-system fra søkøbstæderne, en klar markering af Odenses gamle funktioner som sæde for øens landsting og som økonomisk centrum. Købstædernes egne vej- og broforpligtelser er derimod meget langt fra klare. Odenses privilegier 1477 fastslår byens territorium og borgernes rettigheder og forpligtelser, men siger intet om vej- og broforpligtelser gjaldt broerne over Odense å, Møgle(Mølle)bro syd for Vor Frue kirke og Munke mølle bro samt lidt fjernere (og af samfærdselsmæssige grunde) broen over Odense å ved Åsum. Hertil kom bulbroen – nu Bolbro – over Hedebackken.

Broforbindelserne havde vital betydning for byen, ikke blot på grund af købmændenes varetransporter og den øvrige rejsende trafik, men måske især fordi de sikrede forbindelserne til oplandet, og fordi bristen på egnede torvepladser i byen selv (og under dens kontrol) netop i 1500-tallet bar frem mod sprængning af den gamle bykerne. 1585 beordrede regeringen byen til på egen bekostning at anlægge en ny »adelvej« sønden for byen gennem Bispe-løkken til den nye markedsplads og torvet. En god fjællebro skulle føres over åen, vejen skulle brolægges, og alle Odenseborgere skulle i fremtiden »bruge denne vej som rette adeltorvevej«.

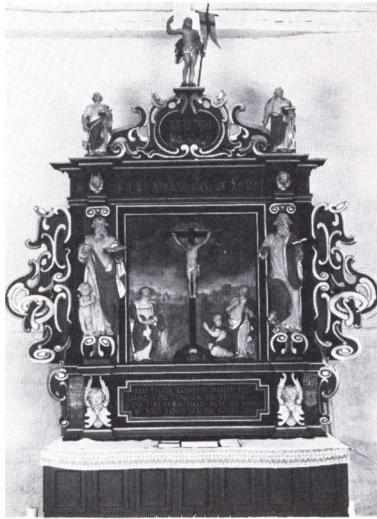
I dette tilfælde blev det pålagt byen selv at bekoste og udføre arbejdet, men netop finansieringsspørgsmålene, som magistraten åbenbart mente oversteg byens kræfter, blev flere gange afgørende. 1572 ansøgte byen rigshofmester Peder Oxen om nedslag i skatterne: en »stor vandflod« havde revet Møglebro

Kortet her viser vigtige vadesteder og broer i ældre tid. De viste veje må kun opfattes som vejlinier, idet deres forløb ikke er klarlagt i enkeltheder. (Inger Bjerg Paulsen tegn.; efter Steen B. Böcher: Træk af vejudviklingen i Danmark).

bort, og byen kunne ikke selv bære genopbygningen. På tilsvarende måde måtte lenets bønder – som vi har set – fra 1636 lægge ryg til udbedringen af vejnettet i oplandet og den bekostelige reparation af broen ved Åsum – alt sammen nu under lensmanden Henning Valkendorfs nidkære opsyn.

Omfanget af trafikken på Odenseområdets veje er derimod meget vanskelig at fastslå. De omfattende transporter af det kongelige hof krævede allerede i Christian III's tid 150-250 vogne, en enkelt gang (1543) måske endda 500 vogne: rejserne blev omhyggeligt planlagt af kancelliet, og de blev normalt besørget ved pligtkørsel af kronens fæstere; kun når denne ikke forslog, måtte byernes vognmænd stille sig til rådighed. Fra Nyborg til Åsum herred skulle Nyborg lens bønder møde med vogne; herfra skulle Odense lens bønder – efter omladning – foretage befordringen til Odense og videre til Rugård eller Gribsvad, hvor Vends herreds pligter begyndte. 1641 fik Odensevognmændene under henvisning til deres privilegier fra 1566 tilsvarende fastslået, at deres pligter hørte op ved Rugård, men allerede 1555 havde kancelliet – efter klagesuk fra magistraten, som bilagde en lang liste over vogn-

Allertavlen i Pårup kirke er i bruskarok og fra 1656. I hovedfeltet ses et korsfæstelsesrelief med et maleri af Jerusalem som baggrund. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

ægter 1552-54 – lovet at udstede færre pas til rejsende for ikke at besvære Odenses vognmænd over evne. Der skulle oprettes et vognmandslav, og som rimeligt vederlag forlangte regeringen så faste vognmandstakster.

Der er blevet fremført gode argumenter for, at netop standardiseringen af bøndernes og vognmændenes vognstørrelser, indførelsen af nye og mere krævende (men også behageligere, affjedrede) vogntyper, den hastigt ekspanderende offentlige aktivitet, professionaliseringen af vognmandserhvervet og oprettelsen af kroer afspejler samfærdslens stigende omfang og betydning. 1615 fastsatte en forordning første gang – på grund af »den store uskikkelighed og misbrug« – vognmandstaksten til 16 skilling pr. mil om sommeren og 24 skilling om vinteren, og – føjedes det ildevarslen til – var bønderne konkurrencedygtige, stod det dem frit for at påtage sig befordringen. Færgetaksten Korsør-Nyborg og retur fastsattes til 4 skilling for en person eller højere, hvis færgemanden også skulle transportere heste og vogne. 1632 reguleredes vognmands- og færgetaksten, fordi det »falder besværligt at nøjes med samme betaling«, som forordningen 1615 havde foreskrevet, og lensmændene skulle fremtidig hvert tredje år akkordere med købstædernes magistrater om taksterne. 1643 tog den store reces skridtet mod decentralisering fuldt ud og fastslog endda halvårlige akkorder, afhængige af havrepriserne.

At Odense havde en nøgleposition, er givet, og det samme gælder i øvrigt også om det faste offentlige postvæsen, som blev organiseret 1624; i de første år kostede postbefordringen lenet 120 rigsdaler; senere steg omkostningerne endda til 136 rigsdaler, i sig selv et talende vidnesbyrd om et behov, byen ikke kunne bære. Men udviklingen afspejler tillige andre linier, først og fremmest statsmagtens voksende aktivitet, forsøg på regulering og dens uvilje mod at indlade sig på direkte prisfastsættelse med lavene. På den anden side røber decentraliseringen af takstfastsættelsen, at man næppe endnu har magtet denne store opgave på centralt plan, måske bl.a. fordi det almindelige lønniveau – og »lønpres« – i årtierne frem mod midten af 1600-tallet synes at have været stigende.

Alle omstændigheder kan altså tale for den offentlige samfærdslens voksende omfang og betydning; kun én ting unddrager sig næsten helt en kvantitativ vurdering: Omfanget af byens forbindelser med oplandets befolkning. At torvehandelen og markederne i 15- og 1600-tallet – med historikeren Hugo Matthiessens ord – »sprængte den gamle bykerne« i det trange Odense som andre steder, kan naturligvis bero på stigende omsætning, men kan også tolkes som vidnesbyrd om stramningen af næringsreguleringen. Vi ved det desværre ikke.

Byen og dens opland: Institutionelle rammer

En købstads opland kan bestemmes fra mange forskellige synspunkter. Vælger man mekaniske grænser i administrativt øjemed, f.eks. lensområdet eller stiftsopdelingen, overtager man uden videre de centrale myndigheders afgørelse af, hvilke distrikter som med forvaltningsmæssige eller økonomiske fordele kunne forvaltes f.eks. fra Odense, men godtager dermed også andre end lokale hensyn.

Det er naturligt givet, at sådanne overvejelser også kan have lokal interesse. Trods de hastigt skiftende lensmænd forblev Odensegård len en nogenlunde konstant, geografisk enhed, selv om hverken centralmagtens eller lensforvaltningens varetagelse af deres interesser – som vi skal vende tilbage til – nødvendigvis var tilsvarende konstante. I kirkelig henseende vidner biskop Jacob Madsens visitatsbog og biskop Hans Mikkelsens dagbøger måske mest talende om, hvorledes øvrigheden forvaltede sine opgaver, ligeledes med stigende central dirigering af store og små anliggender.

På tilsvarende måde kan Fyns klare geografiske rammer på andre områder give en rimelig afgrænsning. Det gælder retsforvaltningen, hvor landstinget i Odense afstak klare grænser, og hvor det adelige landemodes tilknytning til denne institution gjorde byen til naturligt samlingspunkt for hele Fyn. Noget lignende kan også hævdes om forsorgsvæsenet, hvor en ordning 1539 samlede Fyns fattigforvaltning om Gråbrødre kloster i Odense med byens øvrighed og kirkelige autoriteter som regional myndighed.

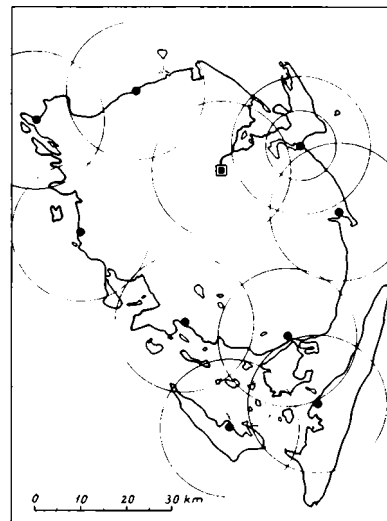
Vender man sig til Odenses opland, er de administrative eller geografiske afgrænsninger derimod næppe bindende, ligesom det ville kræve indgående studier af lokalt kildemateriale at finde holdepunkter af materiel eller anden art for opstilling af systemer for overordning eller underordning af nabokøbstæder eller landdistrikter. Det er klart, at Odenses offentlige funktioner kan have tjent til at begunstige byen, men byens egentlige opland kan kun fastslås ved kortlægning af de områder, hvis indbyggere af egen interesse knyttede deres økonomiske, sociale eller andre forbindelser til Odense, eller hvor omvendt byens erhvervmæssige eller sociale interesser var i stand til at gøre sig gældende. Endelig spiller både naturgivne forhold, vandløb, veje og broer og sociale forbindelser på forskellige niveauer givetvis en rolle for afgrænsningen.

I snævrere forstand anviste stadens privilegier den zone, inden for hvilken »byens fred« – retssikkerhed og retshåndhævelse – skulle have gyldighed. Og selv om bystyret 1578 ansøgte regeringen om skatnedsættelse under henvisning til, at byen ikke havde grænsningsarealer til de heste, dens offentlige transportforpligtelser krævede, havde byen betydelige »haver« og

Biskop Jacob Madsens fremstilling af Pårup kirke i visitatsbogen.

På kortet her er angivet de fynske købstæder i 1600-tallet med deres nærmeste opland. (Inger Bjerg Poulsen tegn.).

Herover ses Jacob Madsens tegning af Allesø kirke i visitatsbogen.

engarealer. Den udfyldte gennem hele perioden meget langt fra sine rammer, og ekspansion forekom kun i den udstrækning, dens havnebehov strakte sig videre langs fjordens østkyst til Midskov. Men stadens interesser – og oplandets – rakte langt videre.

Regeringen genoptog efter reformationen senmiddelalderens købstadspolitik, hvis mål havde været at reservere handel og håndværk for købstæderne. Skønt principielt ikke lavsvenlig havde regeringen ved aftalerne med de fynske købstæder 1546 beordret »embedsmænd« (dvs. håndværkere) i landsbyerne at »indflytte i købstæderne og der bruge deres embede« med undtagelse af grovsmede og håndværkere på de adelige godser, som var beskyttet af gældende lovgivning. At forskrifterne ikke blev respekteret, fremgår af mange klager fra byøvrigheden – samtidig med at skattebrevene stadig mere fintmasket også udskrev landeskatter af landsbyhåndværkere.

Alvorligere var det med bissekræmmerhandel, professionelle købmænds – eller andres – handel på landet og på markeder. Recessen 1536 konstaterede kort og godt – og med rette – at købmændskab altid havde været en kilde til tvedragt og uenighed mellem adel, præster, borgere og bønder. Den gentog ældre lovbestemmelers forbud for disse grupper mod at tvinge bønder til at sælge deres varer og forbød dem »at bruge noget købmændskab på landsbygden med alen, mål eller vægt«; detailhandel skulle foregå i byerne; man ville afværge eller afskaffe »landprang« og »forprang«, som var til skade for købstædernes næringsliv.

Karakteristisk nok foreskrev recessen dog uden at nævne de øvrige grupper, at adelen fremdeles måtte afkøbe sine bønder deres varer med deres minde, og håndfæstningen 1559 fastslog tillige adelens ret til fremdeles at »købe og sælge med udenlandske købmænd« med forbehold for kronens told. Men lige så karakteristisk var det, at en ny reces 1547, som omtrent ordret gentog sin forgænger fra 1536, føjede til, at adelsmanden »frit og uforbudt« måtte »gøre sig sit eget gods [dvs. varer] så nyttigt, som han kan, og sælge det [til] hvem han vil«.

Som helhed var den adelige egenhandel, som vi kender fra senmiddelalderen, ved at forsvinde ved midten af 1500-tallet; men netop de nævnte reguleringer af »landprang«, »forprang«, bissekræmmerhandel og ulovlige markeder i oplandet vedblev at være en kilde til irritation for købstædernes handlende. At det samme gjaldt adelig handelsvirksomhed, røber en ceber og langvarig sag, som magistraten i Odense 1598-1608 førte mod Morten Skinkel til Østrup (Lunde herred), og den kaster samtidig et ganske skarpt lys over de institutionelle og reelle vanskeligheder, en byøvrighed måtte kæmpe mod, når udenforstående gik byens næring for nær.

Herredsfogeden i Lunde herred, Jørgen Bonde i Allesø, havde – sikkert på

Næsbyhoved Broby kirke, som den så ud ifølge Jacob Madsens visitatsbog.

Odense magistrats foranledning – i sommeren 1598 dømt »den havn, Morten Skinkel bruger for Klintebjerg eller Klinteøen« »med lossen og laden« for ulovlig; Odenses lovlige havn strakte sig »fra Ellemose å og til Midskovs gab«. Byøvrigheden stævnedes Morten Skinkel for bytinget, havde ladet byfogeden beslaglægge sejl og ror og føjede til anklagen, at den ikke bare drejede sig om ulovlig havn, men at Morten Skinkels virksomhed fandt sted i strid med de gældende regler »om ulovligt køb og forprang«, og at han eller hans handelspartnere undlod at betale den told, kronen havde krav på. Intet under, at byfoged Niels Jacobsen i august i den kvittering, han hentede i Rentekammeret for sin toldoppebørsel, fremdeles kun var forpligtet til at opkræve told i »de havne, som sædvanlige og lovlige er og ikke er forbudne«.

Sagsbehandlingen afslørede, at allerede Morten Skinkels mor – Ide Andersdatter Dresselberg (død 1587) – havde drevet handel fra Klintebjerg trods byfogedens beslaglæggelser af »sejl, ror, gods og varer«, og at ikke så få naboer også benyttede sig af Klintebjerg til udskibning af korn, slægtningen Niels Skinkel til Gerskov, Niels Friis til Ørridslev, Eiler Bryske til Dallund og Nielstrup og den ukendte Claus Norby.

Med undtagelse af Eiler Bryske var de øvrige kun mindre godsejere; alligevel blev deres samlede udførsel 1596-97 opgjort til ca. 1.250 tønder byg, 360 tønder rug, 6 tønder smør og 5 tønder mjød, som byfoged Niels Jacobsen i november 1597 havde konstateret ved Klintebjerg på et skib, som tilhørte Flensborgkøbmanden Jørgen Schulte. Skibet stak af natten mellem 17. og 18. november med Morten Skinkels folk ombord, der skulle sælge kornet i Holsten, »hvor det bedst kunne gælde«. Niels Jacobsen advarede byfogeden i Bogense og fik en invitation til selv at inspicere skibet, som lå »børløs«, dvs. uden vind; skade kun, at det havde gjort sig usynligt, da Niels Jacobsen nåede frem.

Ud over Jørgen Schulte i Flensborg involverede sagen også hans bysfælle Marcus Witt, som bedyrede, at han aflagde regnskab for sin told i Rentekammeret med mellemrum. Men herudover ved vi, at Morten Skinkel havde forbindelser til købmand Niels Andersen i Laholm i Halland, som havde købt 150 tønder rug og 18 tønder byg 1597, og til Niels Bock i Eckernförde, som 1594 købte 255 tønder byg; i det første tilfælde var det indenrigske salg toldfrit, i det andet kvitterede købmanden for at have bedt Morten Skinkel lægge ud til tolden.

1590erne var i store områder af Europa dybt alvorlige dyrtidsår; der kunne være store fortjenester at hente – 1594 fik Morten Skinkel den abnormt høje pris af ca. 4 1/2 daler for en tønne byg. Til overflod havde de udenlandske købmænd »brugt forprang og landkøb« ved salg af humle, salt, hør, hamp og stangjern; de adelige gårde på fjordens vestside var ved at

*Herover ses prædikestolen i Næsbyhoved Broby kirke. Prædikestolen er fra 1577, og lydhimlen er samtidig.
(V. Sylvest Frederiksen fot.).*

Under bunden af alterkalken i Østrup kirke findes denne indskrift, der fortæller, at fru Ide Skinkel lod gøre denne kalk 1580. (Wermund Bendtsen fot.).

udarte til købmandsbutikker. Det var derfor ikke uden grund, at sagen vakte opsigt og alarmerede Odenses magistrat. Men sagen verserede endnu 10 år for landstinget – hvor landsdommeren Eiler Qyitzow afsagde en »uendelig« (dvs. ikke afsluttende) kendelse 1598 – og for rettertinget, uden at der kom nye momenter frem. Morten Skinkel argumenterede højlydt og indigneret med den adelige særlovgivning, Odenseborgmesteren Mogens Henriksen Rosenvinge behændigt og myndigt både med den gældende erhvervslovgivning og de dokumenterede toldbesvigelser.

Regeringen havde allerede 1596 på Odense magistrats foranledning ladet fire fynske lensmænd undersøge, om der på Fyn forekom ulovlige havne og landprang og forprang, men vist uden resultat. Endnu da Morten Skinkel 1608 appellerede sagen til rettertinget for ulovlig beslaglæggelse af hans varer, henskød domstolen den til en kommissionsafgørelse, som noget svævende konstaterede, at »Klint ligger mellem Midskov og Ellemose å, vel en stor ugesøs [?] uden for Midskov gab«. Lige så svævende afgjorde rettertinget endelig 1609 på grundlag af det forelagte materiale, at bystyret ikke havde solgt det beslaglagte korn (alle vidner på nær et var døde!). Magistraten blev »kendt kvit« for titalen, men dommen måtte endnu engang konstatere, at havnerettighederne i Odense var uklare; regeringen ville »lade forordne, hvorledes enhver sig derudi med indskibning og udskibning skal forholde«.

En sådan forordning kom blot aldrig, selv om kronens fiskale interesser stod på spil, og selv om Mogens Henriksen Rosenvinge havde vidst at udnytte disse i sin procedure. Denne sag er kun en af hundredvis, og den røber med al tydelighed, hvor nidkært en magistrat vogtede over byens næringsinteresser; og den viser tillige, at erhvervslovgivningen gjorde en dyd af nødvendigheden, fordi kronen og købstæderne havde sammenfaldende interesser, henholdsvis fiskale og erhvervsmæssige. Men stort set bar begge øvrigheder sværdet forgæves.

Kampen om stadens eneret på handel og mod »forprang«, »landkøb« og »landprang« beskæftigede jævnligt myndighederne, ved sjældne lejligheder også cancelliet (1630-39 dog ikke mere end fem sager og ingen fra Odense) på de lokale myndigheders foranledning. Fra de næringsdrivendes synspunkt skulle lovgivningen sikre mod ubillig konkurrence ved opkøb af oplandets varer forud for torvene, fra forbrugernes, at de blev sikret varer til ligelige priser; fra magistratens synspunkt havde det sidste også interesse som middel til at sikre mod for stor social nød eller i uår simpelt hen ro og orden. To sager, som berørte byens forhold til oplandet og nabokøbstaden Kerteminde, kan tjene til belysning af problemerne.

1642 mødte bager Christen Bern på Odense bagerlavs vegne op på Åsum herreds ting – og sikkert også andre herreders – for at forelægge og ind-

skærpe lavets skrå fra 1631, som »formeldte«, at bønderne ikke som hidtil måtte komme til byen for at sælge brød, når det passede dem, men skulle holde sig til torvedagene. Pebersvende, møllere og husmænd kunne bedre skaffe sig bondekorn og brænde end borgerskabet, der skulle svare kongens og byens »tynge« (dvs. skat). Lavsartiklerne begrænsede det udenbys salg til torvedage, hvad Christen Bern tog tingsvidne på til efterretning for indbyggerne i Åsum herred.

Problemet lå ikke blot i, at omegnsbeboernes handel medførte »stort forprang og landkøb på landsbyerne blandt bønderne selv« ved at begrænse torveudbuddet af brødkorn; det var langt mere kompliceret. Som vi ved fra Randers (1609) og København (1610), fastsattes byens brødtakst således, at brødets vægt blev reguleret efter kornprisen, hvorimod prisen blev holdt i fast leje. »Landbrødene« blev solgt til 4-8 skilling, men for at sikre sig mod ubillig konkurrence foreskrev bagerlavets artikler 1631, at landboernes brød efter type skulle veje et halvt til et helt pund mere, end byens takst påbød. Det daglige brød var – ligesom det daglige øl – ømtålelige anliggender både for købmænd, bagere og forbrugere.

Den anden sag angår en af stadens storkøbmænd, Niels Olufsen Bager, som fandt byens rammer for trange for sin virkelyst. Allerede 1584 havde han fået den sjældne dispensation til at modtage privilegeret gods som brugeligt pant for de store summer, adelsfolk skyldte ham. Formatet af hans forretning viste sig, da han et par år senere af ukendte grunde fik tilladelse til at udføre 200 staldøksne toldfrit. Og 1587 begærede han – og fik – tilladelse til at bruge »handel og vandel« i Kerteminde, som om han var bosat i byen, mod at svare kongelig og borgerlig tyngde »lige med de bedste [dvs. højst takserede] borgere i Kerteminde og samtidig fyldestgøre sin pligt i Odense, så længe han driver handel der«.

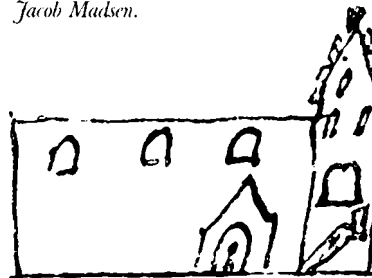
Niels Bagers begrundelse var, at han »søgte sin næste handel og næring til søs« og lod sine varer laste og losse i Kerteminde; at det virkelig var tilfældet, ved vi jo, fordi hans magasingård i Kerteminde stadig står (om end den er ombygget siden). Så vidt kunne Kertemindes borgerskab sikkert næppe indvende noget. Langt værre var det, at byen meget hurtigt klagede over, at Niels Bager formastede sig til landhandel og forprang inden for og uden for byen med »udlændiske og indlændiske« til skade for byens næringsliv. Han opkøbte varer af bønderne »forud for torvet«, og omvendt drog han om søndagen på landet med hele stykker klæde, som han solgte i alenmål til folk, når de gik fra gudstjeneste.

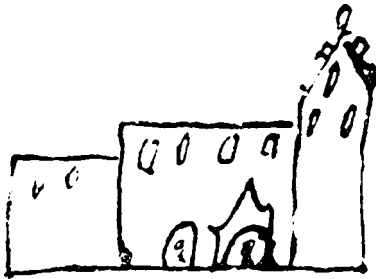
Regeringen nedsatte straks en drabelig kommission, bestående af fem fynske lensmænd, til at undersøge Niels Bagers virksomhed og forbeholdt sig ret til at inddrage Niels Bagers bevilling, om hans handel skadede Kerte-

Biskop Jacob Madsens tegning af Agedrup kirke.

Davinde kirke er her tegnet af biskop Jacob Madsen.

Jacob Madsens enkle tegning af Højby kirke i visitatsbogen.

minde. Desværre kender vi ikke sagens udfald, men de her fremdragne sager kaster tilsammen et ganske skarpt lys over de mange problemer, fiskale, bypolitiske, erhvervsmæssige og sociale, som forvaltningen af lovgivningens næringsregulering indeholdt. Niels Bagers sag røber tillige både det sarte forhold til den alt for nært liggende nabokøbstad og det odenseanske købstadsaristokratis vanskelige udskibningsforhold. Behandlingen af byens forhold til oplandet kan imidlertid ikke indskrænkes til de institutionelle rammer og deres håndhævelse.

Byen og dens opland: Reelle afgrænsninger

De institutionelle rammer om byens forhold til oplandet – og omvendt – kan imidlertid kun give os fingerpeg om, hvor langt parterne gensidigt havde interesser at varetage. Men selv de mangeartede interesser og deres omfang kan være vanskelige at fastslå eller at afgrænse geografisk. En første mulighed for tilnærmelse ligger i kortlægning af vejnettet – og dermed samfærdselsmulighederne – til Odense, først og fremmest fordi klagerne over »onde og slette veje« har efterladt så mange spor i både det lokale og centrale kildemateriale.

Under et længere ophold i Odense i november-december 1635 udsendte kancelliet et åbent brev til kronens bønder i Odense, Lunde, Skovby, Bjerge og Åsum herreder om istandsættelse af veje og broer det kommende forår, når byggen var sået. Hver bonde skulle age tre læs kampesten til reparationsarbejderne og anbringe dem efter nærmere anvisning. Godt tre år senere udstedte kancelliet på ny en »streng« ordre til bønderne i Odense, Skam, Lunde og Åsum herreder om årligt i tre år at age tre læs små kampesten til brolægning i byen, når markerne var tilsået, og således at høstarbejdet ikke blev forstyrret.

Ved begge lejligheder havde majestæten selv opholdt sig i Odense, 1635 i længere tid i forbindelse med et herredagsmøde, marts 1639 på gennemrejse mod Glückstadt i Holsten. Der kan ikke være nogen tvivl om, at ordrerne bl.a. beroede på Christian IVs irritation over vejenes tilstand, men begge breves hensyntagen til bøndernes sånings- og høstarbejde røber, at også lensmanden på Odensegård, den erfarne Henning Valkendorf, har været inddraget i tilrettelæggelsesarbejdet.

På den anden side tyder ordren 1639 om brolægningsarbejde i Odense by på, at bystyret også har haft en finger med i spillet. Mere indirekte gælder det samme utvivlsomt det åbne brev 1635. Det begrundedes nemlig ved, at »det berettes«, at veje og broer omkring Odense var så »fordærvet og forkørt«, at vejfarende kun med besvær kunne komme til staden. Byen kunne ikke selv bære istandsættelsesarbejderne uden hjælp. Arbejdet blev derfor pålagt

Fraugde kirke, som Jacob Madsen tegnede den i visitatsbogen.

kronens bønder i de nævnte herreder, »da de dagligt søger Odense by, og det er gavnligt for dem såvel som for andre rejsende her til byen«.

Efter alt at dømme har Odenses vise fædre regnet Odensegårds og Rugårds len for byens naturlige opland, når indbyggerne havde forretningsmæssige, retlige eller andre ærinder i staden. På grundlag af en række Odensekøbmænds skifter fra 1630'erne til 1650'erne er vi i stand til at kortlægge disse forbindelser til oplandet geografisk. Forbindelserne afhænger muligvis af, hvilken købmandstype der er tale om, hans varesortiment og foretrukne kundekreds, om han handlede en gros eller havde detailhandel, og måske også af andre faktorer. Og omvendt afhang forbindelserne naturligvis også af kundekredsens behov og købedygtighed.

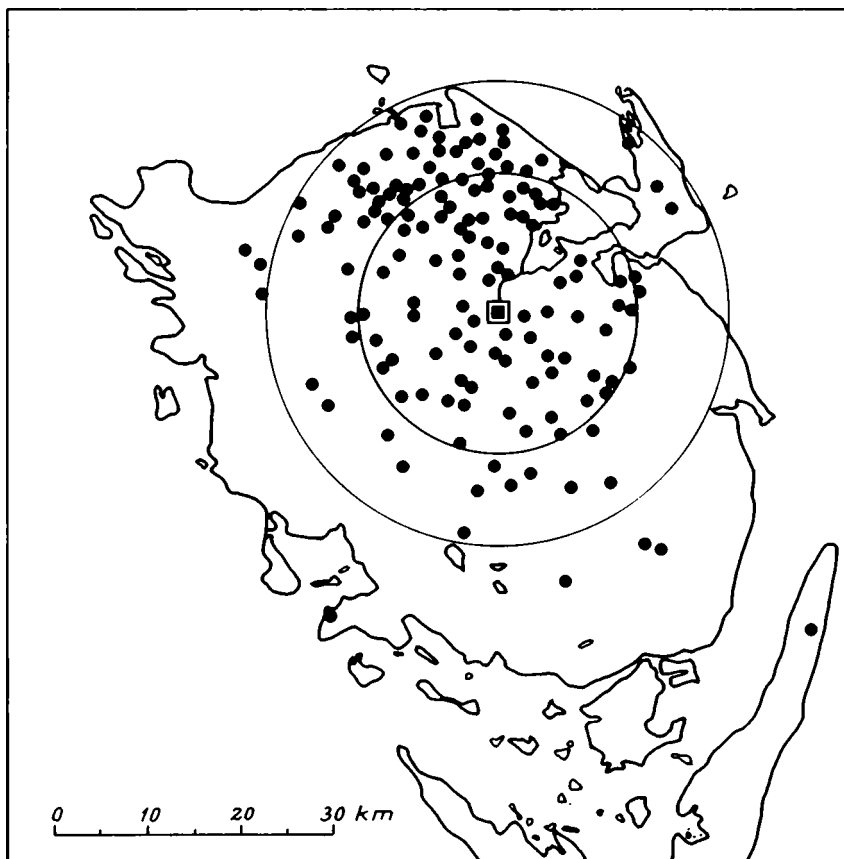
Mest eksklusivt – men også mest kompliceret – er af indlysende grunde de odenseanske købmænds forhold til den fynske adel, der, som vi senere vender tilbage til, optrådte både i egenskab af leverandører af landbrugsprodukter, købere af »kramvarer« og som låntagere i Odense. Alle herregårdene på Sletten nordvest for Odense figurerer med undtagelse af Enggård (Gyldensten), der tilhørte den meget velstående rigsråd Gregers Krabbe til Torstedlund, hvis hovedinteresser lå andetsteds. I øvrigt strakte kundefeltet sig i brede bræmmer ned mod Svendborg og østpå syd for Kertinge nor. På den anden side er kun omtrent to femtedele af øens herregårde repræsenteret i dette materiale; Sydvestfyn og Nyborgegnen er især svagt repræsenteret, formentlig fordi herregårdenes forretningsforbindelser i disse egne, som man kunne vente, gik til andre købstæder. Nogenlunde det samme geografiske billede tegner sig for den fynske gejstligheds vedkommende, men det kompliceres ved præsteskabets ofte nære familieforbindelser til Odenses bourgeoisie.

Præges adelen tilknytning til Odense på den ene side af eksklusivitet og på den anden af forbindelser af økonomisk eller anden art, røber købmændenes relationer til bønderne noget andre mønstre. Forbindelserne koncentrerer sig til Heden, områderne omkring Fraugde og Åsum, strækningen langs Kertinge nor og til egnen omkring Tommerup. Målt i afstande fra Odense fremgår det både af kortene side 44-47 og af tabel 1.3, at langt den overvejende part af de fire købmænds – Erik Jørgensens, Peder Gaas', dennes enkes og Maren Hans Mikkelsens enkes – forbindelser (95%) falder inden for en radius af 25 kilometer fra Odense, omtrent tre femtedele endda inden for en omkreds af 15 kilometer. I praksis strakte Odensegårds len sig over det område, der indkredses af en radius på ca. 20 kilometer; bystyrets vurdering i forbindelse med udbedringerne af vejnettet 1635 ramte således korrekt: Bortset fra adelens specielle forhold omfattede oplandet stort set Odensegårds len.

Dørfløj med jernornamentik i Højby kirke. Døren stammer fra 1652, og folkevæddet tyder indskriften HGVIIIGH således: Her går vi ind i Guds hus. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Kortet her viser, hvor købmand Erik Jørgensen havde tilgodehavender hos bønder 1644. (Inger Bjerg Poulsen tegn., efter Svend Larsen: Studier over det fynske rådsaristokrati).

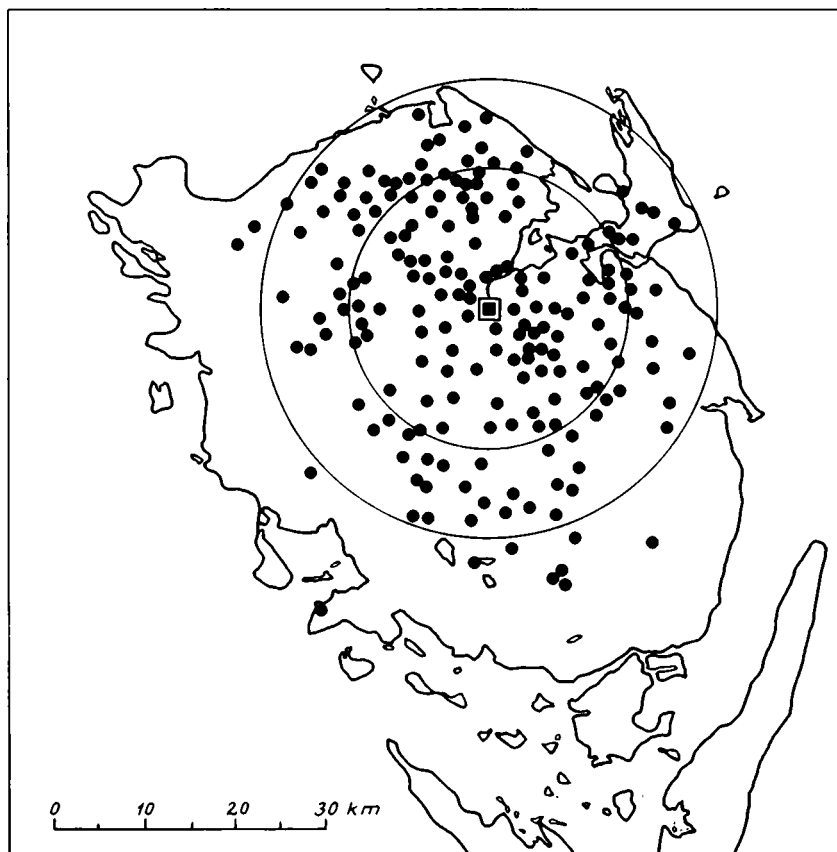
Målt med Odensekøbmændenes alen og efter forretningens art havde forskellige samfundsgupper naturligvis vekslende vægt. I denne forbindelse har kun to træk interesse. For det første er det tydeligt, hvor vi kan sammenligne samme forretning på flere tidspunkter, at man frem mod århundredets

Tablet 1.3: Fire Odensekøbmænds forbindelser til oplandet¹.

Afstand fra Odense (kilometer)	Erik Jørgensen	Peder Gaas	Peder Gaas' enke	Hans Mikkelsens enke
	1644	1645	1652	1653
-15	56%	53%	72%	66%
-25	95%	94%	93%	99%
Samlet antal lokaliteter	142	192	58	77

1) Procentangivelserne i tabellen viser andelen af antal forbindelser = antal lokaliteter.

Kilde: Odense byfogeds arkiv, skifteprotokoller.

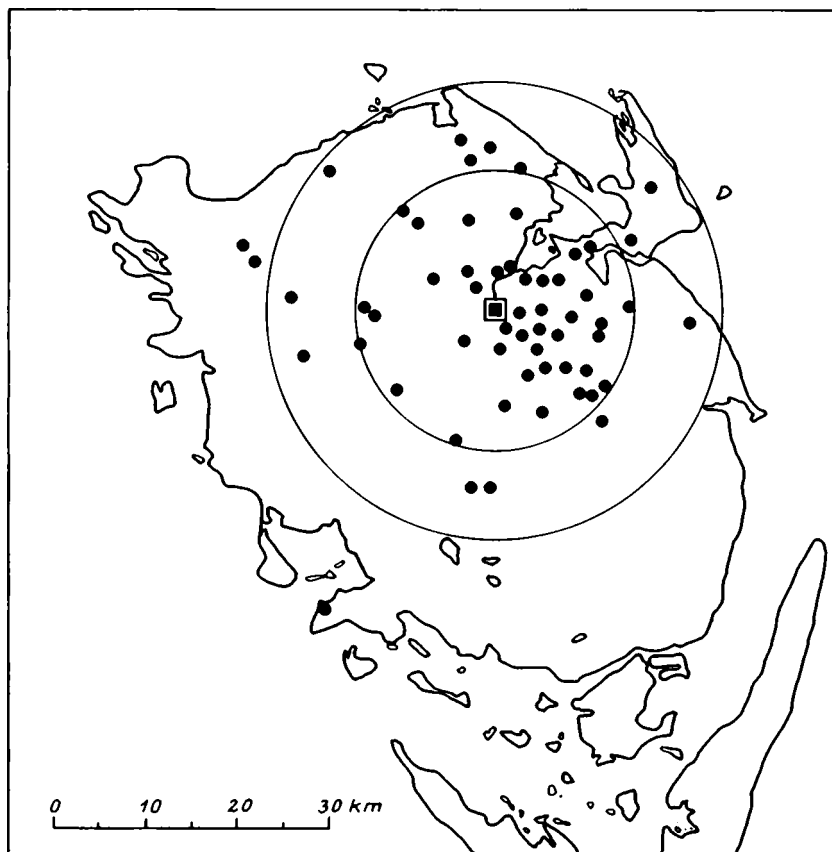
Kortet her viser, hvor købmand Peder Gaas havde tilgodehavender hos bønder 1645. (Inger Bjerg Poulsen tegn.; efter Svend Larsen: Studier over det fynske radsaristokrati).

midte, da man gik hårdere økonomisk vejrlig i møde, har bestræbt sig på at afvikle de udestående fordringer hos adelige skyldnere (tabel 1.4).

Nedbringelsen af den adelige gæld kan således tjene til at forstyrre billedet. For det andet spiller bondegælden – oftest mindre end 10 sletdaler pr. person – en meget vekslende rolle. I skiftet efter den alsidige rådmand Erik Jørgensens første hustru 1644 androg fordringer på bønder 8% af boets samlede krav, på gejstlige 9%. I Peder Gaas' skifte året efter skyldte bønder og gejstlige henholdsvis 15% og 17% af de samlede fordringer. I atter andre skifter er bondegælden derimod helt uden betydning, f.eks. i Hans Mikkelsens skifte 1634.

Man må gøre sig klart, at de geografiske rammer i dette skiftemateriale intet siger om omfanget eller arten af købmændenes forretningsforbindelser til oplandets bønder, selv om der normalt var tale om løbende modregning efter købmandens regnskabsbøger af bøndernes leverancer og deres køb af kramvarer – jern eller redskaber – og korn til udsæd. Erik Jørgensens og

Pa kortet her er det markeret, hvor købmand Peder Gaas' enke havde tilgørdhavender hos bønder 1652. (Inger Bjerg Poulsen tegn.; efter Svend Larsen: Studier over det fynske radsaristokrati).

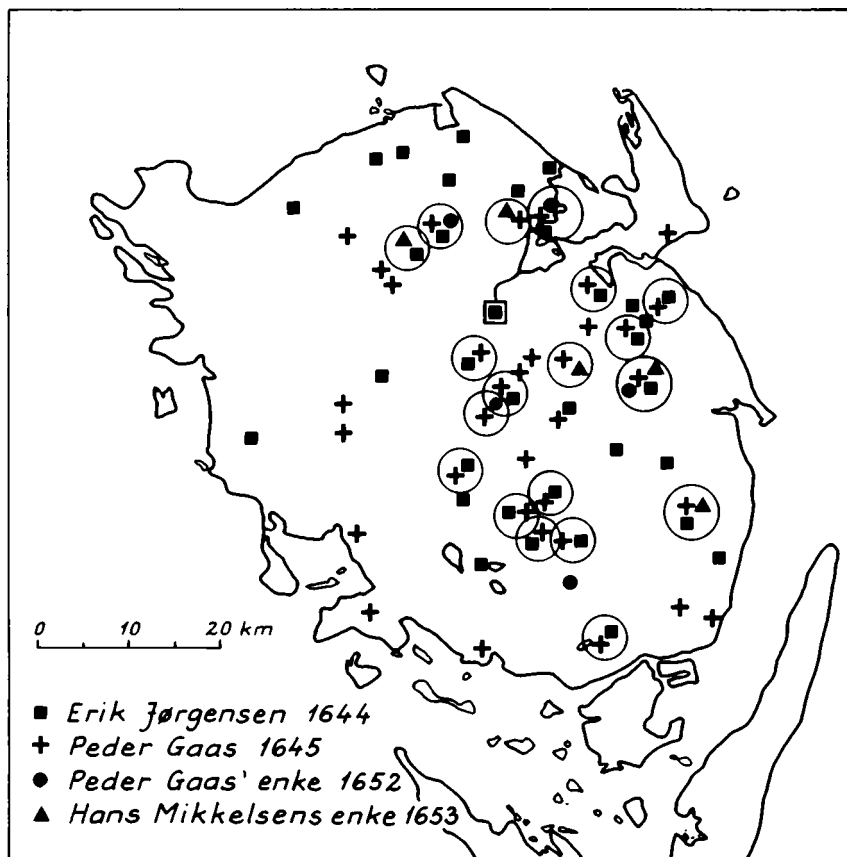
Peder Gaas' skifter 1644-45 kan give et situationsbillede; men selv om bønder sjældent skyldte købmanden mere end 10 sletdaler – i de to nævnte boer gennemsnitligt henholdsvis 7,3 og 3,6 sletdaler – er der i virkeligheden tale om en imponerende kundekreds. Erik Jørgensens ca. 400 bondedebitorer

Tabel 1.4: Fordringer i tre odenseanske købmandsforretninger.

Købmand	Samlede fordringer		Heraf adelige fordringer	
	Sletdaler	%	Sletdaler	%
Hans Mikkelsen 1634	ca. 4.000	100	1.334	100
Hans Mikkelsens enke 1653	3.671	92	689	52
Peder Gaas 1645	18.554	100	3.941	100
Peder Gaas' enke 1652	4.624	25	469	12
Willum Lucassen 1650	14.459	100	ca. 14.300	100
Willum Lucassens enke 1652	10.948	76	9.950	70

Kilde: Odense byfogeds arkiv, skifteprotokoller.

På kortet er markeret fire købmændsboers tilgodehavender hos adelige 1644-53. Samme gods' gæld til flere købmænd er markeret ved en cirkel. (Inger Bjerg Poulsen tegn.; efter Svend Larsen: Studier over det fynske rådsaristokrati).

omfattede 6% af Fyns ca. 6.900 bondebrug, Peder Gaas' 773 skyldnere 11%, og tager vi i betragtning, at hovedparten af forbindelserne omfattede Odensegårds len – med 1.475 jordbrug – bliver størrelsesordenen ikke mindre iøjnefaldende.

Købmandsskifterne repræsenterer naturligvis aktuelle situationsbilleder, selv om deres værdi kan begrænses ved, at de sikkert ikke altid afspejler forretninger på deres højdepunkt, at sammensætningen af gæld og fordringer ved opgørelsen kan afhænge af årstiden, og at de ikke opfanger bøndernes torvehandel, der som nævnt må have været livlig. En kontrolmulighed, anskuet fra oplandets side, ligger i inddragelsen af herredernes tingbøger, et arbejde, som blot aldrig er blevet udført, skønt materialet er rigeligt, og en enkelt serie fra Åsum herred 1640-48 endda foreligger i en trykt udgave.

Til gengæld må man også være opmærksom på, at herrestingene og bytinget i Odense efter sagens natur kun kunne beskæftige sig med nødlidende sager eller med anliggender, hvor kreditor fandt det nødvendigt at

lade sine fordringer tinglæse. En forordning 1639 foreskrev i denne forbindelse, at bønders gæld og restancer skulle tinglæses årligt med regnskabsmæssigt retsgyldig virkning, hvis bonden kunne godtage sine forpligtelser.

Sagen var blevet rejst af rigsrådet, angiveligt – og sikkert også reelt – for at beskytte bønderne mod at blive flået af lensmænd, skrivere og borgere, og som værn mod, at sådanne krav i misvækstår eller under kvægepidemier skulle bringe bønderne til tiggerstaven. Forordningen fulgte omtrent ordret rigsrådets indstilling, men det er påfaldende, at »kramkøbmænd« i Odense – deriblandt Erik Jørgensen og Peder Gaas' enke – ihærdigt benyttede den til retsforfølgelse af bønder for selv ubetydelige gældsposter.

Mens stævninger for Odenses byting, hvor bønder skulle give møde for gæld, der var stiftet i byen, sjældent forekom før 1639-forordningen, blev retsforfølgelserne særdeles hyppige efter dette tidspunkt, og dette indtryk bekræftes af Åsum herreds – og af andre herreders – tingbøger. Det kan være vanskeligt at fortolke forordningen entydigt, men efter alt at dømme fik købmændenes bondehandel efter skifterne at dømme svindende betydning, da depressionen og bondestandens forarmelse satte ind ved midten af 1600-tallet, selv om den naturligvis ikke ophørte. Interessant er det i denne forbindelse, at købmænd i Nyborg, som 1661 fik stabelrettigheder for hele Fyn, bevarede livlige forbindelser til oplandet.

Hvad angår herregårdenes og adelens økonomiske forbindelser til Odense, er vi ilde stedt, fordi regnskabsmaterialet svigter næsten totalt, og fordi vi i købmandsskifterne ikke kan skelne mellem poster, som angår leverancer eller køb, og lån, eventuelt gældsposter, som forvandles til »obligationer« eller »håndskrifter«. Af vor ældst bevarede regnskabsserie fra det lille Tange gods i Øksendrup sogn 1553-59 fremgår det, at dets varesalg og indkøb helt overvejende foregik i Nyborg og Kerteminde, en enkelt gang endda i Korsør. Godset vendte i påfaldende grad ryggen til Odense, og det er undtagelsen, at fogeden 1553 solgte en okse til Hans Dinesen i Odense og et par år senere 6¼ tønde havre til Karen Kotte. Kun grovvarer som hamp, gryder og en kakkellovn – til opstilling i Nyborg! – måtte købes i Odense, ligesom godset efter den normalt fraværende »nådigherres« ordre 1557 leverede ni læs hø i Odense til fodring af den københavnske storkøbmand Mads Lampes øksne. Til Odense begav fogeden sig ellers kun i forbindelse med afgørelsen af retssager.

Selv betydelige godser som Skinnerup (Ulriksholm) og Kærstrup (Valdemarsslot) synes i 1600-tallet ikke at have haft faste købmandsforbindelser. En del af forklaringen kan ligge i, at disse godser tilhørte illegitime medlemmer af kongefamilien og blev administreret fra Rentekammeret i København. 1616-19 solgte Skinnerup kornpartier til Jørgen Skriver i Odense, i 1630rne

Denne enkle renaissanceprædikestol fra omkring 1580 er i Korup kirke og er forsynet med halvsøjler i hjørnerne og arkader (portalfelter). (V. Sylvest Frederiksen fot.).

undertiden til Otte Knudsen Seeblads enke i Odense eller Jacob Lerche i Nyborg. Øksnesalget gik 1616-19 til Niels og Jens Mand i Assens, fra 1630erne – da man åbenbart har forsøgt at forbedre kvaliteten ved opkøb af stude på Sjælland – konsekvent til den københavnske kvægkøbmand Steffen Rode og dennes arvinger. Symptomatisk nok solgte Skinnerups ejer, Gabriel Knudsen Akeleye, 1616/17 sin gård i Odense til Henrik Podebusk til Kørup for 1.300 daler, hvorimod ombygningsarbejderne i 1630erne og 1640erne i den udstrækning, man ikke kunne klare sig med lokale arbejdsressourcer og materialer, krævede leverancer og håndværkerhjælp fra både Odense og andre fynske købstæder.

På tilsvarende måde solgte Kærstrup vekselvis – og antagelig afhængigt af lejligheden – til købmænd i Odense, Flensborg eller andre steder; men også her gik øksnesalget som regel uden om Odense til Rudkøbing, Kerteminde, Vejle eller en enkelt gang til Berndt Webling(?) og Hans Willom »af Zuider« i Holland, men fra 1630erne atter som på Ulriksholm til københavnske mata-dorer, Jacob Madsen og Steffen Rode. Lige så lidt konsekvens er der i Holger Rosenkrantz' varesalg; salget fra Rosenholm og Ravnholt, som han ejede 1623-30, lader sig ikke adskille, men kornsalget fra Ravnholt fordeltes tilsyneladende efter omstændighederne mellem købmænd i Odense og Nyborg, hvorimod kvægsalget foregik til kvæghandlere i bl.a. Flensborg og Ditmarsken. Holger Rosenkrantz' faste forbindelsesled i Odense var den lærde apoteker Cornelius Hamsfort og Thomas Brodersen Risbrich, især efter at Rosenkrantz 1628 måtte forlade lensmandsposten på Odensegård.

De nære forbindelser mellem en række fynske herregårde og Odenses købmandshuse er hævet over enhver tvivl, og det samme gælder godsernes voksende afhængighed af købmændenes langmodighed og kredit, i hvert fald indtil forbindelserne ved midten af 1600-tallet blev for risikable under adelens voksende økonomiske vanskeligheder. Odenses betydning som kapitalmarked for den adelige gældsstiftelse vender vi senere tilbage til; men det meget spredte godsregnskabsmateriale tyder snarest på, at adelen har tilrettelagt sit varesalg således, at den opnåede de fordelagtigst mulige priser. Transportforhold kan have spillet en rolle for Odenses vedkommende, men heller ikke øksnesalget foregik konsekvent, endskønt netop byens købmandshuse dominerede kvægeksperten fra Fyn. Mens oplandet for bondehandelens vedkommende således med rimelighed kan identificeres med Odensegård len, i hvert fald indtil den økonomiske nedgang satte ind i 1640erne, prægedes herregårdenes handel dels af profithensyn, dels af indkøbsmulighederne – og kredit- eller lånemulighederne – i Odense. Også her er det tydeligt, at adelens voksende økonomiske vanskeligheder kom til at præge forbindelserne til Odense, men navnlig er det af betydning, at kro-

Denne statelige mand er Henrik Podebusk (1598-1658) til Kørup. Han var øjensynlig ikke i kridtthuset hos Christian IV, men blev af sine adelsfæller 1649 valgt til landkommisær. (Pucht og Crone fot., forhen på Steensgaard).

Maleriet herover forestiller kongens kansler Christian Thomsen Schested (1590-1637) og er fra 1635. Det er malet af Johan Thim. (Lennart Larsen fot., Frederiksborgmuseet).

nen fra 1620'erne af finansielle grunde i stigende omfang solgte sin vareproduktion til københavnske storkøbmænd og derved medvirkede til at lægge hindringer i vejen for provinsbyernes handelsomsætning. Det gælder ikke blot kongefamiliens godser som Ulriksholm og Kærstrup, men også de fynske (og andre) lensgodser.

Len og lensmænd

Indtil de moderne forvaltningsreformer bestod den offentlige forvaltning af en blanding af »fladeadministration« og kongelige godslen. Den første type omfattede kronens hovedlen med et eller flere herreder, hvor lensmanden (ud over forvaltningen af kronens gods) forvaltede kronens udøvende myndighed, administrativt, fiskalt og militært samt førte tilsyn med den lokale domstolsforvaltning og med købstæderne. Godslene omfattede normalt kun større eller mindre godskomplekser, hvor kronens myndighed var godsejerens, såfremt der (hvilket også havde gyldighed for mange adelige godser) var knyttet jurisdiktionsret – birkeret – til godset og dets beboere.

I den sidste gruppe har navnlig de store klostre betydning for Odense, ejendomme, som kronen ved reformationen havde beslaglagt eller overtaget dispositionsretten over. Det gælder Dalum kloster, som kansler Johan Friis havde fået lensbrev på allerede 1529, og Sct. Knuds kloster, som efter prior Christian Poulsens resignation 1571 – og efter Friis' død året før – meget naturligt blev benyttet som »kanslerlen«, dvs. til aflønning af den kongelige kansler, fra 1574 Niels Kaas. Herudover har især gråbrødreklostret betydning, fordi bygningskomplekset blev benyttet som hospital – eller rettere en kombination af alderdoms- og forsorgsinstitution – endda med hele Fyn som »klientområde« og dets godskompleks som økonomisk basis for, at »mange nødtørftige lemmer rundeligen underholdes« – som topografen Arent Berntsen måske lige rundhåndet nok skrev. Endelig beslaglagdes straks ved reformationen eller senere bispestolens og klostrenes ejendomme i byen.

Fra et Odensesynspunkt havde de to store klosterinstitutioner, Dalum og Sct. Knud, betydning på to måder. Dels blokerede deres omfattende godsbesiddelse i byens nærmeste omegn siden middelalderen i en vis udstrækning for, at adelens godshunger »åd sig byen nærmere«; om kronens forvaltning så har været bedre eller mere retfærdig end adelens, er en anden sag. For det andet betød kanslerlenets tilstedeværelse, at en række af landets højst uddannede og mest indflydelsesrige politikere kom på nærmeste hold; selv om de – lige så lidt som Friis – naturligvis ikke permanent opholdt sig i byen og oftest ikke havde deres godsinteresser på Fyn, omfattede flere af de kongelige kanslere, Niels Kaas (1574-94), Christen Friis til Kragerup (1616-

39) og Christian Thomesen Sehested (1640-58), byen med interesse. Enkelte gange residerede lensmænd af tilsvarende karat på Dalum kloster, efter Johan Friis rigsråd Jakob Ulfeldt, senere Holger Rosenkrantz, som 1618-20 forenede posterne på Odensegård og Dalum, og i den lange, kritiske periode 1645-59 den kyndige rigsråd Iver Vind. Dertil kom gode administratorer som den kongelige staldmester Arent von der Kuhla (1642-45) eller kontante godsejere som kongens svigermor, Ellen Marsvin (1620-28 og 1629-39). Også Dalum kloster fik således i nogen grad status af rigsrådslen.

Lidt anderledes med Sct. Hans kloster, som efter rigsråd Erik Krummediges død 1541 blev residens i stedet for det ødelagte Næsbyhoved, og som efterhånden simpelt hen fik navn af Odensegård. Lensmanden overtog forvaltningen af de fem omegnsherred, der havde hørt under Næsbyhoved (Odense, Åsum, Skam, Bjerge og Lunde herreder), hvorved lenet ved siden af Nyborg len (med tre-fire herreder) blev øens største territorielle enhed. De små vestfynske »enkeltherredslen« (Rugård, Hagenskov og Hindsgavl) blev perioden igennem opretholdt uændret, måske bl.a. af hensyn til opsynet med købstæderne (Bogense, Assens og Middelfart), men heller ikke de to store enheder ændredes væsentligt. Symptomatisk er det derfor også, at Odensegård og Nyborg len ikke blev berørt af de omfattende pantsættelser, som syvårskrigen svære finansielle vanskeligheder nødvendiggjorde, i modsætning til de øvrige hovedlen, Holme kloster (som blev solgt 1567-68), Dalum kloster og de mindre len, som kapitalstærke fynske og holstenske godsejere var villige til at investere betydelige summer i. Kun i januar 1566 måtte Frederik II udstede »skadesløshedsbrev« til 15 danske adelige mod ret til at overtage Odensegård for de 14.000 daler, for hvilke de havde kautioneret til Hans Blome, en af de holstenske matadorer (tabel 1.5).

Det direkte ansvar for udøvelsen af den kongelige myndighed i Odense og de fem omliggende herreder havde dog naturligvis lensmanden på Odensegård. Rækken af lensmændene adskiller sig blot påfaldende fra de øvrige fynske lens; mens Nyborg len mellem 1540 og 1660 havde ni lensmænd, kunne Odensegård mønstre hele 29. Endnu i 1540'erne residerede familierne

Dette kobberstik viser rigsråd Iver Vind (1590-1658) til Norholm. Han var lensmand på Dalum kloster fra 1645 og fik indrettet eget gravkapel i Dalum kirke (se side 443). Kobberstikket skyldes A. Haetvegh efter et maleri af Abraham Wuchters. (Rathsack fot., Frederiksborgmuseet).

Tabel 1.5: Pant i de danske og fynske len 1559-88.

Ar	Hele landet			Fyn			Fynsk andel af landstal		
	Hovedlen	Klostre	Smalen	Hovedlen	Klostre	Smalen	Hovedlen	Klostre	Smalen
	1.000 daler						%		
1559	29,0	70,0	58,0	4,0	22,4	1,5	13	32	3
1570	206,0	144,0	304,0	60,3	14,0	61,6	29	10	20
1588	37,0	-	64,0	16,9	-	16,7	46	-	17

Kilde: Kristian Erslev: Danmarks Len og Lensmænd.

Prædikestolen i Fraugde kirke er fra slutningen af 1500-tallet og i renaissancestil. I portalfelterne ses fire apostle og øverst den samtidige himmel.
(V. Sylvest Frederiksen fot.).

Hardenberg og Rønnow urokkeligt på Odensegård, men under syvårskrigen vekslede lensmændene årligt eller hvert andet år – på grund af kontrasten mellem byens forsyningsmæssige betydning og den politisk-sociale uro? Ofte er der nemlig tale om officerer eller hårde administratorer.

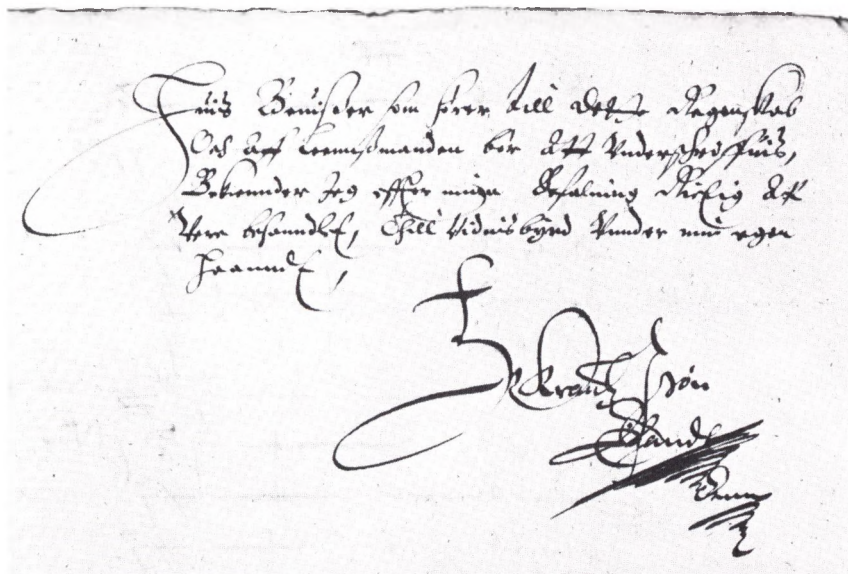
Den 34-årige Arild Urup, der blev udnævnt 1562, viste sig hurtigt at være en duelig officer til lands og til vands; han har måske været noget gammeldags; ifølge ligprædikenen 1606 beklagede han, at »troskab og ære er forsvundet, således at ingen længere kan vide, hvem han kan stole på. Nu om stunder stiler alle og enhver ikke mod andet end glans og stolthed, ejendom og velstand«. Ord, som hans efterfølger Peder Munk til Estvad kunne have lagt sig på sinde; også han viste sig hurtigt at være en duelig søofficer, men en hård lensmand og senere ved sin begærlighed en sand plage for sine standsfæller.

Disse to udmærkede sig begge under syvårskrigen som hærdede søofficerer og havde måske også de administrative talenter, kronen havde brug for; noget lignende gjaldt også de to efterfølgere. Evert Bild til Ravnholt havde gjort sig bemærket som benhård skatteopkræver i Norge (på Stenviksholm), inden han 1565 avancerede til Odensegård; allerede året efter blev han udnævnt til rigsråd og avancerede på ny til det bedre lønnede Stegehus len. Efterfølgeren Erik Rosenkrantz til Arreskov – svigersøn af Jacob Hardenberg og Sophie Lykke og nært knyttet til Frederik II – kom ligeledes fra Norge (Bergenhus), hvor han havde demonstreret gode evner til fast behandling af de hanseatiske købmænd på Bryggen og som rationaliseringseksperter i forvaltning og skatteadministration.

Bortset fra rigsråd Axel Brahe til Elvedgårds tiårige lensmandsperiode 1585-95 opnåede lensmandsstyret først noget større stabilitet under Christian IV. Godsejeren »store« Knud Rud til Sandholt bevarede posten i 15 år (1597-1612), Holger Rosenkrantz til Rosenholm – og fra 1623 til Ravnholt – i 10 år, indtil Christian IV afskedigede ham i raseri over, at Rosenkrantz af religiøse samvittighedsgrunde forlod rigsrådet 1628 (under krigen). Mest betydning for Odense synes det dog at have fået, at »unge« Henning Valkendorf til Bramstrup nåede at »blive varm i trøjen« i sin 27 år lange lensmandsperiode, en fremtrædende godsejer og provinspolitiker og en redelig og habil administrator i en vanskelig periode.

Som helhed kan de hastige personskifter i 1500-tallet og den noget større stabilitet i 1600-tallet illustreres ved tabel 1.6, som viser lensmændenes gennemsnitlige funktionsperioder i samtlige større fynske len i forhold til Odensegårdlensmændenes.

At lensmændene skiftede pladser, var helt normalt; regeringen opnåede på den måde, at lensmændene (herunder rigsråderne) opnåede et all-round

Billedet viser lensmand Holger Rosenkrantz den lærdes egenhændige underskrift på sidste side af lensregnskabet fra Odensegård 1627/28. Kort tid efter blev han fjernet fra posten i Odense. (Rigsarkivet).

kendskab til landet, men at de på den anden side heller ikke blev for tæt og varigt knyttet til en enkelt egn og dens interesser. Alligevel er særforholdene på Odensegård i 1500-tallet for påfaldende til at kunne passere uden i hvert fald et forsøg på en forklaring.

Vi ved endnu meget lidt om de kriterier, kronen anlagde ved besættelse af lensmandsposterne. Administrativ duelighed kan – som måske på Odensegård – have spillet en rolle, muligvis også de specielle krav, som kriseår – f.eks. 1556-57 – stillede. Men fra mere eller mindre tilfældig omtale i private breve og optegnelser ved vi også, at korridorpolitik og forbindelser har spillet en rolle. Ikke så få af lensmændene på Odensegård i 1500-tallet var tilsyneladende meget unge – i trediverne – yngst dog Breide Rantzau, som overtog Odensegård 1580 24 år gammel og samtidig med, at han overtog Rantzausholm (Holme kloster), som faderen, statholder Henrik Rantzau havde købt 1567-68; allerede blot to år senere avancerede Breide Rantzau til rigsråd og lensmand på Tranekær.

Det er således muligt, at Odensegård – som andre (mindre velaftagne) len – kan have været betragtet som en station på vejen mod advancement. Iøjnefaldende er det i det mindste, at 15 af de 22 lensmænd, som residerede her 1540-95, var sønner af rigsråder, af de senere otte kun tre. Af 17 lensmænd 1540-79 havde ni militær- eller hofuddannelse, vistnok ingen universitetsuddannelse. Til gengæld ændredes billedet totalt efter 1580; af de 13 senere lensmænd havde otte-ni akademisk uddannelse, kun tre hof- eller militæruddannelse, således skåningen Hak Ulfstand til Hækkeberga, der havde lært »guds-

Rigsmarsk Hak Holgersen Ulfstand (1535-94) til Hückeberg var lensmand på Odensegård 1572-75. Han er her malet af en ukendt kunstner. (Pacht og Crone fot., Gaano).

frygt og rytteri«. Lensmandsposten forvandlede således fra omkring 1580 fra en sinecure til en professionel – men ikke mindre aristokratisk rekrutteret – embedsmandspost i statens tjeneste – men den var stadig også en indtægtskilde.

Netop dette kan muligvis forklare, at Odensegård ikke har været specielt attraktiv. Mens Næsbyhoved fra 1527 havde været regnskabslen, som krævede fuld regnskabsaflæggelse af lensmanden, blev Odensegård fra første færd genantlen, som ligeledes krævede komplet regnskabsaflæggelse, men hvor lensmanden og hans stab fik et fast budget, en genant, som formentlig endda blev strammet 1563. 1568 overtog Erik Rosenkrantz ganske vist lenet mod en fast afgift til kronen – og dermed også det økonomiske ansvar for driften, men 1597 vendte man på ny tilbage til genantlensformen.

Netop ved reformer 1593 og 1597 havde regeringen alligevel generelt kraftigt beskåret lensmændenes »frynsegoder«, andelen i de »uvisse lensindtægter«, i fæstebøndernes stedsmål, oldengæld, vindfælder (træer, fældet af vinden) og sågefald (bøder). På Odensegård reduceredes andelen 1593 fra halvdelen til tredjedelen og 1597 til 10%. De uvisse indtægter havde væsentlig betydning for lensmanden, men varierede naturligvis stærkt fra år til år; på Odensegård kan de 1573-93 beregnes til at have været ca. 600 daler, i 1593/94 til 158 daler og 1597/98 til 39 daler. I sammenligning med Nyborg len, hvor de uvisse poster 1571 beløb sig til 857 daler (eller 63% af lensmandens indtægt), var denne post da utvivlsomt væsentlig mere beskedent på Odensegård.

Det er sandsynligt, at lensmanden ikke har spundet guld på Odensegård; det er blot vanskeligt at fastslå hans udbytte uden detaljerede og tidsrøvende beregninger over lensregnskaberne, måske endda umuligt. Grunden er den ganske enkle, at lensmandens »genant« (fast rådighedssum) i penge og naturalier ikke var hans nettoudbytte, men også omfattede aflønningen af hans stab af skrivere, fogeder osv. og hans pligt til at holde seks (indtil 1585 endda otte) beredne soldater (rostjenesteryttere); til gengæld havde han Odensegårds avl »kvit og frit«. Hvor meget ladegårdsdriften har indbragt, kan vi ikke vide, men alene de seks ryttere til rostjenesten må efter tidens egne takster have kostet 500-700 daler årligt.

Tabel 1.6: Lensmændenes funktionsperiode 1536-1660.

Tidsrum	Storre fynske len	Odensegård len
	Ar	
1536-1590	7,6	2,6
1596-1660	7,5	8,6

Kilde: Kristian Erslev: Danmarks Len og Lensmænd; samme: Danmark-Norges Len og Lensmænd.

Tabel 1.7: Odensegårdposteringer i »overslag over rigens indtægt og udgift« 1602-08.

Postering	1602	1608
	Daler	
Indtægter		
Jordebogens indtægt	3.006	2.918
Stiftets indkomst	526½	466
Samlet indtægt	3.532½	3.384
Udgifter		
Lensmandens genant	1.700	1.700
Odensebispens m.v.	550	550
Bogførte tabsposter	41½	16½
Landstingsskriveren	32½	-
Samlet udgift	2.299¹	2.266½
Overskud	1.233½	1.117½
1) Den fejlagtige sammentælling er kildens egen og kan ikke korrigeres.		

Kilde: J.H. Schlegel: Samlung zur dänischen Geschichte (1602) og (1608). Joh. Grundtvig: Meddelelser fra Rentekammerarchivet.

besiddelsesforholdene på Fyn. Undersøgelserne har taget det naturlige udgangspunkt i matrikelarbejderne 1662-64 og i Christian Vs matrikel fra 1682, ikke blot 1600-tallets mest storstilede, administrative enkeltprojekt, men også nødvendiggjort af den tidlige enevældes skattereformer – indførelsen af hartkornsskatter 1662 – og inddragelsen eller ændringerne af de adelige godsers skatteprivilegier. Bearbejdelsen af matriklens massedata har måttet afvente vor tids teknik, og selv om mange spørgsmål endnu er ubesvaret, har disse studier kunnet kaste lys over mange forhold, som man hidtil har måttet lade ligge.

Vi må holde os til Odensegård len, som jo i egentligste forstand kan opfattes som Odenseregionen. Som det nyligt er blevet påvist, præges både dyrkningsformer, bebyggelsesformer og produktionstyper åbenbart i 1600-tallet meget tydeligt af geologisk betingede jordbundsforhold, hvor åsene vest for Odense å trækker en klar linie mellem de østfynske moræneflader og de vestfynske dødisområder; skellet synes at løbe omtrent fra Broby over Brændekilde til Langsted, således at de østlige egne af Odense herred – som hele Østfyn – havde normalt trevangsbrug, hvorimod de vestfynske områder benyttede sig af mere sammensatte dyrkningssystemer.

Som man på forhånd kunne vente, afspejledes jordbundsvilkår og dyrkningsformer også i produktionsforholdene – bøndernes udsæd og sammen-

På kortet er markeret smørlandgilden 1662. Inden for de afgrænsede områder lå hovedgårds- og købstadsmarker. En prik markerer 2 otting smør (1 otting = 1/8 skæppe). (Kilde: Karl-Erik Frandsen: Vang og tægt).

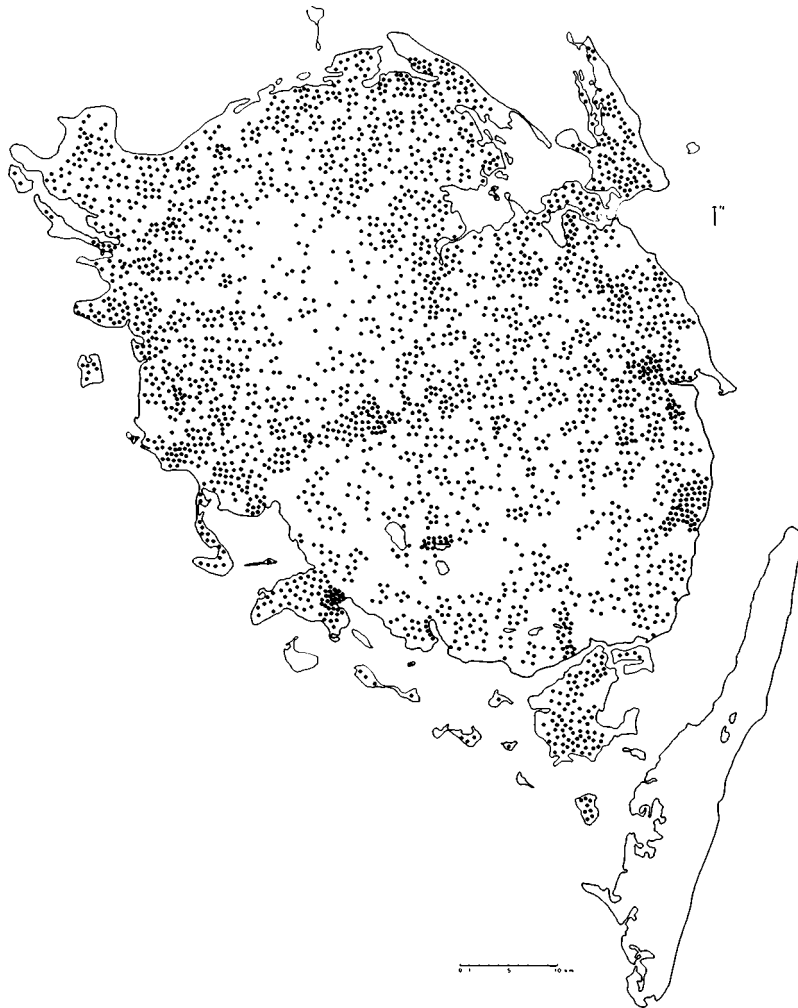
sætningen af deres landgildeafgifter – selv om sammenhængen aldrig er helt entydig. Kortene (side 57-59) synes således også at røbe disse regionale forskelle for tre af landbrugets hovedprodukter, smør, øksne og rug. Smør regnedes for kostbarere i forhold til volumen end korn, men var den foretrukne afgift, hvor man havde let adgang til transport; derfor kan man også nok undre sig over, at åforløbet fra Odense sydpå og området langs vestsiden af Odense fjord er forholdsvis svagt repræsenteret. Men mens smørproduktionen havde gamle aner, var fæstebøndernes pligt til at opfodre kvæg, »fodernød«, stude eller staldøksne, en byrde, som var af forholdsvis nyere dato, eller som i hvert fald ekspanderede i 1500-tallet under den vældige vækst, som øksneeksporten oplevede. Rugproduktionen synes at have været

*Kortet her giver en oversigt over
oksenstaldningen i Fynsregionen 1662.
Cirklerne står for en fodernød, de udfyldte
cirkler for en foderokse og cirkler med prik i
for en staldokse. (Kilde: Karl-Erik Frandsen:
Vang og tægt).*

noget jævner fordelt, men også her kan der iagttages regionale forskelle.

Allerede topografen Arent Berntsen havde redegjort omhyggeligt for sammenhængen mellem jordbundsforhold, afløb og produktion. Det åbne spørgsmål er dog, om også besiddelsesforholdene og den geografiske afstand til købstæderne kan have haft betydning for produktionsforholdene. Det er således meget tydeligt, at Dalum kloster – og specielt på dets besiddelser i Dalum og Sanderum sogne – har satset på kvægopdræt; klostret havde de bedste naturgivne betingelser og desuden fordelene ved den korte afstand til Odense og adgang til kvægruten mod Assens. Men sammenligninger med oversigterne over de adelige godsers placering og ejendomsfordelingen kunne tyde på, at de adelige godser i høj grad har helliget sig produktionen af

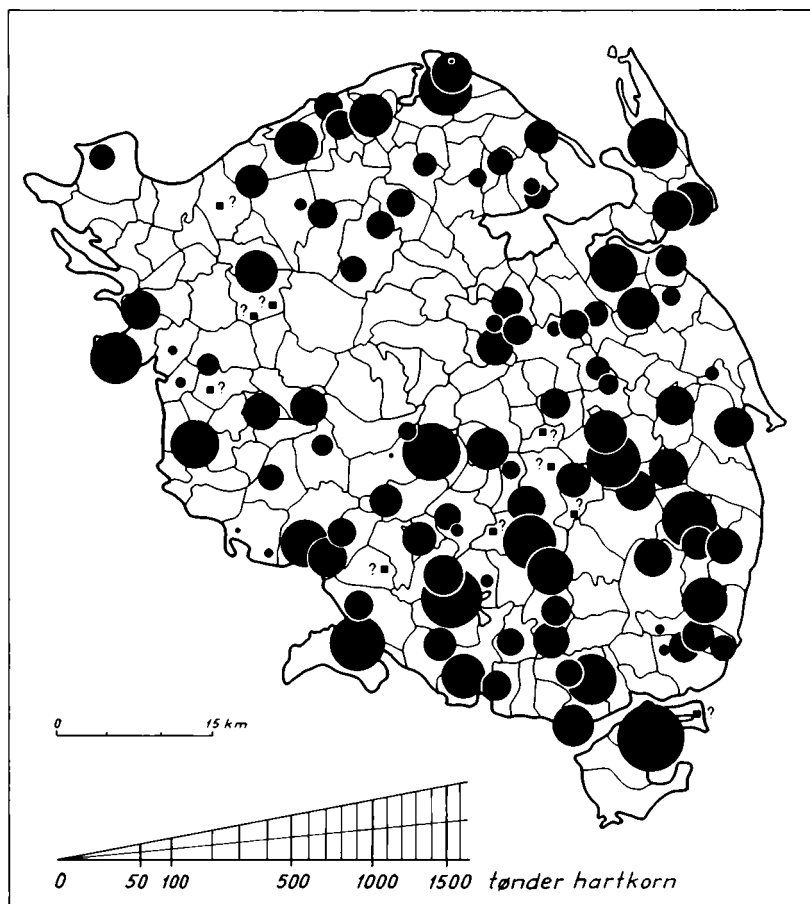

*Kortet viser udsæd af rug i det fynske område 1662. Hver prik repræsenterer 5 tønder.
(Kilde: Karl-Erik Frandsen: Vang og tægt).*

staldøksne. Det gælder ikke blot Sydøstfyn, men også godserne i Bjerge herred og på Sletten nordvest for Odense.

Antallet af gårdbrug i 16. og 17. århundrede har været nogenlunde stabilt. Ganske vist forsvandt ca. 5% af Fyns ca. 6.900 gårdbrug, overvejende ved inddragelse af bondejorden under den ekspanderende storgodsdrift, som prægede højkonjunkturperioden i sidste halvdel af 1500-tallet og på ny, da skattekrængerne meldte sig fra 1630'erne. »Afbrydelsen« af bøndergårde prægede især de adelige godsområder, men blev omtrentligt opvejet af nyoprettelse af gårde i de sydfynske skovområder. Odenseområdet måtte derfor notere en nettotilbagegang i antallet af gårdbrug på 5-10%, især i de herreder – Skam og Bjerge – som beherskedes af de adelige godser. Til gengæld er det

Kortet her giver et indtryk af de fynske adelsgødsers størrelse 1660. For en række gødsers vedkommende er tilliggendet dog usikkert. (Inger Bjerg Poulsen tegn.).

mest iøjnefaldende træk ved bebyggelsesudviklingen den eksplosive vækst i antallet af husmandssteder med eller uden jord. Mens Odensegård lens fem herreder 1511 kun kunne mønstre 56 huse – dvs. ca. 3% af alle jordbrug – var tallet tidoblet i 1664: 561 huse eller 24% af alle jordbrug (jfr. tabel 1.8).

Husantallet var imidlertid meget vekslende. Nedlagte gårde blev ganske vist ofte indrettet til husmandssteder, men da husene havde underordnet skattemæssig interesse og ofte fortrinsvis kunne tjene til dækning af bøndergårdenes behov for arbejdskraft til eget behov eller hoveri, betragtede både myndigheder og undertiden også godsejere husene som et onde, ikke mindst fordi nyoprettelsen af huse ofte åd sig ind på de produktions- og jagtmæssigt værdifulde skove. Som helhed kan væksttendensen blot ikke drages i tvivl: Den forudsætter voksende behov for arbejdskraft og bag dette befolkningsvækst.

Sammensætningen af Odensegård lens landbefolkning – omkring 1650

måske 12.-13.000 mennesker – lader sig derimod vanskeligt fastslå. Skattemandtallene interesserer sig kun for skattekategorier og ikke for erhvervsstatistik: De udelader de hoveripligtige og derfor skattefri, adelige ugedagsbønder, andre grupper – f.eks. husmænd, indsidder hos gårdmænd og karle – slås sammen, når de svarede samme skattesats, og atter andre grupper »uden for rangklasserne« forbigås helt. Et sådant eksempel giver et skatteregnskab 1569-70 (tabel 1.9).

Flere træk falder i øjnene. Først det store antal hoveripligtige kronbønder i Odensegård len, ca. 8% af lenets bønder (mod 3-4% for hele Fyn), et tal, som givetvis har været betinget af de tre store Odenselens arbejdsbehov; at bøndernes arbejdspligter har omfattet andet end markarbejde, fremgår f.eks. af et hoverireglement 1578, som lovede, at de ikke længere skulle besværes med at forsyne klostret med sengeklæder. Ved midten af 1600-tallet var kronens ugedagstjenere på hele Fyn – Odensegård len kan ikke skilles ud – da også nået op på 385, dvs. 5-6% af øens gårdbrug. Til gengæld voksede antallet af adelige ugedagstjenere mindre end Fynsgennemsnittet – fra 13 til 18% 1570-1650 – fordi Odenseregionen domineredes mindre af adelsgodser.

For det andet er gruppen af landhåndværkere påfaldende lille i 1570, fire smede, 13 skræddere og fire skomagere; murere og tømrere savnes helt. Antagelig gemmer der sig dog en del håndværkere under etiketten »husmænd« eller »indsidder«. I hvert fald ved vi fra Sjælland, at ca. en sjettedel af husmændene der tjente deres udkomme som håndværkere, og at forholdet mellem landhåndværkere og gårdmænd var en til ni i 1600-tallet – og der er ingen grund til at antage, at forholdene har været anderledes på Fyn eller i Odensegård len. På tilsvarende måde savner opgørelsen også pebersvende (ugifte handelsmænd), bissekræmmere og »ågerkarle«, som fra 1571 skatteansattes på linie med fæstere og dobbelt så højt som husmænd.

Det indebærer ikke nødvendigvis tilbagegang, når disse kategorier senere

Tabel 1.8: Odensegård lens bebyggelse 1511-1664.

Herred	1511		Ca. 1570		1664	
	Garde	Husc	Garde	Garde	Husc	
Bjerger	282	5	288	274	101	
Åsum	331	10	327	331	125	
Odense	501	23	475	496	144	
Lunde	289	7	296	321	99	
Skam	359	11	345	362	92	
I alt	1.762	56	1.731	1.784	561	

Kilde: Erland Porsmose: Den regulerede landsby I. s. 273.

Tabel 1.9: Ejendomsfordeling på Fyn 1569-70.

Len	Skattepligtige gardmænd ¹	Heraf kronens ugedagsjenere	Husmænd, indsiddere og »drænge« Antal personer	Møllere	Landsby- håndværkere
Odensegård	1.234	131	443	10	21
Nyborg ²	1.987	38	667	28	26
Hagenskov	616	28	246	6	–
Hindsgavl	641	18	108	1	29
Rugård	328	23	140	5	8

1) Omfatter selvejere, fæstere og ugedagsjenere.
2) Med Salling herred.

Kilde: Svend Gissel: Landgilde og udsæd, s. 161, note 86.

reduceres skattemæssigt til landsbyhåndværkerniveau, men måske kun en mere realistisk bedømmelse. De lader sig ikke skille ad i professioner, men slås i 1600-tallet foragteligt i hartkorn med »kæltringer« og »landstrygere, som stripper om på landet«. Sådanne blandinger af ågerkarle – deriblandt også ofte møllere – og handelsmænd optrådte også i Odenseområdet, ved vi fra herredstingdombøgerne. Odense bagerlavs klage over pebersvende 1642 kender vi allerede, og karakteristisk nok afslørede en sag på Åsum herredsting året efter, at pebersvend Claus Jørgensen i Fraugde som bierhverv lejede jordlodder til rug- og havresæd hos bønder i sognet. De sociale skel i landbosamfundets yderkanter var og måtte være glidende.

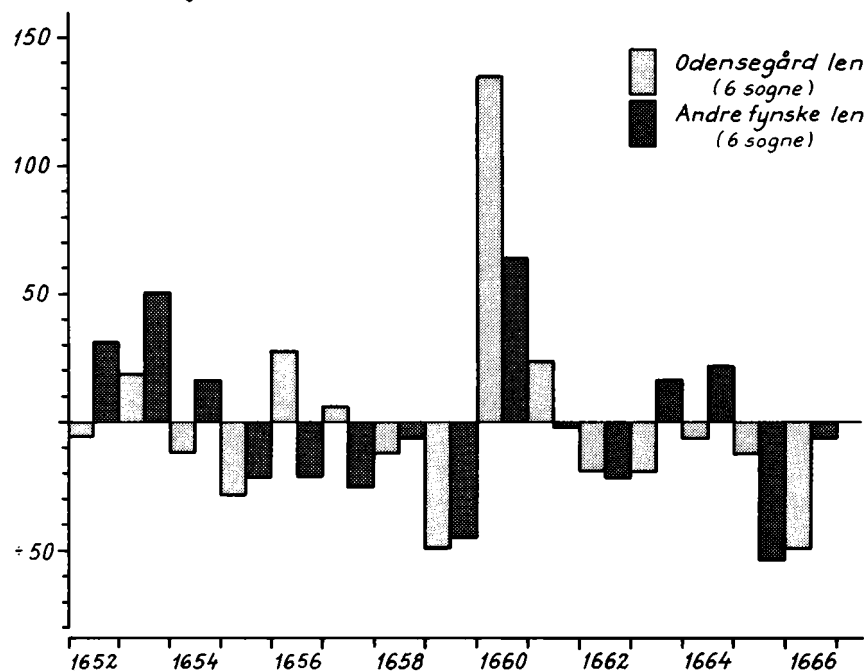
Det er utvivlsomt rigtigt, at den stabile gårdbestand og det stærkt stigende antal af husmandssteder i Odensegård len vidner om befolkningsvækst i periodens løb, selv om også den hårdere udnyttelse af befolkningen til hove- og riarbejde kan have øvet indflydelse på tallene. Men vi savner ethvert direkte holdepunkt for analyse af de befolkningsmæssige strukturer, af virkningerne af de epidemier, som endnu hyppigt hjemsøgte landet, og af langtidstendenserne. Kun i meget bred almindelighed kan det antages, at landbefolkningen som helhed indtil midten af 1600-tallet, da krig, skatetryk, epidemier og dårligere økonomisk vejrlig meldte sig, har haft en fødselshyppighed på 3,0-3,5% i normale år, en dødsfrekvens på 2,5-3,0% og altså en vækst på omkring 0,5% årligt.

Skønt meget fragmentarisk og på mange måder problematisk synes kirkebogsmaterialet fra seks sogne i Odensegård len – ligesom i seks andre fynske sogne – at tale for, at lenet endnu i 1650erne har haft et befolkningsoverskud, selv om materialet ikke er helt entydigt (se tabel 1.10).

Både demografiske, epidemiske og materielle vilkår kan have bidraget til

% over/under gennemsnit

Figur 1.1: Vielser i seks sogne i Odensegård len og i seks sogne i andre fynske len 1652-66. (Inger Bjerg Poulsen tegn.; kilde: Hans H. Fussing: Øernes befolkning under Karl Gustavkrigene).

det ikke helt entydige forløb, og kun enkelte mere almene tendenser lader sig med forsigtighed antyde.

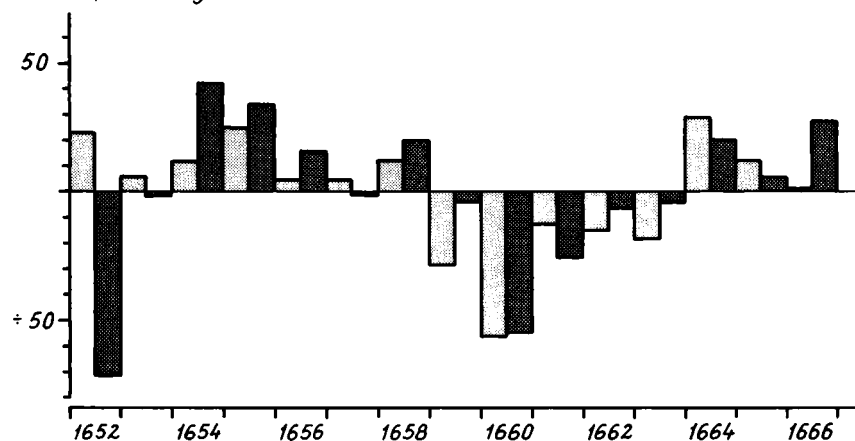
Det er muligt, at en større epidemi har hærget på Fyn i 1640'erne. I 1650'erne foreligger der derimod kun sporadiske efterretninger om epidemisk forårsagede dødsfald. 1651 mistede præsten i Vejlbjerg sin hustru, formentlig efter kopper, og samme år omtalte Jørgen Brahe en epidemisk diarré, undertiden med dødelig udgang. Men derudover er det påfaldende, at de epidemier – især byldepesten – som hærgede Skåne, den sjællandske øgruppe og dele af Jylland 1654-55, overhovedet ikke synes at have berørt Fyn. I sommeren 1654 suspendede regeringen alle markeder i de øst-

Tabel 1.10: Vielser, fødsler og dødsfald i nogle fynske sogne 1652-58.

Kategori	Seks sogne i Odensegård len Årligt gennemsnitsantal	Seks sogne i andre len
Vielser	23,4	22,1
Fødsler	76,9	73,1
Dødsfald	59,0	58,7

Kilde: Hans H. Fussing: Øernes befolkning under Karl Gustavkrigene.

% over/under gennemsnit

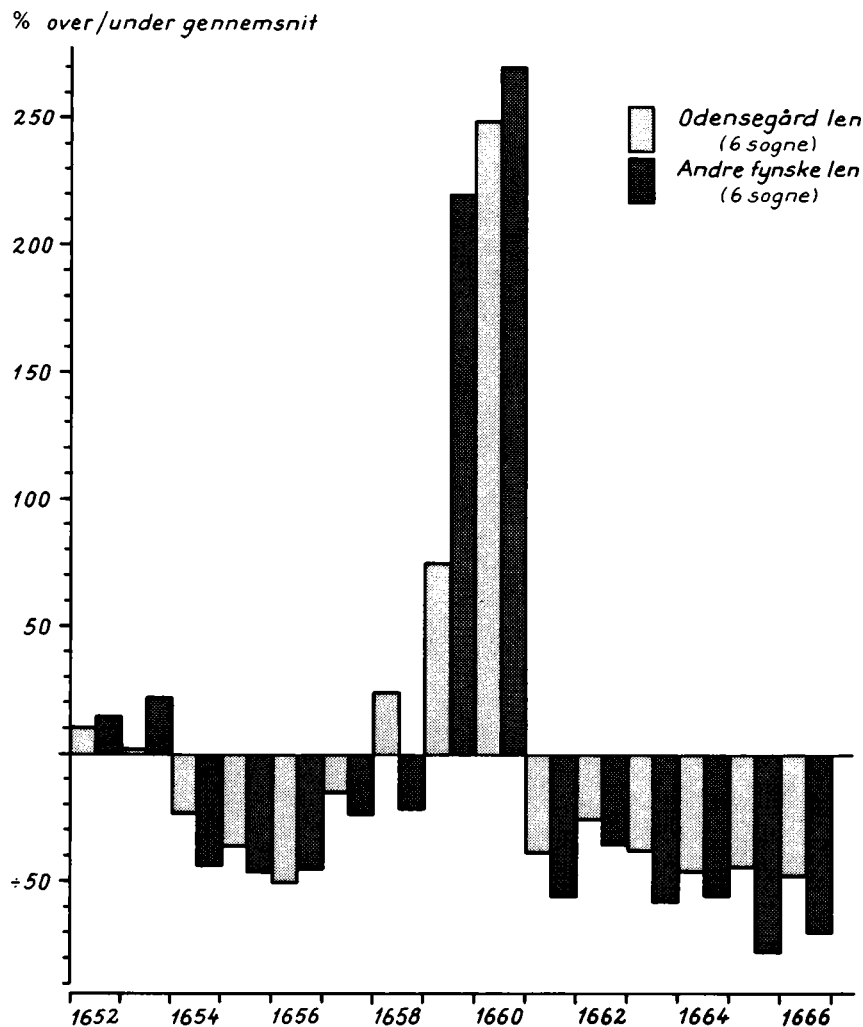

Figur 1.2: Fødsler i seks sogne i Odensegård len og i seks sogne i andre fynske len 1652-66 (samme signaturer som i figur 1.1). (Inger Bjerg Poulsen tegn.; kilde: Hans H. Fussing: Øernes befolkning under Karl Gustavkrigene).

danske landsdele og forbød folk at begive sig over fra Korsør til Nyborg uden karantæneophold på Sjælland og kongeligt pas. En tilsvarende forholdsordre fik Jørgen Brahe for Assensoverfarten. Det sikreste vidnesbyrd er dog en kongelig ordre til kansler Christian Thomesen Sehested i november 1654 om at flytte kancelliet fra København til Odense.

Til gengæld bærer årene 1649-53 præg af misvækst og helt usædvanlig dyrtid; frost, regn og hagl ødelagde høsten 1649-50, sommerhede gjorde det samme i 1652, og først 1654 blev det atter gode tider. Den svenske gesandt berettede om desperat fattigdom og nød, en enkelt kilde endda om sult, og 1650 fik lensmændene ordre til at tage sig af de fattige og at sørge for at opretholde ro og orden trods nøden. Selv om sult i større omfang næppe har forekommet her i landet, kan vi ikke udelukke, at den overdødelighed, diagrammerne viser 1652-53 – 25-35% i Odensegård len i forhold til årene 1652-57 – kan have været påvirket af uårene; det samme kan være afspejlet i den højere ægteskabs- og fødselsfrekvens fra 1654, indtil denne bølge på ny udjævnedes og fulgtes af svenskekrigenes katastrofer. Rytmske bølger af disse typer optrådte overalt i det førindustrielle samfund; epidemier, dyrtid og krig var med til at forme de befolkningsmæssige strukturer.

Hvad endelig ejendomsfordelingen angår, var kronen og adelen nok nogenlunde jævnbyrdige i Odensegård len, men hele Odenseområdet og store stræk mod syd langs åen, mod vest mod Rugård og Hindsgavl og mod øst delvis mod Nyborg – langs de vigtigste hovedfærdselsårer – beherskedes helt af kronens gods siden reformationstiden, det gamle Næsbyhoved len samt kirke- og klostergodset, som blev inddraget efter reformationen, Odense bispestols, Sct. Knuds, Sct. Hans og Dalum klostres godskomplekser. Og trods mageskifter mellem kronen og adelen var balancen næppe ble-

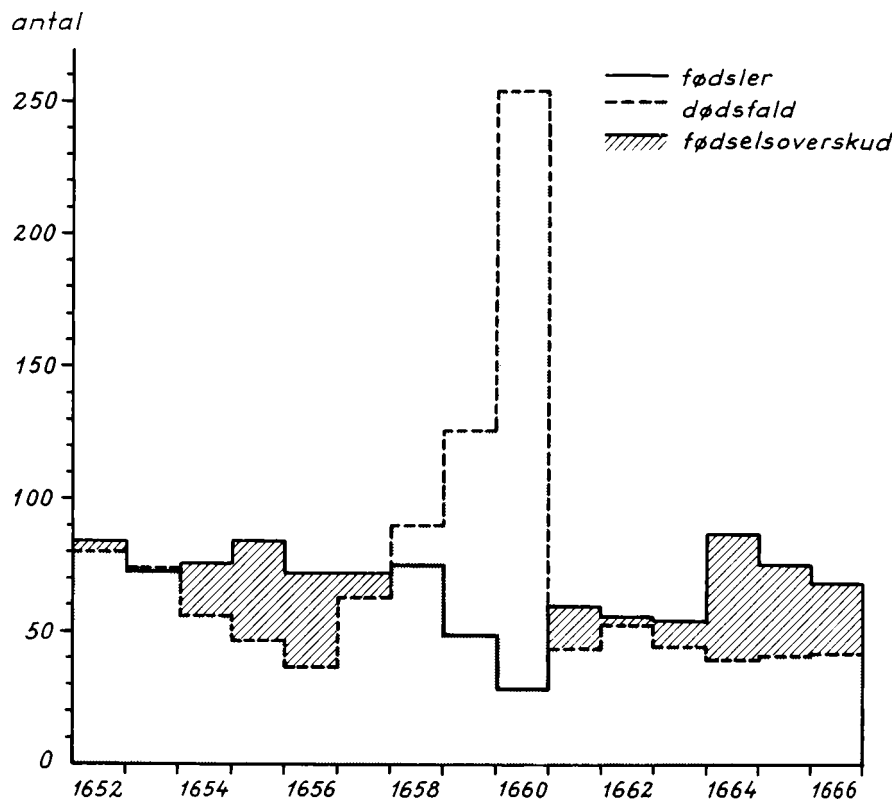

Figur 1.3: Dødsfald i seks sogne i Odensegaard len og seks sogne i andre fynske len 1652-66. (Inger Bjerg Poulsen tegn.; kilde: Hans H. Fissing; Øernes befolkning under Karl Gustavkrigene).

vet gennemgribende ændret i periodens løb. J.A. Fridericias næsten 100 år gamle studier over situationen 1660 (tabel 1.11) giver derfor stadig et ganske godt billede af ejendomsfordelingens strukturelle træk.

Odenses regionale og landsmæssige placering

Et sidste strukturelt spørgsmål kræver endnu behandling: Fandt der i periodens løb forandringer sted i Odenses placering i forhold til de øvrige fynske og danske købstæder? Spørgsmålet indebærer naturligvis både befolkningsmæssige, sociale og materielle elementer, som ikke lader sig skille ad, endsige isolere. I praksis er spørgsmålet dog næsten umuligt at besvare, både fordi

Figur 1.4: Fødsler og dødsfald i seks sogne i Odensegård len 1652-66. (Inger Bjerg Poulsen tegn.; kilde: Hans H. Fussing: Øernes befolkning under Karl Gustavkrigene).

direkte kildevidnesbyrd helt mangler, og fordi de enkelte faktorer ikke lader sig måle ved én enkelt talstørrelse.

En mulig tilnærmelse kan måske købstædernes skatter give. Udgangspunktet må ligge i kancelliets forskrifter for udskrivning af kronens købstadsskatter, men vi ved blot endnu ikke, hvilke principper man fulgte, og meget lidt om de lokale fordelingsregler. Det var en absolut undtagelse, at man 1635 tog bystyret – her i de nørrejske byer – med på råd om fordelingen af skattebyrderne. Normalt kan det antages, at beløbene groft taget blev ansat efter regeringskontorenes skøn over den enkelte bys velstand og »formuenhed«, men at andre hensyn også kan have gjort sig gældende. Dels blev købstadsskatter indtil 1620 udskrevet langt sjældnere end bondeskatter, sikkert fordi byerne også bar andre byrder, indkvartering af tropper og udskrivning af bådsmand og mandskab til militære formål. Dels kunne enkelte byer undtages, fordi særlige opgaver påhvilede dem. Det gælder f.eks. Nyborg 1545-50, formentlig på grund af fæstningsbyggeriet. Videre inddrog enkelte mindre købstæder – f.eks. Rudkøbing – først sent eller kun undtagelsesvis i beskatningen, og endelig synes den forholdsvis fordelings-

Tabel 1.11: Ejendomsfordelingen på Fyn 1662.

Len	Kronens jordbrug	Gejstlige jordbrug	Adelens jordbrug Antal	Selv- ejere ¹	I alt	Kronens jordbrug	Gejstlige jordbrug %	Adelens jordbrug	Selv- ejere
Odensegård	855	107	823	55	1.785	48	6	46	3
Nyborg	532	71	2.338	183	2.941	18	2	80	6
Hagenskov	331	65	390	97	786	42	8	50	12
Rugård	269	15	341	79	625	43	2	55	13
Hindsgavl	238	75	436	83	749	32	10	58	11
I alt	2.225	333	4.328	497	6.886	32	5	63	7

1) Er medregnet under kronens jordbrug, men kunne også tilhøre adelen.

Kilde: J. A. Fridericia: Historisk-statistiske Undersøgelser, s. 600f.

fra centralstyrets side først og fremmest at have tilgodeset de små byer på bekostning af de større.

Skønnet må altså tages med alle mulige forbehold, også for Københavns hastigt voksende betydning fra slutningen af 1500-tallet. Tabel 1.12 omfatter både de absolutte og relative skatteudskrivninger 1537-1656.

Holder vi os foreløbig til den procentvise fordeling, er det tydeligt, at der ikke fandt væsentlige ændringer sted i de fynske købstæders byrder i forhold til landet som helhed. Den lave andel i 1620'erne beroede givetvis på de byrder, Fyn måtte bære ved indkvarteringen af tropper under kejserkrigen, da

Tabel 1.12: Skatteudskrivninger 1537-1656.

Tidsrum	Antal skatter	Hele landet		Udskrevet beløb Daler	Fyn Andel af landstal %	Index pr. år 1537-50=100	Udskrevet beløb Daler	Odense Andel af Fynstal %	Index pr. år 1537-50=100
		Udskrevet beløb Daler	Index pr. år 1537-50=100						
1537-50	3	54.570	100	5.710	10	100	2.400	42	100
1561-70	8	420.150	1078	54.150	13	1328	18.700	35	1091
1571-80	3	98.550	253	12.700	13	311	5.500	43	321
1581-90	1	34.980	90	4.850	14	119	2.500	52	146
1591-1600	2	35.980	92	4.850	13	119	2.500	52	146
1601-10	1	8.707	22	1.137	13	28	550	48	32
1611-20	4	91.200	234	13.400	15	329	3.600	27	210
1621-30	9	184.194	473	16.307	9	400	5.600	34	327
1631-40	16	209.471	537	28.625	14	702	8.404	29	490
1641-50	9(?)	144.701	371	24.936	17	611	8.008	32	467
1651-56	6	107.228	458	17.820	17	728	5.720	32	556

Kilde: P. V. Jacobsen: Fremstilling af det danske Skattevæsen, s. 116-20: Corpus constitutionum Daniæ I-VI, tillæg.

Jylland blev besat af Wallenstein 1627. 1627-28 blev der ikke udskrevet regulære købstadsskatter, og 1629-30 fordeltes byrden (1.950 rigsdaler) på Kerteminde, Nyborg, Rudkøbing og Odense (den sidste med 900 rigsdaler = 46%).

Vender vi os til Odense alene, prægedes udviklingen fra reformationen til det første årti af 1600-tallet tilsyneladende af stigende koncentration og af, at byen ved særligt tunge skatteudskrivninger har måttet lægge de stærkeste skuldre til. Først fra Kalmarkrigens tid fandt skatterne et mere regelmæssigt leje på knapt en trediedel af de ni fynske købstæders samlede beskatning. Undtagelsen er skatteudskrivningen under den nordiske syvårskrig 1563-70, da Odenses andel faldt til 35%, uden at den fynske helhed anfægtes (snarest tværtimod). Forklaringen kan være, at den lokale skatteligning gav anledning til social uro, som krævede regeringsindgreb, og at to af byens største matadorer – Oluf Bager og Hans Mule – ikke desto mindre protesterede mod deres skatteligning. En anden grund kan være Odensekøbmændenes vitale betydning for kronen som leverandører af krigsnødvendigheder, en rolle som nærmest lå på linie med Københavns.

Som helhed sporer vi da på Fyn indtil ca. 1630 samme tendens som i de andre landsdele i retning af koncentration omkring enkelte større stæder, i Skåne omkring Malmø, på Fyn omkring Odense, i Jylland omkring Ribe, Århus og Ålborg og mest iøjnefaldende på Sjælland omkring København, som i 1600-tallet endda i det hele taget vokser og begunstiges på bekostning af provinsbyerne (tabel 1.13).

Disse seks byer skilte sig således ud som særligt betydningsfulde i løbet af 1500-tallet, efter al sandsynlighed netop på grund af deres stigende velstand, men prægedes som allerede nævnt også af en stigende grad af sociale afstande mellem rig og fattig, netop fordi de var driftige handelsbyer med muligheder for kapitaldannelse. At tendensen vendte efter 1630, beroede dels på skattestatens næsten eksplosive vækst, dels på begunstigelsen af København, som førte mange provinsbyer ind i en 100 år lang tornerosesøvn.

Tabel 1.13: De regionale hovedbyers andel af landsdelens købstadsskatter 1537-1640.

By	1537-50	1596-1621 %	1631-40
København	32	48	45
Odense ¹	35	38	32
Ålborg, Århus og Ribe	38	50	40
Malmø	27	36	38

¹) Den jysk-fynske ekstraskat 1545 medregnes her, se Tegnelser over alle Lande fra 1545, s. 135ff.

Kilde: Som tabel 1.12.

2 · Odense i 15-1600-tallet

I den beskrivelse af Odense, der ledsagede det berømte Brauniuskort fra 1593, hedder det om byen:

»Otonivm, odenseanernes by eller Odense, i daglig tale Odensch, hovedstaden på Fyn, som er en af Danmarks Riges mest indtagende og frugtbare øer, nyder særlig anseelse, fordi den er bispesæde. Den er den største af de otte købstæder på Fyn. Byen er mere fremragende ved såvel de offentlige som de private bygningsværker inde i byen, end den er befæstet ved en ring af forsvarsværker og mure, sådan som tilfældet er med en by, der ofte er blevet hærget og ødelagt af krigsgudindens hævnånder... Byen er endvidere smukt og frodigt beliggende, omgivet af enge, marker og åer, der vrimler med fisk. Herfra får borgerne gode produkter, der for det meste er efterspurgte inden for købmandshandelen. Byen er yderligere prydet af smukke bygninger og bemærkelsesværdige kirker«.

Hadde der i datidens Odense været et turistråd, kunne det næppe have formuleret et mere indtagende billede af byen. Og denne beskrivelse spredtes endda via Braunius' store værk ud over det ganske Europa i utallige eksemplarer på datidens internationale sprog, latin.

Denne idylliserende beskrivelse af byen og hele den fynske ø genfindes også i datidens betydeligste topografiske værk, hvori det om Fyn hedder:

»Fyen er billigen agtet for den fornemste og bedste blandt de danske øer næst efter Sjælland. Både for dens beliggenhed og for dens herlige beskaffenhed og vilkår. Derfor holdes den ikke uretteligen for at have sit navn af ordet Fint, eftersom indbyggerne stedse kalder alt, hvad der synes dem smukt og yndigt, for fint«.

Om Odense bemærkede Arent Berntsen, at denne by

»er blandt de bedst byggede og største danske byer at regne og hovedstaden på Fyen, næsten midt på øen... Og selv om der til denne by ikke er nogen sejlads nærmere end Stige strand, som indbøjer sig $\frac{1}{2}$ mil norden for byen, så drives der dog derfra ikke desto mindre handel til søs til fjerne steder. Foruden den handel, der drives med øens indbyggere, adel og menig almue, som fra den ganske landsdel søger dertil for at afsætte deres varer og atter tilforhandle sig deres fornødenheder af borgerskabet. Deraf har byens indbyggere ikke ringe fordel, således at samme by har et voksende fornemt og formuende borgerskab og en stor almue. Tæt ved byen fremrinder en

fersk å, hvis bredder består af flade grønne enge, bevokset med træer og små lunde, der tilsammen udgør en meget og dejlig lystig lejlighed«.

Skal man tro disse samtidige beskrivelser måtte byen og dens omgivelser i 15-1600-tallet således have været noget nær paradys på jord, præget af skønhed og harmoni. Virkeligheden var naturligvis en anden. Vi skal i det følgende forsøge at pejle os ind på de fysiske rammer – byplanmæssigt og bygningsmæssigt – omkring Odenseborgernes liv i det 16.-17. århundrede. Det vil være naturligt indledningsvis at fremhæve nogle få karakteristiske forhold, der var afgørende for Odenses bymæssige udvikling og dens placering som bytype.

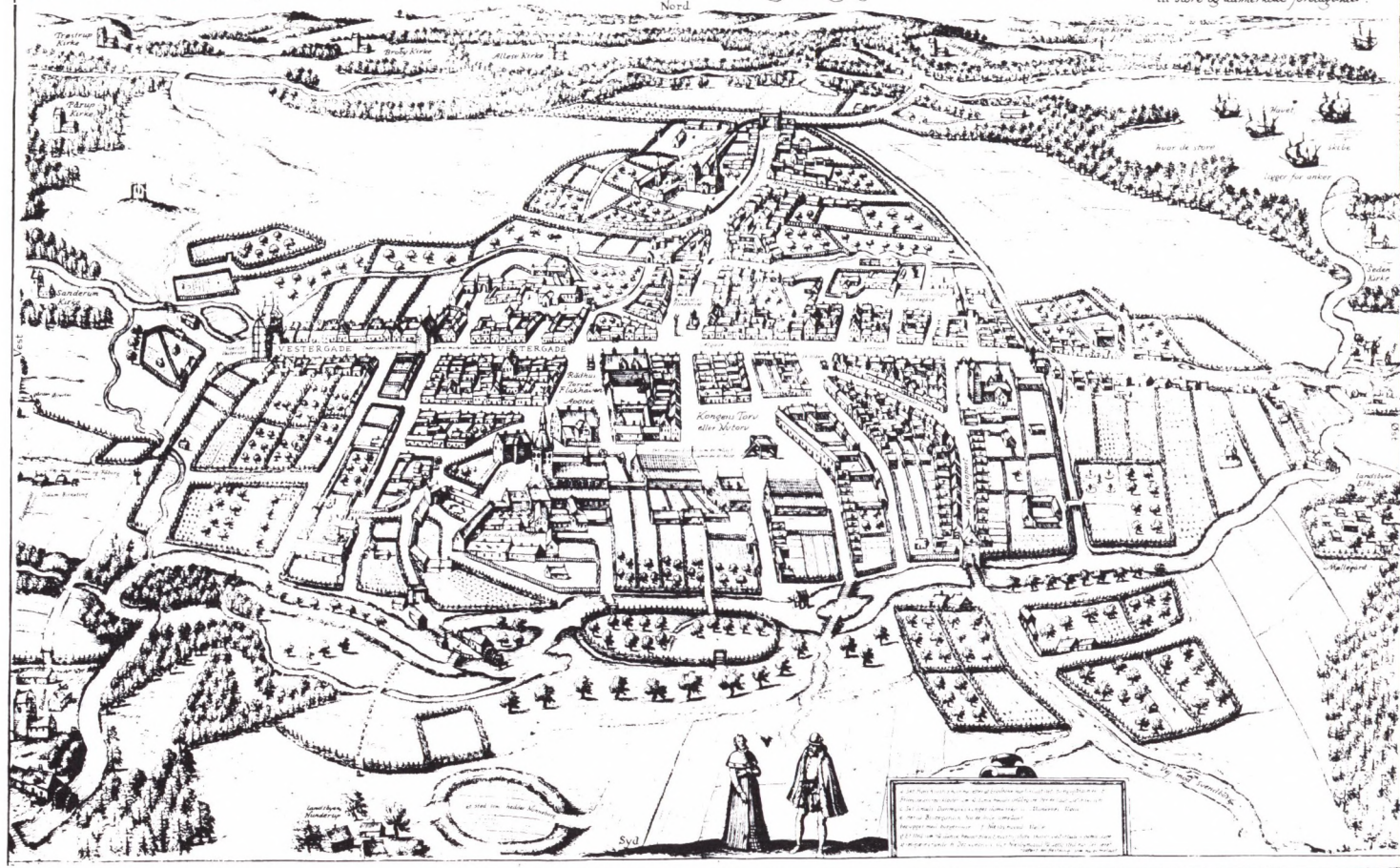
De netop citerede samtidige beskrivelser fremhævede en række forhold som karakteristiske for byen, nemlig dens centrale beliggenhed på øen, dens placering ved den vandrige å, dens manglende havn, dens manglende befæstningsanlæg og endelig dens status som administrativt og kirkeligt centrum. Disse fem forhold var faktorer af afgørende betydning for byens fysiske udseende.

Hvad angår byens centrale placering trafikalt set, behøver man blot at kaste et enkelt blik på Brauniuskortet fra 1593 for at få denne påstand bekræftet. Byen lå så udpræget i et vejknudepunkt. Fra Odense udgik landeveje til samtlige øens syv søkøbstæder, mod nord til Bogense, mod vest til Middelfart, mod sydvest til Assens og Fåborg, mod sydøst til Svendborg, mod øst til Nyborg og mod nordøst til Kerteminde. Som øens eneste indlandskøbstad var Odense kort sagt placeret i det fynske vejnet næsten som en edderkop midt i sit spind. En rejse tværs over Fyn førte næsten uanset udgangspunkt den rejsende igennem Odense. Dertil kom også, at byen med sin placering ca. 30 kilometer fra overfartsbyen Nyborg og godt 40 kilometer fra det kongelige slot Hindsgavl og overfartsbyen Middelfart – eller alternativt ca. 40 kilometer fra det kongelige slot Hagenskov og overfartsbyen Assens, hvis turen gik til Sønderjylland og hertugdømmerne – var næsten selvskrevet som overnatningssted, når kongen med følge gennemrejste sit rige i øst-vestlig retning. En dagsrejse på 30 kilometer var temmelig normal for det kongelige rejseselskab med dets omfangsrige og tunge tros. Odense var derfor også i denne forstand centralt placeret – og det så meget mere, som at turen nødvendigvis måtte gå gennem byen, hvad enten målet var Middelfart og Nørrejylland, eller det var Assens og Sønderjylland. Alene dette forhold dikterede, at en by måtte opstå der, hvor Odense lå. Det er af samme grund heller ikke spor tilfældigt, at Odenses gadenet forenklet beskrevet udgjorde ét stort – ganske vist skævt – gadekryds, således som det også kan observeres på Brauniuskortet. Byens vigtigste trafikåre havde helt fra middelalderens dage

Overfor: Det kendte Brauniuskort fra 1593 blev i sin tid udsendt med latinsk tekst og i fransk og tysk oversættelse. Først i 1981 udsendtes en udgave med teksten på dansk, og det er den, der er gengivet på siden overfor. (Efter Ove Jørgensen: OTONIVM).

GRUNDTEGNING AF ODENSEANERNES BISPEBY ELLER ODENSE SOM DEN HEDDER I DAGLIG TALE, HOVEDSTADEN I FYN, AF KÖNIGERIGET DANMARKS ØER
 DEN SMUKKESTE OG FRUGTBARESTE, SÅLEDES SOM DENS BELIGGENHED OG UDSEENDE ER I DETTE ÅRHUNDREDE. I DET VED DEN ENBÅRNE FORMIDLER KRISTUS GIVNE
 FRELSENS ÅR 1593 bekostet af den ved herkomst dydige og ry bergimælige Henrik Rantzau, højrerlig og kongelig råd, stattholder i hertugdømmene Slesvig, Holsten og Ditmarsken, ophavsmand
 til store og udmerkede foretagender.

Ejendommen Nedergade 5, som den så ud i begyndelsen af vort århundrede. (Montergården).

været det øst-vestgående hovedstrøg, Overgade-Korsgade-Vestergade, som forbandt landevejene fra Nyborg og Kerteminde med landevejene til Midelfart, Assens og Fåborg. Denne trafikakse var derfor byens vigtigste kommunikationslinie, hvilket også gav sig udtryk i, at den havde en betydelig bredde i forhold til byens øvrige gadenet. Krydsets nordgående gren udgjordes af Nørregade, der via Nørreport fortsatte i landevejen til Bogense og løb ind på den øst-vestgående akse over Fisketorvet. Den sydgående gren udgik fra Skjolden ved Overgades begyndelse og løb via Nedergade og broen ved Møllebroporten ud i Svendborglandevejen. Snævert om dette skæve kryds af primære trafikårer lå den egentlige Odense by. I udkanterne deraf grupperede byens vidtstrakte klosteranlæg sig.

Byens placering ved åen fremhævedes ligeledes i beskrivelserne som noget karakteristisk. Og det er da også helt åbenlyst, at denne beliggenhed i høj grad var medbestemmende for byens bebyggelsesmæssige udvikling i den her omhandlede periode. Fra et bytypologisk synspunkt var Odense en mærkelig blanding mellem en broby og en by af centraltype. Brobyen var karakteristisk ved sin beliggenhed nær et overgangssted over et vandløb og udmærkede sig videre ved udelukkende at ligge på den ene åbred, således at åen kom til at danne grænse mellem by og land. Et godt eksempel herpå er Næstved, der ligger, hvor landevejene fra Korsør og Skælskør føres over Susåen. Odense var en broby i den forstand, at den lå, hvor Svendborgvejen førtes over Odense å og sluttede sig til det store øst-vestgående vejnet. Byen opviste tillige brobyens karakteristisk ensidige udviklingsretning: Al ekspansion skete nord for åen, der således dannede bygrænse mod syd. Mere karakteristisk var dog dens stilling som indlandsby af centraltypen, som f.eks. Slagelse, hvor bebyggelsen grupperer sig omkring et stort vejsammenløb, og udviklingen sker langs de færdselsårer, der stråler ud fra knudepunktet. Odense udmærkede sig netop ved, at dens bebyggelse var samlet snævert om radialvejene; men nogen ren centralbytype var den ikke, fordi udviklingen mod syd blokeredes af åen.

Bortset fra denne begrænsende indflydelse er det i øvrigt temmelig forbausende, i hvilken beskeden grad åen påvirkede Odenses byplan. I mange andre danske åbyer kan man iagttage, hvorledes åens nærhed virkede stærkt ind på gadeføring og dermed bebyggelsesmønster, f.eks. ved at en gade førtes tæt langs åbredden og forbandtes med de parallelle færdselsårer ved en række små stræder. Således kan man se det i Næstved, og vi genfinder mønstret i en række af vore fjordbyer. Når det ikke gik således i Odense, hænger det sikkert dels sammen med, at åen ikke i nævneværdig grad anvendtes til kommerciel sejlads, hvorfor havneanlæg ikke kom på tale. Dels, at byens adgang til åbredden nærmest blokeredes af de store gejstlige stiftelser, der fra

gammel tid fyldte arealerne umiddelbart nord for åen: Clara kloster, Sct. Knuds kloster, bispegården og provstegården. Kun ved Møllebroporten nåede byens verdslige bebyggelse helt ned til åbredden. Åen kom derfor ikke til at præge den odenseanske byplan i nær så høj grad, som man kan se det i andre danske byer. Hovedansvaret herfor tilkom byens stærke islet af religiøse institutioner.

Det tredje forhold karakteristisk for Odense var, at den i modsætning til alle øvrige fynske købstæder manglede en havn. Det er næppe nødvendigt at fremhæve, hvilken indgribende betydning tilstedeværelsen af en havn altid havde for en købstads byplan. Man behøver blot at sammenligne med alle de fynske søkøbstæder, i hvis byplan havnen med de tilhørende kaj anlæg, moler, pakhuse osv. var det absolutte centrum. Der samledes alle kommunikationslinier. Et sådant kommunikationscentrum savnedes i indlandsbyen Odense, hvis trafikale knudepunkt snarere var sammenfaldende med byens geografiske centrum, Korsgade, umiddelbart syd for Fisketorvet, hvor de nord-sydgående trafikårer løb sammen med den øst-vestgående. Dette forhold illustreres klart nok på Brauniuskortet: Netop dette område er placeret præcis i billedfeltets midte, som en beskuers øje først drages imod. Odenses centrum var defineret af trafikken på landjorden, mens den søgående trafik ikke i denne periode spillede nogen som helst rolle for byplanen.

Det betød dog naturligvis ikke, at søtransport var uden betydning for byens handelsliv. Odensekøbmændene måtte blot lade varerne transportere over land til og fra søkøbstæderne, eller – som Arent Berntsen fremhævede – til og fra Stige ved åens udmunding i Odense fjord, hvor de kunne omlades til skibe, således som det også er antydnet på Brauniuskortet. Denne ordning var imidlertid både bekostelig og besværlig og i længden utilfredsstillende, hvorfor Odensekøbmændene flere gange i løbet af 1560'erne klagede deres nød til kongen. Som nævnt befalede denne derfor i 1569, at broen ved Kerteminde over fjorden skulle erstattes af en vindebro, således at Odensekøbmændene uhindret kunne komme fra Munkebo inde i fjorden direkte ud i Store Bælt. Året efter fik byen formel tilladelse til at bruge Munkebo som fri ind- og udskibningshavn på den udtrykkelige betingelse, at der ikke måtte bruges nogen form for købmandskab der. Munkebo kom derved til at fungere som en art ladeplads for indlandsbyen Odense på samme måde som Skibholm og Bandholm få år senere også blev ladepladser for henholdsvis Slagelse og Maribo.

Selv om Odense i 1570'erne fik tilladelse til at slå bro over Odense å ved Åsum, hvorved vejlængden til Munkebo reduceredes noget, var vejen til ladepladsen alligevel lang og besværlig – mere end dobbelt så lang som til bunden af Odense fjord ved Stige. I 1635 opnåede byen derfor tilladelse til at

Efter en gennemgribende og præmieret restaurering 1980 så ejendommen Nødergade 5 således ud. Husets ældre konstruktioner tyder på et opførelsestidspunkt omkring 1600. (E. Panton fot.).

anlægge en havn ved Stige, hvorfra varerne kunne omlades i pramme og føres ind til Skibhuset ved Bågå strand, der var en vig, som vest for åens munding skar sig ind i landet og modtog Næsby å. Herfra kunne varerne ad en nyanlagt en halv mil lang vej (den nuværende Skibhusvej) over den kongelige ladegårds marker transporteres ind til byen på vogne. Besværligt var det under alle omstændigheder, og en for byen tilfredsstillende løsning på havneproblemet nåedes først langt senere med anlæggelsen af Odense kanal og byens egen havn for enden af den. I den her omhandlede periode var Odense en indlandsby, og byens handel var derfor afhængig af landevejstransport over betydelige strækninger.

Det fremgår af ledsageteksten til Brauniuskortet, at Odense ikke i denne periode var befæstet, og af selve kortet ses også, at byens eneste afgrænsning til det omliggende land var vandløb, beskedne hegn, der kunne være plankværker eller blot risgærder, samt – på færdselsårerne – byporte, der var åbne om dagen, men lukkede om natten. Da byen både med hensyn til privilegier og retspleje skilte sig klart ud fra de omgivende landdistrikter, var det nødvendigt med en tydelig markering af byens grænser. I fæstningsbyer som Nyborg, København og Fredericia – den sidstnævnte anlagt i slutningen af denne periode – med deres volde, grave og bastioner gav denne afgrænsning naturligvis sig selv: Byens frihed gik til voldgraven. Men for en åben, ubefæstet by som Odense måtte afgrænsningen ske på anden vis ved hjælp af pæleværker eller naturlige terrænhindringer som f.eks. vandløb.

Sagen var nemlig, at Odense ikke efter reformationen havde rådet over fæstningsværker, hvilket bl.a. hang sammen med, at byen fra et militærstrategisk synspunkt var af underordnet betydning. Den lå ikke som de skånske byer nær omstridte grænseområder. Den kontrollerede heller ikke som København, Helsingør og Nyborg vigtige gennemsejlingsfarvande, eller som Fredericia adgangen til en hel landsdel. Den vågede ikke som Glückstadt over en vigtig flodmunding. Den spillede kort sagt ingen rolle i rigets samlede forsvarsplaner. Trods dens handelsmæssige og kommunikationsmæssige betydning og dens betydelige størrelse fandt regeringen det derfor helt overflødigt at ofre bekostelige befæstningsanlæg på den.

Dette forhold blev afgørende for Odenses byplan og bebyggelsesudvikling i den forstand, at byen ikke i denne periode – som andre militært vigtige byer – blev skueplads for omfattende militære anlægsarbejder, der afgørende kunne gribe ind i den eksisterende byplan og gadeføring. Odense fik lov at bevare hele sin selvgroede, middelalderlige byplan og det gamle gadenet gennem hele perioden uden voldsomme og pludselige indgreb. Faktisk bevarede den gamle bykerne sin middelalderlige grundstruktur selv op igennem industrialiseringsperioden. Først med anlæggelsen af Thomas B.

Fynskortet her adskiller sig ikke meget fra Mercators kort (se side 21). Kortet er trykt som kobberstik 1609 og stukket af Joost Hondt. (Det kgl. Bibliotek).

Thriges Gade tværs gennem den gamle bykerne lykkedes det vore dages effektive byplanlæggere at slå den middelalderlige grundstruktur definitivt i stykker. Sådanne radikale indgreb undgik byen i den efterreformatoriske periode, og den by, der i denne periode træder os i møde, er derfor i sine grundtræk ganske lig den middelalderlige by, selv om visse bygninger og anlæg kunne skifte både udseende og funktion som følge af tidernes skiftende behov.

Det femte og sidste forhold, der fremhævedes i beskrivelserne af byen, var dens status som administrativt og kirkeligt centrum. Dette forhold vil blive nærmere behandlet i senere kapitler. På dette sted skal det kun berøres, for så vidt som det havde betydning for byens bebyggelsesstruktur og byplan. Et blik på Brauniuskortet kan give os en foreløbig forestilling om forholdet.

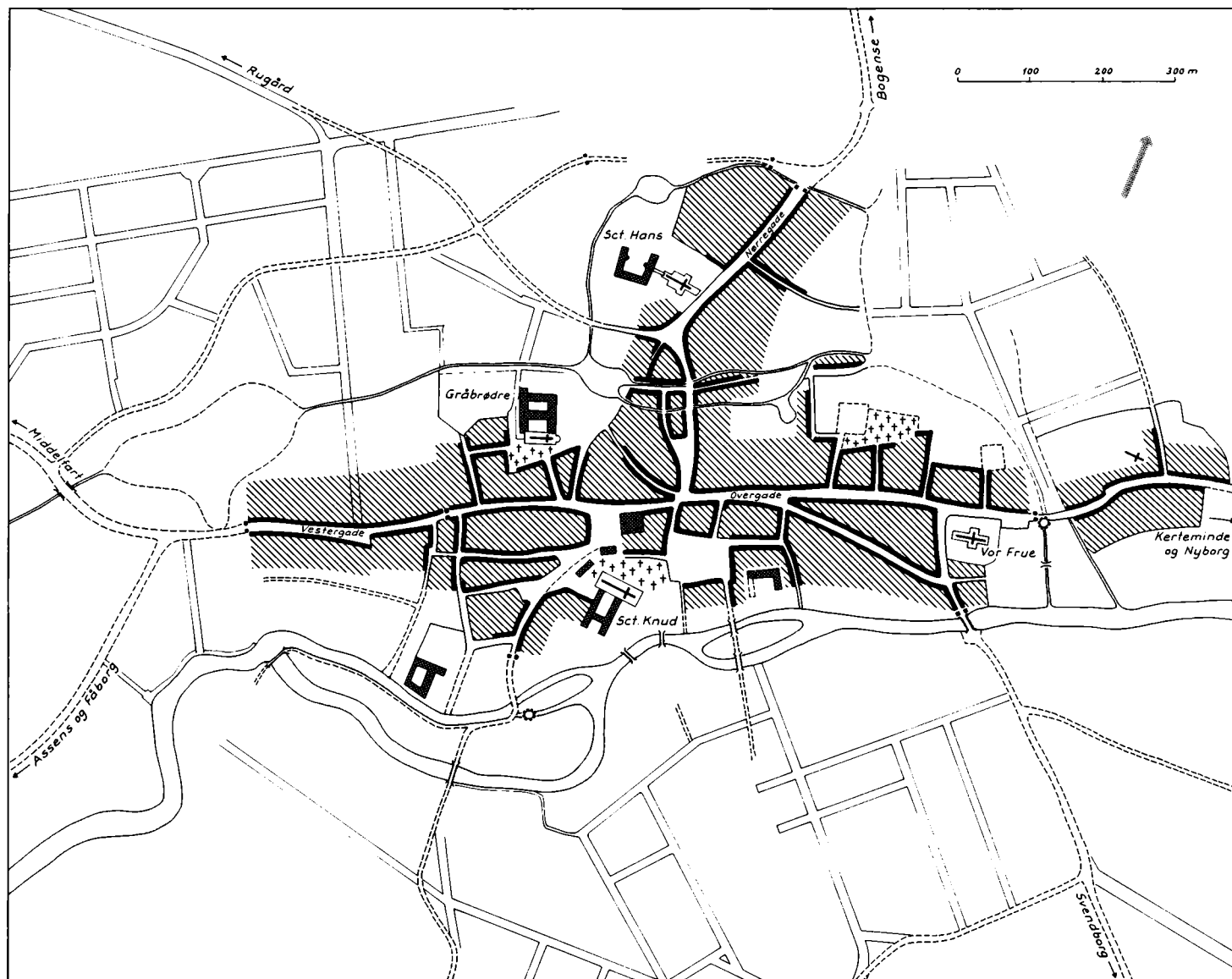
Et forhold, som straks falder stærkt i øjnene, er byens mange religiøse stif-

telser, der bogstaveligt talt grupperede sig som en ring omkring borgerbebyggelsen ved byens hovedstrøg. I nord ved Nørregade-Vindegade det store Sct. Hans kloster, syd derfor langs bybækken Gråbrødre kloster. I byens nordøstlige hjørne nord for Overgade Sortebrødre kloster. Vestligst i byens sydlige del Clara kloster, den tidligere dronningegård. Midtfor på det store areal ned mod åen mellem Sct. Knuds Kirkestræde og Bispegårdsstræde (den senere Albanigade) det vidstrakte, stærkt dominerende Sct. Knuds klosteranlæg med domkirken og det store haveanlæg. Umiddelbart øst derfor mellem Bispegårdsstræde og Påskestræde Beldenaks gamle bisperesidens og østligst i byen Frue kirke med provstegården. Disse mange gejstlige institutioner optog vel tilsammen ca. halvdelen af byens areal. De tilførte med deres imponante kirkebygninger og vidstrakte bygningskomplekser byens bebyggelse et tydeligt anstrøg af institutionsbyggeri og store, repræsentative bygningsværker. I stil, opførelsesmåde og anvendelse adskilte de sig klart fra de mere ordinære borgerhuse omkring hovedstrøgene. Efter de samtidige beskrivelser at dømme var netop også mangfoldigheden af repræsentative bygninger det, som en besøgende især hæftede sig ved.

De mange kirkelige institutioner havde også en anden virkning på Odenses byplan. Deres tilstedeværelse gjorde byen usædvanlig åben, fyldt med grønne områder og åbne arealer. Det sammenpressede indtryk, der ellers karakteriserede mange middelalderlige byanlæg, fandt man slet ikke i Odense, hvor klosterhaverne, abildgårdene og kirkepladserne skabte store, grønne åndehuller i bebyggelsen. At Odenses bykerne endnu den dag i dag er relativt åben med mange grønne områder og åbne pladser, skyldes således ikke mindst den middelalderlige bys mange kirkelige institutioner. Kongens Have og Eventyrhaven er to eksempler på, at middelalderlige klosterhaver er blevet bevaret som grønne rekreatiomsområder for den moderne storbybefolkning.

Reformationen gjorde en brat ende på det stille, regelbundne liv i byens klostre, og med ét stod disse vældige bygningskomplekser som tomme skaller, berøvet deres oprindelige funktion. Monumenter over en svunden tid. I mange danske byer forvandlede kirker og klostre i årene efter reformationen til veritable stenbrud, hvorfra de verdslige myndigheder og byens borgere hentede byggematerialer – mursten og tømmer – til andre verdslige bygninger, mens selve grundene enten blev liggende i årtier som øde tomter eller bebyggedes med borgerhuse. Sådan gik det kun i meget begrænset omfang i Odense. Byen viste også i denne henseende en ganske forbavsende bebyggelsesmæssig kontinuitet gennem de voldsomme omvæltninger. De eneste kirkelige bygninger, der faldt som ofre for reformationen, var Sortebrødre kloster og den gamle, faldefærdige Albani kirke.

Overfor: Odense ca. 1593. Byens udstrækning er vist ved skravering og kraftigt optrukne gadestrækninger. Datidige veje uden for den bymæssige bebyggelse er vist punkteret, mens en del af det moderne gadenet er tegnet ind med tynde streger efter et kort fra 1880'erne. (Inger Bjerg Poulsen tegn.; kilde: Ove Jørgensen: OTONIVM).

Det førstnævnte forfaldt lige så stille, og grunden udlagdes til offentlig begravelsesplads for byen for senere endnu at ende som torv. På såvel Brauniuskortet 1593 som Resens kort fra ca. 1660 betegnes sortebrødregrunden som offentlig kirkegård. Albani kirke blev nedrevet en gang ved midten af 1500-tallet, og grunden bortsolgtes bl.a. til Oluf Bager, der lod opføre nogle beboelsesejendomme derpå. En del af denne bebyggelse måtte senere vige for den store udvidelse af Kongetorvet eller Nytorv (nuværende Albani-torv), der blev gennemført i slutningen af 1570erne som forberedelse til den store lenshyldningshøjtidelighed. Når Albani kirke ikke desto mindre optræder på Brauniuskortet 1593 – ganske vist med den anmærkning, at den var sunket sammen af ælde – må det tilskrives kunstnerisk frihed og et ønske hos korttegneren om at vise, hvor den gamle, traditionsrige kirke havde ligget.

For alle de øvrige kirkelige anlæg lykkedes det at finde ny anvendelse, således at bygningsværkerne kunne bevares nogenlunde i deres ydre oprindelige skikkelse. Det gjaldt således byens øvrige kirker, der fortsatte som sognekirker i byens tre sogne. Gudstjenesten i Albani sogn henlagdes dog til Gråbrødre kirke, indtil domkirken fra 1618 overtog denne funktion i sognet, som derefter kaldtes Sct. Knuds sogn. Sct. Hans kloster forvandlede under navn af Odensegård allerede fra 1534 til residens for stiftslensmanden, der måtte forlade det medtagne Næsbyhoved slot efter grevfejdens ødelæggelser. Gråbrødre kloster blev ramme om byens offentlige fattig-, syge- og ældreforsorg, idet det allerede fra 1538 indrettedes som almindeligt hospital og fik tillagt indtægterne fra Sortebrødre kloster, Helliggejststiftelsen ved Fisketorvet, Sct. Jørgens gård samt en række andre mindre institutioner. Desuden fandt det fynske landsting efterhånden husly i dette klosters lokaler.

Det beskedne Clara kloster forandredes til residens for den evangeliske biskop og enkelte andre gejstlige personer, mens det store Sct. Knuds klosteranlæg blev ramme om stiftsadministrationen og byens skolevæsen, latinskolen og senere også gymnasiet. Fra slutningen af reformationsårhundredet blev klostret med de rige jordtilliggende ud over Fyn fast embedslen (dvs. aflønningsgrundlag) for den kongelige kansler, som derigennem fik en særlig tilknytning til den fynske hovedstad. Den gamle bispegård overgik ret hurtigt efter reformationen i privat eje. I sidste halvdel af århundredet ejedes bygningen og grunden af byens matador, Oluf Bager, der indrettede stedet til borgerlige lejeboliger. Provstiet med Frue kirke forblev temmelig uberørt af reformationen, idet hele stiftelsen blev fast embedslen for rigens kansler, den øverste justitsembedsmand, der også i praksis optrådte som Frue kirkes patron, hvorved endnu en af regeringens øverste embedsmænd fik en særlig tilknytning til byen.

Denne barokdøbefont af træ findes i Vor Frue kirke og er fra omkring 1650. Kummen er seksidet, og på dens sider ses fremstillinger, hvoraf de fleste viser frelse gennem vand. Teksten foroven er fra Markusevangeliet og lyder: »Hvo, som tror og bliver døbt, skal vordt salig, men hver, som ikke tror, skal fordømmes«. (E. Panton fot.).

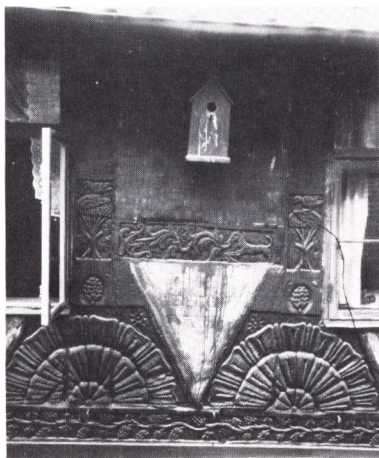
Det korte af det lange var altså, at hovedparten af den katolske kirkes mange bygninger i Odense fandt meningsfuld anvendelse også under det nye styre i en eller anden officiel funktion, som ikke nødvendigvis gjorde indgribende forandringer i deres ydre. Det hang netop sammen med, at byen også efter reformationen var centrum for en omfattende offentlig administration af såvel kirkelige som verdslige anliggender. Også i den efterreformatoriske tid var Odense i udpræget grad en institutionsby. Og netop dette forhold bevirkede, at de store religiøse omvæltninger fra et bebyggelsesmæssigt synspunkt gik temmelig sporløst hen over byen i modsætning til, hvad der var tilfældet i talrige andre danske byer. Reformationen spolerede på ingen måde Odenses middelalderlige byplan, der var stærkt præget af offentlige institutioner og bygninger.

Det var disse fem faktorer – den trafikalt set centrale beliggenhed, åens nærhed, den manglende havn, de manglende befæstningsanlæg og byens status som institutionsby – der først og fremmest definerede Odenses byplan og bebyggelsesmæssige udvikling i efterreformationstiden. Disse faktorer gav byen dens særlige karakter og betingede tillige, at disse karaktertræk – den åbne byplan og det rige institutionsbyggeri – kunne overleve reformationstidens voldsomme omvæltninger og det 16.-17. århundredes mange forsvarspolitiske foranstaltninger. Først industrialiseringen flere hundrede år senere med dens omfattende fabriks- og erhvervsbyggeri ændrede afgørende der ved.

Omtalen af de vidtstrakte klosteranlæg og de mange institutioner må dog ikke forlede til at tro, at byen efter vore begreber var en stor by. Det var den ikke, hverken hvad angår befolkningstal (højest 5.000) eller i udstrækning. Til illustration af det sidste er Odenses bebyggelsesmæssige udstrækning omkring 1600 tegnet ind på et moderne kort over byen (side 77). Man kan der se, hvor beskeden renæssancens Odense i virkeligheden var i udstrækning. Den yderste Vesterport, der på denne tid repræsenterede en væsentlig udvidelse af byen ud over den gamle Vesterport, stod omtrent, hvor Pantheonsgade nu løber ind i Vestergade. Den gamle Vesterport, byens gamle vestre begrænsning, stod først i den nuværende gågade, mellem Store Gråbrødrestræde og Smedestræde. Den østre begrænsning, markeret af Pjenteporten, stod i Overgade straks efter politigården, hvor Pjentedamsgade nu løber ud i Overgade. Fra yderste Vesterport til Pjenteport var afstanden ca. 1 kilometer – en spadseretur på ca. 10 minutter. Nørreport, der var byens nordligste begrænsning, stod omtrent, hvor Nørregade nu krydser Østre Stationsvej. Byens sydlige begrænsning var åen. Fra Nørreport til byens sydkant var afstanden omkring 600 meter – en strækning, som i rask gang kunne tilbagelægges på 5 minutter. Der er således tale om overordentlig korte

Prædikestolen i Vor Frue kirke blev givet til kirken af jomfru Ide Skinkel i 1639 og er et arbejde af den lokale træskærer Anders Mortensen. I billedfelterne er der fremstillinger af Lazarus' opvækkelse, nadverens indstiftelse, korsfæstelsen, Jesu gravlæggelse samt Maria Magdalene, der moder Kristus og antager ham for at være havemand. Lydthimlen er samtidig. (E. Pantou fot.).

*Renaissancebindingsværk med rige
udskæringer, humleranker, halkrosetter, træer,
fugle og flygtende vildt, i et sidehus til
ejendommen Overgade 18.
(Hugo Matthiessen fot., Montergården).*

afstande og et særdeles snævert areal, som rummede datidens odenseanere. Efter vore begreber en meget lille by, hvor afstandene var korte, og hvor alle kendte alle. Ikke desto mindre var det en af rigets største bydannelser efter hovedstaden, hvilket blot tjener til at understrege det danske samfunds ubetinget agrare karakter i denne periode. Denne beskedne størrelse bevarede byen perioden igennem. Resens kort 1660 viser en bebyggelse af temmelig præcis samme udstrækning som ved århundredskiftet. Befolkningmæssigt voksede byen antageligvis heller ikke synderligt. Tværtimod må reformationen og fordrivelsen af den talrige katolske gejstlighed antages at have bevirket en – i det mindste kortvarig – nedgang i byens faste indbyggerantal.

Således omtrent var da de ydre rammer omkring det odenseanske bysamfund i det 16.-17. århundrede. Det var i det hele kendetegnende, at disse fysiske rammer forblev relativt stabile perioden igennem. Højest ændrede de sig langsomt og for det enkelte menneske næsten umærkeligt, hvorfor det odenseanske bysamfund som helhed også var kendetegnet ved en rolig og stabil udvikling inden for de givne snævre rammer. I det følgende skal vi nærmere betragte nogle af de fysiske og bebyggelsesmæssige forhold, der spillede en rolle i dagligdagen for indbyggerne i denne lille storby.

3 · Byen i hverdag og fest

Dagligliv i Odense 1560-1660

Dette kapitel drejer sig kun i beskedent omfang om de mennesker, der levede og virkede i Odense i tiden 1560-1660; det handler først og fremmest om de ydre forhold, som var medbestemmende for forløbet af deres dagligdag – de nære fysiske rammer omkring deres daglige tilværelse. De gader, de færdes i, de torve og pladser, de dagligt passerede, deres vandforsyning, toiletforhold, de huse, de boede i, osv. Disse nære ting var i langt højere grad bestemmende for borgernes daglige liv end nok så mange og nok så bekendte politiske begivenheder. Desværre er det også langt vanskeligere via de historiske kilder at danne sig en fyldestgørende forestilling om disse vilkår, end det er at følge betydningsfulde politiske begivenheder, som i modsætning til dagliglivet oftest har sat sig omfattende skriftlige spor. På grund af denne lidt besværlige kildesituation har det følgende blot skitseagtig karakter: Der bliver tale om træk af rammerne om borgernes liv – ikke en fyldestgørende redegørelse. Det tillader materialet simpelt hen ikke.

Gader og torve

Det første indtryk, en tilrejsende får af en fremmed by, er vel dens gader. Trafikårenerne var byens nervestreng; om disse samlede bebyggelsen sig, i disses liv mærkede man byens pulsslag. Her udfoldede sig et broget, farverigt folke- og dyreliv. Her levede borgerfamilierne en væsentlig del af deres tilværelse.

Som følge af Odenses centrale beliggenhed må byens hovedgader – adalgaderne – antages at have været særligt stærkt befærdet, ikke blot af lokal færdsel, men også af gennemgående trafik. Det gjaldt naturligvis især hovedstrøget Vestergade-Korsgade-Overgade, men også – om end i mindre grad – Nørregade og Nedergade-Møllebroport, som i trafikal henseende ligeledes forbandt byen med omverdenen. Disse gader var formentlig byens bredeste, vel en 11-12 meter, hvilket efter moderne begreber var beskedent, men på den anden side tilstrækkeligt til at tillade to vogne at passere hinanden. Dette var det almindelige krav til gadebredde på de gennemgående tra-

På billedet her ses porten til Østerbyes gard (se også side 267). Over porten en latinsk indskrift: Herren bevare din udgang og din indgang... 1631. (Møntergården).

Bislagsten fra Øvergade 19. Kvindefigurerne på de to sten (her og overfor) symboliserer tro og håb. På denne sten ses initialerne MWD for Mette Willumsdatter og årstallet 1651. Mette Willumsdatter var gift med Hans Brodersen. (Møntergården).

fikårer. Byens øvrige, sekundære gadenet havde en betydelig mindre bredde; for strædernes, gydernes og slippernes vedkommende undertiden helt ned til blot et par meter. En bredde, der ikke tillod kørende trafik.

Alene ved deres beskedne bredde adskilte datidens gader sig således væsentligt fra gaderne i moderne byer. Men også på andre punkter var gadebilledet anderledes. Det gjaldt således gadernes forløb, deres kanter og deres brolægning. Odenses gadenet var resultat af en århundredlang gradvis udvikling fra middelalderen. Det var kun i yderst beskedent omfang produkt af en egentlig planlægning, men derimod resultat af en lang, naturlig udviklingsproces. Gaderne havde derfor ikke et lige forløb, men snoede sig ud og ind mellem husrækkerne, som de fra ældgammel tid havde gjort det. Gadeperspektivet var ikke langt og lige som i moderne byanlæg, men lukket, afbrudt af sving og krumninger. Egentlige gadekryds forekom næsten ikke. Sidegader løb ind i hovedgaderne uden fortsættelse på modsatte side. Det regelrette, vinkelret krydsende vejnet hørte den anlagte by til som f.eks. i fæstningsbyen Fredericia, men var ikke karakteristisk for gadenettet i en selvgroet by som Odense. Dette bidrog yderligere til at begrænse udsynet. Det lukkede perspektiv og de korte synsafstande var et fremtrædende træk i den odenseanske gadeføring. Det var fra ét punkt kun muligt at overskue en yderst begrænset del af byen, og dette bidrog også til at gøre den korte tur gennem byen til en stærkt varieret og afvekslende oplevelse.

Til denne afveksling bidrog også sceneriet i gadernes kanter langs husrækkerne. Ikke blot var husfacaderne ofte yderst forskelligartede, fordi imponerende stenhuse vekslede med bindingsværksbygninger af stor skønhed og bygningsmæssig harmoni. Men foran disse havde beboerne ofte indrettet sig med bislag, små udestuer, der i sin simpleste udformning blot kunne være en bænk, men i sin mest udviklede form var hele små lysthuse bygget ud på fortovet fra husfacaden. Disse indretninger var overordentlig populære i 15-1600-tallets byer, og her tilbragte borgerfamilierne i sommertiden store dele af deres tid med at iagttage omverdenen, sladre med naboer og nyde at være en del af det store byfællesskab. Først ved mørkets frembrud rømmedes udkigsposterne. Disse uautoriserede udbygninger, som man ofte ikke undså sig for at bygge ud over egen grund, kunne meget vel optage 1-2 meter af gadebredden, der også reduceredes af mange trapper og kælderhalse. Dermed blev den frie passage i gaden ofte reduceret med 3-4 meter. Den effektive gadebredde selv i hovedgaderne kom på denne måde let ned på 7-8 meter – vel netop tilstrækkeligt til at lade to hestekøretøjer passere hinanden. I sidegaderne kunne denne borgerlige foretagsomhed undertiden gøre det vanskeligt overhovedet at få et køretøj igennem.

Selv om der virkelig skulle være plads i bredden, var det alligevel nødven-

digt at fare med lempe på færden gennem byen. Gadebelægningen var nemlig af yderst svingende kvalitet – milevidt fra vore dages asfalterede kørebanner, der er jævne og glatte som stuegulve. Idealet var naturligvis omhyggeligt brolagte gader, ikke blot af hensyn til de færdendes bekvemmelighed, men også for renlighedens skyld.

I rigslovgivningen understregedes det da også kraftigt, at det var borgerne pligt at holde byens gader brolagte; men samtidig var det almindeligvis således, at det var grundejernes egen sag at sørge for brolægningen, så langt deres fortov rakte. Det medførte, at den blev af yderst uensartet kvalitet og højde, samt at det ofte viste sig vanskeligt at få etableret et jævnt fald på gadens afløb – et offentligt kloaksystem kendtes jo ikke.

Resultatet var derfor ofte det bedrøvelige, at hele gadepartier kunne henligge uden belægning, eller at den uensartede belægning standsede spildevandets frie afløb, så der dannede sig store sumpe og pytter af spildevand i gaderne.

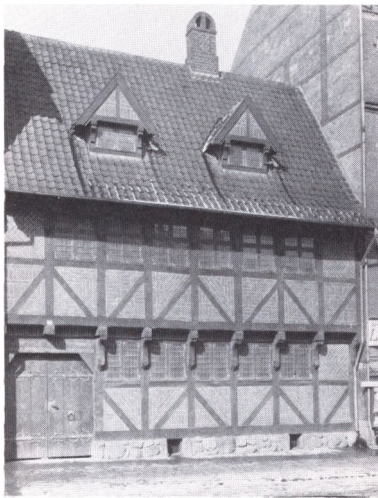
Et kongebrev af 11. oktober 1574 til Odenses bystyre giver os i et glimt indblik i det odenseanske gadenets mangelfulde tilstand og vilkårene for at færdes i byen. Kongen skrev, at han havde erfaret, at stenbroerne i byen skal være »meget ufærdige«, således at der mange steder var uafledelige spildevandspytter og skidne huller, hvorfor han befalede bystyre og borgere snarest at bringe brolægningen i orden. Samtidig havde han bragt i erfaring, at borgerne lod deres svin løbe frit om i gaderne, i hvilken anledning han alvorligt indskærpede, at borgerne enten skulle holde svinene indelukket i deres gårde eller helt uden for byen.

Denne kongelige formaning tegner et lidet flatterende billede af gadernes vedligeholdelsestilstand og efterlader et indtryk af vanskeligt fremkommelige gader, fyldt med affald, stinkende pytter og sumpområder, som det ingenlunde har været nogen let sag at passere, blokeret som de var af borgere i deres bislag, af trapper, kælderhalse, affalddynger og flokke af løsgående svin, der gryntende og rodende gjorde det hele endnu mere ufremkommeligt.

Kongebrevet understreger endnu et påtrængende problem ved datidens gader, renholdelsesproblemet. Gaderne betragtedes nemlig af borgerne som en legitim losseplads. Affald af enhver art – husholdningsaffald, dyregødning, ådsler osv. – havde derfor en udpræget tilbøjelighed til at hobe sig op i stinkende dynger på gaden foran husene. Når alt dette blandedes op med spildevandet fra rendestenene og derefter blev gennemrodet af løsgående svin og flokke af halvville hunde, som også flittigt efterlod deres visitkort, hvor det kunne træffe sig – ja, så udviklede gaderne sig ofte til ét stinkende morads, som det ikke blot krævede betydeligt gå-på-mod at forcere, men

Denne bislagsten af sandsten med initialerne HB stammer også fra gården Overgade 19 og er fra 1651. Sammen med den tilhørende sten har den været anbragt ved indgangsdøren. HB står for købmand og stiftsskriver Hans Brodersen, der ejede gården. (Møntergården).

Eiler Rønnøvs gård, mens den endnu lå i Nørregade 62 – den er nu flyttet til museumskomplekset ved Montergården. Gården opførtes 1547, og dens bindingsværk betegner en overgangsfase frem mod den type, som er karakteristisk for den her behandlede periode. (Montergården).

også forudsatte en særdeles hærdet lugtesans hos benytterne. Et sådant gadelegeme var i varme, fugtige somre rene udklækningsanstalter for alskens sygdomme, og det giver ikke anledning til spor undren, at smitsomme sygdomme som regel bredte sig med lynets hast og ofte krævede et meget stort antal dødsopfre. Som da pesten i 1584-85 sagdes at have bortrevet omkring 1.300 mennesker i Odense – mere end en fjerdedel af byens samlede befolkning. Den manglende gadehygiejne havde utvivlsomt sin store del af ansvaret derfor.

Problemets omfang belyses af endnu et kongebrev af 10. oktober 1579, utvivlsomt skrevet som led i forberedelserne til den store lensshyldningshøjtidelighed, der skulle finde sted året efter. Kongen bemærkede i brevet, der var stilet til bystyret, at byens Vesterport var så forfalden, at den truede med at styrte sammen, hvilket ville være byen til ikke ringe spot. Han føjede derefter til, at der uden for porten langs stenbroen var lagt en så stor hoben møg og urenlighed, at det lå langt højere end stenbroen, »hvilket både er meget ubehageligt at se for dem, der rejser gennem byen, og giver en slem stank«. Han befalede derfor, at porten skulle sættes i forsvarlig stand, og at møgdyngerne skulle være fjernet inden førstkommende påske. Samtidig formanede han bystyret at sørge for, at der ikke i fremtiden skete en tilsvarende ophobning af affald langs byens gader.

Dette kongeorde gav anledning til opførelse af den nye, ydre Vesterport og formentlig også til fjernelse af møgdyngerne. Men at en sådan sag kunne give anledning til direkte påtale fra monarkens side, viser dels svineriets omfang, dels hvor lemfældigt byens styre tog på sin pligt til at føre tilsyn med gadernes renholdelsestilstand. Eller forholdet var måske snarere det, at bystyret i disse anliggender – som i så mange andre – ikke var i besiddelse af den autoritet og de magtmidler, der var nødvendige for at gennemtvinge en ordentlig renholdelse af det offentlige gadenet. Over for sig havde det nemlig et borgerskab, for hvem ethvert offentligt påbud, hvor beskedent det end måtte være, var et utåleligt indgreb i den personlige handlefrihed – herunder friheden til at benytte gaderne som offentlige affaldspladser.

Ganske vist vedtog borgmestre og råd samt de 24 mænd den 16. august 1648 en vedtægt om gadernes renholdelse, hvorved man søgte at komme de værste renovationsproblemer til livs. Denne ordning gik ud på, at Odenses ti vognmænd fordeltes på byens kvarterer, hvorfra de mod betaling på 2 skilling pr. læs havde pligt til at bortkøre affald. Byfogeden fik tillagt overopsynet med denne virksomhed, og hvis en vognmand forsømte sin pligt, kostede det 24 timer i halsjernet, dvs. byens gabestok. Samtidig indskærpedes borgernes pligt til at vedligeholde brolægningen ud for deres grunde. Det blev fastslået, at en borger, der sad en henstilling herom fra byfogeden og

den tilforordnede rådmand overhørig, kunne komme ud for, at de nødvendige reparationer udførtes ved kæmnernes foranstaltning på hans egen regning, hvortil også ville komme en bøde på 3 mark for forsømmeligheden. Denne vedtægt repræsenterede således et ærligt forsøg fra byens side på at bringe byens renholdelse ind i nogenlunde faste og kontrollable rammer. Men dels ligger det relativt sent i perioden, dels er det vanskeligt at vide, hvor meget det i virkeligheden hjalp. Givet er det, at problemet vedblev at bestå hele perioden igennem.

Nogenlunde som beskrevet var beskaffenheden af byens gadenet på Frederik IIs tid, og det ændrede sig ikke væsentligt i årtierne derefter. Skønt det utvivlsomt var en afvekslende oplevelse at færdes i byens gader, var det ingenlunde nogen helt let sag at forcere de talrige forhindringer og det myldrende folke- og dyreliv. Under ingen omstændigheder var det en sag for folk med sart lugtesans eller laksko.

Var gadenettet byens nervestrenge, var torvene dens nervecentre. Det var her byens handel først og fremmest foregik – butikshandelen var endnu kun i sin vorden – det var her byens borgere mødte landboerne fra oplandet, og det var her væsentlige begivenheder i byens liv udspillede som den store lenshyldningshøjtidelighed i 1580. Byen havde tre torve, nemlig Fisketorvet, Flakhaven og Albanitorv. De lå alle tre i bymidten, Fisketorvet i en vejgaffel, de to øvrige nærmest som udvidelser af forbiløbende gader.

Fisketorvet, der på Brauniuskortet tillige kaldes Justitstorvet, var fra gammel tid også ramme omkring bytingets virksomhed. Dette sattes hver mandag på torvets nordligste del under åben himmel og rykkede først i periodens slutning i husly i et af rådhusets lokaler. På dette torv stod også byens kag – et straffeinstrument, ved hvilket man kagstrøg (piskede) visse lovovertrædere, f.eks. personer, der havde forbrudt sig mod sædeligheden. Fisketorvet havde således en vigtig funktion i byens retsvæsen.

Flakhaven benyttedes ligeledes som handelstorv, men var først og fremmest rådhusplads, idet byens store rådhus dengang som nu havde facade ud mod pladsen. Kan man tro Resens kort 1660, blev også Flakhaven – måske i forbindelse med bytingets overflytning til rådhuset – udstyret med nogle af retsplejens afskrækkende symboler, bl.a. en træhest. Noget kunne derfor tyde på, at Flakhaven efterhånden overtog Fisketorvets funktion som ramme om byens justitsvæsen, selv om kagen forblev, hvor den hele tiden havde været. Bebyggelsesmæssigt skete der ikke større forandringer omkring Flakhaven i denne periode.

Det gjorde der imidlertid omkring det tredje torv, Albanitorv, der var byens egentlige akseltorv eller hovedtorv. Den direkte anledning hertil var den store lenshyldningsceremoni i 1580. Ganske vist havde Christian III

Frederik II (1534-88), Danmarks konge 1559-88, malet af Hans Knieper 1581. Billedet er det ældste kendte helfigurportræt i Danmark. (Lennart Larsen fot., Frederiksborgmuseet).

allerede i 1542 skænket byen Albani kirkegård til en tiltrængt udvidelse af torvet og samtidig befalet, at der skulle anlægges en forbindelsesgade fra Pogestræde nord om latinskolen til torvet; men udvidelsen lod, uvist af hvilken grund, vente på sig i næsten 40 år. Først da lenshyldningshøjtideligheden stod for døren, skete der, atter ved kongelig indgriben, noget i sagen. Denne ceremoni krævede nemlig betydelig mere plads, end der var til rådighed på den gamle torveplads. Kongen lod derfor ved sin lensmand uden videre hele den nordlige husrække mellem Adelstrædet og Skomagerstrædet nedrive – ganske vist mod efterfølgende erstatning til ejerne. Samtidig skabtes ved anlæggelse af Torvestræde direkte adgang til torvet fra Korsgade. I pladsens sydlige del jævnedes Albani kirkegårds mur med jorden, hvorefter kirkegården og den gamle kirkegrund blev lagt ind til området, som nu for alvor blev byens store torv.

Godt et års tid efter lenshyldningen overdrog kongen hele pladsen til byen, idet han samtidig indskærpede, at al markedshandel herefter skulle ske på torvet og ikke, som det åbenbart havde været gængs, fra boder i tilstødende gader. Samtidig benyttede han lejligheden til at fastslå, at handel med heste og kreaturer fremtidig skulle foregå på et særligt indrettet sted uden for byen, »ligesom skik er i andre velordnede byer«. Det nye, store torv beholdtes handel med kramvarer, korn og andet gods.

I betragtning af kongens rolle i sagen er det ikke med urette, at torvet på Brauniuskortet kaldtes for Kongetorvet. Den almindelige betegnelse blev dog Nytorv – et navn, der også forekommer på Brauniuskortet. Resultatet af dette radikale indgreb var, at Odense som noget ganske enestående blandt danske købstæder i sin bymidte fik et udstrakt sammenhængende kompleks af åbne pladser bestående af det nye store torv, Sct. Knuds kirkegård, Flakhaven og Klingenberg. Byens centrum blev derved i usædvanlig grad et åbent område.

Vandforsyning

Odenses borgere havde fra gammel tid klaret deres forsyning med vand til husholdning og vask hver for sig ved hjælp af private brønde, der normalt var placeret i ejendommenes baghaver. Dette kunne dog ofte give anledning til problemer ikke blot af forsyningsmæssig karakter, men også have uheldige hygiejniske følger, de elendige sanitære forhold taget i betragtning. Der var derfor i høj grad behov for en eller anden form for offentlig vandforsyning i en by af Odenses størrelse.

Også på dette punkt betød den store lenshyldningsfest et spring fremad i det odenseanske bysamfunds udvikling. Straks efter at den var overstået –

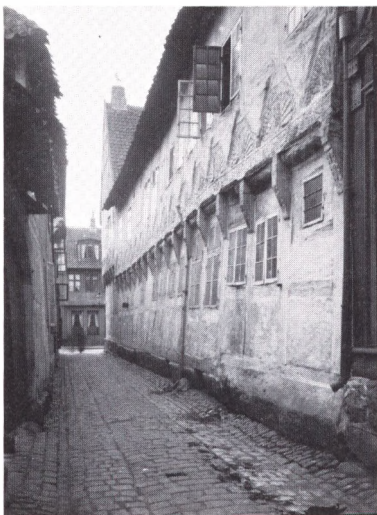

og måske som følge af, at kongen da havde haft lejlighed til at stifte personligt bekendtskab med vandkvaliteten i byen – befalede han nemlig sin lensmand at sørge for, at byen fik en rigtig vandforsyning med vandkunster – offentlige vandforsyninger – på Fisketorvet, Skjolden og Flakhaven. Magistraten forpligtede sig til at skyde 1.000 daler i foretagendet, og en vandkunstner gik derefter i gang med opgaven. Fra Piledammen ved Vesterport og byens bæk ledtes vandet gennem udhulede træstammer, samlede med blybeslag til lange rør, ind til de tre vandkunster, hvorfra byens borgere nu kunne hente deres brugsvand. Både med hensyn til forsyningssikkerhed og hygiejnisk betød denne foranstaltning et stort fremskridt. Den nødvendige vandforsyning blev derefter væsentligst et offentligt anliggende, og byen ansatte en særlig embedsmand, rendemesteren, der fik ansvaret for vedligeholdelse og drift af vandforsyningen. Han oppebar i 1649 18 rigsdaler 4 skilling i årsløn. Den offentlige vandforsyning indskrænkede sig dog stort set til disse tre centralt placerede vandkunster. Af hensyn til anlæggets begrænsede kapacitet – og vel også som følge af tekniske vanskeligheder – var man yderst tilbageholdende med at føre vandet direkte ind i de enkelte ejendomme, selv om der fra midten af 1600-tallet kendes i hvert fald ét eksempel på, at en privat borger, der boede på Fisketorvet, havde indlagt vand fra den kommunale vandforsyning.

Denne foranstaltning blev den spæde begyndelse til vore dages højt udviklede offentlige vandforsyning. Dermed kom Odense også i denne henseende på højde med andre danske byer som København, Helsingør og Landskrona, der i de samme år ligeledes blev udstyret med offentlige vandkunster.

Sanitære forhold

Det gælder i almindelighed, at vi er temmelig slet underrettet om enkeltheder vedrørende personlig hygiejne, toiletforhold og lignende i denne periode. Det hænger bl.a. sammen med, at emner af denne art nærmest blev betragtet som tabu og i hvert fald strengt private anliggender, der ikke burde gøres til genstand for omtale, endsige for egentlig lovgivning. Så meget er dog klart, at den hygiejniske standard generelt var lav, hvilket bl.a. viste sig ved de hyppige sygdomsepidemiers store udbredeshastighed og de forfærdende høje dødsrater, som fulgte i deres kølvand. Det siger således i almindelighed noget om den ringe sanitære standard i Odense, at pesten i 1584-85 som nævnt kunne bortrive ca. 1.300 mennesker eller mere end en fjerdedel af byens indbyggere. Denne voldsomme dødelighed hang naturligvis også sammen med, at byens offentlige sanitære standard var særdeles lav. Et

Montergårdens sidehus i Montestræde – set mod syd ca. 1915. Bemærk det fine bindingsværk med halvrossetter. (Montergården).

offentligt kloaksystem fandtes ikke. Gaderne fungerede som åbne kloakker og affaldspladser. Med deres ubeskrivelige svineri var de udklækningsanstalter for farlige sygdomskim og virkede som effektive smittespredere lige uden for folks døre.

Bedre stod det næppe til inde i husene, hvor toiletforholdene i almindelighed var yderst primitive. Som regel var toilettet blot et lille aftrædelsesrum et eller andet sted på grunden – et lille hus, et hysken, et »locus privatus« (deraf det stadig gængse ord lokum), en hemmelighed eller hvilket navn man nu fandt på til dette unævnelige sted. Der fandtes i datidens lovgivning kun én eneste bestemmelse om dette steds indretning: Det skulle ligge mindst en alen fra gaden og fra nærmeste nabo og være forsynet med et hul i jorden. Bortset derfra var alt overladt til det frie initiativ, som oven i købet ofte så stort på lovens afstandsbestemmelser og lod familiens lille hus få sin plads helt ude i gadeskellet. Ellers var hele denne side af den menneskelige fornødenhed omgærdet med dyb tavshed. Langt mindre var renholdelsen af toilettet noget, som anstændige borgere beskæftigede sig med. Det var rakkerens, natmandens arbejde. Gjorde man åbenlyst natmandsarbejde, havde man sat sig uden for det gode, borgerlige selskab.

Hvilke voldsomme konsekvenser det kunne få at lade hånt om disse uskrevne regler og tage sagen i egen hånd, kender vi et meget sigende eksempel på fra Helsingør i 1583. Her var en tilvandrethollænder, Bernt, blevet så grundigt træt af det evindelige svineri, at han selv en dag rensede grunden under sit lille hus og lod det hele køre bort. Så snart det blev kendt i byen, rejste der sig en storm af forargelse i borgerskabet over en så dyrisk adfærd. Sagen om denne hollænder, der havde gjort natmandsarbejde, endte i rådstueretten og fik som resultat, at Bernt Hollænder med sin forargelige handling i den grad havde sat sig uden for det gode selskab, at han måtte bortvises fra byen med øjeblikkelig virkning.

Tilsvarende eksempler kender vi ikke fra Odense; men den dybe tavshed, der i de overleverede kilder omgiver hele emnet, vidner om, at det bestemt også her havde tabuagtig karakter. Foragtet af sine medborgere, næsten udstødt af samfundet gjorde byens rakker nat efter nat sin nødvendige, samfundsgavnlig gerning i byens mange hemmeligheder. Måske sneg også enkelte respektable borgermænd sig i nattens dybe mørke ud og begravede latrintøndens indhold langt nede i baghaven for på denne måde at spare udgifterne til natmanden. Men ofte resulterede denne konsekvente fortielse af renovationsproblemerne i fortvivlende hygiejniske forhold i byens hemmeligheder, som alle nok besøgte med jævne mellemrum, men som ingen talte om. Resultatet var stor smitterisiko og lav levealder.

Den prægtige Møntergård i Overgade fotografert efter restaureringen til museum. Gården blev bygget 1646. Den første ejer var Falk Gøye til Hvidkilde. (Møntergården).

Byens boliger

Byens vigtigste element var dog trods alt dens bygninger. Det var dem, der gjorde byen til en by. Efter den ældste grundtakst fra 1683 var der i Odense 200 gårde, 233 huse og 360 boder, i alt henved 800 bygninger, der gav husrum til byens ca. 5.000 indbyggere. Den beskatningsmæssigt betingede tredeling af byens bygninger i gårde, huse og boder svarede til en lige så reel bygningsmæssig forskel mellem de forskellige bygningskategorier.

Gårdene var temmelig store, ofte flerfløjede anlæg i to stokværk, karakteriseret ved at have egen portindkørsel enten gennem eller ved siden af forhuset. Disse beboedes af byens købmandsaristokrati eller ejedes af øens adel, der benyttede dem som boliger under de hyppige adelsmøder eller andre begivenheder, som gjorde deres tilstedeværelse i byen påkrævet. Velbevarede eksempler på sådanne gårde er den såkaldte Møntergård i Overgade og Oluf Bagers mødrene gård i Nørregade, som begge bygningsmæssigt tilhører denne periode. I det hele taget lå de fleste af byens gårde netop på strækningen Overgade-Nørregade, byens fornemste strøg.

De lidt talrigere huse var mindre bygningsanlæg, som dog udmærket

Denne udskårne egetræsbjælke sidder på Montergårdens facade og bærer slægtsvåben for slægterne Gøye og Bille samt initialer for Falk Gøye og Karen Bille, der lod gården opføre 1646. (Montergården).

kunne være i to stokværk. De manglede gårdenes portindkørsel og måtte nøjes med en gadedør. De beboedes af mindre velstående købmænd og velstillede håndværkere – byens solide mellemlag. Husene samlede sig i byens øvrige kvarterer og var talrigt repræsenteret i sidegader og baggader. Såvel gårde som huse kunne være opført enten som grundmurede stenhuse eller – hvad der endnu var langt det hyppigste – som bindingsværkshuse ofte med smukt udskåret træværk og pyntelige mønstre i murfelterne. Langt de fleste opførtes nu som sidevendte bygninger med en lang sidemur ud mod gaden. Den ældre skik med gavlvendte huse på lange, smalle grunde var stærkt på retur, selv om der stadig fandtes enkelte huse af denne type i Odense.

Lavest på den bygningsmæssige rangstige stod boderne, som regel små, beskedne etrumms rækkehuse i bindingsværk, der lå og trykkede sig i sidegader og baggader eller i gårdgrundenes udkant. Disse fungerede normalt som lejligheder for byens dårligst stillede familier, håndværkersvende, købmandstjenere osv. Eksempel herpå var de såkaldte Bangs Boder bag Christopher Bangs gård i Overgade.

Der var således en meget stor spændvidde i arten af byens privatboliger. Fra storkøbmandens rigt udstyrede gård, hvor hele førstesalen ofte var forbeholdt repræsentative formål, og hvis bygningsmæssige forbillede var adelens herresæder på landet, over det mere beskedne torums hus – måske med en sal i øverste stokværk – til den beskedne etplans bindingsværksbod, hvis indre undertiden blot bestod af et eneste rum med det mest nødtørftige udstyr til opfyldelse af en families daglige behov.

Som på så mange andre områder var lovgivningen også på boligområdet yderst tilbageholdende med at foreskrive regler for byggeriets nærmere udformning. Dette ansås væsentligst for et privat anliggende. For de fynske købstæders vedkommende forelå der ganske vist fra 1547 en kongelig forordning om god byggeskik; men den afstak blot ganske generelle rammer for købstadsbyggeriets udførelse, såsom at husene ikke måtte bygges ud over

Oluf Bagers modrene gård i Norregade 29 er rejst 1586 og er for nylig restaureret. (E. Pantou fot.).

Møntergårdens sidehus er her set fra gårdsiden 1929. (H. Lomborg fot., Møntergården).

gadeskellet, at borgerne skulle holde deres gadeareal jævnt og rent, og at stråtag skulle erstattes med tegltag – det sidste især for at forebygge den åbenbare brandfare, som stråtagene frembød.

Inden for disse vide rammer havde borgerne næsten frit slag, hvilket også gav sig udtryk i højst individuelle udformninger af husene. Det er dog tvivlsomt, om selv disse yderst elementære regler blev overholdt særlig nøje. Efter alt at dømme var der endnu i 16.-17. århundrede adskillige stråtækte huse i Odense, ligesom borgerne ugenert opførte deres bislag og tilbygninger ud over gadeskellet og ubekymret lod hånt om vedligeholdelse og rengøring af gaden. Ofte kunne det endda knibe i det hele taget at få grundejerne til at bebygge øde grunde selv på byens hovedstrøg. I hvert fald måtte kongen i forbindelse med den forskønnelseskur, han underkastede byen forud for lenshyldningen i 1580, kraftigt henstille til en række grundejere langs Vestergade-Overgade, at de snarest muligt fik fjernet de uklædelige torne-gærder, der adskilte deres tomme grunde fra gaden, og erstattede dem med gode købstadsbygninger med tegltag, så der deri kunne bo gode skatteborgere. Hvis der ikke inden tre år var sket noget i sagen, ville grundene blive konfiskeret og udbyttet deraf delt ligeligt mellem kronen og byen, erklærede kongen. Her synes dog atter den borgerlige uvillighed til at rette sig efter påbud fra oven at være kommet frem, for godt to år senere fandt kongen anledning til på ny at indskærpe byggepligten.

Oluf Bagers mødrene gård i Nørregade 29, her set fra gårdsiden. Såvel stenhuset mod gaden i to stokværk som bindingsværks-sidebygningen i tre stokværk er fra Oluf Bagers tid. (Møntergården).

Om den indre indretning af byens privatboliger er vi generelt set temmelig dårligt underrettet. Men helt alment må det selvfølgelig fremhæves, at der var himmelvid forskel på boligstandarden fra rådsaristokratiets store gårde i Overgade-Korsgade-Nørregadeområdet og til håndværkersvendenes beskedne boder i det yderste Vester kvarter eller ved gårdenes baggårde.

Takket være Odensehistorikeren Svend Larsens grundige registrering og analyser af rådmandskredsens skifteforretninger har vi klare forestillinger om boligforholdene for denne velstillede del af borgerne, der næsten alle boede i den største boligtype, gården. Denne var ikke blot privatbolig, men tillige centrum for ofte meget omfattende handelsvirksomhed, både en gros og en detail. Købmandsgården bestod normalt af følgende elementer: Bolig, handelsbod, køkken, bryggers, heste- og kostald, foderrum, vognrum og pakhus. Den var således i egentligste forstand en yderst blandet forretning. Den almindelige fordeling af disse aktiviteter var, at bolig og handelsbod (hvis den fandtes) lå i gårdens forhus ud mod gaden, mens alt øvrigt – inklusive køkken og beboelsesrum for de mange tjenestefolk – var henvist til de bagvedliggende sidefløje.

Købmandsfamiliens boligområde bestod som oftest af en forstue omkring indgangsdøren, et antal stuer, der for den odenseanske rådmandskreds' vedkommende varierede fra to til seks ved midten af 1600-tallet, et antal kamre – børnekamre, sengekamre, fruens kammer og i enkelte tilfælde også et kam-

Gårdens indre, Overgade 19, fotograferet 1915. Ejendommen på hjørnet af Påskestræde har fået lov at blive stående. Bindingsværket på gårdsiden i Påskestrædeløngen er dog ikke tilnærmelsesvis så gammelt som de seks fag mod Påskestræde (se nedenfor). (Hugo Matthiessen fot., Møntergården).

mer indrettet som skolestue for husets børn. I visse tilfælde fandtes tillige en sal, der var et rent repræsentationslokale til brug ved større fester i huset. Peder Henriksens gård på hjørnet af Overgade og Torvestræde havde således fire stuer og en sal plus et ikke angivet antal kamre. I en af de fornemste gårde i 1600-tallets Odense, borgmester Thomas Brodersens bolig i Overgade, fandtes der i stueetagen en sal med panelklædte vægge; loftet var et kasetteloft med forgyldte granatæbler, og i salens hjørne stod en smuk sandstenskamin med Brodersens og hustruens, Birgitte Seeblands navne og bomærke.

Det var et karakteristisk træk i tidens boligudvikling, at antallet af rum i den store bolig var stigende, og at indretningen blev betydelig mere differentieret end tidligere, da boligen normalt blot bestod af et par store rum. Det hang især sammen med, at kakkelovne og jernovne blev mere og mere almindelige i borgerhjemmene, hvilket åbnede mulighed for en langt bedre fordelt boligopvarmning end tidligere, da familien var bundet til et enkelt eller to ildsteder. Hvad dette betød for familiemønstret i retning af større individualisering, skal ikke forfølges her. I denne sammenhæng skal blot påpeges, at de rigere opvarmningsmuligheder åbnede mulighed for en langt stærkere opdelt og funktionel boligindretning end tidligere, og at dette satte sig tydelige spor i indretningen af de velhavende Odensekøbmænds boliger.

Købmandsboligens møblering var generelt mere sparsom end i senere

Facade mod Påskestræde af ejendommen Overgade 19. De seks fag bindingsværk med halvrossetter er utvivlsomt fra renaissance-tiden. (Hugo Matthiessen fot., Møntergården).

På billedet ses overdelen af den sandstenskamín, som er bevaret fra borgmester Thomas Brodersen Risbricks hjem i Overgade 11. Den findes nu på Nationalmuseet og stammer fra bryllupsåret 1634 og bærer bl.a. Thomas Brodersens og hustruens, Birgitte Ottesdatters Seeblands våben.

Denne statelige adelsmand er Falk Goye (Henriksen) (1602-53) til Hvidkilde. Han blev som ung opdraget af den lærde Holger Rosenkrantz, deltog i kejserkrigen og fik Hvidkilde som medgift ved ægteskabet med Karen Bille. Ægteparret lod Montergården opføre 1646 som ståndsmæssig Odensebolig. Maleriet er af en ukendt kunstner. (Sophus Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

tider. Den bestod væsentligst af kister, skrin, skabe, borde, bænke, stole og senge. Det bør bemærkes, at de af Svend Larsen undersøgte skifter viser en klar stigning i antallet af løse stole op gennem det 17. århundrede, ligesom de afslører, at adskillige af Odenses rådmænd sov i himmelseng.

Den boligsmæssige mellemkategori, husene, havde – alene som følge af deres mindre størrelse – normalt ikke nær så alsidig en indretning som gård-boligen. Grundplanen var almindeligvis variationer over den elementære torumsplan, der bestod af en forgang, som ofte løb helt gennem huset med gadedør på forsiden og gård-dør på bagsiden. På hver side af denne gang lå et rum, en stue eller en handelsbod. Men også her gjaldt det, at bedre opvarmingsmuligheder åbnede for en mere funktionel rumfordeling i løbet af 1600-tallet. I huse med et øvre stokværk kunne dette være udnyttet til en repræsentativ sal, kamre eller begge dele.

Mest enkel var den mindste boligtype, boden, hvis indre almindeligvis blot bestod af en forgang, der normalt også var familiens køkken, samt et stort rum, som fungerede som kombineret opholds- og soverum for den samlede familie. Bohavet indskrænkede sig oftest til det allermest nødvendige, bord, faste bænke og et antal faste alkover.

Byens forskellige boligtyper, deres vidt forskellige størrelse, bygningsmæssige kvalitet og udstyrmæssige standard afspejlede klarere end noget andet de meget betydelige sociale forskelle i Odenses befolkning, der – uag-

tet at indbyggerne var borgere i samme lille by og levede meget tæt på hinanden – havde en vidt forskellig daglig tilværelse, betinget af traditionelle standsskel og ikke mindst af forskellige økonomiske vilkår.

Byen i fest – lenshyldningen 1580

Under de ydre vilkår, der ovenfor er skitseret, levede 15-1600-tallets odenseanere deres dagligdag i medgang og modgang, i krigstid og fredstid. I sindigt tempo fulgte dag på dag, slidsomme arbejdsdage afbrudt af helligdage med kirkegang og hvile. Hvad der skete ude i den store verden, var for de fleste fjernt og uvedkommende; det vigtige var den nære dagligdag og den daglige kamp for udkommet.

Det kunne dog ske, at den store verden brutalt brød ind i odenseanernes tilværelse, som da de svenske hære i 1658 besatte byen og vendte op og ned på dagligdagen. Men omverdenen kunne også melde sig i mere elskværdig form, som da byen i 1657 var vært for det store stændermøde, hvor den ulyksalige krig mod Sverige besluttedes. Eller blot i form af rigsrådsmøder eller adelsmøder.

En særlig glans var der over byens liv i de korte perioder, hvor kongen residerede på Odensegård eller blot på gennemrejse kiggede inden for hos sin gode ven Oluf Bager. Ved sådanne lejligheder satte de mange tilrejsende deres stærke præg på byens liv, og der blev festet livligt på rådhuset og rundt om i byens gårde. Byens liv pulserede da stærkere end ellers, de næringsdri- vendes handel og omsætning gik i vejret, og borgerne fik ude fra den store verden et frisk pust, som de kunne leve videre på et stykke tid.

Også de mange adelige bryllupper i byens domkirke med påfølgende fest enten på rådhuset eller i en af de talrige adelsgårde samlede fornemme folk fra nær og fjern og gav det odenseanske byaristokrati lejlighed til at blande sig med den rigtige godsejeradel, mens de menige borgere på ærbødig afstand kunne beundre sceneriet og opvisningen af tidens seneste modepåhit i klædedragt. En kende mere beskedent, men ikke desto mindre en behagelig afveksling, var det, når byens egne spidser fejrede deres døtres bryllupper på byens rådhus eller i de rummelige købmandsgårde. Så vågnede de til dagligt så kolde og øde sale op til liv og lystighed, mens dansen gik, og vinen flød.

Byen var dog også ramme om usædvanlige og højtidelige begivenheder, som da liget af gamle kong Christian III under udfoldelse af stort ceremoniel og under overværelse af udenlandske dignitarere, hertuger, rigets spidser og hele den fynske adel blev bisat i Sct. Knuds kirke den 13. februar 1559. Knap tyve år senere, i 1578, overførtes det kongelige lig dog uden større ceremonielt opbud til kongebegravelserne i Roskilde domkirke. Kun seks dage efter

Falk Gøyes hustru, Karen Bille (1598-1670), ses her på et maleri af en ukendt kunstner. Hun ejede Montergården fra mandens død 1653.

(Sophus Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

Dette portræt af Christian IV som barn er malet af Hans Knieper omkring 1584, det år, hvor den syvårige prins modtog stændernes hyldning på landstingene, bl.a. i Odense. (Sophus Bengtsson fot., Rosenborg).

Christian III's bisættelse i Sct. Knud blev endnu en konge stedt til hvile i Odense, nemlig den for længst detroniserede Christian II, der døde tre uger efter den regerende konge. Med udviklet sans for det passende modtog den nye konge, Frederik II, selv sammen med sit rigsråd og en del adelige Christian II's kiste uden for byen og fulgte den til kongens sidste hvilested i Gråbrødre kirke ved siden af kong Hans'. Denne relativt stilfærdige bisættelse fandt sted den 19. februar uden taler eller større ceremonier. Dagen efter rejste kongen igen efter at have givet 30 mark til byens fattige. Han havde da opholdt sig i byen i henved 14 dage.

Kongen bærede dog også byen med sit besøg i mere festlige anledninger, som da han i dagene 25.-30. juni 1584 opholdt sig i den fynske hovedstad for at lade sin unge søn, den udvalgte prins Christian hylde af de fynske stænder. Den højtidelige hyldningsceremoni foregik den 27. juni på det nye, store torv (Albanitorv), hvor der til lejligheden var opbygget en tribune, fra hvilken kongen og prinsen modtog stænderrepræsentanternes hyldningsed. Den følgende dag var kongen vært ved en fest for øens adel på byens rådhus, og den 29. var kongen til gengæld adelens gæst. Den 30. rejste den konglige familie videre til Nyborg, hvor der skulle holdes rigsrådsmøde og retterting.

Århundredets største og festligste Odensebegivenhed var dog utvivlsomt den såkaldte lenshyldningshøjtidelighed i begyndelsen af maj 1580. Den egentlige ceremoni fandt sted den 3. maj. Kernen deri var, at de slesvigske hertuger aflagde lensed til den danske konge og hyldede ham som deres rette lensherre.

Den politiske baggrund for begivenheden var, at der lige siden gamle hertug Adolfs død i 1459 havde hersket stor uklarhed og uenighed mellem de sønderjyske hertuger og den danske krone om hertugernes lenstjeneste over for riget, den fortsatte deling af den kongelige del af hertugdømmerne samt de kirkeretlige forhold i Nordslesvig. Disse spørgsmål havde i mange årtier været genstand for bitter strid mellem de to parter, og kurfyrsten af Sachsen havde flere gange søgt at mægle, men forgæves. Konflikten tilspidse- des stærkt, da Frederik II i forbindelse med sin hyldning i Flensborg i 1564 delte sin part af hertugdømmerne med sin yngre broder, Hans – et skridt, som de sønderjyske stænder nægtede at godkende. På hyldningsmødet slog også uenigheden om lensforholdene ud i lys lue – en strid, der fortsattes på et forhandlingsmøde i Odense 1567. De to gamle hertuger, Hans den Ældre og Adolf, der var kongens farbrødre, hævdede som deres opfattelse, at Slesvig var et frit len uden forpligtelse til lenstjeneste, mens den danske regering krævede lenspligt af hertugerne. I de følgende år stod opfattelserne så skarpt over for hinanden, at det grænsede til ufred; men endelig i 1579 bragtes et forlig ved fyrstelige mægleres hjælp i stand på endnu et forhandlingsmøde i

Odense. Det gik i korthed ud på, at hertugerne inden år og dag af kongen skulle forlenes med Slesvig og Fehmarn som et dansk fanelen, arveligt på sværdssiden. Alle fyrster af det oldenborgske hus skulle være delagtige i forleningen, som skulle tildeles dem i fællig og fornys ved hver lensmands og lensherres død. Som et ydre tegn på lensforholdet forpligtede hertugerne sig til at gøre lenstjeneste i seks måneder med 40 ryttere og 80 fodsoldater – en rent symbolsk styrke. Dette forlig gjorde ende på mere end 100 års uklarhed og uenighed mellem de slesvigske hertuger og deres nære slægtning, den danske konge. Forligsresultatet blev formelt bekræftet ved den storstilede lentagningsceremoni i maj 1580 i Odense, der også havde været rammen om de forudgående hårde og opslidende forhandlinger.

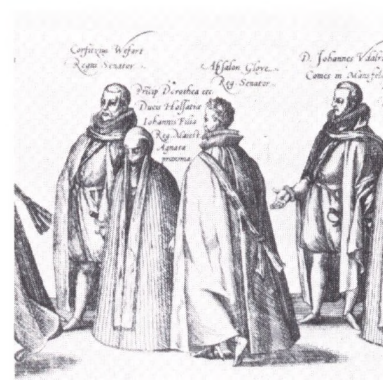
Forberedelserne til højtideligheden var omfattende og mangfoldige. De begyndte allerede i efteråret 1579 med den ovenfor omtalte forskønnelseskur af byens Vesterport, gaderne og de øde grunde. Ved samme tid befalede kongen bystyret at fremskaffe staldrum til ikke mindre end 2.000 heste, hvilket var det antal, deltagerne i ceremonien forventedes at møde frem med. I de følgende måneder byggedes der stalde overalt i byen – den gamle Grønnegadesti blev en veritabel staldgade og erhvervede vist ved denne lejlighed sit nuværende navn, Stålstørde – og slottet og dets ladegård forsynedes ligeledes med interimistiske staldbygninger, mens samtlige ledige rum forvandlede til bugnende forrådskamre for hestefoder, bl.a. 5.000 tønder havre, der indforskreves fra samtlige egne i landet. Ved en formidabel anstrengelse lykkedes det faktisk byen at fremskaffe 1.200-1.300 staldpladser, hvilket kongen stillede sig tilfreds med. Han ville så benytte Dalum kloster til sit eget følge.

Lensmanden på Odensegård Corfitz Viffert var en central skikkelse i det store forberedelsesarbejde. Det var hans ansvar, at hele det store arrangement klappede, så han har næppe haft mange rolige timer, før det hele var overstået i maj. I vinterens og forårets løb flød der en jævn og tæt strøm af kongelige ordrer til lensmanden og bystyret om de mangfoldige gøremål i forbindelse med forberedelserne. Om nedrivning af Jørgen Marsvins gård, der lå i vejen for torveudvidelsen ved Albanitorv, om brolægning af det nye torv, om udgravning af fiskedamme ved Odensegård til opbevaring af de mange fisk, som den kongelige fiskemester allerede var i fuld gang med at fange i de fynske søer og vandløb. De skulle anvendes ved bispisningen af de mange gæster. Om indretning af store køkkener i Mouritz Podebusks gård på Flakhaven, om indforskrivning af køkkentøj og bordservice fra øens adelsgårde og købstæder, om indkøb af store mængder vin og rostockerøl, om indretning af logementer for gæsterne i byens borgerhuse, om opbygning af en pompøs tribune østligst på det nye torv, om indforskrivning af kvindelig køkken- og serveringshjælp fra de fynske købstæder osv. Hele byen var i

Medaljen her er fra 1582 og viser hertug Hans den Ældre (1521-80), der deltog i lenshyldningen i Odense kort før sin død. (Den kgl. Mønt- og medaljesamling).

På dette udsnit af Frans Hogenbergs stik fra Frederik IIs ligbegangelse 5. juni 1588 ses bl.a. Corfitz Viffert, der 1578-80 var lensmand på Odensegård. Fremstillingen her tilstræber dog næppe nogen portrætlighed. (Lennart Larsen fot., Frederiksborgmuseet).

Hertug Hans den Yngre (1545-1622) ses på dette helfigursportræt, malet af en ukendt kunstner 1596. (Hans Petersen fot., Frederiksborgmuseet).

de første måneder af 1580 som en summende bikube af travle mennesker, der alle hver på deres måde var beskæftiget med at forberede den tilstundende højtidelighed. Al aktivitet i byen var rettet mod dette ene mål, og over det hele vågede kongen med nidkært blik for at sikre, at alt gik som planlagt.

Endelig søndag den 1. maj 1580 oprandt den store dag, da den længe ventede ceremoni tog sin begyndelse. Denne dag red kongen, der allerede nogle dage forinden var ankommet til Odense, ud af byen i spidsen for et imponerende ridende optog på henved 1.700 mand af rigets fornemste adel og hele rigsrådet. De adelige herrer i sorte dragter med tunge guldkæder og de kongelige hofsinder (adelige livvagter) i farvestrålende uniformer. Selskabet satte kurs mod Assens for på en mark midt mellem Odense og Assens at modtage de hertugelige gæster, der allerede flere dage havde været undervejs fra Sønderjylland og havde tilbragt natten i Assens.

Da det kongelige optog mødte hertugerne og deres følge, der var af nogenlunde samme størrelse som kongens, holdt de ind på en nærliggende mark. Kongen hilste venligt på de fornemme gæster, den aldrende hertug Adolf af Gottorp, den endnu ældre hertug Hans (den Ældre) af Slesvig og den ganske unge hertug Hans (den Yngre) af Sønderborg, der, skønt hans titel var omstridt, alligevel havde fået lov at være med.

I virkeligheden var det særdeles nære slægtninge, der således mødtes under disse ceremonielle former: De to førstnævnte, Hans og Adolf, var kongens farbrødre – yngre brødre til afdøde kong Christian III – mens unge hertug Hans var kongens egen yngre broder. Da de formelle hilsener var overstået, satte det samlede selskab på mere end 3.000 ryttere kursen mod Odense, hvor hele selskabet blev indkvarteret i de reservede logementer, gamle hertug Hans i Karen Kottes gård, hertug Adolf hos Hans Mule, hvis velstand kun blev overgået af hans formidable evne til at skabe ufred omkring sig. Det var formentlig ikke uden en vis satanisk fryd, at kongen sørgede for, at to så bekendte ballademagere som hertug Adolf og Hans Mule kom under samme tag. Unge hertug Hans blev anbragt hos kongens personlige ven Oluf Bager. Hertugernes værter boede alle i den fornemme Overgade. De talrige fine gæster blev derefter beværtet på det bedste hos deres mange borgerlige og adelige værter, og de fleste benyttede formentlig lejligheden til at gå tidligt til ro efter en lang dag på hesteryg. Kongen selv residerede i sine sædvanlige gemakker på Odensegård.

Den næste dag, mandag den 2., var uden ceremonier. Der blev holdt et langvarigt forhandlingsmøde mellem det danske rigsråd og de tre hertuger i Sct. Knuds kirke, hvor de sidste brikker i de politiske aftaler pusledes endeligt på plads, og de sidste detaljer i næste dags ceremoni aftales. Kongen selv forholdt sig hele dagen i ro i sin residens.

Collatio rerum feudaliū, qua Fredericus Danie rex, feuda Ducatus Slesuicēnsis insuleq; Fimbrice Confert suo quidē filiorūq; tanquam Holsatiae Ducum nomine, Henrico Rantzowio, Vicario regio, nomine vero Ducis Johanni seniori Johanni de Wsch, prefecto Tunderogē, Ducis Adolphi Benedicto ab Ahlefeldt Dñi. Hafseldorff, Ducis Johanni juniori Johanni Blömen, facta. Odenshe in Prouis 3. Maji Anno M. D. LXXX.

Tirsdag den 3. maj var den dag, da selve den store ceremoni skulle finde sted. Allerede klokken 8 om morgenen red de tre hertuger sammen med kongens statholder i hertugdømmerne, Henrik Rantzau, ud af Vesterport fulgt af et stort følge af holstenske og slesvigske adelige. På Heden ude vest for byen – »på den skønne vidstrakte mark«, som den samtidige holstenske jagttager Jacob Kröger beskrev stedet – standsede de op, vendte omkring, og processionen ordnede sig i geledder på tre og tre under fanerne, hvorefter det officielle indtog i byen via Vesterport over Flakhaven til det nye Albanitorv tog sin begyndelse i værdig gangart. Førrest førtes den røde blodfane, derefter kom de høje herrer. Så fulgte de to øvrige faner, den slesvigske med to blå løver i gult felt og den fehmerske med en gylden krone på blå baggrund. Endelig hele det lange, imponerende rytteroptog.

En lille uregelmæssighed, som også medførte en mindre forsinkelse, indtraf i øvrigt med den slesvigske fane, der førtes af adelsmændene Poul von Ahlefeldt og Otto von Qualen. Da processionen stillede op, viste det sig nem-

Peder Hansen Resen udgav i 1680 en krønike om kong Frederik II. I denne bog fandtes bl.a. dette kobberstik af lenshyldningshøjtideligheden i Odense 100 år tidligere. Kobberstikket tryktes første gang 1593, men tørvet på stikket har ikke bygninger, vi med sikkerhed kan identificere. (Sophus Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

Miniatureportrættet her forestiller hertug Adolf (1526-86) og er formentlig udført af J. van Doort. (Sophus Bengtsson, fot., Frederiksborgmuseet).

Søren Abildgaards tegning af Gert Rantzaus gravsten. Da Abildgaard tegnede stenen 1760, lå den dog endnu i Gråbrødre kirke. (Nationalmuseet).

lig, at den var blevet anbragt omvendt på fanestokken, således at løvernes fødder vendte opad. Den måtte derfor i hast vendes om og sømmes fast på ny. Det skete åbenbart lidt for hastigt, for i modsætning til de andre faner nægtede denne at brede sig ud og smælde for vinden. I stedet krøllede den ustandseligt sammen, »som om den med flid blev sammenkrøllet af menneskehænder«, som Kröger bemærkede. Da dette kunne frygtes at være et dårligt varsel, måtte processionen gøre holdt, mens fejlen blev rettet; men med denne lille forsinkelse nåede processionen velbehødent sit mål, den kongelige tribune i den østlige ende af Albanitorv. Forinden gjorde processionen dog holdt ved indgangen til torvet ved Mouritz Podebusks gård for der at afvente kong Frederiks ankomst.

Til lyden af ildnende trompetfanfarer fra de opstillede 16 trompetere skred den kongelige procession ind på pladsen fra torvets andet hjørne. Forrest rigsrådets medlemmer og fornemme adelige i værdige mørke dragter og tunge guldkæder, derefter en afdeling på 100 drabanter i rød-gule uniformer. Dernæst to herolde, hvis pragtfulde klædninger var smykket med rigets insignier. Så fulgte kongen på en ædel grå tyrkisk hest, som var udstyret med rødt fløjsdækket. Kongen selv var iført en pragtfuld, guldindvirket kjortel, der sagdes at have kostet den formidable sum af 16.000 daler. Processionen sluttedes af medlemmer af menig adel.

Nået til tribunen tog drabanterne opstilling omkring denne og i begge sider af den brede trappe, der førte op til den. Selve tribunen var overtrukket med rødt klæde, og i dens østligste side med ryggen mod den gamle bispegård stod en prægtig overdækket tronstol, beklædt med rødt fløj. I denne tog nu kongen plads omgivet af regeringens og rigsrådets medlemmer, stående på begge sider af tronstolen. Selve hyldningsceremonien kunne derefter tage sin begyndelse.

Denne indledtes med, at den røde blodfane førtes tre gange rundt om tribunen under trompeternes gjalden, mens hertugerne tog opstilling på pladsen neden for trappen. Da fanen var vendt tilbage til sin plads, tav trompeterne, og en langvarig udveksling af erklæringer påbegyndtes. Som hertugernes repræsentanter trådte fire hertugelige råder op på tribunen og knælede ned foran kongen. Fra denne position fremførte Johan Ernst von der Wisch på de to ældre hertugers vegne en lang erklæring, hvori de tilbød kongen troskab og lensed. Derefter fremførte Hans Blome på hertug Hans den Yngres vegne en tilsvarende erklæring. Dette tog godt en halv time, og i hele denne tid knælede de fire repræsentanter, om end det dog var dem tilladt at skifte knæ, som et øjenvidne, Nyborgpræsten Christian Brun noterer i sin beretning. På kongens vegne svarede den tyske kansler Caspar Paselick med en tale, hvis budskab ikke overraskende var, at kongen nådigt modtog hertu-

gernes tilbud. Med denne besked trak de hertugelige repræsentanter sig derefter ærbødigt tilbage.

Under alt dette havde hertugerne siddet tavst opmærksomme på deres heste foran tribunen. Nu steg de af, gik frem til trappen, hvor de af deres repræsentanter blev underrettet om erklæringsudvekslingens forløb. De lod nu de tre faner føre til sig, og Caspar Paselick samt den kongelige sekretær Arild Huitfeldt steg derefter ned fra tribunen og overrakte hertugerne deres lensbreve. Efter yderligere udveksling af erklæringer og taksigelser gik hertugerne endelig op på tribunen til kongen, idet de foran sig lod bære de tre faner. Kongen modtog dem stående og rakte dem hjerteligt hånden til lykønskning og venskab, ligesom der udveksledes formelle artigheder mellem hertugerne og rigsrådet. Dernæst trådte en af de kongelige herolde frem, tog den røde blodfane og kastede den ud til folket over tribunens nordlige side. De to øvrige faner kastedes ud til pris for folket over den søndre side. Formentlig skulle denne handling symbolisere hertugdømmernes nye, tætte tilhørsforhold til det danske monarki.

Da ceremoniens hovedpersoner havde passieret en rum tid, bød kongen alle de tilstedeværende tak og velsignelse. Sammen med hertugerne steg han ned fra tribunen, og processionerne forlod under trompeters skingre gjalden og hærpaukers dumpe drøn skuepladsen på samme måde, som de var ankommet. Hele ceremonien på torvet havde vel varet to-tre timer. Da hovedpersonerne var vel af vejen, gik drabanterne i gang med at skære det røde klæde om tribunen i stykker og efter gammel skik kaste det ud som pris for folket. Under det heftige slagsmål om at få del i byttet pådrog adskillige borgere sig kvæstelser. Det sagdes således, at nogle mistede to-tre fingre, mens en del blev slemt skamferede på krop og i ansigt. I denne tummel for at få del i rovet opløstes således den store ceremoni, der i øvrigt var forløbet ganske efter planen. Hvad de måbende odenseanske tilskuere netop havde overværet – og man tager vel næppe fejl, når man antager, at alt hvad der i byen har kunnet krybe og gå, har trængtes om tribunen – var en storslået symbolsk politisk handling, det ydre udtryk for resultatet af de forudgående måneders og års benhårde politiske forhandlinger. Ceremonien symboliserede den nye statsretlige tilstand mellem kongeriget og hertugdømmerne. Den store politik og historiens vingesus gik over Albanitorv denne 3. maj 1580. Hovedparten af tilskuerne tænkte dog næppe synderligt over denne side af sagen. De var først og fremmest kommet for at nyde det farvestrålende skuespil og om muligt få del i byttet bagefter. Hvad det sidste angår, måtte de fleste sikkert gå skuffede bort; men skuespil og pompøse optrin fik de alle i rigt mål. Det havde den mesterlige iscenesætter Frederik II omhyggeligt sørget for.

Hærføeren Johan Rantzaus sønnesøn Gert Rantzau blev dræbt i Odense 1580, og hans gravsten findes endnu i Sct. Knuds kirke. (Nationalmuseet).

Den unge adelsmand Gert Rantzau, der blev myrdet i forbindelse med lenshyldningen i Odense 1580, blev begravet i Gråbrødre kirke. Der opsattes også denne mindeplade over ham med latinsk indskrift og en fremstilling af Kristi nedtagelse af korset. Mindepladen er nu flyttet til Sct. Knuds kirke. (Wermund Bendtsen, fot.).

Det følgende par dage stod byen i festens tegn. Kongen gav storstilede festbanketter for de mange gæster både på slottet (Odensegård) og på byens rådhus. Der opførtes til gæsternes underholdning fægtescener og tableauer, og der blev danset, festet og drukket til ud på de små timer. På disse få dage fortæredes hele det store forråd af madvarer, vin, øl og hestefoder, som i løbet af de foregående måneder var blevet oplagret i byen. Forgæves havde anstrengelserne ikke været. Festen var overmåde vellykket, og den holstenske iagttager sluttede da også sin beretning med uforbeholden ros til arrangørerne – kongen og byen – for det store, vellykkede arrangement. At hele begivenheden forløb uden uheld eller ildsvåde, betragtede han som et tegn på guddommelig nåde, der lovede godt også for det politiske indhold i begivenheden.

Helt uden mislyde forløb festen dog ikke, idet en 26-årig holstensk junker, Gert Rantzau, blev dræbt i en duel med en anden holstensk adelsmand, hvis identitet vi ikke kender. Den unge mand blev bisat i Gråbrødre kirke under overværelse af kongen, hertugerne og mange fornemme gæster. Hans gravsten og epitafium findes nu i Sct. Knuds kirke, hvortil de førtes ved Gråbrødre kirkes nedrivning i 1805. Hvor tragisk dette dødsfald end kunne være for den afdødes nærmeste, var det dog – som Jacob Krøger bemærkede – lidt af et mirakel, at et så stort arrangement, der medførte noget nær en fordobling af byens indbyggerantal i de hektiske dage, kunne afvikles med kun en enkelt ulykke.

Fredag den 6. maj blev der overalt gjort klar til afrejse og taget afsked. Hertugerne spiste sammen med kongen på slottet, hvorefter de tog venlig afsked med deres lensherre. Og tidligt næste dag brød de op med hele deres rejseselskab, der blev fulgt på vej tilbage mod Assens af en eskorte af kongelige ryttere og hageskytter. Efter en af de mest begivenhedsmættede uger i byens historie kunne Odenses borgere atter vende tilbage til dagligdagen.

For en kort stund havde odenseanerne kunnet nyde følelsen af at befinde sig i centrum for vigtige storpolitiske begivenheder. Med alle de fornemme gæsters bortdragen kunne de igen hellige sig den tilværelse, der var deres, tilværelsen som borgere i en dansk provinsby.

4 · Befolkningsforhold

Folk og fæ i Odense

Renæssancetiden er ofte blevet karakteriseret ved etiketter som »kommerciel revolution«, »handelskapitalismens gennembrud« eller »byrevolution«. Hver især kan disse etiketter have deres berettigelse, men det er en kendsgerning, at kontinentet endnu helt overvejende var landbrugspræget, og at selv den internationale handels vækst ikke foreslog til at brødføde Europas voksende befolkning.

På vore egne breddegrader startede Københavns vækst i anden halvdel af 1500-tallet. Ved midten af 1600-tallet nåede den storbystatus (omkring 40.000 indbyggere) og voksede takket være centralmagtsens begunstigeelse i Holbergtiden op til knap 100.000 indbyggere. For Danmarks vedkommende udgjorde bybefolkningen ved midten af 1600-tallet næppe mere end 12-13% af landets befolkning mod 21% i 1769. Men væksten mellem 1650 og den første folketælling 1769 beroede overvejende på hovedstadens vækst; 1672 talte provinsbyerne ca. 63.000 sjæle, 1769 ca. 66.000; København voksede derimod fra 41.500 til 92.500 indbyggere. Ligesom andre steder i Europa førte centralmagtsens vækst og enevældens ensidige erhvervspolitik således provinsbyerne ind i en århundredlang tornerosesøvn. Afgrunden mellem København og provinsbyerne uddybedes stærkt i 1600-tallet, bl.a. som følge af, at hovedstadens erhvervsforhold og kreditmulighederne der fra den ekspanderende statsmagts synspunkt var – og især blev – mere fordelagtige end provinsbyernes.

Hvorledes udviklingen har formet sig mellem 1560 og enevældens indførelse, er umuligt at afgøre. Beskatningstillene kan tale for, at der fandt en vis regionalisering sted til gunst for enkelte provinsbyer, i hvert fald indtil 1630'erne. Kun et fåtal af landets købstæder nåede den europæiske middelstørrelse, men vi har ikke nogen mulighed for at afgøre rangfølgen; det gælder byer som Malmø, Køge, Ålborg, Århus, Ribe, Flensborg – og Odense. Tendensen til regionalisering, skabelsen af »provinshovedstæder«, kan have spillet en rolle indtil 1630'erne, da statsmagtsens begunstigeelse af hovedstaden førte provinsbyerne ind i deres dvaletilstand.

Moderne befolkningsundersøgelser sondrer gerne mellem elementære, befolkningsstrukturelle forhold (alder, civilstand, familiemønstre, geogra-

Ejendommen Nedergade 24, som den ser ud i dag, hvor den er indrettet til krambod. Den er sikkert opført i 1500-tallet. (E. Panton fot.).

fisk og social fordeling) og demografiske mønstre (fødsler, vielser, dødsfald, vandringer og total befolkningsmængde). Men mens en række af disse forhold lader sig behandle med rimelig sikkerhed for enevældens tid, er forskere, der beskæftiger sig med adelsvældens periode, langt mere ilde stædt. Forskellen ligger både i kildematerialets art og dets fuldstændighed og kvalitet. Fælles for begge tidsperioder er det, at kilderne – og det gælder til en vis grad også folketællingerne – ikke er indsamlet til befolkningsstatistiske formål, men som regel til beskatningsmæssige eller politimæssige. Det medfører naturligvis, at kilder af denne beskaffenhed registrerer en anden »virkelighed« end den, historikeren ønsker belyst, men også, at befolkningens frygt for skattemæssige eller politimæssige bagtanker giver minimumstal, som det er vanskeligt eller umuligt at korrigere.

Selv kirkebøgerne, som med de nødvendige korrektioner kan bearbejdes således, at de for senere tidsperioder kan give nogenlunde sikre holdepunkter til belysning af grundlæggende befolkningsforhold, svigter helt. Præsternes pligt til at føre embedsmæssige kirkebøger blev påbudt af fiskale grunde i 1646 og blev i øvrigt forbundet med en kopskat efter den ødelæggende Torstenssonfejde 1645. For Odenses vedkommende er kirkebogsmaterialet fra 1600-tallet gået tabt, og det lader sig ikke fyldestgørende erstatte af samleren Chr. Brandts (1733-80) udtog. Dels er hans udtog af kirkebøgerne (tabel 4.3) desværre ukomplette og lader sig ikke kontrollere ved hjælp af andre kilder. Dels præges hans notater af bevågenhed for societybegivenheder og kuriositeter. 1646-49 noterer han således 20 dødsfald ved Gråbrødre kloster, 1650 kun – med ringe sandsynlighed for sig – at en kone døde 106½ år gammel, en anden i en alder af 94 år; 1651 døde en Mikkel brygger 101 år gammel osv. Brandts kirkebogsudtog har således kun begrænset værdi, og de må under alle omstændigheder anvendes med varsomhed og forbehold.

De beregninger over folketallet i adelsvældens tid, man har anstillet for Odenses som for andre købstæders vedkommende, har da enten været kvalificerede skøn eller har bygget på mere eller mindre sandsynlige beregninger over skattemandtallene, taksationer (eller endog mønstringer) af borgervæbningen eller på en beregning ud fra fødselstallene. Netop med udgangspunkt i skattemandtallenes antal af »beboelser« – 8-900 – anslog C.T. Engelstoft Odenses indbyggertal forud for svenskekrigene til 4.-5.000, mens arkivmanden Holger Hansen uden nærmere begrundelse anførte størrelsen 5.-6.000 i 1640'erne. Spørgsmålene om fremgang eller tilbagegang berørtes derimod overhovedet ikke.

Af de tre beregningsmetoder er udregningen ud fra fødselstallene (ved multiplikation med 30, som statistikeren Marcus Rubin foreslog) et regnestykke med for mange ubekendte. Dels er fødselsraten højst foranderlig over

tid, og dels tager beregningen ikke hensyn til befolkningsvandringer, som netop spillede en væsentlig rolle for købstæderne. Lige så lidt egner taksationerne af borgervæbningen sig til dette formål. Ganske vist pålagde regeringen 1598 lensmændene at taksere borgerne efter deres »yderste formue« og at sørge for, at »der ikke bliver set igennem fingre med nogen«; og ganske vist synes påligningen at have taget visse sociale hensyn. Men taksationerne fulgte først og fremmest militære formål, og de krydsedes af andre udskrivninger, af bådsmand, bøsseskytter og kongelige skatter. De bevarede taksationer registrerer for Odenses vedkommende næppe mere end 40-60% af byens husstande.

Tilbage bliver kun den fremgangsmåde, Engelstoft anvendte, nemlig at tage sit udgangspunkt i skattelisterne, vel vidende at selv denne metode naturligvis er forbundet med stor usikkerhed. Skattemandtallene er jo blevet optaget til fiskale – og netop ikke historiske – formål. De registrerer nok – og her i modsætning til borgervæbningsrullerne – de fritagne, men rejser til gengæld en række næsten uløselige spørgsmål. Dels kender vi ikke påligningsprincipperne, dels må vi regne med en vis »Glistrupeffekt« – jo højere skattesatser, des større unddragelser – og at fattige eller subsistensløse dengang ikke nødvendigvis havde skattemæssig interesse. Og endelig efterlader skattemandtallenes optælling af »husstande« tvivl om husstandenes størrelse, og de udelader helt privilegerede – adelige og gejstlige – husstande.

Det første rimeligt sikre holdepunkt giver en tælling 1672 – gennemført i forbindelse med regeringens overvejelser om indførelse af konsumptionsafgifter. Odense talte da 3.808 mennesker, fordelt på 779 husstande, og byen var landets trediestørste provinsby, næst efter Ålborg og Helsingør. Tallene giver et groft gennemsnit af 4,9 personer pr. husstand, men selv det kræver varsomhed; husstandstallet ligger på niveau med landsgennemsnittet, men under f.eks. Ribe, Køge og Roskilde med 5,6-6,2 personer pr. husstand, og optællingen fandt sted, inden landet var kommet til kræfter efter svenskekrigenes katastrofer.

I dette tilfælde kan vi vanskeligt forklare Odenses lave husstandsstørrelse ved den almindelige armod, hvorimod regeringens forbud (indtil 1682) mod udenrigshandel kan tænkes at have spillet en rolle. Husstandene *kan* have været større i de »fede« år forud for midten af 1600-tallet. På den anden side må vi også huske på, at der er tale om gennemsnitstal, som tilslører topografiske og sociale forskelle. Allerede mandtallet 1672 røber disse forskelle mellem byens fire kvarterer, men også billedet af dybe standsskel og topografiske uligheder, et indtryk, som endnu fastholdes i tællingen 1787. En stikprøveoptælling af en fjerdedel (195) af Odenses husstande 1672 fremlægges i tabel 4.1.

Nedergade 24. Ejendommen er her fotograferet ca. 1912. (Montergården).

Tabel 4.1: Husstandsstørrelser i Odense 1672¹ og 1787.

Husstandsoverhovedets erhverv	Antal husstande	1672		1787
		Antal personer	Gennemsnitlig husstandsstørrelse	Gennemsnitlig husstandsstørrelse
Liberale erhverv, bestillingsmænd	14	101	7,2	6,8
Handlende	18	126	7,0	7,6
Håndværksmestre	71	376	5,3	5,8
Håndværkssvende	19	65	3,4	4,2
Arbejdere, daglejere	18	56	3,1	3,9
Soldater	-	-	-	4,2
Andre	55	209	3,8	4,2
I alt	195	933	4,9	5,0
1) Stikprøven omfatter 25% af husstandene, svarende til 24,5% af personerne i 1672-mandtallet.				

Kilde: Odense magistrats arkiv, kommunale skatter; Hans Chr. Johansen: Næring og bystyre, s. 54-57 med tabel 3.14.

I modsætning til mandtallet 1672, hvor man af beskatningsmæssige grunde interesserede sig både for befolkningens størrelse og aldersmæssige sammensætning, angiver de tidligere skattemandtal 1576-1640 og brandskat-tereregistret 1658 kun antallet af skatteydere, side efter side med navne – og undertiden endda uden – som for langt den overvejende dels vedkommende er totalt anonyme; bortset fra byens spidser dækker mandtallenes endeløse og indforståede kolonner af Peder Rasmussen'er eller Abelone snedkers'er – eller ofte blot fornavne – desværre over en befolkningsmæssig virkelighed, som for bestandigt er tabt. Hvad vi har, er rodemestrenes og kæmnernes beskatningsmæssige »virkelighed«.

Principperne for påligningen af skatter – både kommunale og kongelige – vender vi senere tilbage til. I denne sammenhæng er det tilstrækkeligt at fastslå, at et kongeligt reskript 1495 havde fastsat Odenses årlige byskat til 300 mark og havde opdelt byen i 15 roder – skattedistrikter, som hver skulle svare 20 mark. Denne opdeling, som blev bevaret i hvert fald indtil 1683, blev i det mindste i 1600-tallet kombineret med en opdeling af byen i fire kvarterer, således at Vestre kvarter ifølge mandtallet 1672 omfattede 1.-5. rode, Nørre kvarter 6.-9. rode, Over kvarter 10.-12. rode og Neder kvarter 13.-15. rode. Distriktsdelingen forudsatte således »en vis stabilitet i byens geografiske og økonomiske struktur, som blev bevaret i hvert fald til 1683«; i hvert fald i princippet, for rodeinddelingen og den beløbsmæssige lighed mellem roderne udelukkede jo ikke økonomisk og social elasticitet inden for de enkelte distrikter, næppe heller geografisk ekspansion eller sammentræk-

ning, endsige flytninger. Det første indtryk af oversigten (tabel 4.2) er da netop også de hastige forandringer i antallet af skatteydere; fra november 1576 til 1578/79 formindskedes det med 38 (dvs. 6%), og i årene 1633-38 varierede tallet omkring $800 \pm 6\%$. Uden at foregribe behandlingen af de sociale skel i Odense kan vi allerede her konstatere betydelige forskelle i velstand mellem de enkelte kvarterer og en betydelig bevægelighed, overvejende i de lavest beskattede kvarterer.

Det samlede billede kunne dog tyde på en væsentlig befolkningsvækst mellem 1576 og 1640, en stigning fra ca. 600 til ca. 800 – i 1638 endda 850 – husstande; som et bimoment kunne man også påpege, at tallene for borgervæbningen – skønt den var rekrutteret efter andre kriterier – ligeledes kunne støtte vækstteorien. Antager vi med alle de forbehold, som efter sagens natur er nødvendige, at husstandsstørrelsen ligesom senere har ligget på ca. 5,0, vil man altså nå til det resultat, at Odense i 1570erne har talt ca. 3.000-3.200 indbyggere, i Christian IVs senere år ca. 4.000, og at befolkningsudviklingen er vendt eller i hvert fald stagneret efter dette tidspunkt. Hertil kommer endelig et antal adelige og gejstlige husstande, måske omkring 50 (med skønsmæssigt 300 personer), som ikke svarede »byens og kronens tyngde«. Situationen 1672 afspejler i så fald, at det nogenlunde var lykkedes at hele sårene efter svenskekrigenes katastrofer – trods enevældens meget lidt forstående dirigerende fra København.

Tabel 4.2: Skatteydere i Odense 1576-1640.

Tidspunkt	Skatteydere Antal personer	Borgervæbning
1558	-	214
November 1576	638	-
1578/79	600	-
1588(89) ¹	(219)	369
November 1607	695	-
November 1624	785	408
Januar 1626	781	-
Januar 1633	785	-
November 1633	811	-
November 1634	785	-
April 1636	800	-
Marts 1638	849	-
April 1640	743	-

1) Skatteregnskabet 1589 omfatter kun 10.-15. rode.

Kilde: Odense magistrats arkiv, kommunale skatter; Rigsarkivet, Danske Kancelli B 97, mønstringsruller på borgerskabet: Det kgl. Bibliotek, Ny kgl. samling 739 C. 4° (1624).

Tabel 4.3: Døbshandlinger og begravelser i Odense 1646-70¹.

År	Døbshandlinger			Begravelser			Gråbrodre
	Sct. Knud	Sct. Hans	Vor Frue	Sct. Knud	Sct. Hans	Vor Frue	
1646	-	-	-	-	-	-	3
1647	-	29	-	-	23	-	-
1648	-	-	-	-	-	-	7
1649	-	34	54 (2)	-	12	46	10
1650	-	26	60 (6)	-	20	-	-
1651	-	17	35 (2)	-	18	43	-
1652	-	20	54 (2)	-	23	33	-
1653	-	23	-	-	23	-	-
1654	-	18	-	-	21	-	-
1655	-	-	-	-	-	-	-
1656	-	24	52	-	28	39	-
1657	-	30 (3)	-	-	23	-	-
1658	54	23 (5)	-	136	32	-	-
1659	78	34 (13)	-	131	53	-	-
1660	41	22 (5)	35 (8)	139	33	-	-
1661	53	22 (1)	-	39	12	-	-
1662	49	-	-	42	-	-	-
1663	60	14	-	31	5	-	-
1664	62	25 (5)	-	56	11	-	-
1665	66	18	-	49	6	-	-
1666	54	17 (2)	-	45	10	-	-
1667	51	20 (6)	-	48	15	-	-
1668	67	14 (2)	-	36	11	-	-
1669	51	21	-	52	19	-	-
1670	70	13 (1)	-	52	16	-	-

1) Ved en række døbstal er angivet, hvor mange af de angivne fødsler der var illegitime. Disse oplysninger er anført i parentes. Hvor parentesen mangler, findes der ikke oplysninger herom.

Kilde: Chr. Brandts kirkebogsuddrag.

Befolkningsstrukturer og demografiske mønstre

Antagelsen af vækst mellem midten af 1500-tallet og Christian IVs senere år må blot ikke forlede nogen til at tro, at byen har haft en naturlig befolkningsvækst (ved fødselsoverskud). Det normale for de danske – som andre europæiske – byer var tværtimod, at befolkningstallet kun lod sig opretholde eller forøge ved tilvandring udefra, og at slette sanitære forhold og de hyppige epidemier, som med korte mellemrum hjemsøgte land og by, regelmæssigt har givet betydelige dødsoverskud og – lige så alvorligt – absolut uberegnelige

forskydninger i befolkningens alderssammensætning og måske også i den sociale sammensætning.

Så meget desto mere ulykkeligt er det, at mangelen på egnet kildemateriale næsten afskærer historikeren fra enhver vurdering af selv de mest grundlæggende befolkningsstrukturelle og demografiske forhold. Det gælder så enkle ting som Odenseborgernes civilstand, aldersfordeling, fødsels-, vielses- og dødshyppighed, men også netop spørgsmålene om mobilitet inden for byens grænser og vandringer til og fra byen. På mange punkter må vi lade os nøje med indirekte vidnesbyrd eller mere eller mindre tilfældige eksempler.

Tør vi overhovedet fæste lid til Chr. Brandts mangelfulde materiale, har de tre Odensesogne dog endnu i 1650erne haft et beskedent fødselsoverskud, sikkert bl.a. fordi de fynske byer som tidligere nævnt undgik de dystre epidemier, som ramte øerne og i hvert fald dele af Jylland (se tabel 4.4). På den anden side kan disse tal være vildledende, fordi andre omstændigheder kan tyde på, at Odense i slutningen af 1640erne – i tilgift til den almindelige armod 1649-52 – har været ramt af epidemiske sygdomme. De normale – og næsten almengyldige – demografiske reaktioner i denne situation ville være, at dødens »tagen på forskud« har givet plads for andre eller materielle muligheder for yngre til at etablere sig, gifte sig og sætte børn i verden, en bølge som dog normalt udlignes i løbet af nogle få år. Reaktionen på den kolossale overdødelighed under svenskekrigene 1657-60 og efterkrigstidens armod satte sig efter alt at dømme naturlige spor i faldende dødelighed, men – muligvis med undtagelse af Sct. Knuds sogn – også i betydeligt færre fødsler.

Bortset fra, at dåbstallene formentlig er en smule mindre end de virkelige fødselstal, fordi de ikke registrerer dødfødte børn eller børn, som døde inden dåben, er det symptomatisk, at Brandt ofte har noteret illegitimt fødte børn. Vi kan bag de lakoniske tal nu kun forestille os den ortodokse kirkes barbari ved at stille de ulykkelige kvinder til skue ved offentligt skrifte i kirken. At de ikke-ægteskabelige fødsler under besættelsen 1658-60 steg til 27% (31 af 114

En af de fineste figurstene, der er bevaret fra den her behandlede periode, er gravstenen i Vor Frue kirke over Jørgen Hartwigsen til Munkgård på Als og dennes hustru, omgivet af en lang række våbenskjolde. (Nationalmuseet).

Tabel 4.4: Dåbshandlinger og begravelser i Odense 1647-70 – gennemsnitstal.

Sogn	1647-58		1659-61		1662-65		1666-70	
	Dabshandlinger	Begravelser	Dabshandlinger	Begravelser	Dabshandlinger	Begravelser	Dabshandlinger	Begravelser
Sct. Hans	24,4	22,3	26,0	32,7	19,0	7,3	17,0	14,2
Vor Frue	51,0	40,3	35,0	-	-	-	-	-
Sct. Knud	-	-	57,3	103,0	59,3	44,5	58,6	46,6

Kilde: Chr. Brandts kirkebogsuddrag.

På billedet ses Henning Valkendorfs kapel ved Sct. Knuds kirkes nordside; kapellet er opført 1631-34 og er forsynet med sandstensornamenter og svungne renaissancegavle. (Møntergården).

dåbshandlinger i Vor Frue og Sct. Hans kirker), er naturligvis ikke overraskende. Under normale forhold før krigen lå procenten tilsyneladende på ca. 8%, et tal, som nogenlunde svarer til forholdene i andre købstæder, f.eks. Nakskov og Ribe; mere iøjnefaldende er det, at den i de magre år efter svensekrigene – med de små fødselsårgange – androg ca. 15% i Sct. Hans sogn.

Manglen på kildemateriale afskærer os fra at forfølge disse faktorer over hele det århundrede, vi behandler. Et meget indirekte og sikkert langtfra pålideligt billede kan vi måske dog hente fra Sct. Knuds kirkes lange regnskabsserie, hvori man med enkelte afbrydelser – især ved midten af 1600-tallet – bogførte begravelsespenge og klokkepenge (ringerpenge) fra 1569. Kilden kræver dog mange forbehold, fordi vi kun for enkelte år har de originale kirkeregnskabs detaljerede redegørelse for begravelserne.

For det første fulgte den sociale ulighed borgerne – og andre – til graven efter en Per degns målestok. En magistratsforordning 1624 fastsatte de tidligst kendte takster for »børnedøbelse« og begravelse (tabel 4.5).

Taksterne for begravelser fra byens sognekirker var blevet sat nærmest prohibitivt højt i 1551 – 8 daler for begravelse i kirken, 4 daler på kirkegården – under påberåbelse af kirkernes økonomiske behov. Man henviste til

Tabel 4.5: Begravelses- og klokkertakst for Odense 1624.

Tjeneste	Til kirken	Til klokkeren
Begravelse/Gråbrødre kirke	1,5 mark	2 mark
Begravelse/Sct. Knuds kirke	2,5 mark	2,5 mark
Ringning med stormklokken/ Sct. Knuds kirke/af borgere	0,5 rigsdaler	0,5 rigsdaler
Ringning med stormklokken/ Sct. Knuds kirke/»for herrelig«	1 rigsdaler	1 rigsdaler
Begravelse/Vor Frue kirke	3 mark	3 mark
Begravelse/Sct. Hans kirke	3 rigsdaler ¹	
Begravelse/Sct. Hans kirke/»for herrelig« ²	1 rigsdaler ¹	
Ringerløn/Sct. Hans kirke	1 rigsdaler ¹	
For grave at grave i kirken/ Sct. Hans kirke		3 mark
For grave at grave i kirkegården/ Sct. Hans kirke		1 mark
For grave at grave til børn/ Sct. Hans kirke		12 skilling

1) De anførte takster er ikke udspecificeret på kirke og klokker.
2) Den anførte takst dækker muligvis en supplerende betaling.

Kilde: Karen Brahes bibliotek, Håndskriftsamlingen C.II.30: Samling af forordninger m.v. for Odense by, blad 15-17.

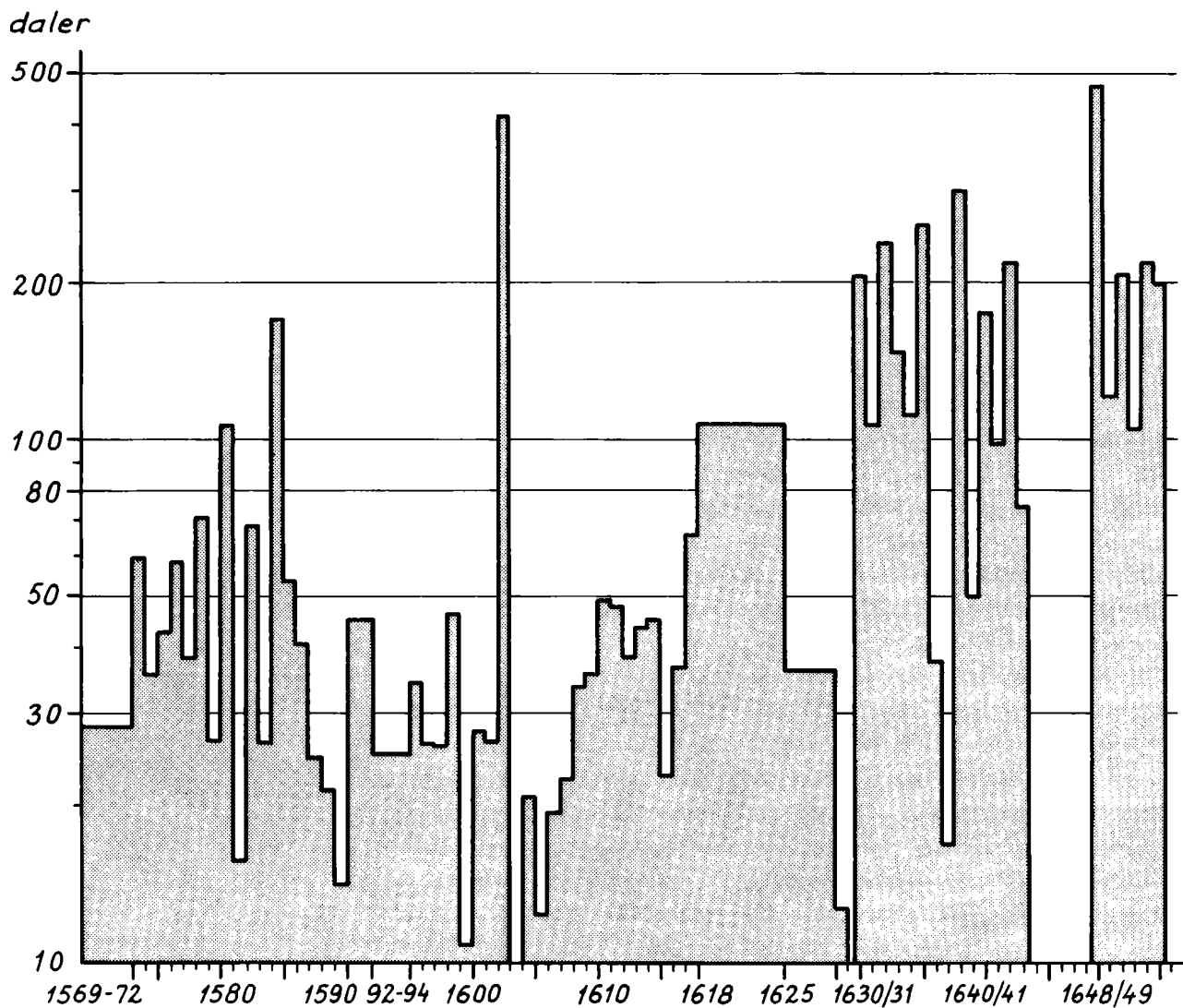
Sct. Jørgens kirkegård uden for byen, hvor godtfolk kunne få begravelser for graver- og ligbærerløb; gråbrødreklostrets kirkegård, som var meget »forgravet«, måtte derimod ikke benyttes i 10 år. Sandsynligvis er taksterne dog ikke blevet respekteret. Der er intet i materialet, som tyder på ændringer af taksterne efter 1569, men de summer, regnskaberne meddeler, er klumpsummer, som normalt tilslører betydelige sociale distancer. Mellem 1569 og 1572 betalte fru Dorthe (Søndags, en slægtning af Oluf Bager) 15 daler for sin mors begravelse, for andre voksne betaltes 6 mark og for børn 3 mark. Kun for rådmændene Hans Lauridsen og Christian Biørnkjær blev der betalt 12 mark, og samme beløb måtte den vordende rådmand Christopher Bang betale for begravelsen af et barn. Taksterne var de samme i regnskaberne 1617/18 – bortset fra, at bisættelsen af »hr. Knuds søn af Egense« blev nedsat til 4 mark – og i 1630'erne. Til gengæld bevilgede magistraten undertiden nedsættelse af begravelsespenge – oftest uden klokkeringning – på grund af armod. I maj 1633 blev Bertel klokkers svigermor bisat formedelst 1 sletdaler, lidt senere Jørgen hattemagers »quinde« for 1½ sletdaler; i april 1634 bevilgede magistraten Jens sværdfejer (sværdsmed) gratis begravelse, mens rådmand Hans Mikkelsen (Bagers) enke omtrent samtidig bekostede 110 sletdaler på en bisættelse.

Andre dispositioner påvirker ligeledes tallene, bl.a. forudbetalinger for begravelser og køb af begravelsespladser i kirken. 1634 købte Abigael salig Otte Knudsen Seeblads sin begravelse for 50 rigsdaler; de to kirkeværgere Jørgen Mortensen og Hans Ebbesen gav hver 25 rigsdaler, og lensmanden Henning Valkendorf betalte i to rater »jordsmonnet« til sin begravelsesplads – det yndefulde kapel ved domkirkens nordside – med 80 rigsdaler. Antallet af begravelser disse år *var* ganske stort, således at almindeligt udbredte stemninger kan have spillet en rolle, frygten for epidemiske sygdomme eller den generelle dommedagsatmosfære efter kejserkrigen. Endelig er det klart, at modeluner og modeprædikanter kan have øvet indflydelse på tallene, et forhold, som af gode grunde nu unddrager sig enhver bedømmelse.

Den grafiske oversigt (figur 4.1) efterlader da også et indtryk af en ganske massiv og endda stigende dødelighed, som både kan bero på disse illusioner, men også kan afspejle realiteter i trediveårskrigen Europa, ledsaget af epidemiske sygdomme og manglende hygiejne; selv dødeligheden i en så forholdsvis beskyttet kreds som den danske adel steg, formentlig netop på grund af den slette sundhedstilstand over hele Europa ved midten af 1600-tallet; for højadelens vedkommende fra 25% pr. tiår i sidste halvdel af 1500-tallet til 34,5% i årene 1640-59, for den menige adel fra 29% til 34%. Og der er ingen grund til at antage, at vilkårene har været bedre i et forholdsvis kompakt og meget mobilt bysamfund som Odense, snarest tværtimod.

Dette epitafium i Sct. Knuds kirke er opsat som et minde over rådmand Jørgen Mortensen Krag (ca. 1578-1645) og hustruen, Dorothea Nielsdatter Foss. Jørgen Mortensen Krag drev købmandshandel og var kirkeværgere for Sct. Knud 1628-35. (Møntergården).

Figur 4.1: Begravelsespenge Sct. Knuds kirke 1569-1654. Bemærk, at dalerskalaen er logaritmisk. (Inger Bjerg Poulsen tegn.).

En sammenligning af det mandtal, som blev optaget i foråret 1624 med henblik på opstillingen af borgervæbningen, med skattemandtallet i november samme år giver henholdsvis 750 og 785 skatteydere; men af de 750 personer, som takseredes til borgervæbning, er 114 (dvs. 15%) forsvundet ved mortensdag, men til gengæld er 136 (dvs. 17%) på dette tidspunkt nye. Nettomangelen på 13 personer kan vi ikke redegøre for, og der kan være tale om til- og fravandring; men i andre tilfælde må der foreligge dødsfald. Af de ni voksne personer i Sct. Knuds kirkes begravelsesregister genfindes de fem, i andre tilfælde er det tydeligt, at der i skattemandtallet registreredes enker

efter mænd, som endnu optrådte i foråret, Lars bryggers eller Knud vognmands enker. Mellem november 1633 og årsdagen 1634 androg nettoforandringen tilsvarende et tab på 26 skatteydere, men tallene dækker her over endnu større forandringer, henholdsvis 21% forsvundne borgere og 23% nye.

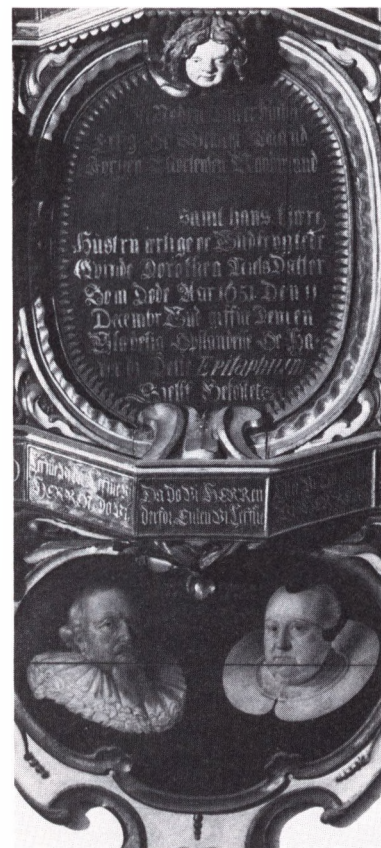
Sammenligningerne – så primitive de end må blive – underbygger således billedet af en ganske høj grad af bevægelighed og demografiske forandringer. Til gengæld må man så også være opmærksom på, at 1623-24 havde bragt misvækst, som bragte kapitelstaksten – den officielle pris – for korn i vejret. Og krigen 1625-29 efterlod ligeledes megen nød, som man – trods modstand i Odense – forsøgte at imødegå ved fattigforsorgsordninger.

Mange omstændigheder kan således tale for, at Odense indtil omkring 1630 oplevede en befolkningmæssig vækstperiode, men også, at netop Christian IV's senere regeringsperiode repræsenterer en brudflade undervejs mod befolkningmæssig stagnation eller tilbagegang allerede inden svenskekrigens katastrofer. Tør vi fæste lid til tendenserne i begravelsespengenes størrelse, falder det blot tillige i øjnene, at enkelte år skilte sig ud ved usædvanligt høje summer, men efterfulgtes af et enkelt eller et par år med meget lave betalinger. En nærliggende forklaring kunne være, at Odense havde været hjem-søgt af pesten.

Epidemiske sygdomme

Også på dette punkt er kildematerialet utilfredsstillende af flere grunde. For det første er etiketter som »pest«, »pestilens«, »smitsot«, »farsot« eller ofte mere farverige betegnelser vanskelige at fortolke, selv om lægen F. V. Mansa allerede 1873 gjorde et kyndigt forsøg med udgangspunkt i de symptomer, kilderne nævner. Der forekom ud over byldepest også dysenteri, tyfoid feber, kopper, skoldkopper og mæslinger. Derimod forsvandt middelalderens spedalskhed; selv om man 1540 indrettede et særligt spedalskhedshus, hører vi intet mere til denne plage, som – uvist hvorfor – afløstes af kønssygdomme og tuberkulose.

For det andet synes materialet at have geografisk slagside til fordel for regeringssædet og residensen i København – undertiden også andre steder. Endelig har senere og ofte overdrevne beretninger naturligvis ikke samme værdi som samtidige dokumenter. Selv en samtidig kilde som biskop Hans Mikkelsens dagbøger er meget lidt oplysende; ud over at en Middelfartpræst døde af dysenteri i oktober 1628, nævner han kun en lærers pestdød i maj 1629, og at han i sommeren 1630 visiterede skolen i Stubberup, hvor størsteparten af drengene var pestbefængte. Vi ved fra andre kilder, at pesten også

Udsnit af rådmand Jørgen Mortensen Krags epitafium i Sct. Knuds kirke. Hele epitafiet ses side 111. (Montergården).

På billedet ses rigsråd Jørgen Brahe (1585-1661). Billedet er en kopi fra det 18. århundrede. (Førhen i Odense adelige Jomfrukloster, nu i Roskilde adelige Jomfrukloster).

nåede Odense og tillige på andre tidspunkter. Biskoppens opmærksomhed gjaldt blot andre anliggender, ortodoks tjenestenidkærhed, selskabelighed, fisketure og gaver.

Ikke mindst krigene bragte epidemier med sig i hærenes spor. Det gjaldt syvårskrigen 1563-70. Epidemier omtales dog ved denne lejlighed overhovedet ikke i Odense, og Sct. Knuds kirkes regnskab tyder ikke på unormale forhold ved krigens afslutning; troppetransporterne sydfra gik normalt uden om Fyn. Heller ikke den pest, som Wallensteins tropper bragte med sig til Jylland 1627, har sat sig mange spor. Vi ved, at epidemien bredte sig til andre landsdele, og Jørgen Brahe mente, at næsten 5.000 mennesker døde i København 1629. Pesten nåede Kerte og Skydebjerg, men i Assens døde kun en voksen og et barn, i Horne »af en gård to mennesker«, på Bøjden i Horne sogn en del, heldigvis dog ingen på Hvedholm gods. Denne gang havde Fyn haft indkvartering af ryttere og knægte.

Lige så ofte kunne smitekilden være fremmede skibe, som anløb danske havne. 1624, da der blev konstateret pest i Sverige, de vendiske stæder og Danzig, forbød regeringen ethvert samkvem, men den følgende sommer hærgede epidemien alligevel København, Sjælland og Lolland, men har ingen spor efterladt på Fyn og i Odense; og det samme gentog sig 1652-54, nu blot med det resultat, at svenskekrigenes sygdomme hærgede Fyn hårdere end øerne. I andre tilfælde er kildematerialet dog mærkeligt tavst. 1619 forsøgte regeringen at standse sygdommen – som kom fra Helsingør – på Sjælland, men den nåede også Lolland og Århus stift, men kun fra én tilfældig retssag ved vi, at epidemien også har hjemsogt Odense. Og det samme gentog sig 1637-38, da kirkeregnskabet en passant nævner, at Lisbet Rickertsdatter Beyer betalte 3 mark klokkepenge for sin »pige, som døde af pesten«.

Af århundredets farsoter skilte enkelte sig især ud, 1584, 1602-03 og 1648-49. »Smitsoten« havde hærget Østdanmark 1583 og nåede Odense i sommeren 1584. »Det begyndte Herrens ris holder fast ved og mest i dette sogn«, skrev provst Jørgen Simonsen ved Gråbrødre kirke 20. september til bispem. Han havde »fluks« brug for en hjælper, thi 44 mennesker var allerede døde, mange flere lå syge, og pestilensen »optændes« nu også på landet, i Assens, Middelfart og Bogense. Jørgen Simonsen nævnede senere – nok overdrevet – at 1.300 mennesker døde i Albani (Sct. Knuds) sogn, men i kirkeregnskabet bogførtes 170 daler i begravelsespenge, et rekordhøjt beløb. 1602 vendte pesten tilbage, »den hvide død« i modsætning til 1300-tallets »sorte død«, som stadig levede i erindringen.

Allerede i sommeren 1601 flyttede man et rigsrådsmøde fra det pestbefængte København til det afsides Knærød på grænsen til Sverige; men derudover er kancelliet meget lidt meddelsomt om denne, en af periodens

uhyggeiligste epidemier af kontinental oprindelse. Smitsotens alvor får vi på ny et indtryk af gennem Sct. Knuds kirkes begravelseskonto, som løb op på 417 daler. Desværre omtaler biskop Jacob Madsen ikke forholdene i Odense, men meddeler – formentlig med de lokale præster som hjemmelsmænd – at henved 400 døde i Nyborg og »ved 500« i Middelfart; fra samme kilde ved vi også, at pesten hjemsøgte Fåborg, Svendborg og Kerteminde, men her er vi uden talstørrelser.

Tabene var forfærdende, men normalt respekterede pesten visse sociale skel. Blandt dens prominente ofre i Odense 1602 var borgmester Hans Mule, storkøbmanden Oluf Bager, gymnasiets rektor og provst Jørgen Simonsen, der havde viet pesten som straffefænomen så megen opmærksomhed. På den anden side nævner Jacob Madsen om pesten i Middelfart 1603, at de formuende borgere var »flyttet ud på bygderne, og somme lå i skovene«. En måske noget dumdrstig sammenligning af skattemandtallene for Odenses 13. rode 1600 og 1607 viser, at kun syv af de 51 skatteydere i 1600 kan genfindes i 1607, én endda blot som »salig Jens remsnider«, i et andet tilfælde Christen grydestøbers enke.

Heller ikke sygdommenes eller dødsfaldenes aldersfordeling er godt belyst, specielt fordi nu normalt uskadelige børnesygdomme som mæslinger eller skoldkopper (småpokker), som også nævnes i Odense, kunne få dødelig udgang, men også epidemier, som gik under navn af pest, kunne medføre en overdødelighed blandt børn. I Nakskov, hvor det normale niveau for børn lå på ca. 40% af alle begravelser 1618-26, steg procenttallet under pesten 1619-20 til 56%, i de kritiske måneder endda til 65-70%. Materialet fra Odense er desværre for spinkelt til at kunne give faste holdepunkter til belysning af disse forhold (tabel 4.6).

Om andre fynske byer ved vi, at dødeligheden blandt skolebørnene har været meget stor (se tabel 4.7). Fra Odense leverer bispen ingen tal, men fra begravelsesregnskabet 1619 – et andet epidemiår – ved vi, at to af de syv begravede børn var skoledisciple.

Naturligt nok nævner samtidige kilder vejrforhold, misvækst og dyrtid i samme åndedræt som farsoterne. Det gælder Jørgen Brahes notater 1629-31, men f.eks. også den senere Nakskovpræst, Anders Pedersen Perlestikker, som 1602 gik i skole i Svendborg. »Den forgiftige pestilensiske syge grasse-rede meget heftigt 1602 i alle stæder både her [Fyn] og der, ja var næsten optændt i alle hjørner over den ganske verden«; og straks efter pesten »begyndte dyrtid, i hvilken en skæppe rug med fynske skæppemål gjaldt 2 mark«, skrev han. Det samme gjaldt 1577-78, 1627-31 og mest alvorligt 1647-52; 1648/49 noteres i kirkeregnskabet århundredets absolutte rekord for begravelsespenge, 470 daler.

Billedet herover viser Jacob Bircherods aftegning af den prægtige gravsten i Vor Frue kirke over Jørgen Hartvigsen (død 1596) og hustruen, Anne Schested, hvis dødsår ikke er tilføjet på stenen. (E. Panton fot., Odense Centralbibliotek, Lokalhistorisk Afdeling).

Tabel 4.6: Begravelser i Sct. Knuds kirke 1569-1639.

År	Samlet antal begravelser	Heraf børn
1569-72 ¹	37	9
1617	29	9
1619	24	7
1620	8	2
1621	5	1
1622	3	1
1623	16	7
1624	15	6
1625	13	6
1632/33	29	10
1634/35	14	6
1638/39	25	12

1) Tallene 1569-72 omfatter alle tre regnskabsår.

Kilde: Sct. Knuds kirkes regnskaber.

Samspillet mellem dyrtid – og svigtende modstandsdygtighed – og epidemiske sygdomme er indlysende. For samtiden blev alle miserer kun vidnesbyrd om Herrens vrede, iblandet vidnesbyrd som ildevarslende naturfænomener eller gangbar overtro. 1625 havde Jørgen Brahe med egne øjne set »levret blod« vælde op af et kær mellem Hedehuset og byen, og usædvanligt vejr 25. januar 1631 fik ham til at notere: »Stjernerne styrer menneskene, men Gud styrer stjernerne«. 1584 fandt Jørgen Simonsen »det højligt fornødent, [at] en almindelig bededag måtte udskrives med det første«, og et par år

Tabel 4.7: Skolebørn i seks fynske købstæder 1589-1604.

By	1589	1592	1595	1599	1601	1602	1604
Nyborg	85	–	55	88	73	–	68
Kerteminde	–	90	47	62	63	–	36
Bogense	26 ¹	29	44	39 ²	42 ³	44	–
Middelfart	56	–	55	43	–	43	24
Assens	–	60 ⁴	88	85	–	60	77
Fåborg	60	–	30	–	30	–	60

1) Tallet er fra 1588.
 2) Tallet er fra 1597.
 3) Tallet er fra 1600.
 4) Tallet er fra 1593.

Kilde: Jacob Madsen: Den fynske Biskop Jacob Madsens Visitatsbog.

senere – 1586 – udgav han en prædikensamling med udgangspunkt i Davids salme om »pestilentses straf og krankhed med påmindelse om hendes årsager og undervisning, hvorledes christen folk sig derhos imod Gud og den nem selv forhandle og skikke skulle«. Midlerne lød på guds frygt, bod og bededage.

Det er givet, at trossplittelsen i Europa, krigen i Nederlandene og især trediveårskrigen, der startede som religiøst begrundet krig 1618, har stillet samtiden og ikke mindst den lutherske øvrighed over for alvorlige anfægtelser. Ikke mindst efterlod den katolske kejsermagts triumf, kejserkrigens ydmygelser og ødelæggelser og de efterfølgende dyrtids- og epidemiar en dyster stemning af vredens dag. Regeringens og de lokale gejstlige myndigheders mest umiddelbare reaktion blev påbydelse af bededage for at takke for freden 1629 og afvende Herrens vrede – i Odense 1. august – eller gennemførelsen af strengere kirketugt, som samtidig kunne tjene til forebyggelse af social uro.

Lægelige eller sundhedsmæssige foranstaltninger havde ladet vente på sig. Renæssancens italienske lægevidenskab var gået i spidsen. Og selv om man kun langsomt lærte at indse, at pestsmitte – og slet ikke den mest udbredte form, byldepesten – normalt ikke spredes fra menneske til menneske (det kunne derimod nok den absolut dødelige lungepest), lykkedes det tilsyneladende at inddæmme pesten ved drastiske karantæneforanstaltninger og isolation af syge.

Naturligvis lod den danske regering ikke blot stå til, men en bevidst sundhedspolitik udformedes først sent. Midlerne bestod ofte i forbud mod markeder, lukning af færgesteder eller forbud mod samkvem, selv inden for samme landsdel. Men netop trediveårskrigen gav anledning til en lang række både generelle og lokale forordninger om købstædernes sanitære forhold, om apoteker og bartskærere og om begrænsning af virkningerne af pestepidemier. Om forbindelsen mellem det forestående, ildevarslende religionsopgør og den lange serie forordninger 1619-25 kan der ikke være tvivl, næppe heller om, at forskrifterne – skønt mindre detaljerede og udførlige – for første gang peger på indflydelse af italiensk lægevidenskab.

Ud over diverse mere eller mindre groteske kure, påbydelse af strengere kirketugt og »poenitens« eller opfordringer til velstående om bistand til fattige – en forholdsregel, der netop røber den hyppige sammenhæng med dyrtid og armod – kendte man ingen helbredelsesmetoder; som overalt kunne man kun forsøge at inddæmme sygdommen ved isolation og karantæne. En forordning i februar 1619, da sygdommen allerede grasserede, pålagde via lensmændene netop købstædernes magistrater at sørge for isolation af patienterne på deres bopæl. Kun de, som sørgede for deres opvartning, bartskærere

Denne gravsten stammer formentlig fra en af byens kirker, men findes nu i Møntergården. Den er et minde om muremester Peder Jensen (død 1644) og hustruen Karen Andersdatter (død 1637). (E. Pantou fot.).

– hvad en sådan så har kunnet udrette – og sjælesørger, kunne få adgang, og de, som havde været i forbindelse med syge, fik pålagt karantæne i år og dag. Omtrent samtidig påbød regeringen omgående begravelse af dødsfremene for at hindre smitte og forbød graverne drukkenskab ved begravelserne, og det følgende år foreskrev en forordning desinfektion af pestdødes opholdskamre.

En udførlig forordning i januar 1625 – på tærsklen til kejserkrigen – opsamlede og uddybede hele denne lovgivning. Et nyt – og atter sikkert italiensk inspireret – træk var det, at regeringen pålagde købstædernes magistrater at oprette særlige pesthuse til anbringelse og isolation af sygdomsramte, stadig med forskrifter for, hvorledes de skulle betjenes. København havde allerede 1612 under Kalmarkrigen fået sit – som det viste sig – noget problematiske pesthus, men i hvilken udstrækning lovgivningen er blevet efterlevet i provinsbyerne, ved vi ikke.

Af den vedholdende tavshed vil det være nærliggende at antage, at Odenses magistrat har ignoreret påbuddet om oprettelse af et pesthus. Det er muligt, at man kan have benyttet Gråbrødre hospitals »sygestue« til formålet, ligesom andre købstæder anvendte fordums helligåndsklostre eller Sct. Jørgensgårde. Gråbrødre klostrets regnskaber, som starter netop 1618, indeholder blot ingen konkrete holdepunkter. Derimod ved vi, at byrådet 1620 stævnedes Anders Rasmussen Svitzer, som holdt offentligt herberg, for at have tilsidesat borgmesters og råds befaling i pestens tid, formentlig altså 1619. Om der er tale om overholdelse af forordningen 1619 eller blot om en rutineforanstaltning, ved vi ikke; epidemierne har altid krævet disciplin og solidaritet i en købstad.

Sundhedsvæsen

Af de 70-80 danske provinsbyer havde ved midten af 1500-tallet kun fem professionelle læger; blandt dem var Odense, hvor Christian III's tidligere livlæge, Cornelius Hamsfort den ældre, virkede fra 1562 til sin død i 1580. Det er muligt, at sønnen af samme navn (død 1627) uden videre har fortsat hans praksis, men 1592 fik dr. med. Eskild Christensen efter eget ønske kongelig bestalling som »provinsmedicus på Fyn«; han skulle bosætte sig i Odense og »lade sig finde villig og usparet både hos adelen og andre i Fyn« for den ganske høje gage af 200 daler årligt, der ligesom for den ældre Cornelius Hamsfort blev anvist i lokale, offentlige godsindtægter.

Allerede inden Eskild Christensens død 1621 virkede andre læger i Odense, dr. med. Jens Mule (død 1633), som 1605 vendte tilbage til Odense efter tjeneste som læge for Christian IV's bror, efter hans død dr. med. Henrik

Küster (1633-35), dr. med. Hartvig Lohmann (1631-), dr. med. Oluf Jacobsen (ca. 1630-38), dr. mæd. Christopher Schultz (død 1646; han ægtede Jens Mules enke), dr. med. Joachim Timmermand (død 1648) og dr. med. Poul Moth, indtil han 1651 blev »forfremmet« til hoflæge. Embedet blev derefter overtaget af dr. Steffen Rham og efter hans død 1658 af dr. Christian Henriksen Luja (død 1709).

Med undtagelse af den ældre Cornelius Hamsfort, som erhvervede den medicinske doktorgrad ved Københavns universitet 1539, synes alle de øvrige at have søgt videregående uddannelse i udlandet. De foretrukne mål var universiteterne i Basel og Padua, hvor de således har kunnet gøre sig fortrolige med tidens mest avancerede lægevidenskab. Kun om Henrik Küster forlyder det, at han blev afskediget i unåde, fordi han ikke havde kunnet kurere en ældre benskade hos den udvalgte prins. Meget lidt forstående havde Christian IV overvejet den drastiske udvej at tilkalde en bøddel, formentlig for at amputere benet, men selv dr. Ole Worm gav Küster det skudsmaal, at han som kirurg var »lige så lidet skikket ... som et æsel til at spille på lyre«.

Endelig kan den lange lægefertegnelse tjene til at vise, at Odense i 1600-tallet – efter tidens standard – har været forholdsvis velforsynet med kompetente læger. Fra oprettelsen af gymnasiet i 1621 (1623) skulle den offentligt ansatte læge tillige undervise om »professor medicus«, i vinterhalvåret i anatomi og om sommeren i anlæggelse af herbarier, dvs. botanik, i overensstemmelse med den almindelige gymnasieanordning og forberedelserne af en universitetsreform.

I begge tilfælde er arrangementet symptomatisk ved både at sigte mod empiriske studier og ved den vægt, legemsskader og urtemedicin og »speccier« (krydderier) spillede. Både lensmanden, Holger Rosenkrantz – der sammen med Ole Worm også synes at have været virksom for en universitetsreform – biskop Hans Mikkelsen og adelen støttede aktivt gymnasiets oprettelse, og begge byens læger, Eskild Christensen og Oluf Jacobsen, viste deres gode vilje ved oprettelse af stipendier. Og mens den fremsynede universitetsreform måtte skrinlægges af statsfinansielle grunde, gav netop den lokale velvilje og donationerne Odense gymnasium et holdbart, økonomisk grundlag.

Bemærkelsesværdigt er det også, at Eskild Christensens bestalling 1592 nærmest havde karakter af officiel »provinslæge i Fyn«, og at både bestallingens formulering og den rigelige løn formentlig forudsatte, at lægerne i det mindste har skullet betjene »andre udi Fyn« – dvs. uadelige – uden honorar eller mod beskedne vederlag. I en forordning fra januar 1619 omtaltes det, at læger »undertiden nægtede at yde fattige og trængende deres hjælp, og at

I det sydlige sideskib i Sct. Hans kirke hænger denne kalkstenstavle i barok til minde om borger i Odense Christian Nielsen Guldager (død 1641) og hustruen Gunder Marcusdatter (død 1634). (E. Pantou fot.).

mange syge frygtede for at kalde medicos for sig, fordi de ikke var i stand til at tilfredsstille dem«. Lægens pligt til lægebesøg indskærpedes alvorligt, og taksten for det første besøg fastsattes til ½ rigsdaler, for det andet til ¼ rigsdaler og så fremdeles. Taksterne er egentlig ganske høje; forordningen fastslog da også, at lægerne over for fattige, som ikke kunne betale, skulle bære sig ad, »som deres pligt og ed det udkræver«; men trods henvisningen til lægeløftet måtte forordningen regelmæssigt gentages. At adelige har betalt, ved vi fra andre kilder, ligeledes at læger kunne tage sig klækkeligt betalt. Ved landemodet 1625 »fik doktoren sin rettighed til mikkelsdag 1624 af 22 personer, af hver 10 daler in specie«, beretter Jørgen Brahe således. 1627 måtte Holger Rosenkrantz – trods sit bekendtskab med Hamsfort, hvis far allerede synes at have været inde på brug af c-vitaminholdige frugter 1551 – lade Ole Worm kurere sig for skørbug formedelst 58 rigsdaler. At lægehvervet ikke blot har lønnet sig, men også har kunnet forrente sig, fremgår til overflod af, at flere af Odenselægerne, Cornelius Hamsfort den yngre og hans enke, Katharina, Jens Mule og Christopher Schultz har kunnet drive pengeforretninger.

Kun om Henrik Küster ved en kollega, Otto Sperling – en farbror til hr. Jacob Sperling ved Sct. Knuds kirke og selv knyttet til Corfitz Ulfeldts kreds – at berette, at den fynske adel (1633) havde indkaldt ham fra Rostock mod løfte om »et stort årligt salarium« (honorar). Men den misligholdt sine løfter, og »den gode ærlige mand« måtte se sig om efter en bedre stilling – og blev 1635 livmedicus hos den udvalgte prins Christian og, som bestallingen anfører, for en årsgage af 330 rigsdaler, 65% mere end den odenseanske »embedslæges« løn og med ret til privatpraksis for adelige og andre, som ansøgte prinsen. At han ikke magtede prinsens kroniske benskade, skyldes sikkert ikke alene manglende kirurgiske færdigheder, men måske nok så meget patientens imponerende overvægt.

Ole Worm opretholdt da også forbindelsen med Küster, som nu residerede i Nykøbing F. I januar 1638 underrettede han ham om, at pesten i København i 1637 havde krævet mere end 5.000 døds ofre, og kuriøst nok foreligger en tilsvarende, men anonym liste over både pestdødsfald og ægte og illegitime fødsler i København 1637 i Karen Brahes bibliotek i Odense. Omstændighederne kunne således tale for, at lægerne i de større købstæder kan have etableret en slags alarmsystem, når katastroferne indtraf. På den anden side fritog både lægeforordningen 1619 og pestforordningen – trods lægeløftet – lægerne fra at befatte sig med pest og blodgang; den slags henviste man til apotekere og bartskeerere.

Ingen læge omtales i Odense mellem de mindst fire, som praktiserede omkring 1500 og 1562, da Cornelius Hamsfort den ældre bosatte sig i byen.

Folk har måttet slå sig til tåls med bartskærer eller en »Wundartzt«, som ud over deres daglige dont som barberer drev en nyttig virksomhed som sår-læger og kirurger eller foretog åreladninger, som var og blev moderigtige. Skatteregnskabet 1576 nævner to bartskærere og en felbereder (ligeledes kirurg), regnskabet 1624 fire bartskærere og regnskabet i marts 1633 tre, ikke noget stort antal i forhold til byens og oplandets størrelse og sikkert heller ikke i forhold til antallet af blodige slagsmål.

Skellene mellem »medicinmænd« – læger og apotekere – og bartskærere lå nogenlunde klart; selv om de gængse lægebøger anviste forebyggende forholdsregler (undgåelse af smittekilder som importerede frugter eller forrådnede ting, af samleje og af samkvem med fremmede) og brug af hjertestyrkende medicin som kamfer, vejbred osv. eller af røgelse »mod forgiftig luft«, blev det bartskærerens opgave at tage sig af bylder og de hyppige åreladninger, som lægebøgerne ligeledes hel- eller halvhjertet anbefalede. Problemerne lå snarere i dels at afgrænse barberernes virksomhed over for kvaksalvere, alkymister, broksnidere og »andre empirikere«, dels i deres retlige og lægelige ansvar for liv og helbred.

Der foreligger ikke – som for København (1579) – noget regulativ for bartskærere i Odense, men vi kan formode, at også de (ligesom apotekerne) har været underkastet magistratens og lægernes kontrol. Endnu 1649 forbød en kongelig forordning bartskærerne at give sig ud for broksnidere og således berøve fattige folk både deres penge og helbred. Og i 1633 havde rådstueretten i Odense forbudt bartskærere at foretage indgreb uden på forhånd at underrette byfogeden og kærneren; at netop disse to bestillingsmænd indblandedes, hang naturligvis sammen med, at uheldige eller mislykkede indgreb kunne medføre retsforfølgelse og bødeansvar over for den skadelidte – eller de efterladte – og byen.

Af Odenses tre bartskærere 1624 svarede én ikke skat, en anden 2 skilling, mens den tredie, Gert bartskær, var så velstående – han skulle udrede 1/2 mark – at han sikkert har kunnet tåle sammenligning med sine akademiske fagfæller. Da han 1628 »for sin forseelse og misgerning for et sværd blev justiceret [henrettet retfærdigt]«, efterlod han sig foruden sin egen gård ved bispegården en delvis pantsat gård i Vestergade, en gård i »Murde«(?) og en »våning«, tilsammen værdier af 650 rigsdaler. Dertil kom indbo, klæder og remedier til en værdi af 380 1/2 rigsdaler og passiver ca. 243 rigsdaler, således at boet gav et overskud på ca. 785 rigsdaler, hvoraf halvdelen tilfaldt kronen og byen på grund af Gert bartskærs brøde. At hans egen gård har været attraktiv, fremgår af, at ingen ringere end dr. Jens Mule 1631 erhvervede den ved et mageskifte.

Boopgørelsen vidner således om solid velstand, men giver desværre ikke

detaljerede oplysninger om Gert bartskærs redskaber. Den meddeler kun, at han havde ejet fire bartskærerskabe til en værdi af 7½ mark, de to med vinduer, det tredje med otte skuffer. At han også har ligget inde med medicin, antyder en gæld på ca. 19 rigsdaler for kramvarer til en mand i Hamburg; selv har han næppe drevet handel, eftersom der ikke forekommer debitorer i skiftet 1628.

Som den første provinsby havde Odense allerede 1549 fået et apotek, Løveapoteket, som familien Hamsfort drev indtil 1636, og som foruden medicin og krydderier udviklede sig til en omfattende købmandshandel, hvor flæsk, korn og salt indgik i varesortimentet side om side med medikamenterne. I 1625 havde lægerne dr. Jens Mule og dr. Bernhard Olderman klaget til kancelliet over, at apoteket i Odense var »ilde forsynet med allehånde speceri« til skade for byen og landet. Lægerne fik 9. september ordre til omgående at visitere apoteket for at fastslå, om personalet var kompetent til »at omgås med sådant«, om varerne var tilstrækkeligt gode og »ferske« (ufordærvede), og om varebestillingerne var tilfredsstillende.

Sagen kan have været iblandet både brødnid og den almindelige sygdomsfrygt ved krigsudbruddet. I hvert fald må de to læger have indberettet prompte, for allerede midt i december bemyndigede et missive »medicus i Odense« til at føre indseende med apoteket. Brevet henviste udtrykkeligt – og derfor vel også i sig selv lidt overflødig – til 1619-forordningen, der allerede havde pålagt lægerne at have nøje indseende med apotekernes varer, ligesom pestforordningen ved årets begyndelse havde pålagt også borgmestre og råd at føre tilsyn med bartskærer og apoteker, med apotekerens varelagre og at sørge for, at »hver recept sættes efter et lideligt [tåleligt] køb« efter takster, som skulle slås op på rådhuset »med store, læselige bogstaver«.

Apotekertakster 1619 og 1645 opregner således i alt 1.585 og 2.082 forskellige medikamenter, harmløse såvel som skadelige. Men at apotek erhvervet har krævet kyndighed og agtpågivenhed, fremgår af, at biskop Hans Mikkelsen beretter, at to apotekersvende en nat kort før jul omkom i kulrøg under deres arbejde i laboratoriet. Lægernes og magistratens tilsyn har således formentlig været velbegrundet.

Skatteregnskaberne 1607 og 1624 nævner ikke Cornelius Hamsfort, men det sidste år nok Niels på apoteket og Frands apoteker, som skulle svare henholdsvis 1 mark og 8 skilling. Måske har Hamsfort påberåbt sig det kongelige apotekerprivilegium 1549 som hjemmel for skattefrihed. I så fald er det kommunale skattevæsen under krigen blevet mere nærgående. 1628 klagede Cornelius Hamsforts enke og søn sig over at blive besværet med byens tyng. Kancelliets afgørelse i oktober fastslog dog, at det kongelige privilegium 1549 ikke udtrykkeligt gav skattefritagelse, og at apotek erhvervet kun kunne reg-

Cornelius Hamsfort (den yngre; 1546-1627) tegnede Odense set fra vest omkring 1570 – det er den tidligst kendte tegning af byen. Til højre ses Sct. Knuds kirke uden tårn, længst til venstre Sct. Hans kirke. (Det kgl. Bibliotek).

nes for en almindelig borgerlig næring; det afslog altså ansøgningen og underrettede både magistraten og biskop Hans Mikkelsen.

Ikke desto mindre fritog kancelliet tre måneder senere Katharina van der Hamsfort og hendes søn for skat, måske fordi man samtidig – og af samme grund – havde måttet fritage den indflydelsesrige apoteker Esaias Fleischer, som foruden Løveapoteket i København drev apotek i Lund. Trods lægers og øvrigheds mistro var – eller blev – der således social prestige forbundet med apotekerhvervet, som ligeledes var blevet professionaliseret.

Bevægelighed og vandringer

Selv om vandringer utvivlsomt spillede en væsentlig rolle for Odense som for andre købstæder, og selv om tilflytning og fraflytning var underkastet restriktioner og kontrol, lader de sig kun glimtvis behandle. Nettotilvandringen var som nævnt af afgørende betydning for opretholdelsen af

befolkningsbestanden eller endda en betingelse for den vækst, vi har kunnet konstatere; men den unddrager sig statistisk opgørelse. Givet er det kun, at regeringen støttede indvandringen, den blev fulgt med opmærksomhed af byens magistrat, og endelig begrænsedes tilvandringen fra oplandet ikke som på Sjælland og Lolland-Falster af bøndernes voredskab.

I overensstemmelse med den førmerkantilistiske erhvervspolitik, hvis indledning symbolsk blev markeret ved Odensemødet 1560, lå det ikke blot i statsmagtens interesse at støtte og styrke de danske byers erhvervsliv, men også at befæste det og landets egenproduktion ved at begunstige indvandring af fremmede, kompetente og helst kapitalstærke købmænd og håndværkere. Man kunne lokke med nogle års skattelettelse eller skattefritagelse, men samtidig lokkede man ikke hvem som helst. Forudsætningen var, at fremmede skulle kunne forsørge sig selv, men helst også, at de medbragte kapital, erhvervskompetence og kreditforbindelser til udenlandske handelshuse. Ubemidlede eller ligefrem fattige holdt man derimod helst på afstand.

På den anden side blev denne erhvervsfremmende linie krydset af religiøse fordomme i datidens religionssplittede Europa, og specielt var man på vagt over for kryptocalvinister og lidt senere »papister«, som blev gjort arveløse i 1613, netop da den gølge lutherske ortodoksi var ved at trænge igennem. »Alle skal tænke ens om Gud« – og det vil sige, som regeringen tænkte – skrev biskop Jesper Brochmand. Fra 1569 – på et tidspunkt, da landet var optaget af krigen mod Sverige – måtte alle fremmede skriftligt forpligte sig over for 25 trosartikler, som repræsenterede »evangelii klare lys«.

I Odense vogtede den garvede biskop Hans Mikkelsen nidkært over den rette tro, og da fru Sophie Below i sommeren 1634 gav ham en Flensborgpræsts gendrivelse af den populære Odenselæge Hartvig Lohmanns religiøse skrifter, satte bispem straks himmel og jord i bevægelse, vistnok støttet af lægekollegaen Henrik Küster. Lohmann, der ligesom Odenselensmanden Holger Rosenkrantz og fru Sidsel Høg på Fjellebro var påvirket af tidligt pietistiske strømninger, senere også af mystik, nægtede at tilbagekalde sine meninger, selv om lensmanden, Henning Valkendorf, pålagde ham at forlade byen og landet inden seks uger; men året efter måtte Lohmann bøje sig, vedkende sig fremmedartiklerne fra 1569, den augsburgske trosbekendelse og gøre afbigt for det samlede præsteskab i Odense. Først derefter fik han omsider kongelig tilladelse til at genoptage sin lægepraksis i Odense.

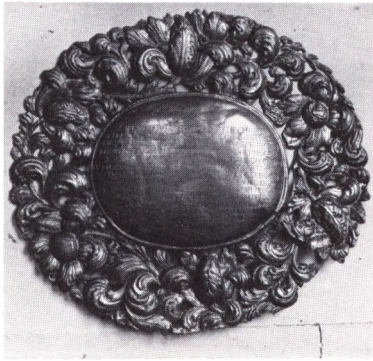
Vort kendskab til vandringerne til og fra byen beror næsten udelukkende på, at bystyret ved indvandring havde ret til at oppebære gebyr, borgerskabspenge, at kærneren på statsmagtens vegne oppebar afgift – førlov – af fraflyttere, og at regeringen i 1614 påbød opkrævning af en afgift – sjettepenge (dvs. 1/6) – af formuer, som fraflyttere bragte med sig ud af landet, eller som

Dette portræt forestiller ikke – som anført på billedet – adelsmanden Tyge Brahe (1593-1640), men derimod sikkert den mangeårige lensmand på Odensegård Henning Valkendorf (1595-1658). Portrættet er malet af en ukendt kunstner. (Pacht og Crone fot., Frederiksborgmuseet).

tilfaldt udlændinge ved arv, officielt for at hindre kapitaludførsel, men sikkert også krydret af skattemæssige hensyn. Men kildematerialet er igen langtfra fyldestgørende; dels er det givetvis ukomplet, dels er regnskaberne næppe ført systematisk, og endelig kender vi ikke tilstrækkeligt til registreringsprincipperne. Opregningen af nye borgerskaber kendes således både fra rådstueprotokollerne og fra kæmnerregnskaberne; de dækker sjældent hinanden, og det er umuligt at afgøre, om registreringen det ene eller det andet sted har fulgt faste retningslinier.

Førlov var en forholdsvis ubetydelig afgift – som regel 3 mark – og i hvert

Denne mindeplade over lensmand Henning Valkendorfs tredje hustru, Margrete Blome (1616-79), stammer oprindeligt fra det valkendorfske kapel i Sct. Knuds kirke, men er nu i Nationalmuseet.

fald så lille, at myndighederne sjældent ulejlignede sig med at retsforfølge nogen for at unddrage sig den. Øvrighedens pas og myndighedernes eller naboers skudsmål var dog en betingelse for at kunne bosætte sig andre steder. 1640/41 begærede Peder bartskær således skudsmål, som han havde brug for, fordi han havde bosat sig i Slagelse. Alligevel indeholder regnskabsmaterialet kun navne på personer, som bekvemmede sig til at opsigte borgerskab – hvilket i alt kun forekom seks gange – og til at svare afgiften; det kan derfor under ingen omstændigheder være udtømmende.

I modsætning til førlov var borgerskabsgebyret i Odense ikke fastsat til noget bestemt beløb. Den eneste begrænsning lå i, at et kongeligt reskript 1575 havde foreskrevet, at indenbys borgersønner ikke måtte »tiltvinges at tage borgerskab«. Odenses bystyre skulle »holde efter, som udi andre købstæder«, og regeringen ville forebygge en ny skik, hed det sikkert med rette.

Forordningen blev nemlig aldeles ikke respekteret. Af de borgerskaber, vi har kendskab til 1611-54, blev ikke færre end hvert sjette løst af personer, som var født i byen. At tilflyttere skulle løse borgerskab og betale borgerskabspenge er der derimod ikke noget unormalt i; mere påfaldende er det, at skatteregnskabet 1641 ved 51 skatteydere – hver fjortende – bemærker, at han ikke var borger eller ikke havde aflagt borgered. Det er derfor sikkert heller ikke tilfældigt, at 56 borgerskaber stadig ligger som bilag til kæmnerregnskaberne 1639-41: Bystyret har sandsynligvis foranstaltet en klapjagt.

Nidkærheden hænger formentlig ikke blot sammen med, at de offentlige skattetrængsler var ved at slå igennem; alle synderne er ansat til skat. Forklaringen ligger snarest i, at det var i byens interesse at vogte omhyggeligt over tilvandringer; både næringspolitisk regulering og »formueshensyn« talte for nærgående kontrol og begrænsninger. 1629 søgte en Søren Jørgensen fra Kolding – måske på flugt fra det besatte eller krigshærgede Jylland – magistraten om tilladelse til at opholde sig i Odense; på tilsvarende vis var det bystyret en torn i øjet, at rådmand Hans Nielsen Chulensbrun siden 1626 nød kongelig skattefrihed som landstingssskriver; 1631 bestred borgmester Otte Knudsen Seebled hans formelle borgerskab, dog omsonst.

Heldigere var bystyret, da det 1645 anlagde sag mod 11 udenbys mænd, som både ved bytinget og landstinget blev dømt til at svare skat af deres ejendomme i Odense, selv om man her ikke forlangte borgerskab. Omvendt synes man oprindeligt at have lagt hovedvægten på, at borgerkandidaten ejede grundbesiddelse i byen – atter en regulerende begrænsning – men efterhånden blev næringsbetingelserne det afgørende. Købmand Frederik Gummersbach ejede således næppe fast ejendom i byen, da han 1617 tog borgerskab og året efter aflagde borgereden, hvorimod han sikkert har drevet selvstændig forretning.

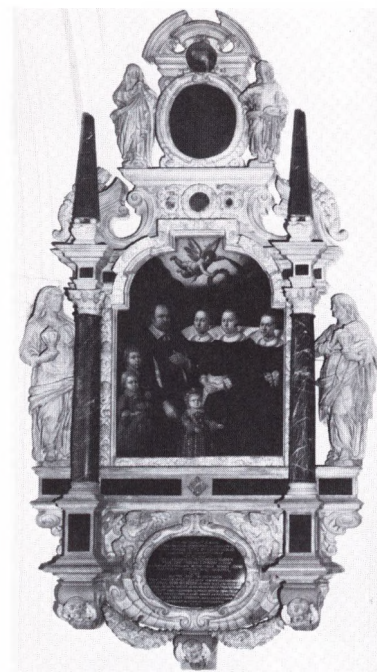

Næringsdrivende kvinder betalte derimod aldrig borgerskabspenge, men til gengæld har tilvandrede købmænd eller håndværkere (ligesom tilfældet var for gejstligheden) ægtet enker eller døtre i faget – og dermed uden videre arvet et borgerskab, som i sig selv gav den fornødne garanti, uden formaliteter. 1640/41 fik Nicolai Larsen bartskær både sit borgerskab og Karen bartskærs datter, Claus Larsen fra Rindør(?) »fik Mikkell Knarborgs kvinde«, og Christen Jørgensen »af Bellinge« »fik Anders Mikkelsens kvinde«. Lidt uden for mønstret – men sikkert stadig hensigtsmæssigt – fik Thomas Hansen skomager »Troels hattemagers kvinde«. Tydeligst fremgår sammenhængen ved skiftet efter Peder Eskebjerg skrædder – hvis bo gav et overskud på 384 sletdaler – 1633; det blev »samtykt«, at enken og hendes tilkommende mand, Julius Rommel skrædder skulle beholde børnene.

I modsætning til Ribe, hvor man 1585-1650 arbejdede med en fast og næsten restriktiv takst (i 1587 blev den forhøjet til 5 daler), varierede satserne i Odense i høj grad, og de blev fra 1623 ansat i forhold til den pågældendes »formuenhed«; i sidste halvdel af 1630'erne takseredes en guldsmedesvend til 2 rigsdaler og tidligere fogeder til beløb mellem 4 og 10 rigsdaler; blandt de højeste var Thomas Brodersen Risbrich, Peder Olufsen og Knud Jacobsen Blanckenborg, mens købmænd som Cort Collin og Jesper Hansen måtte svare 10 rigsdaler. Mere ydmyge håndværkere – skomagere, tøffelmagere, pottemagere osv. – betalte oftest lavere beløb, ½-2 rigsdaler.

Ved et tilfælde, som ligner en tanke, har kærnerregnskabet netop også i 1623 bilag for 29 borgerskaber. I de 24 tilfælde kan borgerskabstagerne identificeres som håndværkere af de mere ydmyge fag – smede, skomagere, krudtmagere, malere osv. – og i 22 tilfælde kan vi ved sammenligning med skattelisten 1624 fastslå deres skatteansættelser (tabel 4.8).

Det samlede gennemsnit ligger på omtrent 20 skilling, og en sammenligning af rådstueprotokollernes meddelelser 1628-32 med skattelisten 1633 giver ikke noget afvigende resultat. Konklusionen må for det første være, at selv om man ikke gik så drastisk til værks som i Ribe, har magistraten gennem den formuebestemte borgerskabsafgift alligevel foretaget en nøje regu-

Epitafium i Sct. Knuds kirke over borgmester Thomas Brodersen Risbrich (1600-65) og familie. (Møntergården).

Tabel 4.8: Skattefordeling for borgerskabstagerne i Odense 1624.

Skattens størrelse	Antal personer
Skattefri	1
4- 8 skilling	4
12-24 skilling	10
32-40 skilling	7

Kilde: Odense magistrats arkiv, kommunale skatter.

Udsnit af epitafiet i Sct. Knuds kirke over borgmester Thomas Brodersen Råsbrich, hustruen, Birgittte Ottesdatter Seeblad, og parrets fem børn. Hele epitafiet ses side 127. (Montergården).

lering af tilvandringen. For det andet, at borgerskabsfortegnelserne på denne måde snarest bliver en kilde til belysning af den socialt og økonomisk kvalificerede indvandring. Mindre velståendes indvandring unddrager sig enhver bedømmelse, for slet ikke at tale om fattige og omvandrende, som man gjorde sit bedste for at holde tre skridt fra livet.

Det er indlysende, at religiøst hysteri (og i øvrigt undertiden også spionagefrygt) kun kunne tjene til at modvirke regeringens erhvervsbestræbelser, og det samme kan have gjort sig gældende ved den nærings- og formueregulering, byens vise fædre udfoldede. Alligevel kan der være grund til at antage, at ikke så få kvalificerede og kapitalstærke erhvervsdrivende fra indland og udland – især Nordvesttyskland og Nederlandene – har nedsat sig i Odense – som i andre byer – dels for at undgå religionsforfølgelse og krige, dels på grund af de gunstige muligheder, højkonjunkturen gav landet fra sidste halvdel af 1500-tallet.

Selv om man velvilligt ser bort fra alle de mangler, de uregelmæssigt og usammenhængende regnskaber medfører, kan også de give enkelte holdpunkter. I 25 regnskabsår mellem 1611 og 1654, hvor der foreligger oplysninger, registreredes 287 borgerskaber, dvs. 11-12 personer årligt (mod ca. 20 omkring 1670), et tal som under ingen omstændigheder dækker hele tilvandringen. Eftersom hjemsted ikke oplyses i 108 tilfælde, kan vi naturligvis heller ikke med nogen rimelig grad af sikkerhed fastslå de nye borgeres herkomst og slet ikke den ureglementerede tilvandring; vi må lade os nøje med indtryk, som ikke giver nogen størrelsesorden, vi kan fæste lid til.

Ud over at byens egne børn i strid med den gældende lovgivning har måttet udrede borgerskabspenge, er det klart, at væsentlige kontingenter er kommet fra andre fynske købstæder eller ikke mindst de fynske landdistrikter, ligesom en del er kommet fra Jylland, hertugdømmerne – især Flensborg og Husum – eller Tyskland. Hvis vi kan tro skatteregnskaberne tilnavne, har jyderne været talrige, ligesom forbindelsen til Samsø – måske bl.a. med købmand Peder Samsing – kan spores. De østdanske landskaber er derimod meget svagt repræsenteret. Det er – som historikeren Hans H. Fussing konstaterede – »tydeligt, at vandringen til Odense kom fra vest og i mindre grad fra syd, men praktisk taget ikke fra øst«; mindre sikkert derimod, at Store Bælt fungerede som en barriere ligesom i andre fynske byer. Vornedskabet på den sjællandske øgruppe satte som nævnt grænser for bevægeligheden.

Mest iøjnefaldende blandt tilflytterne var håndværkere, som ofte kendetegnedes ved deres profession, kræmmere, vognmagere, urtegårdsmænd og endelig naturligvis det vordende købmandsaristokrati. De immaterielle erhverv var – bl.a. på grund af skattefritagelser – meget svagt repræsenteret. Der nævnes en »instrumentist«, »trompetere« og mest kuriøst Odenses

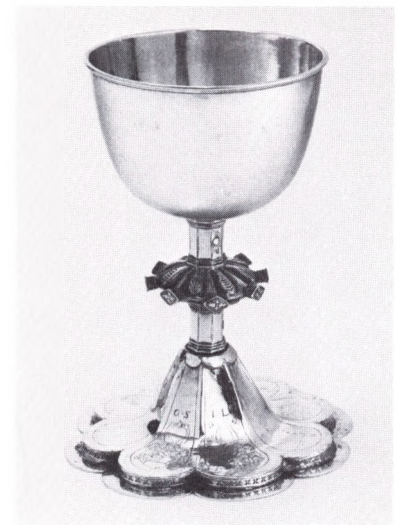
Christian IV's rigt udsmykkede kongekrone med guld, diamanter og perler m.m. var fremstillet af den odenseanske guldsmed Didrik Fuiren (eller muligvis af en af hans svende). Fuiren nævnes første gang som guldsmed i Odense 1581 og døde 1603. (A. Brandt fot., Rosenborg).

måske første advokat, Søren Rasmussen, »byens prokurator« (1639/40).

Det er nærliggende at pege på, at flertallet af de praktiserende læger i Odense netop i 1600-tallet var immigranter. Det gælder ikke blot Hartvig Lohmann fra Itzehoe og den herostratisk berømte Henrik Küster fra Rostock, men som navnene i sig selv røber også andre. Allerede familien Hamsfort kom – med Slesvig som typisk mellemed – fra Amersfoort i Holland. De bevarede gennem slægtskabs- og forretningsforbindelser linierne tilbage til Flensborg og Husum. Noget lignende gælder formentlig læge og apoteker Christopher Schultz, hvis herkomst er ukendt, men som havde drevet apotekervirksomhed i Lund, inden han nedsatte sig i Odense. I hvert fald betalte de to apotekerenker ved midten af 1600-tallet statsafgift af 11.500 rigsdaler, som var tilfaldet »udenlandske arvinger«.

Blandt de ældre tilflyttere bemærker man sig guldsmede og bankiers som Didrik Fuiren, der vist kom fra Mecklenburg, og som 1581 blev kongelig majestæts guldsmed, og den mindre kendte Didrik Wexling, hvis herkomst er ukendt. Begge bevarede forbindelser tilbage til fagkredse i Hamburg, men begge flyttede senere til København. Noget lignende gælder guldsmeden Daniel Harder, der løste borgerskab 1627, og Hans Ulrich Christeiner 1651. Blandt købmændene kom Frederik Ammerbach (vist fra Westfalen) 1612 og Hans Nielsen Chulnbrun 1617 begge via karrierer som lenskrivere. Købmændene Ulrich Blom (1630), Hans Oestmand (1613) og Hein Lucht (1654) kom alle fra Hamburg.

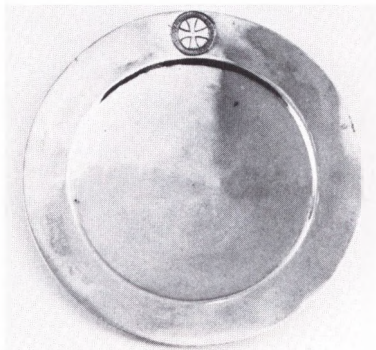
Kalken her hører til i Brudager kirke. Den er fremstillet af Odenseguldsmeden Daniel Harder og givet til kirken af Otto Skeel og Ide Lunge til Broholm. Højde 19,7 cm. Begeret er dog ikke fra Daniel Harders tid. (Wermund Bendtsen fot.).

Hjemmeberettelseskalk fra Vor Frue kirke i Odense, udført af Daniel Harder i Odense. Kalkens højde 13 cm. (Wermund Bendtsen fot.).

Denne enkle alterdisk hører til sygesættet i Vor Frue kirke og er også udført af Odenseguldsmeden Daniel Harder, der tog borgerskab 1627 og døde 1669. Hans svigerfar var guldsmed Jacob Christensen. (Wermund Bendtsen fot.).

Alt tyder på, at disse udenlandske købmænd og håndværkere er blevet smertefrit assimileret i Odense. Den yngre Cornelius Hamsforts enke, Katharina (født van der Verst), og datteren Magdalena skrev ganske vist et særpræget cirkusdansk, men under alle omstændigheder er det karakteristisk, at indvandrene knyttede sig til det odenseanske råds- og akademikeraristokrati gennem ægteskabsforbindelser, der bandt dem sammen som ærtehalm, og som i slutningen af 1620erne banede vejen til rådmandsposter og borgmesterstol. Langt vanskeligere er det at følge byens mere ydmyge kredse, men både rådstueprotokollerne og bilagene til kammerregnskaberne 1623 og 1639-41 vidner om ikke ubetydelige kontingenter af udlændinge blandt håndværkerne. Chr. Berntsen Bagger (1634) og Mathias Dappel (1652) kom fra Brandenburg, pottemager Hans Evertsen (1640) fra Lübeck, stenhugger Daniel Hoved (1654) fra Mecklenburg, snedker Matthias Grott (1633), skrædder Jacob Raede (1651) og skomager Gert Friischoster (1623) ligeledes fra Tyskland.

Dertil kom en betydelig rekruttering (som vi senere vender tilbage til) af borgere fra Sønderjylland, Nørrejylland og de fynske landdistrikter, således at vi med rimelig sikkerhed tør slutte, at begunstigelsen af indvandring fra udlandet – specielt Nordvesttyskland – og fraværet af restriktioner over for landbefolkningen på Fyn har båret frugt for Odenses vedkommende. Det er muligt, at kildematerialets ufuldstændighed eller ændringer af registreringspraksis kan være vildledende, men det efterlader et indtryk af, at trediveårskrigen rædsler i Tyskland kan have fremskyndet indvandringen 1620-50; købmænd og håndværkere har kunnet finde et fristed for deres familie og erhvervsvirksomhed i de danske købstæder, hvor de tilsyneladende forholdsvist let blev assimileret.

Fravandringen lader sig endnu vanskeligere fastslå end tilvandringen. Førlovsafgiftens ubetydelighed kan være en af forklaringerne, og skatteregnskaberne lakoniske »borte« giver ingen vejledning; det kan – som vel ikke mindst i peståret 1578/79 – skyldes dødsfald, men også bortvandring. Fraflytning eller opsigelse af borgerskab nævnes kun sjældent, 1627-54 i alt syv gange. 1627 forlod skomager Hans Flensborg og Carsten Tidemand byen, senere fulgte andre efter. 1640 opsagde købmand Peder Samsings enke sit borgerskab, formentlig efter hans død 1638, og 1654 en Peder Hansen Vibe, hvis erhverv ikke lader sig fastslå, men som kan have tilhørt den odenseanske familie af dette navn. Mest interessant – men langt fra statistisk sikkert – er det, at også bortvandringen peger mod syd og vest, sjældnere mod landdistrikterne.

Sammenfattende tør vi altså antage, at Odenses befolkning mellem 1570erne og 1630erne har befundet sig i vækst; væksten lader sig ikke

Denne fornemme drikkekande i sølv er fremstillet af Odenseguldsmeden Daniel Harder 1653. Højde 7,5 cm excl. »gækken«, der forestiller en harpespiller. Kanden rummer 1 pægl. (A. Brandt fot., Rosenborg).

behandle statistisk, men den har under alle omstændigheder været afhængig af tilvandring eller i hvert fald af en ikke ubetydelig nettotilvandring, fordi dødeligheden var så høj. Endnu ved midten af 1700-tallet balancerede fødsels- og dødsrater kun lige akkurat; og betingelserne har under ingen omstændigheder været gunstigere i 1600-tallet, selv om »pestepidemierne« efterhånden ophørte.

Adel i Odense

I 1603 kunne historieskriveren, rigskansler Arild Huitfeldt berette, at »man« – formentlig rigsrådet – 1436 anså det for godt, »at adelen skulle indflytte at bo i købstaden, særdeles sammesteds [Odense]« for at føre kontrol med Erik af Pommerns mange fremmede slægtninge, som han havde givet øernes hovedfæstninger i forlening, og deres medbragte, fremmede tropper. Huitfeldt nævnte ikke Odense – som ikke havde nogen fæstning! – men mente, at derfor boede der endnu på hans tid så mange adelsfolk i byen. Huitfeldts hjemmelsmand kan ikke fastslås – Cornelius Hamsfort eller kansler Niels Kaas? – men hans korte kommentar må opfattes som et udtryk for samtidens vurdering.

Odense husede nok adelsfolk på aftægt eller nådsensbrød, men blev aldrig som Svendborg, Assens eller Kerteminde hjemsted for et egentligt adelsproletariat, som ikke kunne svare sine forpligtelser. Huitfeldt har der-

Nærbillede af låget på drikkekanden, udført af Daniel Harder 1653. På låget ses Kirsten Munks våben, og bogstaverne tolkes: Kirsten Munk grevinde til Slesvig-Holsten. (A. Brandt fot., Rosenborg).

Historikeren, rigskansler Arild Huitfeldt (1546-1609) er her afbildet på et kobberstik af A. Haethegh 1652 efter et ældre, nu ukendt forlæg. (Sophus Bengtsson, fot., Frederiksborgmuseet).

imod ret i, at adelens tilstedeværelse i byen havde traditioner bag sig, som rakte tilbage til senmiddelalderen. Det kan blot endnu være vanskeligt præcist at drage skel mellem de enkelte adelige grupper – byadelens og landadelens – indbyrdes afgrænsninger og virkefelt over for de omfattende, økonomiske, administrative og politiske funktioner, byen var det naturlige centrum for. Vandene skiltes først klarere efter befæstelsen af det godsejerfarvede eliteadelsvælde efter grevefejden 1534-36.

At Odense i senmiddelalderen og reformationstiden har haft en byadel eller bosatte adelige, som tillige var godsbesiddere, er ikke noget specielt for byen, skønt måske nok særligt udpræget. Dels optrådte medlemmer af adelslægter vekselvis som lokale godsejere eller kongelige fogeder og som magistratsmedlemmer i Odense; dels synes adel – og prælater – netop fra midten af 1400-tallet at have »invaderet« byen, opkøbt residenser eller udlejningsboliger. Men enkelte slægter – Marsvin og Skinkel (Tinhus) – nåede allerede inden reformationen ind i den egentlige, godsejende adel og tabte således forbindelsen til byen. En søn af borgmester Peder Marsvin til Lindved, Jørgen Marsvin (død 1524), som tillige ejede Hollufgård, nåede via en kongelig høvedsmandskarriere frem til sæde i rigsrådet og lagde grunden til slægtens højadelstatus. Familierne Skinkel synes at have skilt sig ude mere etapevis, men ejede allerede kort efter århundredskiftet Egeskov, Juulskov, Skovgårde og Fjellebro.

Endnu under grevefejden skulle storkøbmanden, borgmester Mikkel Pedersen Akeleye stille tre heste til rostjenesten. Sønnen, Knud Mikkelsen, som efter studier i Wittenberg kunne smykke sig med titlen »Bachalaureus Achéleius Otheniensis«, og som tillige bevarede en gård i Odense, overtog slægtens gods Skinnerup (Ulriksholm), men erhvervede tillige ved sine ægteskaber Nedergård på Langeland og Nordskov. Sin position af solid landadel bevarede slægten gennem 1500-tallet, selv om arvedelingen efter Knud Mikkelsens død 1588 synes at have undergravet dens eksistensmuligheder; en af sønnerne, Mikkel Knudsen, ernærede sig som skibshøvedsmand, en anden, Gabriel Knudsen, blev fynsk landsdommer 1591-98 og oprettede hovedgården Krengerup, men af hans 16 børn søgte hovedparten til Skåne; kun landsdommer Torben Gabrielsen forblev på Fyn, hvor han ejede 85 tønder hartkorn i 1625. Trods sin forholdsvis beskedne status lykkedes det altså endnu Akeleyerne at vende byen og stadsadelskabet ryggen til fordel for fri, adelig godsbesiddelse; men den blev også den sidste slægt, det lykkedes for. Det er sandsynligt, at »udflytningen« kan opfattes som et socialt advancement; grænserne mellem adelig og vanbyrdig stivnede ved midten af 1500-tallet.

Af byadelige slægter blev kun familierne Mule, Kotte, Seebled og – lidt senere – Rosenvinge tilbage, og netop deres grænseplacering røber de nye

sociale afstande. I 1553 lykkedes det den navnløse Bogenseadelsslægt at forsvare sit adelskab, skønt bosat i købstaden; men navnlig borgmester Hans Mules lange og konfliktfyldte tilværelse kaster skarpt lys over sagen og kræver derfor mere fordybelse. Som øksnekøbmand og kreditorforbindelse i Odense var Mule særdeles nyttig for kronen, ikke mindst i den finansielt vanskelige periode under og efter den nordiske syvårskrig, men Hans Mules uregerlige temperament og sammenstød med adelige bidrog både til, at han løb sig mange staver i livet, til anerkendelser og til ydmygelser.

Allerede 1561 var Hans Mule, »borger i Odense«, kommet for skade at begå et drab. Slægten besværede sig over, at han blev retsforfulgt af sandemænd for bytinget i Odense, skønt vitterligt adelig. Kancelliet godtog adelskabet og henviste sagen til rettertinget, og kongen eftergav ham endda bøden, da han påstod at have stillet den dræbtes slægt tilfreds. Det sidste benægtede enken dog og føjede fnysende til, at »der sker hende et hovmod efter det andet over den skade, hun fanget haver«. Hans Mule måtte have en næse af kancelliet, for »at kongen kan blive fri for mere overløb i denne sag«. I tillid til sin position og sine forbindelser havde Hans Mule altså ikke undset sig for at sparke nedefter.

Men navnlig tørnede Hans Mule gang på gang sammen med de »onde« Brysker, Eiler på Langesø og Carl på Margård. 1569 overfaldt og sårede han »uden al redelig årsag« Eiler Bryske; Hans Mule blev arresteret og synes at have måttet gå i landflygtighed. Endnu 20 år senere overfaldt broderen Carl Bryske efter en åbenbart animeret bryllupsfest en søndag morgen Hans Mule og raserede hans hjem; der måtte en »kontrakt« – formidlet af regeringen (Niels Kaas?) – til, før Carl Bryske lovede ikke i irritation at »lade sig forføre på« Hans Mule, der til gengæld opgav unødige trætter. Alligevel tog Carl Bryske sig endnu 1596 selv til rette i en gældssag, som ikke direkte angik Hans Mule; og denne begærede til gengæld rettertingets beskyttelse under påberåbelse af sin alderdom, af sin rostjenestepligt og af den omstændighed, at han havde været en af landets højest ansatte skatteydere.

Hans Mules argumentation 1596 bevægede sig stadig på grænsen af adelig og borgerlig status. Han havde 1589 måttet lide den tort, at kancelliet forholdt Carl Bryske, at det ikke sømmede sig for en adelsmand at overfalde majestætens undersåtter. Selv om både Hans Mule og flere af hans slægtninge lejlighedsvis smykkedes med adelstitel – »ærlig og velbyrdig« – og oprådte i rostjenestetaksationerne, sporer vi lige så hyppigt de sociale afstande. Allerede kort efter drabssagen havde han modtaget Biskopsengen uden for Odense som len af kronen, og senere føjedes Sanderumgård til; at der var tale om en betydelig gestus – både til glæde for øksnekøbmanden og kronen – fremgår af, at han herefter skulle tjene riget med »en gerust hest«.

Jacob Bircherods tegning herover viser et mindesmærke over rigskansler Jørgen Marsvin (død 1524) og hustruen, Anne Passow. Mindesmærket har været i Vor Frue kirke. (E. Panton fot., Odense Centralbibliotek, Lokalthistorisk Afdeling).

På dette udsnit af Frans Hogenbergs stik af Frederik II's ligbegængelse 1588 ses bl.a. den fynske adelsmand Eiler Bryske til Dallund (1541-1614). Det er dog næppe noget portræt, Hogenberg her har søgt at lave. (Kirsten Nannestad fot., Frederiksborgmuseet).

Men først 1581-82 tog Hans Mule tilløb til at skabe sig sit eget gods. Fra kronen erhvervede han dens rettigheder i to jordegne gårde i Nislev (Otterup sogn) med ret til at tilhandle sig ejendomsretten, og først 1591 – da Hans Mule belavede sig på at lægge op – ansøgte han regeringen om fritagelse for skat og om at måtte nyde adelige privilegier. Alt blev bevilget.

Først nu kunne han skrive sig til Nislevgård; velstående og mæt af dage kronedes den sociale ambition. Hans Mules lange karriere – han døde 1602 – havde bevæget sig på grænsen af formelt adelskab, og den bar spor af sociale aversioner. Interessant nok satte han 1591 selv grænsen ved udtrykkeligt at love at afstå fra professionel handel, som ikke længere anstod sig for en adelsmand. Lige så iøjnefaldende er det, at Hans Mule endnu ved valget af den lille Christian IV i Odense 1580 optrådte blandt den fynske adel i modsætning til den øvrige Odenseadel – men at Mulerne til gengæld savnedes ved tronfølgervalget 1608. Den voksende adelige eksklusivitet førte også til, at den odenseanske byadel – Mulerne indbefattet – savnes i alle de akter, som angår den fynske adels landemode 1547-1621, og at der ikke stiftedes en eneste ægteskabsforbindelse på tværs af skellene; til gengæld er det også påfaldende, at disse slægters – Mule, Kotte, Seeblad og Rosenvinge – ægteskabsforbindelser meget snævert holdt sig inden for deres egne cirkler, indtil rådmandskredsen blev brudt op.

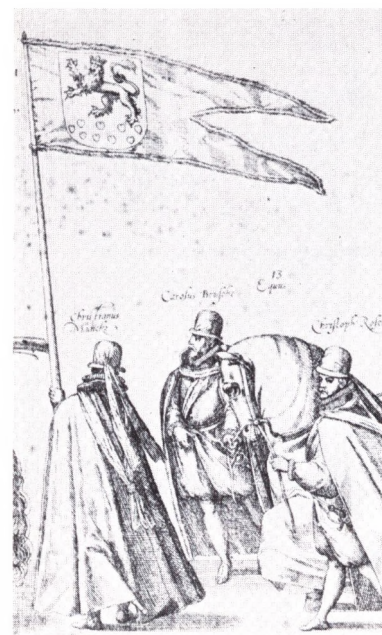

Slægterne Kotte og Seeblad udskiltes – måske takket være kvæghandelen – fra den privilegerede godsbesiddelse i sidste halvdel af 1500-tallet; selv Mulerne kunne i begyndelsen af 1600-tallet ikke længere opretholde besiddelsen af Nislevgård, som omkring 1614 blev offer for statholder Breide Rantzaus glubende godshunger; det var kun ubetydelige godsmængder, Hans Mules tre sønner, Claus, Jørgen og dr. Jens Mule, kunne mønstre 1625 (jfr. tabel 4.9); adelskabet kunne ikke længere opretholdes, selv om rådmand Jørgen Mule endnu 1627 protesterede mod at have overtrådt det luksusforbud, som stadig gjaldt for borgerlige bryllupper; han ernærede sig som købmand, broderen Jens som læge og den tredje bror, Claus Mule, vel nærmest som lokal, juridisk rådgiver for rigskansler Jakob Ulfeldt og som rentier. Til gengæld har både C. T. Engelstoft og Svend Larsen kraftigt betonet, at tendensen til at give de unge en uddannelse, som var beslægtet med den unge adels, slog meget tidligt igennem i Odenseadelen – tidligere end i rådsaristokratiet i øvrigt – selv om det »kun« indbragte dem borgerlige løbebaner. Lige så iøjnefaldende er det, at døtrene allerede fra omkring 1600 giftedes ind i præste- eller embedsmandsslægter. De sociale ambitioner slog ikke igennem, og vejen førte ikke længere normalt tilbage til rådsaristokratiet.

Selv om Odenseadelen gjorde, hvad den kunne for at bevare blodet blåt, blev båndene til den godsbesiddende adel skåret over efter grevefejden. Den egentlige adel havde, både hvad angik ægteskabelige forbindelser og standspolitisk virksomhed, lagt afstand mellem sig og den tilbageblevne Odenseadel. Dette betød derimod ingenlunde, at de erhvervsmæssige, økonomiske, kulturelle eller – undertiden – venskabelige forbindelser ikke blev opretholdt, eller at Odense mistede sin betydning som centrum for den fynske adels standspolitiske virksomhed. Tværtimod.

Uden her at kunne gå i enkeltheder kan der dog være grund til at fremhæve den godsejende adels hastigt stigende, aristokratiske eksklusivitet fra sidste halvdel af 1500-tallet. Selv om enkelte adelsslægter – Rønnow, Bryske, Hardenberg, Brockenhuus, Friis og Urne – allerede fra reformationstiden var toneangivende på Fyn, var denne landsdel ikke som andre blevet »hærget« af den godshungrende højadels godssamling i senmiddelalderen; det fynske adelsgods prægedes endnu ved midten af 1500-tallet af en forholdsvis talrig, lavættet adel, af mindre og endnu langt fra velarrunderede adelsgodser og endelig af ganske stor social mobilitet mellem adel og bondestand.

Sin rostjeneste – den eneste modydelse for privilegierne – stillede adelen fra reformationstiden groft taget efter størrelsen af sit gods, fra omkring 1600 endda med stigende nøjagtighed. Rostjenestetaksationerne er ikke ubetinget

På dette udsnit af Hogenbergs stik fra Frederik II's ligbegængelse 1588 ses bl.a. Carl Bryske (1547-1613). (Kirsten Nannestad fot., Frederiksborgmuseet).

Tabel 4.9: Odenseadelens rostjeneste 1535-1638.

Person	1535	1539	1554	1556	1558	1574	1587/88	1609	1617	1624	1625	1638
	Antal heste											Tønder hartkorn
Laurids Kotte } Jørgen Kotte }	1	1	1	1	1	-	-	-	-	-	-	-
Knud Jørgensen Seeblad	-	-	-	1	1	1	-	-	-	-	-	-
Christian Mule	-	-	-	1	1	-	-	-	-	-	-	-
Hans Mule	-	-	-	-	-	2	2	-	-	-	-	-
Claus Mule	-	-	-	-	-	-	-	0	1	1	39	-
Jens Mule	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	112	-
Jørgen Mule	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	20	35

Kilde: Rigsarkivet, Danske Kancelli B 96, rostjenestetaksationer på adelen; Danske Kancelliregistranter 1535-50, s. 11-12; Tegnelser over alle Lande fra 1538, s. 227-29.

nogen god kilde til belysning på regionalt plan af adelens indbyrdes godsfordeling, fordi en godsejer kun skulle lade sig taksere i én landsdel; taksationerne indfangede således nok den lokale adel, men ikke de store godsmagnater med besiddelser i flere landsdele. For Fyns vedkommende viser tabel 4.10 dog, at den solide landadel – trods stor udskiftning siden borgerkrigen – endnu dominerede øen ved midten af 1500-tallet, i højere grad end landet som helhed. Men tabellen viser også, at den polarisering af de mindre godsbesiddere – lavtættede adelige, sociale tabere, enker og jomfruer – over for den godsejende adelselite, som foregik over hele landet mellem 1580erne og 1625, ikke mindst har fundet sted på Fyn.

Tabel 4.10: Adelenes rostjeneste 1551-1625.

Taksation antal heste	Fyn 1558		Hele landet 1551-58		Fyn 1587/88		Hele landet 1587/88		Fyn 1625		Hele landet 1625	
	Personer	Heste	Personer	Heste	Personer	Heste	Personer	Heste	Personer	Heste	Personer	Heste
0 -1	0	0	11	3	16	5	12	3	53	7	43	8
1½-2	83	63	67	49	68	58	67	55	22	14	32	23
2½-4	16	31	17	33	13	29	19	37	12	19	15	26
4½-6	0	0	3	8	3	8	2	5	4	11	4	11
6½ -	1	6	2	7	0	0	0	0	9	49	6	32
I alt	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Samlet antal personer takseret	82		481		82		486		80		474	
Samlet taksation antal heste	147		915		123		817		170		871½	

Kilde: Rigsarkivet, Danske Kancelli B96, rostjenestetaksationer på adelen, jfr. Knud J.V. Jespersen: Rostjenestetaksation og adels gods, s. 282 og 294.

Årsagerne er langt fra entydige; man har peget på, at den fynske adels ømæssige solidaritet, som afspejledes i Fyns vedtægter (1473, 1492 og 1547), kan have medvirket til at bevare middelalderens godsstrukturer; måske har også specielle sociale forhold, som vi dårligt nok kan indkredse, gjort sig gældende. Til gengæld bør det også fremhæves, at perioden fra freden i Stettin 1570 til 1625 ikke var den ubrudte økonomiske vækstperiode, man ofte har antaget; storlandbruget – og dermed også byernes købmandshuse – rantes gentagne gange af kriser, som de store og kapitalstærke godsejere bedre magtede end de små. Meget tyder på, at den adelige gældsstiftelse netop tog fart efter 1570, men også på, at mange adelige kastede sig ud i bevidst og usund spekulation i lån og kautioner, til syvende og sidst med henblik på den hartkornsgevinst, der var så nært forbundet med den adelige, sociale prestige. De fuldstændigt ændrede godsstrukturer ved 1625 kan være et produkt af disse processer.

Mange kuldsejlede undervejs; for andre lykkedes det at bevare skindet på næsen. Blandt det fynske galleri af gælds- og godsspekulanter udmærkede f.eks. Truid Bryske til Langesø, Frederik Markdanner til Rønningesøgård, Claus Brockenhuus til Broholm og Eiler Høg til Dallund sig ved deres totale forlis fra 1620'erne; andre – brødrene Frederik Qyitzow til Qyitzowsholm (Hofmansgave) og Eiler Qyitzow til Lykkesholm – overlevede eller var i stand til at trække krisen i langdrag. De egentlige vindere blev et fåtal af »landsdækkende« storgodsejere, rådsaristokratiet, hvem det lykkedes at ophobe umådelige mængder af gods både ved køb og arv. Højadelens lokale besiddelser kan netop ikke skilles ud, men som eksempler kan det nævnes, at statholder Breide Rantzau ved sin død 1618 havde føjet ni fynske godser til Rantzausholm, som han overtog 1582, Hans Lindenov »den rige« til Iversnæs (Wedellsborg) (død 1642) ejede 1638 4.700 tønder fynsk hartkorn og Jørgen Brahe til Hvedholm 2.000 i 1625.

Det adelsoligarki, vi møder i Christian IV's første årtier, er således strukturelt ganske anderledes opbygget end den jævne godsejeradel, som 1473 og – i udvidet skikkelse – 1492 fik kongemagten til at stadfæste Fyns »vilkår«, og som 1547 atter opnåede en udvidet stadfæstelse af Christian III. Den fynske adels årlige »landemoder« i Odense tyvendedagen efter jul bestod ganske vist ubrudt over de nær ved 200 år, der er tale om; landemodet bestod som standspolitisk organisation, men ændrede i høj grad indhold og funktion over det lange tidsrum og i takt med adelens egen sociale og økonomiske forvandling.

Kansler Johan Friis' karakteristik 1547 af de gamle artikler som »adelens udi Fyn privilegier ... om politi udi Fyn, hvorledes holdes skal« er meget dækkende. De fastslog særdeles håndfast jorddrotternes rettigheder og regu-

Den fynske storgodsejer, rigsråd og statholder Breide Rantzau (1556-1618) var også blandt deltagerne i Frederik II's ligbegængelse, fremgår det af Hogenbergs stik. (A. Brandt fot., Frederiksborgmuseet).

Prædikestolen i Stenløse kirke er et træskærerarbejde fra 1584. I arkadefelterne ses giverner, Otto Brockenhuus' og Katharina Venstermands våben. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

lerede hårdhændet fæsternes pligter og råderum – »en udpræget klasselov«, snerrede historikeren Aksel E. Christensen. Ligesom i de omtrent samtidige lollandske »vilkår« nærmede man sig det, som kort tid senere på den sjællandske øgruppe udviklede sig til fæsternes vornedskab – fæsterens og hans arvingers pligt til at forblive på godset som arbejdskraft – men vedtægterne må først og fremmest opfattes som symptom på, at godsejerne efter senmiddelalderens godskriser på ny forsøgte at stramme deres økonomiske og retlige greb om fæstebønderne.

Den adelige korporatismes tilblivelse har sin plads i middelalderen, men den fik mest faste former på Fyn. Ligesom snapstinget i Viborg og det slesvig-holstenske ridderskabs »omslag« i Kiel udviklede den fynske adels landemode, som første gang nævnes 1443, sig i nær tilknytning til årets første og bedst besøgte landstingssession, som også hyppigt benyttedes til offentliggørelse af politiske beslutninger, love og forordninger, ved helligtrekongersdag eller efterhånden tyvendedagen efter jul i Odense; uden at der nogen sinde opstod nogen formaliseret institutionel forbindelse, knyttedes de adelige landemoder fra første færd til landstingene; forbindelsen beroede snarest på adelens interesse i landstinget som værning og som forum for dens godskonflikter. Allerede håndfæstningerne 1513 og 1523 foreskrev da også, at landsdommerne skulle være adelige, selv om landsdommerne indtil 1600 oftest var lavættede eller godsfattige adelsmænd – Verner Svale til Bispbo, Morten Brok til Barløse og Gabriel Knudsen Akeleye til Krengerup er fynske eksempler.

Hvor regelmæssigt, hvor hyppigt eller hvor talstærkt den fynske adel – 70-80 personer – mødte op til landemode i Odense, ved vi ikke: Møderne omtales kun sporadisk, og når de omtales, fandt de meget hyppigt sted i sortebrødreklostrets »port« eller »stue«; et fast hjemsted fik adelen først langt senere. At der til landemødet og landstingsmødet tidligt knyttedes store og tilsyneladende brogede markeder, kan ikke undre os; her mødte jo et købedygtigt publikum. Vigtigere i den aktuelle sammenhæng er det, at landemoderne – atter ligesom i Kiel og Viborg – fra første færd blev benyttet til opgørelse af terminsforretninger – »fandens fødselsdag« – og at de tillige gav adelen muligheder for standspolitiske diskussioner, afgørelse af ellers vildtvoksende indbyrdes konflikter osv.

Netop som standspolitisk og selvdisciplinerende organ var landemoderne vigtige, specielt da det sluttede øsamfund, sociale forhold og måske også andre faktorer gav den fynske adel betingelser for at opbygge en korporation, som var stærkere end de øvrige landsdeles. At den fynske adel i foråret 1547 forelagde Christian III en ganske drastisk udvidelse af de 55 år gamle vedtægter, beroede efter alt at dømme på et sammentræf af mange omstæn-

digheder. Misvækstår 1545-46 har sikkert spillet en rolle, men dertil kom til lige, at regeringens forsøg på at modernisere og centralisere forvaltningsapparatet ved lensreformer og på at skærpe adelens rostjenestepligt, som adelen hidtil havde betragtet som et internt bevillingsanliggende under statslig kontrol, mødte modstand i adelskredse, som i forvejen havde været hårdt belastet af ekstraordinære skatter og lån 1542-51 til afvikling af gælden efter grevefejden og til militære formål.

Den spegede situation 1546 og de følgende år krydrede utvivlsomt yderligere ved personlige konflikter og aversioner og ved »kiv, slag eller trætte« mellem adelige indbyrdes. Meget kan tyde på, at de »stolte« Urner har haft et horn i siden på kansleren; det hindrede blot ikke formelige fejder mellem Jørgen Urne til Hindemæe og hans fars fætter, Christoffer Urne til Rygård. Den sidste formastede sig endda i fuldskab til offentligt at beskyldte Johan Friis for at have forgivet hans morbror, Roskildebispens Joachim Rønnow, og at true med, at »derfor skal ild og rød lue [på ny] gå over Danmark«.

Regeringen og rettertinget slog hårdt ned på disse affærer, ikke mindst på Christoffer Urne, som 1549 blev dømt æreløs for sine beskyldninger mod Friis og til ubestemt »hægte og forvaring« for at forebygge videre »landsskadelig virksomhed«. Skrækken for en gentagelse af borgerkrigen sad regeringen dybt i blodet, og samtidig viste konflikterne på Fyn, hvor vanskeligt det endnu var et opretholde selvdisciplinen i uregerlige adelskredse. Vedtægtsændringen 1547 foreskrev derfor også årlige landemoder i Odense med mødepligt til afgørelse af indbyrdes adelige konflikter; den pålagde de kongelige lensmænd og fogeder at respektere landemodets afgørelser og foreskrev en bøde på 20 mark og en tønde fynsk mjød for ulovlig udeblivelse.

Ikke for ingenting karakteriserede Johan Friis denne drastiske vedtægtsfornyelse – som omhyggeligt blev opbevaret både i rigsrådets arkiv og i arkivet på Hesselager – som den fynske adels privilegier til at søge landemode; den blev »læst« på landstinget i Odense 1548 og derefter indprentet den »menige almue«. Til overflod udstedte den fynske adel på landemodet 1550 et forpligtelsesbrev om at overholde landemodeforskriften. Brevet har nærmest form af et middelalderligt »sammensværgelsesbrev«, men navnlig overskred det vedtægten ved at inddrage de kongelige lensmænd under forpligtelserne og ligeledes deres konflikter med adelige.

Med det årlige landemode i Odense havde den fynske adel således skabt et organ til opretholdelse af den adelige selvdisciplin, men også med meget vidtgående – og i virkeligheden retligt tvivlsom – selvjurisdiktion over for den kongelige administration og domstolene. Den regionale afgrænsning og Odenses centrale placering havde på ny givet adelen enestående betingelser

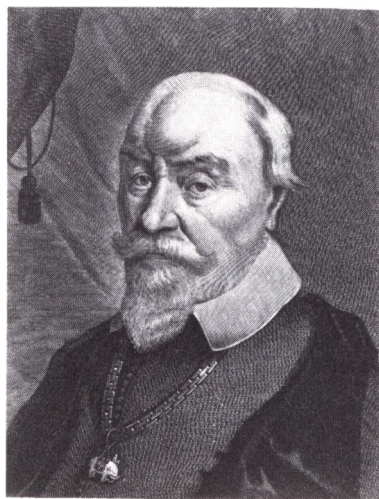

Den latinske indskrift på prædikestolen i Stenløse kirke fortæller, at Otto Brockenhuus og hans hustru, Katharina Venstermand, har givet den, og at den levende Guds rette lærdomme skal lyde derfra! Hele prædikestolen ses overfor. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Over døren i Nørregade 15 sidder endnu en stentavle med en ejer, Heltig Hardenbergs Jædrene og mødrene våben – også her har der engang boet fynske adelsfolk. (E. Panton fot.).

Kobberstik af A. Hæckewegh efter forlæg af Abraham Wuchters, forestillende rigsråd Mogens Kaas (1570-1656) til Støvringgård. (Pacht og Crone fot., Frederiksborgmuseet).

for opretholdelse af sin korporatisme under ændrede ydre vilkår. Landemodet synes i sidste halvdel af 1500-tallet at have fungeret regelmæssigt og formentlig nogenlunde efter hensigten. Først 1622 påstod den noget vidtløftige kongelige historieskriver Claus Christoffersen Lyschander, at landemodet vel mødtes årligt »med et stort banquet ... og glædelig omgængelse i nogle dage«, men at det befandt sig i forfald på grund af »den sidste, onde, bange og syndige verdens alder«.

Vi kan gætte på, at Lyschanders sidste bemærkning sigtede til den omfattende adelige spekulation og gældsstiftelse, som netop fra 1618 – i forbindelse med verdensomspændende landbrugs- og handelskriser – nærmede sig kaos eller katastrofe for adelen. En række ledende, fynske adelsmænd (17 i alt) vedtog derfor på landemodet 1621 en opstramning af vedtægten, som indskærpede mødepligten, og bøden blev dyrtidsreguleret. Ud over lensmændene deltog også enkelte af den fynske adels kommende mænd, Henning Valkendorf til Bramstrup, Jørgen Brahe til Hvedholm, Erik Bille til Kærsgård samt »jyden« Steen Rodsteen, en kendsgerning, som understregede alvoren i den opstramning, vedtægterne havde fået. Indskærpelsen faldt blot tidsmæssigt på tærsklen til landemodets sidste og mest dramatiske fase.

Set fra centralt hold var landemodet tilsyneladende et ypperligt organ til bevilling af de efterhånden ordinære kontributioner, som først kejserkrigen og senere finansmiseren i Christian IV's senere år medførte i forbindelse med etableringen af en stående hær og krigen mod Sverige 1643-45 og 1657-60. Landemodet forhandlede i 1627 for første gang om indkvartering af fremmede, hvervede tropper, men fremfor noget medførte oprettelsen af landkommissariatet 1638 og hartkornskontributioner 1638-42, at adelsmøderne forvandlede til repræsentative organer. Da landkommissariatet institutionaliseredes 1645, kom adelsmøderne – stadig ofte i forbindelse med landemodet – til at fungere som bevillingsorgan og politisk baggrundsgruppe helt frem til møderne i vinteren 1657.

Det er tydeligt, at den fynske adel ofte demonstrerede betydeligt stærkere konservatisme og defaitisme end de andre landsdeles, mest tydeligt i den desperate situation efter Torstenssonfejden, 1645. Den gamle Christian IV havde allerede under krigen kritiseret rigsmarsk Anders Billes militære dispositioner, men kastede sig nu over både ham og den anden fynske rigsråd, Mogens Kaas til Støvringgård, fordi den fynske adel vægrede sig ved de nødvendige bevillinger; adelen – med Jørgen Brahe i spidsen – bebrejdede til gengæld de to råder, at de varetog standsinteresserne ilde. Anders Bille havde efter en militær – og profitabel – karriere i trediveårskrigen 1627 slået sig ned på Damsbo; hans militære kompetence havde 1642 gjort ham selvskreven til posten som rigsmarsk, men samtidig havde han hurtigt opnået en

position blandt den fynske adel, som tilsyneladende kunne true naboen (og den inkarnerede civilist) Jørgen Brahes, Fyns »konge«; ironisk nok udnævnte Christian IV i november 1644 omsider Jørgen Brahe til rigsråd. Den fynske adels konservatisme og påholdenhed markeredes på ny 1651-53 ved gennemførelsen af en reduceret hærordning og atter med Jørgen Brahe i spidsen.

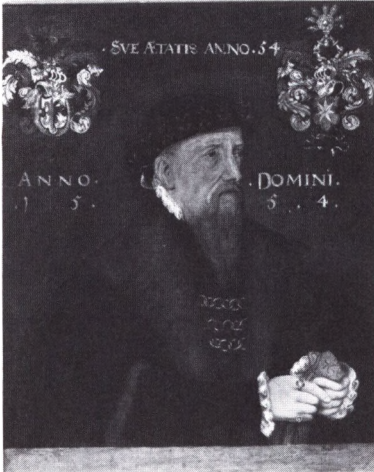
Af indlysende grunde mistede det adelige landemøde i Odense sin berettigelse med indførelsen af enevælden 1660, selv som selskabelig institution. Men landemødets lange historie demonstrerer meget klart, hvorledes den fynske adel under specielt gunstige geografiske og kommunikationsmæssige betingelser havde formået ikke blot at opbygge en standsorganisation uden sidestykke i andre landsdele, men også, at den under vilkår, som ændrede sig, var i stand til at give landemødet fornyet indhold og funktionsduelighed. På den anden side er det ejendommeligt, at adelen først i den kritiske fase – i 1634 – skaffede sig varigt husrum i Odense ved at købe familien Podebusks gård på Sct. Knuds kirkegård. Den havde ganske vist allerede 1625 forgæves forhandlet om køb af Claus Brockenhuus' gård i Odense, men havde hidtil været henvist til at henlægge landemoderne til sortebrødreklostret, byens rådhus og domhus.

Det er ikke rigtigt, at den fynske adel først i 1600-tallet var nødt til at skaffe sig passende boliger i Odense i forbindelse med landemødets institutionalisering. Adelen »invasion« af Odense rakte tilbage til 1400-tallet, og både dens tætte forretningsmæssige forbindelser til byen og landemødeinstitutionen kunne tale for køb af faste residenser i byen. Vi kan imidlertid nu ikke længere kortlægge dem fuldstændigt for 1500-tallets vedkommende. Den vordende kansler, Johan Friis, kunne holde sig til Dalum kloster, som han allerede 1529 havde fået livsvarigt forleningsbrev på, og embedsmænd som lensmændene Anders Emmiksen til Stensgård, Jacob Hardenberg til Hvedholm og rigskanslerne Antonius Bryske til Langesø og Jørgen Henningsen Qvitzow til Sandagergård sørgede for at skaffe sig boliger i sortebrødreklostret 1539-41.

Symptomatisk er det, at Breide Rantzau straks efter erhvervelsen af Rantzausholm købte en ejendom i Odense 1582 af Christoffer Skriver og Niels Skriver og endda opnåede kongelig fritagelse for jordskyld og skat. Allerede et par år tidligere forhandlede kongen med den gamle rigsråd Jørgen Marsvin om køb af hans gård, som skulle ryddes i anledning af den forestående hyldningsfest; den blev senere takseret til 500 daler. At det har været et almindeligt fænomen, fremgår til overflod af, at kongen forud for festen meddelte rigsmarsk Peder Gyldenstjerne, som var udstationeret i Odense, at de borgerlige huse ikke forslog til indlogering af de fremmede gæster; han

Rigsråd Jørgen Brahe er her afbilledet på et kobberstik af J. Haas 1753 efter en tegning af P. Cramer. Jørgen Brahe kaldtes »den lille konge på Fyn« og var også både storgodsejer og lensmand. 1638-42 var han landkommissær, og 1644 udnævntes han til rigsråd. (Det kgl. Bibliotek).

Rigskansler Antonius Bryske (ca. 1500-66) til Langesø er her malet 1554, formentlig af Jacob Binck. (Sophus Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

havde derfor forhandlet med adelen om logi i dens gårde, hvad den også »for størstedelen« havde indrømmet ham: Det drejede sig bl.a. om arvingerne efter landsdommer Verner Svale til Bispbo (død 1560), Frands Urne til Hindemae, Jens Baad til Tiselholt, Knud Mikkelsen Akeleye til Skinnerup og Johan Bockholt til Klingstrup.

At listen ikke er udtømmende, ved vi både fra skriftlige kilder og bygningslevn; i det mindste har både Friiserne, Billeerne og den forretningskyn-dige Morten Skinkel til Østrupgård haft ejendomme i Odense. Men først 1600-tallets større kilderigdom tillod Svend Larsen nogenlunde at kortlægge den fynske adels ejendomme i Odense, 21 i alt. Med rette hæftede Svend Lar-sen sig ved de adelige gårdes rige udstyr, men kun få har overlevet efter-tidens forfald og vandalisme; hertil kan vi – med byens »skattetopografi« i erindring – føje, at de »ærlige og velbyrdige« adelige sandelig ikke bosatte sig hvor som helst, men udelukkende i de gader, hvor byens spidser (og største skatteydere) også residerede. Om forfaldet, som Svend Larsen konstaterede, hvad 1600-tallet angik, entydigt kan sættes i forbindelse med adelens vok-sende gæld til Odenseborgere, eller om den politiske krise og landemodets endeligt efter enevældens indførelse også har spillet en rolle, får stå hen. Håndfaste kendsgerninger var det, at Erik Kaas til Gelskov, Henning Val-kendorf til Glorup, Erik Qyitzow til Sandagergård og Henning Pogwisch til Hollufgård alle omkring 1660 måtte sælge deres ejendomme i Odense af øko-nomiske grunde. Adelen gyldne tid i Odense var under alle omstændig-heder forbi for bestandig; at enkelte adlede borgere med hartkornsinteresser fortsat kunne bosætte sig i Odense, beroede sikkert nok så meget på deres embedsvirksomhed i den enevældige kongemagts tjeneste.

5 · Bystyre og forvaltning

De landspolitiske rammer

Inden vi nærmere fordyber os i Odenses bystyre og forvaltningsmæssige forhold i tiden 1560-1660, vil det være hensigtsmæssigt at kaste et kort blik på de landspolitiske rammer omkring købstadsstyret.

Politisk set var Danmark ved statsomvæltningen i 1536, da den nye konge, Christian III, med støtte fra de verdslige rigsråder likviderede den katolske kirkes politiske indflydelse i Danmark, blevet et ægte dyarki, dvs. en styreform, der byggede på politisk magtdeling mellem kongen og rigsrådet. Det sidste bestod af 10-20 medlemmer, der alle tilhørte den verdslige højadel. De var valgt til deres post på livstid. Disse to elementer, kongemagt og rigsråd, var derefter de eneste, der betød noget på landspolitisk plan, og de delte magten efter retningslinier, der formelt var afstukket i den vigtige herredagsbeslutning fra efteråret 1536 og i de håndfæstninger, som kongerne måtte underskrive i forbindelse med deres valg. Således forblev Danmarks forfatning, indtil statsomvæltningen i 1660, hvorved det arvelige, enevældige monarki blev indført, gjorde en brat ende på den. Men i den periode, det her drejer sig om, var dyarkiet – en form for konstitutionelt monarki – den landspolitiske virkelighed, hvori også købstædernes styrelse indgik.

I dette system blev væsentlige politiske beslutninger truffet af konge og rigsråd i forening. Det gjaldt eksempelvis beslutninger om krig og fred og om udskrivning af skatter. Regeringens daglige leder var kongen, der dog ifølge forfatningen til sin hjælp skulle have en række rigsemedsmænd, udpeget blandt rigsråderne. Disse, der nærmest havde status af en slags ministre, forestod forskellige sider af den daglige administration.

Således var kongens kansler – eller den danske kansler, som han også kaldtes – kongens nærmeste rådgiver og leder af centraladministrationens eneste ekspeditionskontor, Danske Kancelli, der var administrationens centralnervesystem. Kansleren var uden sammenligning regeringens mest centrale person – en stilling, der ikke blev mindre betydningsfuld af, at han tillige var kontaktperson mellem kongen og rigsrådet, når politiske spørgsmål skulle forhandles.

Rigshofmesteren var efter kongen regeringens fornemste person. Han

ledede normalt rigsrådets forhandlinger, og i regeringen var finanserne hans særlige område. Derfor var han også en slags daglig leder af det eneste andet regeringskontor, Rentekammeret, der tog sig af skatteopkrævning, lensindtægter og regnskabsrevision og desuden holdt rede på statens udgifter. Dette kontor havde dog kun i meget begrænset omfang selvstændig ekspedition. Hovedreglen var, at sagerne ekspederedes gennem Danske Kancelli. Skønt rigshofmesteren i rang var den fornemste, nåede hans reelle politiske indflydelse dog normalt ikke op på siden af kanslerens. Denne var uden sammenligning regeringens politiske og administrative sværvægter.

De øvrige rigsembeds mænd – ministre, om man vil – var rigsmarsken, hvis ansvarsområde var de landmilitære styrker, rigsadmiralen, som havde ansvaret for de sømilitære stridskræfter, og rigens kansler, hvis område var justits- og retsvæsenet. Han ledede således arbejdet i det kongelige retterting, rigets højeste domstol. Først relativt sent i perioden fik rigens kansler dog rang af rigsembedsmand, og ligeledes ret sent blev det en forudsætning, at han skulle være medlem af rigsrådet.

Det var dette politiske system, der dannede rammen omkring også de danske købstæders forvaltning, og det var dette – fra vort synspunkt ret primitive – centrale administrationsapparat, som den tids Odenseborgere kom i berøring med, når de i forskellige anledninger henvendte sig til eller fik henvendelser fra de centrale myndigheder.

I vore dage er centraladministrationen nærmest ensbetydende med regeringskontorerne på og omkring Slotsholmen i København. Sådan har det ikke altid været. Går vi tilbage til tiden inden reformationen, var kongemagten – og dermed regeringen – ambulerende, dvs. den drog omkring i landet med skrivere, embedsmænd, arkiver og det hele og regerede derfra, hvor den aktuelt befandt sig.

Også Odense var på de tider i lange perioder sæde for regeringen (jfr. bind 1). Men fra Christian III's tid blev København i stigende grad regeringens faste sæde og kongens residensstad. København blev administrationens egentlige centrum, mens landets øvrige store byer – herunder også Odense – blev egentlige provinsbyer. Baggrunden derfor var i første række centraladministrationens stigende omfang og mere og mere sammensatte karakter, der efterhånden gjorde det uhensigtsmæssigt at flytte rundt på de støt voksende arkivmasser og det stadig mere omfangsrige embedsapparat. Københavns centrale beliggenhed ved Øresund – rigets vigtigste vandvej – og byens blomstrende handelsliv gjorde staden til et naturligt administrativt centrum. Efter reformationen var der derfor ingen som helst tvivl om, at København var hovedstaden – kongens by – mens Odense var provins, selv om byen med sine ca. 5.000 indbyggere var blandt rigets største bysamfund.

Centraladministrationen var derfor for 15-1600-tallets odenseanere et temmelig fjernt begreb, både geografisk og på andre måder. Langt mere nærværende var den centrale administrations lokale repræsentant, lensmanden på Odensegård. Han havde fast ophold i byen, og fra Odensegård – det tidligere Sct. Hans kloster – styrede han på kronens og regeringens vegne sit len, Odensegård len, der også omfattede Odense by. Landet var nemlig inddelt i en række lokaladministrative områder, len – efter 1660 omdøbt til amter – og i spidsen for hvert af disse stod en adelig lensmand som regeringens lokale repræsentant over for lenets befolkning. Han spillede ligeledes en vis rolle i byens forvaltning, og det var først og fremmest gennem ham, byens kontakter med regeringen foregik.

Uden at gå i detaljer vil det på dette sted også være rimeligt med nogle få bemærkninger om selve statsmagts væsen og udvikling i perioden 1560-1660. Sagen var nemlig den, at begrebet statsmagt havde et ganske andet indhold ved periodens slutning end ved dens begyndelse. Denne udvikling havde væsentlig indflydelse på købstadsstyrelsernes forhold til staten.

Kortest – men til gengæld lidt slagordsagtigt – kan statsmagts udvikling beskrives som udviklingen fra domænestat til skattestat, fra et decentraliseret, ikke-bureaukratiseret magtsystem til et centraliseret, bureaukratisk og tydeligt hierarkiseret magtsystem, der fandt sit politiske udtryk i enevældens indførelse 1660.

Endnu ved midten af 1500-tallet var domænestatsprincippet absolut bærende i dansk statsliv. Kort beskrevet indebar dette, at statsmagten skulle »leve af sit eget«, dvs. klare sig for de indtægter, der flød fra kronens traditionelle indtægtskilder: Det udstrakte krongods og diverse toldindtægter. Kun i helt ekstraordinære situationer, f.eks. under krige, kunne staten gribe til så ekstreme midler som direkte beskatning af befolkningen. Men under normale forhold skulle statsmagten klare sine udgifter uden at gå til sådanne yderligheder. Følgelig var »den offentlige sektor« ganske lille og det statslige administrationsapparat beskedent, baseret på udstrakt decentralisering og lokalt selvstyre. Hovedprincippet var, at statsmagten skulle blande sig så lidt som muligt i borgernes tilværelse, hvilket det beskedne statslige magtapparat også klart dikterede.

I løbet af 1600-tallet skete der imidlertid det, at statsmagten pludselig fik kraftigt vokseværk. Årsagerne hertil var mange; men en hovedgrund var utvivlsomt, at den almindelige militærteknologiske udvikling efterhånden gjorde opretholdelse af en militær magt til et statsmonopol. Denne nye, store statsopgave, der ikke blev mindre af de mange krige i 1600-tallet, stillede helt nye krav til statsfinanserne med det resultat, at statens indtægtsbehov steg voldsomt. Dermed sprængtes de finansielle rammer om den gamle domæne-

stat fuldstændigt, og man måtte i hastigt voksende omfang gribe til direkte beskatning for at finansiere de nye, store statsudgifter. Skattestaten holdt med andre ord sit indtog – og med den også et øget behov for statslig kontrol og administration. Da den skattebetalende befolkning i stigende grad blev statens vigtigste indtægtskilde, voksede også nødvendigheden af administration og kontrol, af ensartet og effektiv forvaltning. Resultatet var skattestaten bureaukratiske forvaltningsapparat, hvis centrum og hierarkiske topunkt blev regeringskontorerne på Slotsholmen.

Denne udvikling på statsforvaltningsområdet kom i mange henseender til at spille en afgørende rolle for styrelsen af de danske købstæder, hvor vi – som det nedenfor skal vises for Odenses vedkommende – kan iagttage tydelige konsekvenser for byernes selvstændighed og mulighed for at afgøre egne anliggender uden statsmagts indblanding.

De lovgivningsmæssige rammer

Endnu ved midten af 1500-tallet fandtes der næppe nogen egentlig landsdækkende lovgivning, der afstak retningslinier for købstædernes styrelse. Dette var blot endnu et udtryk for statsmagts tilbagetrukne rolle. Grundlaget for byernes styre var dels de enkelte købstæders gamle privilegier, som med jævne mellemrum blev fornyet i nogenlunde uændret skikkelse, dels nogle almene stadsretter fra omkring århundredskiftet, der ganske upræcist afstak visse uklare grænser for byernes selvstyre. Essensen af denne diffuse lovgivning var, at byerne forventedes inden for meget vide rammer at styre egne anliggender uden indblanding fra statsmagts side.

Selv i den grundlæggende Koldingreces (reces = lov) af 1558, der ellers tilvejebragte en vis lovgivningsmæssig orden på mange samfundsområder, omtales byernes forhold kun ganske kort og sporadisk. Af denne lovs 70 paragraffer handlede kun to om byernes forhold – og det endda kun delvis. I §7 bestemtes det, at borgmestre, rådmænd og byfogeder – altså byens verdslige øvrighed – skulle aflægge embedsed til kongen ved embedstiltræden i lighed med rigets andre embedsmænd. Denne ed gjaldt dog udelukkende disse personers funktion som dommere i retssystemet, hvorimod der intet sagdes om deres øvrige virksomhed som administratorer osv.

Endnu mere generel var §56, der blot i almindelighed fastslog borgmestres og råds forpligtelse til at ansætte de fornødne embedsmænd til at holde kontrol med priser og vareudbud. De pålagdes ligeledes at holde »god politi«, dvs. i bredeste forstand at opretholde god ro og orden i købstadens liv. Bortset fra disse to helt generelle paragraffer indeholdt denne store lov intet om købstædernes styrelse, der åbenbart formodedes at fungere på

grundlag af den gamle lovgivning – og ikke mindst efter de gode gamle sædvaner. Alt sammen et talende udtryk for 1500-tallets beskedne statsmagt og rodfæstede sædvaners dominans over landsdækkende lovgivning.

Efterhånden som den ekspanderende statsmagt fra slutningen af århundredet gjorde sig gældende på flere og flere af samfundslivets områder, blev disse naturtilstandslignende forhold på købstadsstyrelsens område mere og mere uholdbare. Og da staten i første halvdel af Christian IVs regeringstid tillige kastede sig ud i en række erhvervsfremmende eksperimenter, der tilstod med statsmagtens hjælp og betydelige offentlige tilskud at ophjælpe dansk industriproduktion og dansk handel, blev behovet for en egentlig samlet købstadslovgivning snart akut. Den kom med Christian IVs købstadsforordning af 1619, som dermed blev det første samlede udtryk for regeringens opfattelse af købstædernes rolle i dansk samfundsliv og bystyrernes placering i forhold til andre dele af det politiske liv, f.eks. statsmagten. Denne forordning er af dens bedste kender, P. Munch, blevet betegnet som en af de betydeligste milepæle i dansk købstadslovgivning. Der kan derfor være grund til at kaste et blik på dens hovedpunkter og tendenser.

I indledningen, der samtidig rummede motiveringen for forordningen, hed det:

»Eftersom Vi tit og ofte med synderlig flid har overvejet, ved hvilke midler og på hvilke måder købstæderne udi Vore riger Danmark og Norge kunne forbedres – ligesom udi andre fremmede kongeriger og lande – med mere og større næring, handel og trafik, såvel som bedre justits, orden og politi udi dem kunne erholdes, end som hidindtil er sket. Da har Vi tid efter anden noksom erfaret og fornemmet, sligt at være forhindret meget af den årsag, at nogle enkelte få udi hver købstad, som betjener øvrighedsbestilling, alene tilegner sig den ganske næring og ved adskillige praktikker holder den gemene mand derfra og regerer almuen næsten efter deres eget forgodtbeholdende. På det at sådant misbrug i tide kan rettes og forebygges, har Vi anset det for godt at lade denne forordning derom udgå, og vil hermed således endelig herefter have forholdt«.

Regeringens motivering var således klar nok: Den hidtidige indretning af købstædernes styrelse virkede blokerende for næringslivets rette udfoldelse, fordi et snævert byaristokrati af købmænd tiltog sig monopol på styret, hvorved det blokerede for »den gemene mands« næringsudøvelse til skade for byerne og for landet som helhed. Det var derfor nødvendigt med en lovgivning, der kunne afhjælpe denne misere.

Forordningens 28 paragraffer rummede i overensstemmelse med denne erklærede hensigt en række bestemmelser, som nyregulerede købstædernes styrelsesmæssige forhold. Der kan iagttages tre metoder til opnåelse af hen-

Christian IV (1577-1648), malet af Peter Isaacsz 1612. (Lennart Larsen fot., Frederiksborgmuseet).

sigten: For det første et forsøg på at opløse det fasttømrede magthierarki i byernes magistrater ved at foreskrive en rotationsordning inden for borgmestre og magistrat, der bevirkede, at ingen kunne sidde i sit embede mere end et år. Forordningen indførte den såkaldte fastelavnborgmesterordning, som indebar, at ældste borgmester hvert år fastelavnssøndag skulle rykke ned som yngste rådmand, mens alle andre medlemmer af magistraten samtidig rykkede en tak op.

For det andet indførtes to nye embeder som overformyndere, der skulle forvalte umyndiges midler, samt et embede som overkøbmand, som skulle mægle i eventuelle handelsstridigheder, inden det udartede til retssager i det formelle retsmaskineri. Både overformynderifunktionen og mæglerfunktionerne havde tidligere ligget hos magistraten, så indførelsen af de nye embeder betød derfor en beskæring af magistratens virkefelt.

For det tredje – og det var nok dens vigtigste ærinde – fastslog forordningen, at regeringen via sin lensmand skulle udøve løbende og tæt kontrol med byernes administration. Han skulle deltage i udnævnelse af borgmestre og rådmænd, af kæmnere, af taksationsmænd, af overformyndere og af overkøbmænd. Han skulle kort sagt spille en væsentlig rolle ved alle embedsudnævnelser i byernes styre. Han skulle ligeledes føre løbende tilsyn med magistratens embedsførelse, med byens regnskaber, med overformyndernes virksomhed osv. Og for at forebygge enhver misforståelse var forordningens sidste paragraf henvendt direkte til lensmændene med en indskærpelse af, at de skulle tage deres tilsynspligt yderst alvorligt.

På lovgivningens formelle plan rummede købstadsforordningen af 1619 således det hidtil mest konsekvente forsøg på at bryde de gamle købmandsdominerede magthierarkier i byerne og erstatte dem med embedshierarkier, hvis toppunkt lå, ikke i byen selv, men i centraladministrationen, hos regeringen, som via lensmanden kunne føre nøje kontrol med købstædernes forvaltning. Købstadsforordningen af 1619 blev dermed det hidtil klareste, samlede udtryk for den udvidelse af statsmagten og den centralisering af rigets styre, der – som ovenfor omtalt – var en direkte konsekvens af domænestatens fallit og skattestatens fremtrængen.

Taget for pålydende var der ingen tvivl om, at 1619-forordningen måtte få endog meget indgribende konsekvenser for købstadsadministrationen i Danmark. Den markerede formelt set et spring fra købmandsdomineret selvstyre til centraldirigeret embedsmandsstyre med den kongelige lensmand som regeringens ankermand. Men her – som på så mange andre områder i 1600-tallets samfundsliv – var der væsentlig forskel på formel lovgivning og daglig administrativ praksis. Og vi skal senere se, at forordningens virkninger i mange henseender er yderst vanskelige at registrere selv i en så

betydelig købstad som Odense. Forordningen er måske derfor mere interessant ved, hvad den viser om regeringens hensigter, end ved, hvad den siger om faktisk administrativ praksis i vore købstæder.

På det formelle, lovgivningsmæssige plan blev 1619-forordningen retningssigende til efter enevældens indførelse. Dette gav sig bl.a. udtryk i, at dens bestemmelser sammen med bestemmelserne i andre mindre forordninger gentoges så godt som uforandret i den såkaldte store reces af 27. februar 1643 (bog II, kapitel 3). I denne opsamledes i systematiseret form hovedparten af al den lovgivning, der var blevet til i Christian IV's regeringstid, herunder også lovgivningen om købstæderne. Dette store lovgivningskompleks blev derved i hovedsagen retsgrundlaget for det danske samfund frem til statsomvæltningen i 1660, ja helt frem til den nye købstadslovgivning af 1682 og Danske Lov 1683.

Formelt set var 1619-forordningen derfor et lovgivningsmæssigt skel i købstadsstyrelsens historie. Før 1619 var købstædernes styrelse baseret på et udstrakt selvstyre ved byernes købmandselite. Det hele fungerede uden større indblanding fra regeringens side. Men med 1619-forordningen slog den nye, voksende statsmagts trang til kontrol og centralisering stærkt igennem, også på dette felt. Bystyrene blev indordnet i den bureaukratiske magtstat. Købmandsstyret blev et embedsmandsvælde. På det formelle plan, vel at mærke. I det følgende får vi lejlighed til at betragte den reelle udvikling på nært hold i Odense, hvor vi på grundlag af bystyrets egne arkiver nærmere kan følge, hvorledes udviklingen her formede sig i det daglige, fjernt fra regeringsindgreb og andet københavneri.

Bystyret i det 16. århundrede

Selv om Odense målt med vor tids alen for 400 år siden var en by af yderst beskedent omfang, var den ikke desto mindre en af rigets største byer og centrum for en livlig og mangesidet økonomisk og politisk aktivitet. At styre og administrere en så omfattende og kompliceret samfundsorganisme var ikke nogen helt enkel sag. Dertil krævedes et udviklet og højt organiseret embedsapparat.

Kernen i byens styre var magistraten. Den bestod normalt af to borgmestre og et antal rådmænd, som i overensstemmelse med Erik af Pommerns købstadsforordning af 1422 med senere bekræftelser altid rekrutteredes blandt byens købmænd. Håndværkere havde traditionelt ingen adgang til rådmandsembeder og borgmesterposter. Magistraten var fra gammel tid nærmest selvrekrutterende. Således fastsatte Christian I allerede i 1454 bestemte regler for, hvorledes borgmesterposter og rådmandsembeder

skulle besættes i tilfælde af vakance. Døde en borgmester, skulle den overlevende kollega sammen med rådmændene indstille to rådmænd til den ledige post. Heraf udpegede kongen den ene til ny borgmester. Den således kongeligt udnævnte borgmester sad derefter for livstid, med mindre sygdom, uduelighed eller forbrydelser tvang ham ud af embedet. Nye rådmænd valgtes efter Christian I.s forordning af borgmestre og råd i fællesskab uden kongens direkte medvirken. Det var således kendetegnende, at kongemagten kun øvede direkte indflydelse på besættelsen af byens højeste embede, borgmesterposten – og den kongelige valgret var endda stærkt begrænset af magistratens indstillingsret. Byen havde således tidligt et stærkt selvstyre, domineret af et temmelig snævert købmandsvælde.

I kong Hans' tid skete der dog en vis demokratisering af valget til rådet. I denne konges bestemmelser for byen fra 1495 indførtes nemlig den nyordning af rådmandsvalgene, at en bredere kreds af borgere end hidtil fik ret til at indstille kandidater til en ledig rådmandspost. Det bestemtes, at byens 15 rodemestre – dvs. forstandere for de 15 roder, som byen var inddelt i med henblik bl.a. på beskatning og soldaterudskrivning – sammen med borgerne i almindelighed skulle indstille fire kandidater til en ledig rådmandspost. Blandt disse skulle borgmestre og råd derefter vælge én som ny rådmand. Dermed havde borgerne opnået en vis begrænset indflydelse på rådets sammensætning, om end det stadigvæk udelukkende var købmænd, der kunne optages i rådet.

Selv om Odenses styre også i 1500-tallet var karakteriseret ved en meget høj grad af selvstyre, kunne der dog indtræffe situationer, som gjorde regeringsindgriben nødvendig uanset selvstyre og privilegier. En sådan situation indtraf i 1567, som samtidig blev et år, der i mange henseender markerede en ny start i det odenseanske bystyres historie.

I dette krigsår – det var midt under den nordiske syvårskrig (1563-70) – var der, måske på grund af øget udskrivning af krigsskatter og mandskab til hær og flåde, flere gange uroligheder og optøjer i byen. En del opsætsige borgere havde endda trængt sig ind på rådhuset med våben og værge og havde truet og undsagt borgmester og råd. Endnu flere havde nægtet at adlyde magistratens beslutninger. Byens styre befandt sig med andre ord i en dyb autoritetskrise.

I denne situation fandt regeringen det nødvendigt at gribe hårdt og effektivt ind. Den 15. januar udgik der fra Antvorskov et kongebrev til borgerskabet i Odense, hvori kongen i realiteten simpelt hen afsatte hele den siddende magistrat med borgmester Jørgen Kotte i spidsen. Samtidig meddelte kong Frederik II, at han havde nedsat et tremandsudvalg af rigsråder, som skulle sørge for reorganisering af det sammenbrudte bystyre. Medlemmerne af

dette udvalg var den magtfulde kansler Johan Friis til Hesselager samt de indflydelsesrige brødre Holger og Jørgen Rosenkrantz – tre af rigsrådets tungeste drenge.

Bortset fra, at Johan Friis som kansler var lensmand på Dalum kloster, havde ingen af dem særlig tilknytning til byen, og det er tillige ganske påfaldende, at regeringen valgte helt at forbigå lensmanden på Odensegård, Evert Bild, der ellers havde været oplagt som medlem af et reorganisationsudvalg. Men han var formentlig i regeringens øjne for stærkt kompromitteret derved, at han ikke havde evnet ved egen hjælp at bringe de kaotiske tilstande til ophør. Det vidner derfor om situationens alvor, når regeringen midt under krigen fandt det nødvendigt at pålægge tre travle rigsråder at rejse til Odense for at bringe orden i sagerne.

Dette udvalg foranledigede, at byens borgerskab udvalgte fire af de fornemste borgere som borgmesterkandidater. Heraf udpegede råderne derefter to som borgmestre. Desuden valgte borgerskabet af sin midte 24 kandidater til rådmandsposterne. Blandt disse udpegede rigsråderne derefter 12 som nye rådmænd. De således udnævnte borgmestre og rådmænd skulle aflægge embedsed til rigsråderne. Samtidig indskærpede kongen skarpt byens borgere, at de for fremtiden skulle være borgmestre og råd lydige.

Denne lynaktion fra regeringens side er således et klart eksempel på, at byens selvstyre havde sine grænser. Man tolererede nok vide rammer for personlig udfoldelse, men ikke kaos. Regeringen fastsatte dog ikke ved denne lejlighed nye regler for fremtidige valg af borgmestre og rådmænd, hvorfor det må formodes, at de gamle bestemmelser trods alt stadigvæk skulle gælde i så henseende.

Vi kender ordlyden af den embedsed, som de nye borgmestre og det nye råd måtte sværge til rigsråderne på kongens vegne. Den er nemlig foreskrevet i den foromtalte koldingske reces (§7). Eden drejede sig dog udelukkende om én side af magistratens virke, dens domsvirksomhed. Magistraten var nemlig ikke blot et administrerende organ. Den var også dømmende og kaldtes i denne funktion rådstueretten (jfr. nedenfor kapitel 6). Embedseden gik ud på, at den sværgende lovede at dømme retfærdigt efter landets love, at være upartisk, ikke tage hensyn til rang og stand og ikke modtage bestikkelse under nogen form »så sandt hjælpe mig Gud og hans hellige ord«. Det var denne ed, den nye magistrat i 1567 måtte aflægge.

Det synes virkelig, som om det lykkedes den nye magistrat at genoprette bystyrets noget medtagne omdømme. I hvert fald hører vi ikke yderligere om kollektiv uro og opsætsighed i byen i de følgende år. For også at sikre, at selve byrådsarbejdet forløb under værdige og velordnede former, vedtog de to nye borgmestre, Frands Brixen og Christopher Sørensen Skriver, sam-

Rigsråd Jørgen Ottesen Rosenkrantz (1523-96), malet 1589. (Pacht og Croné fot., Frederiksborgmuseet).

Aftegningen herover af rådmand Knud Jørgensens gravsten i den nu nedrevne Gråbrødre kirke er foretaget af Jacob Bircherød. Stenen minder også om Knud Jørgensens to hustruer, Maren Mulesdatter og Karen Rickertsdatter. (E. Pantou fot., Odense Centralbibliotek, Lokalhistorisk Afdeling).

men med det nye råd en vedtægt – en forretningsorden – der endnu er beva- ret. Den giver et ganske interessant kulturhistorisk indblik i tiden.

Egentlig skulle vedtægten, der er dateret 3. december 1567, blot gælde for et år, fra 1. januar 1568 til 1. januar 1569. Den ses dog ikke at være fornyet senere; men alligevel er det ikke urimeligt at antage, at bestemmelserne deri har dannet grundlag for magistratens arbejde mange år frem.

Vedtægten, der havde form af et åbent brev slutter med følgende passus: »til vidnesbyrd trykker vi, som ikke skrive kunne vor besegling her neden for, og vi, som skrive kunne, sætter vor håndskrift på dette vort åbne brev«. Derefter følger de to nye borgmestres underskrifter samt otte rådmænds – hvori blandt følgende navne kan læses: Christian Bjørnkjær, Christian og Niels Mule, Jens Jepsen, Knud Jørgensen (Seeblad), Oluf Nielsen Bager, Morten Nielsen Skriver og Mikkell Hansen – mens to har påtrykt deres segl, hvoraf det ene efter alt at dømme har tilhørt Hans Lauridsen, der også var rådmand inden 1567.

Indledningsvis siges, at der fast skulle holdes rådsmøder hver mandag og fredag straks efter klokken 8 om morgenen. Til disse møder var den samlede magistrat pligtig at møde op. Man var ligeledes pligtig at give møde, når som helst borgmestrene indkaldte til rådsmøde. Skete dette uden lovlig grund ikke, skulle der betales bøde. Det understregedes videre, at magistratens forhandlinger måtte foregå i en urban tone: »Hvilken rådmand, der taler en anden rådmand ilde til med hastige, trodsige, onde ord, og den ene foragter den anden, når nogen ret holdes på rådhuset eller i nogen forsamling, bøder en daler for hver gang«. Endelig bemærkedes det, at såfremt en menig borger under rådsmøder overfusede eller truede en rådmand, da var de øvrige forpligtet til at gribe ind og forsvare deres kollega og bringe uordenen til ophør. Som det kraftigt betonedes, var rådet nemlig at betragte som en korporation – en solidarisk forsamling – hvorfor en fornærmelse eller anklage mod ét medlem var en fornærmelse eller anklage mod det samlede råd.

Når det var nødvendigt så udførligt og så kraftigt at understrege kravet om en civiliseret omgangsform, viser det givetvis, hvor vanskeligt det har været at opretholde en sådan blandt de selvrådige og selvbevidste købmænd, der af den hårde hverdag var vænnet til en robust omgangsform. Let har det sikkert heller ikke været at dæmpe lidenskaberne hos en ophidset borger, der mødte frem for at give sin utilfredshed med en magistratsafgørelse luft. I det mindste tyder vedtægtens understregning af rådets musketered – en for alle og alle for en – på, at dette var et stedse tilbagevendende problem.

»Jeg ved fem eller seks stykker med ham, som intet duer...« – Hans Mule kontra magistraten 1585

Hvor svært det i virkeligheden var for magistraten at håndhæve sin myndighed især over for byens mere betydende borgere, såfremt disse valgte at stille sig genstridige an, kan på dette sted illustreres ved de talrige kontroverser i 1580'erne mellem magistraten og en af byens rigeste mænd, købmanden Hans Mule, der ikke alene familiemæssigt var tæt sammenknyttet med byens fornemste lag, men tillige var i besiddelse af et – selv for denne tid – usædvanligt stridbart sind.

Hvornår Hans Mule blev født, ved vi ikke. Vi ved derimod, at han døde i 1602, og at han var søn af en tidligere borgmester i byen, Mikkel Mule (†1537). Han tilhørte den fornemme patricierslæggt, der allerede i 1444 var blevet adlet, og giftede sig ved ægteskabet med Mette Kotte ind i endnu en af Odenses fornemme byadelsslægter. Hendes fader var Marcus Kotte, der ved midten af 1500-tallet var rådmand i byen. I sidste halvdel af århundredet var Hans Mule en af byens rigeste mænd – kun Oluf Bager kunne i denne henseende gøre ham rangen stridig. Denne rigdom havde han erhvervet ved alsidig købmandsvirksomhed, men først og fremmest ved handel med stude, og han ejede betydelige landejendomme uden for byen, bl.a. Nislevgård. Der er måske derfor ikke noget at sige til, at Hans var i besiddelse af en svulmende selvfølelse, som – parret med en stridbar natur – gjorde det til noget af en prøvelse at omgås ham i det daglige. Hans voldsomme karakter bragte ham også mange gange i alvorlige vanskeligheder, som da han i foråret 1561, som det hedder, kom for skade at ihjelslå en medborger, Mogens Hansen. Denne sag reddede han sig kun med nød og næppe ud af ved at betale de efterladte en betydelig sum, hvorved han opnåede kongelig benådning.

I årene, der fulgte, lagde han sig ud med snart sagt alle, som han kom i nærheden af, deriblandt også den kongelige lensmand på Odensegård og byens magistrat, som ved utallige lejligheder måtte krydse klinger med den stridbare Hans i de mest forskelligartede anledninger. De fleste gange lykkedes det ham dog at klare delvis frisag, om end han måtte trækkes med betydelige bøder og underskrive adskillige forligelsesbreve. Men i 1585, da han kom på kollisionkurs med selve borgmesteren, Mogens Henriksen Rosenvinge, der heller ikke just var kendt for sin føjelighed, gik det galt for alvor.

Anledningen var en banal strid om en af byens haver (dvs. et landbrugsareal), som Hans ønskede at få i leje efter den forrige lejer. Han indgik derfor en aftale med denne om, at han kunne overtage den efter hans død. Nu lå det imidlertid klart, at en sådan forhåndsaftale var ganske ulovlig, eftersom det var sædvane, at ledige haver skulle oplades på rådhuset, dvs. magistraten

Den stridbare Hans Mule blev formentlig begravet i Set. Knuds kirke, men mindestenen herover for ham og hustruen, Mette Kotte, fandtes ifølge Jacob Bircherod i Vor Frue kirke. Det var Bircherod, der afsteguede stenen omkring 1680. (Odense Centralbibliotek, Lokalhistorisk Afdeling).

Dette miniaturebillede forestiller borgmester Mogens Henriksen Rosenvinge (1540-1607), som var borgmester i Odense 1576-1607. (Efter Svend Larsen: Studier over det fynske rådsaristokrati, Ribe hospital).

skulle godkende ethvert nyt lejemål. Sådanne private dispositioner over byens jord var i øvrigt nylig blevet udtrykkelig forbudt ved kongebrev af 16. november 1570. Dertil kom, at borgmesteren længe havde ønsket selv at leje en af byens haver, og den 24. juli 1585 fik han på rådhuset magistratens godkendelse af, at han skulle overtage netop den have, som Hans havde indgået privat aftale om.

Skønt Hans Mule formentlig udmærket har kendt til magistratens afgørelse, mødte han alligevel op på rådhuset og krævede haven for sig under henvisning til forhåndsaftalen. Magistraten nægtede naturligvis at godkende dette; men alligevel tog Mule »vædeligen« haven i besiddelse og satte lås og lukke for den, hvorved ikke blot borgmester Rosenvinge blev forholdt sin lovlige brugsret, men hele magistratens autoritet led et alvorligt knæk. Samtidig forsømte Hans Mule ingen lejlighed til at bagtale, spotte og true magistratens medlemmer i almindelighed og borgmesteren i særdeleshed. Det gik endda så vidt, at Mule åbent truede borgmesteren og beskyldte ham for korrupsion, da de en dag mødtes hos lensmanden, Axel Brahe. Da denne prøvede at lægge en dæmper på den hidsige Hans, underkendte han også lensmandens ret til at blande sig og udvidede i tilgift sine beskyldninger for korrupsion og uduelighed til at gælde hele magistraten.

Da Mule således fremturede og direkte truede borgmesteren på livet, måtte lensmand og magistrat omsider gribe kraftigt ind for at standse denne fortsatte, utålelige forhånelser og tilsidesættelse af deres myndighed og beklækkelse af deres ære. De indbragte derfor hele sagen for kongen, der nedsatte en slags kommissionsdomstol til at dømme imellem parterne. Mule gjorde bestandig knuder under retssagen og nægtede bl.a. at møde hos lensmanden til afhøring under let gennemskuelige påskud. Det forudsigelige resultat var da også, at Hans Mule dømtes efter anklageskriftet, hvilket i princippet kunne have medført dødsstraf. Men efter at han i stor ydmyghed havde ført sig frem for selve majestæten, bestemte denne i sin nåde, at Mule skulle slippe med at betale kongen en bøde på 500 daler – et astronomisk beløb – og i tilgift give magistraten en undskyldning for de ubeføjede beskyldninger samt endelig underskrive et højtideligt forpligtelsesbrev, hvori han forpligtede sig til i fremtiden at optræde lydigt over for lensmand og magistrat. Den have, der var den første anledning til striden, tilkendtes borgmesteren.

Det var således en dybt ydmyget Hans Mule, der den 29. oktober 1585 underskrev forpligtelsesbrevet i selve den kongelige kanslers nærværelse. Sagens udfald må utvivlsomt have givet hans selvfølelse et voldsomt knæk, for efter denne tid hører vi faktisk ikke mere til ham, der ellers i årtierne forinden havde været centrum i utallige bataljer.

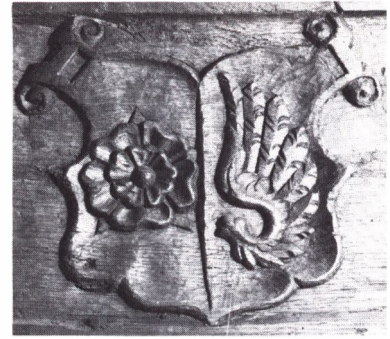
Magistraten havde således omsider fået knægtet en af sine værste spottere

og med stort besvær genoprettet sin autoritet. Men det kunne vel at mærke først ske, efter at både lensmand og selve kongen havde intervenseret. Denne historie illustrerer derfor, hvor vanskeligt stillet magistraten i realiteten var, hvis en indflydelsesrig person nægtede at anerkende dens myndighed; men den viser tillige, at kongemagten og regeringen var stærkt på vagt over for personer, der således udfordrede de lovlige myndigheder, og var parate til at gribe hårdt og effektivt ind, hvis det – som her – skete. Men ikke desto mindre er det givet, at magistratens vilkår i slutningen af 1500-tallet ingenlunde var lette.

Magistraten i det 17. århundrede

Den odenseanske magistrats vanskeligheder med myndighedshåndhævelsen var næppe enestående i dansk købstadsliv. Gang på gang havde regeringen måttet gribe direkte ind for at komme trængte bystyrelser til hjælp. Dette er utvivlsomt en del af baggrunden for den store købstadsforordning af 1619, der bl.a. betød en betydelig skærpelse af regeringens løbende indseende med byernes styre og i mange henseender åbnede vejen for et udstrakt samarbejde mellem magistrat og lensmænd. Dette medførte på den ene side nok en betydelig regeringsindsigt i magistratens anliggender med begrænsninger i dens handlefrihed til følge; men på den anden styrkede den også magistratens autoritet over for borgerne, fordi denne nu hele tiden havde det centrale magtapparats slagkraft tæt ved hånden. Der blev derfor efterhånden mindre og mindre plads for rebelske karakterer af typen Hans Mule. Deres tøjrslag blev mindre og mindre, efterhånden som det 17. århundrede skred frem, ligesom magistraten i stadig mere udtalt grad fremtrådte som statsmagtens forlængede arm.

Selv om der ikke kan herske større tvivl om, at regeringskontrollen med magistraten generelt skærpedes efter 1619, var det dog ikke alle forordningens bestemmelser, der førtes ud i livet efter bogstaven. Det gælder således den omtalte fastelavnsborgmesterordning, hvorefter der årligt ved fastelavnstide skulle ske omveksling af borgmestrene. Var dette slået igennem i Odense, skulle vi have kunnet iagttage en hurtig udskiftning af borgmestrene efter 1619 i modsætning til tidligere. Det er imidlertid – som det nedenfor skal vises – ikke tilfældet: Borgmestrenes embedstid ændrede sig faktisk ikke det fjerneste som følge af 1619-forordningen. Det er også muligt direkte at påvise, at regeringen udtrykkeligt satte denne bestemmelse ud af kraft for Odenses vedkommende. Allerede i 1622 – samme år, som begge byens gamle borgmestre, Jørgen Nielsen Skriver og Jacob Sørensen Let, var udtrådt af deres embede – befalede kongen nemlig, at lensmanden på Oden-

Billedet viser et Rosenvingevåben på en portoverligger fra en nu nedrevet gård i Adelgade, opført af borgmester Mogens Henriksen Rosenvinge i slutningen af 1500-tallet. (Møntergården).

På billedet her ses Jacob Bircherods aftegning af et gravmæle i Sct. Knuds kirke over de tyske grever Johan af Hoya og Nicolaus af Tecklenburg, som var faldet i slaget ved Øksnebjerg 1535. Gravmælet blev istandsat 1596, men er nu forsvundet. (E. Panton fot., Odense Centralbibliotek, Lokalthistorisk Afdeling).

segård skulle indsætte Otte Knudsen Seeblad og Jørgen Mogensen Rosenvinge i de ledige borgmesterembeder, og han tilføjede samtidig, at man efter deres død skulle forholde sig efter byens privilegier ved borgmestervalg. Man skulle med andre ord vende tilbage til den gamle valgskik, hvorefter magistraten udpegede et mindre antal kandidater, som lensmanden kunne vælge imellem. Om årlig udskiftning efter automatisk rotation var der ikke tale.

Om magistratens daglige arbejde i det 17. århundrede er vi ganske godt underrettet gennem det betydelige arkivmateriale, det har afkastet, og hvoraf meget endnu er bevaret. Yderligere tillader en bevaret vedtægt – forretningsordenen – fra 1. december 1654 os indblik i de ydre former, hvorunder arbejdet fandt sted. Ordinære møder skulle holdes onsdag og fredag straks efter kirketid. Alle magistratens medlemmer var endvidere forpligtet til hver dag at overvære morgengudstjenesten i Sct. Knuds kirke fra magistratens faste stolesteder. De skulle derefter gå samlet ud, så de straks kunne erfare, om der var behov for et ekstraordinært rådsmøde. I forhold til den tilsvarende vedtægt af 1567 var det her påfaldende få ord, der ofredes på spørgsmålet om god omgangsform og ro under møderne. Det bemærkedes blot, at det under bødestraf var forbudt at tale indbyrdes under forhandlingerne og at tage ordet i utide. Magistraten anno 1654 var tydeligvis en betydeligt mere disciplineret forsamling end det 16. århundredes magistrat. I modsætning til den tidligere vedtægt understreges det i 1654 kraftigt, at magistratssagerne var hemmeligheder, og at magistratsmedlemmerne havde tavshedspligt om de sager, der afhandlede under rådsmøderne. Til forskel fra tilstandene to menneskealdre tidligere kunne samtlige magistratsmedlemmer i 1654 skrive.

Selv disse få træk viser, at den magistrat, der træder os i møde i 1654, var ganske anderledes beskaffen end den, vi mødte i 1567. Det individualistiske og let uregerlige præg, der hvilede over den gamle magistrat, var blevet afløst af et tydeligt anstrøg af professionalisme, af embedsmandsfølelse og af en tydelig tendens til lukkethed udadtil mod de medborgere, som de regerede. Indsigt i byens styrelsesanliggender og diskussion af dem var blevet en sag, forbeholdt de få med den professionelle viden derom, magistratens medlemmer.

Denne voksende embedsfølelse, denne fornemmelse af ansvar over for højere magter frem for de menige borgere, kan også aflæses i ordlyden af den embedseds, som Odenses borgmestre i årtierne inden 1660 måtte sværge. Den indledes med, at eftersom kongen har befalet NN at være borgmester, så skal han først og fremmest påse, at Guds ord prædikes rent og klart i byens kirker, han skal være kongen underdanig og redbon over for Danmarks adel. Han skal sørge for god ro og orden og for ret og retfærdighed. Endelig

skal han befordre det menige borgerskabs gavn og beflitte sig på at være byen og dens borgere en god og tjenlig øvrighed.

Den prioritering af borgmesterens embedspligter, der fremgår af denne ed, minder egentlig ganske slående om Christian IV's berømte ord fra begyndelsen af 1600-tallet, da han iværksatte sine merkantilistiske eksperimenter: De skulle tjene »Os til ære og købmændene med Guds hjælp uden skade«. Øvrigheden eksisterede først og fremmest for Guds og øvrighedens egen skyld, og samfundslivet måtte som overordnet mål have at understøtte og forøge denne af Gud indsatte øvrighed, hvoraf de kongeligt udnævnte borgmestre var en del. Vedtægten af 1654 og borgmesteredens ordlyd viser, at dette lutherske øvrighedsideal med dets konsekvenser i form af voksende embedsbevidsthed og professionalisering var slået ganske stærkt igennem i Odenses bystyre i årtierne inden statsomvæltningen i 1660, der for alvor medførte, at bystyrene endeligt inkorporeredes i det nye, enevældige magtapparat.

Som konklusion på disse indledende betragtninger over magistratens principielle virkemåde og indretning kan det derfor fremhæves, at selv om købstadsforordningen i 1619 bestemt ikke på alle punkter blev ført ud i livet i Odense, må man alligevel konstatere, at de tendenser i retning af professionalisering og øget regeringskontrol, der var nedlagt i den, slog ganske kraftigt igennem i magistratens attituder og regeringsstil i løbet af det 17. århundrede. Det kildemateriale, vi hidtil har lagt til grund for fremstillingen, tyder stærkt på, at Odenses magistrat i stigende grad bekendte sig til tidens lutherske øvrighedsideal. Efterhånden som tiden gik, levede den sig mere og mere ind i rollen som professionelt embeds- og øvrighedsapparat med ansvar først og fremmest over for overliggende regeringsmyndigheder. Modsat gik den gamle rolle som den lokale købmandsstands magtapparat mere og mere i glemmebogen. Den professionelle administrator var i færd med at afløse den succesrige købmand som typisk magistratsmedlem.

Borgmestre og råd – sammensætning og rekruttering

Uanset at magistraten som helhed i tidens løb skiftede både rolle og position i byens magtsystem, og selv om dens enkelte medlemmer, som tiden gik, skiftede opfattelse med hensyn til deres opgaver og ansvarsforhold, var det dog i hele perioden hævet over enhver tvivl, at magistraten – borgmestre og råd – udgjorde byens egentlige magtelite. Det var den, der traf de afgørende beslutninger i byens offentlige liv, det var den, der fremfor nogen dominerede den lokale politik. Hvad var det da for mennesker, der var medlemmer af denne eksklusive magtelite? Hvor kom de fra? Hvad var deres baggrund? Hvor-

Denne prægtige sølvkande med hvælvet låg og rige ornamentaler blev gravet ned under svenskekrigene og genfundet 1880. Højde 21,1 cm excl. «gækken», der forestiller Adam og Eva under kundskabens træ. Et nærbillede af låget ses overfor. Kanden er udført af Odenseguldsmeden Jacob Christensen, der omtaltes som mester første gang 1604 og døde ca. 1638. (Nationalmuseet).

dan havde de forberedt sig til deres ansvarsfulde hverv? Svarene på disse og andre spørgsmål skal vi se lidt nærmere på i det følgende.

Borgmestrene

Byen havde i tiden ca. 1550-1660 i alt 15 borgmestre, der fungerede i sammenlagt 221 år. Det giver en gennemsnitlig embedstid på tæt ved 15 år; men dette gennemsnitstal dækker dog over en ganske stor spredning: Korteste embedsperiode var to år (Jørgen Mule – for øvrigt en søn af den tidligere omtalte så herostratisk berømte Hans Mule – der i en alder af 65 år døde i embedet i 1634); længste funktionstid var 31 år – en rekord, der holdtes af Mogens Henriksen Rosenvinge (manden, som i 1585 knækkede Hans Mule). Han døde ligeledes i embedet i 1607 i den høje alder af 67 år. Det almindeligste var dog en funktionstid på 10-20 år: 9 af periodens 15 borgmestre beklædte embedet mellem 10 og 20 år; 3 fungerede i mindre end 10 år, og 3 sad i mere end 20 år.

Desværre er vore oplysninger om de 5 borgmestre, der beklædte embedet ca. 1550-1600 – det drejer sig om Jørgen Kotte (1551-67), Hans Unkersen (1553-65), Christopher Sørensen Skriver (1567-77), Frands Brixen (1567-72) og Christen Friis (1580-1607(?)) – så mangelfulde og upræcise, at det ikke er muligt at videreføre statistikken på dem. Vi må derfor nøjes med nærmere at betragte de resterende 10. Det drejer sig om følgende:

Mogens Henriksen Rosenvinge (1576-1607)

Jørgen Nielsen Skriver (1600-22)

Jacob Sørensen Let (1607-22)

Otte Knudsen Seeblad (1622-31)

Jørgen Mule (1632-34)

Jørgen Mogensen Rosenvinge (1622-34)

Frederik Ammerbach (1634-43)

Hans Nielsen Chulénbrun (1634-51)

Thomas Brodersen Risbrich (1649-65)

Knud Jacobsen Blanckenborg (1651-67)

Det var som allerede nævnt fast praksis, at borgmestrene hentedes fra rådmændenes kreds – fra denne regel er der ingen undtagelser. Rådmandsstillingen må således betragtes som en nødvendig oplæringsstid for de vordende borgmestre og en tid, i hvilken rådmandskollegerne havde lejlighed til at vurdere den pågældendes administrative og politiske evner. De 10 borgmestre, det her drejer sig om, beklædte i gennemsnit et rådmandsembede i

godt ni år inden borgmesterudnævnelsen. Til sammenligning tjener, at de 41 personer, der i samme periode beklædte et rådmansembede, i gennemsnit fungerede i dette i knap 12 år.

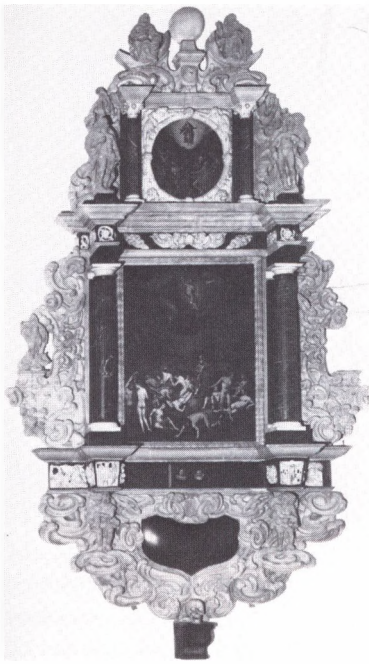
Gennemsnittallet på godt ni år på rådmansposten dækker dog over en stor spredning – fra kun to år (Jørgen Nielsen Skriver) til hele 27 år (Jørgen Mule). Langt den største del af borgmestrene havde dog beklædt rådmansembede i mindre end 10 år (syv personer), mens kun tre, Otte Knudsen Seeblad, Jørgen Mule og Thomas Brodersen, havde siddet som rådmænd i mere, nemlig henholdsvis 18, 27 og 11 år, inden de blev borgmestre.

Om alderen ved udnævnelse til borgmester er vi desværre slet underrettet. Vi kender kun fødselsår for de seks; men tager vi disse seks personer, viser det sig, at deres gennemsnitsalder ved udnævnelsen var ca. 49 år (med en spredning fra 36 (Mogens Henriksen Rosenvinge) til 63 (Jørgen Mule)); bortset fra disse to yderpunkter grupperer de andre sig tæt om gennemsnittet). Til sammenligning tjener, at de 16 rådmænd, hvorom vi i samme periode har aldersoplysninger, havde en gennemsnitsalder på ca. 42 år ved udnævnelsen. Borgmestrene var således typisk modne mænd, der havde temmelig lang erfaring i magistratsemployer inden udnævnelsen. Dette anciennitets- og aldersmønster holdt sig temmelig uændret perioden igennem. De udsving, der kan konstateres, ligger jævnt fordelt over hele perioden og må derfor tilskrives individuelle hensyn snarere end ændrede udnævnelseskrav.

Anderledes tegner billedet sig imidlertid, hvis vi betragter borgmestergruppens uddannelsesmæssige forudsætninger og geografiske tilhørsforhold. På dette punkt viser der sig nogle ganske interessante mønstre og udviklingslinier. I flere henseender er disse i strid med den klassiske opfattelse af byernes magistrater som lukkede grupper, der rekrutterede sine medlemmer udelukkende fra den lokale købmandselite. Tværtimod ligger det for Odenses vedkommende sådan, at kun fire af byens 10 borgmestre i perioden 1600-60 var udgået fra det lokale bypatriciat. Det drejer sig om Jacob Sørensen Let (1607-22), søn af en lokal storkøbmand, Søren Let, der uden at tilhøre det gamle rådsaristokrati afgjort var en af byens fremtrædende borgere i 1500-tallet. Videre om Otte Knudsen Seeblad (1622-31), Jørgen Mule (1632-34) og Jørgen Mogensen Rosenvinge (1622-34), der alle tre havde familiemæssig tilknytning til byens traditionelle rådselite. Dog var Jørgen Mogensens tilknytning kun én generation gammel, idet hans far, den gamle borgmester Mogens Henriksen (1576-1607), først i 1567 var flyttet til byen fra Helsingør, hvor hans slægt dog i mange år havde tilhørt byens fineste patriciat. Bortset fra Otte Knudsen Seeblad, der i sin ungdom i en kortere periode havde gjort tjeneste som skriver (sekretær) i den kongelige lensadministration, havde ingen af disse fire særlige uddannelsesmæssige forud-

Nærbilledet af låget på søkkanden overfor viser bl.a. en indskrift: Borgmester Jacob Let (død 1622) har ejet kanden og formentlig ladet den fremstille 1618. I midten et bomærke. (Nationalmuseet).

Borgmester Hans Nielsen Chulnbruns epitafium i Sct. Knuds kirke, opsat 1651, har kun miniaturebilleder af borgmesteren selv og hustruen, Maren Poulsdatter (se overfor). (Montergården).

sætninger for at bestride magistratshvervet først som rådmand og senere som borgmester. Deres fornemste kvalifikationer var, at de drev blomstrende købmandsvirksomheder, at de var velstående, og – ikke mindst – at de fra fødslen tilhørte den rigtige kreds, den gamle rådselite.

De øvrige seks af periodens borgmestre tilhørte derimod ikke pr. fødsel denne elite. De var alle tilflyttere med vidt forskellig fødselsmæssig og social baggrund. Den gamle borgmester Mogens Henriksen Rosenvinge (1576-1607) var som nævnt nok den, der i social og uddannelsesmæssig baggrund lignede de »indfødte« borgmestre mest. Det eneste, der adskilte ham fra disse, var, at han var udgået fra rådsaristokratiet i Helsingør i stedet for den tilsvarende kreds i Odense. De øvrige fem var af en ganske anden type.

Jørgen Nielsen Skriver, hvis fødselsår og fødested vi ikke kender, blev rådmand i 1598 og beklædte den ene borgmesterpost 1600-22. Ved sin udnævnelse til rådmand havde han en lang karriere bag sig som offentlig administrator. Fra begyndelsen af 1570erne som hospitalsmester for Gråbrødre hospital, senere som embedsmand i den lokale lensadministration og i 1590erne som byskriver, dvs. sekretær for magistraten. Ved ægteskab med Margrethe Bang knyttedes han familiemæssigt til rådmandskredsen, som han selv i 1598 blev optaget i. I 1600 kronedes hans karriere med borgmesterposten.

Frederik Ammerbachs fødselsår og fødested kender vi heller ikke; men sandsynligvis var han indvandret fra Tyskland, formentlig Westfalen. Også han gjorde karriere i den offentlige administration, og i hvert fald fra 1612 var han lensfoged på Odensegård. I 1616 opnåede han borgerskab i byen og drev derefter nogen handel, især med lenene. Han blev rådmand i 1625 og beklædte det ene borgmesterembede 1634-43.

Hans Nielsen Chulnbrun, der i administrativ henseende synes at have været en af periodens flittigste borgmestre (1634-51), var også tilflytter fra Tyskland – hvorfra han nærmere kom, og hvornår han var født, ved vi dog intet om – men fra omkring 1610 gjorde han karriere i den offentlige administration som skriver på Dalum kloster len og på Odensegård, som hospitalsmester på Gråbrødre hospital og senere som sekretær for det fynske lands-ting, i hvilket embede han også virkede, efter at han i 1627 var blevet rådmand. Først efter borgmesterudnævnelsen opgav han det for med fuld energi at kaste sig over borgmesterforretningerne.

Thomas Brodersen (Risbrich), der, efter at posten havde stået ledig i 6 år, blev Chulnbruns medborgmester i 1649, var sønderjyde af fødsel. Han blev født år 1600 på gården Risbrich ved Flensborg, gik i nogle år i skole i denne by og kom i 20-årsalderen ind i den hertugelige administration. Efter et par år der trådte han imidlertid i tjeneste hos den berømte og yderst velstående

Maleriet her forestiller Odenseborgmesteren Hans Nielsen Chulenbrun (død 1651) og dennes hustru, Maren Poulsdatter (ca. 1604-84). Maleriet findes på epitafiet i Sct. Knuds kirke (se overfor). (C. C. Andersen fot., Frederiksborgmuseet).

rigsråd Holger Rosenkrantz den lærde til Rosenholm m.m. Han forvaltede i en årrække dennes pengesager og styrede hans fynske godser Ravnholt og Løgismose. Efter at Holger Rosenkrantz i 1618 var blevet lensmand på Odensegård, blev Brodersen fra 1626 skriver og ridefoged på lenet, en stilling han beholdt i syv år. Efter at han i 1634 havde giftet sig med en datter af den nyligt afdøde borgmester Otte Knudsen Seebled, slog han sig på købmandsvirksomhed og drev i byen en omfattende handel især med det offentlige, lenene. I 1638 blev han rådmand og fik samtidig efter indstilling fra den kongelige kansler embedet som rigens skriver, dvs. sekretær for rettertinget, rigets højeste domstol. Dette embede opgav han først, efter at han i 1649 var blevet borgmester.

Også den sidste af periodens borgmestre, Knud Jacobsen Blanckenborg (1651-67), havde en administrativ karriere bag sig, ikke i det offentlige, men som godsadministrator. Han blev formentlig født omkring 1603 på Nordvestfyn. Fra slutningen af 1620'erne var han foged på Løjtved og Ørritslevgård. Han fik borgerskab i Odense i 1638 og var kæmner i byen i 1642. Fem år senere, i 1647, blev han rådmand, og i 1651 afløste han Chulenbrun på borgmesterposten, som han derefter beklædte i 16 år.

Ved de fem karrierer, der her er skildret i korte træk, er der en række iøjnefaldende fællestræk. Alle havde lange, solide, administrative karrierer bag sig, inden de tog borgerskab i Odense for at drive købmandsvirksomhed. Det er ligeledes karakteristisk, at deres karrierer med en enkelt undtagelse udfoldede sig inden for den offentlige administration, herunder specielt lens-

administrationen og i særlig grad lensforvaltningen på Odensegård. Det synes også, som om de fleste, efter at de var blevet købmænd, bevarede de gode relationer til lensvæsenet. I hvert fald ses store dele af deres handel at være gået denne vej. På den anden side lod de sig også optage i den lokale købmandselite gennem velbetænkte giftermål og ved deres erhvervsaktivitet, hvilket i løbet af typisk 10-12 år førte dem først til rådmansposten og derefter – typisk efter 5-10 år – videre til borgmesterembedet.

Når vi kaster et blik ned over listen over Odenses borgmestre i tiden 1600-60, viser det sig som et slående træk, at borgmestertypen – om man kan bruge det udtryk – skiftede markant i løbet af disse 60 år. I begyndelsen af århundredet var det den gamle, solide, succesrige, hjemmegroede købmandselite, der besatte borgmesterposterne. Solide handelsfolk som Otte Knudsen Seebled, Rosenvingerne og Jørgen Mule. Erhvervslivets spidser på de offentlige tillidsposter. Men denne race uddøde som Odenseborgmestre med Jørgen Mule og Jørgen Mogensen Rosenvinge i 1634. Med udnævnelserne dette år af Ammerbach og Chulenbrun overtog en ny type roret: Administratortypen med en solid offentlig embedskarriere bag sig, folk, der kendte den offentlige forvaltning ud og ind og af personlig erfaring vidste, hvordan sagerne skulle gelejdes gennem de administrative labyrinter. Fra 1634 var samtlige borgmestre af typen den professionelle administrator. Den gamle købmandsborgmesters tid var omme.

Der kan være flere forklaringer på dette skift, hvoraf et par her kort skal antydes. Den mest oplagte ligger i den tidligere påpegede ændring i bystyrets position i forhold til centralforvaltningen. Den medførte, at magistraten allerede fra 1620'erne i stadig stigende grad blev opfattet og opfattede sig selv som regeringens repræsentant og udøver af regeringens myndighed til forskel fra tidligere tiders udstrakte selvstyre. Denne forandring krævede også en professionel holdning hos byens administratorer – herunder ikke mindst hos borgmestrene – der mødte voksende krav om administrativ erfaring og kendskab til andre dele af den offentlige administration. Derfor blev et minimum af administrativ uddannelse og erfaring efterhånden et uomgængeligt krav, og dette kan netop være forklaringen på det typeskift og den stigende professionalisering, der her har kunnet iagttages blandt Odenseborgmestrene 1600-60.

En anden forklaring, der dog er beslægtet med den første, kan imidlertid også være, at borgmesterhvervet i takt med professionaliseringen og den øgede regeringskontrol blev mere og mere byrdefuldt og i arbejdsbyrde nærmede sig et fuldtidsjob. Derfor har embedet givetvis virket afskrækkende på travle storkøbmænd, der tit befandt sig på rejse og i forvejen havde begge hænder fulde af egne forretninger. Den magt og anseelse, der var knyttet til

embedet, og økonomiske fordele i form af skattebegunstigelser og visse vederlag kunne utvivlsomt ikke opveje de afbræk i forretningerne, som varetagelse af borgmesterembedet måtte medføre. Bestridelse af et offentligt hverv kunne dengang som nu være en alvorlig belastning for en ellers blomstrende forretningsvirksomhed. Sådanne overvejelser har utvivlsomt bragt mange forretningsfolk til at betakke sig og overlade den politiske og administrative indflydelse til personer, der ikke blot havde bedre erfaringsgrundlag, men tillige havde mindre at tabe derved. Hvad end forklaringen måtte være, er det under alle omstændigheder et faktum, at den professionelle administrator omkring 1630 afløste den succesrige forretningsmand som borgmestertype i Odense.

Rådmændene

Der var i hele perioden 1550-1660 ca. 60 rådmænd i byen. Det nøjagtige antal kendes desværre ikke, fordi vore oplysninger om 1500-tallets rådmænd er temmelig sparsomme og ofte mangelfulde. Tvunget af omstændighederne må vi derfor stort set undlade at beskæftige os nærmere med de ca. 20 rådmænd, hvis funktionstid ligger forud for århundredskiftet.

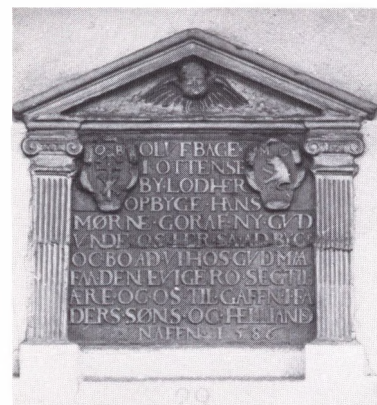
Én person rager dog op over den glemslens tåge, der i tidens løb har sænket sig over 1500-tallets mange rådmænd, og det er Oluf Nielsen Bager, som beklædte en rådmandspost fra regeringens reformation af bystyret i 1567 til 1584. På sit livs middagshøjde var han ikke blot en af byens, men en af landets rigeste købmænd. Det er derfor ikke urimeligt her på dette sted at indføje nogle bemærkninger om denne matador.

Oluf Bager

Oluf Nielsen Bager var købmandssøn fra Odense, født ca. 1522 og død 1602, bemærkelsesværdigt nok næsten samtidig med den mand, der livet igennem var hans nærmeste konkurrent og rival til stillingen som byens rigeste mand, den tidligere omtalte Hans Mule med det vanskelige sind. Men mens Hans Mule er eftertiden velkendt gennem de talrige retssager, han i tidens løb var part i, kender vi ikke noget tilsvarende for Oluf Bager. Han synes livet igennem at have levet en tilværelse i harmoni med myndigheder og medborgere. Vi kender ham derfor først og fremmest gennem de spor, som hans omfattende handelsvirksomhed og byggeaktivitet har efterladt.

Endnu i 1550'erne synes Oluf Bagers handelsforetagender ikke i omfang at have adskilt sig væsentligt fra andre større Odensekøbmænds; men med udbruddet af den nordiske syvårskrig i 1563 kom hans store chance, idet han

Over indgangsdøren til Oluf Bagers modrene gård i Nørregade sidder denne tavle med rimet indskrift fra 1586. (E. Panton fot.).

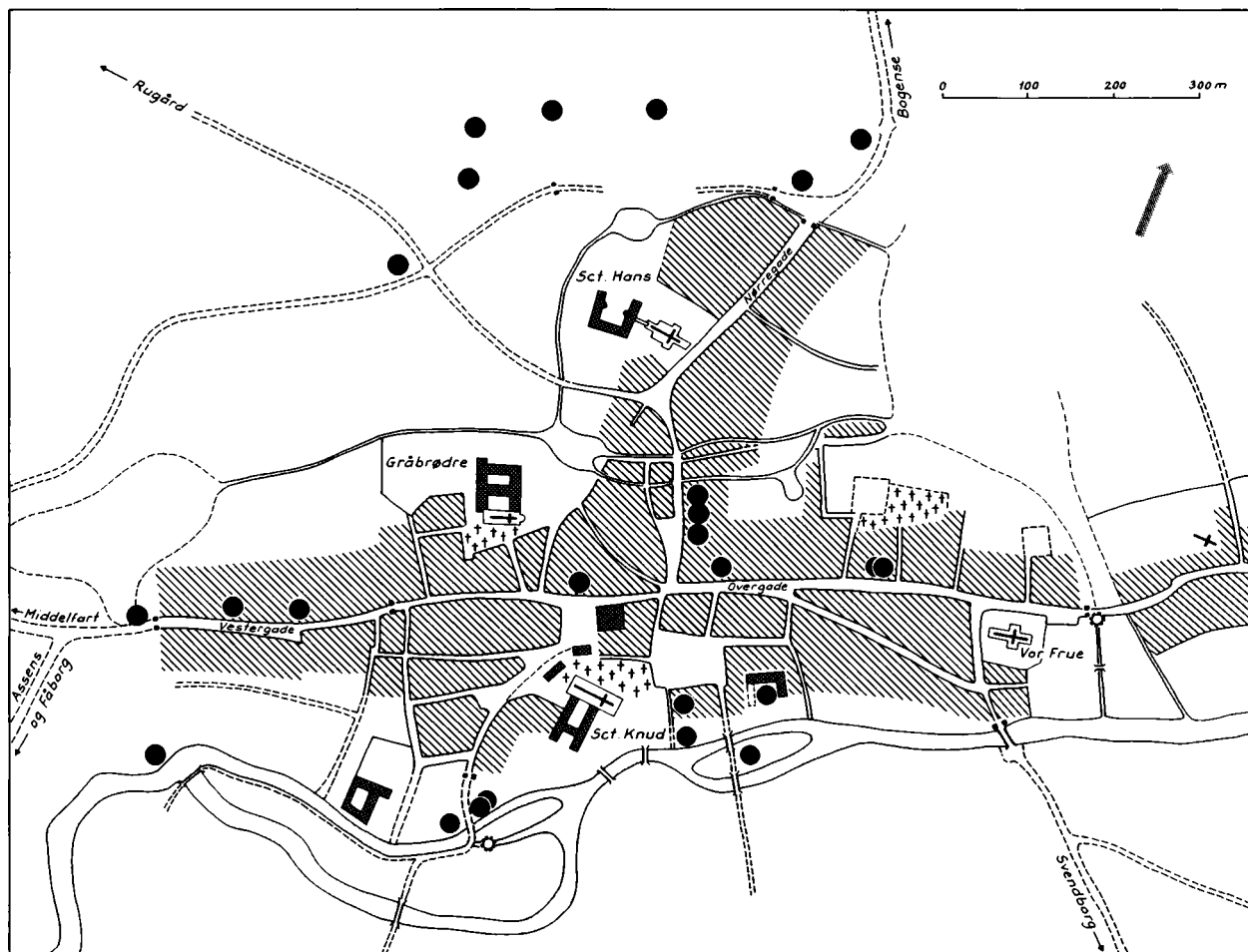

Nærbillede af storkøbmanden Oluf Bager på epitafiet i Sct. Hans kirke. Hele epitafiemaleriet ses på side 225. (E. Pantou fot.).

som eneste provinskøbmand opnåede store leverancer til hæren – klæde og andre fornødenheder. Som leverandør af krigsudrustning blev han hurtigt regeringen en særdeles værdifuld mand, idet han viste sig leveringsdygtig af meget store varepartier mod langfristet kredit. Han havde det held at være så kapitalstærk, at han selv kunne finansiere varekreditterne. Som betaling opnåede han sikkerhed dels i regeringens toldindtægter, dels i lenenes kornleverancer, hvoraf der anvistes ham langfristet betaling. Dette åbnede yderligere muligheder for heldige spekulationer i kornhandel, som sammen med Bagers omfattende studeeksport i løbet af få år gjorde ham til byens rigeste mand. Samtidig optrådte han som kongelig handelskommissær, i hvilken egenskab han købte og solgte store varepartier på kronens vegne. Ved slutningen af syvårskrigen var han en af kronens største kreditorer. Således opgjordes i 1569 kronens samlede gæld til ham – væsentligst for leverancer af forsyninger og udrustning til hæren – til ikke mindre end 20.641 daler 12 skilling »foruden det, han tidligere har fået brev på«. Et astronomisk beløb, der anvistes ham til betaling i toldindtægter og kornleverancer fra lenene. Efter krigens afslutning i 1570 dalede også mulighederne for at gøre indbringende forretninger med staten, og omfanget – og nettoudbyttet – af Oluf Bagers vidtstrakte virksomhed synes brat at være aftaget. I løbet af 1580'erne dalede hans tidligere så indbringende forretninger med staten til en ubetydelighed sammenlignet med de gyldne år under krigen, og oven i købet byttedes rollerne om, således at det nu blev Bager, der kom til at skylde staten penge. Alt i alt må 1580'erne og 1590'erne vist betegnes som en økonomisk nedtur for Oluf Bager, om end han stadig ved sin død var en særdeles holden mand, selv om senere, upålidelige sagn vil vide, at han døde forarmet og venneløs i huset hos en utaknemmelig og hårdhjertet datter.

Skønt af god købmandsfamilie var Oluf Bager ikke som sin rival Hans Mule af adel. Derfor kunne han ikke som denne investere sin store formue i landbrugsjord. Han måtte indskrænke sig til at leje jord til sine fedestude og heste af kronen og omegnens godsejere, bl.a. benyttede han i en årrække Vigelsø til sit stutteri. I stedet for de attraktive investeringer i landbrugsjord kastede Oluf Bager sig derfor over omfattende opkøb af ejendomme i selve byen, huse, haver og jordstykker. Et talende vidnesbyrd om omfanget af Bagers meget betydelige besiddelser i Odense har vi i hans låsebrev fra 1584, hvori hans ejendomme omhyggeligt opregnes. Et låsebrev var et retsstiftende dokument, udstedt af domstolene, hvori modtagerens ejendomsret til de opregnede ejendomme fastsloges og garanteredes af det offentlige retsma-skineri. På denne måde at få fastslået sin ejendomsret var meget almindeligt i denne periode, der bl.a. er karakteriseret ved utallige ejendomstrætter borgere imellem. Låsebrevet var således en slags status over Bagers besid-

Kortet viser Oluf Bagers besiddelser i Odense 1584, jfr. side 211. ((Inger Bjerg Poulsen tegn.; forlæg til grundkortet: Ove Jørgensen: OTONIVM).

deler 1584. Det bekræfter til fulde vort billede af en særdeles velstående mand. Han ejede gårde, huse, haver, boder osv. overalt i byen, og hans bygninger dominerede helt byens fine strøg, Nørregade-Overgade. Selv boede han i sin velmagt i en pragtfuld gård i Overgade (nr. 11), desuden ejede han byens vinkælder i huset Jordan (Overgade 4) og havde også sin mødrene gård i Nørregade (nr. 29). Alle disse – og flere – pragtfulde bygninger var prydet med Bagers bomærke, et opadvendt anker, og forsynet med rige udsmykninger og sandstensornamenter. Desuden ejede han talrige mindre huse og også større lejeboliger i andre dele af byen. Oluf Bager var kort sagt byens ubestridte matador og indtog som sådan helt naturligt en plads i byens rekonstruerede råd fra 1567 til 1584. Når han på trods af sin førende stilling i byen og kongens gunst aldrig blev borgmester, hang det utvivlsomt sammen med, at dette administrative hverv ikke var foreneligt med hans vidtstrakte

Denne stolestæde gavl med Oluf Bagers navnetræk og bomærke fra 1585 (og en magen til) findes i Dalum kirke. De stammer vistnok fra Gråbrødre kirke, hvor Oluf Bager også senere blev begravet. (E. Pantou fot.).

handelsvirksomhed, der ret ofte førte ham ud på lange forretningsrejser.

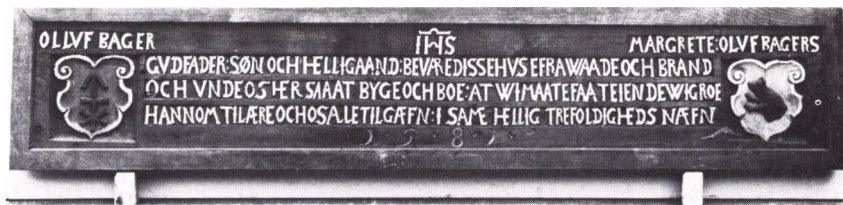
I sin velmagt under syvårskrigen blev Oluf Bager sat dobbelt så højt i skat som sine nærmeste rivaler, hvilket i 1566 bragte ham til at beklage sig over for kongen. Denne bevilgede derefter af sær kongelig nåde, at »Os elskelige« Oluf Bager for eftertiden kun skulle skatte som den trediehøjeste formue i byen, da hans virksomhed i høj grad var til gavn for riget. Denne bevilling synes dog at være faldet den altid stridslystne Hans Mule alvorligt for brystet. Han mødte nemlig frem på rådhuset og protesterede på det skarpeste; men ikke nok med det: Han påstod tillige højlydt over for borgmestre og råd, at Oluf Bagers formue var langt mere omfattende, end denne havde angivet som grundlag for skatteansættelsen. Hans påstand var, at den gode Oluf i løbet af det foregående år havde udskibet ikke mindre end 3.000 læster korn – ca. 100.000 tønder, repræsenterende en værdi af henvend 100.000 rigsdaler. Dette stod i skærende kontrast til Oluf Bagers egen opgivelse, der var 500 læster til en værdi af ca. 15.000 rigsdaler. Han anklagede med andre ord i fuld offentlighed Oluf Bager for groft skattesnyderi.

Denne alvorlige og ærekrænkende anklage for bedrageri kunne Bager naturligvis ikke have siddende på sig. Havde Bager og Mule levet i middelalderen, og havde de tilhørt aristokratiet, ville sagen utvivlsomt være blevet afgjort med en duel. Nu var de imidlertid begge købmænd i 1500-tallets Odense, og derfor indgik de i stedet et væddemål, hvis eksistens vi kender fra et åbent brev, skrevet med Oluf Bagers egen hånd og dateret Odense den 20. november 1567. Heri refererer Bager Mules beskyldning og fastslår derefter, at han og Mule har indgået et væddemål gående ud på, at såfremt Mule kan bevise sin påstand, da skal Oluf Bager afstå til ham kvit og frit den gård, han bor i, og samtidig betale 100 rigsdaler til byens fattige. Omvendt skal Hans Mule gøre det samme, såfremt Bager kan bevise, at hans beskyldning er forkert. Brevet er beseglet af Oluf Bager og bevidnet af borgmestre og råd og slutter med offentligt at opfordre Mule til at udstede en tilsvarende bindende forpligtelse.

Efter dette hører vi intet mere til sagen. Vi kender intet tilsvarende brev fra Mule. Der ses ikke at være indgået 100 rigsdaler fra nogen af parterne i byens fattigkasse, og der er ingen tegn på, at væddemålet fik følger for parternes ejendomme. Det sandsynligste er derfor, at den stridslystne Mule endnu en gang havde vovet sig ud på for tynd is og havde trukket følehornene til sig, da Oluf viste sig parat til at give rådt for usødet. Ved sådanne utraditionelle midler kunne byens spidser i hine tider klare indbyrdes stridigheder uden at ulejliges retsvæsenet.

En mand i Oluf Bagers position var visselig heller ikke nem at bide skeer med. Hans grundmurede økonomiske position og ikke mindst hans særdeles

Denne porthjælke af træ med forgyldt indskrift har siddet i ejendommen Overgade 8 og rummer også våben og navne for Oluf Bager og dennes hustru, Margrete Clausdatter. (Møntergården).

venskabelige forbindelser med kongen, Frederik II, gjorde ham næsten urørlig. Der er derfor ikke noget at sige til, at han plejede forbindelsen med kongen med særlig omhu; men kongen synes på sin side også at have sat stor pris på Oluf. I hvert fald aflagde han gentagne gange Oluf Bager besøg, når han passerede gennem Odense. Det var under en af disse kongelige visitter, vil sagnet vide, at Oluf Bager til kongens ære fyrede i kaminen med kostbart duftende kanelbark. Da kongen bemærkede denne ekstravagance, svarede Oluf, at han sagtens kunne fyre med noget endnu mere kostbart, hvorpå han greb en håndfuld af kongens gældsbeviser og kastede dem på ilden. Kongen skulle da have udbrudt: »Ole, Ole! Se dig for, hvad enden vil blive!« Hvor pålideligt dette sagn er, skal her lades usagt, selv om det naturligvis ikke styrker tilliden til det, at præcis den samme tildragelse berettes om Fuggerne i Augsburg og kejser Karl V i 1541. Men uanset pålideligheden vidner det alligevel om, at samtiden vurderede Oluf Bagers format således, at en sådan tildragelse ikke forekom usandsynlig.

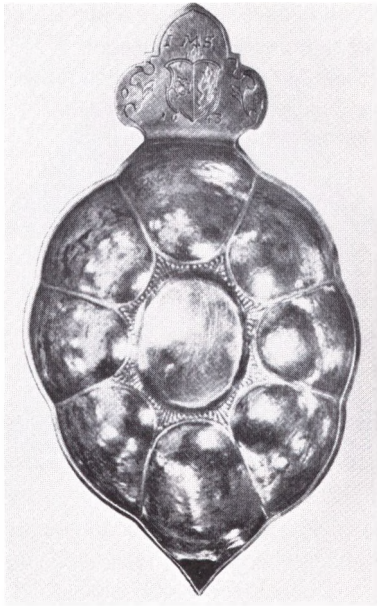
Oluf Bager var alene i kraft af sin rigdom og position selvskrevet til en plads i byens råd, og han personificerede egentlig ganske godt den type, der dominerede byens styre i 1500-tallet, den driftige storkøbmand – den succesrige erhvervsmand, der som en selvfølge også havde krav på politisk indflydelse. I sammenligning med den stråleglans, der omgiver Oluf Bagers skikkelse, blegner billedet af hans samtidige medborgere og kolleger i magistraten betydeligt. Sandheden er som tidligere anført, at vor viden om magistratskollegerne er så mangelfuld, at vi må lade beskrivelsen af Oluf Bager stå som også karakteriserende dem som typer, om end deres format unægteligt var mindre. I stedet kan vi lidt nærmere betragte det 17. århundredes rådmænd, hvorom vor viden – takket være Svend Larsens undersøgelser – er bedre funderet og mere detaljeret end for tiden forud.

Det 17. århundredes rådmænd

Odense havde i perioden 1600-60 i alt 41 rådmænd inklusive dem, der senere blev byens borgmestre. Af disse 41 savner vi oplysning om tiltrædelsestidspunkt for én (Jens Mogensen Rosenvinge, død 1625), mens funktionstiden

Gravsten i Sct. Hans kirke over storkøbmanden, rådmænd Oluf Bager og sønnen Erik. Stenen har oprindeligt været i Gråbrødre kirke. (E. Pantou fot.).

Denne såkaldte orkøvskæn (en skål) af sølv er fra 1643 og har familien Rosenvinges våben indgraveret samt forbogstaver for rådmænd Jens Mogensen Rosenvinge. Skålen er udført af Odenseguldsmeden Klaus Christensen. (Nationalmuseet).

for de øvrige 40 er kendt. I gennemsnit beklædte hver af dem rådmands-embedet i ca. 12 år; men dette gennemsnitstal dækker over en betydelig spredning, hvilket fremgår af tabel 5.1.

Det ses heraf, at langt det almindeligste var en embedsperiode på fem år eller mindre. Det gjaldt næsten for en trediedel af dem. Næsten præcis halvdelen sad i embedet 10 år eller derunder, mens den anden halvdel sad længere. Kun syv eller godt en sjettedel fungerede i mere end 20 år, og kun én – købmanden Mads Hansen, der var rådmænd fra 1634 til 1665, i hvilket år han døde i den høje alder af 76 – nåede at sidde i rådmandsstolen i mere end 30 år. Der synes ikke at være nogen markant forskel på embedsperiodernes længde fra begyndelsen af 1600-tallet til dets midte, hvorfor der ikke i disse tal afspejler sig nogen ændring i udnævnelsesmønsteret.

Det samme konstante mønster viser sig, om vi betragter udnævnelsesalderen. For de 25, hvorom vi har aldersoplysninger, viser den gennemsnitlige alder ved udnævnelsen sig at være ca. 42 år, selv om der også her er tale om betydelige svingninger fra tiår til tiår. Den yngste rådmænd var efter det foreliggende Otte Knudsen Seebled, der i en alder af kun 29 kom ind i byens råd i forbindelse med en stor udnævnelsesbølge i 1604. Han blev som tidligere nævnt sin bys ene borgmester i 1622 og tilhørte fra fødslen byens fornemste rådsaristokrati.

Den ældste ved rådmandsudnævnelse synes derimod at have været den lokale grovvarerhandler Claus Frederiksen, som i sine yngre år var den senere borgmester Frederik Ammerbachs protegé. Han var hele 57 år, da han i 1654 indtrådte i rådmændenes kreds, hvor han så til gengæld forblev, indtil han 21 år senere omsider døde.

Bortset fra disse to yderlige eksempler var langt de fleste i slutningen af 30erne eller begyndelsen af 40erne ved deres udnævnelse til rådmænd. Det var tydeligvis god udnævnelsespolitik at foretrække modne mænd, der i en årrække forud havde haft lejlighed til at demonstrere deres erhvervsmæssige succes eller administrative kunnen, inden de fandtes værdige til optagelse blandt byens vise fædre. På dette punkt var der ingen ændringer at spore i udnævnelsespolitikken 1600-60. Således gjorde man i begyndelsen af århundredet, og samme praksis fulgtes også i årene omkring 1660.

Denne stabilitet genfindes også i byrådets størrelse. Ganske vist havde kongen i 1567 befalet, at byens magistrat skulle bestå af to borgmestre og 12 rådmænd; men så mange synes der aldrig at have været. En halv snes stykker var vist normen i 1500-tallet, mens antallet i 1600-tallet snarere synes at have været ca. otte i gennemsnit. Ser vi bort fra borgmestrene, havde rådet i den del af 1600-tallet, der her betragtes, den størrelse, der fremgår af tabel 5.2.

Der synes ikke på noget tidspunkt at have været mindre end fem råd-

Table 5.1: Odenseanske rådmænd 1600-60, fordelt efter funktionstid.

Embedsperiode Antal år	Antal radmænd
0-5	12
6-10	9
11-15	6
16-20	6
21-25	4
26-30	2
31-35	1
I alt	40
Gennemsnitlig funktionsperiode	11,6 år

Kilde: Svend Larsen: Studier over det fynske radsaristokrati II. s. 18f.

mænd, hvilket indtraf umiddelbart forud for de store bølger af nyudnævnelser i 1604, 1615 og 1627. På den anden side var der aldrig mere end 10 medlemmer i rådet. Dette medlemstal nåedes dog kun umiddelbart efter masseudnævnelserne i 1604 og 1615, og dette høje niveau kunne kun holdes omkring et års tid, hvorefter dødsfald og udtræden af andre grunde atter bragte medlemstallet ned på de sædvanlige syv-otte stykker. Efter ca. 1620 synes man end ikke ved nyudnævnelserne at have tilstræbt at nå op på 10 medlemmer. De syv nyudnævnelser i 1626-27 bragte kun medlemstallet op på ni. De fire nyudnævnelser i 1634 efterlod rådet med et medlemstal på blot otte. Med lidt god vilje er det således muligt at se en tendens til at reducere rådets samlede størrelse lidt, jo nærmere vi kommer 1660. Men det dominerende indtryk er alligevel, at byrådets medlemstal var temmelig konstant perioden igennem.

I ældre byhistorisk forskning var det en gængs opfattelse, at byernes råd i denne periode var en særdeles eksklusiv affære, således forstået, at rådsmedlemmerne udgjorde en næsten lukket kaste, hvor søn fulgte far i generation efter generation. Svend Larsen påviste imidlertid for mere end 20 år siden, at denne opfattelse i hvert fald for Odenses vedkommende var noget af en myte. Dette kan anskueliggøres med nogle få tal, i hovedsagen hentet fra Svend Larsens grundlæggende arbejde. Af Odenses 41 rådmænd i perioden 1600-60 har vi hjemstedsoplysninger for de 34. Af disse var i hvert fald de 20 tilflyttere. Heraf havde kun to, Mogens Henriksen Rosenvinge (rådmand 1573-76, borgmester 1576-1607) og Peder Pedersen Lerche (rådmand 1646-65), i forvejen direkte tilknytning til rådmandskredse i andre byer – Mogens

Tabel 5.2: Odense byråds medlemstal 1600-50.

År	Antal rådmand
1600	8
1610	6
1620	7
1630	9
1640	7
1650	6

Kilde: Svend Larsen: Studier over det fynske radsaristokrati II. s. 18f.

Henriksens far var rådmand i Helsingør, og Lerches far var borgmester i Nyborg – resten synes ikke at have haft tilsvarende familieforbindelser. Kun 14 af rådmændene var født ind i rådmandskredsen, hvis vi definerer denne som de til enhver tid siddende rådsmedlemmer. Anskuet på denne måde synes der altså at have været grænser for, hvor godt nepotismen trivedes i Odense. Det er yderligere et markant træk, at Hans Mikkelsen (Bager), der blev rådmand i 1627, var den sidste lokale rådmandssøn, som overhovedet blev udnævnt før 1660. De 13 udnævnelser i årene 1627-60 omfattede udelukkende folk uden direkte slægtstilknytning til det lokale radsaristokrati.

Vurderet udelukkende på dette grundlag skulle man således tro, at nepotismen døde i Odense byråd med Hans Mikkelsen i 1631. Helt så enkelt forholder sagen sig imidlertid ikke, hvis også rådmændenes ægteskaber inddrages. Et velbetænkt ægteskab kunne meget vel sætte skub i den sociale elevator for en ung, stræbsom person. Således forholdt det sig tydeligvis også i rådmandskredsen. Det viser sig nemlig, at mindst 21 af de 41 rådmænd var svigersønner til andre rådmænd, dvs. godt og vel halvdelen. 16 var samtidig svogre til rådmænd og en var kun svoger, nemlig Niels Jacobsen (rådmand 1604-07), som dog selv var rådmandssøn. Der var med andre ord tale om et meget tæt væv af indbyrdes ægteskabsforbindelser i selve rådmandskredsen.

Denne trafik benyttedes selvfølgelig af den gamle, indfødte rådmandskreds, der samtidig udgjorde en fast selskabelig omgangskreds. Det var derfor naturligt nok, at denne kreds' sønner og døtre giftede sig med hinanden. Mere påfaldende er det dog, at de nye mænd i råds kredsen – tilflytterne – meget bevidst synes at have gjort det samme: Af de 13, der blev udnævnt efter 1630, hvoraf i hvert fald 10 var tilflyttere, giftede otte sig med døtre af rådmænd og løste på denne måde adgangsbillet til råds kredsen. Kun få var dog så konsekvente som Jesper Hansen (rådmand 1644-61), der ikke blot overtog afdøde rådmand Mathias Diderichsens rådmandsstol, men også hans enke.

Det er derfor ganske utvivlsomt, at de rette familieforbindelser spillede en afgørende rolle også efter 1630. Og måske kan man udtrykke det sådan, at ældre tiders sønneneptisme omkring 1630 afløstes af en svigersønneneptisme i det odenseanske byråd; men den nepotistiske holdning – forstået således at familieforbindelser spillede en vigtig rolle ved besættelse af byrådspladser – synes at have været usvækket trods skiftende former.

Også på et andet betydningsfuldt område – de uddannelsesmæssige forudsætninger – er det muligt at iagttage en forandring i byrådets sammensætning fra tiden omkring 1600 til midten af århundredet. Ud af rådets 41 medlemmer havde i alt 14 en kortere eller længere karriere bag sig i anden offentlig administration – væsentligst i lensadministrationen – inden de tog plads i rådmandsstolen. Det kan vel ikke siges at være nogen større andel – ca. 1/3 af samtlige rådmænd. Resten var velaflagte købmænd, der havde bevist deres kunnen i det private erhvervsliv.

Mere interessant bliver det, når man ser, hvorledes denne andel af professionelle administratorer fordelte sig over tid. Det viser sig nemlig, at af de 20 rådmandsudnævnelser, der fandt sted indtil 1619, omfattede kun fem (25%) denne type rådmænd. Blandt de 21 udnævnelser, der skete 1620-59, var der derimod ikke mindre end 9 (43%), der havde en administrativ karriere bag sig. Der kan med andre ord iagttages en klar tendens til i stigende grad at foretrække rådsemner med administrativ erfaring. I lighed med borgmesterudnævnelserne må dette forstås som udtryk for en tiltagende professionalisering af byrådet. Som den succesrige købmand blev trængt bort fra borgmesterstolen af den erfarne administrator i årtierne efter 1620, således fortrængtes han også langsomt fra byens råd i de samme år.

Byrådet var ved at blive et professionelt, administrativt organ – en udvikling, der formentlig hang nøje sammen med den øgede regeringskontrol med byernes styre og de deraf følgende øgede krav til magistraternes administrative kunnen. Naturligvis må denne udvikling også tilskrives det forhold, at de øgede krav til byrådsarbejdet afholdt mange travle købmænd fra at kandidere. De to ting blev i stigende grad uforenelige. Hertil kom yderligere det forhold, at rådsarbejdet ikke var særlig vellønnet. Ganske vist fritoges rådets medlemmer ofte for de ordinære byskatter, og ganske vist havde de undertiden adgang til fordelagtige forpagtninger og lejemål frem for menige borgere; men selv dette taget i betragtning stod honoraret for det stadig mere krævende rådsarbejde ikke i noget rimeligt forhold til den tid og de kræfter, medlemmerne måtte investere i det. Travle købmænd, der i forvejen havde en sikker position i toppen af byens sociale hierarki, så derfor ingen grund til at bruge tid og kræfter på et offentligt hverv, der kunne blive en belastning for deres forretning, og som ikke betød stort for deres sociale prestige.

Portræ med profilhoveder fra Vestergade 15, opsat 1577 – med ønsket om at bevare gården fra våde og brand. (H. Hansen fot., Møntergården).

Byrådsarbejdet blev derfor i stigende grad præget af folk i andet geled med sociale ambitioner, som en rådsplads kunne hjælpe dem med at få opfyldt.

Rådmandsembedets fortsatte karakter af tillidshverv, der i princippet var ulønnet, betød dog, at rådmændene perioden igennem hentedes fra byens mest velhavende kredse. Det krævede ganske enkelt en formue af betydelig størrelse at have råd til at sidde i byens styre. Denne tætte forbindelse mellem formue og rådmandssæde ses måske tydeligst af, at rådmænd som Poul Nielsen (1584-1603), Hans Sommer (1615-31), Frederik Ammerbach (rådmand 1626-34, borgmester 1634-43) og Augustinus Ebbel (1634-41) alle udtrådte af rådet, da de ramtes af økonomisk nedtur. Svend Larsen har da også vist, at rådmandskredsen i Odense gennem hele perioden var identisk med byens økonomiske elite.

Når han på grundlag af sine undersøgelser imidlertid konkluderer, at slægtshensynet i udnævnelsespolitikken efter ca. 1630 veg for hensynet til økonomisk position, er dette kun rigtigt med den tilføjelse, at administrativ indsigt synes at have været en nok så attraktiv egenskab ved et rådmandsemne som en stor formue, selv om penge ifølge sagens natur har været en nødvendig forudsætning for at kunne indtræde i rådet.

Disse betragtninger over rådets struktur og rådernes rekrutteringsmønstre i tiden 1550-1660 kan konkluderes således: Med hensyn til rådets størrelse og aldersmæssige sammensætning var der ikke større forandringer at spore fra periodens begyndelse til dens slutning. Det samme gælder, hvad angår rådernes økonomi; der var perioden igennem temmelig nøje overensstemmelse mellem byens økonomiske overklasse og rådmandskredsen. Derimod er der interessante forandringer at iagttage i rekrutteringsmønstrene, hvis vi ser på rådmandskredsens slægts- og ægteskabsforbindelser. Udviklingen her var, at rådmandssønnerne efterhånden afløstes af rådmændenes svigersønner. En velovervejede ægteskabspolitik kom til at spille en stadig mere betydningsfuld rolle som adgangsbillet til rådet. Ligeledes skete der en ganske påfaldende professionalisering af rådet. Administratortypen afløste gradvis købmandstypen. Eller sagt på en anden måde: Den gamle rådmandstype som Oluf Bager, der slægtsmæssigt, økonomisk og socialt hørte til byens absolutte elite og nærmest som en selvfølge indtog sin plads i rådet, blev i løbet af 1600-tallet afløst af en ny type som f.eks. Thomas Brodersen, den erfarne administrator, der som fremmed kom til byen, løste borgerbrev og ved heldig købmandsvirksomhed gennem nogle år skabte sig en position i byen uden derfor at være fuldt accepteret af den sociale elite. Denne accept blev opnået ved ægteskab med en af byens rådmandsdøtre. Kronen på værket, medlemskabet af byens sociale elite, var optagelsen i rådet, der kunne nyde tiltrængt støtte i hans betydelige administrative erfa-

ringer og indsigt. Rådet kom med andre ord til i langt højere grad end før at fungere som social elevator for kvalificerede personer med sociale ambitioner, samtidig med at det i stadig mere udtalt grad blev et regeringskontrolleret administrativt organ, domineret af erfarne administratorer.

Byrådets funktioner

Helt generelt udtrykt var det magistratens opgave at administrere byens almindelige anliggender og træffe politiske beslutninger i sager, der angik fællesskabet. Groft taget var borgmestrenes og rådmændenes hverv dels af dømmende, dels af administrativ karakter, og lige så generelt gælder det, at begge sider af hvervet i denne periode havde en noget uafgrænset karakter. Der fandtes ingen instrukser for rådmænds virksomhed, og grænserne for denne flyttedes jævnlige, afhængig af den til enhver tid gældende praksis og de rådende politiske magtforhold mellem magistrat og borgere og mellem byråd og regering. Rådet skulle dog håndhæve landets love, forsvare og beskytte byens borgere, have overopsyn med kommunens finansvæsen, medvirke ved skatteligningen, bestyre byens skifte- og overformynderivæsen og i øvrigt holde god orden og politi. Denne skønsomme blanding af politisk, administrativ og dømmende myndighed udøvedes dels på råds møderne, dels gennem et administrationsapparat, hvis nærmere beskaffenhed skal berøres nedenfor. Rådets funktion som domstol behandles i et senere kapitel.

I den tidligere omtalte vedtægt for rådsarbejdet af 1567 blev antallet af råds møder fastsat til to pr. uge. De skulle afholdes i rådstuen på rådhuset. Helt så livlig synes mødeaktiviteten dog ikke at have været, om end Svend Larsen har påvist en klar tendens til hyppigere møder op igennem 1600-tallet. Således synes normen indtil begyndelsen af 1630erne at have været godt 40 møder om året, i 1650erne var det årlige antal møder fordoblet til ca. 80, i slutningen af 1660erne var mødetallet henved 100 om året for ved midten af 1670erne at vokse til ikke færre end 126 i gennemsnit pr. år.

For rådmændene var det ikke nogen ringe belastning at skulle deltage i alle disse møder – i gennemsnit et-to om ugen. Det er derfor heller ikke overraskende at konstatere, at travle købmænd ofte udmærkede sig ved en temmelig høj fraværsporcet. Således deltog Diderich Graff i årene 1611-14 kun i godt og vel 2/3 af rådets møder. Rickert Knudsen Seeblad overværede i samme tidsrum kun knap halvdelen, mens broderen Otte Knudsen i årene 1612-13 var til stede ved mindre end 1/3 af rådets møder. Disse tal viser egentlig i en nøddeskal, hvor vanskeligt foreneligt et rådmandsæde var med en vidtstrakt købmandsvirksomhed. Og det sættes yderligere i relief af det fak-

tum, at de rådmænd, der ikke drev sådan virksomhed, ofte havde en mødeprocent tæt ved 100. De sidste havde i modsætning til de første den fornødne tid.

Hvad var det da nærmere betegnet for sager, magistraten skulle tage sig af? I det følgende skal der tegnes et kort omrids af magistratens mange arbejdsområder, ligesom det skal skitseres, hvilke hjælpere – vi ville vel kalde det administrationsapparat – den havde i det brydsomme arbejde med at styre og holde orden på den mangesidige organisme, som et stort bysamfund også dengang var.

Magistratens arbejdsområder – og dens hjælpere

I den koldingske reces af 13. december 1558 fandtes kun en enkelt paragraf (§56), der specifikt omhandlede magistratens funktioner og pligter. Den lød i sin helhed:

»Og skulle borgmestre og rådmænd udi hver købstad være forpligtet til at holde god skik og politi udi købstæderne. Ligeledes påse, at der findes gode håndværkere, så enhver der kan bekomme til rimelig pris humle, salt, stål, klæde, støvler, sko og andet, som landets indbyggere har behov for, og som bør findes udi købstæderne«.

Denne paragraf angav kort to af magistratens store arbejdsområder, nemlig »at holde god skik og politi«, dvs. i videste forstand sørge for ro og ordnede forhold for byens indbyggere samt at føre tilsyn med byens næringsvæsen. Det tredje store arbejdsområde, byens skatte- og finansvæsen, nævntes af en eller anden grund slet ikke i denne sammenhæng.

»God skik og politi«

Dette rummelige begreb omfattede i princippet det fulde ansvar for, at alt gik ordentligt og rigtigt til i byen. Det omfattede ansvaret for vedligeholdelse og renholdelse af gader, torve, broer, veje, offentlige bygninger, byens vandforsyning osv. Det omfattede også det generelle ansvar for retssikkerheden i byen – et ansvar, som magistraten dog delte med den kongeligt udnævnte byfoged. Vi har allerede foran set på, hvorledes en del af disse funktioner forvaltedes i praksis og skal nedenfor også se nærmere på andre. Der er derfor ikke grund til på dette sted at gå i detaljer, men blot helt generelt fastslå, at denne daglige tilsynspligt ikke udøvedes af magistratens medlemmer personligt, men af tre overordentlig vigtige personer i byens daglige forvaltningsstab, nemlig byfogeden og de to kæmnerne.

Byfogeden indtog en mærkelig mellemstilling i byens forvaltning. På den

ene side var han som kongeligt udnævnt embedsmand dommer på bytinget og beklædte derved en stilling, der i mangt og meget var uafhængig af magistraten. Han tilhørte heller ikke socialt rådmandskredsen og var aldrig medlem af rådet. På den anden side befandt han sig som medlem af byens forvaltningsstab i et underordningsforhold til magistraten, hvilket klart fremgår af, at denne udstedte en instruks for hans virksomhed i denne egenskab. Som første punkt pålagdes det ham ligefrem at give møde på rådhuset hver rådhusdag. Mere klart kan underordningsforholdet næppe præciseres. Instruksen pålagde ham videre at føre tilsyn med byens renholdelse og vedligeholdelse, at kontrollere overholdelsen af de fastsatte takster på købmandsvarer og håndværksarbejde, at kontrollere overholdelsen af gældende regler for handel og omsætning, at samtlige kongelige forordninger blev efterlevet, at pågribe og dømme lovovertrædere, at kontrollere overholdelse af mål og vægt, at være behjælpelig med inddrivelse af skatter osv. – kort sagt at være den person, der først og fremmest vågede over »god skik og politi« i byen. Byfogeden var med andre ord en nøgleskikkelse i byens daglige forvaltning – foruden at han var dommer i byens vigtigste domstol, bytinget. Til hjælp i dette store arbejde havde han kun en beskeden medarbejderstab, hvis sammensætning vil blive behandlet nedenfor i kapitel 6.

Byens to kæmnere havde arbejdsopgaver, der i flere henseender mindede om byfogedens, om end deres status og forhold til magistraten var af en ganske anderledes beskaffenhed. Fra oprindeligt at have været et magistratsembede overgik kærnerhvervet i Odense allerede fra 1495 til at blive et borgerligt ombud. I kong Hans' bestemmelser for Odense dette år bestemtes det nemlig, at der årligt skulle vælges to af menigheden til at bestride kærnerhvervet. Embedet havde derfor en ganske anden status end f.eks. byfogedembedet. Byen havde formentlig lige siden 1495 to kæmnere, der vist nok delte arbejdet imellem sig efter geografiske kriterier – i to kærnerdistrikter. Dog synes bestemmelsen om den årlige udskiftning ikke at være blevet fulgt konsekvent. Flere kæmnere optrådte mange år i embedet som Anders Hansen, der var kærner 1604-13. Det var normalt personer fra det bedre borgerskab, der bestred kærnerhvervet, og adskillige blev senere rådmænd som Marcus Kotte og Jacob Henriksen. Kærnerne var således almindeligvis folk fra rådets egen sociale kreds, og forvaltningsmæssigt befandt de sig i et klart underordningsforhold til magistraten.

Af magistratens instruks for kærnerne fremgår, at deres vigtigste arbejdsfelt var byens regnskabsvæsen, herunder skatte- og afgiftsregnskabet. Denne side af deres virksomhed vil blive behandlet nedenfor under byens finansvæsen. Her skal opmærksomheden rettes mod deres virksomhed som forvaltere af byens offentlige anlæg og foranstaltninger – en virksomhed, der fore-

Spejlvendt billede af byens signet – muligvis givet til byen sammen med sølvskrinet 1638 (se side 179). (E. Pantou fot., Møntergården).

gik i snævert samarbejde med byfogeden. Det fremgår af instruksen, at de havde vedligeholdelsesansvaret for byens offentlige bygninger, dens broer, porte og vejene uden for portene. De skulle videre føre tilsyn med gadernes brolægning og havde ansvaret for renholdelse af byens vandløb og brønde, ligesom de havde overopsynet med vandkunsten, hvis daglige vedligeholdelse dog påhvilede rendemesteren. Til ham skulle de hver årlig levere 10 lige elletræer til vedligeholdelse af rørsystemet, der var opbygget af udhulede ellestammer. De skulle videre sørge for at byens tvættesteder blev renholdt, og at byens hegn blev holdt ved magt. Desuden skulle de hvert halvår kontrollere byens brandmateriel – stiger, fyrehager og læderspande – og føre rigtigt inventarium derover.

Sammen med byfogeden skulle de jævnligt tilse byens officielle måleredskaber – tønder, skæpper, vægte, bismere, alenmål, målekander og potter – der opbevarede på rådhuset, og sørge for, at de var i god stand. De havde ansvaret for indkrævning af alle byens indtægter – skatter, sagefald (retsboeder), lejeafgifter osv. Til gengæld skulle de også forestå alle lønudbetalinger til byens tjenere og føre vognlejeregnskab. De skulle – af hensyn til byens sagefald – være til stede, når bytinget var sat, og den ene skulle endelig altid være til stede på rådhuset, når der holdtes byrådsmøder. For hele denne mangeartede virksomhed skulle de årligt aflægge regnskab, og hvis der eventuelt manglede beløb, som de ikke kunne gøre regnskab for, hæftede de personligt derfor. Af denne imponerende liste over arbejdsopgaver fremgår, at kærnerne var særdeles centrale skikkelser i byens forvaltning. For alt dette modtog de et beskedent årligt vederlag samt – nok så givtigt – skattefrihed.

Tilsammen dækkede byfogeden og kærnerne så godt som alle de områder i forvaltningen, der kunne rubriceres under overskriften »god skik og politi«. Det var disse tre og deres hjælpere, der under ansvar over for magistraten tog stilling til de dagligt opdukkende problemer og sørgede for at få det hele til at glide så ubesværet som muligt.

Til hjælp i det daglige praktiske arbejde havde de en beskeden stab, bestående af to bysvende, to dragere, en byhyrde samt – naturligvis – rendemesteren og hans folk. Til løsning af større samlede opgaver, som f.eks. reparation af byens hegn og gærder, var denne lille styrke ofte utilstrækkelig. Derfor havde byfogeden og kærnerne i sådanne situationer den mulighed at udskrive borgerne til vederlagsfrit at forrette »bygerning« – en slags hoveri- pligt, der fulgte med borgerskab i byen. Dette system synes dog ikke altid at have fungeret fuldt tilfredsstillende, fordi mange tilsyneladende snød sig fra det. I 1635 følte magistraten sig derfor foranlediget til sammen med det menige borgerskab at udstede en vedtægt om bygerningen. Den indskær-

pede, at borgerne havde pligt til at fremsende »føre karle eller piger« til arbejdet – eller selv møde. Skete dette ikke, havde kæmnerne ret og pligt til at udmelde én fra byens vagtkorps i stedet for den udeblevne. Han skulle betales med 1 sletmark pr. dag. Beløbet ville derefter blive opkrævet hos de for sømmelige.

Et helt andet aspekt af begrebet »god skik og politi« var opretholdelsen af ro og orden i byens gader om natten. Dette problem behandles mere udførligt i kapitel 6. Her skal blot bemærkes, at den natlige vægtertjeneste, der oprindeligt var et borgerligt ombud under magistratens direkte opsyn, i 1634 blev overtaget af et særligt vægterkorps, der aflønnedes af byen, og som blev ledet af en vagtmester, specielt ansat til formålet. Han var således en ny skikkelse i byens offentlige embedsstab med særligt ansvar for byens natteliv.

Endelig kunne man måske henregne borgervæbningen, der var byens traditionsbestemte bidrag til landets lokale milits, under lov og ordenaspektet. Men det vil dog være lidt af en tilsnigelse, eftersom borgervæbningen så godt som aldrig anvendtes som redskab i den lokale ordenshåndhævelse. Borgervæbningen var på linie med byskatterne en offentligretlig ydelse til riget. Den havde ingen funktion i byens indre liv. Det kan dog være værd at pege på et enkelt forhold i forbindelse med borgervæbningen, nemlig ansættelse af en professionel officer, en stadshauptmand, i 1634. Denne officer fik det fulde ansvar for træningen af borgermilitsens militære færdigheder, ligesom han skulle føre tilsyn med bevæbning og udrustning. Som løn skulle han årlig af hver musketer have 1 mark, af andre 6 skilling. Stadshauptmanden var således endnu et nyt tilskud til byens voksende embedsstab og var endnu et udtryk for den stigende tilbøjelighed til professionaliseringen af såvel forvaltning som borgerlige ombudstjenester, som vi også så slå igennem i vægtertjenesten, i organiseringen af byens renovationstjeneste og i selve magistratens rekruttering og arbejdsform.

Næringsvæsenet og magistraten

Tilsynet med byens næringsvæsen var fra gammel tid en anden af magistratens hovedopgaver. Centralt for denne funktion var naturligvis magistratens magt til at tildele eller eventuelt ophæve borgerskaber. Uden borgerskab kunne ingen person lovligt drive handel eller håndværk i byen, og borgerskabsbrevet var derfor en helt uomgængelig betingelse for næringsvirksomhed. I magistratens uindskrænkede ret i så henseende lå derfor også en vigtig kontrolmulighed over for næringslivet. En anden vigtig kanal for magistratens kontrol bestod i dens traditionsbestemte og lovhjemlede indseende med håndværkerlavens virksomhed. Allerede i Christoffer af Bayerns stadfæ-

stelse af byens privilegier 7. maj 1441 bestemtes det helt generelt, at borgmestre og råd skulle have ret til at regere alle embeder, dvs. håndværk. Hvorledes denne tilsynsret efterhånden udmøntedes i praksis, behandles mere detaljeret i et senere kapitel. Her skal blot generelt fastslås, at tilsynet især udøvedes ved kontrol med håndværkernes organisationer, lavene. Med købmændenes virksomhed var kontrollen ikke tilsvarende formaliseret. Her var der snarere tale om en vis selvkontrol, eftersom der var et betydeligt personsammenfald mellem købmandskredsen og rådmandskredsen.

Også på anden vis greb magistraten regulerende ind i næringslivet, nemlig ved at gennemføre pris- og takstkontrol. Eftersom byens næring ikke var fri, men baseret på privilegier og monopoler, var prisdannelsen det heller ikke. Allerede i Christian III's lovgivning var magistratens ret til at fastsætte løn- og prisniveau i byen blevet fastslået. Denne ret – og pligt – indskærpedes yderligere ved en forordning af 1615, der fastslog, at magistraten jævnligt skulle udarbejde fortegnelser over gældende priser på varer og tjenesteydelser. Et eksempel på en sådan fortegnelse fra 1649 har vi netop bevaret i den såkaldte »magistratens embedsbog«. Den daglige kontrol med, at disse autoriserede priser blev overholdt, påhvilede først og fremmest byfogeden, der i tilfælde af overtrædelse optrådte som anklager, mens rådstueretten – dvs. magistraten i dens dømmende funktion – var dømmende instans.

Også kontrollen med mål og vægt var magistratens anliggende. Kongen fastsatte i 1579 ensartet mål og vægt for hele Fyn, og på rådhuset opbevaredes et komplet sæt autoriserede måleredskaber, der var normgivende for alle andre i privat eje. De sidste skulle for at være lovlige være forsynet med byens brændemærke. De førstnævnte blev jævnligt kontrolleret af kærnerne og byfogeden.

Kvalitetskontrol især af varegrupper, hvis kvalitet kunne være stærkt svingende – øl, vin, kød og fisk – udøvedes af magistraten gennem særlige, edsvorne bestillingsmænd, vragerne, som skulle afprøve kvaliteten af hvert enkelt vareparti og forsyne det med kvalitetsbetegnelse.

Det var endelig magistratens opgave at regulere byens torvehandel bl.a. ved tildeling af stadepladser, ligesom den helt generelt skulle sikre overholdelse af byens handelsmonopol ved at forhindre tilstedeværelsen af forprangere og omløbende bissekræmmere. I dette møjsommelige arbejde var byfogeden atter den centrale skikkelse; men for at lette ham hans arbejde besluttede magistraten i 1631, at der hver torvedag skulle opstilles vagter ved byens fire porte, så overtrædere af handelsmonopolet kunne pågribes allerede der. Denne vagt kom til at bestå af fire rådmænd og fire købmænd.

På disse og mangfoldige andre måder søgte magistraten at sikre en rolig udvikling for byens næringsliv, ligesom den utrætteligt arbejdede for at hånd-

Odense bys sølskrin 1638. På forsiden ses en hest, der angribes af to løver, samt to mandspersoner, der tilsyneladende ikke er indblandet i begivenhederne. Skrinet er 17,2 cm bredt og 10,5 cm højt. Det er muligvis givet til byen af borgmester Hans Nielsen (Chulenbrun), hvis navn findes skrevet helt ud på låget. Initialerne dækker i øvrigt over borgmestre og rådmænd på denne tid. (E. Pantou fot., Møntergården).

hæve byens monopolstilling i forhold til det omgivende land på handel og håndværk. At dette var et ganske betydeligt arbejde, illustreres af de mange indførsler derom i magistratens protokoller.

Skatte- og finansvæsen

Magistratens sidste store arbejdsfelt var skatte- og finansvæsenet. Hele denne side af byens liv behandles indgående i andre dele af fremstillingen under økonomiske og socialhistoriske synsvinkler. På dette sted skal disse spørgsmål udelukkende drøftes under en administrationshistorisk synsvinkel, hvilket i praksis vil sige en kortfattet præsentation af det administrative apparat, der under ansvar over for bystyret varetog forvaltningen af byens skatter og finanser i øvrigt.

Grundstrukturen i den odenseanske skatteforvaltning blev fastlagt allerede i 1495 med de bestemmelser om byens skatteforhold, som kong Hans da udstedte, og som også ordnede kæmnernes forhold. Byskatten – dvs. byens skat til kronen – blev da fastsat til 300 mark årligt, og byen blev med henblik på skatteligningen opdelt i 15 roder, der hver skulle præstere 20 mark. Rodeinddelingen var næppe fra begyndelsen geografisk bestemt, men blev det efterhånden, således at 1.-5. rode som nævnt blev byens Vestre kvarter, 6.-9. rode Nørre kvarter, 10.-12. rode Over kvarter og 13.-15. rode Neder kvarter. I den her behandlede periode lå denne opdeling ganske fast som rammer om skattens påligning og opkrævning.

I spidsen for hver rode stod en rodemester, udvalgt blandt byens almue-mænd for et år ad gangen. Det var normalt en håndværker; men det var dog også muligt at antræffe enkelte købmænd som rodemestre. Deres opgave bestod i at påligne den årlige byskat og øvrige ydelser til byen samt sørge for opkrævningen. Som skikken var for alle embeds- og bestillingsmænd hæftede de personligt for skatterne, hvilket indebar, at de selv måtte punge ud, hvis det ikke var lykkedes at inddrive det pålignede beløb. Der kan næppe herske tvivl om, at denne ordning virkede stimulerende på deres tjenstlige nidkærhed. For denne betydelige ulejlighed og personlige risiko modtog rodemestrene ved midten af 1600-tallet et årligt vederlag på 18 daler 4 mark.

De opkrævede skattebeløb indbetaltes til byens kæmnere, over for hvem der også blev aflagt årligt regnskab. Kæmnerne besørgede derefter den årlige afregning med kronen, normalt repræsenteret ved lensmanden. De var tillige rodemestrene behjælpelige ved inddrivning af skyldige skattebeløb og eventuelt udpantning hos efterladende skatteydere.

Byens skatteforvaltning rummede således fra gammel tid et stærkt folkeligt element. Rodemestrene var så at sige skatteborgernes egne mænd, og kæmnernes stilling var ligeledes folkeligt baseret, selv om de som byens regnskabsførere handlede under nøje tilsyn af magistraten. Selv om dette system i nogen måde svækkede magistratens direkte kontrol over skatteudskrivningen, indebar det også den uomtvistelige fordel, at bystyret derved undgik mange ubehagelige konfrontationer med trængte og utilfredse skatteydere – en fordel, der især var mærkbar i tider med mange ekstraordinære skatteudskrivninger. I sådanne situationer kunne bystyret med fuld føje vaske hænder og henvise sagerne til den skattemæssige selvforvaltning.

Med købstadsforordningen af 7. april 1619 styrkedes det folkelige element i skatteforvaltningen yderligere, idet systemet da suppleredes med fire takserborgere, valgt af borgerskabet selv. Disse, der i hvert fald i tiden indtil 1660 oftest rekrutteredes blandt personer, der stod rådmandskredsen nær, skulle hvert år først i februar sammen med kæmnerne foretage skatteligningen for det påbegyndte år. Dog kunne utilfredse inden 14 dage klage over skatteansættelsen til et udvalg bestående af lensmanden, en borgmester og to rådmænd. Dette udvalg afgjorde endeligt, om klagen var berettiget eller ej.

Takserborgerne overtog dermed rodemestrenes gamle påligningsfunktion, og disse reduceredes til rene skatteopkrævere og pantefogeder. Samtidig skærpedes lensmandens indseende med påligningen. Denne organisatoriske nydannelse faldt nøje i tråd med købstadsforordningens generelle intention, som var at styrke kronens kontrol med og den folkelige deltagelse i byens styre på bekostning af magistraten.

Fra begyndelsen af det 17. århundrede dukkede en ny skikkelse op i den

Bagsiden af byens sølvskrin fra 1638 viser et viltsvin mellem blomsterranker. Skrinet er antagelig et arbejde af en af de to brødre, guldsmedene Klaus og Jacob Christensen. (E. Pantou fot., Møntergården).

odenseanske skatteforvaltning, nemlig skatmesteren. En sådan optrådte vist tidligst 1612, da rådmand Otte Knudsen (Seeblad) i dette års kærnerregnskab benævntes således. Også den senere borgmester Thomas Brodersen fungerede i 1636 som skatmester; men der er dog også eksempler på håndværkere som skatmestre. Skatmesteren modtog fra rodemestrene de indkrævede skattebeløb og overtog dermed kærnerens gamle funktion i skatteforvaltningen. Det er derfor heller ikke overraskende, at skatmesteren ofte var identisk med en af kærnerne, således som tilfældet var med Frederik Ammerbach i 1633 og Jørgen hattenager i 1634-35. Ikke desto mindre var tilkomsten af skatmesterembedet et udtryk for en begyndende udskillelse af skatteforvaltningen fra byens almindelige regnskabsvæsen. Noget, der formentlig var produkt af beskatningens voksende omfang i takt med skattestestens vækst.

Ansvar for byens interne finanser og regnskabsvæsen hvilede fuldt ud på byens hårdtarbejdende kærner. Men for skatteforvaltningen var det karakteristisk, at den på den ene side rummede et betydeligt folkeligt element i form af rodemestre og – efter 1619 – takserborgere og på den anden i stadig højere grad blev genstand for statslig kontrol i form af øget lensmands-tilsyn. Magistratens indflydelse på denne væsentlige side af byens forvaltning var i det 17. århundrede snarere i aftagen end i tiltagen.

Denne panelvæg i renaissancestil findes i Møntergården, men stammer fra den nu nedrevne ejendom Overgade 11. Panelvæggen skulle ifølge traditionen have prydet Oluf Bagers pragtsal, men dette er blot en myte. Oluf Bager har næppe nogen sinde ejet ejendommen, og væggen er formentlig opsat i 1630'erne, mens borgmester Thomas Brodersen Risbrich ejede ejendommen. (E. Pantou fot.).

Byens forvaltningsstab – afsluttende bemærkninger

Med de tre områder, »god skik og politi«, næringsvæsen og finansvæsen er magistratens vigtigste arbejdsområder præsenteret, ligesom den tilhørende forvaltningsstab er introduceret. Enkelte områder, såsom fattigvæsenets organisation og magistratens forvaltning af skole og kirke, har det ikke her været muligt at komme ind på; men disse felter behandles til gengæld nærmere i andre kapitler af bogen. Ligeså er en enkelt, centralt placeret embedsmand, byskriveren, ikke nævnt, fordi hans funktion faldt lidt uden for de her berørte forvaltningsområder. Han var magistratens sekretær – den person, der førte rådstueprotokollerne og passede byens korrespondance. Han var derfor – som sekretærer næsten altid har været – en overordentlig central skikkelse i byrådsarbejdet og omsætningen af de politiske beslutninger til administrativ praksis. Han var derfor også den person, der rangerede højest på byens lønningssliste med en årløn omkring 1650 på 35 rigsdaler 2 mark. Til sammenligning tjener, at kæmnerne hver oppebar 20 rigsdaler, mens rodemestrene hver fik 18 rigsdaler 4 mark.

Det er nu afslutningsvis muligt kort at pege på nogle få karakteristiske udviklingstendenser i 1600-tallets odenseanske bystyre. For det første er det klart nok, at magistratens selvstyre især efter købstadsforordningen 1619 svækkedes en hel del, ved at forordningen fratog den væsentlige funktioner

på næringslivets og skifteforvaltningens områder og henlagde disse til de nye overkøbmænd og overformyndere. Samtidig styrkedes lensmandstilsynet med byens styre, og den folkelige deltagelse i den politiske beslutningsproces og i skatteforvaltningen styrkedes ligeledes. Resultatet var en politisk svækket, men trods alt stadig ganske magtfuld magistrat.

For det andet blev magistratsarbejdet stadig mere krævende – både hvad angik arbejdsindsats og politisk-administrativ indsigt – efterhånden som købstadslovgivningen blev mere og mere kompliceret, og skattekravene voksede. Dette resulterede i en langsom, men tydelig professionalisering af byrådsarbejdet, således at erfarne administratorer efterhånden fortrængte den gamle købmandstype som rådmænd.

Denne professionaliseringstendens kan – for det tredje – også iagttages på det rent forvaltningsmæssige plan, hvor byens forvaltningsstab ikke blot voksede ganske kraftigt, men hvor områder, der tidligere hovedsageligt havde beroet på privat initiativ (f.eks. renovation og vandforsyning) eller været borgerlig omgangstjeneste (vægtertjeneste, træning af borgervæbningen), i stigende grad blev betragtet som kommunale opgaver, der bedst kunne løses og administreres af professionelle, ansat under magistraten.

Disse udviklingstendenser illustrerer derfor på lokalt plan den generelle tendens i 1600-tallets Danmark til professionalisering af forvaltningsapparatet på alle niveauer og ekspansion af den offentlige sektor med tilhørende vækst i antallet af offentligt ansatte.

6 · Lov og orden – ret og pligt

Rammerne: Det danske retssystem 1560-1660

Det danske retsvæsen i den efterreformatoriske tid var et højt udviklet system groet frem af landskabslovene og til dels kanonisk ret. Dets formål var – som det blev formuleret i den grundlæggende koldingske reces af 1558 – at »holde menige rigens råd, adel, købstadsmænd, bønder og menige rigens indbyggere og hver særdeles ved lov, skel og ret, friheder og privilegier«, dvs. inden for standssamfundets rammer at sikre opretholdelse af gældende retstilstande. Det er væsentligt at understrege, at systemet netop ikke byggede på et generelt princip om borgernes lighed for loven, men fungerede inden for rammerne af stændersystemet, der var et system med lovfæstet ulighed mellem de forskellige stændergrupper.

Som vore dages retsvæsen var også denne tids retsapparat opbygget i forskellige lag, der dog ikke altid også udgjorde en instansfølge. Nederst i systemet finder vi herredsting, birketing og byting, der som hovedregel var værneting for de upriviligerede medlemmer af standssamfundet i herreder og birker henholdsvis for de menige borgere i købstadssamfundene. Ved disse ting startede de allerfleste civile og kriminelle retssager, og de var derfor første instans i systemet. Dommere og tillige kongelige sagførere – vi ville sige offentlige anklagere – var herredsfogeder, birkefogeder og byfogeder, der beskikkedes af lensmanden og udnævntes af kongen. Disse retsbetjente rekrutteredes på landet normalt blandt kronens bønder – formentlig blandt de mest velhavende – idet det efter den koldingske reces blot krævedes, at herredsfogederne skulle være »uberygtede dannemænd«, dvs. velagtede og ustraffede personer fra bondestanden. Derimod stilledes der ikke krav om særlig juridisk indsigt. I byerne udnævntes byfogeden på samme måde blandt købstadsborgerne og almindeligvis ikke blandt disses fornemste lag. Heller ikke her stilledes der særlige krav om ekstraordinære kundskaber eller speciel juridisk indsigt, hvilket vi netop fra Odense har et meget talende eksempel på med byfoged Niels Jensen. Denne mand blev i 1603 afskediget fra sin post med den begrundelse, at han hverken kunne læse eller skrive; men på det tidspunkt havde han faktisk fungeret på posten i ikke mindre end seks år – hvordan kan være vanskeligt at forstå. I de fleste sager fungerede

herreds-, birke- eller byfogeden som enedommer. Kun i særlig store sager, f.eks. sager, der kunne medføre livsstraf, havde han meddomsmænd, der for tilfældet udmeldtes blandt retskredsens bønder eller borgere.

Næste trin i retssystemet var landstingene, hvoraf der som hovedregel var et i hver landsdel – det fynske landsting havde således fast sæde i Odense. I denne ret førte landsdommeren forsædet og fungerede oftest som enedommer, men assisteredes undertiden af rettens sekretariatspersonale, landstingshører og landstingsskriver. Landsdommeren var altid adelig og ofte tillige i besiddelse af betydelig juridisk ekspertise og administrativ erfaring. Der kan således konstateres en stigende tilbøjelighed til i 1600-tallet at udnævne landsdommere, der i en periode havde tjent som kancellisekretærer, dvs. embedsmænd i rigets centraladministration. Landstingene fungerede som appelinstans for de underliggende led i systemet.

Dog var det efter gældende retspraksis kun i meget begrænset omfang deres opgave at efterprøve bevisførelsen i underretterne. Datidens bevisregler byggede nemlig ikke som i vore dage på materiel bevisførelse; men sagerne afgjordes af nævninger, vidner og mededsmænd, der udtalte sig edeligt i sagerne. I en efterprøvning heraf var landstingene ikke bedre stillet end underretterne, om end de kunne foretage en revurdering af underrettens dom i forhold til gældende retsregler. Det var derfor deres væsentligste opgave i appelsager. Hertil kommer også den i forhold til vore dage særegne appelpraksis, at det ved enhver appelsag var således, at såvel appellanten som underrettens dommer var under anklage. Fandt appelretten, at underrettens dom var fejlagtig, kunne dennes dommer straffes, lige så vel som appellanten kunne, såfremt det fandtes, at han ubeføjet havde indbragt dommen for højere instans. En appelsag betragtedes således som en art ny retssag mellem underrettsdommer og appellant, hvori begge havde strafansvar. Man »straffede dommen«, som det hed. Disse regler medvirkede naturligvis til en kraftig begrænsning af antallet af appelsager – hvilket måske også var hensigten.

Landstingene var imidlertid også på nogle punkter første instans, nemlig i tvister mellem adelige indbyrdes eller mellem adelige og kronen. Som medlemmer af en højprivilegeret stand havde adelige nemlig krav på at få deres stridigheder eller lovbrud afgjort og pådømt af ligemænd eller af kongen, hvorimod de normalt ikke kunne lade sig dømme af medlemmer under deres egen stand, som f.eks. herredsfogederne. Det betød, at de med adelige landsdommere bemandede landsting ofte kom til at fungere som første instans for adelen med forbigåelse af de underliggende led.

Dette betød også, at adelen i modsætning til medlemmerne af de uprivilegerede stænder havde direkte appelret til rigets øverste domstol, det konge-

lige retterting, der var tredje og sidste instans i retssystemet, nærmest svarende til vore dages højesteret. Dommersæderne i rettertinget beklædtes formelt set af kongen og samtlige rigsråder, men i praksis blev dets daglige forretninger forestået af en særlig embedsmand, rigens kansler, der fra slutningen af 1500-tallet også blev betragtet som rigseembedsmand og derfor nærmest kan betegnes som landets justitsminister. Denne øverste domstol fungerede så godt som udelukkende som appeldomstol for sager fra landstingene. Her afgjordes sagerne endeligt, og herfra var der ikke yderligere appelmulighed. Der var dog – som følge af det stænderdelte samfund – én undtagelse fra reglen om rettertinget som tredje instans: I sager, der angik adelsmænds liv og ære, var det første og eneste instans, idet det udtrykkeligt nævntes i den koldingske reces 1558 (§27), at sådanne sager kun kunne pådømmes af konge og råd.

Ud over de her nævnte retsinstanser, som dog så langt var de vigtigste, fandtes der en lang række mere specielle domstole, der enten fungerede i særlige typer af sager, f.eks. sager om herreds- og markskel, der krævede besigtigelse på åstedet, eller fungerede som værning for særlige grupper af befolkningen. Til sidstnævnte kategori hørte de gejstlige domstole, som ikke blot var værning for alle af gejstlig stand, men tillige kompetente i »åndelige« sager som kætteri, trolddom, blasfemi, mened og »syndige« sager som lejemål (samleje uden for ægteskab), blodskam og bigami. Selv om det gejstlige retsvæsen i mange henseender udgjorde et helt særskilt retssystem, ser man dog mange eksempler på, at sager krydsede frem og tilbage mellem de gejstlige og de verdslige domstole i forskellige instanser. Det skal vi senere se et par konkrete eksempler på. Også købstædernes rådstueretter, der bestod af den samlede magistrat, faldt lidt uden for det regelrette retssystem, og rådstuerettens placering i forhold til dette var i det hele usikker og i vor periode noget omskiftelig. Dette spørgsmål skal mere indgående behandles nedenfor i forbindelse med rådstueretten i Odense.

Det 16.-17. århundredes danske retsvæsen var til dels som en funktion af standssamfundet og stændernes forskellige privilegering ganske kompliceret og undertiden temmelig uoverskueligt. Det byggede ikke som vort på en enkelt grundlov og et enkelt sæt grundlovssikrede borgerlige rettigheder, gældende for alle. Det var i mange henseender et selvgroet system. Det øvede ikke i vor forstand »retfærd«, men sikrede inden for standssamfundets rammer – med alle de uligheder og al den forskelsbehandling, dette medførte – efter alt at dømme, at gældende lov blev overholdt, og at landets borgere i den forstand kunne få deres ret. I denne indskrænkede betydning var Danmark også i 15-1600-tallet et retssamfund.

Datidens danske retsvæsen udmærkede sig tillige ved, at der ikke som i

vore dage opretholdtes noget formelt skel mellem lovgivende, dømmende og udøvende magt. Filosofien om magtens tredeling hører som bekendt en senere tidsalder til. I retsvæsenets arbejde fandt dette bl.a. konkret udtryk i, at rettens dommere, f.eks. byfogederne, på én gang optrådte som offentlige anklagere og dommere. Det viste sig også ved, at domstolene selv – i den udstrækning noget sådant overhovedet fandt sted – var ansvarlige for sagernes efterforskning – en opgave, der i dag påhviler politiet og anklagemyndigheden. Den udstrakte brug af edelige vidner, mededsmænd osv. i bevisførelsen er måske netop et konkret udtryk for de yderst begrænsede efterforskningsmuligheder i datidens processer. En organiseret offentlig ordensmagt i moderne forstand eksisterede ikke. Dette problem – for det var et problem i datidens samfund – er det første, der skal betragtes, når vi nu vender os til lov- og ordenshåndhævelsen i Odense.

Billedet herover viser en glasrude med blyindfatninger. Den skal have siddet på byens gamle rådhus, som blev nedrevet omkring 1880. På ruden ses kong Knud, klædt i rustning og med kappe og krone. I højre hånd holder han liljefanen, i venstre et rigsåble med kors. I mellem benene endnu en lilje og i ruden endelig årstallet 1610 og en latinsk indskrift: Odense bys våben. (Møntergården).

Ordenshåndhævelse

Det er næsten umuligt for et moderne bymenneske, der er vænnet til ordnede og strengt regulerede forhold, til klart oplyste gader ved nattetid, til en stedse patruljerende og slagkraftig ordensmagt, der – hvis den ikke præcis er på stedet – kan tilkaldes med øjeblikks varsel fra nærmeste telefon og sædvanligvis være til stede på kort tid – det er næppe muligt for os for alvor at forestille os forholdene i en by som Odense i 15-1600-tallet. Langt mindre kan vi forestille os den permanente usikkerhedsfølelse, den fornemmelse af lurende fare, der bemægtigede sig enhver, der færdedes i byens gader ved dag og – især – ved nat.

At færdes i byens gader ved dag kunne være farefuldt nok, når man betænker de snævre gader, der – bortset fra hovedstrøgene – næppe var stort bredere, end at husene med deres fremspringende øvre stokværker næsten lukkede sig over dem og henlagde gaderummet i et skummelt halvmørke selv ved højlys dag. Hertil kom også, at gadebelægningen ofte var yderst mangelfuld, fyldt med huller og ujævnheder, strømme af stinkende kloakvand fra de talrige skarndynger, der hobede sig op uden for husene og hjemsogetes af omstrefjende, halvville hunde og flokke af løsgående, gryntende svin, der søgte at redde sig føden fra ådsler og andet, der var henkastet i skarnet. Gaderne blokeredes dertil delvis af de talrige boder, skure og bislag, der var bygget ud fra husenes facader og frembød mangfoldige kroge, skjul og gemmesteder, hvorfra farerne kunne lure på en fredelig vandringsmand. At passere disse krogede, uvejsomme og uoverskuelige gyder med deres stank og deres brogede folke- og dyreliv krævede selv ved dagslys sin mand.

Langt værre var det endda ved nattetide, når mørket havde sænket sig tæt

og tungt over byen. Da var det en næsten uoverkommelig opgave at vandre gennem byens gader, hvor offentlig belysning ikke fandtes, og hvor solide skodder effektivt spærrede for alt lys fra husene. Det krævede et ganske overordentligt lokalkendskab blot at komme igennem gaderne uden at løbe ind i skure, falde over skarndynger eller træde dybt i en mudderpøl, og risikoen for at blive overfaldet af lurende voldsmænd og røverbander voksede naturligvis med mørket, hvor risikoen for opdagelse – og dermed for straf – var minimal. I dette buldermørke, i dette kaos af mennesker og dyr var det en næsten håbløs opgave at opretholde ro og orden i et blot nogenlunde rimeligt omfang.

Noget kunne folk selvfølgelig selv gøre for at undgå farerne i de natmørke gyder. Den mest nærliggende foranstaltning for fredelige borgere var naturligvis at holde sig inden døre efter mørkets frembrud, og det var vel også den udvej, de fleste fulgte: Når mørket faldt på, stængedes yderdøren forsvarligt, og de svære skodder lukkedes. Fredelige borgere hengav sig til hjemmelivets glæder inden døre og overlod de natmørke gader til løse eksistenser og folk med ondt i sinde. Skulle man alligevel ud – og det kunne jo ske, at der var et gæstebud eller et møde i lavet, som nødvendigvis skulle passes – så kunne man i nogen måde sikre sin hjemfart gennem gaderne ved at forsyne sig med en hornlygte og derved sprede det truende mørke. At dette har været yderst almindeligt i Odense, ses bl.a. af, at der i skiftet 1644 efter den odenseanske storkøbmand Erik Jørgensen blev registreret ikke færre end 500 store lygtehorn, ligesom der i 14 af de 26 privatskifter fra tiden 1638-85, som Svend Larsen har gennemgået, var registreret en eller flere lygter, beregnet til udendørs brug. En nogenlunde velstillet borger, der havde været ude på aftenbesøg, lod sig ordentligvis afhente af et bud med en hornlygte, der dels kunne lyse ham hjem, dels være ham en ledsager på den farefulde færd. Men selv med en mat hornlygte som orienteringsmiddel og en lygtemand som ledsager var der dog ingen garanti for sikker hjemfart, for dels var det jo en smal sag at slå en sådan lygte ud af hånden på en intetanende borger, dels kunne lygtens lys nemt virke tiltrækkende på natlige ugeringsmænd. Det er måske derfor heller ikke ganske tilfældigt, at udtrykket »at vandre efter lygtemænd« i sproget er gået over til at betegne noget vildledende i stedet for vejledende.

To episoder, der begge udspillede sig i sidste halvdel af 1500-tallet, kan på passende måde illustrere de usikre retstilstande i en by som Odense. Den første fandt sted i det sene efterår 1570 og drejede sig om nogle skotske lejetropper, der i forbindelse med den igangværende krig var lagt i borgeleje, dvs. indkvarteret hos borgerne i Odense. Baggrunden var ifølge magistratens skrivelse til rigshofmester Peder Oxe, at en af de skotske lejesoldater, der i det civile liv var skomager, tidligere på året havde søgt og fået borger-

skab i Odense og tilladelse til at udøve sit erhverv i byen. Han var derefter trådt i tjeneste hos en af de lokale mestre, Claus skomager, i hvis hus han boede efter at have fået bevilget sin afsked fra det skotske regiment. Den 20. november blev han gift med en lokal pige, der var »en fattig mands datter«.

Efter bryllupsfestlighederne gik det nygifte par til sengs i Claus skomagere hus, hvor de skulle tilbringe brudenatten. De nygiftes formodentlige idyl fik dog en brat ende ud på natten, da huset pludselig genlød af en voldsom hamren på den stængede yderdør. En forskræmt tjenestepige ilede til døren for at se, hvad der var løs. Det viste sig at være tre af brudgommens tidligere soldaterkammerater, der højroset forlangte at blive lukket ind for på stedet at gøre et gammelt regnskab op med ham. Da pigen forståeligt nok nægtede at lukke op, bankede de voldsomt løs på døren, men måtte omsider opgive. I stedet lykkedes det dem at brække porten til gården op, og de nåede ad denne vej frem til den dør, bag hvilken brudeparret opholdt sig. Her bulrede de på ny på og forlangte at komme ind, men det lykkedes i tide brudgommen at sætte sin daggert i klemme i låsen, så døren ikke kunne åbnes. De vilde og formentlig stærkt berusede skotske soldater affyrede da et par skud og stødte så voldsomt til døren, at den begyndte at splintres.

Det havde antageligvis taget en sørgelig ende med de nygifte, om ikke Claus skomager var blevet vækket af den voldsomme støj, var løbet ud på gaden og havde gjort anskrig. Flere andre, deriblandt brudens far, kom snart til og gik i lag med skotterne, der dog snart drev dem på flugt og forfulgte brudens far, der imidlertid havde held til at lukke sig inde i sit hus. Under disse tumulter stak skotterne en helt tredie tilfældigt tilstedeværende ihjel, inden de tog flugten. Brudeparret, Claus skomager og brudens far slap derimod med forskrækkelsen, selv om den sidstnævnte tilbragte en angstfyldt nat i skjul på marken uden for Vesterport. De tre skotske soldater tog i første omgang flugten, men blev senere pågrebet og sat under militær arrest ved deres regiment; men brudens far og hans familie vovede de følgende dage og nætter ikke at opholde sig på deres bopæl, men skjulte sig forskellige steder i byen hos gode venner og bekendte.

Nogle dage senere rettede brudens far skriftlig henvendelse til byens magistrat og bad den tage affære. Den rettede derefter anmodning til det skotske regiment om at få voldsmændene udleveret til retsforfølgelse. Tilsyneladende skete det dog ikke, for nogle dage senere bad magistraten skriftligt landets højeste myndigheder ved rigshofmester Peder Oxe udvirke, at de tre blev udleveret til almindelig strafforfølgelse. Det er netop gennem denne henvendelse, vi kender sagen. Hvad der videre skete i den, ved vi af mangel på kildemateriale ikke. I byens akter er der intet tegn på, at de tre voldsomme, ubudne bryllupsgæster skulle være straffet ved byens domstole.

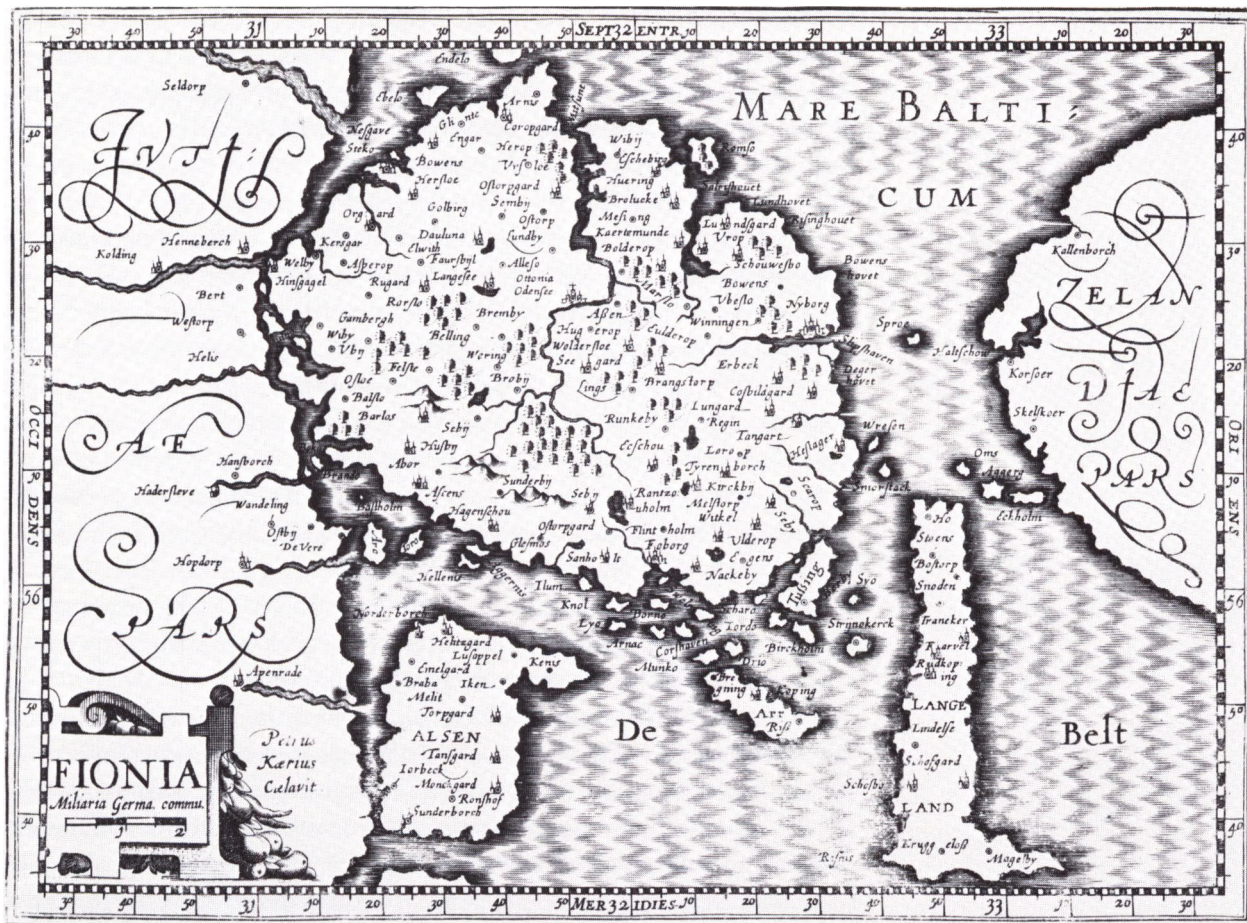
Denne sag – og især måske dens efterspil med brudfaderen og hans familie, der ikke turde opholde sig i deres hjem – illustrerer klart nok, hvor skrøbelig en størrelse ro og orden egentlig var, og hvor let fuldemandsoptøjer kunne udvikle sig til drab i den natmørke by. Den viser videre, hvor svært det var for byens myndigheder at opretholde retssikkerheden på en sådan måde, at borgerne kunne føle sig trygge derved.

Den anden episode udspandt sig mellem vor gamle bekendt Hans Mule og den adelige godsejer Carl Bryske til Langesø søndag den 6. april 1589. For en gangs skyld var det i dette tilfælde den stridbare og trættekære Hans Mule, der var den forurettede part, mens den ikke mindre voldsomme Carl Bryske var overfaldsmanden. Baggrunden for episoden var dog alligevel Hans Mules krigeriske temperament, idet han adskillige år tidligere, i 1569, havde haft et voldsomt sammenstød med Carls broder, Eiler Bryske til Dallund, hvorunder han i sit eget hus havde såret denne med en daggert. Denne sag blev ved kongens personlige indgriben forligt; men den lagde ikke desto mindre grunden til et årelangt fjendskab mellem Hans Mule og de mindst lige så stridbare Brysker. Dette slog ud i lys lue den pågældende aprilsøndag i 1589.

Denne søndag fejredes der nemlig bryllup i Odense mellem Frederik Qyitzow til Sandagergård og jomfru Pernille Rud. Blandt bryllupsgæsterne var også Carl Bryske til Langesø. Han havde drukket tæt ved bryllupsfesten og sad samtidig og rugede over familiens stridigheder med Hans Mule. Under indflydelse af de våde varer besluttede han sig til på stedet at hævne Hans' overfald på broderen 20 år tidligere og begav sig sammen med en flok håndlangere – hovedsagelig vel berusede adelige bryllupsgæster, der øjnede chancen for ballade i gaden – hen til Hans Mules gård, som lå nærved. Skønt det var blevet ud på aftenen, og Hans Mule for længst var gået til sengs, buldrede Carl Bryske på husets dør og forlangte at komme ind. Da der forståeligt nok ikke blev lukket op, slog det voldsomme selskab i spiritusomtåget raseri 54 vinduer i stykker og huggede vindueskarmene itu, så langt som de kunne nå med deres sværd og spyd. Derefter begyndte de at bombardere huset med sten og kom derved til at såre Hans Mule på den ene arm, mens han lå i sin seng. Han måtte derefter fortrække fra sit soveværelse og ballademagerne trængte ind i huset, begyndte at slå løs på inventaret og overfusede Mule og hans familie med tilråb og skældsord. Oprinet samlede stort opløb af bryllupsgæster, og begivenhederne kunne snart have udviklet sig helt ukontrollabelt, om det ikke var lykkedes mere besindige – og mindre beskænkede – bryllupsgæster at lægge en dæmper på gemytterne, således at det hele efterhånden opløstes uden yderligere ødelæggelser og legemsbeskadigelser.

Hvad gjorde nu Hans Mule i anledning af dette overfald? Han indbragte

Fynskortet her er trykt som kobberstik 1632 og bygger også på Mercators og Joost Honults tidligere kort (se side 21 og 75).
(Det kgl. Bibliotek).

det ikke for nogen af de lokale retsinstanter, byting eller rådstueret, for såvel overfaldsmand som den overfaldne var jo adelige og nød adelig frihed, der hævdede dem over disse lokale retter. Han klagede derimod til selve regeringsrådet, der førte regeringen i den umyndige Christian IV's sted. Dette tilvejebragte – uden om alle retsinstanter – et forlig mellem de stridende parter i form af en kontrakt, dateret 3. juni 1589, mellem brødrene Eiler og Carl Bryske på den ene side og Hans Mule på den anden. Deri måtte de to parter love hinanden fred og venskab og under strafansvar forpligte sig til ikke i fremtiden at forulempe hinanden. Gjorde de det, skulle også de sager, der nu var forligt, bringes til retslig afgørelse med påfølgende straf.

Denne sag er derfor blot endnu et eksempel på, hvor skrøbelig den borgerlige fred i byen egentlig var, og viste, hvor tyndt det lag fernis var, der skilte retssamfundet fra et samfund behersket af primitiv selvtægt. Det er

endelig betegnende for retstilstanden, at dette eklatante brud på den offentlige orden og byens fred af rigets øverste myndigheder betragtedes nærmest som en privat fejde mellem to medlemmer af den privilegerede adel, som – ganske vist under trussel om anvendelse af retsmaskineriet i gentagelsestilfælde – burde bilægges ved en forligelseskontrakt mellem de stridende parter uden om retssystemet.

Disse eksempler på grove brud på den offentlige orden, på selvtægt og tagen sig selv til rette – og det er blot to eksempler blandt mange – illustrerer klart, hvor vanskeligt det var for byens myndigheder at sikre borgerne lov og orden i deres daglige tilværelse i en tidsalder uden en egentlig ordensmagt, en politistyrke, der ved sin tilstedeværelse kunne have forebygget mange af voldsomhederne. I det daglige – og ved dag – bestod byens eneste ordensmagt af to bysvende. Foruden at sørge for almindelig ro og orden i gaderne førte de også tilsyn med byens arrest, havde opsyn med gaders og offentlige pladsers renholdelse, offentlige indretningers vedligeholdelse, havde ansvaret for opkrævning af stadepenge fra de handlende på markedsdagene osv. For disse hverv oppebar de hver en årlig løn på 50 sletdaler. Deres fåtallighed og mangfoldigheden af deres opgaver begrænsede naturligvis stærkt deres muligheder for at udføre egentlige politiopgaver.

Til deres hjælp havde de to »dragere«, hvis nærmere funktioner er uklare, men vel nærmest var at betragte som bysvendenes assistenter. Desuden en rakker, hvis hovedopgave var at udslæbe ådsler fra gaderne, tage sig af praktisk renholdelse og bortskaffe ligene af henrettede forbrydere. Han havde desuden en nebengeschæft som skorstensfejer – tog sig kort sagt af alt det beskidte arbejde i byens offentlige liv. Han aflønnedes på provisionsbasis efter fastlagte takster, hørte til i de socialt set allernederste lag og levede en tilværelse nærmest som en udstødt, en spedalsk. Endelig blev bysvendene assisteret i deres arbejde af byens skarpretter, mestermanden, hvis opgave var at eksekvere de idømte straffe, hvad enten det var dødsstraffe i varierende udformninger eller forskellige former for korporlig afstraffelse. Han modtog en beskeden fast årlig løn, der suppleredes med honorarer for udførelse af de enkelte opgaver. Han befandt sig som rakkeren på nederste trin af den sociale rangstige.

Sammen med byfogeden, der som kongelig udnævnt embedsmand havde det egentlige ansvar for overholdelse af kongens love og byens vedtægter inden for byens område, udgjorde disse seks personer byens hele ordensmagt i alle dens afskygninger. Der er næppe noget at sige til, at det under sådanne vilkår kunne være vanskeligt at holde tidselgemytter som Carl Bryske, Hans Mule og skotske lejesoldater i ave.

Var disse foranstaltninger mangelfulde i dagens klare lys, var de håbløst

utilstrækkelige, når mørket sænkede sig over de snævre gyder og sammenklumpede huse med deres ofte uregerlige indvånere, hvoraf mange afventede nattermørket for i ly af dette at gøre personlige regnskaber op med minimal risiko for at løbe ind i lovens arm. På denne tid af døgnet blev ordensmagten suppleret af vægterkorpset, der nat efter nat året rundt udførte vagttjenesten i byens gader og forskellige kvarterer. Vagttjenesten var ikke blot nødvendig af hensyn til den offentlige orden, men fandt også sted af hensyn til den altid overhængende fare for ildebrande, som i den tætte bebyggelse af letfængelige materialer nemt kunne udvikle sig med eksplosiv hast. Den var i Odense et borgerligt ombud indtil 1634. Det betød, at enhver borger var pligtig til på skift at forrette vægtertjeneste selv eller stille en tjenestekarl for sig.

En nats vægterhold var normalt på en halv snes mand, men kunne i urolige tider vokse til mere end det dobbelte, som f.eks. under Kalmarkrigen (1611-13), da 24 mand fra borgervæbningen hver nat forrettede vagttjeneste. Denne tjeneste – hvor nødvendig den end var – var dog aldrig populær blandt byens veletablerede borgere, der langt foretrak deres gode seng og velfortjente nattesøvn for en møjsommeligt patruljering i uvejsomme gader i mørke og nattekulde med risiko for at blive indblandet i optøjer og slagsmål. Man opfandt derfor hurtigt metoder til at undgå ubehaget ved denne tjeneste: Enten kunne man, hvis man havde råd, på privat basis købe en anden til at forrette tjenesten i ens sted. Eller – hvis man alligevel foretrak selv at gøre det – da reducere ubehaget mest muligt, f.eks. ved at holde sig på lang afstand af uroligheder eller sætte sig ind i et bislag eller en døråbning og blunde, til tjenesten var forbi: Hvad man ikke så, det havde man jo heller ikke ondt af! Denne trafik vanskeliggjordes dog noget af en bestemmelse om, at hvert enkelt vagthold et par gange i nattens løb skulle indfinde sig på rådhuset for at melde, om de havde »fornummet« noget usædvanligt, og efterhånden indførtes også den kendte skik med, at vagtholdene for hver hele klokke time skulle lade deres røst høre fra de steder, hvor de befandt sig. Ikke blot til orientering for den slumrende købstadsmenighed, men i lige så høj grad for at forebygge tilbøjeligheden til at sove på vagten.

Sådanne foranstaltninger kunne dog højst udgøre begrænsede forbedringer af et generelt set modvilligt korps' effektivitet, og i 1634 – straks efter den energiske borgmester Hans Nielsen Chulensbruns tiltræden – besluttede magistraten at gribe fat ved ondets rod, som var den almindelige borgers forståelige ulyst til at påtage sig den ubehagelige omgangstjeneste.

Magistraten udformede da en vedtægt om vagttjenesten, der blev stadfæstet af kongen. Efter denne skulle der ansættes en fast vagtmester til en løn af 24 rigsdaler årligt og ligeledes lejes 10 af rådet udvalgte stærke karle, som enhver borger, der ikke personligt ønskede at forrette vagttjeneste, kunne

leje for blot 5 skilling pr. nat om vinteren og 4 om sommeren. De således lejede professionelle vægttere blev da også snart ene om at forrette vagttjenesten i den natlige by. Det blev begyndelsen til senere tiders faste vægterkorps. Til gengæld for bortfald af dette borgerlige ombud pålignedes byens borgere en særlig vægterskat efter samme påligningsprincipper som byskatten. Kun medlemmer af bystyret og enkelte andre embedsmænd var fritagne for denne skat. For at sikre rimeligt tilsyn bestemtes det, at rådmændene på skift hver aften skulle inspicere vagtholdet, ligesom en af byens dragere hver nat skulle opholde sig hos vagtmesteren på rådhuset for at være ham behjælpelig.

Uden at det er muligt at vurdere i detaljer, må det antages, at denne professionalisering af vagttjenesten betød en gevinst for den offentlige ordenshåndhævelse i byen – i hvert fald fritog den fredelige bedsteborgere for en af de mere byrdefulde og afskyede borgerpligter.

Oven over dette spinkle og lidet magtfulde system til håndhævelse af ro og orden svævede dog et andet langt mere magtfuldt og omfattende magtapparat, der om fornødent kunne bringes i anvendelse, hvor byens eget ikke slog til: Den kongelige lensmands væbnede magt. Som kronens lokale repræsentant udøvede han fuld civil og militær befalingsmyndighed i sit len, dvs. at han i sidste instans kontrollerede al anvendelse af væbnet magt i området. For Odenses vedkommende udøvedes denne myndighed af lensmanden over Odensegård len, der residerede på Odensegård, det tidligere Sct. Hans kloster. Han – og hans væbnede magt – befandt sig der i selve byen som en stedse nærværende realitet.

Som følge af købstædernes temmelig udstrakte selvstyre var der naturligvis ret snævre grænser for, i hvilket omfang lensmanden blandede sig i byens daglige anliggender. Men traditionelt hed det sig, at lensmanden skulle have byen i »befaling og forsvar« – et udtryk, der fra midten af 1500-tallet og frem fik større og større realitetsindhold, efterhånden som regeringen tiltog sig kontrol med flere og flere sider af samfundets liv. Ved denne tid indskærpedes lensmændenes tilsynspligt med købstæderne. De skulle medvirke ved borgmesterudnævnelser, indsætte egnede byfogeder og føre tilsyn med, at landets love blev overholdt også i byerne. Sidstnævnte opgave medførte, at lensmanden ganske ofte tog del i bytingets domsvirksomhed og holdt et vågent øje med retsudøvelsen og ordenens opretholdelse. Når der skulle foretages arrestationer i kongens navn, var det således almindeligvis lensmanden, der ved sine svende udførte dem, således som det eksempelvis var tilfældet, da kongen i 1569 befalede lensmand Erik Rosenkrantz at arrestere Hans Mule i anledning af dennes voldelige overfald på Eiler Bryske til Dallund. Var der tilløb til borgerlige uroligheder, var det ligeledes lensmandens tropper, der blev sat ind.

Den fornemt klædte herre herunder er rigsråd Erik Ottesen Rosenkrantz (1519-75) – billedet her er en kopi fra 1700-tallet. (Pacht og Croné fot., Gaumn).

Selv om lensmandens magtudøvelse kun undtagelsesvis fandt udtryk i indsættelse af væbnet magt, er der næppe tvivl om, at det næsten ubegrænsede magtpotentiel – regeringens hele styrke – der lå bag denne, i høj grad virkede afdæmpende og forebyggende på byens kriminelle elementer og opsætsige hoveder. Var bystyrets egne magtmidler til opretholdelse af lov og orden kun få og små, så var dog det magtpotentiel, det i nødsfald kunne mobilisere med den kongelige lensmands hjælp, stort, afskrækkende og ofte hårdtslående. Det gav trods alt en vis sikkerhed i den vanskelige opgave at opretholde ro og orden i byens vrímlende liv. Vanskeligheden bestod snarest i på passende måde at graduere den officielle magtanvendelse efter uroens art og omfang – at undgå såvel overreaktion som at demonstrere magtesløshed – hvilket er et problem, som vi også nu om dage ser især i udviklingslande med svage, underbemandede politikorps.

Byens retssystem 1560-1660

Borgere, som havde krænket byens fred eller ønskede at føre civilretlig proces mod hinanden, kunne møde retssystemet to steder. Enten i bytinget, der under den kongeligt udnævnte byfogeds forsæde var en del af det traditionelle retsmaskineri, eller også i rådstueretten, der med borgmestrene og magistraten som dommere stod lidt uden for dette. Hvilken af de to domstole der benyttedes, afhang dels af sagens karakter, dels af, hvem sagsøger og sagsøgte var. Forholdet mellem de to domstole var nemlig temmelig uklart og skiftede i tidens løb.

Hensigten med oprettelsen af et særligt byting, hvis oprindelse tilhører en tid, der ligger langt forud for den her behandlede periode, var at skabe et personligt værneting for byens borgere, hvor disse selv dømte efter den særlige købstadsret – til forskel fra de retsbestemmelser, der f.eks. gjaldt for landboere. Da de fleste købstæder, herunder også Odense, i tidens løb havde fået tilstået særlige privilegier af kongen, var det kun naturligt i ly af disse også at strække byernes retlige kompetence så langt som muligt, og i løbet af 1500-tallet havde der derfor – også i Odense – udviklet sig den praksis, at rådstueretten kom til at fungere som en slags overret, en appelret, for bytinget. Rådstueretten fik derved tillagt en rolle som anden instans for byens borgere, en slags landstingsret, hvorfra der kunne appelleres direkte til højeste instans, rettertinget. Der blev derved tale om et under-overordningsforhold mellem bytinget og rådstueretten.

Således var det i mange danske købstæder, herunder i Odense, indtil den 16. juni 1586. Som led i bestræbelserne for at gennemføre større ensartethed i landets retspleje udsendte kongen nemlig denne dag en forordning, der med

undtagelse af København, Malmø og Ribe fratog købstædernes rådstueretter landstingsretten og henlagde denne udelukkende til de egentlige landsting. Derved blev forholdet mellem de to domstole, som ved forordningens bestemmelser nærmest sideordnedes, for alvor uklart. Det er derfor nødvendigt i det følgende at behandle de to domstole hver for sig og konkret se på, hvilke sagstyper de behandlede, og hvilket klientel de betjente. Forinden skal dog understreges, at begge retter – som alle andre ting i riget – havde den fælles pligt at sørge for bekendtgørelse af regeringsforordninger og nye love, som skulle bringes til offentlighedens kendskab.

Bytinget

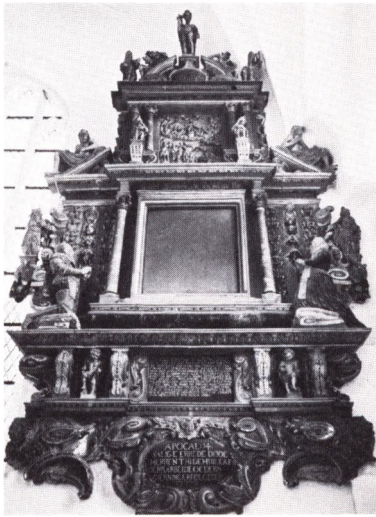
Bytinget var som nævnt en del af hele det traditionsbestemte retsmaskineri med dertil hørende personale og procedurer. Der holdtes i Odense byting hver mandag, og dette synes i det meste af vor periode at være sket under åben himmel på det gamle tingsted på Fisketorvet. Dette kaldes betegnende nok for Justitstorvet på Brauniuskortet 1593. Selve tingstedet var indrammet af fire »stokke«, dvs. bænke, og formentlig fandtes der tillige et åbent bræddeskur, hvori byfoged og bytingskriver kunne opholde sig med deres papirer og protokoller i ly for vejr og vind. En kortere årrække synes tingstedet dog at være blevet flyttet til det store torv (Albanitorv). I hvert fald befalede kongen ved skrivelse af 29. april 1643 byens magistrat at flytte bytinget, da det lå i vejen for en ombygning, som Ebbe Munks enke, fru Sidsel Høg havde i sinde at foretage på sin gård. Denne gård lå på store torv, fremgår det af byens jordskyldsbog 1643. Måske er det netop ved denne lejlighed blevet flyttet tilbage til Fisketorvet, hvor det i al fald befandt sig i 1654, da det omtaltes som beliggende på Fisketorvets nordlige del i en bevillingsskrivelse fra byens magistrat til Knud Knudsen, der ejede ejendomme på torvets nordside. Fra omkring 1660 synes bytinget omsider at være kommet under tag i rådhusets stueetage. På Resens grundtegnning af byen angives bytinget at være i rådhuset.

Bytingets faste personale var yderst beskedent. Faktisk bestod det blot af byfogeden, der som rettens dommer førte forsædet, og en tingskriver, hvis opgave var at føre tingbogen. Desuden medvirkede ved retshandlingerne normalt et antal dertil udmeldte borgere som medbeseglingsmænd eller vidner. Mere generelt kan man opdele persongalleriet i »sigillatores« og »testantes«. Sigillatores var de mænd, der skulle besegle retsakterne. Det var foruden byfogeden og tingskriveren to mænd fra borgerskabet, normalt fra håndværkernes kreds. Det blev dog efterhånden almindeligt, at en af medbeseglingsmændene var identisk med den ene af byens kæmmere, hvilket havde

Dette gravgitter eller dørparti fandtes tidligere i Sct. Knuds kirke og førte ind til Ebbe Munks (1551-1622) og hustruen, Sidsel Høgs (1582-1648) begravelse. Det er nu i Nationalmuseet.

den helt praktiske årsag, at han som byrådets økonomisk-juridiske repræsentant var direkte interesseret i de voldsbøder i byfredssager, som tilfaldt byens kasse. Ofte rekrutteredes byfogederne blandt medbesejlingsmændene, der jo gennem deres virksomhed havde erhvervet et ganske indgående kendskab til rettens daglige forretningsgang. Testantes, der ofte blot betegnedes som »de otte mænd«, hentedes almindeligvis fra borgerskabets nedre lag, blandt håndværkerne. Deres eneste funktion synes at have været blot at bevidne bytingets beslutninger – en art garantier over for offentligheden for at alt gik rigtigt og retsgyldigt til.

Sidsel Høg lod også opsette et epitafium i Sct. Knuds kirke over sin mand, Ebbe Munk, og sig selv. Det hænger endnu på kirkens nordvæg. (Svend Møller fot.).

Bytingets møder var dog åbne for enhver borger, der havde lyst til at høre på – andet ville også alene i kraft af tingets luftige domicil være utænkeligt. Interessen synes dog generelt ikke at have været særlig stor – det var jo kun undtagelsesvis, at der var særlig saftige eller celebre sager på dagsordenen – i hvert fald følte kongen sig i november 1575 foranlediget til at befale lensmanden på Odensegård, Erik Rosenkrantz, at han sammen med magistraten skulle opdele byen i fire fjerdinge og sørge for, at der hver uge var en fjerding befolkning til stede på tinget, så de kunne overvære og eventuelt deltage i tingets handlinger. For udeblivelse skulle der vanke bøder. Anledningen var, at byfogeden havde klaget over et så lille fremmøde på tingdage, at retten forhindredes i at udføre sit arbejde i sager, der krævede medvirken af meddomsmænd og lignende. Uden at vi i øvrigt kan vide stort om det, må det antages, at denne ganske kraftige foranstaltning satte fremmødeprocenten betydeligt i vejret.

Bytingets vigtigste person var dog byfogeden. Han var kongelig udnævnt embedsmand og indtog som sådan en forholdsvis uafhængig stilling over for magistraten, selv om han normalt tilhørte det lokale borgerskab. I social henseende tilhørte han almindeligvis det borgerlige mellemlag. Hans vigtigste opgave var naturligvis domsvirksomheden på bytinget, men derudover påhvilede der ham en lang række opgaver, som tilsammen så rigeligt kunne fylde hans tid ud. Arten af disse fremgår bl.a. af en bevaret instruks fra 1649 for hans virksomhed.

Først og fremmest havde han ansvaret for, at der i byen var »god politi«, dvs. at der blev opretholdt ro og orden, og at landets og byens love blev efterlevet. Til hjælp ved løsning af denne opgave havde han som tidligere nævnt de to bysvende, de to dragere, rakkeren og skarpretteren, ligesom han i givet fald kunne påregne støtte fra lensmanden. Han skulle desuden tage sig af skiftesager og være til stede på rådhuset, når magistraten var samlet. Derudover virkede han som skatteopkræver og skulle eksekvere alle gældsdomme over 2 rigsdaler. Desuden virkede han som priskontrollant og holdt øje med, at de næringsdrivende overholdt de gældende bestemmelser om mål og vægt. Endelig skulle han holde sit eget fængsel til opbevaring af lovovertrædere, for hvilket han modtog en arrestleje på 4 skilling pr. døgn for en indenbys tyv og 8 skilling for en udenbys.

Flere af disse opgaver, såsom skiftevæsenet, priskontrol og tilsyn med mål og vægt, havde byfogeden i tidens løb overtaget fra magistraten – muligvis som følge af de begrænsninger i magistratens virksomhed, der var en følge af købstadsforordningen af 1619. Under alle omstændigheder falder det ganske godt i tråd med regeringens generelle bestræbelser i 1600-tallet på at indskrænke byernes selvstyre og flytte administration og kontrol over til

embedsmænd, som direkte eller indirekte sorterede under centraladministrationen.

Givet er det imidlertid, at denne udvikling gjorde byfogedens hverv langt mere byrdefuldt end i tidligere tider og ofte anbragte ham i en situation, hvor han på den ene side måtte udføre opgaver på vegne af magistraten, men på den anden også skulle optræde loyalt over for den kongemagt, der havde udnævnt ham. Det var ikke altid nogen let stilling. For alt dette fik byfogeden nominelt set kun en beskedne løn – nominelt, fordi vi er ude af stand til at vurdere værdien af de mere eller mindre tilfældige naturalieydelse, der utvivlsomt også tilfaldt ham – således fik byfoged Laurids Paaske i 1577 kongelig tilladelse til at oppebære 1/10 af alt sagefald, dvs. indtægterne af retsbøder og lignende. I 1597 kom byfogeden på fast årsløn – 30 daler + 6 alen klæde – samtidig med at han beholdt sin andel af sagefaldet. Som et konkret vederlag for den forøgede arbejdsbyrde i 1600-tallet fik byfoged Laurids Nielsen i 1638 forhøjet sin andel af sagefaldet fra 10% til 25%.

Mange byfogeder supplerede dog deres beskedne embedsløn med indtægter fra privat erhvervsvirksomhed, købmandshandel og lignende. Det gjaldt således byfogeden fra 1612, Jens Anskaris, der drev en så udstrakt handelsvirksomhed, at magistraten i 1625 krævede ham for skat af denne. Anskaris påberåbte sig dog byfogedens traditionelle skattefrihed og påpegede dertil, at han skattede dyrt nok »imens han sidder i denne besværlige bestilling«. Samme Anskaris synes også på andre felter at have været en foretagsom natur. I 1622 blev han dømt for at have været sin hustru utro med et andet »kvindfolk«. Kongen tilgav dog forseelsen og eftergav ham straffen, således at han kunne fortsætte i sit embede.

Bortset fra de mange og arbejdskrævende gøremål i byens tjeneste lå byfogedens vigtigste virksomhed i hans domsvirksomhed på bytinget og behandling af de sager og søgsmål, som blev forelagt der. Langt den overvejende del af disse var gældssager – i 1606 udgjorde disse således langt over halvdelen af samtlige sager. Det var nærmere betegnet sager, hvor kreditor ved rettens hjælp søgte at inddrive misligholdt gæld. I tvister af denne art søgte enhver inden for jurisdiktionen bytinget, adelige såvel som borgerlige, patriciere såvel som håndværkere. Behandlingen af sådanne sager var ofte en lang, indviklet proces, der krævede adskillige tingdage og kunne tage måneder.

Den anden store saggruppe drejede sig om brud på byens fred – alt fra værtshusslagsmål over hærværk til mord. I sådanne tilfælde var byfogeden normalt ikke eneanklager, idet det i Valdemar IVs privilegium for Odense, stadfæstet 1477, hed, at dersom nogen bryder byens fred »og bliver derfor greben med skinbarlig gerning eller fordeles efter loven«, så skal han til den skadelidte betale 40 mark penninge og samme beløb til henholdsvis kongen

Herover ses et sandtensepitafium i Fraugde kirke. Epitafiet er opsat i 1620 og skal minde om Peder Marsvin til Hollufgaard (død 1614), hans hustru Mette Brahe (død 1622) og to af deres sønner. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Udsnit af epitafiet side 198 over Ebbe Munk og Sidsel Høg i Sct. Knuds kirke. Som det ses er Sidsel Hogs dødsår ikke føjet ind på epitafiet. (Svend Møller fot.).

og byen. Sådanne forbrydelser betragtedes derfor ikke blot som brud på byens, men også på kongens fred, og byfogeden optrådte derfor som anklager på kongens vegne, mens en af byens kæmnerne normalt fungerede som byens anklager. I domsafsigelsen medvirkede i denne type sager en for bytinget særegen institution, nemlig sandemændene – en art nævningedomstol – der afgjorde skyldsspørgsmål og ofte også medvirkede ved strafudmålingen. I 1606 udgjorde sager af denne art ca. 20% af bytingets samlede sagsmængde. I disse optrådte enhver, der havde forbrudt sig mod byens fred, uanset rang og social status – bortset naturligvis fra adelige, hvis værneting i sådanne anliggender var landstinget.

Den sidste større sagsgruppe – i 1606 dog under 10% af den samlede mængde – var skøde- og pantesager, herunder især tinglysning af skøder og pantebreve for derved at give dem forøget retskraft. Hertil kom også nogle få sager om næringsdrivende, der drev næring i byen uden at være medlem af et lav eller et gilde. Ganske vist var det efter købstadsretten borgmestre og råd, der førte tilsyn med disse faglige organisationer, men sager om tilsidesættelse af organisationstvungen indbragtes almindeligvis for bytinget til afgørelse.

Sager af de her nævnte typer kørte mandag efter mandag året rundt, bortset fra juleferien fra juleaftensdag til ca. 20. januar, gennem bytingets knirkende, traditionsbestemte, men sikkert virkende maskineri under byfogedernes mere eller mindre kyndige ledelse. At skaffe sig sin ret ved bytinget var aldrig nogen hurtig sag, men til gengæld borgede tingets dybe rødder i det gamle veltejnte retssystem for, at afgørelser truffet der normalt blev respekteret selv af 1600-tallets ellers temmelig uregerlige købstadsmenighed.

Rådstueretten

Byens anden domstol var rådstueretten. Den var historisk set af en ganske anden oprindelse end bytinget med dets rod i det gamle middelalderlige retssystem, der fandt konkret udtryk i landskabslovene. Rådstuerettens historie kan ganske vist også føres tilbage til middelalderen, men har sit udspring i denne tidsalders særegne opfattelse, at enhver øvrigheds vigtigste opgave var at fælde domme. Administration og retsudøvelse var ét, hvorfor ethvert administrativt organ i princippet var en domstol, der skulle fælde domme i de sager, som lå inden for den pågældende øvrigheds administrationsområde. Således også for byens magistrater, hvis opgave det var at fælde domme i sager, der angik byen. Fra middelalderens slutning udviklede der sig med stedse større tydelighed et skel mellem administration og retsudøvelse, og man så en begyndende opdeling mellem administrative og dømmende organer.

Alligevel beholdt flere af de institutioner, der efterhånden udviklede sig til forvaltningsorganer, stadig deres domsfunktion. Det gjaldt således konge og rigsråd, der efterhånden udviklede sig til rigets øverste politiske magtkorporation og mest magtfulde forvaltningsorgan. Denne forsamling bevarede også den øverste domsmyndighed, men kaldte sig i denne egenskab rettinget og fulgte i denne funktion et sæt særlige procedureregler. Det gjaldt også byernes magistrater, der ligeledes bevarede domsmyndighed i visse af byens anliggender, men i denne egenskab kaldte sig for rådstueretten og fulgte særlige procedureregler, når de fungerede som sådan. Borgmestrenes og rådmændenes dobbeltfunktion som administratorer og dommere var netop baggrunden for, at de i lighed med andre offentlige embedsmænd skulle aflægge dommered ved deres tiltræden.

Af denne korte historiske gennemgang fremgår også rådstuerettens fysiske placering og dens bemanning. Den blev sat på rådhuset, i rådstuen, hver mandag – samtidig med bytinget – og dens dommere bestod af den samlede magistrat, borgmestre og rådmænd. Kun i ganske sjældne tilfælde som i trolldomssagen i 1617 mod bartskærer Hans Schult (beskrives nærmere nedenfor side 325) kunne retten supplere sig med personer uden for rådmandskredsen – i den konkrete sag med lensmand og biskop. Ligeledes kunne byfogeden undertiden optræde som offentlig anklager i retten; men han deltog ellers aldrig i møderne.

Som følge af rådstuerettens oprindelse og dens fornemme besætning med byens mægtigste mænd var det ikke unaturligt, at den i løbet af 1500-tallet udviklede sig til en appelret for bytinget, tiltog sig landstingsret. Men denne blev som nævnt berøvet den i 1586, hvorefter rettens status sank ned på linie med bytingets, og dens kompetence i det hele blev noget usikker. For at få en forestilling om denne er det derfor nødvendigt nærmere at betragte, hvilke sagstyper retten konkret behandlede i et givet tidsrum. Vi vælger her at betragte tidsrummet 1611-16, dvs. en årrække forud for købstadsforordningen 1619.

Stærkt iøjnefaldende ved rådstueretten – når man sammenligner med bytinget – er det relativt ringe antal sager. Mens bytingets sagsantal nemt løb op i flere hundrede pr. år, behandlede rådstueretten eksempelvis i 1611 blot 68, i 1612 65, i 1614 84 og 1616 68 sager. Der var med andre ord kun en enkelt eller to sager i gennemsnit pr. møde, eller i alt kun ca. en fjerdedel af bytingets sagsmængde. Ved adskillige lejligheder noteredes det i rådstueprotokollen, at rådet havde været samlet, men at der ikke havde foreligget sager, det var værd at gøre optegnelser om. Rådstueretten var kort sagt i disse år ikke belastet af nogen overvældende arbejdsbyrde.

Rådstuerettens hovedanliggende var at træffe retsstiftende afgørelse i

sager om kommunale anliggender og næringsvæsenet. Rettens arbejde lå i denne henseende i klar forlængelse af byrådets almindelige forvaltningsmæssige opgaver. Rådstueretten kunne som eneste instans meddele eller fratage borgerskab. Den beskikkede kommunale bestillingsmænd, fastsatte takster, f.eks. for skorstensfejning. Den dømte i sager om manglende overholdelse af gældende udsalgspriser, i hvilke tilfælde byfogeden oprådte som anklager. Den afgjorde ligeledes sager om toldsvig og lignende, og den holdt et vågent øje med, at privilegiernes forbud mod forprang og landprang, dvs. falbyden eller opkøb af varer uden for byens område, blev overholdt.

Rådstueretten bekymrede sig ligeledes om opretholdelse af ro og orden i byen. Den henstillede således til byens bartskærere, at de ikke måtte forbinde eller behandle nogen, der var kommet til skade ved slagsmål eller lignende inden for byens område, uden samtidig at advisere byfogeden og kærneren, hvis opgave det som tidligere angivet var at rejse sag i tilfælde af brud på byfreden. Der er ligeledes adskillige eksempler på, at rådstueretten pålagde enkelte borgere eller bysvendene at fjerne affaldsdynger i gaderne og bortskaffe de flokke af halvvilde svin, der strejfede om i byens gader. Endelig havde rådstueretten pligt til at føre tilsyn med lavene, hvilket især fandt udtryk ved, at den – normalt af sin egen midte – beskikkede bisiddere, der skulle deltage i lavsmøderne og påse, at alt gik rigtigt til.

Alle disse opgaver var nærmest led i magistratens kommunale tilsynspligt og lå derfor i grænselandet mellem kommunal administration og retsudøvelse. Men rådstueretten løste også rent retlige opgaver. Således i den her betragtede periode især sager vedrørende skifteforretninger og værgemål for umyndige. Den kreds, som henvendte sig til rådstueretten i sådanne anliggender, tilhørte fortrinsvis byens bedrestillede kredse.

Også injuriesager, hvoraf der i hin procesglade tid – som Svend Larsen rammende karakteriserer den – var et utal, behandledes ved rådstueretten og kun der. Vor gamle ven Hans Mule løb som tidligere beskrevet ind i adskillige sager af denne art, og mange opstod som følge af nabostridigheder, skændsmål på værtshuse og lignende i en tid, da såvel næverne som de stærke ord let kom i anvendelse, når folk kom i affekt. Som eksempel på tidens stærke og fordomsfrie sprogbrug kan nævnes sagen mellem Per Nielsen Fisker og Anne Hennings. Per Nielsens hustru, som åbenbart var en lidt sladderagtig natur, havde udspremt det rygte, at Anne Hennings havde trukket foran Dalum port og oven i købet fået børn med en gift mand. Den beskyldning lod Anne imidlertid ikke sidde på sig, men opsøgte den sladderagtige kone og skældte hende i vidners nærvær huden fuld og affyrede bl.a. følgende salve: »Jeg har ikke gået foran Dalum port eller fået børn ved nogen ægtekvindes mand. Gid der må fare en djævel i dig, din blåskoldede hore!«

Denne store træskål til ol blev givet til smedelavet i år 1600 af landstingskræver og rådmand Hans Nielsen (død 1607), der også var bisidder i lavet. Diameter 62 cm. (E. Pantou fot., Montergården).

Denne lidet smigrende karakteristik af ægtefællen førte til, at Per Nielsen anlagde injuriersag mod Anne Hennings for rådstueretten. Der endte sagen dog med, at Per Nielsen tilgav Anne de stygge ord for borgmesters og råds skyld, og det hele sluttede med forlig. Og således sluttede i øvrigt langt de fleste injuriersager, selv om der er eksempler på, at retten i særlig genstridige tilfælde måtte tvinge parterne til at underskrive et forpligtelsesbrev, hvori de under strafansvar lovede hinanden ikke i fremtiden at fortørne modparten.

Samme forligende rolle påtog rådstueretten sig i sager om trusler på livet. Den normale procedure i sådanne sager var, at den, som var udsat for mordtruslen, henvendte sig til rådstueretten og begærede borgen (kaution). Hvis sagsøgte erkendte sin skyld, stillede han to mand for sig, der over for rådstueretten skulle garantere, at truslen ikke førtes ud i livet. Men i særligt grove tilfælde kunne den truende dog tages i forvaring i byens fængsel eller ligefrem bortvises fra byen. Egentlige voldssager beskæftigede rådstueretten sig dog ikke med. Det var bytingets gebet.

I lighed med bytinget dømte rådstueretten også i gældssager, ligesom skøder og pantebreve undertiden læstes der; men for alle disse sager gælder, at det så godt som undtagelsesløst drejede sig om gældssager, hvori medlemmer af patriciatet var part, samt skøde- og pantsager, der vedrørte byaristokratiet. Det er således ganske klart, at det fornemme borgerskab i sådanne anliggender betragtede rådstueretten som sit særlige værneting, på samme måde som adelen i tilsvarende anliggender benyttede landstinget. Det er næppe muligt at opdrive et eneste eksempel på, at medlemmer af patriciatet i

denne periode lod deres adkomster og pantebreve læse ved bytinget, med mindre der var gået en proces forud, som nødvendig gjorde bytingets medvirken. Omvendt finder man heller ikke en eneste skødeudsteder uden for patriciatets kreds blandt dem, der i dette anliggende søgte rådstueretten. På dette punkt var der således et ganske klart og tydeligt skel mellem bytingets og rådstuerettens funktionsområder, opdelt efter sociale kriterier.

Endelig afgjorde rådstueretten alle trætter borgerne imellem om adkomster til ejendom, gårde og grunde, inden for byens område. Det samme gjaldt stridigheder om skel og misligholdte gærder. Sådanne sager dokumenteredes normalt ved, at der i retten fremlagdes adkomster; men hvis sagen ikke kunne afgøres på dette grundlag, udmeldte retten fire borgere, der bl.a. ved hjælp af åstedesforretninger skulle træffe en afgørelse. Denne skulle de stridende parter bøje sig for. Alle handler med havejord, hvoraf der skulle svares jordskyld til byen, afsluttedes ligeledes i rådstueretten.

Det komplicerede forhold mellem byting og rådstueret i tiden mellem bortfaldet af rådstuerettens landstingsret 1586 og købstadsloven 1619 kan kort sammenfattes således: Alle sager, hvori de retsmidler, der kaldtes fordeling og æskning, dvs. retslige procedurer, hvorved den fordelte eller æskede ved særlige tingserklæringer fratoges retten til at optræde som sagsøger og aflægge partsed indtil det pådømte forhold, f.eks. betaling af gæld, var bragt i orden, og alle sager, hvori sandemænd medvirkede, f.eks. i volds- og byfredssager, pådømtes alene ved bytinget. Derimod førtes skiftesager, værgeomålssager og injuriersager næsten udelukkende ved rådstueretten. Skøde- og pantesager forekom begge steder, men fordelt således, at medlemmer af patriciatet lod disse sager behandle ved rådstueretten, mens den menige borger gik til bytinget. Kort udtrykt var det således, at patriciatets medlemmer lod deres økonomiske mellemværender ordne ved rådstueretten, som de betragtede som deres særlige værneting i anliggender af denne art, mens alle andre var henvist til bytinget, der var den almindelige borgers værneting. Selv om der som påvist var en vis funktionsdeling mellem de to domstole, kan der således også påvises en sagfordeling bestemt af sociale skel i byens befolkning.

Byting, rådstueret og købstadsforordningen af 1619

Som påvist tidligere var det regeringens idé med forordningen af 7. april 1619 at stække vingerne på det fåmandsvælde, der herskede i de fleste danske købstæder. Dette skulle ske på to måder. Dels ville man styrke lensmandskontrollen – og dermed også regeringens kontrol – med byernes styrelse og daglige forvaltning, dels søgte man at sprede beslutningsprocesserne ved at ind-

føre særlige rotationsregler for borgmestre og råd og ved at oprette en række nye organer, som i større afhængighed af kronen skulle overtage dele af magistratens traditionelle arbejdsområder. Skiftevesenet skulle således henlægges under to overformyndere, særligt udpegede takserborgere skulle ligne skatterne, og overkøbmanden skulle afgøre tvistigheder på handelslivets område. Ved disse foranstaltninger håbede regeringen at stække den gamle magtelite.

Det er allerede tidligere påvist, at disse foranstaltninger fik en yderst begrænset virkning på det odenseanske bystyre, for så vidt angår magistratens sammensætning og daglige forvaltning. Derimod fik loven – i forening med en række nye forordninger om retsplejen 1621-23 – dybtgående virkninger for forholdet mellem byting og rådstueret – i rådstuerettens disfavør.

For det første overtog overformynderne og overkøbmanden med et slag en meget stor del af rådstuerettens arbejdsområde – skiftesager og sager om handelstvister forsvandt så godt som helt ud af rådstuerettens protokoller efter 1619. Retten kunne dog stadig beskikke værger, tildele borgerskaber og føre tilsyn med lavene. Samtidig forsvandt de tidligere så talrige og underholdende injuriersager næsten fuldstændigt, og egentlige voldssager havde rådstueretten jo aldrig beskæftiget sig med, men overladt dem til bytinget. Sådan var det stadig efter 1619. En ren undtagelse var en tyverisag fra 1631, som drejede sig om en ung mand, en vis Lauritz Nielsen, der var blevet fængslet for ved salig Jørgen Skeels begravelse at have stjålet tre tintallerkener, en messinglysestage og et blommet forklæde. Den unge mand erkendte sin brøde, men sagde til sit forsvar, at han udelukkende havde gjort det af nød og trang. På grund af hans ungdom benådede rådstueretten ham da med den tilføjelse, at skarpretteren skulle trække ham uden for byen og der med en knippel »give ham en ordentlig dragt prygl, dog uden at brække noget«. Retten føjede yderligere til, at hvis han nogen sinde igen viste sig i byen, ville han blive klynget op i galgen. Lauritz Nielsen har sikkert forstået vinket og hurtigst muligt lagt så stor afstand som muligt mellem sig og Odense.

Også med hensyn til gældssager og skøde- og pantesager skete der efter 1619 væsentlige forskydninger. Ved gældssaneringsforordningen af 1. juli 1623 (§7) bestemtes, at fordelingsprocessen i almindelighed ikke måtte bringes i anvendelse for sager over 3 dalers værdi. I stedet skulle anvendes den såkaldte 15 dages dom for nam og vurdering, hvilket betød, at såfremt debitor ikke betalte inden to uger, kunne kreditor ved rettens hjælp tage brugeligt pant i hans ejendom. Denne forenkling bevirkede, at fordelingsdommene, der udelukkende forekom ved bytinget, svandt stærkt ind, mens 15 dages domme for nam og vurdering voksede meget stærkt i antal ved begge ting. Således afsagdes der i 1631 22 af denne type domme ved bytinget og 53

ved rådstueretten. I 1638-39 afsagdes 172 domme ved bytinget, i 1640 80 ved rådstueretten. Det bemærkelsesværdige er, at det ikke mere var sociale kriterier, som var bestemmende for, om sagerne indbragtes det ene eller det andet sted. Dette viste sig ved, at syv af de 22 sagsøgere i 1631 ved bytinget tilhørte patriciatet, og i 1638-39 var det tilfældet med 78 af de 172. Hvilket ting der skulle benyttes, var derimod bestemt af sagsøgtens hjemsted. Ved bytinget kunne man sagsøge både inden- og udenbys debitorer. Ved rådstueretten kun indenbys. Andre typer gældssager flyttedes helt fra rådstueret til byting, således at rådstuerettens kompetence på det store gældsområde blev endog meget stærkt beskåret.

Den samme udvikling kan iagttages for skøde- og pantebrevssager. Kun når der var tale om byens jord, blev skøder læst ved rådstueretten, hvorimod antallet af tinglæste skøder ved bytinget steg stærkt og også – i modsætning til tidligere – omfattede adkomster, der vedrørte medlemmer af patriciatet, enten som udstedere eller som modtagere eller begge dele. Præcis den samme udviskning af det tidligere så klart opretholdt sociale skel mellem de to ting kan iagttages på pantebrevsområdet.

For Odenses vedkommende var den samlede virkning af købstadsloven 1619 på retsvæsenets område en meget væsentlig indskrænkning af den magistratsstyrede rådstuerets virkefelt og kompetence og en lige så betydelig udvidelse af bytingets arbejdsområder. På dette ene, men til gengæld væsentlige felt kronedes regeringens bestræbelser for at begrænse rådsaristokratiets magt derfor med held – i hvert fald i Odense. Efter 1619 havde det odenseanske rådsaristokrati ikke mere sit eget eksklusive værneting, men måtte i retlig henseende dele vilkår med byens øvrige borgere.

Fornyet landstingsret 1649

Lovgivningen i årene omkring 1620 medførte således i retlig henseende en nivellering af standsforskellene i Odense. Og således forblev situationen i realiteten, lige til rådstueretten i 1649 genvandt sin gamle landstingsret, der på ny placerede den som appelret mellem bytinget og kongens retterting.

Om forhistorien til og baggrunden for denne begivenhed er vi ikke særlig godt underrettet. Vi ved, at adskillige større byer i løbet af 1640'erne ansøgte regeringen om generhvervelse af den i 1586 tabte landstingsret, således Århus, der dog blot fik et afslag i 1643. Først i forbindelse med enevældens indførelse tildelte regeringen – som led i en generel bestræbelse for at hæve bystyrernes anseelse på bekostning af den detroniserede adel – atter landstingsret til rådstueretterne i Ålborg, Viborg, Århus, Nakskov, Nyborg, Korsør og Fredericia. Da havde Odense rådstueret dog allerede haft den i hen-

Disse otte lavssegel prydede byens ansøgning om generhvervelse af landstingsretten, indsendt til kancelliet 12. november 1648. (Rigsarkivet).

ved 15 år – som den eneste danske købstad bortset fra hovedstaden, Malmø og Ribe, der aldrig havde fået den frataget.

I 1648, den 12. november, indsendte borgmester og råd i Odense på vegne af den ganske købstadsmenighed og formentlig på initiativ af den dynamiske borgmester Hans Nielsen en højtidelig ansøgning til kancelliet om generhvervelse af den tabte landstingsret. For at give ansøgningen vægt var skrivelserne til overflod forsynet med otte lavs segl – købmands-, smede-, skrædder-, skomager-, snedker- og tømrer-, bager-, murermester- og væverlavets – foruden naturligvis magistratens eget. Om ansøgningens behandling i regeringskredsen i de følgende måneder ved vi praktisk taget intet. Blot ved vi, at der den 29. juni 1649, altså ca. et halvt år efter ansøgningens indlevering, udgik en kongelig forordning, der gengav Odense rådstueret den eftertragtede landstingsret.

Bevillingen af landstingsretten motiveredes i den kongelige forordning med, at Odense bys borgere »udi sidst forleden krigstid« (dvs. Torstenssonfejden 1643-45!) i enhver henseende havde opført sig som gode og loyale undersåtter, hvorfor kongen ikke kunne afslå byens anmodning. Det bestemtes derfor, at bytingets domme i fremtiden kun kunne appelleres til byens rådstueret, og at appel derfra skete direkte til det kongelige retterting, rigets højeste ret. Fra denne appelgang var der kun én undtagelse, nemlig de tilfælde, hvor sagsøger ved bytinget var en af omegnens bønder. I så fald skulle appel som vanligt ske til landstinget, eftersom rådstuerettens jurisdiktion ikke rakte ud over bygrænsen. Men med dette ene forbehold havde Odense rådstueret genvundet sin gamle landstingsret og havde dermed omsider fået oprejsning for 30 års ørkenvandring, om man kan benævne en placering jævnsides med bytinget således.

Hvorfor det lykkedes Odense at generhverve landstingsretten, hvor det tidligere var mislykkedes for andre store købstæder som Århus, kan vi blot gætte på. Kildematerialet tillader desværre ikke mere håndfaste slutninger. Kongens almindelige henvisning til borgernes optræden i en for længst overstået krig forekommer mildt sagt at være tynd som motivering betragtet. Selvfølgelig kan man ikke se bort fra, at en ansøgning fra en af rigets største byer nødvendigvis måtte gøre indtryk på regeringen. På den anden side havde man ingen skrupler, da man seks år tidligere afviste anmodningen fra Århus.

Forklaringen er derfor nok snarere, at ansøgningen fra Odense indtraf på et tidspunkt, der fra byens synspunkt var gunstigt, nemlig i forbindelse med tronskiftet efter Christian IVs død. Den nyvalgte konge, Frederik III, havde sommeren forinden underskrevet en håndfæstning, der stærkere end nogen tidligere stækkede kongens magt over for rigsråd og adel. Det var en situation, som han fandt både utålelig og ugunstig. Derfor har det måske slet ikke været uvelkomment for ham, at han på denne måde kunne vise styret i en af landets største byer en gunst og dermed måske erhverve sig en værdifuld allieret i det opgør med rigsrådsadelen, som han vidste måtte komme. I det mindste afslørede kongens senere færden, at han var en overordentlig snu politiker, der havde skarpt blik for den betydning, en alliance mellem borgerskab og kongemagt kunne få i det tilstundende magtpolitiske opgør. Bevilling af landstingsret til Odense rådstueret er derfor måske et af de tidligste spor af den kongelige strategi, der i efteråret 1660 kronedes med enevældens sejr over adelsvælden. Tilståelse af adelige friheder til hovedstaden København i 1658 er et endnu tydeligere, men også senere udtryk for samme strategi.

Hvorom alting er: Odense rådstueret generhvervede sin landstingsret og uddistancerede dermed atter klart bytinget. Rådstueretten fik atter en betydningsfuld plads i byens retspleje, og det er ikke overraskende, at ikke blot sagsmængden, men også sagernes størrelse og betydning voksede stærkt i løbet af 1650erne. Patriciatet havde atter fået sin domstol. Ikke i den forstand, at tidligere tiders sociale skel mellem byting og rådstueret genindførtes. Det skete ikke. Men således, at den domstol – rådstueretten – der udelukkende havde patriciere i dommersæderne, atter blev hævet op over bytinget. Det styrkede ikke blot patriciatets greb om retsplejen, det gav tillige magistraten en endnu mere eksklusiv indflydelse på byens styre end tidligere.

Hermed er gennemgangen af de midler, der stod til rådighed for at opretholde ro og orden og øve ret og skel i byen, stort set tilendebragt. Vi har set, hvorledes byfogeden og hans yderst fåtallige personale stred en uophørlig,

men næsten håbløs strid for at holde blot et minimum af ro og orden i byens krumme, snævre gader og blandt vrimlen af mennesker og dyr under de lave tage. Vi har også fulgt vægterkorpsets ikke ufarlige natlige afpatruljeringer af byens kvarterer. Endelig har vi betragtet det retsmaskineri, der blev bragt i anvendelse, når borgerne trådte ved siden af loven eller indlod sig i indbyrdes trætter, som de ikke ved egen hjælp var i stand til at løse. Det påvistes, at byens to domstole havde vidt forskellige historiske rødder, bytinget i den tradition, der skabte landskabslovene, rådstueretten i gammel middelalderlig opfattelse af forvaltning og domsvirksomhed som to sider af samme sag. Der konstateredes et latent rivaliseringsforhold mellem de to domstole – et forhold, der aktualiseredes stærkt i den periode, 1586-1649, da rådstueretten var berøvet sin landstingsret.

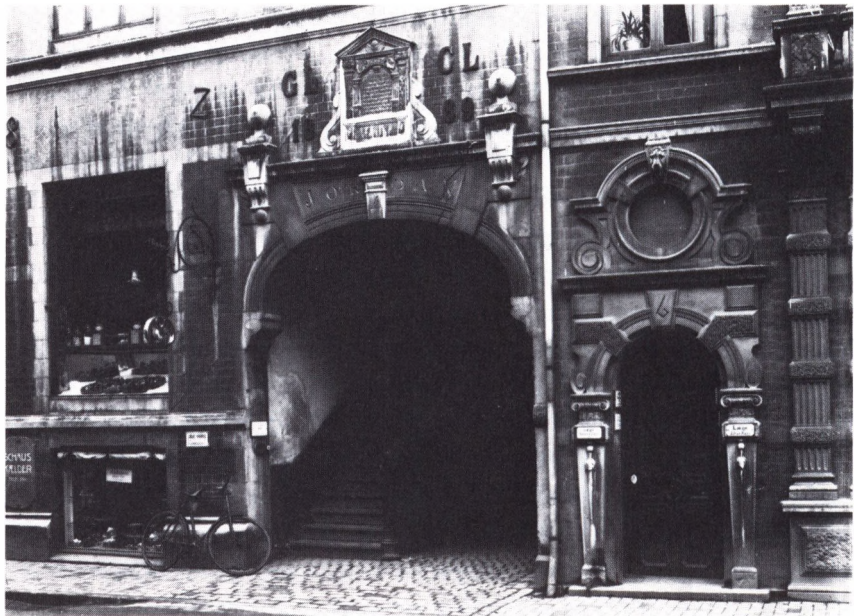
Tiden og lovgivningen syntes i disse år at arbejde for en stærk udvidelse af bytingets kompetence på bekostning af rådstueretten, der måtte afgive det ene sagområde efter det andet. Selv dets status som særligt værneting for det fornemme borgerskab forsvandt og afløstes af en sagligt bestemt funktionsdeling. Først med den genindførte landstingsret i 1649 vendtes rådstuerettens nedtur til fremgang i indflydelse og kompetence, hvilket også afspejlede en gunstigere holdning end tidligere hos kongemagten til det indflydelsesrige borgerskab; men da var for længst rådstuerettens gamle præg af overklasse-domstol udvisket og erstattet af et sagligt, funktionelt forhold til bytinget. Rådstueretten tilpassedes på ny landets samlede retssystem under kronens kontrol, og det højere borgerskabs greb om magten i byen cementeredes ved, at det blev den domstol, hvori det havde monopol på dommersæderne, der blev placeret i en kontrollerende og korrigerende position i forhold til bytinget. Således fik enhver sit – både kongen i København og de magtfulde rådsherrer i Odense.

Der har ikke i dette kapitel været megen lejlighed til at følge de enkelte retssager gennem retsmaskineriet. For at råde bod på denne forsømmelse og samtidig demonstrere, hvor indviklede procesforløbene kunne være, skal vi afslutningsvis betragte en enkelt sag nærmere og forsøge at følge den gennem instanserne fra begyndelsen til enden. Vi vælger her at følge Oluf Bagers forfølgning til lås af sine ejendomme i byen i 1580erne. Denne proces involverede samtlige instanser fra byting til retterting.

Oluf Bagers læsebrev

Storkøbmanden Oluf Bager – vel Odenses rigeste borger i sidste halvdel af 1500-tallet – ønskede i begyndelsen af 1580erne, der var de år, da hans lykestjerne økonomisk set stod i zenith, at få fastslået og offentligt bekræftet sin

Over indgangen til gården Jordan i Overgade 4 (nu nedrevet) sad en tavle, der skulle minde om, at Oluf Bager engang havde ejet ejendommen (se også side 212). (Herluf Lykke fot., Montergården).

adkomst til de talrige ejendomme, han i tidens løb havde købt, arvet eller på anden måde erhvervet i Odense og omegn. Ejendomsret var den gang som nu et vanskeligt begreb, der kunne gøres til genstand for mangfoldige stridigheder borgerne imellem og for domstolene. For at undgå problemer var det derfor betydningsfuldt at få fastslået sin ejendomsret så utvetydigt som overhovedet muligt.

Til dette formål fandtes der en retslig procedure, der kaldtes forfølgning til lås, der – om alt gik vel – endte med, at rigets højeste domstol, rettertinget, udstedte et såkaldt låsebrev, der på det offentlige vegne garanterede modtageren rolig og uantastet besiddelse af de i dokumentet optagne ejendomme. De, der måtte antaste modtagerens adkomst, udfordrede dermed samtidig hele det danske retssystem, der stod som garant, og låsebrevet var derfor den sikreste dokumentation for adkomst, der overhovedet kunne opnås i 15-1600-tallets Danmark. Det var en sådan dokumenteret adkomst, Oluf Bager ønskede at opnå til sine mange ejendomme, og han gennemførte derfor hele den komplicerede og bekostelige proces, der var nødvendig for at erhverve låsebrev. Vi skal følge denne proces fra start til afslutning, idet vi må tage udgangspunkt i det eneste bevarede dokument fra hele forløbet, nemlig selve låsebrevet – eller rettere en retlig bekræftet afskrift deraf, der er 34 år yngre. Med dette udgangspunkt og med kendskab til procedure-reglerne for forfølgning til lås er det muligt at rekonstruere hele den indviklede proces.

Oluf Bagers låsebrev blev udstedt af kongens retterting den 26. september 1584. Som udtryk for den højeste retskraft blev det beseglet med det kongelige rettertings segl og bevidnet af rigens kansler, Eiler Grubbe. Dokumentet er ikke blot interessant som udtryk for retsmaskineriets virkemåde. Det er også spændende af rent lokalhistoriske grunde, fordi det rummer en fuldstændig og omhyggelig fortegnelse over alle de gårde, huse, boder og jordstykker inden for Odense bys grænser, som Oluf Bager søgte – og altså nu også havde fået – adkomst til. Dette var sandsynligvis samtidig udtryk for hans samlede besiddelser i Odense by først i 1580'erne, da han økonomisk befandt sig på sit livs middagshøjde.

Kaster vi et kort blik på denne side af sagen, går det hurtigt op for os, at Oluf Bager ikke uden grund regnedes blandt tidens mest velhavende Odenseborgere. Låsebrevet fastslog nemlig hans ejendomsret til mere end 30 stykker fast ejendom, hvoraf adskillige var store, imponerende bygninger i byens fornemste kvarter, langs Overgade og Nørregade. Det omfattede også vidtstrakte græsnings- og dyrkningsarealer, hovedsageligt nord for byen ud mod Næsbyhoved. Resten var forskellige beboelsesejendomme og boder, der var spredt ud over byen. For at give et visuelt indtryk af Bagers besiddelser er det på kortet side 165 tydeligt markeret, hvor i byen de egentlig lå – og det fremgår klart nok, at det stort set var overalt. Oluf Bager var ubestridt byens matador.

Til alle disse ejendomme meddeltes Bager med låsebrevet uantastelig ejendomsret i følgende for dette dokument så karakteristiske vendinger:

»Thi tildømmer Vi nu forskrevne Oluf Bager og hans arvinger forskrevne gårde, haver, gods og ejendom med alle deres tilliggender, hvad som helst det er, eller nævnes kan, intet undtaget i nogen måde, at have, nyde, bruge og beholde til evindelig eje. Forbydende alle, hvem de end er eller være kunne, dem derpå at hindre, hindre lade, lægge forhindringer i vejen, forurette eller at beskæftige sig dermed mod deres vilje efter denne dag i nogen måde. Og Vi sætter på denne sag evindelig tielse«.

Der var sat evindelig tielse på sagen, hvilket ville sige, at Oluf Bagers ejendomsret dermed var definitivt fastslået, og at enhver, der i fremtiden antastede den, samtidig forbrød sig mod landets højeste domstol, rettertinget.

Forud for denne afgørelse, der sikrede Oluf Bager fri og rolig besiddelse af sine ejendomme, var imidlertid gået en lang, besværlig og bekostelig proces, der formentlig tog sin begyndelse to år tidligere, i efteråret 1582, ved bytinget i Odense. På denne tid – vi ved desværre ikke præcis hvornår – lod Bager ved bytinget læse sin adkomst til ejendommene og meddelte samtidig, at han agtede at forfølge dem til lås. Denne adkomst blev derefter læst ved yderligere tre på hinanden følgende ting, hvilket vil sige, at denne procedure

Figursten i Set. Hans kirke over Brun Rensing (død 1590) og hustruen Anne, der var datter af Oluf Bager. Hendes dato er ikke indhugget på stenen, der oprindeligt var i Gråbrodre kirke sammen med Bagerslægtens øvrige gravminder. Hun nåede da også at blive gift to gange til, bl.a. med en købmand, der kom i gæld til en svoger og stak af fra landet med en ladning korn. (E. Pantou fot.).

Stentavle fra ejendommen Jordtan med gudspækaldelse, våben og navne for Oluf Bager og dennes hustru. Se også side 210. (Møntergården).

strakte sig over mindst en måned. Da der ikke under dette forløb blev rejst indsigelse mod hans ejendomsret fra anden side i form af stævning eller dom, kunne bytinget efter de fire læsninger udstede en lysning, der for bytingets vedkommende tilkendte Bager ejendomsretten. Dette forløb var formentlig afsluttet ved juletid 1582.

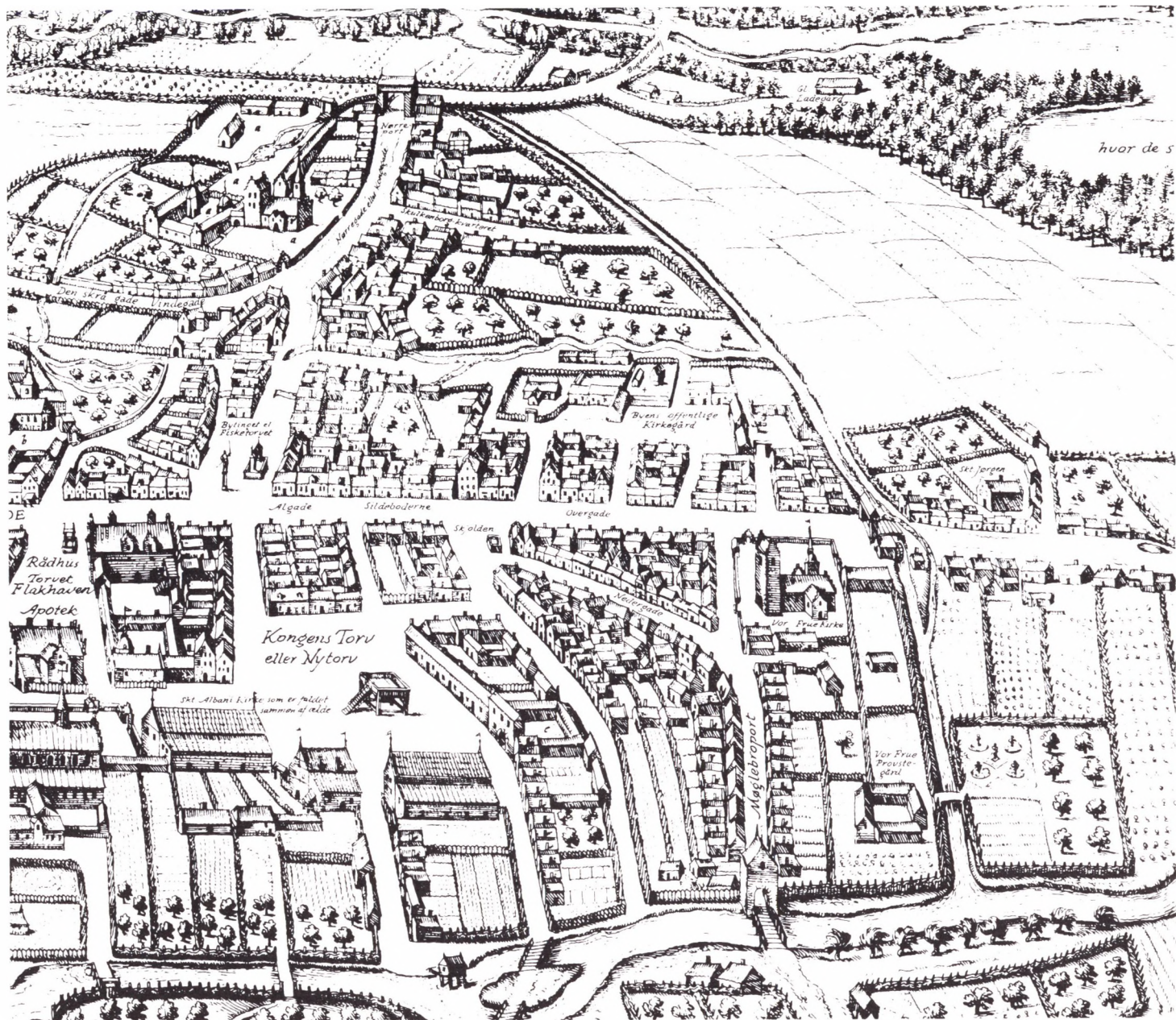
Dermed var processen imidlertid ikke slut, for med bytingets lysning i hånden måtte han nu gå til landstinget for ved denne domstol at opnå en tilsvarende lysning af ejendomsretten. Heller ikke her viste der sig indsigelser mod Bagers ejendomsret, og han fik derfor – formentlig allerførst på året 1583 – udstedt også landstingets skriftlige lysning.

Nået så langt kunne han derefter henvende sig til landets højeste justitsmyndighed, rigens kansler, og forelægge ham de tingsvidner, han havde erhvervet ved byting og landsting. Eftersom der ikke der havde vist sig indvendinger, kunne rigens kansler Eiler Grubbe på kongens vegne udstede et såkaldt kongeligt stadfæstelsesbrev til Oluf Bager. Dette stadfæstede tingsvidnernes indhold og forbød samtidig enhver fremtidig rettergang om sagen ved andre domstole end rettertinget. Udstedelsen af stadfæstelsesbrevet betød, at enhver, der fra dette tidspunkt måtte ønske at rejse modkrav, skulle henvende sig til rigens kansler og erhverve et såkaldt genbrev, hvorved Oluf Bager indstævnedes for at stå til rette. Efter reglerne skulle et sådant genbrev besvares med en stævning fra den forfølgende, således at han under en følgende retssag ville stå som sagsøger – og dermed også med bevisbyrden. Noget sådant indtraf dog ikke under Oluf Bagers låseforfølgning, der i modsætning til mange tilsvarende forløb helt glat.

Samtidig med stadfæstelsesbrevet udstedte rigens kansler fire såkaldte dombreve, der tildømte Oluf Bager de optegnede ejendomme, indtil andre måtte fremkomme med bedre bevisligheder. Det sidste af disse var – for at understrege dets retlige vægt – udfærdiget på pergament og forsynet med hængende segl. Denne del af processen fandt formentlig sted i midvinteren 1583.

Således rustet kunne Bager nu tage tilbage til Odense, hvor de fire dombreve successivt skulle læses ved bytinget med seks ugers mellemrum. Dette har derfor formentlig varet til ca. 1. juli 1583. Da denne fase var overstået, ligeledes uden problemer, måtte Bager igen til rettertinget for der at få udtaget en »almindelig stævning«, hvorved alle, som anså sig for berettigede til ejendommene, indstævnedes med et varsel af et år og seks uger til at fremkomme med og bevise deres ret. Efter udstedelse af den almindelige stævning stilledes sagen i bero i hele indsigelsesperioden. Da denne i august 1584 var udløbet, uden at nogen havde gjort krav gældende, udtog Oluf Bager i overensstemmelse med procedurereglerne en fornyet stævning ved retter-

På siden overfor: Udsnit af Braumiuskortet fra 1593. (Efter Ove Jørgensen: OTONIVM).

tinget, denne gang den såkaldte »almindelige stævning seks ugers overhørelse«, hvorved stævningen fornyedes, men denne gang blot for seks uger. Da der heller ikke ved udløbet af denne frist havde meldt sig indsigelser, var adgangen til at erhverve genbrev definitivt udelukket, og låsebrevet kunne omsider udstedes den 26. september 1584, hvorved Oluf Bagers ejendomsret endeligt blev fastslået.

Oluf Bager var heldig i den forstand, at hans låseforfølgning ikke sinkedes af indsigelser eller modkrav undervejs, hvilket nemt kunne have forsinket sagen både måneder og år. Hans proces kunne derfor gennemføres på den minimale tid, der dog var lang nok endda – ca. 2 år. Grunden til dette langstrakte forløb ses tydeligt nok i selve proceduren: Sagen skulle ikke blot gennemløbe samtlige retsinstanser, men der lagdes tillige stor vægt på at sikre, at eventuelle modkrav og indsigelser kom frem inden udstedelse af låsebrevet, som repræsenterede den stærkest tænkelige form for retlig beskyttelse af privat ejendomsret under det gældende retssystem.

Den komplicerede låseforfølgning var samtidig – selv med det mest uproblematisk forløb som i Oluf Bagers tilfælde – en særdeles bekostelig affære for den forfølgende. Der skulle betales dyre penge for udstedelse af de talrige retdokumenter, og der skulle afholdes rejseudgifter til personligt fremmøde i de mange retsinstanser. En låseforfølgning var derfor ikke hvermands sag, men var forbeholdt folk i den økonomiske sværvægtsklasse som f.eks. Oluf Bager i dennes velmagtsdage. Men ret beset var det jo også borgere af denne klasse, der havde en ejendomsret at tage vare på. For det store flertal af byens – og landets – indbyggere var adkomstbeskyttelsen af fast ejendom ikke noget problem. De ejede nemlig slet ikke den slags.

Med gennemgangen af Oluf Bagers låseforfølgning, der involverede rigets samlede retsmaskineri fra bund til top – og tilbage igen – er vor gennemgang af byens retsvæsen tilendebragt. Denne sag viste, med hvilken majestætisk langsomhed maskineriet arbejdede, men også med hvilken sikkerhed og omhu det skaffede borgerne deres ret og landet retssikkerhed. Den samme sindighed, men også omhu og sikkerhed genfinder man hos byens egne retsinstanser, byting og rådstueret, der uge efter uge, måned efter måned, år efter år dømte eller tilvejebragte forlig i de utallige sager, som tidens procesglade, undertiden stridbare og af og til uregerlige odenseanere indbragte for dem. De løste som helt overvejende hovedregel deres vanskelige og utaknemmelige opgave på en sådan måde, at rigtigheden af historikeren Hans Henrik Fussings stolte slutningssætning i det store værk om retstilstanden på landet omkring år 1600 kan bekræftes også for Odense bys vedkommende. Fussings afsluttende sætning lød: »Danmark var et retssamfund«.

Lad så være, at standssamfundet ikke forudsatte lige ret for alle befolkningsgrupper. Det var indbygget i selve samfundets ulighedsstruktur. Lad også være, at det ofte kunne være dyrt at få sin ret, hvilket gjorde det betydeligt lettere for den rige end for den fattige at opnå den. På dette punkt adskilte det 16.-17. århundrede sig dog næppe stort fra andre tidsaldre. Dengang som nu var der social slagside i brugen af retsvæsenet. Hovedsagen var, at Odenses domstole optrådte og dømte i overensstemmelse med landets love uden at forfalde til vilkårligheder, endsige korrupsion. I den forstand var det på overfladen så kaotiske odenseanske bysamfund også et retssamfund i 15-1600-tallet.

7 · Sociale og økonomiske vilkår

Sociale forhold

Den rige hjælpe den fattige: Skatter, skifter og sociale skel

Vil man undersøge de sociale skel i Odense og ikke mindst de forskydninger, som fandt sted i de sociale grupperinger over tid, er historikeren atter henvist til at benytte kilder, som er blevet til med henblik på helt andre formål end dem, han ønsker belyst: Retlige – som skifteprotokollerne – eller fiskale – som de kommunale og statslige skattelister. De gengiver en anden situation end den, historikeren ønsker belyst, og kræver derfor også indgående kritisk behandling, før det kan fastslås, om eller hvorvidt de overhovedet egner sig til besvarelse af socialhistoriske spørgsmål.

Skifteforvaltningen hørte under den offentlige forvaltning, dvs. byfogeden – sikkert bl.a. på grund af kronens ret til arveløst gods (»danearv«), mulige skatterestancer eller private kreditkrav, som kunne blive genstand for offentlige retssager, der i Odense hørte under byfogedens ressort. Og selv om byfoged Niels Jensen i 1603 som nævnt blev »fyret« efter seks års tjeneste, fordi han hverken kunne læse eller skrive, har han givetvis været en undtagelse, i hvert fald i en større by som Odense. Da byens lange serie af skifteprotokoller starter 1626, kan vi da også se, at den daværende byfoged, Jens Anskaris, med den nidkærhed, som altid kendetegner skattevæsenet, punktligt mødte op med fordringer på resterende skat og skiftesalær.

I princippet indeholdt skatte- og skifteforvaltningen således lige så lidt som nu nogen servicefunktion for byens borgere. På den anden side mødte byens matadorer – f.eks. Peder Gaas, Peder Samsing og Mathias Diderichsen – også regelmæssigt op med deres »købmandsbøger«, formentlig efter offentligt proklama; omvendt registreredes den afdødes »tilstandendes gæld«. Selv om der i begge tilfælde ofte kun er tale om småposter, tjente skifteprotokollerne således ligeledes kreditorernes og arvingernes tarv – ligesom begravelsesomkostninger skulle udredes af boet.

Både Gud og kejseren fik således, hvad der tilkom dem; var der – som det ofte skete – intet at hente, havde begge parter forskertset deres ret. I mange tilfælde hed det udtrykkeligt, at enker – ofte efter håndværkere – havde ladet foretage skifte for at afvikle deres gæld (jfr. tabel 7.1), eller der er tale om

Tabel 7.1: Skifter efter enker i Odense 1629-32.

Skifte efter/år	Fast ejendom	Inventar	Fordringer Sletdaler	Samlede aktiver	Gæld	Overskud
Karen Rasmusdatter, salig Hans bagers 1629	250,0	132,2	-	382,2	81,8	300,4
Abelone Rasmusdatter 1630	220,0	215,6	-	435,6	70,8	364,8
Anne Carstensdatter, salig Knud Hansens 1631	320,0	62,6	-	382,6	115,0	267,6
Karen Rasmusdatter, salig Zacharias lutenslagers 1631	-	280,3	-	280,3	116,2	164,1
Anne Rasmusdatter, salig Hans Jørgensens 1631	-	227,8	1,0	228,8	59,4	169,4
Anne Madsdatter, salig Abraham trompeters 1632	-	466,0	200,0	666,0	53,5	612,5
Marike Jacobsdatter, salig skomager Claus Schuldts 1632	500,0	502,2	49,0	1.051,2	922,1	129,1
Pernille Pedersdatter, salig Hans Remmers 1632	-	456,9	4,0	460,9	96,4	364,5

Kilde: Odense byfogeds arkiv, skifteprotokol I, fol. 139-87.

håndværkere (ofte vel enkemænd), som lagde op. Og fik man end bragt kreditorerne til tavshed, har skiftet naturligvis ofte gjort den efterladte ægtefælles levevilkår ringere.

Var der børn i ægteskabet, kunne den efterladte ægtefælle normalt beholde halvdelen af boet, mens resten – undertiden dog mod »obligationer« i boet – skulle fordeles mellem børnene efter Jyske Lovs arveregler. Denne hovedregel gjaldt dog oftest enker, som efter den gældende lovgivning (en forordning 1604) ikke måtte sidde i uskiftet bo, men ofte sikkert gjorde det endda, når hun kunne drive husbondens forretning videre, uden at det kunne interessere arvinger eller kreditorer. I store købmandsboer – som Johan Borchartsens (død ca. 1617), Hans Mikkelsens (1634) eller Peder Gaas' (1645) – måtte der naturligvis skiftes, inden enkerne kunne videreføre forretningen for egen regning og på solid basis. I den modsatte ende af den sociale skala måtte Anne Rasmusdatter, salig Hans Jørgensens, som skiftede 1632 for at blive en gæld på 41 sletdaler kvit, lade sig nøje med værdier til ca. 85 sletdaler, mens fem sønner fik hver 7½ sletdaler og døtrene hver 3¾ sletdaler. Endnu værre var det, at »fordums borger« Jesper Eriksen 1627 efterlod et bounderskud på omtrent 34 sletdaler, som enken og tre børn efter skifteregistreringen måtte drages med; om de har kunnet beholde deres ko og tre får og lam melder historien intet om; ejendommen i Nørregade var i forvejen prioriteret og halvdelen af den fri værdi gik til børnene af husbondens første ægteskab.

I atter andre tilfælde opgjordes boet – enkelte møbler og gangklæder – ikke. Det gjaldt i 1627 Peder Borum, der boede hos en slægtning, og Christen Pedersen guldsmed, som ud over sine »gamle« gangklæder kun efterlod sig

noget ubrugeligt værktøj. Et par år senere opgjordes bohavet efter Kirsten Sørensdatter, der havde »haft værelse og tilhold i et bo under smedehuset«, til 9½ sletdaler, som medgik til begravelsen; og 1632 efterlod Niels Hansen tømmersmand, som var blevet dræbt af en murermester, sig værdier til 23½ sletdaler, hvoraf de 8 blev spenderet på begravelsen. At hans bo overhovedet blev registreret, beroede sikkert på, at overskuddet skulle tilfalde kronen som danearv. Det samme gælder naturligvis den arme Gert bartskærs bo 1628, da lensmanden straks beslaglagde for 228½ sletdaler »boskab«; ejendommene var delvis behæftet med prioriteter, der skulle frigøres.

Så værdifulde skifteprotokollerne end er, må vi – når vi vil benytte dem til socialhistoriske formål – holde fast ved, at der er tale om offentligretlige dokumenter, som er blevet nedfældet, fordi myndigheder, kreditorer eller arvinger kunne gøre krav gældende. At flertallet af skifterne i Odense ikke havde nogen som helst interesse for øvrigheden, fremgår af det ganske elementære ræsonnement, at skifteprotokollerne årligt registrerede syv-10 boer i typisk gennemsnit i en by, hvor vi – som i Odense med 4.-5.000 indbyggere – måtte forvente 100-200 dødsfald. Det er givet, at underregistreringen er gået hårdt ud over småkårsfolk, men selv de registrerede brøkdeler repræsenterer ud over købmandsaristokratiet formentlig kun mere velstående eller problematiske håndværker- og kræmmerboer.

Datidens skattevæsen kunne og ville – i modsætning til moderne skattesystemer – ikke finkæmme skatteyderne individuelt. Skatteligningen foregik korporativt, men siden middelalderen anviste skattebrevne regelmæssigt maximen »den rige hjælpe den fattige« som ledeprincip for den lokale fordeling. På landet deltes landboerne op i lægd, som tilsammen skulle yde en fastsat sum; for købstædernes vedkommende deltes de under bystyrets ansvar og forvaltning op i »roder«. Hvad Odense angår, ved vi allerede, at Christian I.s privilegium 1477 pålagde byen en samlet skat på 300 mark. Påligningen har åbenbart givet anledning til »had og arrigskab« mellem bystyret og almuen, thi allerede 1495 fastslog et kongeligt åbent brev, at den årlige byskat ikke måtte sættes *højere* end 300 mark, at byen *fremtidig* skulle deles i 15 roder, som hver skulle yde 20 mark, og at *almuesmænd* skulle udpeges (af hvem?) til rodemestre og kæmnere med regnskabspligt og ansvar over for rådet. Alt i alt (og ikke uventet) en sejr for det menige borgerskab.

Mens beskatningssystemet på landet efter reformationen blev stadig mere finmasket og differentieret, bevaredes de middelalderligt fastsatte årlige byskatter uændret trods 1500-tallets inflation; de ekstraordinære statskatter fastsattes efter andre kriterier, som højst markerede, at andre købstæder i 1500-tallet – København, Ålborg, Ribe – nåede op på højde med Odense, Næstved og Malmø, som havde været dominerende i det 15. århundrede.

Den interne fordeling af både »årligskatten« og de ekstraordinære statskatter var og forblev et anliggende, som bystyret ordnede i samarbejde med kæmnere og rodemestre.

I modsætning til andre købstæder fastholdt man i Odense i 15-1600-tallet den middelalderlige sats på 300 mark som udgangspunkt for både den kommunale og statslige skatteligning, blot omsat til 100 daler (1 daler = 3 mark indtil 1572, derefter faldende til 6 mark i 1619), utvivlsomt for at fastholde den én gang fastlagte norm ved hjælp af den værdifaste daler (ca. 26 gram sølv). De geometrisk fastlagte rammer for rodernes skattebetaling kunne derimod ikke overholdes. Ligningen synes at være foregået således, at lensmanden og bystyret har fastsat et beløb, som rodemestre og fra 1626 takserborgere fordelte først på roderne og siden på skatteyderne; den endelige ligning blev derefter godkendt af magistraten.

Både de foreskrevne beløb for de enkelte roder og de faktisk betalte skatter (jfr. tabel 7.2) viser, at den middelalderlige geometri ikke har kunnet opretholdes, da serien af skatteregnskaber starter 1576, og at de enkelte roders vægt i systemet stadig varierede. Ændringerne kan kun tolkes på den måde, at rodemestre og bystyre i fællesskab har måttet tage hensyn til de befolkningsmæssige, bebyggelsesmæssige og økonomisk-soziale forandringer, som fandt sted i byen. Allerede en sammenligning af de kommunale skatteregnskaber 1576 og 1578/79 røber væsentlige forskydninger og en gennemgående nedgang i antallet af skatteydere på 10% og i den gennemsnitlige skat på 12½%, sikkert en følge af pestens hærgen i Odense 1578.

Kong Hans' privilegium 1495 havde ikke blot begunstiget »almuens« valg af rodemestre og kæmnere, men også understreget, at enhver skulle sættes »i skatten uden vild [dvs. partiskhed], som han har gods og håndtering til«. Ordningen forudsatte en »demokratisk« graduering, som tog hensyn til såvel velstand og formue som til indkomst. Rodemestrene var og blev da også helt overvejende lokale håndværkere, som må have haft et indgående kendskab til nabolagets økonomiske forhold, og selv om antallet af håndværkere og kræmmere (undertiden også købmænd) 1626-33 er jævnbrydigt, fik håndværkerne senere på ny overtaget.

Anderledes forholdt det sig med de takserborgere, som første gang optrådte i Odense 1626. Den antiaristokratiske købstadsforordning 1619 havde foreskrevet, at *helt* borgerskabet hver 3. januar – dagen efter kæmnervalget – skulle udvælge et antal takserborgere blandt »byens gode forstandige borgere« med erfaring og lokalkendskab samt to overformyndere blandt de »fine, fornemme borgere«, de sidste som kontrolinstans uafhængigt af lensstyret. I modsætning til rodemestrene domineredes disse to instanser imidlertid fra første færd af købmansaristokratiet, selv om vekslende »parti-

Jacob Bircherod har her aftegnet en gravsten i den nu forsvundne Gråbrødre kirke over Hans Strangenette og dennes hustru Mette Urne. (E. Pantou fot., Odense Centralbibliotek, Lokalthistorisk Afdeling).

Tabel 7.2: Skatter og skatteydere i Odense 1576 og 1633.

Rode	1576				1633				1633				Samlet antal skatteydere	Skat i alt pr. skatteydere
	Antal skatteydere	Samlet skat		Skat pr. skatteydere	Antal skatteydere	Redsel ¹		Skat pr. skatteydere	Antal skatteydere	Kærlingskat ¹		Skat pr. skatteydere		
		Mark	Skilling			Mark	Skilling			Skilling	Daler			
1	88	37	4	6,8	27	15	12	9,3	106	35	1	21,3	133	18,9
2	32	17½		8,7	29	15	4	8,4	44	15		21,8	73	16,5
3	28	19½		11,1	19	12	4	10,3	10	2	3	17,6	29	12,8
4	23	16	8	11,5	9	3		5,3	15	5		21,3	24	15,3
5	12	22		29,3	13	14		17,2	11	4		23,3	24	20,0
6	44	19	6	7,0	20	13	10	10,9	39	7	3	12,7	59	12,1
7	32	17	4	8,6	10	7	4	11,6	27	7	1	17,2	37	15,7
8	58	30	6	8,4	9	10½		18,7	7	1½		13,7	16	16,5
9	24	19½	4	13,2	11	16	6	23,8	5	1	1	16,0	16	21,4
10	112	40½	6	5,8	25	18	12	12,0	83	14		10,8	108	11,1
11	62	22½	4	5,9	10	3	4	5,2	52	13	1	16,3	62	14,5
12	21	15		11,4	12	7	14	10,5	8	3	1	26,0	20	16,7
13	33	20		9,7	16	6	4	6,2	27	4		9,5	43	8,3
14	33	22	13	11,1	13	10		12,3	19	5		16,8	32	15,0
15	36	28	4	12,6	14	21	14	25,0	16	3		12,0	30	18,1
I alt	638	348½	11	8,8	237	176		11,9	469 ²		489	16,7	706	15,1

1) Skatteyderne ansattes enten til »redsel« eller »kærlingskat«, uden at vi kender kriterierne helt.
2) Heraf 200 skattefritagne.

Kilde: Odense magistrats arkiv, kommunale skatter 1552-1690: 1576, martini og 1633, 11.-12. januar.

konstellationer« i rådet kan have givet skiftende flertal. Ligesom i andre købstæder må vi således regne med, at rådsaristokratiet – trods muligt skiftende flertal, trods den stigende bureaukratisering og mod købstadsforordningens ånd – fik kanaler til at dæmpe virkningerne af de stadigt tættere og voldsomme skattebygger fra Christian IVs senere regeringsperiode.

Alle disse overvejelser betyder ikke, at skatteligningen ikke tog hensyn til befolkningens »formuenhed« eller dens »gods og håndtering«, men at vi i materialet på forhånd må regne med udslag af »Glistrupeffekten«, da skattestaten meldte sine krav fra 1630. Som helhed synes skattemyndighederne – og sikkert ikke mindst rodemestrene – netop omhyggeligt at have overvåget den formuenhedsstandard, samtiden selv anlagde. Som Svend Larsen understregede, giver skattemynderne således et detaljeret indblik i sociale grupperinger i Odense, således som de tog sig ud med en samtidig målestok.

Ved skatteudskrivningerne tog ligningsmyndighederne som nævnt deres

udgangspunkt i »årligskatten« på 100 daler, men således at det udskrevne beløb indrettedes efter behovet, statsskatter, lokale formål osv.; skatteraten fastsattes derefter i forhold til den enkelte borgers taksation i skattemandtallet. Og alligevel kan der iagttages forskydninger af social art inden for de enkelte roder. Ved udskrivningen af bådsmandsskat og bøsseskytteskat fritog man regelmæssigt lavt takserede, især kvinder, og det manglende beløb fordeltes på de større skatteydere, om end ikke altid i forhold til skattemandtallets takst. Til gengæld noteres det i en optegnelse blandt de kommunale skattelister, at byens to ubestridte spidser, Oluf Bager og Hans Mule, til en ekstraskat på 1.000 daler, som 1575 blev udskrevet efter kongelig majestæts befaling »til Ribe bys befæstning«, svarede henholdsvis 40 daler 4 skilling (4%) og 38 daler 22 skilling (3,8%), hvor de to herrer efter den gældende takst burde have svaret 5% og 4%.

Der er ingen grund til at betvivle, at taksationerne har fundet sted efter rodemestrenes og taksatorernes ærligste skøn om den enkelte skatteydere ydeevne, men mulighederne for at udrede principielle retningslinier er såre begrænsede, så meget mere som nu ukendte lokale eller personlige forhold, som taksatorerne havde kendskab til, i modsætning til vore dage ganske sikkert har spillet en rolle for den individuelle skattefastsættelse, ligesom det af skatteregnskaberne fremgår, at der har fundet nedsættelser – aldrig forhøjelser – sted.

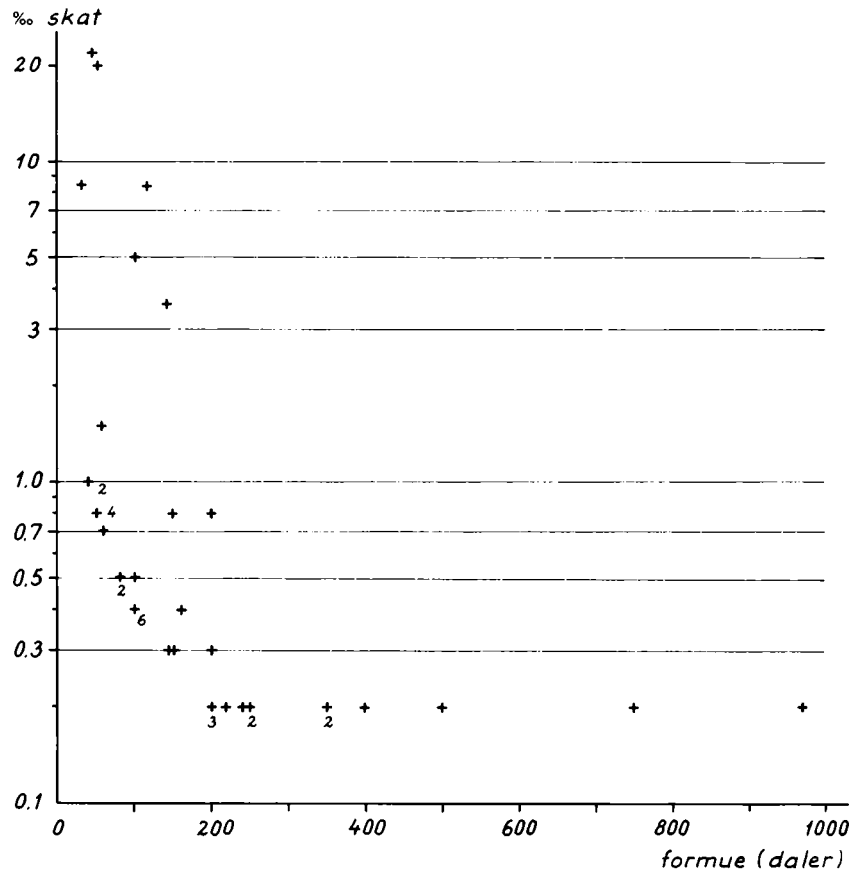
Kun én enkelt gang får vi et glimtvis indtryk, nemlig da skattemyndighederne ved mortensdag 1633 synes at have forlangt en selvangivelse af borgernes formue; 43 af 811 skatteydere (dvs. ca. 5% og udelukkende håndværkere) opgav afrundede beløb, en enkelt – Gertrud salig Anders ridefogeds – et helt præcist (972 daler). En skatteyder, Jens bødker, undslod sig, fordi han »ikke [ved], hvad hans formue er, thi han det ikke med en god samvitighed kan egentlig vide«. Oplysningerne er indtegnet i figur 7.1, som helt entydigt efterlader indtrykket af en stærkt degressiv beskatning: Jo større »formuenhed«, des mindre skat og omvendt. Men inden man fælder for hård en dom, må man tage i betragtning, at opgørelsen af formuen ikke blot er en selvangivelse, men i princippet repræsenterer forskellen mellem aktiver og passiver. Det kan gælde Jørgen bager og Per skomager, som hver skal svare 1 rigsdaler skat, men opgiver formuer på 45 og 50 rigsdaler.

Syn for sagn får vi først, når vi følger samtidens egen målestok ved at konfrontere de enkelte skatteydere skattesatser med skifternes oplysninger om boernes overskud, en tidsrøvende undersøgelse, som her er gennemført ved hjælp af stikprøver over perioden 1631-45 (se figur 7.2). For fem store købmandsskifter – Hans Mikkelsen (1634), Peder Samsing (1638), Mathias Diderichsen (1639), Erik Jørgensens hustru (1644) og Peder Gaas (1645) –

I Vor Frue kirkes tårnrum findes denne gravsten over Anne Mulesdatter (død 1568) og hendes første mand, Tønnes Mikkelsen (død 1558). Stenen er opsat af hendes anden mand, Peder Skrifer, som samtidig tilkendegav, at han agtede at hvile der, »når Gud vil«. (Nationalmuseet).

Figur 7.1: 43 odenseaneres skat i promille af deres »formuenhed« 1633. Udtrykket »formuenhed« dækker over en kombination af formue og indtægt. Bemærk, at promilleskalaen er logaritmisk. En iagttagelse på 0,0‰ ud for 100 daler har ikke kunnet tegnes ind. (Inger Bjerg Poulsen tegn.)

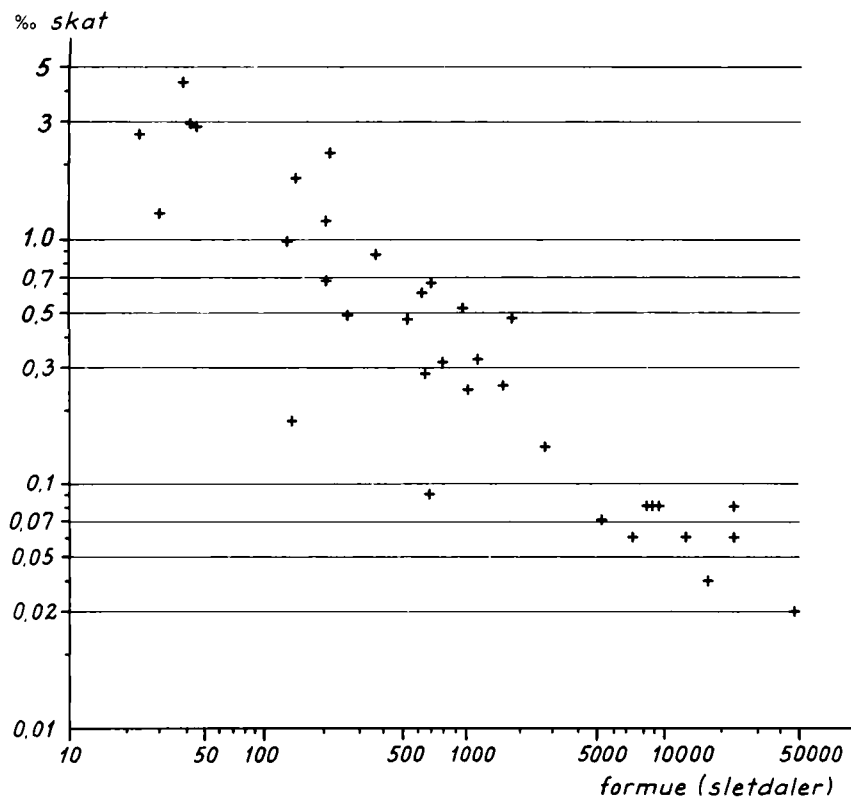

bliver resultatet en skattepromille på 0,04-0,08, mens 60 håndværker- og kræmmerskifter med et gennemsnit af 8-12 skilling årlig skat og booverskud på gennemsnitligt ca. 200 sletdaler har svaret 0,6-0,8‰.

Selv om vi tager hensyn til, at væsentlige dele af de store købmænds formuer var bundet i kreditter og gæld, er der tale om en meget høj grad af degressiv beskatning. Vi kender det samme fænomen f.eks. fra Ribe, men mest paradoksalt er det, at beskatningen af adelen – gennem rostjenesten og fra 1627 de regelmæssige hartkornskontributioner – i realiteten var ulige mere tyngende, end den var for købstadsaristokratiet, også selv om skatterne efter 1626 steg dramatisk – og trods borgerlig kritik af adelens særrettigheder efter kejserkrigen. Ikke desto mindre foreligger der – stadig som i andre købstæder – ikke så få eksempler på, at Odenses matadorer fik »ondt i skatten«, når kravene til skattepræstationer meldte sig.

Det er givet, at syvårskrigen 1563-70 har tæret på både byens og borgernes økonomi; 1570 søgte og fik byen udsættelse med betalingen af den ekstra-

Figur 7.2: Nogle odenseanske skatteydere
skattesatser i promille af deres formue
(booverskud) 1631-45. Bemærk, at
promilleskalaen er logaritmisk.
(Inger Bjerg Poulsen tegn.).

skat, som blev udskrevet i februar i et desperat forsøg på at bringe krigen til ende, og da kronen på ny i marts 1572 udskrev en ekstraskat til gældsafdragelsen efter krigen, besværede byen sig i et bønsskrift til rigshofmester Peder Oxø højlydt over skattebyrder, indkvartering af tropper og svenske fanger osv.

Det er ligeledes – som Engelstoft påpegede – muligt, at krigens trængsler kan have givet enkelte købmandshuse deres »banesår«; det gælder sandsynligvis øksnekøbmænd som Hans Lerche, Peder Kedelbrecker og Oluf Hansen, som endnu 1573 stod i gæld til adelige, muligvis også Jørgen Kotte og hans familie. Lige så givet er det, at andre af byens matadorer i højeste grad har profiteret ved leverancer og kreditter til kronen; det gjaldt ikke mindst den legendariske Oluf Bager, men formentlig også Hans Mule. Ikke desto mindre udvirkede ingen ringere end Oluf Bager under påberåbelse af sine fortjenester som statsleverandør og kreditor 1566 regeringsbevilling til, at han skulle skatteansættes »næst to de bedste borgere lige ved den tredje mand, der mest skatter i Odense«.

Det fremgår af Oluf Bagers (anden) ansøgning 1567, at bystyret ikke har

troet sine egne øjne, men mente, at han havde opnået kongebrevet ved »uret undervisning«; i hvert fald udvirkede Hans Mule det følgende forår kongelig bevilling til at »skatte næst den rigeste i byen«. At regeringen måtte imødekomme Oluf Bagers og Hans Mules begæringer, kan ikke undre, og sandsynligvis hører disse bevillinger hjemme i den undertiden voldelige magtkamp, som fandt sted i rådsaristokratiet, og som 1567 – på hvis foranledning? – førte til regeringsindgreb, der fjernede borgmester Jørgen Kotte og indbragte Oluf Bager en rådmandsplads.

Der kan have været både magtkamp og prestige forbundet med denne affære. Reelt er de to matadorers skattenedsættelse betydningsløs; 1568 blev Oluf Bager ansat til 7 mark og Hans Mule til 10 mark. Men den kongelige benådning er blot ikke blevet overholdt; 1573 overgik Oluf Bagers skat Hans Mules (henholdsvis 12 og 10 mark). Og først 1577 skulle begge svare 12 mark, således som en optegnelse blandt skatteregnskaberne viser.

Opgøret mellem de to kamphaner demonstrerer til gengæld den lempelige beskatning af købmandsaristokratiet i forhold til den menige befolkning. Oluf Bagers og Hans Mules manøvrer var ingenlunde isolerede fænomener. Skatteprotester fra Odenses menige befolkning kender vi derimod ikke før 1633, da indførelsen af fattigskat stødte på solid og organiseret modstand i håndværkerkredse. Som helhed må vi således regne med, at det billede af social og økonomisk differentiering, skattelisterne kan give os, i ganske høj grad er afdæmpet i forhold til de forskelle, som faktisk fandtes i et bysamfund som 15-1600-tallets Odense.

Odense – et standsdelt bysamfund?

Et socialt ligeligt samfund forekommer næppe og er måske også urealistisk. Uligheder viser sig i middelalderen, så snart kildematerialet dukker op. Behandlingen af de sociale skel i Odense i 15-1600-tallet kræver således en afklaring af de begreber og grupper, vi må arbejde med.

For det første må man gøre sig klart, at den socialhistoriske forskningsopgave går ud på at analysere og forstå et samfunds opbygning af mennesker og grupperinger, hvis indbyrdes forbindelser og placering i forhold til helheden bestemmes af økonomiske, sociale og politiske faktorer, såvel af materielle som af immaterielle forhold, af indtægt, uddannelse, religion, kulturelt niveau, prestige, status osv., af kollektive og individuelle bevidsthedsformer. Men intet samfund er heller stillestående; historikerens opgave består da både i analysen af fortidens samfundsmønstre og i forklaring af deres omformning, som afspejler bevidste eller ubevidste drivkræfter.

For det andet er det klart, at det moderne klassebegreb (»arbejderklasse«,

Dette detaljerede maleri viser storkøbmanden Oluf Bager og dennes familie 1576, hvor Oluf Bager var 54 år gammel. Epitafiet med dette maleri findes i dag i Sct. Hans kirke, men var tidligere i Gråbrødre kirke. Over den knælende familie ses et dommedagsmotiv. (Nationalmuseet).

»borgerklasse«, »middelklasse« osv.) både er et begreb af forholdsvis sen oprindelse, og at det kun kan anvendes som analyseredskab af sociologisk herkomst. For et menneske i 15- og 1600-tallet ville det ikke have givet nogen mening; datidens samfund var formelt – og fra midten af 1500-tallet også i væsentlig udstrækning reelt – opbygget som et standssamfund, bestående af adel, gejstlighed, borgerstand og bønder, alle med hver sin – forestillede man sig – bestemte samfundsmæssige eller erhvervmæssige funktion og opbygget således, at hver stands rettigheder og pligter defineredes indbyrdes eller i forhold til helheden ved hjælp af lovgivning (herunder håndfæstningerne) og enkeltprivilegier, det sidste specielt for byerne.

Det middelalderlige tredelingskema, lærestand (gejstlighed), værgestand (adel) og nærestand (borger og bønder), som den lutherske statskirke i øvrigt

Den odenseanske guldsmed Augustinus Møller er sikkert ophavsmand til denne alterkalk fra 1602 i Kværndrup kirke. Højde 19,5 cm. Møller nævnes som guldsmed i Odense 1595-1619 og var svoger til guldsmed Didrik Fuiren. (Wermund Benltsen fot.).

overtog, sad endnu 1600-tallets mennesker dybt i blodet, selv om det da var blevet åbenlyst, at købstadspatriciatets vækst i velstand og uddannelse havde gjort adelens eksklusive privilegier og den sociale diskriminering af »vanbyrdige« eller »ufri« meningsløs. Borgerstanden kritiserede fra Christian IVs senere år både den adelige privilegering – skattefrihed – og at adelen misligholdt sine militære forpligtelser, men borgerne i hovedstaden og de større provinsbyer stilede ikke mod en demokratisering, men snarest mod andel i adelens økonomiske forrettigheder og monopol på højere statsemployer, som købstadsaristokratiets velstand og uddannelsesniveau nu kunne berettiggende det til.

Trods formel, privilegiumsmæssig ligestilling prægedes alle stænder af dybe, sociale, økonomiske og andre skel. Allerede købstadsprivilegierne og købstadslovgivningen havde foreskrevet de funktionelle grænser mellem købmænd og håndværkere; håndværkere måtte ikke give sig af med handel, et skel, som en forordning for Odense 1636 kategorisk gentog. Og trods håndværkernes modstand mod rådets eksklusivitet og krav om demokratisering af skatteligningen – begge dele havde kongemagten støttet – bevarede købmændene absolut kontrol med magistratsposterne og dermed også den erhvervsmæssige og prisregulerende kontrol med håndværkerlavene. Selv ikke regeringens købstadsforordning 1619 formåede at bryde købmandsaristokratiets absolutte kontrol med bystyre og skatteligning; både fra Odense og andre byer ved vi, at forordningens forskrifter forblev slag i luften.

Alt dette udelukker naturligvis ikke, at overgangsformer mellem handel og håndværk (eller andre erhverv) ikke forekom, eller at både geografisk og social mobilitet ikke optrådte. Navnlig guldsmederhvervet markerer tydelige overgangsformer mellem juvelérvirksomhed, håndværk og handel. Det gælder Odenseguldsmeden Didrik Fuiren (død 1603) og hans svoger Morten Wexling (død 1620), muligt en søn af Gert Westfaling i Odense 1576. Og noget lignende gælder byens apotekere, som ikke blot forhandlede medicin, men også drev omfattende købmandshandel og pengeforretninger. Og selv om guldsmederhvervet – ligesom bryggervirksomhed – kunne forlene sin indehaver med en status og økonomisk position, som kom nær ved de store købmænds, røber skattemisterne store sociale forskelle blandt guldsmedene. Gregers Hansen guldsmed (død 1601) svarede 1576 44 skilling i skat, hans kollega Niels guldsmed 8 skilling; 1633 betalte Klaus guldsmed 28 skilling, Johan guldsmed var fri, mens Christen Pedersen guldsmeds bo 1627 kun indeholdt hans gangklæder og noget ubrugeligt værktøj, selv om han tre år forinden havde været sat til 2 mark skat.

Mulighederne for at komme alle disse sociale forskelle – af hvad art de end var – på nærmere hold er nu naturligvis meget begrænsede, og de vil

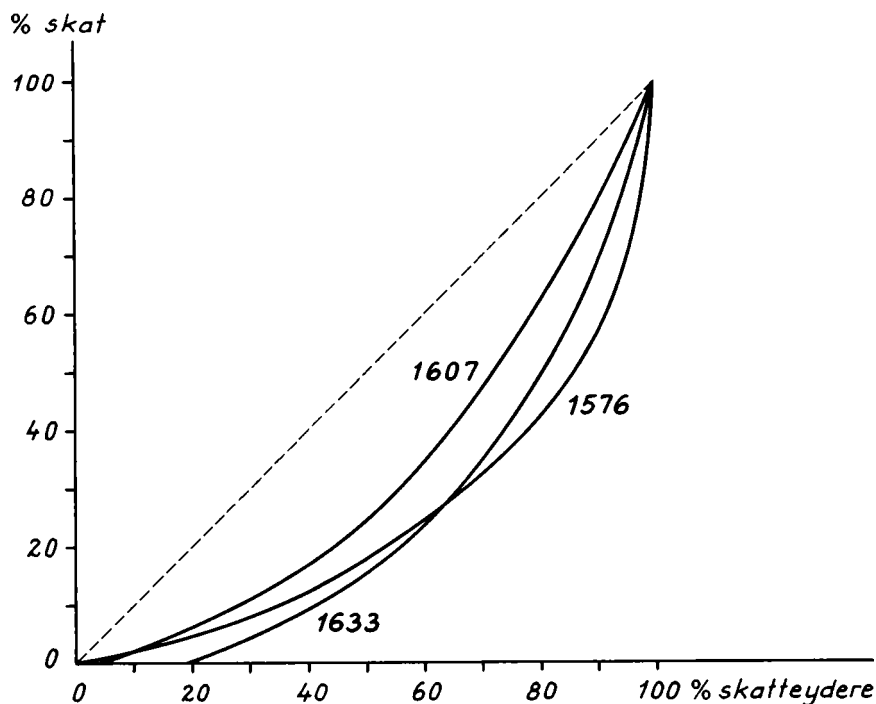

Oblatesken her er 10 cm i diameter og findes i Horne kirke. Den er fremstillet 1639 af den odenseanske guldsmed Klaus Christensen, der sammen med broderen Jacob Christensen hørte til de dominerende guldsmede i Odense i de første årtier af 1600-tallet. (Wermund Bendtsen, fot.).

indeholde mange momenter af samtidens statusbedømmelse, anseelse og almindeligt omdømme, som for bestandig unddrager sig enhver vurdering, og som samtiden måske end ikke selv har givet udtryk for eller gjort sig klart. Den eneste farbare vej ligger i, at historikerne med moderne, statistiske midler forsøger at sammenfatte den økonomisk-sociale ulighed med udgangspunkt i de kommunale skateregnskaber og med de allerede anførte forbehold, at de kun giver udtryk for samtidens – meget ensidige – vurdering af borgernes formåen og status, og at skatteansættelsen var højst degressiv.

Den statistiske fremgangsmåde tager sit udgangspunkt i en optælling af de første og de derefter følgende tiendedele af skatteyderne og deres tilsvarende procentvise skatteandel fra den laveste til den højeste skattesats. I et – meget teoretisk – samfund, hvor alle har samme indkomst (»formuenhed«) og samme skatteprocent, vil situationen kunne fremstilles grafisk ved en lige linie med en hældning på 45° (matematisk: Funktionen $y=x$). Statistisk kan man ved at måle hver 10%-gruppes afstand fra diagonalen give et samlet

Figur 7.3: Skatternes fordeling på skatteyderne i Odense 1576, 1607 og 1633. (Inger Bjerg Poulsen tegn.).

Denne fornemme drikkekande er 21,5 cm høj og i privateje. Den er antagelig fremstillet af guldsmed Gregers Hansen i Odense omkring 1580. På »gækken« ses en maske. (Efter Erik Lassen: Dansk sølv).

udtryk for skævheden ved hjælp af »den maksimale udjævningsprocent«. Udjævningsprocenten giver netop udtryk for, hvor mange procent af indtægten (eller formuen), som skal flyttes for at opnå en ligelig fordeling, men beregningen forudsætter proportional beskatning, og den kan komme til at tilsløre særegenheder, som først en mere nærgående analyse kan afdække.

Atter her nødvendiggør situationen, at historikerne må arbejde på grundlag af et kildemateriale, som afspejler en anden virkelighed – den beskatningsmæssige – end den, han ønsker belyst; statistik indsamlet til belysning af indkomstfordeling og økonomiske eller sociale skel eksisterer jo ikke.

Materialet i Odenses kommunale skatteregistre 1576, 1607, 1624, 1633 og 1641 præsenteres delvis i figur 7.3; de maksimale udjævningsprocenter, som kan regnes ud for alle årene, fremgår af tabel 7.3. Flere træk falder straks i øjnene. For det første synes den dybe ulighed, vi på forhånd kunne vente, at være blevet væsentligt udlignet fra 1576 til 1607. Forklaringen er den, at ligningsmyndighederne til mortensdag 1607 opstillede et skatteregister efter jævner og mere symmetriske satser, men rettelserne viser, at man har måttet opgive denne camouflerede skatteforhøjelse – i en vis udstrækning, men sikkert langtfra tilbundsgående, hvad situationen i 1624 godtgør. Der har altså efter alt at dømme netop været tale om manipulationer fra bystyrets side,

Tabel 7.3: Maksimale udjævningsprocenter for indkomstfordelingen i Odense 1576-1641.

Tidspunkt for ligningen	Udjævningsprocent
1576	38,5
1607, oprindelig opstilling	20,0
1607, endelig ligning	26,5
1624	37,0
1633 (januarskatten)	45,0
1641	38,0

Kilde: Odense magistrats arkiv, kommunale skatter.

som kun kan mane til forsigtighed. Hvor drastisk forsøget på omfordeling – og den efterfølgende reduktion – har været, vil umiddelbart fremgå af den følgende tabel (tabel 7.4); ligningsmyndighederne har nok måttet indrømme et begrænset antal borgere skattefrihed, men har flyttet byrderne fra de højest ansatte grupper til mellemsgruppen og har måttet tage satsen på 4-8 skilling i brug, selv om den oprindelig ikke har været forudset.

For det andet kender vi tilsvarende grader af økonomisk eller beskatningsmæssig ulighed fra enkelte andre større købstæder, København, Ribe og Randers, hvorimod forholdene i de mindre købstæder endnu er så godt som ukendte. Men mens ændringerne i Odense og Ribe fra Frederik II's regeringstid til ca. 1630 synes at have været forholdsvis beskedne (om end uligheden havde samme omtrentlige størrelsesorden), tyder materialet fra Randers på uddybning af de økonomiske kløfter og på, at middelgruppen af skatteydere reduceres væsentligt. Om stabiliteten i Odense og Ribe og polariseringen i Randers skyldes reelle forhold eller beskatningsmæssige eller lig-

På drikkekanden fra omkring 1580 (se overfor) er der på siderne en række fremstillinger af læringsdiscipliner m.m. og indskrifter på en blanding af fransk og latin. Her aritmetikken. (Efter Erik Lassen: Dansk sølv).

Tabel 7.4: Skatteydernes fordeling i Odense 1607.

Skattetaksering Skilling	Antal skatteydere		Skattebeløb	
	1. ligning	2. ligning	1. ligning	2. ligning
0	10	27	0	0
4- 8	0	187	0	1.144
12- 16	193	256	2.364	3.272
24- 32	442	206	11.424	5.112
36- 56	40	17	1.760	704
64-128	10	2	736	152
I alt	695	695	16.284	10.384 ¹

1) Skattebeløbet faldt fra 1. til 2. ligning med 36%.

Kilde: Odense magistrats arkiv, kommunale skatter.

På låget af drikkekanden fra ca. 1580 (se side 228) ses dødens våben, en ligbære og et kranium med slanger samt latinske indskrifter: Husk på det sidste – Således forgår verdens herlighed. (Efter Erik Lassen: Dansk sølv).

Geometrifremstilling fra drikkekanden side 228. (Efter Erik Lassen: Dansk sølv).

ningsmæssige røgslør, kan være vanskeligt at afgøre på så stor afstand og uden detaljerede undersøgelser. Sikkert er det kun, at uligheden går langt længere tilbage i tiden end til 1570; den fortøner sig på grund af det manglende materiale i de nævnte byer, men konstateres i fuld udfoldelse i det tidligst kendte kildestof, Malmøs kæmnerregnskaber 1517-20 (her har vi blot endnu ikke senere situationsbilleder).

For det tredje må man – inden man fælder for hård en dom – være opmærksom på, at de stigende beskatningssatser 1576-1641 (tabel 7.5) ikke automatisk afspejler en skatteforhøjelse. Den gamle byskat på 300 mark omsattes som nævnt efter syvårskrigenes møntkaos til 100 (værdibestændige) daler, og skatten 1576 kalkuleredes i »gode gamle mark«, dvs. efter den kurs, der var blevet fastsat ved møntordningen i 1572. Endvidere forringede den unge Christian IV skillemønten (dvs. skillingsstykker eller mindre) med reelt ca. 42% mellem 1602 og 1618, formelt mere end forøgelsen af antallet af skilling pr. daler (fra 64 til 96) kunne betinge, således at købmænd – og hovedsageligt dem – måtte betale en opgæld for at udligne forskellen, når de betalte i mindre mønter end dalerne. Først møntordninger 1619-25 genskabte nogenlunde ordnede møntforhold, men også ganske komplicerede.

For almindelige dødelige medførte møntreduktionen naturligvis stigende priser for de varer, de måtte købe, og faldende realløn for dem – håndvær-

kere, detailhandlende osv. – som modtog deres betaling kontant; de regelmæssigt tilbagevendende skatter fulgte derimod kun inflationen. Materialet fra de første årtier af 1600-tallet tyder alligevel på et vist »lønpres«, som allerede 1606 foranledigede regeringen til drakoniske forskrifter mod dem, som ikke ville nøjes med en »billig [dvs. rimelig] løn«, og om sanktioner mod usolidariske arbejdsgivere, som veg for presset.

Det er vanskeligt med sikkerhed – og såre omstændeligt – af skattemisterne at udskille professioner; det kan på nuværende tidspunkt kun gøres ved hjælp af erhvervsbetegnelser og navne (kvinder/mænd), og selv denne identifikation er usikker, dels fordi ikke så få professionsbetegnelser savnes (f.eks. værtshusholdere), dels fordi erhvervsetiketterne kan være vildledende; det sidste gælder ikke blot tilnavne som »møller«, »bager« osv.; hvor lumsk en sådan bearbejdelse af materialet kan være, vil fremgå af, at Oluf soldat i 1624 var vognmand og Claus humlefører i virkeligheden skrædder. Vi skal op i de højere og lettere identificerbare sociale lag, inden vi med vished kan fastslå, at borgmester Christopher Sørensen Skriver og Peder Kedelbrecker 1576 var købmænd, selv om tilnavnene *kan* røbe deres herkomst.

Videre indfanger denne fremgangsmåde givetvis langt fra alle udøvere af de enkelte professioner. En stikprøve i smedelavets arkiv (tabel 7.6) vil godt gøre dette.

Vover man pelsen, kommer dertil den usikkerhedsmargin, som ligger i, at vi med de midler, der står til rådighed, ikke sikkert kan afgøre, hvor repræsentativt materialet er, erhvervsmæssigt såvel som økonomisk. En simpel beregning viser, at denne beregningsmetode indfanger ca. halvdelen (46-51%) af de »mandlige« husstande. Men procenttallene er minimumstal, fordi

Tabel 7.5: Skatter og skattesatser i Odense 1576-1641.

Tidspunkt	Antal husstande	Skattefri husstande	Gennemsnitlig skat	
			pr. husstand	pr. skatteyder Skilling
1576	638	16	10,8	11,1
1578/79	600	–	7,7	–
1589 ¹	219	–	235,2	264,0
1607	691	27	14,9	15,6
1624	770	117	15,3	18,0
1633, januar	709	205	15,0	17,6
1641 ²	792	78	20,5	21,9

1) Opgørelsen omfatter kun 10.-15. rode; skatten blev – så vidt vides – som hovedregel udskrevet tyvedobbel.

2) Skatterne indbefatter ekstraordinære ydelser.

Kilde: Odense magistrats arkiv, kommunale skatter.

Arkitekturen har også fået sit felt på drikkekanden side 228.

(Efter Erik Lassen: Dansk sølv).

Fra drikkekanden side 228 stammer dette billede med påskriften perspektivet.

(Efter Erik Lassen: Dansk sølv).

Tabel 7.6: Smedemestre i Odense 1564-1663.

År	Antal lavsmedlemmer	Antal smede i skattelister
1564	45	-
1576	-	23
1604	27	-
1607	-	19
1612	28	-
1621	19	-
1624	-	28
1633	-	27
1663	44	-

Kilde: Odense smedelavs arkiv, lavsbøger 1564-1631 og 1624-1704.

vi fra andre kilder – som ikke må indblandes for at undgå vilkårlighed – kender andre skatteyderes profession, først og fremmest de større købmænd, undertiden (og tilfældigt) også andres (f.eks. familien Svitzer, der ernærede sig som værtshusholdere).

Ingen af de grupper, som her (tabel 7.7) er valgt til illustration af erhvervs-mæssige og sociale skel i Odense, var naturligvis homogene. Den økonomiske uensartethed blandt guldsmedene er allerede nævnt, men den gjorde sig naturligvis også gældende i andre næringer. Det gjaldt ikke mindst i

Tabel 7.7: Nogle enkeltgruppers skatteansættelse i Odense 1576-1633.

År	De 2% højest ansatte			De 5% højest ansatte			Immaterielle erhverv		Beklædningserhverv	
	Antal personer	Gennemsnitlig skat Skilling	Andel af den samlede skat %	Antal personer	Gennemsnitlig skat Skilling	Andel af den samlede skat %	Antal personer	Gennemsnitlig skat Skilling	Antal personer	Gennemsnitlig skat Skilling
1576	13	108,3	20,5	32	61,1	28,4	13	12,9	68	10,0
1624	15	74,7	9,5	38	67,0	21,7	28	14,9	83	12,0
1633	14	70,9	9,3	35	65,9	21,7	20	28,3	112	17,0

År	Snedkere		Murere		Arbejds mænd		Kvinder		Skattefri kvinder	
	Antal personer	Gennemsnitlig skat Skilling	Antal personer	Gennemsnitlig skat Skilling	Antal personer	Gennemsnitlig skat Skilling	Antal personer	Gennemsnitlig skat Skilling	Antal personer	Andel af takserede kvinder %
1576	36	6,9	13	5,4	13	6,8	204	4,6	9	4
1624	40	18,2	8	9,0	7	5,7	181	9,0	69	38
1633	46	16,9	12	20,0	6	12,6	133	4,8	109	82

Kilde: Odense magistrats arkiv, kommunale skatter.

Tabel 7.8: De odenseanske magistratsmedlemmers og højest ansatte skatteyderes skat 1576-1641.

År	Magistratsmedlemmerne			De 2% højest ansatte Gennemsnitlig skat	De 5% højest ansatte Gennemsnitlig skat
	Gennemsnitlig skat	Minimum	Maximum Mark		
1576	5,6	2,0	16,0	6,8	3,8
1624	4,3	2,5	7,0	4,7	4,2
1633	2,6	1,2	5,0	4,4	4,1
1641	2,6	0,5	6,0	5,9	4,7

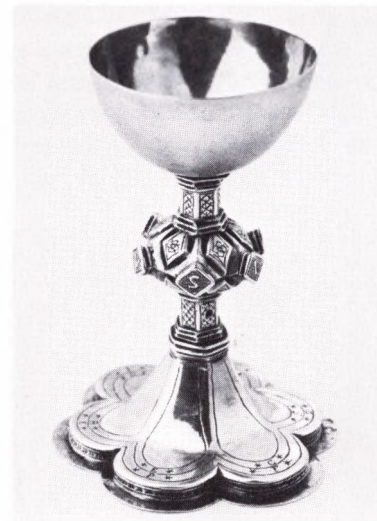
Kilde: Odense magistrats arkiv, kommunale skatter.

beklædningserhvervene, hvor afstanden fra lappeskomageren, skoflikkeren og træskomanden til folk, som åbenbart har været modeskomagere eller modeskræddere, var meget stor. Men ganske det samme fænomen kan iagttages blandt murere, tømrere, bagere, slagtere osv. Mest iøjnefaldende er naturligvis de glidende overgange blandt personer, der uden nærmere specifikation betegnedes som kræmmere, fra detailhandlere og mellemstore høkere – formentlig ofte med ret til udskænkning af øl – til egentlige købmænd.

Den samme uensartethed gjorde sig også gældende i de sociale lag, som skatteansattes højst, og som formentlig har været byens mest velstående, men uensartetheden er her blot mere lumsk. Naturligvis møder vi som helhed magistratens medlemmer – som jo var fritaget for »bys og borgerlig tyngde«, men ikke fra kongelige skatter, som vederlag for deres »ulejlighed« – blandt de højeste skatteydere, byens købmandselite (tabel 7.8). Ud over borgmestre, rådmænd og storkøbmænd som Karen Kotte, Christopher Bang og Peder Kedelbrecker træffer vi 1576 kun ganske enkelte andre erhvervsdrivende, guldsmeden Gert Westfaling, Gregers guldsmed, Jens grydestøber og Laurids (Hansen?) jernkræmmer, som udmærket også kan have drevet handel, hospitalsforstander Hans Dinesen og Filip skolemester.

I 1600-tallet formede situationen sig tilsyneladende helt anderledes. Ikke blot kunne ingen borgmester, rådmænd eller købmand stå mål med matadorer som Oluf Bager og Hans Mule, men selv gennemsnitligt er magistratsmedlemmerne kommet langt ned ad skatteskalaen. I enkelte tilfælde kan der vitterligt være tale om ringere formuenhed; det gælder f.eks. købmanden Augustinus Ebbel, der fristede en omskiftelig tilværelse, men som helhed er der snarest enten tale om skattemanipulationer eller om, at magistraten med det ekspanderende administrationsapparat har fundet deres »ulejlighed« mere omfattende og krævende eller deres sociale status af større værd. 1607 bevilgede magistraten således de højest ansatte skatteydere – og dermed sig selv – en skatnedsættelse på 25-30%; ganske vist måtte man ved regule-

Denne hjemmeberettedebeskalk er fra Kærums kirke ved Assens og formentlig fremstillet i guldsmed Gregers Hansens værksted. Gregers Hansen var den højest takserede guldsmed i Odense 1578/79, og han efterlod sig hele seks sønner, som synes at have været i samme branche som faderen. Højde 13 cm. (Wermund Bendtsen fot.).

Alterkalk i Tårup kirke, Viborg amt, sikkert fremstillet af guldsmed Gregers Hansen i Odense kort før 1580. Kalken blev givet til kirken af rigskansler Niels Kaas, hvis våben og forbogstaver ses på kalkens fod. Indskriften på foden – »Jeg skal bruges efter Kristi skik og ikke efter pavens falske diæt« – svarer præcis til indskriften på en kalk i Hospitalskirken i Odense, hvor Gregers Hansen var kirkeværg. Højde 20,7 cm. (Wermund Bendtsen fot.).

ringen af ligningen fritage et større antal personer, men relativt tilfaldt den tungere lod mellemgrupperne (se også figur 7.4).

Vi kan altså ikke udelukke, at tallene kan afspejle økonomiske og sociale ændringer, men de kræver også tungtvejende forbehold for skattemæssige manipulationer. Som helhed er det karakteristisk, at vi i 1600-tallet træffer en lang række af byens håndværkere blandt de højst ansatte skatteydere og nu ikke længere alene eksklusive fag som guldsmede, men også repræsentanter for en bred skala af »almindelige« næringsveje, håndværkere, bagere, slagtere, vognmænd og immaterielle erhverv. Mest bemærkelsesværdigt er det, at alle andre erhverv end de store købmænd gennemsnitligt svarede stigende skatter; en del af stigningen modsvarede før 1619 sikkert kun inflationen, men væksten er stadig mest iøjnefaldende efter dette tidspunkt, da skattestaten meldte sig med sine voksende krav.

Den relative eller tilsyneladende tilbagegang for købmandsaristokratiet i denne periode kender vi også fra andre byer, atter bedst Ribe og Randers. Men selv med stærke forbehold for skattemanipulationer fremtræder den sociale afstand fra købmandseliten til alle andre erhverv meget skarpt. Bedst stillet efter købmændene og de eksklusive håndværkere var de immaterielle erhverv, specielt lærere (»svarere«), fogeder og skrivere, de sidste sikkert ofte med en fod inden for handel, som hvervet førte med sig. Vistnok i 1640 søgte byfoged Johan Rytter om at måtte nyde samme andel af embedets uvisse indtægter – bøder i penge, varer eller inventar, sportler osv. – som hans forgængere. Som byfoged nød han ganske vist skattefrihed, men han argumenterede med, at embedet »giver ham forsømmelse i sin næring«; han synes da også tidligere – 1631 – at have virket som foged på Bramstrup, som Henning Valkendorf havde måttet sælge til Adolph Philip von der Wisch, en af de holstenske eventyrere, som hjemsøgte den danske adel, og hvis egne pengeforhold var alt andet end solide; intet under da, at hvervet påførte Johan Rytter trætter, og at han flyttede til Odense. Noget lignende – men i langt større format – gjaldt i virkeligheden i 1576 stiftsskriver Christopher Bang og rådmand Jacob Jespersen, der vist havde været foged på Næsbyhoved len og byfoged, og det samme gjaldt en række af 1600-tallets store købmænd.

Selv hvad angår de akademiske erhverv, bestod der ganske store forskelle – også når man tager i betragtning, at bispren og 16 præster og kapellaner var skattefri. Bispens »genant« (og størrelsen af hans husholdning) var blevet fastsat allerede ved kirkeordinansen 1539, men lønnen blev suppleret i tidens løb ved forskellige tillæg, tiender osv.; 1602-08 opgøres genanten til »bispren i Odense, degne og andre« til 550 daler (her altså et maksimalbeløb), hvortil – som det til overflod fremgår af biskop Hans Mikkelsens dagbøger – kom en

~~Indtægt~~
Indtegt sagesfald:

Indtægt af en Tømmermand, som
arbejdede paa den Frue Kirkegaard,
for hans Arbejdsmands, paa en Kvind,
med et stykke Træ paa hendes Arm
Fanga — i 1633

Indtægt af hans Arbejdsmand
for hans Arbejde paa den Frue Kirkegaard,
for en Kvind
for en Kvind paa hendes Arm
Fanga — i 1633

Indtægt af Hans Arbejdsmand i Odense,
for hans Arbejde paa den Frue Kirkegaard,
for en Kvind paa hendes Arm
Fanga — i 1633

Indtægt af Hans Arbejdsmand i Odense,
for hans Arbejde paa den Frue Kirkegaard,
for en Kvind paa hendes Arm
Fanga — i 1633

Her ses en side af Odense byfogeds regnskab 1633-34 - indførslerne her vedrører indtægter af bøder (sagesfald), bl.a. 3 sletdaler af en tømrer, der arbejdede på Vor Frue kirkegård og uforvarende havde slået en kvinde på armen med et stykke træ. (Rigsarkivet).

bred margin af »frynsegoder«, gaver i naturalier osv. Intet under, at han ligesom professor Svend Pedersen kunne optræde som pengeudlåner i betragteligt format (ganske som det københavnske akademikeraristokrati).

Det er muligt, at skolen og lærerne i Odense har været bedre aflagt end andre steder i landet (bl.a. takket være adelige gaver), men afstanden til de gejstlige - hvortil lærerne egentlig regnedes - var stor. Skolemesteren i Odense oppebar årligt 60 daler »til tvende terminer« samt en række naturalieydelse af Sct. Knuds kloster; dertil kom tiender af Åsum kirke, hvor han fungerede som degn, og Særlev samt 24 mark af bønder i Ryslinge ifølge en

Tabel 7.9: Erhverv og skat i Odense 1576-1633.

Erhverv ¹	Skattebeløb i skilling															I alt
	0	2	4	6	8	12	16	20	24	28	32	40	48	64	96	
Antal personer																
<i>1576</i>																
Beklædning	-	4	11	7	25	7	6	4	2	1	-	-	1	-	-	68
Levnedsmidler	1	1	-	-	8	-	6	-	1	-	-	-	-	-	-	17
Metal (mekanik)	-	2	1	-	2	6	9	4	1	1	1	1	1	-	-	30
Træ	-	7	7	1	19	1	-	1	-	-	-	-	-	-	-	36
Murere	-	5	1	-	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	13
Kræmmere	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	1	-	-	2
Servicefag	-	-	-	-	7	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	7
Diverse	-	1	1	-	3	-	2	-	-	-	-	-	-	-	-	7
Arbejds mænd m.v.	1	1	-	1	10	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	13
Immaterielle	-	-	6	-	8	-	2	-	-	-	-	-	1	-	-	17
I alt	2	21	27	9	89	14	26	9	4	2	1	1	4	1	-	210
Andel af det samlede antal skatteydere i den pågældende skatteklasse (%)	12	43	13	53	44	54	58	64	45	60	7	20	80	50	-	33
Erhverv ¹	Skattebeløb i skilling															I alt
	0	2	4	6	8	12	16	20	24	28	32	40	48	64	96	
Antal personer																
<i>1624</i>																
Beklædning	5	-	22	-	17	8	17	3	3	-	7	-	1	-	-	83
Levnedsmidler	1	-	5	-	6	3	1	-	3	1	4	-	-	-	-	24
Metal (mekanik)	2	-	10	-	2	1	5	1	5	-	3	-	3	-	-	32
Træ	4	-	5	-	4	2	9	-	2	1	12	-	1	-	-	40
Murere	1	-	1	-	1	-	2	-	-	-	2	-	1	-	-	8
Kræmmere	-	-	3	-	1	1	1	-	1	-	1	-	1	-	-	9
Servicefag	3	-	1	-	-	-	-	-	9	-	6	-	1	-	-	20
Diverse	-	-	3	-	2	1	5	1	2	-	3	-	-	-	1	18
Arbejds mænd m.v.	4	-	1	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	7
Immaterielle	3	-	5	-	4	2	5	-	4	1	3	1	-	-	-	28
I alt	23	-	56	-	37	19	45	5	30	3	41	1	8	-	1	269
Andel af det samlede antal skatteydere i den pågældende skatteklasse (%)	20	-	47	-	28	49	35	45	38	50	44	11	47	-	100	34

Erhverv ¹	Skattebeløb i skilling															
	0	2	4	6	8	12	16	20	24	28	32	40	48	64	96	I alt
Antal personer																
<i>1633</i>																
Beklædning	14	-	23	6	14	1	19	-	1	-	24	-	5	5	-	112
Levnedsmidler	1	-	4	1	10	-	4	-	2	-	5	-	-	-	-	27
Metal (mekanik)	4	-	10	3	2	1	2	-	1	2	7	-	2	-	-	34
Træ	9	-	7	1	3	-	15	-	-	-	6	-	2	3	-	46
Murere	2	-	1	-	-	1	4	-	-	1	2	-	-	1	-	12
Kræmmere	1	-	1	-	3	1	1	-	-	-	2	-	-	-	1	10
Servicefag	1	-	1	1	-	-	1	-	-	-	4	-	-	-	-	8
Diverse	2	-	7	1	1	1	4	-	-	-	-	-	1	-	-	17
Arbejdsmænd m.v.	1	-	-	1	1	-	2	-	-	-	1	-	-	-	-	6
Immaterielle	4	-	1	1	1	-	1	1	-	-	6	-	2	2	1	20
I alt	39	-	55	15	35	5	53	1	4	3	57	-	12	11	2	292
Andel af det samlede antal skatteydere i den pågældende skatteklasse (%)	19	-	57	62	80	31	39	17	50	60	51	-	63	39	100	37
<p>1) De i forspalten anvendte erhvervsbetegnelser dækker følgende erhverv: Beklædning: Skrædder, væver, buntmager, remsnider, skomager, støvlemager, toffelmager, skinder, hattemager, sadelmager, perlestikker, garver, knapmager, farver. Levnedsmidler: Bager, møller, brygger, vintapper, slagter, fisker. Metal (mekanik): Guldsmed, sværdfejer, knivsmed, smed, klejnsmed, kedelsmed, plattenslager, bossemager, kandestøber, grydestøber. Træ: Snedker, tømrer, bødker, savmand, hjulmand, kurvemager, læstesnider, drejer. Murere: Murermester, murersvend, kalkslager. Kræmmere: Kræmmer, jernkræmmer. Servicefag: Drager (bysvend), kældersvend, løber, vognmand. Diverse: Bogbinder, glarmester, maler, pottemager, possementmager, krudtbrænder, stenhugger. Arbejdsmænd m.v.: Gartner, graver, brolægger, hakkelsesmand, tærsker, rendemester. Immaterielle: Svarer (hører), foged, skriver, apoteker (medhjælper), bartskær, trompeter, soldat.</p>																

Kilde: Odense magistrats arkiv, kommunale skatter.

donation fra Johan Friis. Men disse summer måtte skolemesteren dele med »hørerne« ved skolen. Det nøjagtige delingsforhold er ikke helt klart, men det normale var, at halvdelen tilfaldt skolemesteren, resten de fire-fem lærere – gradueret efter rang.

Tør vi fæste lid til beregningerne af beskatningsniveau rangerede de immaterielle erhverv omtrent på linie med de folk, som lavede beklædning (se tabel 7.9) – skræddere og skomagere – men i 1500-tallet væsentligt højere end bygnings- og inventarhåndværkere, murere, tømrere og snedkere, hvis skattebyrde først indhentede de nævnte grupper omkring 1630. Langt den ringest stillede gruppe i Odense som andetsteds var de enlige kvinder, enker og gifte (eller med uangiven civilstand). Undtagelserne er

købmandsenker som Karen Kotte og Karen Johan Borchartsens, som videreførte deres mænds forretninger; Karen Kotte svarede 1576 3 mark skat, Karen Johan Borchartsens i 1624 6 $\frac{1}{8}$ mark, 1633 3 mark og 1641 36 skilling. Det er naturligvis en let sag at udskille kvinder af skattelisterne; kun det forbehold kan være nødvendigt, at vi ikke har sikkerhed for, at rodemestrens interesse for de skattefrie altid var udtømmende. Enker lader sig ligeledes forholdsvis let identificere, fordi de efter datidens skik normalt karakteriseredes ved deres afdøde mands navn eller erhverv: Else Hanses, Karen knivsmeds osv.; når en kvinde derimod blot benævnes ved patronymikon (af typen Maren Pedersdatter), er usikkerheden desværre langt større. Lige så stor er usikkerheden om disse kvinders erhverv; kun undtagelsesvis nævnes ammer, »fostermødre«, væversker, spindepiger eller sypiger, hvorimod de blotte navne eller etiketter som »store Gertrud«, »lille Karen«, Allike eller »gale Marie« ikke giver nogen vejledning. Har forholdene været som i f.eks. Ribe (eller i Odense i 1700-tallet), må vi antage, at hovedparten har ernæret sig ved sy- og spindearbejde, som torvesælgersker eller som tjenestepiger. Prostituerede, som blev »vist af byen«, nævnes kun et par gange.

Som vi senere vender tilbage til, hørte netop kvinder – sammen med ældre, invalider og børn – til samfundets mest udsatte grupper; de udgjorde fra 1630'erne en væsentlig del af de mennesker, som modtog fattighjælp eller understøttelse af institutionsmidler. Men allerede opgørelsen af de kvindelige skatteydere 1576-1633 (tabel 7.10 og 7.11) røber en række hovedtendenser, som altså nok må tages med forbehold, men som i kraft af den gennemgående lave skattestatus også må afspejle reelle forhold.

For det første fremgår det af optællingerne bemærkelsesværdigt nok, at antallet af kvindelige husholdninger over de to generationer synes at have været støt faldende, fra knapt en trediedel i 1576 til lidt under en femtedel i 1633. Det er ikke muligt at give nogen rimelig forklaring på denne udvikling; demografiske forklaringer udelukker sig selv, hvorimod manglende bevilgning fra skattemyndighedernes side ikke kan udelukkes og heller ikke, at enker eller ugifte i stigende grad kan have levet på aftægt hos familie, når de ikke længere kunne eller havde råd til at ernære sig selv.

For det andet fremgår det af tabellerne tydeligt, at der i løbet af perioden finder en – skattemæssig eller reel – forarmelse eller statusforringelse sted for kvinderne; den skattemæssige stigning 1576-1624 forklares af inflationen. Af 204 enlige kvinder var i 1576 kun 4% skattefrie, i 1624 38% og allerede 1633 82%; det sidste tal forklares bl.a. ved, at årene 1629-33 havde været nødsår med dyrtid og megen fattigdom. På den anden side må det retfærdigvis også tilføjes, at de skattefrie kvinder over hele perioden ret konstant udgjorde lidt over halvdelen (53-59%) af samtlige skattefrie husholdninger, men også at

Tabel 7.10: Logerendes skatteforhold i Odense 1576-1633.

Skattebeløb Skilling	1576			1624			1633		
	Kvinder	Mænd	I alt	Kvinder	Mænd	I alt	Kvinder	Mænd	I alt
	Antal personer								
0	–	1	1	23	5	28	14	4	18
4	36	–	36	2	6	8	1	1	2
8	2	7	9	28	8	36	–	–	–
12	–	–	–	2	–	2	–	–	–
16	–	1	1	12	8	20	–	–	–
24	–	–	–	1	4	5	–	–	–
32	–	–	–	3	5	8	–	2	2
48	–	–	–	–	3	3	–	–	–
64	–	–	–	–	–	–	1	–	1
96	–	–	–	–	1	1	–	–	–
Uangivet	–	–	–	2	4	6	–	–	–
I alt	38	9	47	73	44	117	16	7	23
Andel af det samlede antal skatteydere (%)	6	1	7	10	6	16	2	1	3

Kilde: Odense magistrats arkiv. kommunale skatter.

nedgangen i antallet af kvindelige husholdninger langt opvejes af fremgangen i husholdninger med mandligt overhoved. 1576 havde byen 434 mandlige husholdninger, 1624-41 ret konstant 575-90.

Endnu et par forhold af social art kræver kommentar. Det første, at det i skattelisterne ofte registreredes, at folk boede til leje (»inde hos«). Registreringen var mest systematisk 1624, da ligningen åbenbart blev forbundet med brandinspektion for at konstatere mangelfulde ovne, esser og skorstene (og dem var der mange af), eller om folk havde opmagasineret hø på deres lofter. Opgørelsen 1624 viste, at en sjettedel af byens husstande boede til leje (tabel 7.10), men også at hovedparten – ca. to trediedele – af dem, som boede til leje, var uformuende kvinder. Normalt var registreringen naturligvis ganske neutral – ofte endda anonym, når lejeren blot betegnedes som »en kvinde inde hos« – men en af rodemestrene har ikke kunnet dy sig for lidt ondskabsfuldt at notere Bodil Jensdatter »i helvede« (hun skulle svare 8 skilling).

Hovedparten af de mandlige lejere synes efter erhvervsetiketterne at dømmes at have været håndværkere, ofte vel svende uden eget værksted, men undertiden også fast etablerede håndværkere, enkelte gange endda i adelige gårde (Christoffer Valkendorfs, Claus Brockenhuus', Claus Mules). Arten af lejeboligerne forlyder der derimod meget lidt om; der har næppe i samme udstrækning som i København været tale om lofts- eller kælderrum eller bag-

Denne gravsten i Sct. Hans kirke var tidligere i Gråbrødre kirke, der blev nedrevet kort efter 1800, og den er et minde over rådmand Rickert Knudsen Seeblad (1561-1625) og hustruen, Lisbeth Olufsdatter Bager (1563-1638). I rundingen foroven ses Oluf Bagers våben. (E. Pantou fot.).

huse, men ofte om små »boliger« eller »våninger«, som var beregnet på udlejning. Til denne kategori hørte også Bangs boder, der var indrettet ved fundats for »husarme« i Odense.

Lejeboligerne fordelte sig ret jævnt over byen; der var ikke absolut tale om »lejekvarterer«, med undtagelse måske af kvarteret omkring Holsedore i byens vestlige yderkvarter; Cornelius Hamsforts enke bekvemmede sig i 1630erne kun nødigt til at modtage to våninger i Holsedore som vederlag for et tilgodehavende hos Lisbeth salig Rickert Knudsen Seeblads på 200 rigsdaler. Af retsdokumenter og skifteprotokoller fremgår det da også, at byens købmands- og akademikeraristokrati i ganske stort omfang rådede over udlejningsejendomme lige fra gårde til mere beskedne boliger og våninger.

I skiftet efter borgmester Jørgen Mule og hans hustru, borgmesterdatteren Barbara Mogensdatter Rosenvinge, 1635 registreredes, hvad der fremgår af tabel 7.12. I skiftet udgjorde ejendommene langt den største post på aktivsiden, og noget lignende gjaldt en anden rentier som Claus Bang (ca. 4.500 rigsdaler); i professor Svend Pedersens (1644), apoteker Christopher Jacobsen Wolfs (1644) og købmand Bertel Wichmands (død 1622 eller 23; skifte 1636) enkes boer op imod halvdelen af aktiverne. I de store købmandsskifter udgjorde den faste ejendom derimod naturligvis en mere beskedne andel – varelagre og fordringer vejede tungere – men familierne Bagers, Bangs, Mules og Rosenvinges formueforhold antydede en mere eller mindre gradvis overgang fra de foregående slægtleds aktive handel til fast forrentede kapitalinvesteringer – i udlejningsejendomme og udlån – og rentiervirksomhed, en udvikling, som havde visse paralleller i højadelige kredse og med sikkerhed i københavnske købmands- og akademikerkredse. Udlejningsvilkårene kender vi derimod meget lidt til; materialet er alt for spredt til at tillade nogen bearbejdelse.

Endelig bør det nævnes, at Odense – ligesom andre byer – i »socialtopografisk« henseende (som man kunne vente) var meget uensartet. En detaljeret opgørelse er ikke mulig, fordi skatterodernes placering ikke lader sig fastlægge med sikkerhed og i øvrigt varierede lidt. Men allerede opstillingen af roderne 1576 og 1633 (tabel 7.2) afslørede ganske utvetydigt de økonomiske forskelle mellem byens kvarterer. Selv om udlejningsejendomme, boliger og våninger fandtes over hele byen, står det klart, at købmandsaristokratiet, gejstligheden og de bedst aflagte akademikere overvejende holdt til på byens mest fashionable hovedstrøg, Overgade, Nedergade, visse stræk af Nørregade og Vestergade, mens yderkvarterer som Holsedore, Sct. Jørgens Gade, (inden og uden for porten), Vor Frue kirkegård og sortebrødrekvarteret må have været langt mere ydmyge, om ikke fattige.

Det er, som vi senere vender tilbage til, meget vanskeligt at fastlægge en

Tabel 7.11: Kvindelige husstandsoverhoveders skatteforhold i Odense 1576-1633.

Skattebeløb Skilling	1576			1624			1633		
	Enker	Uangivet	I alt	Enker	Uangivet	I alt	Enker	Uangivet	I alt
				Antal personer					
0	1	8	9	37	32	69	67	42	109
2	1	-	1	-	-	-	-	-	-
4	91	81	172	5	3	8	2	-	2
6	2	-	2	-	-	-	-	-	-
8	11	6	17	23	29	52	1	-	1
12	-	-	-	8	3	11	2	-	2
16	-	-	-	8	15	23	5	3	8
24	2	-	2	5	2	7	-	1	1
28	-	-	-	1	-	1	-	-	-
32	-	-	-	2	3	5	6	-	6
40	-	-	-	1	-	1	1	-	1
48	1	-	1	1	-	1	-	-	-
64	-	-	-	2	-	2	1	1	2
72	-	-	-	1	-	1	-	-	-
80	-	-	-	-	-	-	1	-	1
I alt	109	95	204	94	87	181	86	47	133
Andel af det samlede antal skatteydere (%)	17	15	32	12	11	23	12	7	19

Kilde: Odense magistrats arkiv, kommunale skatter.

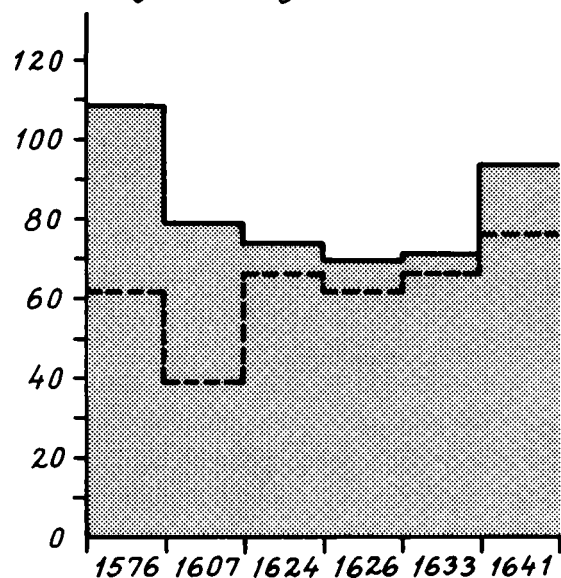
rimelig – endsige mekanisk – grænse for velstand og armod. Samtiden definerede ofte de folk som fattige, der kun havde deres hænders arbejde til at skaffe sig et udkomme. Rådede de over redskaber, blev definitionen straks vaklende, og vi må navnlig tage i betragtning, at begrebet fattigdom ofte fastlægges som modsætning til de privilegerede grupper – især adel – som kendetegnes ved, at de ikke behøver at arbejde.

Skatteregnskaberne betegnede ofte personer som »arme«, selv om de skatteansattes til lave satser (2-8 skilling), og den mest ekstreme fattigdom får vi først indblik i gennem fattigregnskaberne fra 1630'erne. Skatteregnskaberne fra 1630'erne viser os, at skattefritagelserne har været yderst fleksible. Som helhed er skattefritagelserne i 1600-tallet langt større end i 1576 og 1607, formentlig bl.a. et udtryk for dybe og måske voksende sociale afstande. Alligevel viser opgørelserne af de lavest ansatte skatteydere (figur 7.5-7.6), at de lavest ansatte ikke blot talte langt den største del af skatteyderne, men også at de i kraft af deres talrigdom og skattedegressionen svarede en uforholdsmæssig stor byrde.

% af samlet skat

skilling skat i gennemsnit

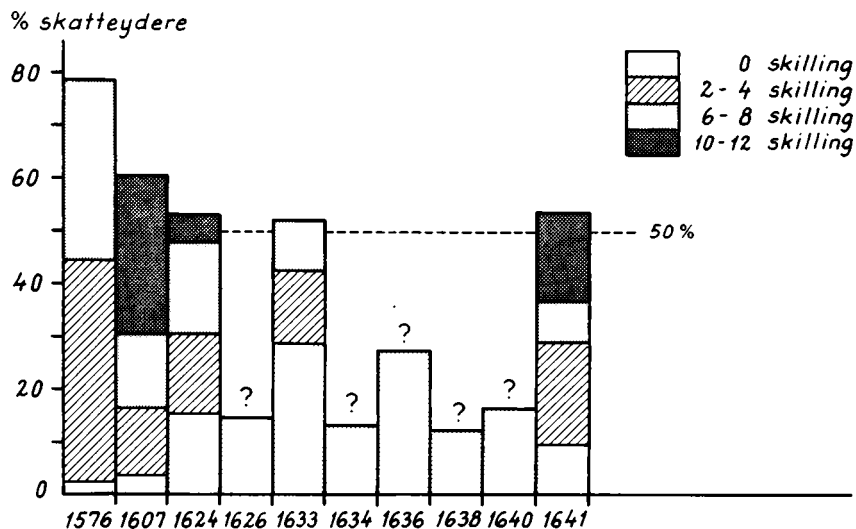
----- de 5% højst beskattede
 ————— de 2% højst beskattede

Figur 7.4: De højst beskattedes andel af den samlede skat i Odense 1576-1641 og samme gruppers gennemsnitlige skat i skilling. (Inger Bjerg Poulsen tegn.).

Tabel 7.12: Ejendomme registreret i skiftet efter borgmester Jørgen Mule og Barbara Mogensdatter Rosenvinge 1635.

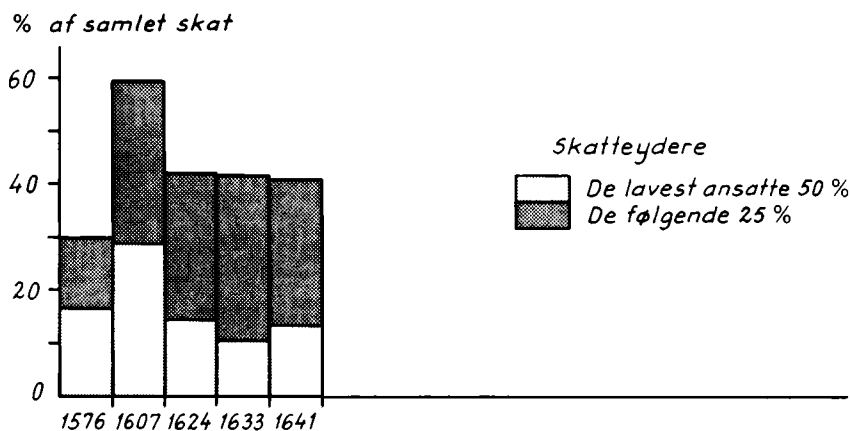
Ejendom	Vurdering Rigsdaler
Ejendom i Helsingør (arv)	250
Fire boder uden for Sct. Jørgen	500
To boder	300
To våninger i Nedergade	400
To våninger ved Frue kirkegård	300
En gårdspart	1.000
Endnu en gård (udlejet)	2.500
En gård i Vestergade	1.000
Jørgen Mules egen gård	2.000
To våninger i Overgade	250
Haver uden for byen	500
Tre bøndergårde	1.060
I alt	10.060

Kilde: Odense byfogeds arkiv, skifteprotokol.

Figur 7.5: De lavest ansatte skatteydere andel af det samlede antal skatteydere i Odense 1576-1641. (Inger Bjerg Poulsen tegn.).

Som helhed røber det odenseanske kildemateriale således – ligesom i andre byer, hovedstaden, Køge, Malmø, Ribe og Randers – meget dybe sociale forskelle mellem velbjergete (købmænd) og uformuende eller fattige, så dybe, at det i virkeligheden på dette tidspunkt nærmer sig det meningsløse at operere med en »borgerstand« som funktionel enhed inden for standssamfundets rammer. Vi ved fra adelen og fra andre byer – Ribe og Randers – at der i løbet af perioden fandt en økonomisk betinget social polarisering sted. Materialet fra Odense tillader ikke tilsvarende sikre slutninger; vi kan ikke – som kilderne mange steder lader formode – udelukke, at tilsvarende processer også har fundet sted i Odense, men vi kan med sikkerhed fastslå, at skat-

Figur 7.6: De lavest ansatte odenseanske skatteydere andel af den samlede skat 1576-1641. (Inger Bjerg Poulsen tegn.).

tedegressionen tilslører en sådan udvikling. De høje udjævningskoefficienter fastslår kun, at de sociale distancer – afgrunde, om man vil – var til stede, selv om procentsatserne ikke forandredes mærkbart.

Erhvervsforhold

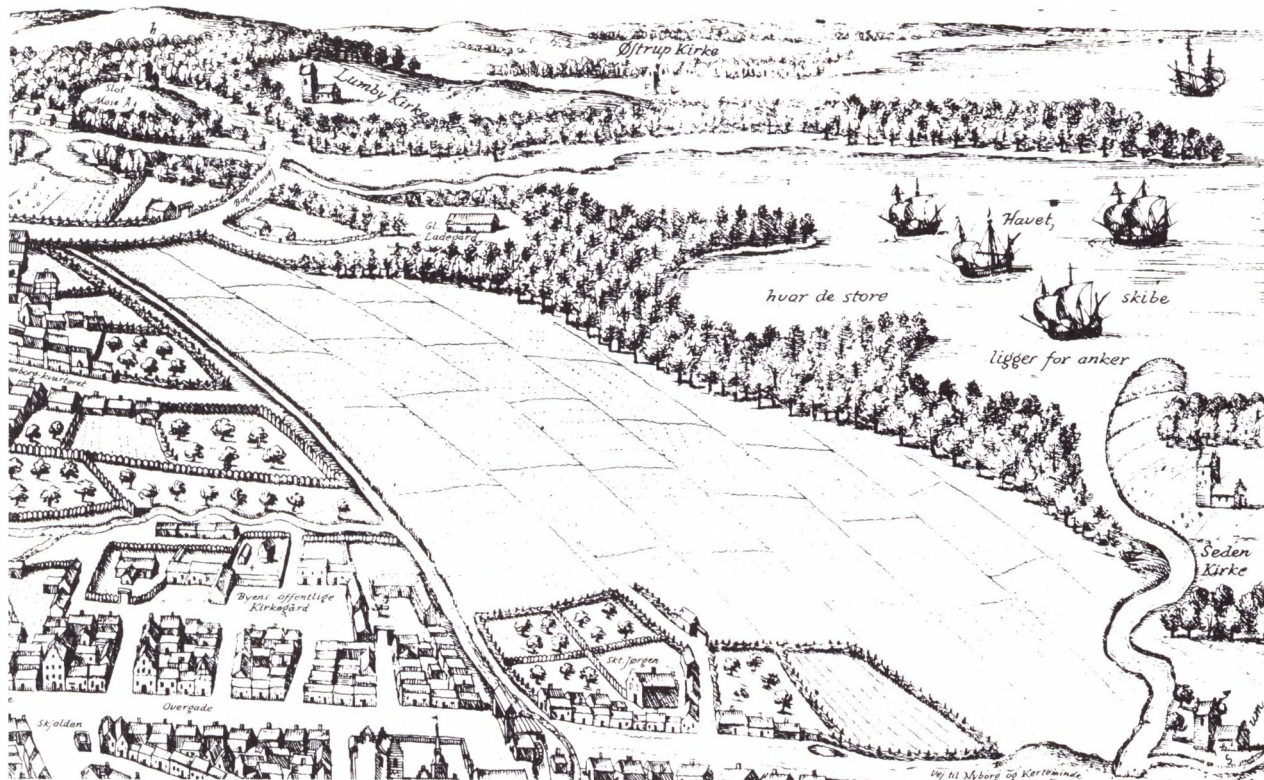
Søværts og lokal omsætning

Odenses vanskelige havneforhold er naturligvis ingenlunde ensbetydende med, at Odensekøbmænd ikke drev søhandel, eller at den ikke havde et betydeligt format, heller ikke at fremmede købmænd ikke foretog betydelige opkøb i Odense eller andre steder på Fyn. Både mange løsrevne enkeltoplysninger og de ikke helt ubetydelige kreditforhold til købmænd i Amsterdam, Bremen, Hamburg og Lübeck, som købmandsskifterne røber, underbygger tværtimod, at udenrigshandelen havde et ganske betydeligt omfang. Men bedst underretning får vi i situationer, hvor regeringen greb ind af hensyn til landets egen forsyning med levnedsmidler.

Nytårsaftensdag 1623 udstedtes således forbud mod udførsel af kornvarer fra Jylland, Fyn og Smålandene under henvisning til, at eksportens omfang allerede havde fremkaldt dyrtid og hunger. Forbudet kan forekomme ejendommeligt, fordi sejladsen i vintermånederne normalt måtte indstilles; fra 9. november 1623 til 20. april 1624 registreredes der da heller ingen skuder i Ellemose å, men man kunne tro, at abnormt høje priser havde fristet købmænd og skipperne til at trodse elementerne. Fra sommeren 1623 til november steg rugprisen i Lübeck således fra 28 til 48 skilling pr. skæppe og lå endnu i maj 1624 på 41 skilling; og i Amsterdam steg rugprisen fra 6,5 gylden pr. tønde i sommeren 1623 til 9,5 gylden i første kvartal 1624. Genspejlingen finder vi i Sct. Knuds og Stenløse kirkes rugtakster, som i vinteren 1624 fastsattes til 2,7-3,0 rigsdaler mod 1,8 rigsdaler det foregående år.

Trods udførselsforbudet fik Otte Knudsen Seeblad, Hans Brun og Peder Nielsen i maj 1624 licens til »for denne ene gang« at eksportere en skibsladning malt fra Kerteminde for at kunne betale et skib, de havde købt i Holland inden udstedelsen af udførselsforbudet, men tilladelsen har nok snarest skullet tjene dem som garanti over for deres hollandske kreditor, for den blev først endeligt givet i juli samtidig med ophævelsen af udførselsforbudet. Og samtidig fik en Bremenkøbmand tilladelse til at udføre 1.800 tønder malt, han havde afkøbt Otte Knudsen, og en anden til at udføre 1.080 tønder malt og 17 skippund flæsk.

Licenser af denne type gjaldt naturligvis ikke kun Odensekøbmænd, men de forekom hyppigt under knaphedskriser og udførselsforbud, mest dramatisk måske under kriserne i slutningen af 1620'erne, som ikke blot ledsagedes

Indsejlingen til Odense (længe før anlægget af kanalen), fremstillet på Brauniuskortet 1593. (Efter Ove Jørgensen: OTONIVM).

af almindelig nød, men som også kompliceredes ved den høje grad af militært beredskab, der var nødvendigt for at hindre de kejserlige besættelsestropper i Jylland i at sætte over til Fyn eller Lolland. Under sit ophold på Dalum kloster i april 1628 udstedte Christian IV licenser til en række Odensekøbmænd – Karen Johan Borchartsens, Hans Nielsen Chulenbrun, Otte Knudsen Seebled, Augustinus Ebbel og Barbara Willum Lucassens – til eksport af henimod 9.000 tønder korn, mod at de til gengæld skulle importere fornødenheder som humle, salt, jern og ammunition til Fyn og Lolland. Meget sigende blev det pålagt Henning Valkendorf at kontrollere, at købmændene solgte deres importvarer til rimelige priser.

Disse episoder godtgør altså omfanget af de store købmandshuses udenrigshandel, men røber også vigtige strukturelle træk. Selv om Odensekøbmænd nok har ejet skibe – det gjaldt f.eks. Niels Bager – figurerer de ikke i Odenses toldregnskaber med de obligatoriske skibsafgifter og den meget store eksport 1628 heller ikke i Nyborgs toldregnskaber, som bl.a. er bevaret fra dette år. Vi må altså nok gå ud fra, at Odensekøbmændene fortrinsvis har benyttet Kertemindes havn, hvis ind- og udgående skibstrafik nok kunne

måle sig med Nyborgs; netop 1624 blev byen anløbet af ca. 50 fartøjer, dobbelt så mange som Nyborgs havn i 1627-28.

Eksporttrafikken fra Nyborg 1627-28 domineredes naturligt nok af byens egne købmænd; lybske købmænd kom først meget langt bagude. Men mere symptomatisk er det, at næsten tre fjerdedele af Nyborgs korneksport 1627-28 transporteredes på hollandsk tonnage. Det er ikke sandsynligt, at tallene berørtes af krigen eller eksportforbudet, men langt mere plausibelt, at danske købmænd – og det gjaldt utvivlsomt i lige så høj grad Odensekøbmændene – helt overvejende har måttet betjene sig af fremmed, hollandsk eller tysk tonnage. Landets egen handelsflåde var endnu alt for utilstrækkelig til at kunne magte udenrigshandelen, og den har næppe heller kunnet hamle op med hollændernes billige og rationelle fragtfart.

Kildematerialets mangler udelukker altså en detaljeret redegørelse for Odensekøbmændenes søværts udenrigshandel (sagen ligger noget anderledes for kvæghandelen), og vi må antage, at den på lokalt plan må være foregået over Kerteminde eller Nyborg (som naturligvis ikke kan udelukkes) eller – når købmændene modtog deres leverancer fra jyske eller sjællandske len – fra havne i disse landsdele. Selv om kronen i 1600-tallet synes at være blevet mere nøjeregnende, betingede Oluf Bager, Niels Bager og Knud Jørgensen sig i 1570'erne, at kronens leverancer af levnedsmidler fra Skanderborg, Silkeborg og Kalø len blev leveret i Århus eller Randers; betegnende nok skulle leverancerne fra Odensegård og kronens fynske tiendekorn leveres Oluf Bager i Kerteminde eller Nyborg.

Et bevaret brudstykke af et toldregnskab fra Langebro ved Kerteminde for sidste halvdel af besejlingssæsonen 1640 (tabel 7.13) viser, at der er blevet indført et betydeligt kvantum salt af en mand fra Helsingør, men kun mindre mængder sild (12 tønder), kramvarer og jern. Hovedparten af udførslen bestod i 1.600 tønder kornvarer, 350 tønder æbler og kramvarer, men langt den største andel af korneksporten var på lybske hænder, Johan Rippendall og Hans Borrer samt en enkelt skipper fra Amsterdam. Det er sandsynligt, at Odensekøbmændenes udførsel for egen regning som toldfri ikke bogførtes – det var først lidt senere, at Odensekøbmænd gik ind på at svare en lasteafgift – men mest iøjnefaldende er det unægtelig, at transporterne i øvrigt besørge- des af skibe fra Samsø, Læsø og Nykøbing Mors. Det er næppe noget tilfælde, at der i skiftet 1638 efter købmand Peder Samsing, der i lensregnskaberne ofte optrådte som leverandør af jern, tømmer og kramvarer, og hvis varela- ger på ca. 1.550 sletdaler helt beherskedes af kramvarer, blandt hans debitorer registreredes 21 samsinger.

Vender vi os endelig til Odenses egne byfogedregnskaber, som med afbrydelser er bevaret fra 1607, kan vi under normale omstændigheder heller

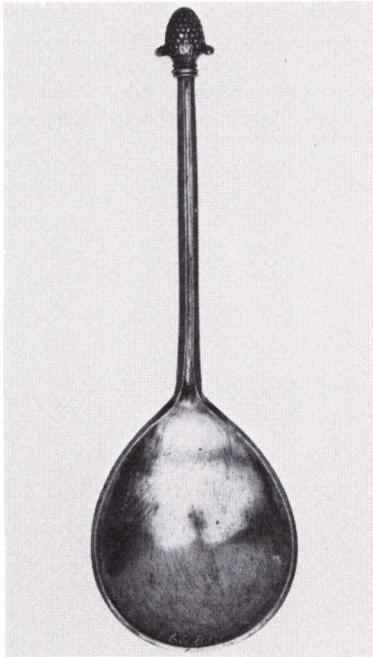
Tabel 7.13: Varer udskibet og losset ved Langebro, Kerteminde, 20. juli - 16. december 1640.

Dato	Navn og hjemsted	Udskibede varer						Lossede varer				
		Hvede	Rug	Byg Tønder	Malt	Æbler	Kram	Andre varer Læster	Sild Læster	Kram	Salt Tønder	Jern Skippund
6.8.	Rasmus Clementsen, Samsø	-	300	-	-	-	-	-	-	-	-	-
6.8.	Rasmus Jørgensen, Samsø	-	-	-	-	30	-	-	-	-	-	-
12.8.	Thomas Nielsen, Nykøbing Mors	-	-	-	-	150	-	-	1	-	-	-
13.8.	Jens Gregersen, Nykøbing Mors	-	-	-	-	100	-	-	-	-	-	-
13.8.	Niels Nielsen, Læsø	-	-	-	-	24	-	-	-	-	-	-
17.9.	Peder Hoppensach, Lübeck	-	-	-	-	-	10	-	-	3½	-	-
17.9.	Rasmus Clementsen, Samsø	-	100	-	-	-	-	-	-	-	-	-
25.9.	Peter Ewerseyn(?), Amsterdam	-	-	-	104	-	-	-	-	-	-	-
9.10.	Hans Nielsen, Læsø	-	-	-	-	17	-	-	-	-	-	-
9.10.	Mikkel Pedersen, Hersolm(?)	-	-	-	-	30	-	-	-	-	-	-
11.10.	Skovsbo, Rørbæk, Lundsgård ¹⁾	-	-	-	-	-	-	4	-	-	-	-
1.11.	Henrik Sørensen	30	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
22.11.	Hans Borrer, Lübeck	-	-	40	-	-	-	-	-	-	4	1
12.12.	Joh. Rippendall, Lübeck	-	1.000	-	-	-	-	-	-	-	-	-
12.12.	Laur. Reff, And. Hvid, Odense	-	-	-	48	-	-	-	-	2	-	-
12.12.	En mand af Helsingør	-	-	-	-	-	-	-	-	-	40	-
I alt		30	1.400	40	152	351	10	4	1	5½	44	1

1) Udskibet af »købmændene« på de tre godser: Smør, oste og flæsk.

Kilde: Kerteminde magistrats arkiv, regnskaber for Langebro 1632-1771.

ikke vente at finde nogen registrering af den indenlandske omsætning eller den udenrigske omsætning, som foregik for danske købmænds regning. I byfogedregnskaberne bogførtes normalt kun den beskedne »rortold« - 2 skilling - som anløbende eller udgående skibe skulle svare. Først den drastiske toldrulle, regeringen udstedte 1611 - under Kalmarkrigen og til megen

Forside af sølske, 17 cm lang. Udført af Odenseguldsmiden Jens Sørensen (død 1645). (Niels Elswing fot., Nationalmuseet).

irritation i Holland – graduerede rortolden for indenlandske og udenlandske skibe efter drægtighed. Skalaen rakte fra store købmandsskibe på over 100 læster (ca. 250 tons), der skulle svare 4 rosenobler, når de var lastet, eller 3 rosenobler, når de sejlede i ballast (1 rosenobel = 4 rigsdaler), til »små skibe, krejter og skuder, som danske, norske og dennem udi fyrstendømmerne tilhører og løbe her udi riget og til Norge« – de sidstnævnte skulle svare efter skalaen i tabel 7.14.

Af de ni fartøjer, som anløb havnen i Ellemose å december 1611, sommeren 1612 og april 1613 nåede ingen blot tilnærmelsesvis ud over skudeformat, og byfogeden karakteriserede da også konsekvent de anløbende eller udgående fartøjer som skuder. Lige så klart fremgår det af byfogedregnskaberne, at der næsten udelukkende var tale om indenrigsk skudefart; regnskaberne domineres helt af skuder fra Halland, Anholt, Læsø, Sejerø og Samsø, og det hører til undtagelserne, at et fartøj fra Stettin eller Enkhuizen optræder.

Om situationen har ændret sig senere, har vi ikke mulighed for at kontrollere, selv om regeringen 1638 mente at vide, »at mange af Lübeck, Rostock og fyrstendømmerne nu mere end tilforn at bruge deres sejlads gennem Middelfartsund til Ellemose å og Kerteminde« – for at unddrage sig bælttolden. En kendsgerning er det stadig, at Odenses egen skibsflåde endnu i slutningen af 1670erne var aldeles ubetydelig; 1661-81 var byen da også formelt forment adgang til udenrigshandel, som skulle dirigeres over stabelstaden Nyborg.

Byfogedregnskaberne 1615/16-1636/37 viser, at Odense havn årligt blev anløbet af 20-25 skuder, kun i årene 1623-26 af lidt flere – 29-39 – og i kriseåret 1628 af siger og skriver tre. På de to uger fra 26. april til 8. maj 1612 udførte Odensekøbmænd – Markus Mule, Hans Brun, Kirstine Christopher Bangs, Johan Graff, Jørgen Skriver og andre – tilsammen 80 skippund flæsk, 2 tønder ister (kødffald), 2 $\frac{3}{4}$ tønde gryn, 128 tønder havre, lidt over en tønde smør og 460 kalve- og lammeskind. Hertil kom, at fynboer i maj 1612 udførte 250 tønder kul via Odense. Indførselshandelen, som blev besørget af

Tabel 7.14: Rortold for skibe, der anløb Odense 1611-13.

Skibstype	Takst	Antal skibe
20 læster	1 daler	-
Krejterter	$\frac{1}{2}$ daler	-
Skuder	$\frac{1}{4}$ daler	4
Ved-, sten- og kalkskuder	4 skilling	5
Både	1 skilling	-

Kilde: Rigsarkivet, Odense byfogedregnskaber.

skippere fra Halland og Kattegatøerne, omfattede træ (der på grund af størrelses- og kvalitetsforhold ikke kan omsættes) i store mængder og alene i maj-juni 1612 næsten 800 tønder kalk (formentlig fra Mariager).

Materialet er således særdeles fragmentarisk, men efterlader ingen tvivl om, at aktiviteten i Odenses havn helt overvejende begrænsedes til indenrigsk skudefart med nødvendighedsartikler som træ, kalk og landbrugsvarer, og at engroshandelen nødvendigvis og overvejende har måttet foregå over Kerteminde eller Nyborg, hvis havnebetinger var så langt bedre. Alt sammen gav det måske nok handelsvirksomheden i Odense en lidt anden struktur end søkøbstædernes, men paradoksalt stadig således, at Odenses handelsaktivitet absolut dominerede på Fyn.

At de store købmandsforretninger har været velassorterede med importvarer, og at der har været et købedygtigt publikum – ikke mindst blandt adelige og i byens tre lenshusholdninger – ved vi på forhånd. Både købmands-skifterne fra 1630'erne og 1640'erne og andre kilder dokumenterer, at varesortimentet både i omfang og art har været særdeles omfattende så sent som på dette tidspunkt. Andre kilder stadfæster dette billede; atter her kommer kronens toldpålæg historikeren til gode – om end med de forbehold, det kræver. Netop i forbindelse med den fulde udfoldelse af Christian IV's merkantilistiske erhvervspolitik 1621, som skulle tjene til at bremse forbrug af udenlandske varer og valuta til fordel for hjemmeproducerede varer, gennemførte man indenlandske afgifter på forbruget og omsætningen af importerede industrivarer som silke, guld- og sølvsnore, andre tekstiler og kramvarer samt told på rhinskvind, spansk og fransk vin.

Byfogedens oppebørsler af told for disse varer (tabel 7.15) viser os ikke blot, at 27 købmænd og kræmmere i 1622 lå inde med lagre af klæde-, kram- og specerivarer til en værdi af 13.300 daler, silkevarer til 4.200 daler og vinlagre til en skønsvist værdi af mere end 1.400 sletdaler, men også, at fire købmænd, Barbara Willum Lucassens, Peder Gaas, Hans Mikkelsen og Karen Johan Borchartsens, skilte sig ud ved alene at repræsentere ca. to trediedele af varelagrene, og at Odense har haft en række kræmmere – ud over Augustinus Ebbel og Jens Mogensen Rosenvinge også Giøde Jensen og Hans vintapper – som har »udtappet vin« fra deres kældre, dvs. har forenet købmandshandelen med beværtningsvirksomhed. Endelig kan man mærke sig, at »gode mænd« – og kvinder – afgiftsfrit havde opkøbt 30 amer vin (1 amer = ca. 160 liter) toldfrit hos Odensekøbmænd. Hvor mange adelige det drejede sig om, kan vi desværre ikke fastslå, men vi ved fra andre kilder, at 93 adelige – deriblandt 15-20 fynboer – 1641-43 toldfrit importerede 350 amer vin og 364 amer vineddike – det sidste formentlig til madlavning – henholdsvis 54.100 og 56.300 liter.

Drueskeens bagside (jfr. overfor) med indskrift og skjold.

(Niels Elsving fot., Nationalmuseet).

Tabel 7.15: Odensekøbmænds lagre af klæde, kram, specerier (krydderier) og vin 1622.

Navn	Klæde (kl.), kram (kr.), specerier (sp.) Værdi i rigsdaler	Silkevarer	Vin Amer ²	Beregnet værdi af vinen ⁶ Rigsdaler
Barbara Willum				
Lucassens	2.017 (kl., kr., sp.)	417	9 ³	180
Knud Lauridsen Seeblad	790 (kl., kr.)	119	-	-
Mathias Diderichsen	400 (kr.)	-	-	-
Hans Pedersen Let	402 (kl., kr.)	5	-	-
Peder Samsing	591 (kl., kr.)	-	-	-
Peder Gaas	2.014 (kr.)	391	-	-
Hans Hansen	200 (kr., sp.)	-	-	-
Rasmus Gaas	42 (kr.)	-	-	-
Jacob Let	456 (kr.)	-	-	-
Johan Kocken	403 (kr., sp.)	199	-	-
Otte Knudsen Seeblad	196 (kl.)	219	-	-
Bertel Wichmand	602 (kr.)	457	-	-
Mads Hansen	432 (kr.)	-	-	-
Hans Mikkelsen	2.051 (kl., kr.)	1.389	-	-
Giøde Jensen	42 (kr.)	3	10 ^{1/2}	210
Mads Pedersen	46 (kr.)	-	-	-
Anders Hansen	4 (kr.)	-	-	-
Niels Jørgensen ¹	60 (kr.)	1	-	-
Laurids Rasmussen	68 (kr.)	9	-	-
Jørgen Mand	160 (kr.)	5	-	-
Karen Johan Borchartsens	1.617 (kr., kl., sp.)	1.007	-	-
Anne Letsdatter	124 (kr.)	-	-	-
Hans Sommer	570 (kl., kr.)	-	1 ^{3/4}	35
Jens Mogensen	30 (sp.)	-	4 ⁴	80
Augustinus Ebbel	-	-	15 ^{1/2} ⁵	310
Lucas Willumsen	-	-	1	20
Hans vintapper	-	-	6 ⁴	120
I alt	13.317	4.221	47 ^{3/4}	955
Toldfri adelig vin			30	600
1) Har betalt i Nyborg. 2) 1 ame = ca. 160 liter. 3) Har desuden leveret »gode mænd« 9 amer. 4) Udtappet fra kældere. 5) Har desuden leveret »gode mænd« 10 ^{1/2} ame. 6) Odensegård len betalte 1620-22 16-24 rigsdaler pr. ame rhinskvin.				

Kilde: Rigsarkivet, Odense byfogedregnskab 1621/22.

29 Augusti Amguff Rindes Deppm.
 Dec — iij d. Amguff.
 Jernige — iij f.
 Jern Løst for Jern, Amguff.
 Dec — iij Løst Amguff.
 Jernige — iij f.
 Amguff Rindes Deppm. Amguff.
 Dec — iij Løst Amguff.
 Jernige — iij f.
 Mest Brændtør Amguff.
 Dec — iij Løst Amguff.
 Jernige — iij f.
 Jern Løst for Jern, Amguff.
 Dec — iij Løst Amguff.
 Jernige — iij f.
 Summa Hærd.
 Jernige — iij d. iij f. iij f.

På billedet ses en side af Odensebyfogeden Jens Anskaris' regnskab for oppebørsel af ulaccise 1621/22. (Rigsarkivet).

Omsætningen af en så nødvendig og rigeligt forbrugt, dagligdags vare som øl er vanskeligere at komme til rette med, men atter kan toldafgifterne give enkelte holdepunkter. Toldrullen 1611 fastsatte, at der, så længe krigen varede, skulle svares 6 skilling af hver tønde dobbelt dansk øl – en dagligdags vare af rimelig kvalitet – 4 skilling af hver tønde »gement øl« – kort og godt: Hængemuleøl – som solgtes i byen eller på landet, eller som udskændedes. Byfogeden registrerede fra 22. april 1611 til årsdagen 1612 855 tønder »enfoldigt øl« og 441 tønder dobbeltøl – i alt ca. 150.000 liter øl – som efter toldrullens ordlyd repræsenterede omsætningen af øl i Odense, men netop ikke hjemmebrygning.

Denne accise blev ophævet ved krigens ophør 1613, således at der uanset kvalitet fremdeles kun skulle svares $\frac{1}{3}$ skilling pr. tønde øl. Men 1621 forbød regeringen – atter som et led i sin erhvervspolitik – importen af tysk øl, som havde været ganske betragtelig, men for at erstatte kronens tab af indførsels-told og – angiveligt – for at hindre »overflod, drukkenskab og sådan Guds forførelse og ... de gemene mænds fattige hustruers og børns yderste armod«

Kalken på dette billede er fra 1580 – bøgeret dog langt yngre. Den hører til i Østrup kirke, og den er antagelig et arbejde af guldsmed Niels Hvid i Odense. Højde 21,8 cm. (Wermund Bendtsen fot.).

gennemførte man i stedet en almindelig forbrugsafgift, som blev gradueret efter øllets prisklasse – mellem 2 og 6% af værdien – og afgift på malt til forbrug og til salg.

Byfogeden registrerede da også denne gang – fra august 1621 til udgangen af april 1622 – 4.228 tønner øl, gement og dobbelt, på årsbasis vel 5.600 tønner øl eller ca. 650.000 liter. Samtidig registreredes – med meget store forskelle i malthagene – 8.300 tønner malt. Det sidste tal kan omsættes til øl, ved at vi efter Arent Berntsens omregningstakst kan antage, at man har kunnet omsætte det til 24.900 tønner øl eller næsten 3 millioner liter. Atter kan vi kun fastslå, at der her er tale om de mængder, der er blevet omsat og forbrugt i Odense 1621/22, hjemmeforbrug, salg fra »kældre« og kroer og udenbys salg. Alene 15 personer – 8% af alle – fortoldede næsten 30% af ølomsætningen, og der er en afstand mellem Rickert Knudsens lager på 246 tønner øl og detailhandleren, som udskænkede 2 tønner godt øl til Sct. Knuds marked; hovedparten af de 180 husstande har dog »angivet« mindre end gennemsnittet på 24 tønner øl. Regner vi atter med Arent Berntsen, som mente, at en tønde øl var »nok til en fuldkommen [voksen] persons« forbrug i en måned, svarer tallene nogenlunde til en almindelig husholdnings fornødenhed.

På mange måder repræsenterer det materiale, som har kunnet fremdrages, de velbjegete samfundsgruppers forbrug, ikke blot adelens og kronens, men også de velstående borgeres. Den jævne befolknings forbrug er derimod langt vanskeligere at komme på nærmere hold. At den enkelte husholdning i væsentlig udstrækning har været baseret på markedsopkøb af korn og humle – trods æblegårde og humlehaver – detailopkøb af brød, kød, salt osv. eller hjemmefremstilling af øl og grønsager, undertiden også af animalske produkter, fremgår af skifternes opregning af små forråd af korn og malt, af købmands- eller kræmmertilgodehavender, af bryggekedler og -kar og af tilstedeværelsen af nogle få køer og får samt fjerkræ.

Torvehandelen – både den ugentlige og i forbindelse med de tre årlige markeder på tyvendagedagen efter jul, Sct. Knuds dag (10. juli) og mikkelsdag (29. september) – kan vi ikke specificere; de stadafgifter, handlende – overvejende fra Haderslev, Flensborg og Husum – betalte, kan ikke omsættes til varemængder; der nævnes kun kramvarer under ét, metalvarer, hatte og andre beklædningsgenstande. Og det samme gælder de afgifter, byfogeden opkrævede, af humle, ligeledes fordi vi ikke kender tariffene. Kun så meget fremgår af byfogedregnskaberne, at der har været tale om ganske store udsving, gode og slette år, tal, som det ville være helt formålsløst at forsøge at give nogen som helst mening.

Reformationstiden havde ryddet grundigt op i antallet af lav, og rådet havde – ved tilforordning af bisidderne – sikret sig kontrol med håndværkerguilderne. Kun købmands- eller kræmmergildet, Trefoldighedsgildet, havde betegnende nok ingen bisidder; det bevarede sin selvstændighed og sin snævre tilknytning til råds kredsen i Odense som i andre købstæder. Alligevel må købmandsbegrebet have været ganske elastisk, og efter andre kilder at dømme – for Odenses vedkommende er overleveringen fra 1500-tallet mangelfuld – synes der mellem engros- og detailhandel at have fundet en vis specialisering sted, som fortsatte frem i tiden.

Optagelsen i Trefoldighedsgildet forudsatte medlemskab af Sct. Knudsgildet, der dog netop fra reformationstiden forvandlede sig til en selskabelig forening, forløberen for vor tids fugleskydningsselskaber og Rotary. Dertil kom, at Trefoldighedsgildets artikler, som glimrer ved at være indskrevet først i byens embedsbog, foreskrev en række begrænsninger, en aldersgrænse på 15 år, tre års læretid i en Odensekøbmands tjeneste, at kandidaten skulle være god for »30 mark penge uden gæld og være vederhæftig for 60 mark«, og at gildets medlemstal skulle begrænses til »40 par folk«.

Det er muligt, at allerede kravet til medlemskab af Sct. Knudsgildet i sig selv kan have sat sociale grænser for adgangen til købmandslavet. Trefoldighedsgildets artikler 1631 gentog imidlertid ordret de »friheder«, kong Hans i 1496 havde givet gildet, året efter »demokratiseringen« af reglerne for rådets rekruttering og skatteligning. Det er iøjnefaldende, at de gamle satser for »formuenhed« ikke ajourførtes i 1631, da de mellemliggende fire generationers møntforringelser næppe længere gjorde en formue på 30 mark og 60 marks sikkerhed til uoverstigelige sociale barrierer. Nok så meget kan man hæfte sig ved, at formuleringen »40 par folk« i princippet ikke udelukkede kvinder, men at kravet om tre års lokal læretid opretholdt lavets – og dermed den odenseanske rådmandskreds' – greb om købmandsnæringen. Intet under da, at magistraten omhyggeligt bilagde Trefoldighedsgildets artikler, da byprivilegierne skulle fornys ved tronskiftet 1648.

I byens embedsbog opregner en liste over gildets medlemmer 1631 26 personer. Listen er sandsynligvis langt fra komplet – 1674 havde gildet 53 medlemmer – men den udmærker sig ved en ganske høj grad af social spredning, som kun underbygges ved sammenligning med skattelisterne 1624 og 1633, og som også kendetegnes ved en vis grad af specialisering. Grænsen mellem købmænd og kræmmere kan ikke drages sikkert, og en købmands status ændrede sig over tid. Peder Samsing nævnes i Odense 1614, han ansattes 1624 til 4 skilling skat, 1633 til 3 mark, men han bevarede trods udenlandske

forbindelser også sine indenrigske kontakter, indtil han lagde op 1638. Storkøbmanden Mathias Diderichsen startede som Mathias »isenkræmmer«, og han ansattes 1624 og 1633 til henholdsvis 2½ og 4 mark. Mest omskiftelig var den betydelige købmand Augustinus Ebbels skæbne; at han 1624 var skattefri, kan bero på hans forbindelser til kronen og den dyre forpagtning af Ulriksholm 1620-28; afgiften var beregnet til 6% af godsets kapitalværdi, men allerede 1633 kunne han på ny svare 2½ mark skat.

Uden at overse de åbne muligheder for økonomisk og social mobilitet rangerede almindelige kræmmere langt lavere. Hans vintapper, Clemens Pedersen, Giøde Jensen kræmmer eller Peder Terkel (Teckel?) Bager svarede typisk 8-16 skilling i skat; i gennemsnit skulle personer, der betegnedes som kræmmere, 1624-33 udrede ca. 1 mark. Kontrasten mellem de store købmandshuse og de mere ydmyge kræmmere fremgår med al mulig tydelighed af skifteprotokollerne (tabel 7.16), men en række andre træk kan også tjene til karakteristik af denne gruppe.

For det første er det klart, at den jævne eller mellemstore kræmmer i modsætning til de store købmænd ikke havde udenlandske kontakter, højst forretningsforbindelser i andre fynske købstæder, men sjældent hinsides bæltene. At Hans vintapper havde tilgodehavender på Langeland, beroede

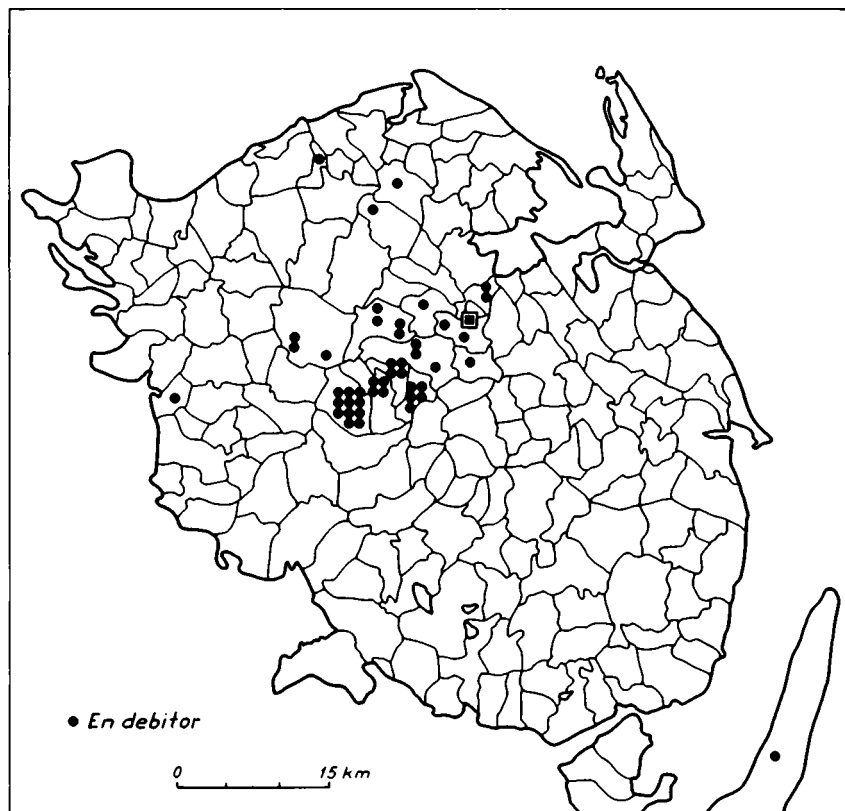
Tabel 7.16: Odenseanske købmandsskifter 1628-45.

Navn og år	Boets samlede aktiver Sletdaler	Fast ejendom	Boets aktiver			Boets gæld som andel af aktiverne %	Boets gæld	
			Varelager %	Adelige fordringer	Andre fordringer		Heraf udenlandske kreditorer %	Heraf adelige kreditorer
Mathias Diderichsen 1639	47.725	14	31	36	16	52	71	9
Erik Jørgensens hustru 1644	63.233	9	46	21	19	45	71	8
Peder Gaas 1645	29.383	16	19	13	51	36	67	1
			Fast ejendom Inventar Tilgodehavender					
Hans vintapper og hustru 1628	521	69	19		12	88	-	-
Clemens Pedersen 1628	674	59	41		-	36	-	-
Giøde Jensen 1628	663	-	60 ¹⁾		40	-	-	-
Anne Vittedatter, enke efter Peder Terkel Bager 1632	1.587	72	25		3	38	-	-

1) Herunder kontante penge.

Kilde: Odense byfogeds arkiv, skifteprotokol I-III.

På kortet ses fordelingen af Hans vintappers debitorer 1628. (Inger Bjerg Poulsen tegn.).

ikke blot på forretningsanliggender, men også på, at han havde en Peder Jespersen i »Laffuinds« (Langeland) søn i huset. Karakteristisk for Hans vintapper var det netop, at hans debitorer i alt væsentligt var hjemmehørende på vejstrækningen mod Assens med Tommerup som yderste grænse og ejendommeligt nok alle vest for Odense å (se kortet herover). For det andet ser man, at alle kræmmerskifter – men også andre, f.eks. håndværkere – næsten uden undtagelse havde konti hos de store købmænd i Odense, Mathias Diderichsen, Peder Gaas, Karen Johan Borchartsens, Barbara Willum Lucassens, Peder Samsing m.fl., der altså må formodes at have fungeret som overleverandører af malt, tømmer, jernvarer osv. Alt i alt er det tydeligt, at kræmmerne havde langt mindre beløb bundet i varelagre, men til gengæld procentvis mere i fast ejendom end de store købmænd, endskønt disse i stor stil investerede i fast ejendom.

Endelig synes der at være tale om både en vis specialisering og om glidende overgange mellem forskellige erhverv. Efter varelageret at dømme havde Clemens Pedersen specialiseret sig i tømmerhandel; Hans vintapper drev lokal handel med landbrugsprodukter og brændsel, men havde som til-

navnet viser også vinhandel og drev udskænkning af vin og øl. Han lå 1622 inde med 6 amer vin, 60 tønder øl og malt til de første 100 tønder »gement« øl. Både her og andetsteds iagttaget vi således en vis specialisering og adskillelsen mellem engros- og detailhandel, men også den flydende overgang til bryggeri- og gæstgivervirksomhed.

I modsætning til denne kræmmertype, hvis horisont helt overvejende var lokal, udmærkede de store købmandshuse sig ved, at meget store dele af deres aktiver, 70-90%, var bundet i varelagre og udestående fordringer, og ved, at meget væsentlige dele af boets aktiver var bundet i gælds krav, fortrinsvis udenlandske, men også i en vis – efterhåndende faldende – andel af adelige krav. Kontant kapital optrådte kun i begrænset omfang, hvorimod vi – ligesom vi ved, at tilfældet var i Ribe – trygt kan gå ud fra, at der bestod en nær sammenhæng mellem kapitalinvesteringer, kredit, varelagre og kontante midler, forhold som nødvendigvis også påvirkedes af årstid – høst-sæson, kvægdødsfærdsterminer – osv.; lige så givet er det, at der også for de store købmænds vedkommende har været tale om en vis grad af specialisering (jfr. tabel 7.15).

Det er ligeledes hævet over enhver tvivl, at de store købmandshuses virksomhed har været bygget op over et tæt sammenvævet net af kredit, som rakte fra herregårdene og kronens len til danske og især udenlandske aftagere og omvendt til leverandører, stadig overvejende udenlandske. Netop disse grundlæggende strukturelle træk blev en hindring for Christian IV's store, nationalt anlagte handelss eksperimenter omkring 1620, fordi selv de store købmænd ikke uden videre kunne mobilisere den kapitalindsats, som kongens eksperimenter forudsatte.

Det er derimod i mangel af regnskabsmateriale, med et begrænset – og måske ikke typisk – retsmateriale og endnu uden muligheder for jævnføring med tyske og hollandske købmænds- og notararkiver meget vanskeligt at karakterisere købmændenes handelstekniske former og bogføringsmetoder. Træk af middelalderligt farvet kommissionshandel med faste, udenlandske købmændsforbindelser, med hvem man med mellemrum foretog regnskabsmæssig udligning, fandtes stadig. På den anden side forekom også mere moderne handelsformer, undertiden faktorhandel, hvor en fremmed købmand eller en »faktor« varetog Odensekøbmandens salg, indkøb og afregninger.

Skridtet fra købmændsforbindelse og faktor til »købmandstjener« – og efterhånden selvstændig købmand – i Odense var ikke langt. Ikke mindst matadorer som Niels Bagers dynasti, Karen Johan Borchartsens, Hans Mikelsen Bager og svigersønnerne Mathias Diderichsen og Jesper Hansen benyttede købmandstjenere af denne type; vi kan formode, at det samme har

været tilfældet for Oluf Bager, og vi ved med sikkerhed, at det samme også gjaldt andre købmandshuse, Peder Gaas', Erik Jørgensens osv., en fremgangsmåde, som ikke blot sikrede handels- og kreditforbindelserne tilbage til de områder, hvor Odensekøbmænd havde interesser at varetage, Lübeck, Hamburg, Westfalen og Holland, men som også direkte førte til indvandring og assimilering af fremmede købmandstjenere.

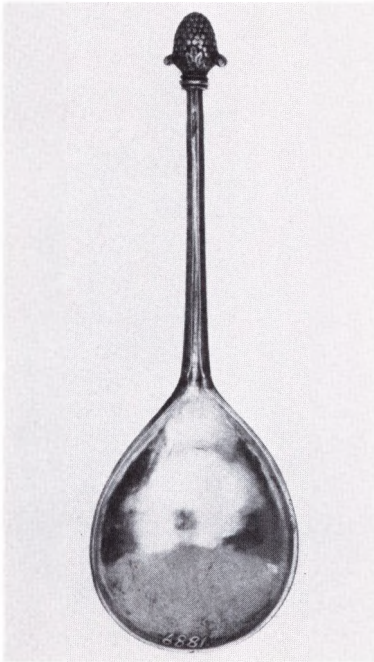
Det er derimod meget tvivlsomt, i hvilken udstrækning Odensekøbmænd selv har ejet skibe eller skibsanparter. Det er sandsynligt, at den entreprenante og storladne Niels Bager selv har ejet skib, stationeret i Kerteminde, men kun enkelte andre vides med sikkerhed at have ejet skibe eller skibsparter, således Hans Nielsen Chulénbrun og Frederik Ammerbach, Peder Lerche og Thomas Brodersen Risbrich (1654) eller Erik Jørgensen og Jørgen Rømmer (1656).

Langt den overvejende del af den eksport eller import, som foregik for danske købmænds – og deriblandt Odensekøbmændenes – regning, fandt sted med fremmed fragtskibstonnage (jfr. side 246). Det gjaldt først og fremmest de store transporter. 1636 akkorderede således Peder Olufsen, da foged på Qvitzowsholm, og Johan Tønnesen fra Amsterdam om befragtningsrater, som andre Odensekøbmænd betalte, og samme år indskibede en lang række andre prominente Odensekøbmænd store vareladninger på hollandske skibe. Men meget kunne tyde på, at det samme gjaldt den mere lokale skibsfart. Byfogedregnskaberne rortoldopgørelser viser, at skippere fra Halland, Sejerø, Samsø osv. transporterede tømmer, brændsel, kalk og mursten til Odense for Odensekøbmænds regning og udførte landbrugsprodukter, flæsk, smør, honning, mjød osv.; er denne tolkning korrekt, giver den også en nærliggende forklaring på, at Odensefartøjer praktisk taget aldrig optrådte i Lübeck eller Rostock, men understreger tillige betydningen af den endnu meget lidt udforskede skudehandel jævnsides med den større eksporthandel.

Ser man bort fra de forskelle, som købmændenes format automatisk medførte, er det vanskeligt at opstille købmændskategorier, som er absolut entydige eller bestandige, også selv om man har ment at kunne identificere to forskellige købmændstyper i de fynske købstæder. Den første af de to grupper skulle fortrinsvis have beskæftiget sig med omsætningen af landbrugsprodukter og skulle overvejende være blevet rekrutteret blandt personer, der havde startet deres løbebane som skrivere eller fogeder i lensforvaltningen eller på de adelige godser. Den anden hovedtype af købmænd deltog overvejende i import og videreforhandling af kramvarer fra Lübeck, Hamburg og Amsterdam og skulle være udgået af gruppen af tidligere købmændstjenere, som havde indarbejdet eller indgiftet sig i Odenses rådsaristokrati.

På billedet herover ses epitafiet i Sct. Knuds kirke over rådmand og købmand Peder Pedersen Lerche (1613-83), hans tre hustruer og to børn (hvoraf en dødsfaldtatter). (Møntergården).

Forside af søluske, 15,4 cm lang. Skeen er fremstillet af guldsmed Jens Sørensen i Odense. Fundet sammen med en række sølving på Drøby mark i Munkebo sogn (se også side 248-49), sikkert neallagt under svenskekrigene af sognepræsten Claus Hansen Nakskov. (Niels Elstwing fot., Nationalmuseet).

Lokaliseringen af købmændenes herkomst er hævet over enhver tvivl, og den gælder i øvrigt også andre købstæder, selv om man kunne pege på den tredje og lidet udforskede kendsgerning, at købmandsdynastierne i mange større købstæder ved ægteskabsforbindelser og måske også forretningsforbindelser hang sammen som ærtehalm (ligesom adelen). Slægten/slægterne Bang havde forgreninger, som ikke lader sig udrede, til Bogense og Assens, og andre kombinationer kunne tyde på lignende forbindelser til jyske købstæder; kun familien Rosenvinge, som jo kom til byen fra Helsingør og bevarede sine interesser der, havde også forbindelser til købmandshuset Hess i København efter midten af 1500-tallet.

Af Odenses 44 rådmænd ca. 1570-1650 var 16 hjemmefødinge, rådmands- eller borgmestersonner, med tilknytning til de gamle eller nye dynastier – og eftertrykkeligt indgiftet, Bager, Rosenvinge, Seeblad, Mule osv. (se også side 167ff.); enkelte af disse havde også haft tjeneste som skrivere eller fogeder, således købmands sønnen Otte Knudsen Seeblad (1575-1631), der efter uddannelse i et købmands firma i Hamburg og efter at have været håndskriver hos den berygtede Oslolensmand Ludvig Munk bosatte sig i Odense. Eller lidt senere Jørgen Bertelsen Wichmand (død 1680), der efter skriveransættelse på Silkeborg og Odensegård bosatte sig som købmand i Odense 1644-45.

Typologisk er det vanskeligt at skelne disse købmænd fra indenlandske eller fremmede personer, der havde startet deres karriere som skrivere eller fogeder. Det gjaldt rådmænd som Jørgen Nielsen, Hans Brun, Jørgen Mortensen Krag og – mest iøjnefaldende – Thomas Brodersen Risbrich (1600-1665) (jfr. side 160f.). Netop det sidste tilfælde viser betydningen af en sådan karriere. Thomas Brodersen bevarede, efter at han 1636 havde løst borgerskab i Odense, forretningsforbindelser til Odensegård, Dalum kloster og Gråbrødre kloster, ligesom han stadig fungerede som kommissionær i Odense for Holger Rosenkrantz og undertiden som fuldmægtig ved dennes udviklede gældstransaktioner på pengemarkedet i Kiel.

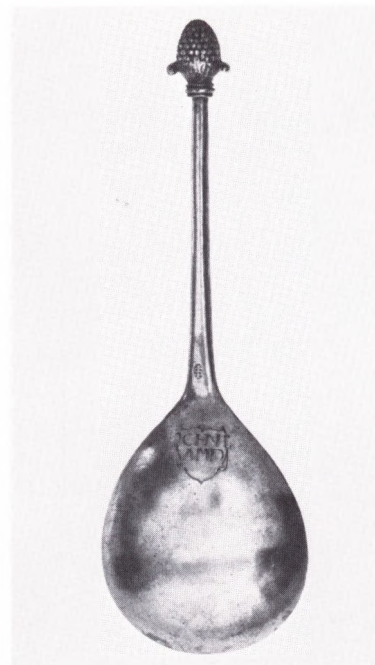
Og assimileringen fungerede næppe anderledes for fremmede, f.eks. Frederik Ammerbach, der vist kom fra Westfalen, og som 1612 tjente som foged på Odensegård. Endnu 1624 boede han til leje i byen, og først 1627 løste han borgerskab. Eller Hans Nielsen Chulensbrun, der 1617-21 virkede som foged på Dalum kloster. Over for denne gruppe står en række prominente købmænd af fremmed herkomst, som havde arbejdet sig op som købmandstjener, f.eks. Willum Lucassen, der havde »frænder« i Amsterdam, og som ægtede en datter af købmand Arent Petersen (selv fra Westfalen), eller Johan Borchartsen, der var Niels Baggers »tjener« 1583, ægtede hans datter Karen og sammen med denne videreførte forretningen efter Niels Baggers død.

Etiketten »etatsrådernes by« tilhørte endnu en fjern fremtid; alt taler for, at assimileringen har fundet sted naturligt, og i øvrigt også for, at fremmede – måske også tilskyndet af regeringens erhvervspolitik – har fundet Odenses (som andre byers) erhvervsliv attraktivt. Problemet ligger måske snarere i, hvor skarpe skel man kan lægge i den geografisk og socialt forskellige herkomst for dette galleri af udefra kommende. Uddannelsen i danske eller – som for Otte Knudsen Seeblads og Thomas Brodersens del – udenlandske »skrive- og regneskoler«, som også bibragte dem kendskab til bogholderiteknik, og købmandshuse, efterfulgt af karrierer som købmandstjenere, skrivere eller undertiden begge dele, adskiller næppe principielt. Og både herkomst, uddannelse og løbebane skabte gode kontakter af blivende betydning og handelsforbindelser og kreditmuligheder til de områder, der havde interesse for byen, om end sikkert ikke af samme format som for de københavnske købmænd, der fra ca. 1630 tillige kunne profitere af forbindelserne til staten.

Et sidste træk af væsentlig betydning er den slægtsmæssige og økonomiske kontinuitet over generationer, trods de mange nye navne. Købmandsaristokratiet adskilte sig fra adelen netop ved, at det ikke var en næsten kasteagtigt sluttet slægtskreds, men havde økonomisk og socialt det til fælles med rigsrådsadelen, at man gennem en meget bevidst ægteskabspolitik sikrede formuedannelsen og den økonomiske kontinuitet over flere slægtled og dermed bidrog til den velstandskoncentration, vi kender indtil midten af 1600-tallet.

Det er rigtigt, at enkelte købmansdynastier forliste i krisesituationer, også før midten af 1600-tallet. Det gjaldt kvægekøbmændene Herman Vale, der efter konkursen 1540 blev sat på pension med nogle kongetiender, og Peder Kedelbrecker, som afsætningsvanskeligheder bragte i knibe i 1570erne; for begge dynastiers vedkommende rakte kontinuiteten i hvert fald tilbage til udgangen af 15. århundrede. I andre tilfælde førte kontinuiteten tilbage til senmiddelalderens Odenseadel som Seeblad og Mule; den sidste slægt bevarede længst muligt sine fornemmelser af blåt blod, men blev i 1600-tallet forvandlet til en akademiker- og rentierfamilie.

Sondringen mellem landbrugsvare- og kramkøbmænd er ikke uangribelig. Typeforskelle kan ikke uden videre affærdiges ved henvisning til, at vi ikke kender tilsvarende skel i andre købstæder, dels fordi Odenses traditionelle handelsforbindelser gik til de vendiske hansestæder, dels fordi byens havneforhold kan have skabt mere specielle betingelser. På den anden side er det på baggrund af skifterne og toldregnskabsmaterialet vanskeligt at opretholde sådanne skel. Materialet tyder tværtimod – også afhængigt af årstiden for skifteregistreringen – på højst blandede varelagre og forbindelser i de større købmandshuse, selv om enkelte – som Peder Samsing – åben-

Bagside af drueskeen (jfr. overfor) med navneskjold for præsten og dennes hustru, Anna Mathiasdatter Mølh. Det fik en sørgelig ende med præsten, for i 1659 jog svensker ham ud i præstegårdens dam, fordi de mente, han havde skjult sit gods for dem. (Niels Elsving fot., Nationalmuseet).

bart allerede omkring 1620 havde specialiseret sig i leverancer af byggematerialer og jern.

Storkøbmandshandel

I forbindelse med sin skildring af Odenses havneforhold, som kun tillod skudefart, og den livlige trafik på Kerteminde, som også Odensekøbmænd flittigt betjente sig af, skrev C.T. Engelstoft:

»Handelens historie frembyder i øvrigt intet af særlig interesse; den befordredes og trykkedes af de samme forhold som alle købstæders dengang ... I mangel af nærmere kundskab må vi blive stående ved en almindelig forestilling om en meget udbredt og omfattende handel ... Den mand, som i denne henseende har indlagt sig det berømteste navn, var Oluf Nielsen Bager«.

Senere forskning (Jens Kolmos og Svend Larsen) har nu fremdraget et langt større materiale, end Engelstoft rådede over i 1880, men med rette fremhævede allerede denne Odensekøbmændenes og da navnlig Oluf Bagers forretningsforbindelser med kronen som noget væsentligt. Blot må man være opmærksom på, at kildematerialet med undtagelse af købmandsskifterne og retsprotokollerne fra 1600-tallet helt overvejende stammer fra den offentlige administration, lensforvaltningen og kancelliet og Rentekammeret i København.

Købmandsregnskaber fra Odense eksisterer ikke længere, skønt det af skifterne fremgår, at købmænd og kræmmere nødvendigvis har ført bøger, for de store købmænds vedkommende ofte endda i flere serier, konceptbøger, »regnebøger«, konteringsbøger og hovedprotokoller. Sådanne regnskaber havde selvfølgelig helt naturlige forretningsmæssige funktioner, men tjente også som dokumentation i retssager, især når kunden havde kvitteret for sine indkøb, eller ved skifteopgørelser, hvor købmændene fremlagde regnskaber som belæg for deres fordringer i den afdødes bo, selv om der ifølge en gældsforordning 1623 kunne forekomme »stor urigtighed« med købmandsbøger. 1604-08 opnåede Maren salig Niels Bagers således under afviklingen af sin mands forretninger medhold ved det kongelige retterting, fordi hun var i stand til at fremlægge regnskabsbøger, kvitteringer og adelige gældsbreve, som Niels Bager havde taget som betaling. Omvendt kunne Eiler Qyitzow, der må have været en både retskyndig og ubehagelig person, i 1639 affærdige Katharina Hamsforts gældskrav, fordi hendes dokumentation ikke var bindende; den aldrende og bitre apotekerenke måtte bide den forgældede adelsmands arrogance i sig og afskrive sin fordring.

Omvendt er herregårdsregnskaberne – bortset fra Ulriksholms og Kær-

strups – heller ikke bevaret, således at vi også stort set er afskåret fra at anskue omsætningen fra producentsiden. Netop disse to serier underbygger det almene indtryk, at godsejerne disponerede aldeles suverænt over herregårdenes varesalg, ofte endda uden om fogeden, således at der i regnskabet kun bogførtes leverancer af varer til købmænd, men ikke priser. Men materialet er tilstrækkeligt til at vise, at de adelige godsejere ligesom lensmændene indgik kontrakter med den købmand, som kunne byde de fordelagtigste priser, selv om lensmændenes kontrakter med købmænd blev normgivende. Endnu 1657 kunne Otte Brahe på Tersløsegård på Sjælland betinge sig, at hans foged solgte kornindkomsten til købmand Niels Christensen i Odense til samme pris, »som rigens marsk [Anders Bille] og hr. Jørgen Brahe sælger deres korn til der udi landet«.

Selv om købmandsskaren på de adelige godser således nok vekslede fra år til år, er det ikke ensbetydende med, at adelen – ligesom præster og bønder – ikke havde faste konti hos en eller flere købmænd, som aftog godsernes produktion i større eller mindre partier og afregnede dem mod adeliges og andres indkøb af forbrugsartikler eller – for adelens vedkommende – også luksusartikler i stort omfang. Både de store købmandsskifter fra ca. 1630 og acciseregnskaberne vidner på én gang om dette gensidighedsforhold og om, at købmændene lå inde med meget store og undertiden specialiserede, men under alle omstændigheder rigt assorterede lagre af forbrugsvarer, som godserne ikke selv kunne producere – jern, redskaber, tømmer osv. – og lagre af specerier, tekstiler, vin og øl, som fortrinsvis adelen kunne trække på.

Det ville nok være forhastet i pagt med traditionen i ældre historieforskning at hævde, at adelen i bred almindelighed i 1600-tallet sank ned i generel afhængighed af købmænd og deres kredit. Ejendommeligt nok synes Odenses kapitalstærke købmænd, akademikere og fonde at have været mere tilbageholdende med lån – og blev det efterhånden – end på Sjælland og i Jylland. Købmændene i Odense blev tilsyneladende ikke indviklet i den bølge af godsspekulation og gældsstiftelse, som hærgede landet i de første årtier af 1600-tallet, og som også i høj grad engagerede eller gældsbandt mange godsejere i Odenses nærmeste opland, Frederik Qvitzow til Qvitzowsholm, hans broder Eiler Qvitzow til Lykkesholm, Morten Skinkel til Østrupgård, Frederik Markdanner til Rønningesøgård og Margård, for blot at nævne enkelte af de mest garvede veteraner fra det tidlige 1600-tals hundeslagsmål om det privilegerede hartkorn.

De store og omfattende skifter fra 1630'erne og 1640'erne vidnede endnu om solid velstand i de store købmandsgårde i Odense og om, at storkøbmændenes interesser og forbindelser strakte sig ud til et vidtstrakt net af fynske herregårde. Egentlige økonomiske vanskeligheder opstod efter alt at dømme

Nærbillede af billedfeltet på epitafiet i St. Knuds kirke over rådmand Peder Pedersen Lerche og dennes familie. Hele epitafiet ses på side 257. (Møntergården).

først i 1640'erne, da den internationale økonomiske depression i trediveårskrigen langtrukne slutfase meldte sig for både adelige producenter og købmænd, og da virkningerne af den eksplosive vækst i skattebyrderne og kronens begunstiggelse af København blev tydeligere.

At købmænd kunne betegne en Eiler Qyitzows gæld som uvis, kan ikke undre nogen; det drejede sig ikke blot om manglende dokumentation, men om, at han ganske enkelt var insolvent ved sin død 1640; endnu mange år døjede Erik Jørgensen med at indkræve sine fordringer hos Eiler Qyitzows arvinger. På samme måde vidner skiftet efter Frederik Markdanner til Rønningesøgård (død 1641) (og genspejlingerne i Katharina Hamsforts gælds-bog) om eksekutorernes fortvivlede kamp for at sanere hans brogede gældsforhold i Odense, inden de umyndige arvinger kunne overtage godset. Mere symptomatisk er det, at den adelige gæld fra midten af 1600-tallet hyppigere fik etiketten »uvis«, at de adelige konti gradvis svandt ind til ubetydelighed, og at Odensekøbmændene i stigende omfang forlangte kontant betaling og ikke længere kunne modtage herregårdens leverancer i samme omfang, når efterspørgselen svigtede.

Bønders og præsters gæld til købmænd og kræmmere havde naturligvis langt mindre omfang. I kræmmeres skifter – som Hans vintappers, Clemens Pedersens eller Giøde Jensens 1628 – dominerede den indenbys gæld og de lokale fordringer helt klart, men også store købmænd – Peder Gaas og Erik Jørgensen – havde betragtelige tilgodehavender hos præster og bønder, og også her tørrede fordringerne ud ved midten af 1600-tallet, selv om bøndernes behov for nødvendighedsartikler som salt, humle, jern og redskaber mod leverancer af deres beskedne overskudsproduktion ikke ophørte; man gik blot trangere tider i møde, måske også lokale indsnævringer. Allerede 1639 – under en dybt alvorlig kvægsygdomsepidemi, som også hjemsøgte Odenseegnen – påbød en forordning da også årlig tinglæsning af bondegæld for at hindre, at »nødtrængte bønder ... i sin trang overiles« af kreditorer, således at de ikke kunne svare deres landgilde; betimeligheden af dette arrangement fremgår med al tydelighed af Åsum herreds tingbøger disse år.

Med denne understregning af Odensekøbmændenes regionale forbindelser til herregårde, præster og bønder i erindring er det rimeligt også at inddrage deres forretningsforbindelser med lensforvaltningen og kronen, forbindelser som havde væsentlig betydning fra reformationstiden, da dronning Christine residerede i Odense, og frem til 1620'erne, da Odensekøbmændene fortrænges af københavnere. Forklaringen ligger ikke blot i krongodsernes og statens løbende behov for varer – og Odensegård, som regelmæssigt husede gennemrejsende notabiliteter og hyppigt fungerede som mødeplads for store politiske møder, stillede store fordringer. Et andet og vigtigt

incitament lå i, at Danmark i modsætning til Sverige, som siden 1558 næsten permanent var indviklet i krig, først 1637 fik en egentlig stående hær; hvert krigsudbrud krævede hastig og ressourcekrævende mobilisering, og langvarig krigsførelse fangede ganske bogstaveligt landet i en fælde, fordi ressourcerne, pengemidler, proviant og krigsfornødenheder, hurtigt blev brugt op eller var vanskelige at fremskaffe i det tempo, krigsførelsen krævede. Indtil 1620'erne synes landets ressourcer at have været tilstrækkelige til som helhed at bære krigsførelsen, men i akutte krigssituationer blev danske storkøbmænds leverancer, internationale forbindelser, kreditmuligheder og kreditværdighed af central betydning for kronen; købmænd af et sådant format fandt kronen siden de sene unionskrige i København, Malmø, Flensborg og Odense. Netop Herman Vale viste sig trods de kaotiske forhold på Fyn under grevefejden i stand til at engagere sig økonomisk i den kongelige krigsførelse ved forstrækninger til aflønning af Johan Rantzaus hvervede tropper og leverancer af levnedsmidler til lejren. Om hans varetagelse af sine forretningsinteresser har gjort ham populær blandt Odenses borgere, får stå hen, men belønningen fik Herman Vale efter mestbegunstigelsesprincippet på Næsbyhoved i årene nærmest efter krigen – indtil hans fallit 1540.

Tilsvarende roller fik under syvårskrigen storkøbmænd fra andre byer. Fra Odense deltog borgmester Christopher Skriver og Mikkil Bager – og ikke mindst den legendariske Oluf Bager, på ny ledsaget af skattebegunstigelser og favorable kontrakter med kronen, men denne gang også under højroastede protester og galdesur misundelse fra konkurrenternes side, specielt stiftsskriver Christopher Bang og Hans Mule.

Fra syvårskrigens start 1563 opnåede Oluf Bager gang på gang leverancer til hæren af klæde og andre fornødenheder; han påtog sig – sammen med Markus Kotte – at stå inde for de krav, kronen på forskellig måde stillede til Odense by mod sikkerhed i øksnetolden i Assens og Middelfart og mod licenser til eksport af korn, som periodevis var belagt med udførselsforbud. De nødvendige forudsætninger for Oluf Bagers bidrag til krigsfinansieringen lå givetvis ikke blot i hans personlige kapitalstyrke, men også i hans udenlandske forretningsforbindelser og hans muligheder for at skaffe sig selv kredit og omvendt strække sin kredit til kronen meget langt.

Oluf Bagers udenlandske forretningsforbindelser kender vi ikke, men omfanget af hans engagement kan karakteriseres af en række oplysende enkeltheder. Allerede i december 1564 fik han ejendommen Tolderlund uden for Odense tilskødet, fordi han vederlagsfrit havde stillet tre skibe til kronens rådighed; vurderingssummen på 1.000 gylden viser, at det må have drejet sig om større fartøjer. Og i 1567 beskyldte en harmdirrende Hans Mule offentligt Oluf Bager for trods kornudførselsforbud at have ladet 3.000

læster korn udføre af landet. Oluf Bager svarede mere besindigt, at han havde kancelliets licens, og at der *årligt* højst kunne være tale om 500 læster, dvs. 15.-18.000 tønder rug eller malt – eller i værdi vel nærmest det samme antal daler.

Sine tilgodehavender i Odense fik Oluf Bager 1569 dækning for ved anvisning i tiendekorn fra Fyns stift til ærgrelse for stiftsskriver Christopher Bang, som selv drev omfattende forretninger, og som skældte Oluf Bager ud for at være et »gudsforgået stykke skælm og forræder«, ukvemsord som stiftsskriveren langt senere undskyldte med »drukkenskab og hastmodighed«, en højst gangbar undskyldning, når det som i årene under og efter syvårskrigen gik hedest til selv i byens topkredse. En løserevet optegnelse blandt skatte-regnskaberne hører formentlig til denne situation; den omfatter leverancer af korn og klæde til en værdi af 1.909 daler i 1573, og den røber forbindelser til bl.a. Joachim Krones i Enkhuizen og Johan Frese i Lübeck.

Oluf Bagers nettofordringer til kronen opgjordes 1569 til ca. 20.600 daler; beløbet tåler vel ikke sammenligning med »kongelig majestæts købmand« Marcus Hess'; alene 1569-70 leverede denne varer til krigsførelsen for 73.000 daler. Men det var udelukket, at kronen efter den materielt og finansielt udmarvende krig skulle være i stand til uden videre at betale sin gæld kontant. For Oluf Bager blev sagen ordnet ved, at han 1573 opnåede en foreløbig fireårig kontrakt – som senere blev fornyet – om leverancer af landbrugsvarer fra Skanderborg len, Odensegård og kronens tiender fra Fyns stift; der blev ganske vist fastsat faste kontraktpriser, men Oluf Bager opnåede den meget gunstige og betegnende betingelse, at varerne skulle leveres i Århus, Nyborg og Kerteminde.

Kontrakten kom senere også til at omfatte leverancer fra Nyborg, Dalum kloster og Kalø len, således at Oluf Bager i 1570erne næsten helt kunne opgive sit engagement i øksnehandelen og hellige sig sine forbindelser med kronen. Men både disse omfattende kontrakter og den omstændighed, at Oluf Bagers forsyninger til hoffet af vin og andre varer fik et omfang, han ikke magtede, medførte, at han måtte skifte kreditorrollen ud med debtors. 1589 opgjordes mellemværendet således, at han havde modtaget leverancer for godt 14.460 daler i årene 1579-87 og havde leveret varer for 10.690 daler. Differencen på knap 4.000 daler fik han ordre til at betale ved det forestående omslag, men den blev konverteret til, at Oluf Bager i stedet skulle levere ca. 100 stk. »gement« engelsk klæde.

Oluf Bager var 1589 den eneste tilbageblevne af krigstidens matadorer, og det er også muligt, at selv en storkøbmand af hans format ikke har kunnet magte forretninger af dette omfang; netop en skatteliste 1589 viser, at han – nu en aldrende mand – ikke længere var byens mest velstående mand, men

Denne porthammer af egetræ har siddet i ejendommen Pogestræde 11. I midten ses et bomærke (for Oluf Bager og dennes slægt) og udenom bogstaverne NB samt årstallet 1590: Ejendommen har tilhørt sønnen Niels Olufsen Bager. (Møntergården).

sågar blev overgået af Christopher Bang og Hans Mule. Hans forretningsforbindelser med kronen ophørte, men i princippet kan man næppe hævde, at en forretning af hans struktur var usund. Den efterfølgende generation tog da også tråden op ved både kontantforretninger og vareafregning med kronen.

Netop fra Oluf og Niels Bagers død i 1602 var den sidstes svigersøn Johan Borchartsen i stand til at levere svensk stangjern, engelsk klæde, andre tekstiler, hamp og specerier til renteskriveren på Københavns slot og til Bremerholm. 1612 opgjordes hans fordringer på kronen til 10.360 daler, som trods anvisninger i lenenes kornproduktion og toldfrihed for øksne kun blev nedbragt til 3.740 daler i 1614. De følgende fire-fem år androg hans leverancer til kronen godt 21.000 daler, som blev afregnet på samme vis; 1618 resterede kun 378 daler, som Rentekammeret kort og godt – men ildevarslende – udbetalte Karen Johan Borchartsens kontant. Købmandskollegaen Otte Knudsen Seeblad gik det på omtrent samme måde. 1602-24 omfattede hans omsætning med kronen – som blev betalt med leverancer af korn og øksne fra Odensegård, Nyborg og Antvorskov – 33.-35.000 daler; men også han gled ud.

Ganske vist opnåede Odensekøbmænd som Otte Knudsen Seeblad, Karen Johan Borchartsens og Hans Nielsen Chulenbrun endnu under kejserkrigen 1625-27 og Wallensteins besættelse af Jylland trods kornudførselsforbud licenser til eksport af ganske store partier af korn, og licenserne blev navnlig i de vanskelige år forbundet med forpligtelser til levering af krigsfornødenheder – krudt, ammunition osv. – men forretningsforbindelserne med kronen var nu blevet midlertidige og åbenbart tilfældige ligesom for andre provinsbyers vedkommende.

Forklaringen ligger næppe i, at Odensekøbmændene – eller andre provinsbyers købmænd – ikke længere magtede opgaver af samme format, som en Oluf Bager havde kunnet binde an med. Sammenhængen er snarere den, at Københavns enorme vækst og velstandsvækst bød tilstrækkelige ressourcer og kreditmuligheder for kronen, som således kunne centralisere sine forretninger til hovedstaden eller dens forbindelser til udlandet. 1630'ernes

stående beredskab og flådeoprustningen fremskyndede kun denne udvikling.

For Odenses vedkommende vidner købmandsskifterne om velstand indtil 1640'erne, men købmændenes virkefelt og horisont blev gradvis begrænset til Fyn, tilbøjeligheden til at investere kapital i fast ejendom steg, og det samme afspejles sikkert også i, at købmandssønner i stigende omfang foretrak karrierer som akademikere eller embedsmænd.

Mange af Christian IV's merkantilistiske projekter – og navnlig de nye »manufakturer« – forblev overvejende københavnske eller kongelige foretagender, og de fleste kuldsejlede hurtigt, både på grund af kapitalknaphed og fordi kongen fra 1621 gradvis opprioriterede sine kapitalanbringelser i sin egenrådige udenrigspolitik. To handelsprojekter fik dog betydning også for provinsbyerne, oprettelsen af Ostindisk Kompagni 1616 og af saltkompagnierne 1621, men i begge tilfælde blev succesen såre begrænset i de fleste danske provinsbyer og i Odense endda simpelt hen en fiasko.

Af den kapital på ca. 180.000 rigsdaler, det lykkedes at rejse til Ostindisk Kompagni, tegnede kongen og adelige sig for tilsammen 28%, københavnske borgere 35%, men samtlige provinsbyer kun 17%. Og blandt provinsbyerne placerede Odense sig meget langt nede i rækken; kun tre købmænd deltog, Otte Knudsen Seebled med 500 rigsdaler og Hans Ebbesen og Laurids Rickertsen Seebled med hver 100 rigsdaler. Ingen af de to sidste indbetalte nogen sinde deres bidrag og Otte Knudsen kun 100 rigsdaler, måske – fristes man til at tro – fordi kronen havde afbrudt sine forretningsforbindelser med ham; han vendte da også det døde øre til senere opfordringer til at bidrage.

Og omvendt er det muligt, at en fortegnelse over gæld, som kongen 1623 forlangte forandret til fast forrentede gældsbreve, afspejler hans harme; »borgmester og råd i Odense« (og andre byer) bogførtes lakonisk for 2.000 daler. Alligevel nægtede magistraten i Odense 1634, da regeringen forsøgte at rekonstruere kompagniet, ifølge Henning Valkendorfs indberetning pure nogen sinde at have »indgået et sådant indlæg og samtykke«. *Byen* kunne ikke forpligte sig, Otte Knudsen var død 1631 og Laurids Rickertsen over alle bjerge; om rådmand Hans Ebbesens rolle forlyder der intet, men Odensekøbmændene havde for bestandigt gjort sig færdig med Ostindisk Kompagni.

Samme skibbrud led det salt- og vinkompagni, Christian IV havde ladet forordne 1621, angiveligt fordi den genudbrudte krig mellem Spanien og Nederlandene kunne frygtes at medføre prisstigninger for spansk og fransk salt og vin. Ud over en række prisregulerende regler forudsatte forordningen, at skibene, som man forventede kunne fuldføre to-tre årlige rejser til

Østerbyes gård opførtes 1631 for en sognepræst i Nørre Lyndelse, Chresten Rasmussen, men har i dag navn efter sidste ejer inden nedrivningen 1903. Forhuset er nu genopført ud mod det nye Sortebrødre Stræde. (Møntergården).

Spanien, skulle være store og endelig, at de i påkommende skulle kunne »maneres til orlog«, omdannes til flådefartøjer (»defensionsskibe«), som kunne forrette tjeneste i orlogsslåden.

Lensmændene på Odensegård og Nyborg – Holger Rosenkrantz og Jakob Ulfeldt – fik ordre til at forhandle med Odense og Nyborg om tilsammen at stille et sådant skib, hvorimod Kerteminde ikke nævntes, antagelig fordi man forudsatte, at dens havn tjente Odensekøbmændene. Hvor meget der kom ud af anstrengelserne, er vanskeligt at fastslå. Kun så meget ved vi, at rådmænd Jens Mogensen Rosenvinge synes at have været en drivende kraft, bl.a. fordi kompagniskibe fra Odense, Nyborg, Nakskov og Vordingborg 1623 blev arresteret i Lissabon, hvor de spanske myndigheder mistænkte en del af besætningen for at være nederlændere med falske pas.

Om Odense forlyder der intet mere, hvorimod Assensborgere fortsatte handelen. Saltkompagnerne hindrede ikke den prisstigning for dette livsnødvendige produkt, som man havde frygtet. 1616/17 betalte Odensegård 1 daler for en tønne bajsalt (råt havsalt), 1619/20 2 daler og 1625/26 2,3 daler; at vinpriserne også steg, havde naturligvis mindre vital betydning. Afgørende for sammenhængen er andre faktorer. Det er muligt, at afbrydelsen af forretningsforbindelserne til kronen omkring 1620 kan have skabt modvilje og aversion i købmandskredse i Odense, men det springende punkt ligger sna-

På billedet herover ses rigskansler Jakob Ulfeldt (1567-1630), der en overgang var fynsk lensmand. Maleri (kopi) af ukendt kunstner. (Hans Petersen fot., Frederiksborgmuseet).

rest i, at de kongelige eksperimenter brød ind i de traditionelle handelsmønstre på uhensigtsmæssig måde. Det er muligt, at købmandskredsens kapitalstyrke ikke har været tilstrækkelig til at opfylde majestætenes forventninger, men først og fremmest var købmændenes kapital, som skifterne viser, bundet i varelagre, kredit og gæld; både øksne-, korn- og kramhandelen hvilede på flerleddet kredit, og kapitalen lod sig ikke stampe op af jorden uden helt grundlæggende at ødelægge de traditionelle handelsstrukturer. Odense blev således på én gang offer for handelsvirksomhedens regionalisering og stort set passiv tilskuer til den merkantilistiske erhvervs politik.

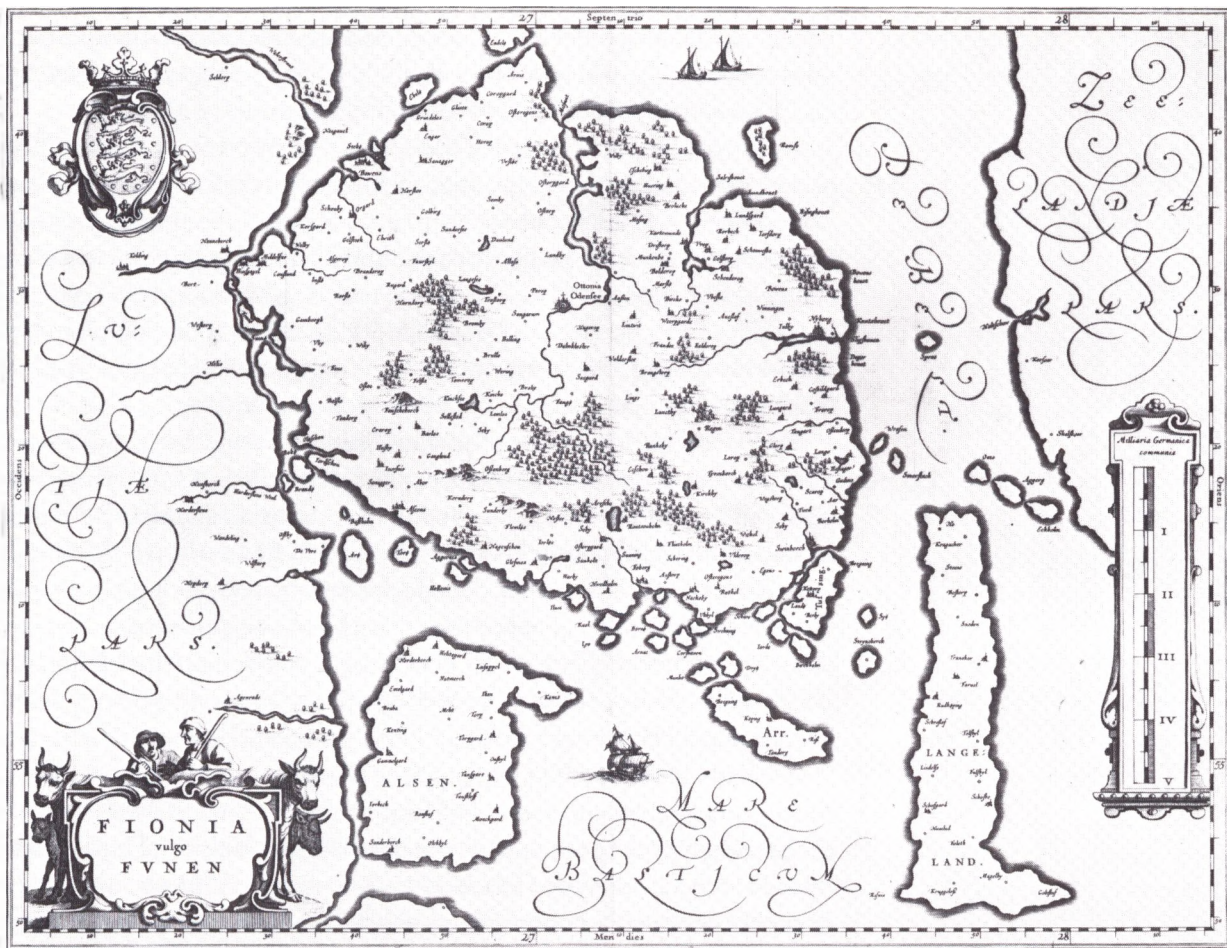
Om de tilvante handelsmønstre forud for de kongelige eksperimenter giver en selvangivet liste i byfogedregnskabet 1621/22 ganske god oplysning. Baggrunden var, at regeringen i sommeren 1621 pålagde importvarer og eksisterende varelagre afgifter på 3 1/3%, af guld- og sølvsnore samt silkevarer endda 5%. Kun råvarer som »ugjort« silke, bomuld, skibsstyr, tømmer, mursten, salt og jern gik fri (samt den udenrigske omsætning af færdigvarer); adelens private forbrug af vin blev også undtaget.

Blandt Odenses vinforhandlere optrådte Augustinus Ebbel, Barbara Willum Lucassens, Hans Sommer og Jens Mogensen Rosenvinge, som i maj 1622 fortoldede 92 1/2 ame (14.-15.000 liter) vin og forskellige andre varer. Barbara Willum Lucassens, Otte Knudsen Seeblad, Karen Johan Borchartsens og en del andre købmænd fortoldede omtrent samtidig lagre af silke, klæde, specier og kramvarer til en værdi af i alt næsten 17.600 daler. Alle disse købmænd er tillige velkendte fra korn- og øksnehandelen; typologisk er det vanskeligt at opstille skel mellem de forskellige forretninger, men én ting må stå fast: Disse mønstre lod sig ikke med et slag indpasse i et kapitalkrævende, merkantilistisk program.

Øksnehandel

I den her behandlede periode medførte de central- og nordvesteuropæiske byers vækst og senere hollændernes oversøiske ekspansion et krav om voksende forsyninger af oksekød fra de europæiske randområder. Den danske eksport forsynede i grove træk det vestlige Tyskland ned til Köln og Frankfurt am Main samt Nederlandene, men markedssituationen kompliceredes ofte af politiske og militære forhold.

Kreatureksport var naturligvis et skatteobjekt, som kronen tidligt fik øje på. Fra historikerens synspunkt har det den fordel, at toldregnskaber fra udgangen af det 15. århundrede indtil udgangen af det 18. århundrede sætter os i stand til at følge eksporten – da hovedparten af kvæget måtte drives gennem Sønderjylland. Samtidig kan vi – takket være indenlandske toldsteder

Fynskort i kobberstik fra omkring 1637 – slægtskabet med Mercators kort 1595 er stadig tydeligt (se side 21). (Det kgl. Bibliotek).

som f.eks. Assens og Middelfart – også følge de enkelte landsdeles og købmænds handel på nært hold.

Allerede de tidligste efterretninger viser os, at Odensekøbmænd 1485/86 tog del i udførslen af levende kreaturer, og at de fra første færd indtog en dominerende plads blandt de fynske købmænd, hvad angik eksport af øksne. Men øksnehandelen gennemgik i løbet af de følgende generationer gennemgribende forandringer, som først og fremmest skaffede de danske producenter – kronen og adelen – og købmænd betydelige fordele, måske bl.a. fordi de kunne høste fordele af et sælgers marked på kontinentet.

For det første fortrængtes fremmede opkøbere hurtigt af især jyske og fynske købmænd. For det andet karakteriseredes forvandlingen ved, at man gik over fra efterårseksport af »græsøksne«, stude, som blev solgt efter en

sommers græsning, til forårseksport af »staldøksne«, stude, der havde fået en vinters staldfodring. Der var altså tale om en omlægning fra eksport af et råfabrikat til et halvfabrikat, som skaffede de danske producenter og købmænd en større andel i værdien af det færdige produkt, slagteoksen.

Regeringen forbød første gang 1521 – senere permanent – udførsel af græsoksne og saltet oksekød, men i virkeligheden var der tale om en ganske langvarig proces, som fuldbyrdedes, da freden i Speyer 1544 normaliserede forbindelserne til Nederlandene, og da de store forårskvægmarkeder ved Elben (Wedel), som besøgte af både tyske og nederlandske kvægekøbmænd, blev konsolideret; fra midten af 1500-tallet foregik 80-90% af øksneeksporten således varigt i de tidlige forårsmåneder, når vejene blev farbare, og når de nordvesteuropæiske byers forråd af oksekød var udtømt.

På den anden side anfører Cornelius Hamsfort i sin let sarkastiske fremstilling af Odensebispernes historie netop, at biskop Jens Andersen Beldenak gik i spidsen. Han tilskyndede – trods ærgrelsen over øksnetolden – danske købmænd til udenrigs kvæghandel og »i starten tog han selv del«. Men andre tog snart ved lære. I februar 1528 meddelte lensmanden på Hagenskov, Eske Bille, sin svigermor, fru Anne Rud, at han havde solgt hendes og sine egne øksne fra stalden til købmænd fra Husum og Lübeck for 30 mark parret. Salget fra stalden betød, at han »ikke skal koste told eller tæring på dem«, således at fortjenesten blev meget stor.

Det hørte til de absolutte undtagelser, at adelige – som Sophie Lykke på Arreskov og Holme kloster – selv eksporterede øksne. Eske Billes fremgangsmåde blev den normale, men købmændsforbindelserne hurtigt overvejende danske. Allerede i efteråret 1538 sendte Odensekøbmanden Herman Vale sin »svend« til hr. Eske på Hagenskov for at forhøre sig om »så er, at I har nogle øksne, I vil sælge i år, og om I ville unde mig dem for skels værd«. Svenden havde fuldmagt til at handle; købmanden undgik omhyggeligt at nævne nogen pris, men det lyser ud af brevet, at konkurrencemomenterne var til stede, og at gode muligheder for fortjeneste fristede begge parter.

Normen blev netop en arbejdsfordeling mellem producenter og købmænd; herregårdene opkøbte i efterårsmånederne græsoksne til staldfodring hos bønder eller på markeder og solgte dem i de tidlige forårsmåneder – om ikke før – til købmænd, der lod kvæget drive til Elbmarkedet til videresalg til tyske eller hollandske købmænd. 1552 opkøbte rentemester Eskil Oxe til Løgismose således (mindst) 49 stude i omegnen til en gennemsnitspris af 3,8 daler stykket. Salgsprisen kender vi desværre ikke, men den normale fynske pris synes i 1550'erne at have ligget på ca. 5 daler, således at Eskil Oxe med fradrag af fodringsomkostninger kan have haft en fortjeneste på 20-30%. Købmandens fortjeneste unddrager sig derimod en tilsvarende beregning,

fordi vi nok kender de todsatser, han måtte svare undervejs til Elbmarkedet, men ikke transportomkostningerne. På Elbmarkedet kunne en dansk staldokse i 1550erne sælges for 6,2 daler (den slagtefærdige okse i Nordvesteuropa 13,5 daler), således at købmandens profit endnu kun androg 6-7% af det færdige produkts værdi, men den stigende efterspørgsel (og pris) bragte ved udgangen af århundredet hans andel op på 20-25% af slagteoksens værdi, mens de danske producenteres – bønderes og godsejeres – procentvise andel (henholdsvis ca. 20-25% og 15-20%) forblev uforandret. Det udelukkede blot ikke, at deres fortjeneste også steg.

Allerede i sidste fjerdedel af 1500-tallet betalte Odensegård 5-5½ daler for en græsokse; i løbet af de følgende to årtier steg prisen til 5½-6⅔ daler. Og allerede 1557 måtte Sophie Lykke bøde for sine ulovligheder med en staldoksepris på 6 daler, og 1571 kunne Hans Mule betale Erik Rud til Enggård(?) 6,5 daler for 17 øksne. Odensegård solgte aldrig selv kvæg; øksnene blev sendt i dyre domme til provianthuset i København. Ulriksholm solgte derimod 1619-20 til priser af 9 daler stykket og Gråbrødre hospital til omtrent samme pris. Selv om fynske øksne regnedes for ringere end de øvrige landsdeles, synes prisen at være steget støt i 1500-tallet og snarest noget hastigere efter århundredskiftet.

Men produktionens og handelens opbygning forudsatte tillige, at omsætningen fra købmændenes opkøb på herregårdene til salget på Elbmarkedet – endda ofte toldbetalingen – kom til at hvile på flerleddede kreditoperationer, der kunne gøre handelen risikabel, hvad Herman Vale kom til at sande. Han tilhørte vistnok et generationsgammelt handelshus i Odense og havde under grevefejden gjort sig så nyttig som leverandør til kronen, at han efter krigen næsten var selvskreven som hovedaftager; 1539 mødte han således ved toldstedet i Haderslev op med næsten 2.300 øksne, hovedparten i forårsmånederne. Men Herman Vales og hans kompagnon, Næsbyhovedlensmanden Anders Emmiksens transaktioner hvilede på kredit og tvivlsomme penge-transaktioner. Anders Emmiksen blev fjernet fra Næsbyhoved, og Herman Vale forliste uhjælpeligt.

Toldregnskabet fra Haderslev 1539 er altså næppe typisk, men det afslører alligevel flere træk af betydning. For det første spillede Assens og Svendborg ingen rolle i sammenligning med Odense; tilsammen kunne de to byer mønstre 159 dyr mod Odenses 3.163 ved forårseksporten. For det andet er det – som i andre byer – karakteristisk, at den odenseanske eksport samledes på ganske få hænder, ud over Herman Vale fire købmænd, Christian Pedersen Biørnkjær, Laurids Kotte, Vilhelm Pedersen Kedelbrecker og Laurids Pedersen. Graden af koncentration over hele landet bestyrkes af toldregnskabet fra Gottorp 1565; det røber, at 44% af udførslen var samlet i hænderne

på 21 købmænd, i alt 19.200 dyr fordelt på 29 af i alt 200 kvægdrifter (tabel 7.17).

Ingen kunne hamle op med københavnerkøbmanden Mads Lampe (med 3.350 dyr), men blandt provinsbyerne lå Ribe og Odense endnu klart i spidsen. I Odense dominerede rådmændene Jørgen Hansen Friis, Christian Biørnkjær samt Hans Mule, Karen Kotte og Jens(?) Nielsen, og så savnes endda Peder Kedelbrecker og Oluf Bager. Om den sidste, hvis firma netop voksede sig stærkt i 1550erne, ved vi, at han fra 154 øksne i 1552 i slutningen af årtiet nåede ca. 530, i 1560erne ca. 780, men i det følgende årti – da han koncentrerede sig om handelen med kronen – dog væsentligt mindre.

Disse høje tal er ikke udtryk for den fynske kvægproduktion; Odensekøbmænd opkøbte også øksne i andre landsdele og købmænd fra andre landsdele fynsk kvæg. Men tallene vidner både om en høj grad af koncentration og om, at den lille gruppe af Odensekøbmænd i de gode år fra ca. 1540 kunne magte en formentlig stigende udførsel af 4.-5.000 øksne årligt, dvs. 10-15% af kongerigets og Slesvigs eksport; 1556 og 1565 beløb Odensekøbmændenes udførsel sig endog til 80-85% af de fynske købstæders. De gyldne tider varede blot ikke evigt.

Indtil slutningen af 1570erne overtog Oluf Bagers arvefjende og konkurrent Hans Mule øksnehandelen med kronen og sikkert med adelige godser. Fra 1571 opkøbte han regelmæssigt store partier – 130-950 – fra Frederiksborg, Dragsholm og Rendsborg til stigende priser, 1571/72 mindst 6 daler, 1576 10 daler. Men med undtagelse af et parti slagteøksne 1584 ophørte denne forretningsforbindelse 1576-77 og næppe kun, fordi den iltre Hans Mule da tørnede sammen med lensmanden, Axel Brahe, og magistraten i Odense i et ubehersket opgør, som kostede ham afbigt og en klækkelig bøde. Hans Mules forretning har sikkert ikke lidt varigt mén; 1578 nedsattes hans

Tabel 7.17: Øksneeksportører 1565.

Hjemsted	Antal personer	Antal øksne	Andel af samlet dansk øksneeksport %
København	2	3.915	8,9
Odense	5	3.683	8,4
Ribe	7	5.834	13,3
Horsens, Vejle og Ålborg	5	4.084	9,3
Rendsborg	1	1.018	2,3
Uvist	1	681	1,6
I alt	21	19.215	43,8

Kilde: H.V. Gregersen: Toldsted ved hærvejen. s. 92f.

skat vel fra 12 til 10 mark, men endnu 1589 skulle han dog svare 11½ mark.

Anledningen kan have været, at Hans Mule i tide nåede at trække sig ud af øksnehandelen, som efter nogle års usikkerhed svigtede brat fra 1579. Mod de 40.-45.000 dyr, som normalt passerede tolden i Gottorp, nåede man i 1580erne ned på ca. 24.000, ikke fordi priserne svigtede, men på grund af krigen i Nederlandene. Kronen inddrog 1578 enhver form for toldkredit i Assens, og gennem lovindgreb forsøgte man at bistå producenterne ved at monopolisere opdrættet af øksne til kronens og adelens godser. I modsætning til Hans Mule kom andre Odensekøbmænd åbenlyst i vanskeligheder. Så tidligt som i 1571 fik magistraten ordre til at inddrive købmand Hans Lanches toldrestancer i Assens i hans bo, »før han for gæld bortrømte«, og et par år senere måtte Edel Hardenberg og Gedske Brockenhuus udvirke kancelliordrer til Odenses magistrat for at få betaling for deres øksneleverancer til Hans Lerche, Oluf Hansen og Peder Kedelbrecker.

Gennem 1590erne lykkedes det langsomt at genopbygge produktionen og eksporten, indtil den nåede sit absolutte højdepunkt 1610-20; regeringen kunne mere eller mindre lade restriktionerne falde og støttede tværtimod væksten ved liberalisering af transportvejene, der hidtil af toldmæssige grunde stort set havde været bundet til ruten gennem Jylland. Opgangsfasen faldt i Odenses købmandskreds sammen med et generationsskifte. 1602 døde begge de gamle kombattanter, Oluf Bager og Hans Mule; Oluf Bagers forretning blev straks derefter afviklet, og handelen gik over på en ny generations hænder.

Odense blev omkring århundredskiftet – jævnsides med Ribe og Flensborg – landets førende kvægekseportby. Jævnsides med storekseportører fra Flensborg kunne Oluf Bagers søn, Niels Bager, 1601 fortolde 1.044 okser i Gottorp; samtidig sendte Niels Bager i »Wounes« over 400 stude søværts fra Ribe, noget senere (1624-25) »Borquor« i Odense – måske Johan Borchartsens enke, Karen Nielsdatter Bager? – tilsvarende 250-275 øksne denne vej. Til disse sluttede sig snart andre, Otte Knudsen Seeblad, Barbara Willum Lucassens, Jørgen og Henrik Mogensen Rosenvinge og Hans Sommer. At Odensekøbmænd i 1590erne stadig kunne bidrage med ca. 4.000 øksne årligt – 12% af den samlede eksport – røber kun byens kapitalstyrke i eksportens genopbygningsfase. Endnu frem til begyndelsen af 1620erne androg byens udførsel 2.500-3.000 dyr årligt, og selv om Odense i denne periode blev mindre dominerende end tidligere – byens andel af de fynske byers faldt til 55-56%, fordi Assens kom med – ændrede studehandelen ikke karakter: Den prægedes fremdeles af ganske stærk koncentration på nogle få købmænds hænder.

Mellemkrigstiden 1629-43 – da atter nye købmænd, Erik Jørgensen, Claus

Mule m.fl., kom til – beredte derimod øernes kvægproduktion og kvægeksport mange og varige vanskeligheder. Det lykkedes aldrig Odensekøbmændene at genopbygge eksporten; 1630-33 faldt tallet til gennemsnitligt ca. 1.300 dyr, 1645-55 til gennemsnitligt ca. 400 og med tydeligt faldende tendens, og noget lignende gjaldt andre købstæder især på øerne. Årsagerne er blot mange og komplicerede.

En voksende andel af krongodsernes produktion gik over på københavnske købmænds hænder, især storkøbmanden Steffen Rodes (tabel 7.18). For Odensegård og Odensekøbmændene betød det næppe nogen væsentlig ændring, fordi lenets kvægproduktion som nævnt konsekvent blev transporteret til provianthuset i København. Men fra 1630'erne blev salget fra Ulriksholm og Kærstrup, som hidtil havde fungeret lokalt, om end ikke tilfredsstillende fra Rentekammerets synspunkt, dirigeret over til Steffen Rode, der »im Namen Gottes« kunne betale bedre priser, og ikke så få store, fynske godsejere fulgte af indlysende grunde trop. Tyge Brahe til Eskebjerg (Scheelenborg) og Vedtofte, Knud Ulfeldt til Hellerup og Hverringe, Laurids Ulfeldt til Harritslevgård, øverstesekretær Iver Vind til Torpegård m.fl.

Tabel 7.18: Steffen Rodes øksneopkøb på Fyn 1637-50.

Sælger	1637	1638	1639	1640	1641	1642	1643	1644	1645	1646	1647	1648	1649	1650
	Antal øksne													
Henning Valkendorf (Kærstrup)	100	100	100	170	118	-	118	-	-	-	-	-	-	-
Skinnerup	34	40	-	-	150	-	120	-	-	-	-	-	-	-
Erik Qyitzow (Qyitzowsholm)	50	30	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Tyge Brahe (Eskebjerg, Vedtofte)	-	60	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Knud Ulfeldt (Hellerup, Hverringe m.fl.)	-	108	130	108	106	-	-	-	-	66	-	76	-	-
Laurids Ulfeldt (Harritslevgård)	-	41	30	30	-	-	-	-	-	-	90	64	-	-
Laurids Pogwisch (Broholm)	-	-	30	46	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Steen Bille (Dalum kloster)	-	-	-	46	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Iver Vind (Torpegård)	-	-	-	60	58	40	-	-	-	-	-	-	-	-
Henning Pogwisch (Hollufgård)	-	-	-	50	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Holger Rosenkrantz (Glimminge, Bramstrup)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	64	-	-	-	-
Ellen Marsvin (Ellensborg (Holckenhavn), Lundegård)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	110	-	-
Andre	-	-	2 ¹	-	2 ²	10 ³	-	-	-	3	-	-	-	-
Thomas Brodersen Risbrich, Odense	-	-	-	-	-	-	-	-	-	26	-	-	-	-
I alt	184	379	292	510	434	50	238	-	-	159	90	250	-	-

Sælger	1637	1638	1639	1640	1641	1642	1643	1644	1645	1646	1647	1648	1649	1650
	Pris i rigsdaler pr. stk.													
Henning Valkendorf (Kærstrup)	10,0	10,0	10,0	11,5	11,0	-	12,2	-	-	-	-	-	-	-
Skinnerup	11,0	11,5	-	-	11,5	-	12,8	-	-	-	-	-	-	-
Erik Qyitzow (Qyitzowsholm)	10,0	10,3	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Tyge Brahe (Eskebjerg, Vedtofte)	-	13,5	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Knud Ulfeldt (Hellerup, Hverringe m.fl.)	-	10,5	10,5	11,5	10,5	-	-	-	-	11,0	-	11,7	-	-
Laurids Ulfeldt (Harritslevgård)	-	11,7	12,0	13,0	-	-	-	-	-	-	14,0	13,0	-	-
Laurids Pogwisch (Broholm)	-	-	11,0	12,0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Steen Bille (Dalum kloster)	-	-	-	12,0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Iver Vind (Torpegård)	-	-	-	14,5	15,0	15,0	-	-	-	-	-	-	-	-
Henning Pogwisch (Hollufgård)	-	-	-	11,0	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Holger Rosenkrantz (Glimminge, Bramstrup)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	11,0	-	-	-	-
Ellen Marsvin (Ellensborg, Lundegård)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	13,5	-	-
Andre	-	-	9,0	-	11,5	11,0	-	-	-	10,0	-	-	-	-
Thomas Brodersen Risbrich, Odense	-	-	-	-	-	-	-	-	-	11,2	-	-	-	-
Steffen Rodes gennemsnitlige købspris pr. stk.	10,2	11,1	10,5	12,0	11,6	14,2	12,5	-	-	11,0	14,0	12,8	-	-
1) Sælger: Arent Starck, skriver i Assens. 2) Sælger: Niels Ibsen, foged på Skinnerup. 3) Sælger: Knud Jacobsen, Assens.														

Kilde: Det kgl. Bibliotek, Ny kgl. samling 992 fol.: Steffen Rodes regnskabsbog over studehandel 1637-50.

Det betød formentlig mere for de større provinsbyers handel, at det ekstraordinære behov for kød under trediveårskrigen i Tyskland og Hollands forcerede oversøiske ekspansion medførte stigende priser, men uheldigvis steg priserne på græsøksne og staldøksne hastigere end for slagteøksne på de internationale markeder, således at de danske købmænds gevinstmuligheder på ny blev begrænset, samtidig med at »vanbyrdige«, præster, fogeder, toldere m.fl., så deres fordel i at tage konkurrencen op med kronens og adelens godser.

Steffen Rodes regnskabsbog viser, at selv han i årene 1639-49 pådrog sig tab på ca. 11.000 daler – måske et par procent af hans omsætning. Ingen tilsvarende regnskabsbøger foreligger fra Odensekøbmænd, men mens købmændenes opkøbspriser omkring 1620 havde ligget på 8-10 daler, var de i sidste halvdel af 1630erne steget til 11-13 daler, dvs. 35-45% højere, hvorimod priserne på Elbmarkedet var forblevet stabile, ca. 20 daler. Tolden var nok

Guldsmed Klaus Christensens disk til altersættet i Viby kirke. Diameter 15 cm. En fremstilling af den første nadver er nu slidt næsten helt bort. (Wermund Bendtsen fot.).

Klaus Christensen, der efter de overleverede sølvarbejder at dømme har været et af de mest produktive medlemmer af guldsmedelavet i Odense, har også lavet kalk og disk til Viby kirke. Her ses fod og skaft af kalken i nærbillede. Kirken fik sølvet i 1641 af rigsråd Knud Ulfeldt på Hverringe og dennes hustru, Anne Lykke. (Wermund Bendtsen fot.).

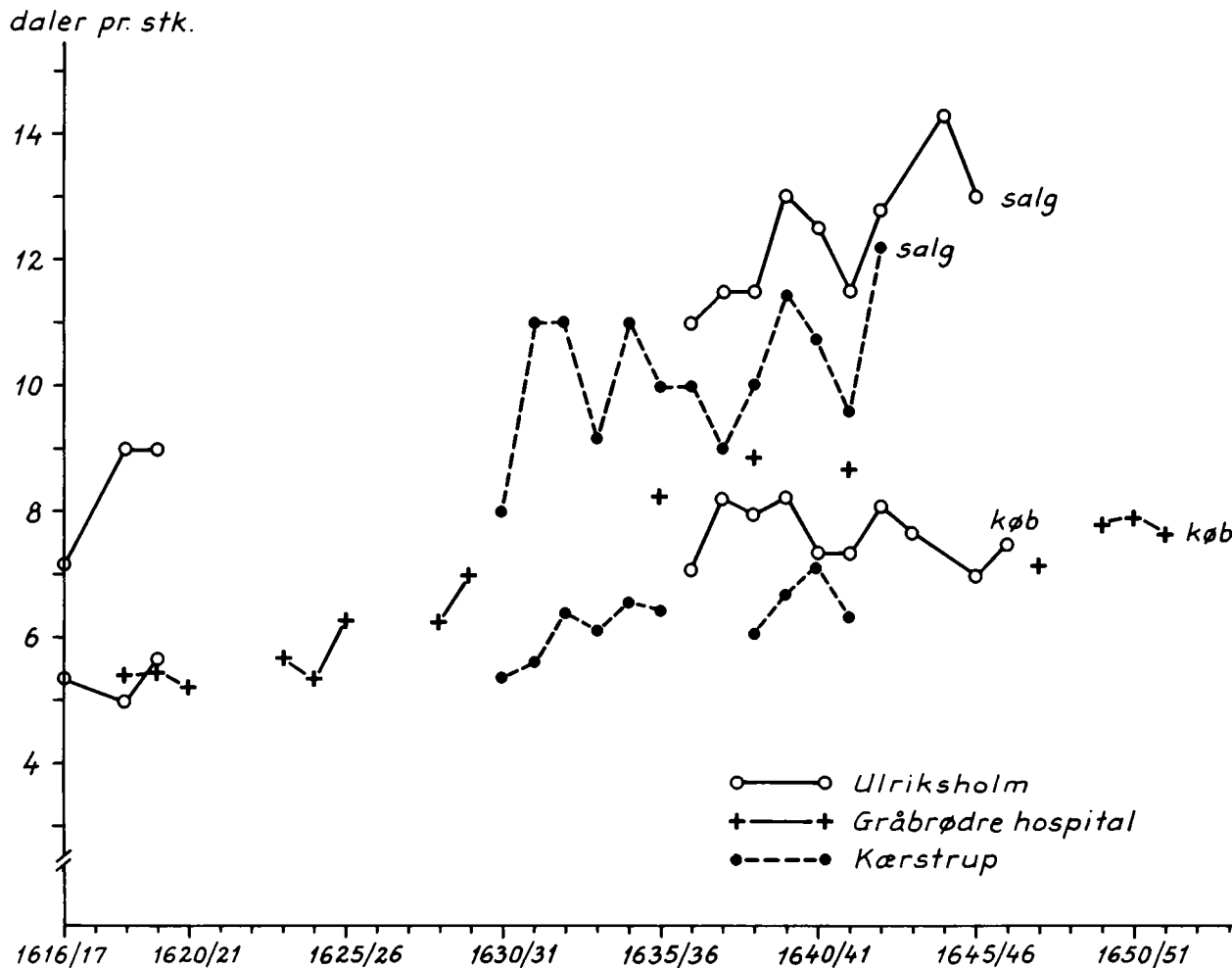
steget i mellemtiden, men hovedårsagen til den forringede gevinstmargin lå i de stadig stigende prisandele, som tilfaldt producenterne af græsøksne – bønderne – og staldøksne – herregårdene – således som regnskaberne fra Ulriksholm og Gråbrødre hospital viser (figur 7.7). Fordelingen af slagteøksens endelige værdi fremgår i grove træk af tabel 7.19.

Tyske og hollandske købmænd fortrængte fra 1640erne systematisk de danske fra Jylland; de kunne betale internationale markedspriser, men de kom efter alt at dømme ikke på Fyn, måske bl.a. på grund af kvægets kvalitet, tolden i Assens og den besværlige og bekostelige transport. Men Odensekøbmændene var heller ikke længere konkurrencedygtige: Byens eksport svandt varigt ind.

Tabel 7.19: Oksepriser fordelt på produktionsomkostninger og overskud.

År	Opdræt af græsøksne	Staldfodring	Eksportgevinst %	Opfedningsgevinst
1601-10	24	18	45	13
1611-20	19	13	26	42
1631-40	35	26	23	16
1641-50	42	35	15	8

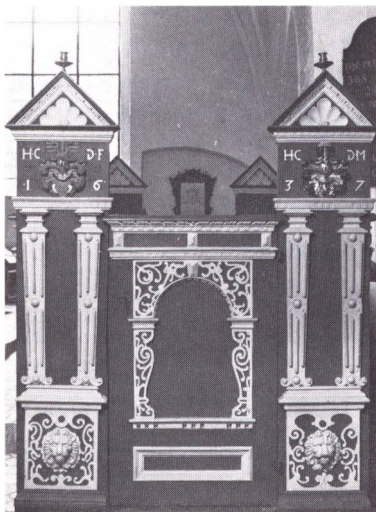
Kilde: E. Ladewig Petersen: The Danish Cattle Trade, s. 72f.

Figur 7.7: Øksnepriser i Fynsregionen 1616-52. (Inger Bjerg Poulsen tegn.).

Penge og pengeudlån

Det er indlysende, at et samfund som 15-1600-tallets Odense ikke i samme omfang som vor tids havde behov for moderne kreditinstitutioner som banker, sparekasser osv. Man må også være opmærksom på, at låne- og kreditbehovet i væsentlig grad var socialt og økonomisk bestemt; købmænd og adelige havde brug for begge dele i deres virksomhed, selv om en stor del formentlig er blevet afregnet via købmændsbøger. For det andet kan der nu være grund til at antage, at de mange og fra 1620'erne stadig tættere skattebygger har bidraget til en overgang i retning af pengeøkonomi og markedsøkonomi, fordi kronen oftest forlangte skatterne betalt kontant. Men endelig

Stolestadegavle i renessancestil i Fraugde kirke. Gavlene er udstyret med løvehoveder, adelsvåben og en indskrift. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

er man ved at blive opmærksom på, at der også har fundet lånevirkksomhed sted blandt småkårsfolk.

Udlånsvirkksomhed havde fra meget tidlig tid været omgivet af mange kirkelige restriktioner; beregning af renter blev opfattet som ågervirkksomhed og straffet med kirkelige straffe, band osv. Den fremadskridende pengeøkonomi havde allerede i senmiddelalderen tvunget den katolske kirkes fornemste jurister til at udfolde megen opfindsomhed, og det samme gjaldt den lutherske statskirke; den accepterede i lovgivningen under Christian III beregning af »en kristelig rente«, netop – som recesserne udtrykkeligt fremhævede – fordi alle samfundsgrupper, adelige, købmænd, håndværkere og bønder havde et behov for at kunne optage lån. Men selve renteinstitutionen var stadig i den danske kirkeordinans omfattet af ågerbegrebet og derfor – ledsaget af megen teologisk uvilje – også af kirkens straffeapparat, i nødsfald offentligt skrifte og bandlysning.

At forbudene har været nødvendige, fremgår af talrige lokale retssager om ublu renter – 27-41% årligt – og af landemodebeslutninger, som mindede præster om ikke at drive ågervirkksomhed for ikke at krænke Gud og forarge menigheden. Der fandt i periodens løb ændringer sted i holdningen til pengeudlån, renter og kredit, men netop en sag fra Odense kaster et interessant lys over øvrighedens stilling. Til den sværmeriske læge Hartvig Lohmanns lange synderegister hørte også, at han kategorisk havde hævdet, at renter under enhver form var ukristelige. Efter en passende bemærkning om, at det var en kristelig kærlighedsgerning at låne sin næste penge uden renteberegning, belærte »de højlærde« – Københavns universitets konsistorium – Lohmann om, at den verdslige øvrighed var indsat af Gud, at den nok skulle sørge for at afgøre lov og ret, og at enhver skyldte øvrigheden lydighed.

Sagen understreger de autoritære tendenser i den ortodokse lutherske kirkes – og myndighedernes – greb om befolkningen. Alligevel optrådte både landsbyågerkarle, som blev skatteansat ganske højt, og (med Mark Twains udtryk) »evangeliekræmmere« i det samtidige kildemateriale og både i byen og dens opland. Skifter kan være et lumsk kildemateriale, dels fordi der har kunnet påvises retlige misligheder, dels fordi skifter ikke altid repræsenterer folks situation i deres velmagtsdage. Om præsterne i Vindinge herred ved vi dog, at otte landsbypræster og en købstadspræst 1684-1712 efterlod sig fordringer på 66-2.400 rigsdaler, og det er ikke sandsynligt, at forholdene i og omkring Odense har været anderledes.

Stikprøver i fynske bondeskifter og Odenses skifteprotokol 1627-34 godtgør dog, at både omegnens bønder og Odenseborgere har været i stand til at låne ikke helt ubetydelige summer ud allerede på dette tidspunkt, ofte mod

håndpant i – undertiden endda nærmest værdiløst – løsøre, klæder osv. Der kan være tale om, at fattige mennesker har fået lån »for deres trangs skyld« mod pant i gryder, gangklæder osv., men udlånsvirksomheden tyder endvidere på, at der kan være tale om resultater af Odensekræmmeres detailhandel – til forskel fra borgeres smågældsposter hos byens store købmænd, Peder Gaas, Mathias Diderichsen og Peder Samsing, der regelmæssigt mødte op med deres fordringer.

Ofte nævnes opgørelse med kreditorer som den direkte anledning til, at enker efter håndværkere lod foretage skifte. Johanne Jensdatter, enke efter Hans Jensen skomager, skyldte ved skiftet 1628 penge bl.a. for læder, en grydestøberenke penge for jern osv. I andre tilfælde er der tale om tilgodehavender for vareleverancer og håndværkerarbejde; lensmand Henning Valkendorf og Anne Lykke til Qyitzowsholm skyldte Jacob klejnsmed henholdsvis 16 sletdaler og 3 sletdaler for arbejde. I atter andre tilfælde må større fordringer og tilsvarende gældsposter bero på handelsvirksomhed. Hans Hansen vintapper havde 53 kreditorer i og uden for Odense, som skyldte ham knapt 61 sletdaler, men hans ejendom i Vestergade var så højt behæftet – 362 sletdaler – at de resterende kreditorer måtte hente 98 sletdaler i indboet og ikke engang fik deres tilgodehavender dækket. Bedre stillet var Giøde Jensen kræmmer, som var gældfri, men havde fordringer for omkring 175 sletdaler.

Bortset fra disse professionelle kreditforhold er det tydeligt, at også kontante lån eller udlån forekommer. Muremester Jacob Christensen skyldte 1635 Fangel kirke 3 sletdaler og ostemanden på Boltinggård 5 mark. Morten grydestøber havde endnu 1630 kontante lån fra 1620-25 stående hos Peder Sørensen i Årslev og Hans Hansen i Ejby. Bønder og håndværkere nævnes jævnligt som debitorer, en åbenbart velstående Hunderupbonde, en møller i Hesselager osv. Tilsammen dokumenterer alle de mange gældsposter og til-

Tabel 7.20: Adelsgæld i odenseanske købmandsskifter.

Købmand og år	Adelig gæld Sletdaler	Adelig gælds andel af alle fordringer %
Hans Mikkelsen 1634	1.334	33
Mathias Diderichsen 1639	17.352	53
Erik Jørgensens hustru 1644	19.668	53
Peder Gaas 1645	3.941	21
Dorthe salig Peder Gaas' 1652	469	10
Anne salig Hans Mikkelsens 1653	689	19
Herman Hahne 1665	8.301	53

Kilde: Odense byfogeds arkiv, skifteprotokoller.

Dette låghæger i sølv er fra 1639 og udført af Odenseguldsmeden Klaus Christensen. Højde 12,5 cm. (E. Panton fot., Møntergården).

godehavender – resultatet af erhvervsvirksomhed, udlån eller begge dele – et samfund, hvis middelgrupper af håndværkere eller kræmmere i høj grad har haft brug for et sådant begrænset system af kredit og lån, som det nu er meget vanskeligt at indfange helt konkret.

I skifterne fra dette miljø dukker – bortset fra byfoged Jens Anskaris, som altid punktligt mødte op med krav for konsumptionsafgifter, fattigskat osv. – også de store matadorer op, selv med ubetydelige fordringer. Et endnu mere udviklet leverance-, kredit- og låneapparat krævede blot den adelige produktion af landbrugsvarer og købmændenes salg af disse varer eller indkøb fra udlandet. Det er meget klart, at begge parter periodevis har befundet sig i økonomiske vanskeligheder, og det gælder både adelige og købmænd. De usikre og meget lidt stabile kornkonjunkturer under krigen i Nederlandene fra 1572 og især afsætningskrisen for kvæg fra 1579 bragte oftere adelige og købmænd i vanskeligheder.

Men lige så tydeligt er det, at det skærpede økonomiske vejrlig og vanskelighederne for adelen ved at skaffe kontante lån til investeringer eller produktionsomlægninger medførte en usund spekulation blandt standsfæller, der så deres snit til at opnå en billig godsgevinst ved spekulationer i indenlandske og udenlandske lån (især i Kiel) eller kautioner.

Det har kunnet påvises, at Odensekøbmændene – også afhængigt af karakteren af deres forretning – har forholdt sig meget forskelligt til deres adelige skyldnere, således som det fremgår af tabel 7.20. Det kan ofte være vanskeligt at skelne mellem, hvad der var kontante lån eller gæld for indkøb. Gælden omfatter meget langtfra den samlede fynske adel; blandt debitorerne bemærker man dog en række af veteranerne fra gældsstiftelses- og spekulationsårterne straks efter århundredskiftet, Sidsel Høg til Fjellebro, Eiler Qyitzow, Frederik Markdanner og Claus Brockenhuus, som i øvrigt alle var så hensynsløse at afgå ved døden omkring 1640. Til gengæld optrådte flere af de største godsejere som betydelige kreditorer i købmandsboerne. Otte Knudsen Seeblad skyldte ved sin død Kirsten Munk 2.031 sletdaler for leverancer, Mathias Diderichsens gæld (10% af den samlede gæld) til adelige udgjorde 2.453 sletdaler og Erik Jørgensens endda 2.857 sletdaler.

Der er derimod frem imod midten af 1600-tallet en tendens til i købmandshusene at betragte fordringer hos adelige som uvis gæld, og – som det fremgår af tabel 7.21 – at købmandskerne åbenbart systematisk har nedbragt deres adelige tilgodehavender. Forklaringen ligger sikkert i, at den økonomiske nedgang meldte sig efter trediveårskrigenes fede år, og under enevælden forsvandt den adelige gæld omtrent helt fra købmandsskifterne i Odense; Herman Hahne var netop en af undtagelserne. Lignende tendenser møder vi også i det fynske landstings skøde- og panteprotokol, som registre-

rer den adelige gældsstiftelse, men som desværre først starter 1646 (tabel 7.21).

Regeringen havde ved en forordning 1632 lagt rammerne om lån mod underpant og fast rente, et første tilløb til moderne hypoteklån. Reglerne gjorde det muligt, at uadelige, som jo ikke måtte sidde inde med privilegeret gods, kunne anbringe deres kapital i adelsgodsernes produktion, ofte med en adelig kautionist som mellemed. Som helhed blev ordningen en succes – især blandt københavnske købmænd og akademikere – og som det fremgår af tabellen, bar udviklingen i retning af stigende borgerlig långivning, uden at adelen som helhed inden enevældens indførelse blev økonomisk afhængig af borgerlige kredse.

Udlånsvirksomheden i Odense havde i alt væsentligt samme struktur som i København, selv om lånene gennemgående var af lidt mindre størrelsesorden. Udlånsvirksomheden domineredes af en snæver gruppe af matadorer og akademikere, Thomas Brodersen Risbrich, apoteker Cornelius Hamsfort, biskop Laurids Jacobsen Hindsholm og enkelte andre; men alligevel er flere træk iøjnefaldende. For det første glimrede storkøbmændene i modsætning til Sjælland og Jylland ved deres fravær; de har end ikke gjort forsøg på at konsolidere deres adelige tilgodehavender ved underpant. For det andet spillede de offentlige institutioner som de fattiges midler, Odense hospital (gråbrødreklostret) og gymnasium og periodevis også Sct. Knuds kirke en langt væsentligere rolle end i andre dele af landet. Stiftelserne var blevet ganske rigt udstyret med gaver i 1630'erne; det lå i legatfundatsernes bestemmelser, at midlerne skulle »udsættes på rente« – og det blev de til gavn.

Gråbrødre kloster havde således 1635/36 tilgodehavender på i alt 5.682 rigsdaler, meget nært ligeligt fordelt på Odenseborgere og adelige, bl.a. Sid-

Skamby kirkes alterkalk fra 1618 er et arbejde af den fremtrædende Odenseguldsmed Klaus Christensen – bægeret er dog fornyet senere. Klaus Christensen virkede som mester i Odense fra 1609 og formentlig i hvert fald til 1652. Højde 21 cm. De to søstre Elisabet og Leonora Svave forærede kalken til kirken. (Wermund Bendtsen fot.).

Tabel 7.21: Adelig gældsstiftelse på landstingene 1631-60.

År	Fyn			Sjælland			År	Jylland		
	Samlede lån Rigsdaler	Lånt af uadelige	Uadelige lån %	Samlede lån Rigsdaler	Lånt af uadelige	Uadelige lån %		Samlede lån Rigsdaler	Lånt af uadelige	Uadelige lån %
1631-35	-	-	-	37.121	10.322	28	1630-33	204.506	5.300	3
1636-40	-	-	-	56.891	7.800	14	1634-37	82.885	8.067	10
1641-45	-	-	-	31.347	23.771	76				
1646-50	52.301	24.601	47	95.350	31.459	33	1645-48	260.297	42.560	16
1651-55	51.550	17.231	33	52.981	13.300	25	1649-52	148.540	27.072	18
1656-60	71.824	9.262	13	92.236	42.350	46				

Kilde: Ole Fenger og E. Ladewig Petersen: Adel forpligter, s. 276f.

sel Høg, Jesper Friis til Ørbæklunde og Henning Valkendorf. Sct. Knuds kirkes udlån ser nærmest ud til at være startet ved, at kirkeværgen, Jens Anskaris, 1606/07 omformede sin gæld til kirken til et gælds-brev på 100 daler til den lave rente af 5% årligt. Kirkens midler blev aldrig så rigelige som hospitalets og gymnasiets – 18-21 daler i rentepenge årligt – og lånene blev opsagt 1638/39, bl.a. for at kirken kunne tilbagebetale sognepræsten Jacob Sperling et lån til reparationsarbejder. Og alligevel er det vel snarest bemærkelsesværdigt, at de økonomisk nødstedte kirker, som i 1551 havde måttet fastsætte rekordhøje begravelsestakster, i 1600-tallet kunne udfolde rentiervirksomhed.

Allerede 1609 blev der pålagt købstæderne pligt til tinglæsning af skøder og pantebreve, en pligt, adelige først fik 1622, men begrundelsen var den samme, svingagtighed. Kongen havde erfaret, hed det, »hvorledes udi købstæderne i riget ... er ganget fast uskelligt til« med hemmeligt salg og pant af fast ejendom, »så at tit og ofte befindes, at en gård, hus eller ejendom pantes eller sælges to eller tre steder, hvorved mange bedrages og lider skade«. At pant og underpant i fast ejendom eller varelager forekom, ved vi fra kræmmer- og håndværkerskifterne. Materialet er blot endnu alt for ufuldstændigt til at fastslå udbredelsen; det, vi også ved, er, at lånevirk-somhed af denne art har været nødvendig for byens (og adelens) erhvervs-virksomhed, og at der ved siden af det adelige lånemarked må være opstået organiserede former for långivning og kredit, i 1600-tallet normalt upåvirket af kirkelige anfægtelser, til en rente af 6% p.a.

Til de velstående bankers i byen hørte bl.a. netop Hartvig Lohmanns lægekolleger, dr. Christopher Schultz og dr. Jens Mule. Bedst underrettet er vi dog om Cornelius Hamsfort og hans enkes bankiervirksomhed. Udlåns-virksomheden omfattede 1639 8.250 rigsdaler – heraf to trediedele til adelige – men den lader sig spore helt tilbage til 1605, da Rickert Knudsen Seeblad optog det ældste lån, og der må være tale om systematisk udlånsvirksomhed. Da Henrik Bille 1646 indløste et »brev« på 800 rigsdaler, blev pengene straks igen udlånt til Eiler Høg til Dallund; Eiler Høg, som døde under svenskekri-gene, må altså endnu da have været kreditværdig, hvad andre adelige ikke længere var.

Der fandtes hæderlige undtagelser. Lisbet Daa opgjorde 1634 sin mands, rigskansler Jakob Ulfeldts gæld og betalte endnu på gælden 1648; i andre til-fælde glippede det. I det stærkt gældsatte bo efter Frederik Markdanner til Rønningsøgård måtte »Mutter Catharine« samme år bekvemme sig til at opgive et års renter og omkostninger. Allerede 1639 havde hun ladet den upålidelige Eiler Qyitzow til Lykkesholm tiltale for rettertinget for en ufor-rentet og ubetalt gæld på 800 rigsdaler; selv om Eiler Qyitzows forlis nær-me de sig trods systematisk sabotage, var Katharina Hamsfort ikke i stand til

at føre tilstrækkeligt bevis og måtte finde sig i Qvitzows lige så arrogante som hule indignation: Uden nogen kommentar blev tilgodehavendet afskrevet. Til gengæld fik den ligeledes »uvederhæftige« Tyge Brahe til Vemmetofte og Vedtofte, hvis begravelse i Sct. Knuds kirke 1640 havde givet anledning til et pinligt og opsigtsvækkende opgør mellem arvingerne om gælden, en forbitret kommentar med på vejen; ved fandens mellemkomst måtte 1.500 rigsdaler afskrives 1647, hvad »Gud, Herren vil straffe her og hisset«.

Gældsbogen illustrerer således udmærket adelens tilstundende vanskeligheder og faldende kreditværdighed. I andre tilfælde var der tydeligvis tale om borgerlige forretningsforbindelser. Dette gjaldt mest iøjnefaldende Odensekøbmænd som borgmester Hans Nielsen Chulnbruun, Laurids Rickertsen Seebled, Hans og Jørgen Willumsen eller apotekerkolleger i Haderslev, Nyborg og Nakskov. For Hans Willumsens vedkommende blev fordringerne 1642 opgjort til 1.278 sletdaler, som denne afbetalte med købmandsvarer – byg, malt, fisk, smør, flæsk osv. – indtil 1647. Men selv her mærker vi tendenser til opløsning.

Hos købmand Poul Hansen havde familien Hamsfort 1645 50 rigsdaler til gode, men allerede et par år senere havde den »til husholdning tid efter anden hos ham så meget udtaget ... at ovenbemeldte kapital der med er lige opgangen«. Lisbeth Rickert Knudsens kunne ikke afvikle sin mands gæld på 200 rigsdaler fra 1633 og overlod Katharina Hamsfort to våninger (udlejningshuse) i Holsedore; men værst af alt, borgmester Hans Bang i Bogense skyldte 1641 200 rigsdaler med en årlig rente af 12 rigsdaler; heller ikke han kunne betale og udlagde 1647 to »gårdsteder« (formentlig pant), som kunne yde 8 rigsdaler årligt; også Bang fik et par bitre kommentarer. Endelig er det iøjnefaldende, at familien Hamsfort under Torstenssonfejden måtte begynde på at benytte tilbagebetalt kapital til betaling af den militære indkvartering; Katharina Hamsforts skatteprivilegium fra 1641 fungerede ikke i denne sammenhæng.

Alt i alt synes der altså at have været – eller blevet – tale om et bysamfund, hvor kredit og lån havde ganske naturlige og dagligdags funktioner, på håndværker- og kræmmerniveau såvel som blandt de større købmænd og over for adelen. Hvorledes de enkelte bestanddele af låne- og kreditsystemet har fungeret hver især eller i samspil, kan det endnu være vanskeligt at afgøre, men sikkert er det, at de forholdsvis rigelige midler, som i 1600-tallet tilflød de offentlige institutioner ved gaver, har bidraget til at tilvejebringe kapitalressourcer, som både adelige og borgere fik adgang til. Derimod synes det odenseanske købmænds aristokrati forholdsvis tidligt at være blevet mere tilbageholdende med at yde adelen lån og kredit, men også i almindelighed synes det hårdere økonomiske vejrlig og statsmagtens voksende ind-

På billedet ses alterkalken i Hårslev kirke. Den er oprindeligt fremstillet af guldsmed Hans Poulsen Sperling i Odense 1597, men senere restaureret flere gange. Hans Poulsen Sperling var svigersøn af guldsmed Gregers Hansen og selv far til sognepræst ved Sct. Knuds kirke Jacob Sperling. Højde 24 cm. (Wernund Bendtsen fot.).

greb eller krav på skatte- og militærydelser at have varslet om de magre år under enevælden.

Priser og lønninger

Perioden fra midten af 1500-tallet til 1640'erne har på europæisk plan fået etiketten »prisrevolutionen«. Det foreliggende materiale viser da også en gennemsnitlig prisstigning på 2-3% årligt for forbrugsvarer. Tallet er efter vor målestok beskedent, men inflationen fik i samtiden drastiske konsekvenser, fordi prisen for lønarbejde og for en række råvarer som tømmer, metal, bygningssten osv. stagnerede eller kun langsomt slæbte sig efter levnedsmiddelpriserne. Inflationen kom derfor først og fremmest producenter og købmænd til gode, hvorimod den kontant betalte lønarbejders realindkomst faldt væsentligt.

Prisrevolutionen nåede også vore breddegrader. I det ensidigt agrarproducerende Danmark kunne godsejere og eksportkøbmænd nyde godt af prisstigningerne for brødkorn og kvæg, og landet kunne under normale omstændigheder brødføde sig selv. Det er samtidig meget vanskeligt at bedømme den sociale spredning af den velstandsvækst, som nåede landet, og endelig må det med i betragtning, at de danske byer i langt højere grad end de europæiske storstæder kunne bygge på selvforsyning eller oplandets forsyninger. Det drastiske reallønsfald, vi kender fra andre egne af Europa, har derfor ikke nødvendigvis haft samme omfang i de danske byer.

Det kildemateriale, vi må bygge på, kan fortrinsvis hentes fra »kapitelstakster« – hidtil overvejende sjællandske – og gods- og lensregnskabers salg og køb af varer eller betaling af tjenesteydelser. Materialet er så omfattende, at det endnu må afvente systematisk indsamling og moderne databehandling, og det kan på den anden side heller ikke uden videre godtages som vidnesbyrd om gangbare markedspriser. Der foreligger dog allerede nu et ganske

Tabel 7.22: Kornstakster i Odense 1569-1660.

År	Rug	Sct. Knuds kirke		
		Byg	Havre	Blandkorn
		Skilling pr. tønde		
1569	40	32	16	-
1570	48	40	20	-
1571	56	48	32	-
1572	80	64	32	-
1573	80	64	32	32
1574	72	56	32	32

1575	64	56	32	32
1576	80	64	32	40
1577	88	64	32	40
1578	64	42	24	32
1579	64	42	32	32
1580	64	42	32	32
1581	80	64	32	32
1582	64	64	32	32
1583	64	56	32	32
1584	64	64	32	32
1585	56	48	32	32
1586	64	64	-	-
1587	64	64	-	-
1588	72,5	64	-	-
1589	70,7	64	-	-
1590	80	72	-	-
1591	80	72	-	-
1592 ¹	80	80	-	-
1593	80	80	-	-
1594	80	80	-	-
1595	80	80	-	-
1596	80	80	-	-
1597	80	80	-	-
1598	80	80	-	-
1599	128	80	40	40
1600	80	80	32	40
1601	96	88	-	48
1602	128	88	48	56
1603	96	80	-	-
1604	72	64	32	40
1605	64	56	32	40
1606	48	48	24	24
1607	56	64	32	32
1608	96	71,6	40	40
1609	96	80	32	40
1610	80	72	32	40
1611	72	72	32	40
1612	96	96	48	48
1613	80	80	40	40
1614	80	88	40	40
1615	112	128	64	80
1616	96	96	40	40

År	Sct. Knuds kirke				Stenløse kirke		
	Rug	Byg	Havre	Blandkorn Skilling pr. tønne	Rug	Byg	Havre
1617	96	96	48	48	112	104	40
1618	80	80	32	-	96	80	-
1619	80	80	32	-	-	-	-
1620	80	80	32	-	-	-	-
1621	96	96	48	-	-	-	-
1622	128	112	64	-	128	104	-
1623	176	128	88	-	176	128	80
1624	256	192	96	-	288	224	96
1625	-	-	-	-	192	144	-
1626	144	112	48	48	160	120	-
1627	128	96	48	48	128	112	-
1628	160	112	64	64	192	128	-
1629	240	192	96	96	256	192	-
1630	256	224	80	80	256	200	-
1631	176	176	80	80	192	192	96
1632	128	120	64	64	160	128	64
1633	176	128	72	72	144	128	64
1634	176	128	64	64	160	128	64
1635	-	-	-	-	160	128	64
1636	-	-	-	-	-	-	-
1637	-	-	-	-	160	128	64
1638	128	144	80	64	-	-	-
1639	160	136	80	64	-	-	-
1640	-	-	-	-	-	-	-
1641	160	128	80	64	-	-	-
1642	-	-	-	-	176	148	80
1643	160	128	96	64	176	144	80
1644	-	-	-	-	180	160	88
1645	-	-	-	-	160	128	80
1646	-	-	-	-	160	128	80
1647	-	-	-	-	144	128	80
1648	-	-	-	-	176	144	80

1) De anførte tal 1592-98 er kontraktpriser.

Kilde: Sct. Knuds kirkes regnskaber, hovedprotokol 1569-1690 og originale regnskaber 1604-78: Stenløse kirkes regnskaber 1574-1664.

omfattende materiale fra Odense – Odensegård len, Gråbrødre hospital og Sct. Knuds kirke – som rækker så langt tilbage som til ca. 1570, og som findes som tabel 7.22 og 7.23.

Oprindelsen til kapitelstaksterne ligger i middelalderens kirkelige takstfastsættelse for naturalieindtægter. Meget tyder på, at regeringen ca. 1615-20 har forsøgt at standardisere fastsættelsen af kapitelstaksterne. Under alle omstændigheder fastsattes den officielle takst stiftsvis én gang årligt, i vintermånederne, når sæsonprisen kunne forventes at være højest, og vi ved ligeledes, at Rentekammeret forlangte disse takster respekteret ved lenenes salg af korn og andre varer som smør, flæsk osv. Rentekammerets revisionsantegnelser vidner med al ønskelig tydelighed om, hvor nidkært og ofte småligt det vågede over »kongelig majestæts« rettigheider.

1618 besværede Rentekammeret sig således over, at Odensegårds kornproduktion var »for ringe solgt«; priserne for rug og byg lå ca. 20% under »kongelig majestæts køb på korn dette år«. Året efter, da overproduktion fremkaldte afsætningsvanskeligheder, foregik Odensegårds kornsalg fra Rentekammeret og altså på dets ansvar; for den fynske byg fra Odensegård og Nyborg len måtte man hos Odensekøbmænd lade sig nøje med 1¼-1½ daler, 25-37% mindre end man havde kunnet få det foregående år. 1629 – under en dybt alvorlig knaphedskrise og altså helt andre betingelser – lod Rentekammeret Henning Valkendorf vide, at »både kapitelskøb og landekøb« havde været højere end de priser, han havde opnået, og indprentede ham, at »lensmændene bør intet korn sælge, inden de herfra først vide, hvor dyrt de det må afhænde, men dette år skal kornet anslages efter kapitelskøb«. Valkendorf forsvarede sig med, at byggen var solgt efter almindeligt landekøb, som var dyrt – og fra lenets synspunkt altså fordelagtigt – nok endda.

Smør- og flæskepriser nød tilsvarende Rentekammerets bevågenhed, og det samme gjaldt også øksnepriser og lønninger. Hvad angår Ulriksholm, som da blev administreret fra Odensegård, klagede man 1617 ikke blot over, at kornet var solgt for ringe, men også over, at den lokale sognepræst havde fået 6 daler kurant i offer, og over folkeholdets kostpenge. Godsets øksne havde man solgt til Jens Mand i Assens for 18 sletdaler parret, mens Rentekammeret mente, at de burde have været solgt for 20 sletdaler – hvorved kronens fortjeneste med fradrag af røgterløn og foder blev forøget med 10-15%. Slutopgørelsen lød på 485½ daler, som lensmanden, Christian Knudsen Akeleye, måtte udrede.

Taksterne afspejlede således storagrarens salgsinteresser og var engrospriser, som købmændene måtte betale; de kan nok tjene til en vurdering af langtidstendenser og akutte kriser i den udenrigske handel med levnedsmidler og kronens indenrigske vareomsætning. De giver derimod ikke nødvendig-

Tabel 7.23: Kornpriser i Odense 1610-60.

År (1.5.-30.4.)	Rug		Byg	
	Odensegård len	Gråbrødre hospital	Odensegård len	Gråbrødre hospital
	Daler pr. tønde			
1610/11	1,50	-	1,50	-
1611/12	1,50	-	1,25	-
1612/13	-	-	1,75	-
1613/14	-	-	1,50	-
1614/15	-	-	1,25	-
1615/16	1,75	-	1,37	-
1616/17	2,00	-	1,11	-
1617/18	1,60	-	1,25-1,50	-
1618/19	-	-	1,25-1,50	0,60
1619/20	1,25	1,09	1,31-1,50	1,22
1620/21	0,83	0,83	1,25-1,50	0,95
1621/22	-	-	-	-
1622/23	-	-	-	-
1623/24	-	-	-	1,67
1624/25	-	-	-	2,50
1625/26	-	-	-	1,66
1626/27	2,67	-	1,33	1,36
1627/28	1,00	-	1,00	-
1628/29	2,50	-	1,25	1,09
1629/30	-	-	-	1,90
1630/31	-	-	2,50	-
1631/32	-	-	2,00	-
1632/33	-	-	-	-
1633/34	-	-	-	1,65
1634/35	-	2,48	-	1,71
1635/36	2,00	1,95	1,50	1,51
1636/37	2,00	-	1,67	-
1637/38	1,83	1,83	1,54	1,55
1638/39	1,67	1,58	1,67	1,59
1639/40	1,75	1,73	1,54	1,55
1640/41	1,83	1,71	1,54	1,52
1641/42	1,83	-	1,54	-
1642/43	1,83	1,86	1,54	1,63
1643/44	1,83	1,83	1,54	1,60
1644/45	1,83	-	1,54	-
1645/46	1,67	-	1,50	-
1646/47	-	1,68	-	1,47
1647/48	-	1,66	1,50 ¹	1,43

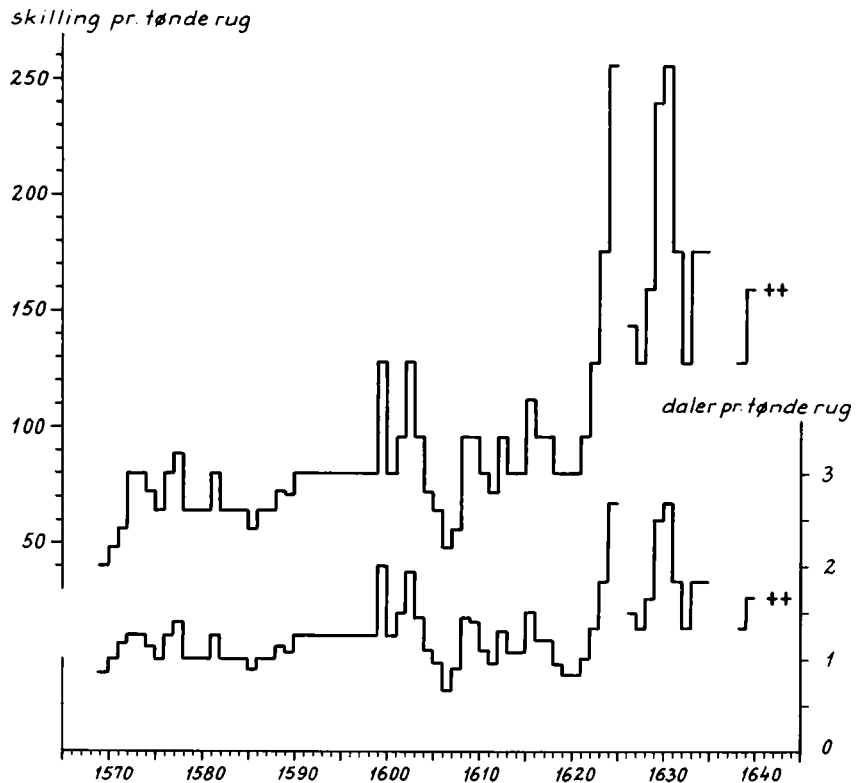
1648/49	2,00	1,93	1,50	2,08
1649/50	3,33	2,60	2,00-2,67	1,83
1650/51	3,00	2,59	1,92	1,77
1651/52	3,00	-	1,92	-
1652/53	3,00	-	2,42	-
1653/54	1,17 ¹	-	1,00	-
1654/55	0,92	-	0,92	-
1655/56	0,83-1,00	-	0,83-1,08	-
1656/57	1,08-1,17	-	1,25-1,42	-
1657/58	1,17-1,42	-	1,33-1,50	-
1658/59	-	-	2,00 ¹	-
1659/60	-	-	-	-

1) De anførte priser er omregningstakster.

Kilde: Rigsarkivet, Odensengårds lensregnskaber; Gråbrødre hospitals regnskaber.

vis nogen afspejling af den lokale detailhandel – butikshandel eller torvehandel. Endvidere skelnede Rentekammeret selv mellem kronens kapitelskøb og (mere lokalt) landekøb, selv i en alvorlig mangelsituation. Det kan derfor heller ikke undre, at de takster, sognekirkerne – her Sct. Knuds og Stenløse kirker – fastsatte for deres mindre omfattende salg af tiendekorn, afveg fra de statslige takster. Vi ved fra Roskilde, at man fastsatte disse takster efter påskemarkedet, formentlig med den aktuelle forsyningssituation og de tidlige høstforventninger som udgangspunkt, og det samme gjaldt utvivlsomt Odense. Torvepriser kender vi desværre ikke før det 18. århundrede, men konsekvensen må være, at detailpriserne for brød og øl ikke nødvendigvis var lavere end kapitelstaksten, snarere tværtimod og ikke mindst i krisesituationer.

Lægger man rugpriserne fra Sct. Knuds kirkes tiendekornsalg 1569-1643 (figur 7.8) til grund, fremtræder den stigende langtidstendens langt tydeligere, i hvert fald indtil ca. 1640, end den forhøjelse, man kunne have ventet i 1500-tallet. Stigningen fra 1569 til ind i 1570erne beroede formentlig bl.a. på de kaotiske møntforhold under syvårskrigen og frem til valutasaneringen 1572, og som helhed lå niveauet i de krisefyldte 1590ere højere end i 1570erne og 1580erne; den tilsyneladende stabilitet i 1590erne skyldes kun, at kirkeværgerne havde bortforpagtet tienden til kontraktpris. Det næste indtryk, som straks fæstner sig, er, at rugprisen efter nogle lavprisår omkring 1605 systematisk steg indtil 1640erne, da efterspørgslen svigtede, og endelig markerer de meget voldsomme udsving den lange serie af akutte kriseår. At udsvingene var voldsommere i 1600-tallet end tidligere, kan bero på takstfastsættelsesprincipperne; navnlig kan det undre, at kriser omkring 1580 og

Figur 7.8: Priser for rug ved Sct. Knuds kirkes salg af tiendekorn 1569-1643. (Inger Bjerg Poulsen tegn.).

1586-88, som virkeligt havde international rækkevidde, ikke afspejledes tydeligere. Ejendommeligt nok reagerede korntaksterne ikke i forbindelse med peståret 1584, hvorimod sammenhængen mellem misvækst, dyrtid og epidemier fremtrådte klart 1602 og 1629-30.

Vender vi os til de animalske produkter – først og fremmest øksne, oksekød og smør – er vi henvist til lensregnskabsmaterialet, som er langt mere ufyldstgørende, dels på grund af lakuner, dels fordi Odensegårds fæsteres pligt til kvægfodring afløstes i penge, og endelig fordi det kvæg, som indgik som stedsmål – indfæstningsafgiften for nytultrædende fæstebønder – og bøder («sagefald»), enten forbruges på Odensegård eller transporteredes til provianthuset i København. Som regel måtte lensmanden på Odensegård opkøbe fersk og saltet oksekød hos byens slagtere i tilfælde af fornemme besøg. Gråbrødre hospital havde derimod en regelmæssig produktion af staldøksne, formentlig af økonomiske grunde, for hospitalet købte nemlig også regelmæssigt kød til forbrug hos Odenseslagtere, om end tydeligvis til billigere pris og altså af ringere kvalitet end på Odensegård.

For kvægprisernes vedkommende tyder materialet på, at prisen for græs-

øksne – magre stude – fra midten af 1570erne til de første årtier af 1600-tallet steg med måske 40%, fra ca. 5 daler på Odensegård til ca. 6½-7 daler i de første årtier af 1600-tallet både her, på Gråbrødre hospital og på Ulriksholm, som stort set opkøbte kvæg i de samme egne af Fyn. Ejendommeligt nok steg prisen for oksekød ikke tilsvarende, sandsynligvis fordi kvægproduktionen og kvægekporten efter en alvorlig afsætningskrise fra slutningen af 1570erne netop fra 1590erne og et par årtier ind i 1600-tallet befandt sig under genopbygning. På dette punkt er kilderne altså snarest vildledende, en konstatering, som underbygges ved, at et så vigtigt næringsprodukt som smør i løbet af den samme periode – 1575-1615 – steg med henved 70-100%, men her afhængigt af hvert enkelt års græsningsmuligheder for kvæget. Også for de animalske produkter nåede udviklingen et højdepunkt under trediveårskrigens krigskonjunkturer.

Til gengæld lader prismaterialet før 1570 os i langt højere grad i stikken; kun Næsbyhoved (Odensegård) lens regnskaber 1502-10 og regnskaberne fra det lille Tange gods i Øksendrup sogn giver os holdepunkter for en vurdering (tabel 7.24 og 7.25). I modsætning til tallene fra Københavns universitet, der er (lave) efterårstakster, hvortil professorernes naturalieløn kunne afløses, er priserne fra Næsbyhoved og Tange helt overvejende markedspriser. Og selv om vi må tage i betragtning, at godsforvaltningen på Tange var særdeles hårdhændet, og at salget også foregik andre steder end i Odense, tyder kilderne på, at vareprisstigningerne er startet ved midten af århundredet. Edelmetalmængden – og dermed inflationen – kan næppe have gjort sig gældende endnu, hvorimod efterspørgslen efter danske landbrugsvarer, begyndende befolkningsvækst og en række kriseår i 1540erne og 1550erne (således 1556-58) må have spillet en rolle. Varepriserne nåede således alle-

Tabel 7.24: Varepriser og lønninger på Næsbyhoved 1502-10.

Vare/erhverv	Rhinske gylden ¹
En tønde rug	0,25-0,33
En tønde byg	0,25-0,28
En tønde smør	5,00
Tømrer pr. dag	0,042
Murermester pr. dag	0,042
Kalkslager pr. dag	0,025
Arbejdsmand pr. dag	0,021

1) En rhinsk gylden svarede meget nært til en daler, som først optrådte efter reformationen.

Kilde: Rigsarkivet, Næsbyhoved lensregnskaber 1502-10; William Christensen: Dronning Christines Hofholdningsregnskaber.

Tabel 7.25: Varepriser på Tange gods og Københavns universitet 1552-60.

År	Rug		Rugmel	Byg		Smør Tange
	København	Tange	Tange Daler pr. tønde	København	Tange ¹	
1552/53	0,75	–	0,83-1,00	0,67	1,00	–
1553/54	0,63	–	0,67-0,72	0,58	–	8,83
1554/55	0,63	0,67	0,83	0,67	0,56	10,66
1555/56	0,95	–	1,33	0,83	0,83	11,66-12,00
1556/57	1,07	1,67	2,00	0,89	1,37	–
1557/58	1,20	–	1,00	0,78	1,00	8,66
1558/59	0,90	0,67	1,00	0,83	1,00	10,87
1559/60	0,70	–	–	0,67	0,98	–

1) Tallene i denne kolonne er for byg og malt.

Kilde: Knud Hornbech og Helge Land Hansen: Tanggård gods 1553-1559, s. 127 og 129.

rede omkring 1560 et niveau, som svarer til det, vi kender fra Sct. Knuds kirke og Odensegård i 1570erne.

Nærings- og prisregulering finder vi også i Odense. Begrænser vi os foreløbig til håndværker- og arbejdergruppen, kan vi tage vort udgangspunkt i de takster (på egen kost), regeringen fastsatte i recessen 1540, og de satser, Odense magistrat dekretede omtrent et århundrede senere, i 1649 (tabel 7.26).

Sammenstillingerne vanskeliggøres dels på grund af møntkaos i reformationstiden, under syvårskrigen og i de første årtier af 1600-tallet, dels fordi

Tabel 7.26: Foreskrevne lønsatser og varepriser 1540-1649.

Erhverv/vare	Reces 1540			Odense 1649	
	Hvid	Skilling	Daler	Skilling	Daler
Murermester	8	2 $\frac{2}{3}$	0,056	24	0,25
Murerkarl	–	–	–	16	0,17
Tømremester	8	2 $\frac{2}{3}$	0,056	16-25	0,17-0,25
Tømrrersvend	–	–	–	16	0,17
Kalkslager	5	1 $\frac{2}{3}$	0,035	8	0,083
Arbejdskarl	4	1 $\frac{1}{3}$	0,028	6	0,062
4 bismemark ¹ rugbrød	1 $\frac{1}{3}$	$\frac{4}{9}$	0,009	4	0,042
1 potte ² øl	2-3	$\frac{1}{6}$ - $\frac{1}{4}$	0,003-0,005	1-2	0,01-0,02

1) 1 bismemark = ca. 300 gram (men ikke fast gennem tiden).
2) 1 pot(te) = ca. 1 liter.

Kilde: J.L.A. Kolderup-Rosenvinge: Samling af gamle danske Love IV, s. 205-09; Odense magistrats arkiv, embedsbog.

der er tale om takster, der var restriktivt fastsat af offentlige myndigheder, og som ikke nødvendigvis er blevet respekteret. Recessen anførte imidlertid udtrykkeligt, at man ønskede at vende tilbage til de gyldne tider under kong Hans. De omstændelige omregninger viser dog, at niveauet 1540 kun meget omtrentligt svarede til målet, men allerede 1575/76 – da regnskabsmaterialet fra Odensegård starter – må vi konstatere, at hverken varepriser eller lønninger svarede til recessforskrifterne. Murermester- og tømremesterlønnen var allerede da tre gange så høj som recessatsen, og brød og øl kostede mere end det dobbelte (se tabel 7.27 og 7.28). Noget lignende gjaldt så vitale varer som de forskellige salttyper, (saltet) sild og preussisk humle; håndværkerens daglige kost, som recessen havde ansat til 1/3 skilling, beregnedes på Odensegård 1575/76 allerede til 5 skilling.

Lønniveauet på Odensegård lå ejendommeligt nok i overkanten af, hvad vi kender fra andre danske købstæder, og både varepris- og lønstigningerne fortsatte. 1610-15 nåede murermester- og tømremesterlønnen 12-20 skilling og savskærerlønnen noget lignende – det dobbelte af niveauet 1575/76 – hvorimod vi ikke kender lønsatser for ufaglært arbejdskraft fra denne periode. »Kongens kost« på Odensegård beregnedes nu til 9 skilling og i 1620'erne til ca. 12 skilling, og der er intet, som tyder på, at væksten standsede;

Tabel 7.27: Håndværkerlønninger¹ i Odense 1575-1628.

År	Murer-	Murer-	Kalk-	Tøm-	Tømrer-	Sned-	Snedker-
	mester	svend	slager	rer	svend	ker	svend
	Skilling pr. dag						
1575/76	8,0	4,0	2,5	8,0-10,0 ³	-	4,0	2,5
1585/86	20,0 ²	-	-	12,0 ²	-	-	-
1590/91	16,0 ²	8,0 ²	7,0 ²	16,0 ²	7,0-9,0 ²	16,0 ²	-
1603/04	-	-	-	14,0-18,0	-	-	-
1606/07	-	-	-	14,0	12,0	-	-
1608/09	16,0	-	10,0	11,0-14,0	12,0	-	-
1610/11	12,0	9,0	-	12,0	-	-	-
1611/12	20,0	6,0	-	16,0	8,0	-	-
1612/13	16,0-18,0	-	12,0	18,5	-	20,8	-
1613/14	17,8	-	-	16,2	-	-	-
1614/15	-	-	-	-	-	-	-
1615/16	18,5	-	-	- ⁴	-	-	-
1617/18	36,0	-	-	-	-	-	-
1624/25	-	-	-	-	-	-	-
1625/26	24,0-36,0	-	-	-	-	-	-
1627/28	-	-	-	-	-	-	-

År	Arbejds- karl	Plads- karl	Bro- lægger	Savskæ- rer Skilling pr. dag	Savskæ- rersvend	Smed	Graver
1575/76	2,0	1,14	3,0	-	-	-	2,0-3,0
1585/86	-	-	-	10,0	-	-	-
1590/91	-	6,0 ²	-	-	-	-	-
1603/04	-	-	-	-	-	-	-
1606/07	-	-	-	15,0	-	-	-
1608/09	-	-	-	12,0 ⁵	-	-	-
1610/11	-	-	-	-	-	18,3	-
1611/12	-	-	-	-	-	-	-
1612/13	-	-	-	12,0-14,0	-	-	-
1613/14	-	-	-	14,0	-	-	-
1614/15	-	-	-	14,0	-	-	-
1615/16	-	-	-	10,0-14,0	-	-	-
1617/18	-	-	-	28,0	-	-	-
1624/25	-	-	-	24,0	-	-	-
1625/26	-	-	-	20,0	-	-	-
1627/28	-	-	-	8,0 ⁵	10,0 ⁶	-	-

1) Herudover kendes udbetalinger til rendemesteren 1610/11 og 1612/13 - 5 daler pr. år for at vedligeholde vandkunsten.
2) Oplysningerne dækker »løn og kostpenge«.
3) Lønnen var »på kongens kost« 3.0-8.0 skilling, kosten altså 5.0 skilling.
4) En tømrers kostpenge opgives til 9.0 skilling pr. dag.
5) Savskærerne fik endvidere kost.
6) Hertil kom kostpenge 11,8 skilling pr. dag.

Kilde: Rigsarkivet, Odensegårds lensregnskaber 1575/76-1627/28.

i 1620'erne krævede en murermester og en savskærer – efter kvalifikationer? – henholdsvis 24-36 og 20-28 skilling dagligt, og priserne for faglært arbejde i Odense lå ved midten af 1600-tallet på samme niveau eller lidt højere. Ufaglært arbejdskraft kostede da 6-10 skilling på egen kost.

Satserne er vanskelige at omsætte til materiel levestandard, men flere træk er vigtige. For det første er det tydeligt, at den levestandardforringelse, vi kender fra andre europæiske byer, tilsyneladende ikke forekom eller i hvert fald ikke har haft samme omfang i Odense eller andre danske byer. For det andet kunne talmaterialet også fra Odense tyde på, at lønudviklingen fra midten af 1500-tallet til midten af 1600-tallet begunstigede den faglærte – og måske knappere – arbejdskraft på bekostning af den ufaglærte, men forløbet var sikkert blot langt mere kompliceret end som så.

Regeringen greb 1606-08 ind mod både »ublu« lønkrav og »usolidariske« arbejdsgivere. Det er sandsynligt, at man ikke har indset rækkevidden af de mekanismer, Christian IV's langvarige møntforringelser 1602-19 måtte

Tabel 7.28: Varepriser på Odensegård 1576-1635.

År (15.-30.4.)	Rug	Byg	Havre	Smor	Lünebur- gersalt	Spansk- fransk salt	Salt- sild	Rostock- øl	Dansk øl	Oksked
	Daler pr. tonde									
										Daler pr. fjerding ²
1576/77	-	1,00	0,50	8,00	2,50	-	3,00	-	-	1,33
1583	1,00	0,87	-	-	-	-	-	-	-	-
1585/86	-	0,94	-	-	-	-	-	-	-	-
1590/91	1,00 ³	1,00	0,50 ³	8,00	2,25	-	-	-	-	1,50
1603/04	1,45-1,70	1,45	-	-	-	-	4,00	-	-	1,00-1,50
1604/05	1,13	1,21	-	10,00	-	-	-	-	-	-
1606/07	0,73	0,75	-	12,00	3,00	-	5,00	-	-	1,00
1608/09	1,21	1,45	-	18,90	-	-	5,00	-	-	-
1609/10	-	-	-	13,00	-	-	-	-	-	1,58
1610/11	1,08	1,30	-	16,00	2,18-3,04	-	5,00	-	-	1,08
1611/12	-	-	-	-	-	-	-	-	-	0,69
1612/13	-	1,50	-	15,64	2,50	1,08	-	-	-	-
1613/14	1,51	1,08-1,56	0,43	12,00-15,00	2,50	1,08	4,00	-	-	1,19
1614/15	-	-	-	14,50	2,50	-	4,00	-	-	-
1615/16	-	1,50	-	16,50	2,50	-	4,00	-	-	-
1616/17	1,50	1,11	0,50	-	-	1,00-1,25	-	-	-	0,96
1617/18	1,60	1,25	0,75	16,00	2,40	-	-	2,00-2,80	1,60	1,20
1618/19	-	1,25	-	16,00	-	1,33	4,00	2,50	-	1,00-1,50
1619/20	-	1,25	-	15,56-16,00	2,17-2,67	-	4,17	2,12-4,17	1,33	0,83-1,56
1624/25	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
1625/26	-	-	-	17,33-18,67	3,50	2,33-3,11	4,00	-	2,25-2,67	1,00-1,08
1626/27	1,00	1,00-1,33	0,50	16,00-21,33	3,50	2,00-4,00	4,00	-	2,00-4,00	1,25-1,62
1627/28	1,00	1,00-1,03	0,50	12,00	3,50	-	4,00	-	2,00	1,79
1628/29	-	1,25	-	18,00	4,00	-	4,00	-	-	1,90
1629/30	2,50	2,00	1,50 ¹	16,00	4,00	-	4,00	-	2,67	2,58-3,77
1630/31	3,00	2,50	1,50 ¹	20,00	4,00-4,33	-	4,00	-	-	4,33
1631/32	2,00	2,00	1,00 ¹	16,00	4,00	-	4,00	-	3,00	2,50-2,75
1632/33	1,50	1,50	-	17,50	4,00	-	4,67	-	-	-
1633/34	1,75-2,00	1,67	1,25 ¹	20,00	4,00	-	4,50-5,00	-	-	-
1634/35	2,00	1,50	1,08 ¹	24,00	4,00	-	4,80	5,00-7,00	2,67	-

1) De angivne priser er kobspriser.

2) En fjerding = 31.744 kilo.

3) De angivne priser er afløsningspriser.

Kilde: Rigsarkivet. Odensegårds lensregnskaber 1576/77-1634/35.

udløse. Regeringens bandbulle kom kun få år efter den dræbende »hvide død« 1602-03, som meget vel kan have skabt mangel på arbejdskraft, men

Fyndinge Skiffindt Murermeester og Kalk
 1610

27 October giiffeth Skiffindt Murermeester for i Odense for
 for dem Lille Dages affen at Murer
 findte Murer megen guffinde rignen
 Med skuldum: Skuldum og megest
 17. For demme luffen udg i dage om
 Versum paa farns og kost paa 100 — ij 7 m p
 En kakkelløvm udg i dage om 100 — 7 m p
 Skiffindt for dem Murermeester
 for i kakkelløvm at bygges 100
 fagstuen udg 100 — 7 m p
 Summaum Skiffindt
 Murermeester for kakkelløvm
 100 — 7 m p

På denne side ses en opgørelse i Odensegårds
 lensregnskab 1610/11 over beløb, udgivet til
 murermeester og kalkslager, bl.a. for at opsætte
 en kakkelløvm i borgestuen. (Rigsarkivet).

den faldt også sammen med en lavprisperiode for brødkorn, som kan have
 fået lenets indtægter til at svigte. Det er sikkert også karakteristisk, at man på
 Odensegård fra ca. 1610 – da man startede det store byggeri af en ny øksne-
 lade – ligesom på Gråbrødre hospital gik over fra at beregne håndværker- og
 arbejdsmandsløn på daglønsbasis til akkord- eller kontraktbetaling i penge
 og naturalier.

At lønpresset har kunnet slå igennem i Odense og har kunnet holde sig
 indtil midten af århundredet, kan vanskeligt forklares på anden måde, end at
 aktivitetsniveauet og behovet for faglært arbejdskraft må have været højt, og
 omvendt må stagnationen fra 1640erne bero på, at byens velstandsvækst var
 ved at standse eller vende til nedgang, selv om både regnskabsmaterialet fra
 Ulriksholm og en forordning 1656, som fastsatte maksimaltakster for land-
 arbejderløn, stadig kunne tyde på en vis knaphed på arbejdskraft.

På den anden side må man også være opmærksom på, at enkelte – som

hovedregel privilegerede – grupper af byens befolkning fik fastsat deres løn helt eller delvis i naturalier, og at også den jævne befolkning kunne supplere sit behov fra haver og græsningsarealer. Af de 550 daler, der på oversigterne over »rigens indtægt og udgift« var afsat til kirkelige formål og aflønning, gik broderparten til bispens husholdning. Odensegård len udbetalte ham altid hans løn i naturalier – en tønde smør, ca. 250 tønder korn, 40 lam plus brændsel årligt – som ville være ca. 285 daler værd i 1576/77, ca. 340 rigsdaler i (normal)året 1626/27 og næsten 700 rigsdaler i et krisear som 1630/31.

Selv om kirkeordinansen havde fastsat regler for den biskoppelige husstands størrelse, er denne aflønning – bortset fra lensmandens, den højeste embedsmandsløns – lidt vanskelig at bedømme. For det første kender vi ikke husstandens reelle omfang, dels modtog bispem jo en lang række »frynsegoder«, som i hvert fald Hans Mikkelsen værdsatte; men til gengæld betød udbetalingen i naturalier, at lønnen var dyrtidssikret i modsætning til f.eks. hørerne ved latinskolen, som i hvert fald delvis fik deres årlige »stipendium« – i 1626/27-30/31 15,6 rigsdaler (19½ kurantdaler (1 kurantdaler = ⅓ daler)) – udbetalt kontant, selv om der var henlagt tiender fra nabosognene til deres aflønning, da de også fungerede som degne.

Lignende aflønningsformer (+ kost eller kostpenge) forekom helt regelmæssigt for personalet på byens len, Odensegård, Sct. Knuds kloster, Dalum kloster og på Gråbrødre hospital. Som eksempel kan vi her vælge aflønningen på Gråbrødre hospital (i tabel 7.29 forsøgsvis også omregnet til penge).

Opstillingen tyder på næsten absolut stagnation indtil enevælden. Sammenholdt med bispens husstandsløn afslører opstillingen tillige de store

Tabel 7.29: Lønninger ved Gråbrødre hospital 1618-74.

Erhverv	1618/19	1618/19	1673/74
	Lønnens bestanddele	I alt ca. Daler	Daler
Hospitalsmester	42 daler, 18 alen lærred, 1 par støvler og 1 par sko	48	50
Ladefoged	10 daler, 12 alen lærred, 1 par støvler og 3 par sko	15	16
Bartskærer	8 daler, 1 pund rug, 1 pund malt og 4 lam	14	6 ¹
Røgter	5 daler 1 mark og 2 par sko	5,4	6
Tærsker	6 skilling pr. pund korn	?	4

1) Fik desuden 1 pund byg og 6 lam.

Kilde: Gråbrødre hospitals arkiv, regnskab 1618/19; Svend Larsen: Gråbrødre Hospital og Kloster, s. 79f.

1.000-1.100 rigsdaler årligt. Det ville af mange grunde sikkert også være håbløst at forsøge at omregne håndværkeres og ufaglærte daglejeres løn på realistisk årsbasis.

Arbejdsrytmen var for det første måske nok sindigere end i vore dage, bl.a. fordi manglen på tekniske hjælpemidler ud over de mest enkle – talje f.eks. – gjorde det legemlige arbejde ulige hårdere end nu, også trods den forholdsvise høje grad af specialisering og arbejdsdeling, som skatteregnskaberne vidner om. For det andet opgiver vore kilder som regel betalingen i dagløn eller akkordløn, som ikke uden videre kan omsættes til årsløn; selv om reformationen fjernede en god del af den katolske kirkes helligdage, kunne den ikke ændre på den simple kendsgerning, at meget arbejde – murer-, tømrer-, savskærer-, daglønsarbejde osv. – har været sæsonarbejde og afhængigt af vejrforhold, til en vis grad formentlig også af økonomiske konjunkturer; Odense magistrats regulering af priser og håndværkertakster 1649 blev netop udsendt i en af århundredets alvorligste krisesituationer. For det tredje kender vi kun sjældent arbejdsdagens længde; vi ved kun, at den efter årstiden har varieret fra otte til 13 timer dagligt.

Endelig røber både løntariffen 1649 og regnskabsmaterialet, at håndværkeres betaling kunne afstemmes efter kvalifikationer; omstændighederne kunne tyde på, at Gråbrødre hospital har måttet lade sig nøje med mindre kvalificerede håndværkere end Odensegård. Opgørelserne af skattegrundlaget viste da også – uanset kvalifikationer eller andre grunde – at der ikke blot var en lagdeling til stede, som også afspejledes i løntaksterne, men også at den økonomiske formåen og sociale placering selv inden for samme erhverv kunne være højst forskellig, fra hæderlig velstand til armod på grænsen af det varigt eller midlertidigt subsistensløse proletariat, som måtte ernære sig af almisser eller ved tiggeri.

Bådsmænd, bøsseskytter og borgervæbning

Oprindelsen til købstædernes militære forpligtelser fortaber sig i middelalderen, og de har aldrig nydt forskningens bevågenhed. Man har antaget, at kronens udskrivning af bådsmænd (matroser) og – ligeledes til flådetjeneste – bøsseskytter og bartskærere hang sammen med, at opbygningen og opretholdelsen af flåden i første halvdel af 1500-tallet blev et rent statsanliggende. At udskrivningen kunne blive byrdefuld, fremgår af, at Odense i 1564 skulle mønstre 20 bådsmænd og 50 knægte, 1566 på ny 40 bådsmænd og 50 knægte, kontingenter, som kun få andre købstæder kunne stå mål med.

Disse udskrivninger gjaldt begge en krigssituation, og den gentog sig aldrig i samme omfang; 1611 kunne byen nøjes med at stille to bartskærere,

1629 otte båds mænd. At Odense 1596 skulle stille med 40 knægte, betød sikkert kun, at de har skullet paradere eller – snarere – tjene som arbejdsfolk ved Christian IVs forestående kroning. Afgørende er det, at der fra 1576 normalt kun blev udskrevet båds mænd fra søkøbstæderne – med udsigt til fem års tjeneste og omkostninger til udrustning fra byen. En regelmæssig bådsmandsskat, som købstæderne skulle svare »efter den dennem pålagte takst«, blev først gennemført – og i øvrigt videreført også på landbefolkningen – i 1635, da udskrivningen af »føre unge folk« blev for byrdefuld.

Odenses besværlige og begrænsede havneforhold har sikkert spillet en rolle for, at bådsmandsudskrivningen ophørte. Men det indebar næppe, at byen uden videre slap. Dels pålagdes det regelmæssigt købstæderne at underholde båds mænd med deres fornødenheder, dels ved vi fra et kongeligt skatteregnskab 1599, at byen 1598 pålignedes bådsmandsskat, et par år senere skat til båds mænd og bøsseskytter med udgangspunkt i byskattetaksterne (men med intern social regulering inden for roderne). Selv om vi ikke kender nogen regeringsforskrift, er det altså givet, at en »landkrabbeby« som Odense har båret sin del af byrderne regelmæssigt, men karakteristisk er det, at udviklingen både af militære og finansielle grunde bar bort fra fortidens materielle byrder i retning af beskatning, først på lokalt – og uhensigtsmæssigt – plan som netop i Odense, efterhånden generelt. Endnu altså et område, hvor vi kan iagttage magtstatens ekspansion.

Denne konvertering gjaldt derimod ikke borgervæbningen, selv om Christian IV omfattede dens mandskab med samme officersforagt som bonde-militsens, der efter hans udsagn var »værre end bæster«. 1611 bemærkede majestæten, at borgervæbningens folk kun egnede sig til garnisonstjeneste og kun til at tære på beholdningerne af mad og øl; hvad kongen havde brug for, var professionelle, lønnede tropper, som kunne deres håndværk, men som også var dyre og et farligt instrument i en ambitiøs monarks hænder.

Det er givet, at borgervæbningens pligt til lokalt forsvar også går tilbage til middelalderens militsbegreb, men trods stadige påmindelser synes systemet at have fungeret tilfældigt i 1500-tallet. Forklaringen ligger ikke ensidigt i, at periodens revolutionerende militære udvikling gjorde borgervæbningerne værdiløse; man påbød stadig mønstringer i politisk og militært spændte situationer, således i 1588 under det truende stormagtsopgør, som faldt sammen med den politiske uvished efter Frederik II's pludselige død. Men rent faktisk foretog man i forbindelse med de almene reformer i årtierne omkring 1600 alvorlige, centraliserede forsøg på reorganisation, modernisering og standardisering af købstædernes borgervæbning. De skulle i beredskabssituationer kunne tjene som »hjemneværn«.

Først fra 1598 kendes en nyordning, som forenede militære hensyn og

økonomiske muligheder. Borgerne havde – hedder det – hidtil set stort på deres forpligtelser, men nu pålagdes det lensmændene at sørge for at taksere borgerne efter deres »yderste formue« og for, at der ikke blev set igennem fingre med nogen. Hovedvægten lagdes på borgernes »staffering« med våben, som de selv skulle forsyne sig med, og manglede der våben og harnisk, var kongen selv leveringsdygtig »for en billig betaling«, da han havde en større leverance i ordre.

Forordningen anviste endelig styrkemålene, således at 20% af mandskabet skulle møde med harnisk, sværd og spyd, andre 20% med hellebarder og de resterende 60% skulle være bøsseskytter. De landsdækkende taksationer fra 1600 viser da også, at ordningen er blevet gennemført konsekvent (tabel 7.30), men en sammenligning med situationen 1588, da vi kender de samlede fynske styrkemål og de lokale i Odense, Nyborg og Kerteminde viser, at reformen i alt væsentligt var blevet gennemført allerede da. Standardiseringen kan kun bero på centralmagts (og lensmændenes) indgreb, selv om der ikke foreligger nogen forordning (tabel 7.31).

Materialet røber, at de militære hensyn har været afgørende for opstillingen af borgervæbningerne, men trods den noget summariske forskrift om formuemæssige hensyn 1598 intet som helst om påligningsprincipperne og deres sociale eller økonomiske grundlag. En sammenligning med centralmagts udskrivning af kongelige skatter (1588 og 1602) viser dog ingen rimelig overensstemmelse. Odenses borgervæbning var tit stærkt begunstiget i forhold til de øvrige fynske købstæder; byen stillede 27 og 24% af mandskabet til de fynske byers borgervæbninger, men svarede 53 og 47% af købstædernes samlede skatter. Først i 1624 foreligger der konkrete holdpunkter for en vurdering af påligningen. Vi har da først et mandtal, som magistraten synes at have opstillet i begyndelsen af året, taksationen i april 1624 og skatteregnskabet ved mortensdag.

Den konkrete undersøgelse af dette meget omfattende materiale afslører, som man kunne vente, socialt eller økonomisk bestemte mønstre, men også ejendommeligheder. Ordningen forudsatte, at man var »værgagtig«, hvilket medførte, at langt den overvejende del af de kvindelige skatteydere blev sorteret fra, selv om mange svarede skat (halvdelen af 64 kvinder 8 skilling). På den anden side måtte 13 enker – hvoraf fire endda kun svarede ringe skat – yde borgervæbningstjeneste. Mest iøjnefaldende er byens næststørste skatteyder og selv købmand, Karen Johan Borchartsens, Barbara Arntsdatter, der var rådmand Willum Lucassens enke, og Barbara Pedersdatter, rentieren magister Oluf Olufsen Baggers enke. Karakteristisk er det endelig, at otte af disse 13 prominente damer skulle stille med en karl med pike (en lang lanse).

Tabel 7.30: De fynske borgervæbnings styrkemål 1600.

By	Harnisk (sværd/spyd)	Hellebarder	Skytter Antal	Andre	I alt	Harnisk (sværd/spyd)	Hellebarder %	Skytter	Andre
Odense	64	52	176	–	292	22	18	60	–
Nyborg	30	30	90	–	150	20	20	60	–
Svendborg	40	40	121	–	201	20	20	60	–
Fåborg	30	15	50	–	95	31	16	53	–
Assens	31	26	80	–	137	23	19	58	–
Kerteminde	20	23	61	–	104	19	22	59	–
Bogense	15	24	36	1	76	20	32	47	1
Middelfart	36	30	84	2	152	24	20	55	1
I alt	266	240	698	3	1.207	22	20	58	0
Hele landet	2.129	3.124	6.909	39	12.201	17	26	57	0

Kilde: E. Madsen: Om Fodfolket i de danske Hære. s. 211; Rigsarkivet, monstringsruller på borgerskabet 1583-1639.

Borgervæbningsbyrdens økonomiske fordeling skitseres i tabel 7.32, så vidt den tidsrørende identifikation gør det muligt. Det overraskende ligger i, at de største skatteydere har forbeholdt sig selv udrustningen med piker. De blanke våben har vel altid øvet en særlig magisk kraft og havde hæderkronede traditioner. Hellebarder og bøsser overlod man gennemgående til mindre bemidlede, selv om både den våbenteknologiske udvikling og regeringens forskrifter kunne tale for netop skytter med håndskydevåben eller rettere hagebøsser, som skulle støttes på en fork. Trods romanetiketten »musketerer« har det samlede rådsaristokrati altså – og utvivlsomt bevidst – foretrukket de honnerte, blanke våben. Om denne reaktion er almen eller kun gælder Odense, kan vi endnu ikke vide.

Samtlige byens spidser fik tildelt piker, som de formentlig har haft mandskab til, deriblandt den ulyksalige Gert bartskeer, hvis harnisk i 1628 vurde-

Tabel 7.31: Odense og den samlede fynske borgervæbnings styrkemål 1588-1624.

By/område og år	Harnisk (sværd/spyd)	Hellebarder	Skytter Antal	I alt	Harnisk (sværd/spyd)	Hellebarder %	Skytter
Fyn 1588	334	377	651	1.362	24	28	48
Odense 1588	78	74	217	369	21	20	59
Odense 1600	64	52	176	292	22	18	60
Odense 1624	39	109	260	408	9	27	64

Kilde: E. Madsen: Om Fodfolket i de danske Hære. s. 211; Rigsarkivet, monstringsruller på borgerskabet 1583-1639; Det kgl. Bibliotek. Ny kgl. Samling 739C. 4°.

Tabel 7.32: Borgervæbningskategorier fordelt på Odenses skatteydere 1624.

Kategori	Skattebeløb					I alt	Gennemsnitlig skat Skillings
	0 skilling	4-12 skilling	16-28 skilling	32-48 skilling	52-112 skilling		
	Antal personer						
Skytter	5	152	88	57	–	302	15,5
Hellebarder	13	30	58	18	–	119	15,9
Piker	1	11	18	21	15	66	35,0
	%						
Skytter	2	50	29	19	–	100	–
Hellebarder	11	25	49	15	–	100	–
Piker	1	17	27	32	23	100	–

Kilde: Odense magistrats arkiv, kommunale skatter: Det kgl. Bibliotek, Ny kgl. samling 739C. 4°.

redes til 6 mark. Våben og harnisk var nemlig ikke billige. Så vidt andre kilder kan oplyse os, kostede et »rør« (gevær) gennemgående 3-6 mark og kan altså ikke have været allemands sag. Vi ved imidlertid ikke, hvorledes Odense bys magistrat har finansieret denne sag. Selv om 17 købmandsskifter 1638-55 viser, at rådsaristokratiet har haft et meget begrænset privat arsenal af våben og harnisk, har ingen af købmændene haft våben på lager.

Den endelige udskrivning i 1624 reducerede mandskabet fra 525 til 408 mand. Hvorledes den endelige udskrivning har fundet sted, ved vi foreløbig ikke; vi kan gætte på et samarbejde mellem bystyre og lensmand – lokale og centrale interesser. Bemærkelsesværdigt, men langt fra overraskende er det, at det regulære krigshåndværk – musketer og hellebard – overlod man gennemgående til mindrebemidlede, helt overvejende håndværkere.

I modsætning til mandtallet 1588 og i modsætning også til adelen var der i 1624 ikke længere tale om nogen talmæssig graduering. At bedre folk i 1588 har skullet stille med »fuld rustning med harnisk, spidser [spyd] og slagsværd«, kan vel ikke overraske nogen; det gjaldt købmænd som Jørgen Mand, guldsmeden Didrik Fuiren og medlemmer af familierne Mule og Kotte. Oluf Bager, Christopher Bang og Hans Mule måtte endda stille to karle. Det mest påfaldende er da, at tilløbene til en socialt bestemt graduering i 1588 var gået tabt i 1624.

Øvrigheden har ikke båret sværdet – eller piken – forgæves; 1634 – og gentaget 1641 – indskærpede magistraten reglementerne for borgervæbningen. Som biskop Engelstoft bemærkede, skulle borgervæbningens eksercits indledes med en hjertestyrkning – inden øvelserne skulle medlemmerne overvære ugedagsprædikenen. Intet under da, at øvrighedens ansøgning om generhvervelse af byens landstingsrettigheder 1648 argumenterede både med byens skattebyrder og dens militære fortjeneste under »den sidste

svenske fejde«. Den nye majestæt kvitterede ved at genbevilge landstingsretten, bl.a. under henvisning til borgervæbningens indsats indenbys og udenbys under Torstenssonfejden – som bortset fra beredskabet ikke berørte Fyn.

Uden at undervurdere den potentielle værdi af borgervæbningen er det altså åbenlyst, at den kunne give byens bedre borgerskab afløb for dets honnorte ambitioner, snarere end militære instinkter; rådseliten nærmede sig økonomisk og kulturelt til adelen. Listerne 1588-1624 oplyser i modsætning til andre byer intet om kommandoforholdene i Odenses borgervæbning; først byens embedsbog nævner, at dens »hauptmand« – eller, som det ofte hedder, »hopmand« – skulle oppebære vederlag. Borgervæbningslisterne selv nævner kun en »trommeter«, en trommeslager eller trompeter, hvis – måske mere nyttige – hovederhverv var at fungere som musikanter ved festlige lejligheder. En »trommeterenke«, Anne Madsdatter, salig Abraham Gødiches lå endnu 1632 inde med fire gamle basuner, fire trommer, to gamle »basser«, tre violiner, tre blokfløjter og en »snicke«; en anden, Annike Madsdatter, havde ingen instrumenter, men – meget umilitært – hele 11 bøger.

8 · Organisationsliv: Gilder og lav

Rammerne: Gilde- og lavsvæsen i Danmark

Som i andre danske købstæder var erhvervslivet i Odense – handel og håndværk – organiseret i gilder og lav, der varetog deres medlemmers interesser udadtil, indadtil sørgede for opretholdelse af faglig standard og fungerede som socialt sikkerhedsnet. Gilder og lav var med andre ord datidens faglige organisationer og spillede nogenlunde samme rolle som i vore dage fagforeninger og arbejdsgiverforeninger.

Gildevæsenet var en gammel foreteelse i dansk samfundsliv. Det kan føres helt tilbage til de gamle hedenske offergilder, der holdtes til ære for guderne og samlede egnens beboere omkring den lokale helligdom. Bag en sådan begivenhed lå en vis organisation, og det var denne, der kaldtes et gilde. Selve ordet er egentlig afledt af gæld og betød derfor betaling eller afgift, dernæst blev det betegnelsen for et drikkelag, hvortil deltagerne ydede et bidrag, og endelig blot en forening, hvis formål var afholdelse af sådanne drikkelag.

Med kristendommens indførelse forsvandt naturligvis også de hedenske offergilder. I stedet trådte de middelalderlige værnegilder, hvis medlemmer normalt udelukkende var købstadsfolk. Disse sammenslutninger var ikke fagligt afgrænsede, men solidariske broderskaber, samlet om dyrkelsen af bestemte skytshelgener, f.eks. Sct. Knud. Medlemmerne var knyttet til hinanden ved ed og betragtede hinanden som brødre, der havde indbyrdes forpligtelse til at bistå og hjælpe hinanden i enhver henseende, økonomisk, socialt, i retstrætter osv. Værnegildernes hovedfunktion var med andre ord at supplere det sociale sikkerhedsnet, der blev båret oppe af andre samfundsinstitutioner som kirken og familien, og at fungere som værnesamfund for medlemmerne. Med denne totale beskyttelses- og værnefunktion var gilderne langt mere end blot faglige organisationer eller understøttelsesforeninger. De keredede sig om alle sider af edsbrødrenes tilværelse – var nærmest en slags loger.

I løbet af middelalderen mistede gilderne efterhånden deres præg af værnesamfund for medlemmerne, og tilbage blev deres funktion som foreninger til gensidig understøttelse samt det religiøse moment. Det var stadigvæk ikke faglige foreninger, idet gilderne almindeligvis optog medlemmer fra hele

borgerskabet. Fra denne periode kendes fire-fem gilder af denne type i Odense, bl.a. Knudsgildet og Hellig Trefoldighedsgildet, der begge blandt sine medlemmer talte såvel købmænd som håndværkere.

Ved middelalderens udgang havde det indbyrdes styrkeforhold mellem købmænd og håndværkere i byerne ændret sig afgørende i købmændenes favør. Købmændene fremstod da som de absolut ledende i købstædernes politiske og økonomiske liv. De opnåede i løbet af 1400-tallet et faktisk monopol på deltagelse i byens styre. Det gav sig konkret udtryk bl.a. derved, at Erik af Pommerns købstadslov af 1422 rent ud forbød at vælge håndværkere til byens magistrat. Dette forbud gentoges i kong Hans' bestemmelser for Odense i 1495 og understregedes yderligere i 1525, da Frederik I på ny udtrykkeligt udelukkede håndværkere fra bystyret. Købmændene udskiltes derved som byens herskende klasse, og resultatet af denne differentiering blev også for de gamle gilder en specialisering. De optog efterhånden udelukkende medlemmer fra de ledende lag, købmændene – og håndværkerne skilte sig ud i fagligt bestemte foreninger, lav, der bedre end de mere og mere eksklusive købmandsgilder kunne varetage deres faglige særinteresser. Således opsplittedes de gamle, almene gilder i løbet af 1400-tallet i rene købmandsgilder, hvis forbindelser med bystyret var stærke og tætte, og en række fagligt bestemte håndværkerlav, hvis formål var at varetage medlemmernes interesser over for bystyret og omverdenen i almindelighed. Der var dog ingen tvivl om, at de nye organisationer alle havde deres rødder i de gamle religiøse værnegilder, hvilket bl.a. ses af, at Odense købmandsgilde endnu i det 17. århundrede anvendte det gamle trefoldighedsgildes segl som sit eget, mens skomagerlavet anvendte et for et Sct. Pedersgilde – et af de gamle, middelalderlige værnegilder.

Ved middelalderens udgang var situationen i Odense derfor den, at der fandtes et købmandsgilde eller købmandslav, der var en sammensmeltning af de gamle værnegilder, Knudsgildet og Trefoldighedsgildet, og desuden fire håndværkerlav, nemlig skomagernes, smedenes, skræddernes og skindernes. Mellem byråd og købmandsgilde var der fra begyndelsen og frem gennem hele den efterreformatoriske periode en meget snæver forbindelse, hvilket bl.a. kan ses af, at den samling vedtægter og instrukser, der almindeligvis benævnes »magistratens embedsbog« fra 1649, indledes med en gengivelse af købmandsgildets artikler, som er helt ligegyldende med de friheder, som kong Hans i 1496 gav borgmestre, råd og menige medlemmer af Trefoldighedsgildet i Odense. Grænserne mellem byråd og købmandsgilde var således særdeles flydende, næsten ikke-eksisterende. Det var den samme kreds af personer, der var tale om. Den tætte forbindelse gav sig også udtryk ved, at artiklerne ikke nævnte en bisidder fra rådet, hvilket ellers var et krav

for håndværkerlavens vedkommende. Hertil kom også, at der i det 17. århundrede var adskillige eksempler på, at rådmænd samtidig beklædte stillingen som oldermand for købmandsgildet. Med nogen ret kan man endda hævde, at magistraten udgjorde et særligt lav eller gilde med vedtægter, der stærkt lignede købmandsgildets. Den tidligere omtalte vedtægt for byrådets arbejde fra 1654 pålagde medlemmerne solidarisk optræden, omsorg for hinandens efterladte og regulering af deres indbyrdes forhold, med bestemmelser, der lignede købmandsgildets. Bystyre og købmandsgilde var to sider af samme sag. Det samme gjaldt ikke for håndværkerlavene, hvis medlemmer for længst var presset bort fra byens styre. Det var rent faglige sammenlutninger, der nok spillede en betydelig rolle i byens næringsliv, men var uden indflydelse på dens politiske styrelse.

De middelalderlige gilder havde et stærkt religiøst indhold. Det var ofte et af deres hovedformål at opretholde en særlig altertjeneste i en af byens kirker og betale for sjælemesser for afdøde medlemmer. Netop på grund deraf betød reformationen – som for hele det kirkelige liv – også en betydelig omvæltning i gildernes og lavenes liv. De gamle værnegilder med deres skytshelgener forsvandt helt og afløstes af gilder og lav på et rent fagligt grundlag. De blev interesseorganisationer og gensidige understøttelsesforeninger med et verdsligt udgangspunkt, selv om de ikke helt mistede deres kirkelige tilknytning, og selv om en del lavsritualer stadig kunne føres tilbage til den katolske tid.

Samtidig med specialiseringen af gilder og lav til egentlige branche- og fagorganisationer udviklede der sig også lavstvang, dvs. den praksis, at ingen håndværker kunne udøve sit fag uden at være medlem af lavet. Landets lovgivning, der anerkendte denne praksis i løbet af 1400-tallet, betragtede lavstvang som en garanti for, at de håndværkere, der nedsatte sig i landets købstæder, havde en vis faglig standard, idet de ikke kunne optages i et mesterlav uden at have aflagt en eller anden form for bevis for denne, f.eks. i form af et mesterstykke. Fra denne synsvinkel kunne regeringen derfor kun betragte lavsvæsenet med velvilje. På den anden side virkede lavene naturligvis også stærkt konkurrencebegrænsende. Det lå i selve lavstvangen. Det lå også i, at lavene i forening med byens styre fastsatte priser og salgsbetingelser, ligesom de så til, at lavets mestre holdt et ensartet kvalitetsniveau på produkterne. En egentlig konkurrence på pris og kvalitet var derfor praktisk taget udelukket. Det konkurrencebegrænsende moment lå endelig i de betingelser, som måtte opfyldes af dem, der søgte optagelse i lavet. Disse betingelser gik ofte på en dokumenteret lære- og svendetid af ganske betragtelig længde, hvortil kom betydelige økonomiske krav i form af afgifter til lavet, udførelse af et kostbart mesterstykke, afholdelse af en bekostelig fest

Her ses Odense skrædderlavs segl, i hvert fald i brug fra 1584. I seglet ses bl.a. en opadvendt åben saks.

(Efter Poul Bredo Grandjean:

Danske Haandværkerlavs Segl).

På billedet ses smedevendenes lavslade af egetræ. Den er jernbeslået, låsen er dateret 1641, mens laden er blevet nymalet 1739. Længde 43,5 cm. (E. Panton fot., Møntergården).

for medlemmerne ved indtræden samt en ikke ubetydelig formue. Sådanne foranstaltninger begrænsede i høj grad lavenes medlemsskare og dermed også mestrenes antal. For visse erhvervs vedkommende, f.eks. bartskårere og slagtere, var det endog udtrykkeligt af øvrigheden fastsat, hvor mange der måtte udøve det pågældende erhverv i byen.

Fra regeringens og bystyrernes synspunkt var der således både fordele og ulemper forbundet med lavsvæsenet. Fordelen bestod i, at lavene udgjorde faste og forholdsvis let kontrollerbare rammer omkring byernes næringsliv og gav nem adgang til markedsreguleringer, når det fandtes nødvendigt. Den væsentligste ulempe var lavenes konkurrencebegrænsende effekt, hvilket undertiden kunne give anledning til misbrug enten i form af for kraftig adgangsbegrænsning til faget eller i form af for høje priser, der kunne gennemtvinges i kraft af lavenes faktiske monopolstilling. Ulemperne søgte regeringen at reducere ved i løbet af det 16. århundrede gennem lovgivningen at kræve øget indseende med lavenes faginterne virksomhed og prispolitik.

I praksis skete dette ved, at byrådet fik ret og pligt til at beskikke en eller to bisiddere til hvert lav. Disse var normalt hentet blandt rådets egne medlemmer – eksempelvis var rådmændene Hans Nielsen Chulén og Augustinus Ebbel bisiddere i Odense smedelav i 1634 og Thomas Brodersen i murerlavet 1640 – men det behøvede ikke nødvendigvis at være rådsmedlemmer. Bisidderen fulgte lavets forhandlinger og forretninger og fungerede som byrådets øjne og ører inden for lavshusets mure. På et mere overordnet plan bestod kontrollen også i, at byrådet skulle godkende samtlige lavs artik-

ler, dvs. love og styrelsesvedtægter, hvorved det fik mulighed for at fjerne bestemmelser, der fra et alment synspunkt var skadelige, eller omvendt indføje nogle, der fra samme synsvinkel måtte anses for nyttige.

Dette blev i løbet af 1500-tallet det almindelige mønster i de danske købstæder, hvorved lavene bragtes ind under byrådets kontrol. Den almindelige lovhjemmel til denne kontrollerende virksomhed fandtes i den koldingske reces af 1558, §56, der pålagde borgmestre og råd almindelig tilsynspligt med byens næringsliv. I samme stykke lovgivning indføjedes tillige en paragraf (§70), der forbød lavene at kræve de bekostelige mesterstykker og begrænsede afgiften ved indtræden i lavet til en gylden. Ingen skulle herefter, som det hed, »forhindres at komme udi embedet [dvs. håndværket], om han ellers er god for sit håndværk«. Hvordan dette så skulle dokumenteres uden aflæggelse af mesterstykke, forblev et åbent spørgsmål, og bestemmelsen resulterede da heller ikke i mesterstykkets forsvinden. I det hele gælder det vist, at der var grænser for, hvor nøje regeringens påbud blev overholdt, og hvor effektivt de konkurrencefremmende foranstaltninger virkede, da det kom til stykket.

En antydning om foranstaltningernes utilstrækkelighed får man af et drastisk skridt, som regeringen i 1609 følte sig foranlediget til at tage over for landets skomagere, der tilsyneladende gennem længere tid havde jobbet priserne i vejret på for dårlige produkter. Regeringen befalede da, at alle inden- og udenlandske skomagere skulle have tilladelse til at sælge deres produkter i fri handel på torvet hver onsdag og lørdag, uanset alle bestemmelser i lavsartikler og lignende, og borgmestre og råd pålagdes at finde plads på torvet til denne virksomhed. Regeringen kastede dermed i realiteten hele skomagererhvervet ud i fri konkurrence og søgte med dette drastiske skridt at bryde de store skomagerlavs monopolstilling på markedet. Samme bestemmelse gentoges i den såkaldte lille reces af 31. marts 1615.

To år forinden havde regeringen dog taget endnu mere radikale midler i brug over for lavene. Nemlig en total opløsning. Baggrunden herfor var utvivlsomt den nye statsmerkantilistiske erhvervs politik, som regeringen i disse år lagde op. Den indebar bl.a. etablering af store statsmanufaktur, oprettelse af handelskompagnier, nye finansieringsformer og omstrukturering af markedet. For denne proces var de gamle, konservative lavsorganisationer en klods om benet. De var jo gearret til den lille håndværksvirksomhed og det lille, lukkede marked og passede slet ikke til den nye erhvervsstruktur, som regeringen lagde op til. Den udsendte derfor den 19. juni 1613 en forordning, der ophævede alle lav og afskaffede alle skræer og lavsretter indtil videre. Borgmestre og råd fik befaling om at tage disse dokumenter i forvaring. Det fastsloges udtrykkeligt, at enhver håndværker, der havde løst

borgerskab og betalte sine skatter som andre borgere, herefter frit kunne nedsætte sig som mester og udøve sit håndværk. Regeringen havde dermed i realiteten givet næringen fri og suspenderet hele det gamle lavsvæsen. Forordningens officielle begrundelse for dette skridt var, at lavene havde misbrugt deres monopolstilling til at producere varerne for dyrt og for dårligt.

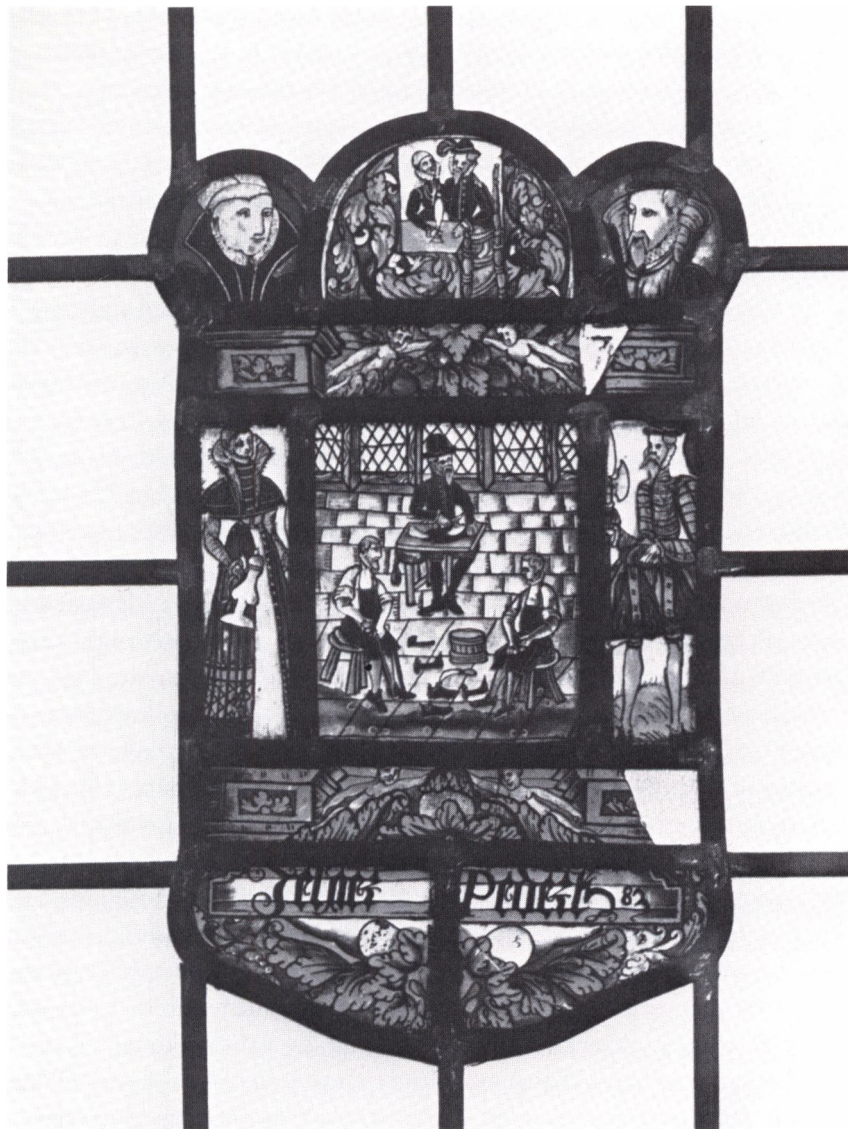
Tilsyneladende var denne forordning et dræbende slag mod hele lavsvæsenet, der med ét var blevet frataget selve grundlaget for dets virksomhed. Virkeligheden synes dog at have formet sig noget anderledes end tilsigtet af regeringen. Mange lav i mange købstæder fortsatte nemlig temmelig uanfægtet virksomheden som tidligere. Således vedtog Odense smedelav den 13. februar 1614 – godt et halvt års tid efter ophævelsen – at alle »derefter som tilforn ville holde vores lav med al tjeneste, artighed, venlighed og behjælpelighed, og tjene hver andre som gode lavsbrødre udi hvad måder vi haver hinanden behov«. Odensesmedene vedtog med andre ord at fortsætte deres forening efter de gamle regler, som om intet var hændt.

Der var tilsyneladende også opræk til almindeligt kaos på håndværksområdet, for allerede et halvt år efter forordningens udstedelse måtte kongen indskærpe, at det ikke var meningen, at enhver svend nu skulle begynde at arbejde for sig selv. Det var en betingelse, at han havde taget borgerskab og betalte skat.

Disse anarkistiske forhold på arbejdsmarkedet var naturligvis ikke i længden holdbare. Ganske vist havde regeringen med forordningen af 1613 elimineret nogle af lavsvæsenets ulemper: Konservatismen, stivheden, monopoliseringen. I stedet havde man skabt bevægelighed på arbejdsmarkedet – måske endda *for* megen bevægelse. Men samtidig havde man også givet afkald på den store fordel ved lavene, nemlig den lette adgang til kontrol og regulering. Det viste sig, at det nu var langt vanskeligere end tidligere at styre og regulere erhvervslivet, fordi man havde fjernet den vigtigste af styringsmulighederne, lavene. Allerede i 1621 måtte regeringen derfor bide i det sure æble og skride til genoprettelse af dem.

Dette skete med en længere forordning af 10. december 1621, der betegnende nok ikke kaldtes for forordning om lavenes genoprettelse, men mere ubestemt betittedes »Forordning om håndværksdrengene og svende«. Dens vigtigste indhold var dog utvivlsomt bestemmelsen i §1 om, at den gamle lavsordning skulle genindføres, og at mestrene i hvert håndværksfag sammen med borgmestrene og råd skulle forfatte »nogle visse vilkår«, dvs. lavsartikler, der skulle efterleves af samtlige fagets mestre og svende. Disse artikler skulle udtrykkeligt rumme bestemmelser om læredrengenes uddannelsestid og -vilkår, eftersom landet led under mangel på gode svende. I øvrigt genopret-

På billedet ses en rude fra skomagernes lavshus. Ruden findes nu i Møntergården. Glasmaleriet blev givet til lavet som et minde om skomagermester Jelner Pedersen 1583. (Efter Finn Grandt-Nielsen: Lav og lavsting i Odense).

tedes lavene ganske i den skikkelse, de havde haft, med oldermænd, lavshuse osv. Blot fandt regeringen – der jo også var moralens og den borgerlige dyds vogter – anledning til at understrege, at lavshuset ikke som tidligere måtte bruges til drikkelag, og at bøder, indkasseret af lavet, ikke skulle anvendes til gæstebud eller drikkelag, men først og fremmest til understøttelse af fattige medlemmer, enker og faderløse børn. De nye lav skulle være alvorlige foretagender og ikke danne ramme om festsyge medlemmers drukne eskapader.

skinderlavet, skomagerlavet, skrædderlavet, slagterlavet, smedelavet, snedkerlavet og væverlavet. Af disse var skinderlavet, skomagerlavet, skrædderlavet og smedelavet direkte fortsættelser af de gamle middelalderlige lavsorganisationer, mens de øvrige enten var faglige nydannelser eller aflæggere af de gamle lav. Det – i forhold til tilstanden i senmiddelalderen – langt større antal lav vidner dels om den stigende tilbøjelighed til at organisere sig efter faglige retningslinier fremfor religiøse eller standsmæssige, dels om den kraftige differentiering, der i disse århundreder skete på håndværkets område.

Bartskærerlavet, der først optræder fra 1643, var et lukket lav, idet magistraten bestemte, at der aldrig måtte være mere end fire bartskærere i byen. Disse og ingen andre var medlemmer af dette lav. Også slagterlavet var lukket i den forstand, at der var lagt loft over medlemstallet. Magistraten bestemte nemlig i 1634, at der højst måtte være otte slagtere i byen, og at disse skulle forhandle deres varer fra særlige slagteboder på torvet. Dermed var dette lavs medlemskreds naturligvis begrænset til disse otte mestre og deres svende. Alle øvrige lav var åbne, således forstået at de havde ikke blot ret, men også pligt til at optage alle personer inden for de respektive fag, der ønskede at udøve deres håndværk i Odense, hvad enten det var som selvstændig mester eller som håndværkssvend. Medlemstallet kunne derfor principielt svinge temmelig stærkt.

For at give et indtryk af et lavs sammensætning, medlemstal og svingningerne i medlemsskaren er medlemmerne af smedelavet nedenfor i tabel 8.1 opgjort for nogle tilfældigt udvalgte år i tidsrummet 1564-1663 på grundlag af lavsbøgernes periodiske medlemsfortegnelser. Eftersom enhver, der drev selvstændigt håndværk i byen, det meste af perioden havde pligt til medlemskab af lavet, bliver tabellen tillige en omtrentlig opgørelse over antallet af virksomheder i byen inden for de fag, der var tilknyttet smedelavet.

Af tabellen fremgår, at medlemstallet såvel i 1560'erne som 100 år senere lå på 44-45 stykker, mens det var betydeligt lavere i begyndelsen af 1600-tallet for at nå et lavpunkt i 1621 med blot 19 medlemmer. Dette lave medlemstal må formentlig ses i sammenhæng med regeringens ophævelse af lavstvangen i årene 1613-21, hvorfor tallet heller ikke kan tages som gyldigt udtryk for antallet af virksomheder i byen. Det var sandsynligvis betydeligt større. De eneste virkelig markante fagforskydninger, som tabellen udviser, er det stigende antal klejnsmedevirksomheder ved periodens slutning, hvilket modsvares af et tilsvarende fald i antallet af remsnidere i byen; men nogen markant strukturændring inden for smedelavets fagområder viser tabellen i øvrigt ikke.

Det er i almindelighed yderst sparsomt, hvad der er bevaret af skriftligt

Snedkernes laussegel, som ses her, har været i brug fra 1655 (og muligvis før). Omskriften er på tysk, og i seglet ses forskelligt snedkerværktøj, bl.a. vinkel og passer. Stampen, der er af messing, findes i Møntergården. (Efter Poul Bredo Grandjean: Danske Haandværkerlavss Segl).

Her ses et spejlvendt billede af muremestrenes lavsiget fra 1632 med afbildninger af hængelod, murerske, hammer og vinkel samt – i bynavnet – Odenseiljen. (E. Pantou fot., Møntergården).

Tabel 8.1: Antal medlemmer (mestre) af Odense smedelav 1564-1663 fordelt på fag.

Fag	1564	1604	1612	1621	1663
Grovsmede	4	4	4	4	5
Klejnsmede	2	3	4	3	9
Kedelsmede	3	1	1	0	3
Knivsmede	4	3	3	2	3
Sværdfege (våbensmede)	5	1	2	1	5
Bøssmagere	1	3	2	2	6
Grydestøbere	1	3	2	1	2
Kandestøbere	1	0	0	0	1
Sejermestre	1	0	0	0	2
Felberedere	1	1	1	0	0
Remsnidere	9	5	4	4	0
Sadelmagere	2	0	1	1	3
Glarmestre	0	1	0	0	0
Uoplyst	11	2	4	1	5
I alt	45	27	28	19	44

Kilde: 1564, 1604, 1612 og 1621: Odense smedelavs arkiv, lavsbog 1564-1631. A. 1663: Odense smedelavs arkiv, lavsbog 1624-1704. I.

materiale til belysning af lavenes virksomhed i tiden inden enevælden. Normalt indskrænker det sig til nogle få lavsartikler og skræer, hvorfor det i praksis er umuligt at skaffe sig et rimeligt indblik i deres dagligdag og almindelige gøremål. En undtagelse fra denne regel er dog smedelavet, hvis arkiv for en stor dels vedkommende er bevaret fra godt og vel midten af 1500-tallet. Det gælder således lavsprotokollerne, hvori optegnedes de beslutninger, der blev truffet i lavet, og hvori man gennem jævnlige mandtalslister kan følge lavets medlemskreds. Derudover findes også lidt korrespondance og enkelte regnskaber. Tilsammen tillader dette materiale os et ganske fyldigt indblik i det store smedelavs daglige liv. Blot må man ikke betragte netop smedelavet som typisk repræsentant for de odenseanske lav i almindelighed. Det var ikke blot et stort lav; men det var også meget bredt fagligt set. Det spændte fra grovsmede over urmagere til sadelmagere, skindere og felberedere. En sammenligning af smedenes lavsartikler fra tiden inden lavenes ophævelse 1613 og fra tiden efter deres reetablering 1621 giver ikke blot et ganske fyldigt billede af lavets funktion og rolle, men illustrerer også den udvikling, der under regeringens og tidens pres skete deri i løbet af 15-1600-tallet.

Selv om Odensesmedene fik deres lavsartikler bekræftet i 1521 og fornyet i 1526, var det i praksis de artikler, som byens magistrat i 1496 gav dem, der – med enkelte modifikationer – var gældende, lige til et helt nyt sæt lavsartikler

udstedtes i 1623. De kan derfor lægges til grund for en beskrivelse af de formelle rammer omkring lavets virksomhed i det 16. århundrede.

Det fremgår heraf, at smedelavet da omfattede fag, der forarbejdede metal og læder, nemlig grovsmede, klejnsmede, kedelsmede, grydestøbere, plattenslagere (pladesmede), sværdfe gere, kandestøbere, remsnidere og sadelmagere. Denne liste illustrerer klart lavets spændvidde og rummelighed. Det fastslås videre, at ingen måtte udøve noget af disse fag – »embeder« kaldes de i artiklerne – i byen, før den pågældende havde anmeldt sig for magistraten og derefter for lavets oldermand og lavsbrødre, hvor han skulle fremlægge bevisligheder for sin faglige kunnen i form af et mesterstykke, hvis art nøje specificeredes i artiklerne. Det bestod som oftest af flere genstande, der var typiske produkter fra det pågældende fag. F.eks. skulle grovsmedene til bedømmelse fremlægge en jerngreb, en spade, en buløkse, en bindøkse og en højøkse, mens remsniderne skulle stille med et ridetøj, et spændebælte, en kvindepung og en grime. Mesterstykket skulle derefter besigtiges og godkendes af tre »af de bedste, som er i faget«, inden optagelse kunne ske.

Inden en optagelsessøgende nåede så langt, var han dog gået en lang, trang og bekostelig vej. Ikke blot skulle han godtgøre at være ægtefødt og at have arbejdet i byen to år som svend. Han skulle også tre gange med 14 dages mellemrum formelt bede om optagelse i lavet. Første gang skulle han samtidig spendere en tønde øl på lavsmedlemmerne. Anden gang skulle han præsentere sit mesterstykke og ved samme lejlighed spendere fire tønder øl og et måltid, som skulle bestå af tre ferske retter med smør, ost og steg, samt betale 6 mark til lavets drift og til lys. Endelig måtte han ryste op med et kvantum byg til ølbrygning. Denne kostbare proces gentog sig tredje gang, han bad om optagelse. Det er ganske klart, at denne optagelsesprocedure – selve mesterstykket repræsenterede ofte også en stor værdi – virkede stærkt begrænsende på medlemstilgangen. Det var langtfra enhver håndværks-svend beskåret at rejse de betydelige midler, som optagelse i lavet forudsatte.

Var håndværkeren først optaget, blev hans kone – om han ellers var gift – det også. Også hun måtte dog levere bevis på, at hun var ægtefødt, og at hun havde ført en anstændig levevis. I dette tilfælde var optagelsesceremonien betydelig enklere og omkostningerne væsentligt lavere. Der gjaldt videre den almindelige regel, at en håndværkerenke måtte drive virksomheden videre i tre år efter mandens død ved hjælp af en svend. Efter udløbet af denne frist måtte hun gifte sig igen, hvis værkstedet skulle bestå.

Den ydelse, håndværkeren fik til gengæld for det bekostelige medlemskab af lavet, var del i lavets beskyttelse og monopol på håndværket. Dette var et centralt anliggende for lavet, hvilket fremgår af de talrige bestemmelser i artiklerne, der ikke blot sikrede lavets håndværkere deres næring, men også

Denne fine gravsten med evangelistsymboler i de fire hjørner er for nylig fremdraget i Sct. Hans kirke og er nu anbragt i kirkens kapel. Den minder om sadelmager Christoffer Käfert (død 1660) og hustruen, Malene Balster, hvis dødsår aldrig blev føjet ind. (E. Pantou fot.).

indeholdt skrappe forholdsregler mod personer, som drev håndværk uden at være i lavet – vi ville vel kalde dem måneskinsarbejdere – eller søgte at afsætte produkter, der ikke var fremstillet af lavets medlemmer. På samme måde sørgede lavet for, at råstoffer blev indkøbt i fællesskab. Det gjaldt således også kul til essen og slibesten, for hvilke der ved køb var fastsat ganske faste procedurer for at sikre, at intet lavsmedlem blev forfordelt.

Også lavets retsbeskyttelse nød medlemmerne godt af. Det var en væsentlig funktion for lavets oldermann, der ifølge lavsartiklerne altid skulle være grovsmed, men sjældent var det, at bilægge konflikter mellem lavsmedlemmer – lavsprotokollen rummer utallige eksempler på dette. Eller – hvis det drejede sig om en strid mellem en lavsbroder og en ikke-broder – da at yde lavsbroderen al nødvendig støtte i en retssag ved domstolene.

Lavet havde imidlertid også en social funktion, og den var måske ikke den mindst betydningsfulde i et samfund, hvor det sociale mønster var bestemt af stand og funktion. Centrum for dette sociale liv var smedenes lavshus, der var en teglhængt bindingsværksbygning på torvet, beliggende nogenlunde der, hvor Brockmanns hotel indtil det store motorgadegennembrud i begyndelsen af 1970'erne lå. Lavshusets rum var panelbeklædte, og på enkelte vægge var der endog lærredstapeter. I lavssalen var der faste borde og bænke, delt op i en mands- og kvindeside som i kirken. Der var desuden en god del løst inventar og et righoldigt service, skænket af lavsbrødrene i tidens løb. Således skænkede landstingsskriver Hans Nielsen, der i en lang årrække til 1607 var byrådets bisidder i lavet, i 1600 en smuk stafferet træskål, der endnu er bevaret og findes i byens museum. I dette hus udfoldede lavets rige sociale liv sig. Ikke blot ved de fem årlige lavsstævner, men også ved talrige lejligheder ind imellem, f.eks. ved optagelse af nye medlemmer. Også om denne selskabelighed lagde lavsartiklerne nogle rammer, der dog mest bestod i fastsættelse af bøder for overtrædelse af normerne. Således bestemtes det, at den lavsbroder, der ved en lavsfest tog så kraftigt for sig af mad og drikke, at han kastede op, skulle bøde en halv tønde øl og 2 mark. Den sidst optagne lavsbroder skulle ved disse fester og alle andre sammenkomster fungere som tjener, servere mad og drikke, tænde og slukke lys osv.

Allerede i året 1526 fandt smedene det dog nødvendigt at supplere lavsartiklernes almene regler for god opførsel under lavssammenkomsterne med nogle mere specifikke, hvis indhold kaster et ganske interessant lys over scenet ved lavsfesterne. Disse bestemmelser var først og fremmest regler for ordentlig opførsel under lavets fester, formuleret i 15 paragraffer. Vi kender dem kun gennem en senere afskrift fra sidste halvdel af 1500-tallet i smedenes lavsbog; men netop derfor må vi antage, at de bevarede deres gyldighed langt op i århundredet.

Tillægsbestemmelserne af 1526 blev, som de egentlige lavsartikler, vedtaget af lavets medlemmer og konfirmeret af borgmester og råd. Det hed heri, at den gildebrotter, der drog sin kniv mod en anden under lavssammenkomster, skulle – forudsat der ingen skade skete derved – bøde to tønder øl og 2 mark voks (§1). Hvis en gildebrotter slog en anden, dansede ham på ilden eller trak ham i håret, skulle han bøde en tønde øl og 1 mark voks (§2). Slog en gildebrotter uberettiget øl på en anden, var bøden ½ tønde øl og ½ mark voks (§3). Bragte nogen under drikkelaget trætter frem, der var blevet afgjort på det fastende stævne, og derved yppede kiv og spektakel, så var bøden to tønder øl og 2 mark voks (§6). Disse 15 paragraffer foreskrev kort sagt på en særdeles detaljeret facon, hvorledes smedene havde at opføre sig ved deres sammenkomster. Alene de her refererede dele viser klart nok, at der må have været ikke så få tornede tidselgemytter blandt smedelavets medlemmer, og at omgangsformen må have været temmelig utvungen for nu at udtrykke det mildt.

Lavsartiklerne af 1496 afstak nogle retningslinier for lavets funktioner som monopolinstitution, økonomisk regulator, retsbeskyttende og konfliktløsende institution, samt – ikke mindst – dets rolle som socialt samlingspunkt. De samme elementer genfindes i artiklerne fra 1623, om end vægningen af de forskellige funktioner var anderledes.

Lavsartiklerne, der var udstedt af borgmestre og råd den 20. oktober 1623, omfattede 33 paragraffer. De var stort set ligelydende med de lavsartikler, der samtidig udstedtes for skomagere, skræddere og vævere. Under indtryk af de forudgående årtiers udvikling, der klart var gået i retning af større offentlig kontrol med lavenes virksomhed, blev det allerede i de første paragraffer fastslået, at magistraten skulle udpege lavets oldermann for et år ad gangen blandt to, som lavet havde indstillet. Kravet om, at oldermannen altid skulle være en grovsmed, var bortfaldet. Desuden skulle magistraten blandt lavsmedlemmerne vælge to bisiddere, der skulle assistere oldermannen i hans arbejde. Næste års oldermann skulle være en af disse. Når dette sammenholdes med, at byrådet altid havde to repræsentanter fra dets egen kreds med ved lavsmøderne, ses det, at bystyret derved havde opnået en ganske nøje kontrol med lavet og dets virksomhed.

Det blev videre fastslået, at der skulle holdes lavsmøde hver mandag formiddag i lavshuset, hvor oldermannen og bisidderne skulle søge at bilægge opståede konflikter mellem lavsmedlemmer eller mellem mestre, svende og læredrenge. En skriver skulle føre de behandlede sager til protokols, og der skulle føres regnskab over eventuelle indtægter fra bøder og lignende. Fire gange om året skulle der holdes lavsstævner eller fuldtallige medlemsmøder, nemlig første søgnedag efter mikkelsdag, første søgnedag efter nytårsdag,

Odenseguldsmedenes lavssegel viser deres skytshelgen, Sct. Loye, siddende, hamrende på et arbejde. Omskriften på latin brydes forneden af et skjold, hvori ses en lågpokal.

Sølustampen til seglet opbevares i Møntergården. Seglet kendes på dokumenter fra 1655 og fremefter.

(Efter Poul Bredo Grandjean: Danske Haandværkerlavs Segl).

askeonsdag og trinitatis mandag. Ved disse stævner skulle byrådets repræsentanter være til stede, og møderne skulle være »fastende« dvs. uden drikkeri. På lavsstævnerne behandlede anliggender af fælles interesse for alle medlemmer. Svende kunne flytte fra én mester til en anden, lærekontrakter kunne oprettes eller ophæves, nye medlemmer kunne optages osv. Disse kvartårige stævner var med andre ord i en vis forstand lavets højeste myndighed – dets generalforsamling.

Lavets ledelse havde tillige til opgave at føre nøje lister over alle byens mestre inden for smedelavets fagområder for på denne måde at komme »bønhaser« – piratvirksomheder, måneskinsarbejdere – til livs. Som noget nyt i forhold til de ældre artikler fastsloges det videre, at alle, der var udlært i et af smedefagene havde ret – og også pligt – til medlemskab af mesterlavet, hvis de ønskede at starte egen virksomhed. Der skulle ikke mere præsteres et kostbart mesterstykke, men blot dokumentation for udstået læretid. Og tidligere tiders meget kostbare optagelsesceremonier med store mængder mad og drikke var afskaffet. Det blev udtrykkeligt forbudt at lade den optagelsesøgende give gæstebud. Han skulle blot ved indtræden i lavet betale 1 ungarsk gylden til lavshusets drift samt 1½ sletdaler til oldermænd og lavsskriver. Inden for et år efter optagelse skulle det nye medlem derudover betale 4 sletdaler til lavshuset og 4 til lavets alders- og fattigforsorg. Den nye mester skulle straks anmelde sig for byrådet og samtidig angive betalings terminer for de 8 sletdaler. I overensstemmelse med de forudgående årtiers regeringspåbud var der således tale om en betydelig liberalisering af adgangsbetingelserne.

Lavets rolle som udøver af kvalitetskontrol præciseredes også, idet det bestemtes, at underlødigt arbejde skulle besigtiges af oldermænd, de to bisiddere samt to pålidelige og dygtige mestre i faget. Hvis arbejdet fandtes for dårligt udført, vankede der betydelige bøder. Som konkurrencebegrænsende foranstaltning fastsloges det, at produkter kun måtte sælges fra boliger eller værksteder – de to var oftest sammenfaldende – ligesom det understregedes, at ingen mester i byen måtte beskæftige mere end fire svende og to læredrenge. Hvis en mester alligevel havde flere ordrer, end han kunne klare, skulle han lade dem gå videre til en anden. Han måtte ikke til skade for lavsbrødre udvide virksomheden ud over det tilladte. Selv om lavsartiklerne udtrykkelig forbød indgåelse af konkurrencebegrænsende løn- og prisaftaler mestrene imellem, var der således alligevel tale om en høj grad af indbyrdes solidaritet blandt lavsmedlemmerne, hvilket også gav sig udslag i forbud mod, at én mester mellem lavsstævnerne lokkede svende bort fra en anden ved løfter om højere løn eller bedre arbejdsvilkår. Sådanne omvekslinger kunne kun ske ved de kvartårige lavsstævner, hvor svendelønnens størrelse

Smedesvendenes herberg på hjørnet af Nedergade og Påskestræde, fotograferet kort før nedrivningen i 1880'erne. Bygningen var formentlig opført omkring 1575. (Møntergården).

for de følgende tre måneder også blev fastsat. At trodse dette forbud kostede betydelige bøder til såvel svend som den skyldige mester.

For at sikre lavsledelsens autoritet og god ro og orden i lavet var der fastsat betydelige bøder for at sidde en tilsigelse til lavsmøde overhørig. Det samme var tilfældet, hvis ét lavsmedlem fremsatte trusler mod et andet. Og det præciseredes for en sikkerheds skyld, at ingen måtte bære våben til lavstævnerne. Som almindelig regel gjaldt også, at svende, der logerede hos deres mester, skulle være i hans hus senest klokken 9 aften, og at de skulle møde på arbejde hver morgen klokken 5.

Som noget nyt i forhold til tidligere medtog lavsartiklerne af 1623 en bestemmelse om, at smedene i lighed med andre lav skulle være forpligtet til at holde en lavskro, hvor tilrejsende svende mod betaling kunne få kost og logi. Denne foranstaltning var svar på et behov, der havde udviklet sig stærkt i løbet af 1500-tallet, da håndværkssvendene begyndte at vandre mere end tidligere. Normalt etableredes svendekroen hos den mester, der det pågældende år var oldermann for svendene. Stedet markeredes med et skilt, som under udfoldelse af stor festlighed (og drikkeri) hvert år flyttedes fra den gamle til den nye lavskro. Skilteflytningen var smedesvendenes største festdag med optog i gaderne, trommehvirvler og rigelig indtagelse af drikkevarer. På denne måde skaffede smedesvendene sig en fornøjelig dag, og de til-

rejsende svende fik et fast tilholdssted under ordnede forhold. For en sikkerheds skyld bestemtes det dog i lavsartiklerne, at disse rejsende svende skulle aflevere deres våben til lavet, så længe de opholdt sig i byen, »eftersom de er geseller, der intet regimente er underkastet«.

Om svendene hed det i øvrigt, at de skulle organiseres i et særligt svendelav, hvis forretninger skulle forestås af en oldermænd valgt blandt lavets mestre. Der skulle videre blandt svendene vælges to skaffere, der skulle tage sig af praktiske ting ved lavsmøderne. De skulle også sørge for den kvartalsvise opkrævning af tidepenge, der var svendenes bidrag til lavets hjælpe- og begravelseskasse. Disse penge skulle opbevares af svendeoldermænd i et særligt lavsskrin, hvortil skafferne havde nøgle. Der skulle føres nøje regnskab med indtægter og udgifter, og skrinet måtte kun åbnes i nærvær af oldermænd og bisiddere.

I forlængelse af regeringens bestræbelser for at hæve håndværkets faglige standard – senest udtrykt i den forordning af 1621 om svende og håndværksdreng, der i realiteten genindførte lavsvæsenet – indeholdt smedenes lavsartikler også ret udførlige bestemmelser om lærlinge og læretid. Det fastsloges, at alle smedefagenes mestre havde ret til at have læredreng. Læretidens længde fastlagdes også for hvert enkelt fag. For grovsmede var den to år, for klejnsmede, knivsmede og kedelsmede tre år, for sporemagere, bøsse- og sejermagere (urmagere) og sværdfegetre tre eller fire år alt efter lærlingens evner og anlæg. Der skulle ved læretidens begyndelse oprettes en lærekontrakt, som både mester og lærling var forpligtet på. Ingen af parterne kunne lovligt bryde den, og det hed udtrykkeligt, at mester kun med lavets og byrådets tilladelse kunne bortvise en læredreng i utide. Det præciseredes også, at mester var forpligtet til at give god undervisning i faget. Lærlingene blev altså ikke blot betragtet som billig arbejdskraft, men skulle også modtage en virkelig oplæring i faget. Efter udstået læretid udstedtes ved lavets mellemkomst et lærebrev som dokumentation for den nye svends faglige kunnen.

I forhold til tidligere var der således tale om en betydelig skærpelse og formalisering af kravene til lærepladserne, og der lå også i artiklerne en øget beskyttelse af lærlingenes interesser. Det må formodes, at denne nyordning på længere sigt fremkaldte den forbedrede faglige standard, som myndighederne havde tilstræbt.

Som for yderligere at understrege artiklernes og lavsarbejdets seriøse karakter sluttede aktstykket med i §33 at fastslå, at de indtægter, som lavet fik i form af bøder, ikke som tidligere skulle anvendes til gæstebud og drikkeri, men i overensstemmelse med forordningen af 10. december 1621 bruges til alders- og fattighjælp blandt lavets trængende medlemmer. Det billede af

mange tønder øl og løsslupne drikkelag, som de ældre artikler uvilkårligt fremkalder, havde unægteligt fortonet sig til fordel for billedet af en ædrueligt og seriøst arbejdende lavsorganisation. Sådant var det i hvert fald på papiret – den daglige virkelighed kunne være nok så broget og farverig, hvilket følgende episoder, der er udvalgt helt tilfældigt blandt mange andre i smedela-vets protokoller, viser.

Den første fandt sted på det almindelige lavsmøde i lavshuset 14 dage før mikkelsdag 1605. Uvist af hvilken grund udviklede der sig under mødet et voldsomt skænderi mellem Jacob grovsmed og Niels Ureds hustru, Kirsten, hvorunder Jacob havde grebet fat i Kirsten og slået hende. Kirstens husbond, Niels, var da kommet sin hustru til undsætning, idet han først bebrejdede Jacob grovsmed den grove, uridderlige fremfærd og tilføjede det fromme ønske, at »du derfor skal få den styrtende syge«. Den voldsomme grovsmed kastede sig derefter over Niels, sønderrev hans ene bukseben, hvorefter de begge væltede om på gulvet i vildt slagsmål. Denne tumult foranledigede omsider oldermænden, Christen grydestøber, til at gribe ind og begære borgen af Jacob; men den hidsige grovsmed svarede blot, »at der skulle fare en djævel udi vor oldermænd, for han havde begæret borgen af samme«. Han sprang derefter op, tog atter fat på Kirsten og slog hende i gulvet, idet hun dog forinden nåede at stikke Jacob en på munden. Det bragte grovsmeden til yderligere at svovle og bande. Han kaldte Niels Ured for en skælm og nedkaldte nu flere hundrede djævle over den sagesløse oldermænds hoved. Omsider lykkedes det dog ved fælles hjælp at få dæmpet den hidsige Jacob grovsmed ned og måske lempet ud. Oldermænden udmeldte derefter seks lavsmedlemmer til at syne Kirsten Ureds læsioner. Da det var sket, afgang de højtidstfuldt en erklæring om »at hun havde et slag på armen og var dertil blå og gul«. Enden på hele sagen blev, at Jacob grovsmed på lavstævnet 5. mikkelsdag bad oldermænden om tilgivelse for de hastige ord og undskyldte sin opførsel over for Niels Ured og hans hustru. De gav ham derefter deres tilgivelse, og Jacob slap med at bøde ½ tønne øl til lavet og vederlagsfrit reparere et af lavshusets vinduer.

Den egentlige anledning til denne batalje var sikkert for kraftigt øldrikeri. Dette var den utvivlsomme baggrund for klejnsmed Knud Jørgensens lille fejltrin under lavsfesten 2. pinsedag 1652. Ved denne lejlighed havde han i drukkenskab udskældt lavets oldermænd, Jacob Rasmussen, der også var klejnsmed, og havde fremsat adskillige ærerørige udtalelser om ham. Ved lavsmødet næste dag, der også overværedes af byrådens repræsentant, anklagede oldermænden derfor Knud klejnsmed, som dog brødebetyngtet måtte vedgå, at han intet erindrede om gårsdagens hændelser, »thi han var en drukken mand«. Hvad han i går måtte have sagt, var derfor kun fuldmandssnak,

Denne fattigbasse af messing er fra skomagerlavet og har været beregnet til at hænge over lavsbordet. Bassen blev givet til lavet 1635 af skomagermester Mads Tønnesen. Højde 12,5 cm. (E. Panton fot., Møntergården).

og han vidste i øvrigt kun godt at sige om oldermanden, som måtte tilgive ham hans grovheder. Enden på denne sag blev da, at Knud klejnsmed måtte bøde 2 rigsdaler til lavets kasse, »og dermed blev de venlig og vel forliget, og derpå rakte de hverandre deres hænder«, som referatet i lavsprotokollen stemningsfuldt sluttede.

De to episoder blandt mange andre viser således, at det ikke altid gik lige disciplineret og seriøst til, når lavsbrødrene mødtes. Men udgangen på dem viser til gengæld også, at en af lavets måske væsentligste funktioner var at løse eller udjævne konflikter mellem medlemmerne, inden skærmydslerne udviklede sig til sager for byretten.

Skulle man på grundlag af lavsartiklerne fra henholdsvis 1496 og 1623 i få ord karakterisere den udvikling, som Odense smedelav havde gennemløbet i de mellemliggende 127 år, må det fremhæves, at der på væsentlige områder var sket ændringer. For det første var lavet blevet betydeligt mere rummeligt, derved at den kraftige adgangsbegrænsning, der lå i ældre tiders dyre mesterstykke og kostbare optagelsesprocedure, var ophævet. Lavsmedlemskab og dermed etablering af egen virksomhed var blevet langt mindre bekosteligt end tidligere. Dette faldt nøje i tråd med regeringens liberaliseringsbestrebelse fra sidste del af 1500-tallet. For det andet var der sket en klar svækkelse af lavets selskabelige funktioner til fordel for en mere fremtrædende rolle som garant for og kontrollør af faglig standard for såvel lavets medlemmer som deres produkter. For det tredje var der sket en tydelig skærpelse af myndighedernes indseende med og kontrol af lavets virksomhed. Kun lavets værnefunktion, økonomisk og retligt, var nogenlunde uændret, og det samme gjaldt dets rolle som konfliktløser mellem lavsmedlemmerne.

Når alt dette er nævnt, må det dog tillige understreges, at lavet også efter 1623 var midtpunkt i Odensesmedenes dagligliv. Det var stadig en vigtig og livsnødvendig organisation for byens 30-45 mestre og langt flere svende; men den havde i løbet af 1500-tallet ganske umærkeligt ændret karakter fra at være en eksklusiv, logeagtig interesseorganisation, der af myndighederne betragtedes med mistro og uvilje – en slags stat i staten – til at blive en fagorganisation under temmelig indgående offentlig kontrol og en kanal, gennem hvilken staten og myndighederne kunne regulere håndværkets forhold. Ikke mere en stat i staten, men i højere grad et redskab for staten.

Denne udvikling i Odense smedelav er derfor et helt konkret eksempel på den stærkere offentlige kontrol med samfundslivet, der var så karakteristisk især for det 17. århundrede. Udviklingen i byens øvrige håndværkerlav forløb ganske parallelt med den udvikling, der her er tegnet for smedelavets medlemmer.

Priorens ur. Christian Poulsen, der var prior i Sct. Knuds kloster, ejede dette ur fra 1562 (se også overfor og side 332-33). Det er muligvis fremstillet af Mads sejmester i Odense. På denne side ses en afbildning af prioren selv. (Tom Abildgaard Kollner fot., Møntergården).

9 · Kirken og gejstligheden

Indledning

Odense var i datiden ikke blot det kulturelle centrum for den fynske landsdel. Byen var også et af rigets kulturelle tyngdepunkter – vel kun overgået af København. Denne fremtrædende stilling havde byen i kraft af dens mange åndsinstitutioner. Den var bispeby, centrum i Fyns stift og havde en talrig gejstlighed knyttet til domkirken og byens øvrige kirker. Klostrene havde fra gammel tid været levende centre for øens og byens religiøse og kulturelle liv.

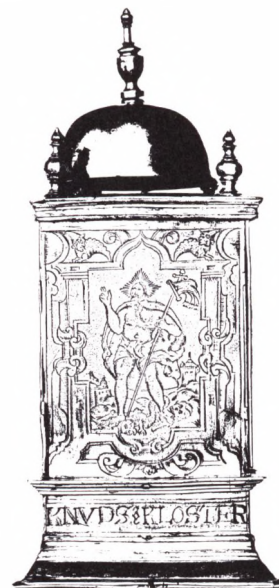
Skolelivet blomstrede i denne periode stærkere end nogen sinde, og Odenses betydelige kreds af »højlærde« satte deres tydelige præg på byens liv. Byen var også den fynske lensadministrations centrum. Den kongelige stiftslensmand residerede på Odensegård, det tidligere Sct. Hans kloster, og omkring ham grupperede sig en skare af embedsmænd, der med deres ofte betydelige uddannelsesmæssige baggrund ligeledes prægede byens daglige liv. Som tidligere påvist gled adskillige af disse efterhånden ind i den lokale befolkning og knyttede gennem ægteskaber ofte nære forbindelser med det gamle købmandsaristokrati. Mange af dem blev rådmænd og adskillige oven i købet borgmestre.

Af særlig betydning for byens kulturliv var det, at den lærde Holger Rosenkrantz til Rosenholm i 1618 blev lensmand på Odensegård. Han, der allerede længe havde været en markant skikkelse i datidens danske kulturliv og gennem sin skole på Rosenholm havde præget næsten en hel generation af unge adelsmænd, samlede også i Odense en betydelig kreds af lærde omkring sig og bidrog på mangfoldige andre måder aktivt til byens kulturelle blomstring i 1620'erne. Odense var således ikke blot en livlig handelsby, men i kraft af sin status som kirkeligt og administrativt centrum også landsdelens ubestridte kulturelle metropol.

Tro og overtro

Det var et markant tidens tegn, at næsten al kulturel aktivitet også i den efterreformatoriske tid var knyttet til kirken og kirkens institutioner på en eller anden måde. Troen på Gud og dyrkelsen af Gud var en af bærepillerne også

En af priorurets fire sider. Urets højde 18,3 cm. Urkassen er af forgyldt messing med kobberlister. På siden her er Kristus afbildet med sejrsvane, triumferende over døden. (Tom Abildgaard Kolbner fot., Møntergården).

Set. Knuds kirke rummede til midten af 1880'erne en stor altertavle, udkåret af den lokale træskærer Anders Mortensen og givet til kirken 1649 af Henrik Gyldenstjerne til Skovsbo. Altertavlen findes nu i Møntergården. (Nationalmuseet).

i det efterreformatoriske samfund. Vi har allerede set, at byrådets styrelsesvedtægter gjorde daglig kirkegang obligatorisk for magistratsmedlemmerne – næsten en del af byrådets mødeprocedure – og dette udtrykker måske bedre end mange ord den overordentlige rolle, som kirkegang og religiøsitet spillede i byens dagligliv. Dette understreges yderligere af den lutherske tankegang om, at al øvrighed var indsat af Gud og derfor i den almindelige bevidsthed næsten hellig.

Det var dog på ingen måde ligegyldigt, på hvilken måde man dyrkede sin Gud. I tiden efter 1550 tog den katolske modreformation fart ude i Europa, hvorunder den katolske kirke søgte at vinde det tilbage, som den havde tabt ved reformationsbevægelserne i århundredets begyndelse. Også i Danmark mærkedes denne bevægelse, og den officielle danske lutherske kirke reagerede ved med stadig større energi at forfølge mennesker med afvigende religiøs opfattelse – det være sig i katolsk eller calvinistisk retning. Konkrete udtryk herfor var udsendelsen af de såkaldte fremmedartikler 1569, der skulle forhindre indvandring af religiøse afvigere, samt i begyndelsen af 1600-tallet en række skrappe forordninger, der tog sigte på at forhindre jesuitter og calvinister i at vinde fodfæste i det danske undervisningssystem og kirkeliv. Men kirken reagerede også ved en stadig mere udpræget ortodoksi og intolerance. Det gav sig udslag i strenge censurbestemmelser og kan vel siges at kulminere i menighedsforordningen af 1629, som ikke blot gav præsterne udstrakte beføjelser til at overvåge menighedernes moral, men også bestemte, at kun teologiske kandidater fra Københavns universitet kunne blive præster. Derved sikredes, at landets præster var oplært i den rette tro.

Under indtryk af de religiøse modbevægelser ude i Europa og vel også påvirket af den nød og elendighed, som tidens mange krige påførte det danske folk, var dansk kirkeliv – og dermed også menighedernes religiøse liv – i denne periode præget af lutheransk ortodoksi og voksende intolerance over for anderledes tænkende. Det blev en hovedopgave for den danske kirke at holde danskerne midt på dydens smalle vej ved at indprente dem den rette lære og uden nåde slå hårdt ned på dem, der på den ene eller den anden måde trådte ved siden af.

Det er derfor næppe heller tilfældigt, at hekseprocesser og trolddomssager i disse årtier verserede i stort tal ved landets verdslige og gejstlige domstole og i ikke få tilfælde resulterede i de anklagede kvinders kvalfulde død på bålet eller troldkarles henrettelse. Det var nemlig også et tidens tegn, at grænsen mellem tro og overtro var hårfin og undertiden overordentlig svær at definere. For ét var, hvad de lærde teologer og menighedernes præster fastslog som den rette lære og den korrekte tro, noget ganske andet var almindelige menneskers frodige forestillingsverden, der ofte befolkedes af hekse,

troldtøj, nisser og andre underlige væsener fra de menneskelige forestillingers underverden – væsener, der ingen plads havde i den officielle kirkes univers. Den gamle folketro med dybe rødder ned i en fjern hedensk fortid trivedes stadig i bedste velgående under den officielle kristentro og voldte ofte de kirkelige myndigheder langt større hovedbrud og besvær end de forholdsvis få calvinister eller jesuitter, der krydsede deres vej. Folketroen og myndighedernes besvær dermed illustreres slående af bartskeer Hans Schults sag.

Mester Hans Schults alderdomssvækkelse – og hans kur imod den

Denne sag begyndte ganske u dramatisk påskemorgen den 20. april 1617, da en af byens borgere, Anders Lampe, gik tur uden for Vesterport. Da han over Vognsbro passerede byens bæk, Rosenbækken, fik han øje på en underlig genstand nede i vandet tæt ved broen. Nysgerrig som han var, tog han den op for at tage den nærmere i øjesyn. Det viste sig at være en tregrenet jernfork, på hvis skaft og grene der var indhugget mystiske tegn og bogstaver. Fundet mystificerede tilsyneladende den gode Anders Lampe, for han stak forken til sig og tog den efter påske med i smedelavet, af hvilket han var medlem. Ingen der kunne tilsyneladende give nogen fornuftig forklaring på den underlige fork eller dens anvendelse, og dette var baggrunden for, at Anders Lampe – der nok af de mærkelige tegn havde fået mistanke om, at der var tale om noget med trolddom og magi – i stedet afleverede den famøse fork på rådstuen sammen med en nærmere forklaring om fundomstændighederne. Dette førte til, at rådstueretten indledte en retlig efterforskning dels for at fastslå, hvorvidt der virkelig var tale om trolddom, hvilket efter gældende lov straffedes med døden, dels for at finde forkens ejermand og eventuelle fremstillere.

Denne efterforskning bragte for dagen – hvorledes ved vi ikke – at forken tilhørte en af byens bartskeerere – datidens praktiserende læger – mester Hans Schult. Da denne otte dage senere, den 28. april, blev indkaldt til forhør for rådstueretten på rådhuset, indrømmede han, at han havde ladet forken lave hos smeden Rasmus, mens bogstaver og tegn efter hans anvisninger var blevet indhugget af Hans sværdfejer. Han forklarede videre, at han brugte forken som lægemiddel, og at en af hans patienter måtte have tabt den i bækken. Gået på klingen måtte han dog indrømme, at når sandheden endelig skulle siges, så havde han selv anbragt forken i vandet en søndag morgen inden kirkegangen.

Når den gode mester Hans til at begynde med forsøgte at bortforklare sin andel i forkens placering, hang det sikkert sammen med et ønske om at

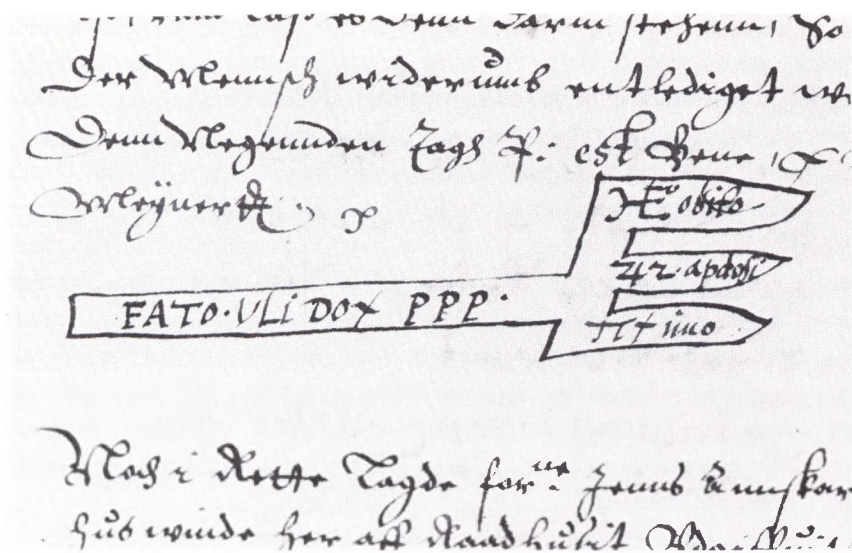
undgå at forklare retten om formålet med dens anbringelse. Men det kom han ikke desto mindre til på det følgende retsmøde, der foruden af borgmester og råd også overværedes af lensmanden og biskoppen. Her måtte han – sikkert noget nølende – vedgå, at formålet med det hele var at forsøge at helbrede egen impotens, en svaghed, der længe havde plaget ham. For at gøre noget ved denne uheldige tilstand havde han gennemgået sine lægebøger. Og i en, som han havde overtaget efter sin forgænger, fandt han, hvad han søgte, nemlig en beskrivelse af, hvorledes en trefork med bestemte symboler indgraveret kunne bruges som middel mod svækkelse af manddomskraften. Den fremgangsmåde, der skulle benyttes, var i korthed følgende: Afjern fundet på en vej – dvs. af en hestesko – skulle der laves en trefork. Den skulle smedes på en fredag i Saturns time, dvs. kl. 6-7, 13-14 eller 20-21, og en søndag morgen inden solopgang skulle bogstaverne indgraveres. Derefter skulle forken stilles i strømmende vand, således at intet ragede op over vandoverfladen. Efter ni dage skulle patienten derefter være helbredt for sin lidelse.

Mester Hans fulgte denne fremgangsmåde. Han fik Rasmus smed til at smede den, og han overtalte ligeledes Hans sværdfeger til at stå tidligt op en søndag morgen for inden solopgang at indhugge de vigtige symboler i gafflen. Han havde derefter anbragt forken i bækken og afventede sin helbredelse, da behandlingsforløbet så skammeligt blev afbrudt af den skarpøjede Anders Lampe. Denne redegørelse bragte i øvrigt den kongelige lensmand til – noget taktløst kunne man synes – at spørge bartskeereren, hvad han dog ville opnå ved et sådant middel, eftersom hans kone var »en gammel, svag, skrøbelig kvinde«. Hvad Hans Schult svarede på denne fripostige bemærkning, melder historien ikke noget om.

Var dette nu anvendt lægekunst – eller var det trolddom? Det var det spørgsmål, som interesserede retten. Hvis det var det første, var det helt legalt, og mester Hans var blevet slæbt for retten uden grund. Var det derimod det sidste, var det en højst alvorlig sag, der måtte indbringes for de gejstlige retsinstanter, som givetvis ville idømme den formastelige lovens strengeste straf, døden. Det var derfor – ikke mindst for mester Hans Schult – det helt afgørende spørgsmål, og det var også om dette, retten koncentrerede sig. Det springende punkt var, om det kunne bevises, at fremgangsmåden stammede fra den onde, eller om Djævelen på noget tidspunkt under forløbet var blevet påkaldt. Med andre ord om mester Hans Schult i forsøget på at blive kureret havde allieret sig med den onde. Var dette tilfældet, var han hjemfalden til lovens strengeste straf.

Efter direkte pålæg fra lensmanden, Hans Knudsen, videreførte rådstueretten derfor undersøgelsen ad dette spor med byfogeden Jens Anskaris som

På billedet ses tegningen i rådstuerettens domprotokol af den famøse trefork, mester Hans Schult havde fået lavet – angiveligt som middel mod svækkelse af sin manddomskraft. (E. Pantou fot., Landsarkivet for Fyn).

offentlig anklager. Stillet over for anklagerens påstand om, at selve behandlingsmetoden skulle være Djævelens værk, kunne mester Hans for det første påpege, at der intet gådefuldt var ved den måde, hvorpå han var kommet i besiddelse af opskriften. Den havde han ganske enkelt fra sin forgænger, mester Meinert, hvem ingen havde mistænkt for at stå i ledtog med den onde. Dernæst kunne han ved hjælp af flere erklæringer vise, at opskriften var almindeligt kendt og benyttet i bartskeererkredse. Ingen, der hidtil havde anvendt forken, var blevet anklaget for trolddom. Opskriften stammede i det hele taget ikke fra nogen troldbog, men – og her satte mester Hans trumf på – »er udtagen af den højlerde mand D. Theophrasti Paracelsi hans bøger«.

Tyskeren Theophrastus Paracelsus var en af tidens berømteste og mest beundrede videnskabsmænd, og han havde i et værk, der netop året forinden var blevet udsendt i Tyskland efter kejserlig bevilling, beskrevet forken og dens helbredende virkninger. Paracelsus' bedrifter var velkendte i Danmark, ja selv kongens egne livlæger kendte og anvendte hans værker. Det var derfor en videnskabelig autoritet af første rang, mester Hans kunne påberåbe sig. Derfor var der på ingen måde tale om trolddom, men den rene, skære videnskab. Han sluttede med at give byens vise fædre en lektion i elementær naturvidenskab og lægekunst: »Og ved så mange højlerde mænd, at al metal, det være sig guld, sølv, jern osv., såvel som springende og rindende vand har sin særlige kraft i sig selv til at helbrede«. Når forken kunne helbrede, hang det altså sammen med egenskaber, som jern nu engang havde, hvilket indlysende intet havde med trolddom at skaffe.

Denne stærkt bemalede figursten findes i Sct. Knuds kirkes kor og er gravminde over jomfru Margrete Skovgaard til Sandelumgård (se overfor). (Svend Møller fot.).

Stillet over for en så overbevisende bevisførelse forlod anklageren dette punkt og koncentrerede sig i stedet om de indgraverede symboler og muligheden af påkaldelse af onde kræfter under forkens fremstilling. Til det første svarede Hans Schult, at det blot var planetegn, som man kunne finde i enhver almanak, og Hans sværdfejer, der havde indhugget dem, erklærede under afhøring, at han ikke havde kendskab til forkens formål, før Schult bagefter viste ham den bog, hvori han havde en tegning af forken. Han erklærede videre, at bartskeereren ikke havde bedt ham gøre det i Fandens navn. Også Rasmus smed blev stillet over for spørgsmålet, om han havde tændt esssen i Fandens navn, hvilket han kraftigt benægtede. Han tilføjede dog sandhedskærligt, at han, da han var færdig med forken, lagde den fra sig med ordene: »Der ligger det, det Diefflen haffde det!«, hvilket oversat til nudansk nærmest ville svare til: »Der ligger det, Fanden ta' det!« – en temmelig uskyldig håndværker uden særlig onde hensigter.

Retten må da også have fundet materialet mod Hans Schult for tyndt til at starte en egentlig trolddomsproces på. Ganske vist kender vi ikke rådstuerettens endelige afgørelse; men vi finder intet videre spor af den i det gejstlige retssystem, hvor den skulle have verseret, om sagen var blevet rejst. Alt tyder derfor på, at de kirkelige myndigheder lige så stille har ladet sagen falde, og meget taler da også for, at Hans Schult var i live endnu 15 år. Først i 1632 fandt der nemlig skifte sted i hans bo mellem hans enke og hans søsterdatter. Vi må således formode, at Schult lykkeligt undgik at blive hovedperson i en skæbnesvanger trolddomsproces, selv om det kun var med nød og næppe.

Om han blev kureret for sin alderdomssvækkelse, er straks mere tvivlsomt. Dels blev behandlingen jo afbrudt i utide, dels bekendte Rasmus smed under afhøringen, at han havde fremstillet forken af sit eget stangjern – og den skulle jo have været lavet af en gammel hestesko.

I modsætning til mange tilsvarende trolddomssager ud over landet endte denne historie efter alt at dømme lykkeligt for delinkventen, selv om han måtte lide den tort at få sine private besværligheder endevendt i fuld offentlighed. Men at sagen overhovedet blev rejst, illustrerer tydeligt, hvor årvågent myndighederne vågede over borgernes gøren og laden, og hvor prompte de reagerede ved det mindste tegn på trolddomskunster. Lensmandens og biskoppens tilstedeværelse under processen understreger tydeligt den alvor, hvormed øvrigheden betragtede den slags foreteelser.

Forløbet af sagen viser også, hvor vanskeligt det var for retssystemet at skelne mellem overtro og trolddomskunst på den ene side og den rette tro og legal videnskab på den anden. Grænserne var særdeles uklare selv for rettens forholdsvis veluddannede dommere. Der er derfor ikke noget at sige til, at

det for almindelige mennesker var overordentlig svært og undertiden umuligt at afgøre, hvad der var rigtigt og forkert, hvad der lå inden for den lovlige kirkelære, og hvad der var dunkel overtro og fæl vranglære. For datidens mennesker var den ondes nærvær i Djævelens skikkelse en nær og barsk realitet, og kirkens – og de kirkelige myndigheders – væsentligste opgave var at forhindre, at Djævelen vandt indpas i den kristne menighed. Kristenlivet var en uophørlig kamp med Djævelen, og det er et ganske slående udtryk for tilstanden, at Djævelens fysiske eksistens er næsten lige så godt dokumenteret i den tids kilder som f.eks. Christian IVs. Forestillingen om Djævelen spillede en umådelig rolle i menneskenes liv – en rolle, der kun blev overgået af forestillingen om Gud. Denne dialektik affødte ofte voldsomme indre spændinger i menneskenes liv og gav sig undertiden de mest tragiske udslag, som i tilfældet med den stakkels skomager Christen Pedersen i Odense i 1634.

Faust i Odense – Christen Pedersens forskrivning til Djævelen 1634

Som sagen mod mester Hans Schult startede også denne tragiske sag med et tilfældigt fund. En strålende oktoberdag 1634 fandt en tilfældig forbipasserende på en mark uden for Odense et mærkeligt brev, skrevet med en rødlig, men tydelig skrift. Brevet, der er en af de få originale djævforskrivninger, vi endnu har bevaret, indeholdt en yderst mærkelig tekst, hvis ordlyd her skal gengives in extenso:

»Giver jeg mig til Djævelen, at være hans egen med liv og med sjæl; efter at doctor Faustus blev Djævelens egen, så må jeg også blive hans. Og et punkt skal Fanden love mig, at han vil lade sig tilsyne, når jeg vil, og hvad skikkelse jeg hannem vil have. Så lover jeg hannem til større bestandighed og vidne med mit eget blod er skrevet, og dermed forskriver mig til Djævelen, at være hans egen både med liv og med sjæl til evig tid. Derimod skal ånden Fanden love mig pennige til nødtørft og så tit jeg den behøver at bruge og komme på fode med min ganske livstid, heller også til en bestemt dag, at jeg ikke så elendig lever. Vil Fanden holde mig dette fri, så lover jeg hannem dette løfte fri, at jeg aldrig vil vige fra dig, men blive hos dig evindeligt til evig tid. Dette lover jeg Christen Pedersen at holde Fanden, som forskrevet står. Des større stadfæstning haver jeg dette med mit eget blod skrevet.

Christen Pedersen
med egen hånd.

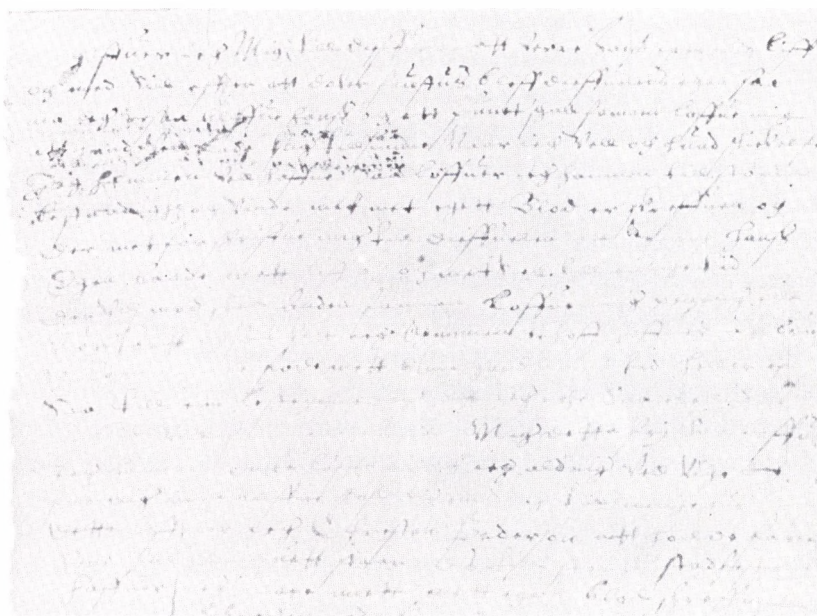
Og blev dette skrevet anden dag S. Michaelis 1634«.

Dette aktstykke, hvis opsigtsvækkende tekst altså var skrevet den 1. oktober 1634, måtte naturligt nok vække opmærksomhed. Finderen, hvis identitet er os ubekendt, overgav det også straks til myndighederne, som omgående

Herover ses Jacob Bircherods aftegning af Margrete Skovgaard's gravmæle i Sct. Knuds kirke. (E. Pantou fot., Odense Centralbibliotek, Lokalhistorisk Afdeling).

Christen Pedersens djævlefor skrivning fra 1634 er i dag næsten ulæselig – bl.a. fordi den i mange år var udstillet i montre, men enkelte passager vil dog kunne tydes, når man sammenligner med den trykte tekst (side 329). (E. Pantan fot., Landsarkivet for Fyn).

iværksatte en efterforskning. Undersøgelsen bragte snart for dagen, at brevets forfatter var en fattig skomager, Christen Pedersen, barnefødt i Ålborg, men bosiddende i Odense. Han blev pågrebet og arresteret, og i midten af november blev han stillet for bytinget, hvor byfogeden Laurids Nielsen førte forsædet. Anklagen lød på forskrivning til Djævelen, og som bevis fremlagdes i retten den skrivelse, der var fundet på marken.

Den arme skomager erkendte blankt, at det var ham, der havde skrevet brevet på et blad, som han havde udrevet af sin regnskabsbog, men sagde samtidig, at han i disse dage havde været halvt afsindig. Han påberåbte sig med andre ord momentan sindssyge som formildende omstændighed. Dog var han ikke i stand til at føre overbevisende vidner til støtte for denne påstand. Anklageren krævede derfor Christen Pedersen dømt til døden. Rettens formand, byfogeden, var dog ikke parat til at følge anklageren, men konkluderede, at eftersom forskrivningen var mod anklagedes løfte ved dåben og derfor angik hans salighed, måtte sagen inden endelig dom behandles af den gejstlige ret. Denne sag adskilte sig således fra Hans Schults 17 år tidligere ved, at der ikke her herskede tvivl om selve sagens substans: Christen Pedersen havde jo tilstået at have indgået kontrakt med Djævelen. I modsætning til den tidligere var der ingen tvivl om, at denne sag skulle gennem det kirkelige retssystem. Få dage senere blev skomageren derfor bragt til afhøring for konsistorialretten i Odense. Den bestod af biskoppen, sognepræsterne ved byens kirker og professorene ved gymnasiet.

Christen Pedersen bekræftede over for konsistorium sin tidligere tilståelse og forklarede videre på rettens spørgsmål derom, at han for at få blod til penen havde skåret sig selv i fingeren og havde skrevet med det blod, der løb ud af såret. Det kom også frem under retsmødet, at han havde været til alters 14 dage efter brevets datering. På rettens spørgsmål, hvorfor han ikke havde fortalt præsten om brevet, svarede den stakkels mand, at han ikke turde. Man kan næppe forestille sig de enorme spændinger, der må have været i det arme menneskes sind i disse dage. Afslutningsvis spurgte retten, om han fortrød, hvad han havde gjort. Ifølge retsreferatet svarede han »med grædende tårer, at det angrede han af hjertet, begærende nåde for Kristi skyld, og lovede, at han aldrig mere ville så lade sig forføre af Djævelen«.

Retten konkluderede dog, at Christen Pedersen efter dens opfattelse med fuldt overlæg havde begået den gruelige handling, og at han var ved sin forstands fulde brug i gerningsøjeblikket. Værre ugering end at forlade sin Gud og skaber og forskrive sig til Djævelen, »vor saligheds hovedfjende«, kunne ikke tænkes, fastslog retten. Den overgik langt »al tyveri, horeri, mord og mandslæt etc.«. Dog fandt de lærde dommere det et udtryk for den almægtige Guds ufattelige nåde, at brevet blev fundet og opsnappet, inden det kom i Djævelens vold, hvilket rejste et vist håb om, at skomagerens sjæl endnu kunne frelses. En egentlig domfældelse indlod konsistorialretten sig dog ikke på. Den henskød fastsættelsen af skomagerens legemlige straf til de verdslige domstole. Konsistorium spillede med andre ord sorteper tilbage til bytinget.

Byfogeden var dog åbenbart noget i vildrede med, hvad han skulle stille op med den arme mand. Han har rimeligvis nok følt, at sagen efter sin art og natur lå uden for, hvad en simpel byfoged kunne håndtere. Derfor valgte han i samråd med lensmanden at indberette hele sagen til regeringen for derfra at modtage den fornødne vejledning. Regeringen sendte på sin side sagen videre til universitetet med befaling til rektor, teologer og menige professorer om snarest at afgive betænkning om, hvorledes der burde straffes i denne sag. Konsistoriums betænkning forelå den 28. januar 1635. Den lærde forsamling anbefalede, at Christen Pedersen blev henrettet, men tilføjede, at han forinden burde have lejlighed til offentligt at angre sin gerning i kirken, ligesom han burde undervises grundigt i Guds ord for derigennem at erkende den fulde rækkevidde af sin synd. Endelig havde konsistorium noteret sig, at Fausts historie havde tjent som eksempel for skomageren, hvorfor man henstillede, at bøger med Fausts historie samt andre gudsbespottelige skrifter blev forbudt. De kunne jo også friste andre.

Den 5. februar 1635 returnerede kongen sagens akter til stiftsøvrigheden i Odense sammen med en befaling om, at universitetets anbefalinger fulgtes. Kongen befalede således, at Christen Pedersen skulle dø for sin brøde.

Jacob Bircherods stik herover viser prior Christian Poulsens gravsten i Sct. Knuds kirke. Gravstenen er nu forsvundet; i 1753 blev den afslebet og omhugget til trappestene! (Det kgl. Bibliotek).

Den ulykkelige skomager var straks ved afsløringen blevet kastet i byens fængsel, og der sad han under hele sagens forløb. Derfra skrev han ved jule-tid et langt brev til lensmanden, Henning Valkendorf, hvori han bønfuldt denne om hjælp til hustruen og to stakkels uforsørgede børn. Samtidig forsikrede han lensmanden om, at han bitterligt fortrød sin handling og nu atter helt havde vendt sig til Gud. Hvilket indtryk denne bevægende skrivelse har gjort på lensmanden, kan vi ikke vide. Men vi ved dog, at han har ladet den indgå i sagsbehandlingen, eftersom den endnu i dag findes sammen med sagens øvrige akter i bispearkivet. Den afslører i øvrigt, at Christen skomager havde et ganske forbavsende kendskab til Bibelen, og at han utroligt nok også kunne en smule latin. Så nogen helt almindelig skomager har han ikke været.

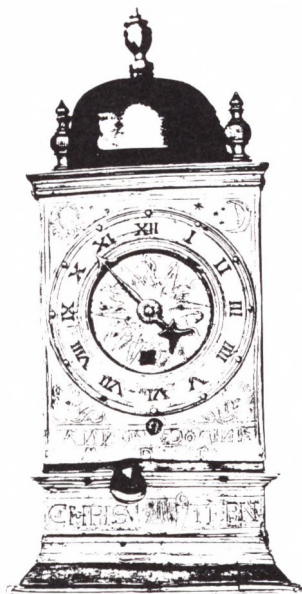
Efter kongens afgørelse i sagen skulle der ikke være større tvivl om, at Christen Pedersen blev henrettet i løbet af 1635. Derom ved vi dog intet positivt, idet sagens akter slutter med den kongelige afgørelse. Noget tyder dog på, at skomageren trods alt undgik sin skæbne ved at flygte fra arresten. Den 3. december samme år befalede kongen nemlig byens magistrat at retsforfølge og dømme den bysvend, »som lod den fange, der til Fanden havde sig forskrevet, undløbe«.

Denne sag om den lille, fattige Odenseskomager, der helt åbenbart havde forslugt sig ikke blot på Bibelen, men også på historierne om den berømte Faustskikkelses handel med Djævelen, viser ikke blot noget om dimensionerne i den sociale nød blandt byens ringest stillede grupper, og hvilke yderligheder dette kunne drive dem til. Den viser også, hvor virkelig Fanden, den onde, var i menneskers forestillingsverden på den tid – så virkelig, at man ligefrem kunne indgå en skriftlig kontrakt med ham. Endelig viser den, hvor kompromisløst myndighederne gik til værks i slige anliggender – kir-kens kamp med den onde om menneskenes sjæle var uophørlig, hård og uden nåde. Ret beset er det måske endda misvisende at karakterisere Christen Pedersens sag som en sag om overtro, for forestillingen om Djævelen var i den menneskelige bevidsthed uløseligt knyttet til forestillingen om Gud som dennes absolutte modsætning. Menneskenes sjæle var den valplads, hvorpå den uophørlige kamp mellem disse to verdensmagter udkæmpedes. Den ulykkelige skomagars sag var blot et særligt tragisk synligt udslag blandt mange andre af denne kamp, i hvilken kirken befandt sig i forreste linie.

Den efterreformatorske kirke i Odense 1560-1660

Man behøver blot at kaste et enkelt blik på Brauniuskortet fra 1593 for at få et indtryk af, i hvor høj grad kirken som institution stadig dominerede Odense

Her ses forsiden af prior Christian Poulsens ur. Skiven med den seksokkledede stjerne har formentlig tjent til indstilling af et vækkerværk. (Tom Abildgaard Køllner fot., Møntergården).

efter reformationen. De store, pragtfulde kirkebygninger med de himmelstræbende tårne og de vidtstrakte klosteranlægs massive murmasser dominerede fuldstændigt bybilledet og dannede ofte en stærk kontrast til de omgivende beskedne borgerhuse og godtfolks våninger. Kirkerne lå der som et synligt udtryk for den fremtrædende rolle, kristendommen spillede i menneskers dagligliv.

I byens nordlige del lå det store Sct. Hans klosteranlæg med den smukke Sct. Hans kirke ud mod Nørregade. Straks efter reformationen blev klosteret og dets ejendomme sækulariseret, dvs. det overgik til kronens ejendom, og klosterbygningerne blev allerede fra 1534 residens for den kongelige lensmand og hans administration under navn af Odensegård i stedet for det forfaldne Næsbyhoved slot. Men Sct. Hans kirke fik lov at fungere videre som sognekirke for det omliggende Sct. Hans sogn på samme måde, som den gør den dag i dag.

En smule sydligere, men stadig nord for byens øst-vestgående hovedstrøg, Vestergade-Overgade, finder vi endnu et stort klosteranlæg, nemlig det gamle franciskanerkloster, Gråbrødre kloster. Også dette overgik ved reformationen til verdslig ejendom og blev i 1539 skænket til et almindeligt hospital for landsdelen. Hertil lagdes også Sortebrødre kloster og forskellige mindre hospitalstiftelser i selve byen samt Helliggejsthospitalet i Fåborg plus en stribe af stiftets almindelige indkomster. Hele denne store, verdslige stiftelse, hvis formål var at danne grundlag for og ramme omkring plejen af landsdelens, men især byens fattige og syge, blev tilvejebragt i løbet af få år som erstatning for den fattig- og sygeforsorg, som i den katolske tid havde ligget hos klostrene. Den store, smukke klosterkirke blev – ligeledes i 1539 – skænket til Albani sogn som sognekirke i stedet for den gamle, stærkt forfaldne Albani kirke, der blev opgivet straks efter reformationen. Som sådan fungerede den, indtil byens domkirke, Sct. Knud, ved kongebrev af 12. marts 1618 tillige blev gjort til sognekirke for Albani sogn, som derefter fik navneforandring til Sct. Knuds sogn.

Byens centrale dele omkring Flakhaven og det store torv domineredes fuldstændigt af benediktinermunkenes store klosteranlæg, Sct. Knuds kloster, med byens prægtige domkirke, Sct. Knuds kirke, og det vidtstrakte klosteranlæg ned til åen. Denne stiftelse blev ligesom byens øvrige gejstlige stiftelser sækulariseret – dvs. forvandlet til verdslig ejendom – ved reformationen; men i modsætning til de øvrige institutioner skete der ikke i det ydre og i det daglige liv store forandringer med Sct. Knud. Foreløbig blev klostrets ejendomme holdt sammen som tidligere, og dets prior fra den katolske tid, Christian Poulsen, der nød stor gunst såvel hos kongen som hos dennes indflydelsesrige kansler, Johan Friis, fik i 1541 kongeligt lensbrev på klostret og

På denne side af priorens ur ses en fremstilling af Adam, der fristes af Eva. Priorens ur blev ved hans død givet til kansler Niels Kaas. (Tom Abildgaard Kallner fot., Møntergården).

Altertavlen i Dalum kirke er ligesom kirkens prædikestol udført af Odensebilledskæreren Anders Mortensen omkring 1650. På altertavlen er der våben for giveneren, Iver Vind, og dennes hustru, Helvig Skinkel. Det store maleri forestiller natverden, maleriet i topstykket Kristus i Getsemane. (E. Pantou fot.).

dets gods, som han på kongens vegne bestyrede som regnskabslen, indtil han i 1571 nedlagde sit embede på grund af alder. Først da – en menneskealder efter reformationen – fik klosteret en verdslig ledelse, idet det dette år sammenlagdes med Dalum kloster og derefter forlenedes til rigsråd Jakob Ulfeldt.

Heller ikke kirken udskiltes fra klosteret ved reformationen. Den var fortsat stiftets domkirke og fortsatte med at fungere som en art klosterkirke for de tilbageblevne brødre i klosteret. Eftersom Sct. Knuds kirke ikke var sognekirke, var disse brødre samt latinskolens lærere og disciple faktisk dens eneste menighed, indtil den i 1618 blev gjort til sognekirke for Albani sogn – nu Sct. Knuds sogn – i stedet for Gråbrødre kirke. Først på dette sene tidspunkt skiltes kirkens funktioner og økonomi endeligt fra klosteret, og først da fik kirken sin nuværende dobbeltfunktion som domkirke og sognekirke, mens klostergodset endeligt indgik som en ligestillet del af krongodset og for en lang fremtid tjente som embedslen for kongens kansler.

I byens sydvestligste hjørne lå endnu en gejstlig stiftelse – om end af betydeligt ydmygere omfang end det dominante Sct. Knud – nemlig det lille nonnekloster, Claraklosteret. Dettens indvånere, Sct. Clarasøstre, havde tilhørt gråbrødreordenens kvindelige orden. Det blev oprettet meget sent – af dronning Christine – og var forladt af søstre allerede inden reformationen. Efter denne blev bygningerne udlagt som embedsboliger for biskoppen, sognepræsten, kapellanen og læsemesteren ved Sct. Knuds kirke og rektor for latinskolen. Førstnævntes embedsbolig ligger stadig på dette sted; men i øvrigt minder kun navnet på gaden, der løber forbi – Klaregade – om, at her engang lå et kloster.

Går vi nu tilbage ad Klaregade op til byens hovedstrøg, Vestergade-Overgade, og følger dette ud til byens østlige begrænsning, finder vi på højre hånd den tredje og sidste sognekirke, nemlig Vor Frue kirke. Denne kirke fortsatte efter reformationen uændret sin funktion som sognekirke for Frue sogn, der omfattede byens sydøstlige dele. Ved reformationen udvidedes det til også at omfatte Sortebrødre kloster og Sct. Jørgens hospital. I modsætning til Sct. Knud og Sct. Hans betød det nye kirkestyre ikke større forandringer for Frue kirke – den var fortsat sognets kirke. Ganske vist udskiltes den gamle herrestiftelse, provstiet, nu endeligt fra kirken. Fra 1546 blev det med sine tilliggende, rettigheder og indtægter gjort til embedslen for rigens kansler – justitsvæsenets øverste chef – men denne adskillelse havde allerede været en realitet længe inden reformationen. Nu blev den blot formelt bekræftet. Rigskansleren var dog fortsat Frue kirkes patron og følte som sådan et særligt ansvar for netop denne kirkes drift – et forhold, der har sat sig adskillige spor i kirkebygningen og dens udsmykning. Frue kirke var på

grund af sin solide økonomi og sin fornemme patron nok på disse tider den bedst vedligeholdte blandt byens kirker.

Disse mange gejstlige institutioner – kirkerne Sct. Hans, Gråbrødre, Sct. Knud og Vor Frue med de imponerende, massive murflader og med de høje kamtakkede tårne og spir, som helt dominerede den odenseanske skyline, og de vidtstrakte klosteranlæg, Sct. Hans, Gråbrødre, Sct. Knud og Clara kloster, der fyldte så stærkt i bybilledet – dominerede også i mange årtier efter reformationen byens liv. Ikke blot i det ydre og synlige, men også på mangfoldige andre, mindre håndgribelige områder som byens kulturelle liv, skole- og lærdomslivet og – naturligvis – sjælesorgen. Det er derfor også fuldt berettiget, når det på det bekendte Brauniuskort fra 1593 over byen udtrykkeligt understreges, at Odense var »Civitatis episcopalis Othenarum«, odenseanernes bispeby. Odense var stærkt præget af sine gejstlige institutioner, og netop dette forhold bevirkede, at byen også efter reformationen bevarede et præg af at være de offentlige institutioners by med et ganske særligt tilknytningsforhold til rigets ledende kredse. De sækulariserede klostre og kirkelige institutioner i byen blev nemlig i vid udstrækning anvendt som embedslen – aflønning – for regeringsmedlemmer: Kongens kansler fik Sct. Knud og rigens kansler provstiet. Man så derfor ved reformationsårhundredets slutning det ganske særprægede forhold, at der i hvert af de tre odenseanske sogne sad en højtstående embedsmand i rigets administration: På Sct. Hans kloster (Odensegård) stiftslensmanden, i Sct. Knuds sogn den kongelige kansler og i Frue sogn rigens kansler. På denne måde indtog byen også efter reformationen en særstilling blandt rigets byer.

Gejstligheden

Den odenseanske gejstlighed var i kraft af de mange klostre endog særdeles talrig i den katolske tid, og selv om reformationen og den deraf følgende opløsning af klostervæsenet betød et temmelig brat fald i antallet af gudstjenere i byen, var det gejstlige islæt i byens befolkning dog stadig betydeligt i den efterreformatoriske tid. Det fremgår alene af, hvad der ovenfor er anført om de kirkelige institutioners fortsatte kraftige dominans i byens liv. Det var immervæk ganske meget med tre sognekirker og en domkirke med tilhørende personale til at betjene en menighed på højst 5.000 sjæle.

Det er næppe særlig interessant at foretage en opgørelse over det nøjagtige antal præster og andre gejstlige, der til enhver tid mellem 1560 og 1660 virkede i byen. Et omtrentligt skøn er tilstrækkeligt.

Først og fremmest var der naturligvis biskoppen – eller superintendenten – over Fyns stift, der havde sin faste residens og sin domkirke i byen. I kraft

Prædikestolen i Dalum kirke er et lokalt træskærerarbejde, udført af Anders Mortensen, formentlig omkring 1650. I hovedfelterne fremstilles Gud og de fire evangelister. På bydthinlen ses bl.a. Kristus på korset. (E. Panton fot.).

Træskærerarbejde på prædikestolen i Datum kirke, udført af Odensetræskæreren Anders Mortensen omkring 1650. I det ene billedfelt ses Mattæus med englen. (Møntergården).

Gravstenen over den første evangeliske biskop på Fyn, Jørgen Jensen Sadolin, og dennes to hustruer findes endnu i Sct. Knuds kirke. Her er stenen gengivet i Jacob Birchers aftegning. (Det kgl. Bibliotek).

af sin status og ofte også markante personlighed satte han sit tydelige præg på byens liv. Derudover bestemte kirkeordinansen, at der ved hver af byens sognekirker skulle være to prædikanter, hvoraf den ene almindeligvis var sognepræst og den anden kapellan. Hertil kom ved hver af de tre sognekirker ca. 12 degne, som besørgede korsang og assisterede ved de kirkelige handlinger. Disse kunne – som det delvis var tilfældet ved Sct. Hans kirke – være tidligere munke, der var gået over til den nye tro. Eller det kunne – som det ofte var tilfældet ved Gråbrødre og Frue kirker – være disciple fra byens latinskole, der på denne måde tjente til livets ophold.

Som noget særligt var der ved domkirken, Sct. Knud, ansat en lektor, en læsemester, der normalt var en lærd teolog, hvis opgave det var at prædike og udlægge den hellige skrift for menigheden og specielt for latinskolens lærere og elever. I kraft af Sct. Knuds klostres særlige stilling som den gamle katolske prior Christian Poulsens forlening forblev der langt hen i det 16. århundrede en lille skare tidligere munke i klostret. Efter reformationen ofte kaldet »præstemændene i klostret«. De fungerede som hjælpepræster og degne og betjente sammen med prioren og læsemesteren den lille menighed, der hørte til domkirken – dem selv og latinskolen.

Regner vi også latinskolens lærere, der ofte var teologer og præsteviede, med til gejstligheden, kommer vi således nemt op på et antal gejstlige personer i byen, der ligger noget over 50 – et ganske imponerende tal, når byens beskedne samlede indbyggertal tages i betragtning. Men så er også alt medregnet – fra biskoppen til den ydmygste kordegn. I det følgende skal vi lidt nærmere betragte nogle af de skikkelser, der udgjorde byens gejstlighed.

Fyns biskopper efter reformationen

Den forandring, der skete i stiftets, byens og biskoppens stilling i forbindelse med reformationen i 1536, er allerede berørt i dette værks første bind. Det skal derfor ikke uddybes yderligere her. Blot kan det vel være på sin plads at minde om, at Fyns første evangeliske biskop – eller superintendent, hvilket i årene efter reformationen blev den korrekte betegnelse i stedet for det katolsk klingende biskop – var magister *Jørgen Jensen Sadolin* (1537-59).

Han var født i Viborg omkring århundredskiftet – nogle kilder vil vide som uægte søn af en katolsk præst; en anden mere venligsinde tradition angiver hans faders erhverv som sadelmager (latiniseret: Sadolin). Efter at have taget magistergrad i reformationens Tyskland vendte han i slutningen af 1520'erne tilbage til fødebyen, hvor han hurtigt blev Hans Tausens ivrige hjælper ved gennemførelse af reformationen. I 1532 blev han ansat i Odense som »medhjælper i ordet« hos byens sidste katolske biskop, Knud Gyldenstjerne.

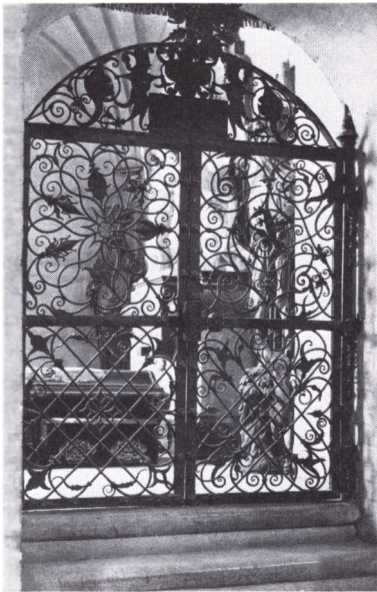
Prioren i Sct. Knuds kloster, Christian Poulsen, fik samtidig kongelig befaling om at sørge for hans underhold af klostrets midler. Den gode katolske prior har åbenbart ikke været den unge prædikant med de tydelige lutherske sympatier særlig venligt stemt, for han bemærkede senere i sin regnskabsbog ud for de poster, der vedrørte Sadolin: »Knud Gyldenstjerne, elektus [udvalgt biskop] til Fyn, forskrev samme mester Jørgen hid at være hans prædikant. Så prædikede han ham fra Fyns stift og sig selv deri igen«. Mester Jørgen har åbenbart været en gudbenådet prædikant, der snart fik stort følgeskab i Odense. Da han tilhørte reformatorenes inderkreds, var det kun naturligt, at kongen i september 1537 udnævnte ham til den første evangeliske superintendent over Fyns stift. Det blev derfor først og fremmest denne mand, der fik ansvaret for stiftets rolige overgang til den lutherske lære og den evangeliske gudstjeneste. Dette ansvar forvaltede han med stor dygtighed, indtil han i en alder af 60 år døde i 1559, få måneder efter at han havde holdt sin store mindetale over Christian III i Sct. Hans kirke. Han blev begravet i Gråbrødre kirke, hvorfra hans ligsten senere blev flyttet til Sct. Knud, hvor den endnu findes. Trods den store travlhed med embedssager havde biskop Sadolin tilsyneladende også tid til at dyrke hjemmelivet. Han var gift to gange og havde i disse to ægteskaber i alt 16 børn.

Sadolins efterfølger i den fynske bispestol blev ved en mærkelig tilfældighed også en viborgenser, nemlig magister *Niels Jespersen*, der beklædte embedet fra 1560 til sin død i 1587. Denne myndige kirkens mand blev en af de mest nidkære biskopper, der nogen sinde har regeret i det fynske stift. Han blev født omkring 1518 som søn af en af Viborgs borgmestre, Jesper Simonsen. Han blev fra starten opdraget i den evangeliske lære og var i sin ungdom hører, dvs. lærer, formentlig ved en skole i Viborg. Efter skiftende præstekald i Ålborg, Malmø og København blev han i en alder af 42 år udnævnt til biskop over Fyns stift, og i 27 år holdt han hård og skarp justits med stiftets mange præster, der – skønt Gud havde givet dem embede – ikke altid også havde evner og vilje til at leve op til de krav, som kaldet stillede til dem.

Således måtte han i 1578 på en stiftssynode udstede et skarpt påbud om, at præsterne skulle møde ubevæbnede til præstekonvent, og at de ved samme lejlighed skulle holde sig fra »lignerlig og ublu snak, drukkenskab og unyttige disputer«. Ved en anden lejlighed måtte han foranledige, at landemodet udstedte et *monitium* (en henstilling), der forbød præsterne »honestarum mulierum verenda denudare«, hvilket på jævnt dansk betyder, at de fik forbud imod at blotte ærbare kvinders kønsdele! Den ærværdige biskop Bloch, som videregiver denne bemærkelsesværdige henstilling, nægter imidlertid at tro på dens ægthed, men forsøger sig med en forklaring om, at der nok menes de ærbare kvinders hovedtøj og ansigtsslør. Uanset hvilken forklaring der

Dette iøjnefaldende sandstensmonument findes stadig i Sct. Knuds kirke, hvor det er sat til minde om den tyske borggreve Christoph von Dohna (1539-84), der var med på dansk side i den nordiske svårkrig 1563-70 og en overgang øverstkommanderende for hæren. Han trak sig dog tilbage fra denne post, fordi han følte sig for »ung og uforstandig«. (Nationalmuseet).

Gitteret ind til Hemming Valkendorfs gravkapel i Sct. Knuds kirke er et arbejde, udført i kunstmeden Caspar Finckes værksted 1636. (Møntergården).

måtte være rigtig, vidner henstillingen under alle omstændigheder om en ganske høj grad af fripostighed hos visse fynske præster. De fynske piger har åbenbart også dengang øvet en vis tiltrækning, selv på en Guds tjener.

Biskop Jespersens kontante embedsførelse gav sig også udslag i ganske detaljerede anvisninger til præsterne om gudstjenestens rette gennemførelse. Således anordnede han, at alle præster skulle have et timeglas anbragt på prædikestolen, således at de ikke prædikede i over en time. Ligeledes formandedes de til at skrive deres prædikener ned og holde orden i dem og ikke i prædikenerne bruge »gjækkelige, latterlige, nedrige, opdigtede ting; men alene alvorlige og passende til det, der afhandles«. Det blev også fastslået, at »evangeliet skal forklares enfoldigt, og de samme ting altid på samme måde, og der skal altid bruges samme ord om samme ting«. Biskop Jespersen lagde tydeligvis vægt på, at gudstjenestens form var i overensstemmelse med den gældende kirkeordning, og at evangeliets ord nåede ud til menigheden i uforfalsket og letforståelig form.

Den biskoppelige omhu for, at alt gik rigtigt til i stiftet, skabte ham dog også en stribe fjender – ikke mindst blandt adelige kirkeejere, der mente at råde suverænt over ansættelsen af præster ved deres kirker. Dette førte i begyndelsen af 1560'erne til et voldsomt sammenstød mellem biskoppen og den adelige Hans Norby til Uggerslev. Den adelige kirkeejer var kommet så meget på kant med præsten, Hans Jensen i Uggerslev, at han simpelt hen lukkede kirken for ham og ansatte en ny præst i hans sted, en hr. Just. Denne blev imidlertid straks sat fra sit embede af en provsteret, hvilket førte til, at Norby tog direkte ind til biskoppen for ved hans hjælp at få omstødt provsterettens dom.

Da biskop Jespersen tværtimod stillede sig helt bag provsternes afgørelse, overfaldt den af naturen voldsomme Hans Norby i flere vidners nærvær biskoppen med skældsord og trusler og ville sikkert være gået endnu videre, om ikke de tilstedeværende havde lagt sig imellem. Bispnen indberettede derefter sagen for kongen og anmodede om dennes beskyttelse. Ved kongens mellemkomst blev sagen forligt i en særlig dertil nedsat kommission med rigens kansler, Antonius Bryske til Langesø, i spidsen. Biskoppen lovede at frafalde al videre tiltale mod, at Norby beklagede sin forseelse og lovede biskoppen venskab. Tvunget af omstændighederne gik Norby ind på dette, men man kan levende forestille sig, hvorledes det har kogt i den kole-riske adelsmand, da han måtte krybe til korset og give bispnen håndslag på sit venskab. At følelserne i det adelige hjem mod den handlekraftige biskop så langt fra var præget af venskab, ses også af, at Hans Norbys hustru, Anna Oldeland – der heller ikke just var kendt for sit blide gemyt – lavede offentlig skandale, da hun midt under biskoppens prædiken den 9. februar 1564 i Sct.

Knuds kirke rejste sig i sin stol og højlydt overdyngede prædikanten med skældsord, fordi hun mente, at han i sin prædiken på vanærende måde havde hentydet til hende og hendes mand. Udgangen på denne sidste episode kendes ikke, men viser dog, at det i høj grad krævede sin mand at styre et stift i hine tider. Forløbet viser også, at biskop Niels Jespersen var en sådan mand.

Af eftertiden er biskop Jespersen dog nok bedst kendt for sit graduale – Jespersens graduale kaldet – et stort, smukt sangværk, der var rettesnor for hele gudstjenestens musikalske del. Odensebispen havde altid næret stor omsorg for kirkesangen og kirkemusikken, og i 1565 fik han kongeligt privilegium på at udgive et graduale til brug i alle landets kirker. Det udkom dog først i 1573 og derefter i nye udgaver i 1583, 1606 og 1637. Efter kongens bestemmelse skulle dette sammen med Hans Thomesens salmebog, Bibelen og kirkeordinansen findes i enhver dansk kirke, lænket fast til degnestolen. Således fik Odensebispens værk en dybtgående og standardiserende indflydelse på dansk kirkemusik i tiden efter reformationen, men indeholder også mange mindelser om tiden inden. Trods biskoppens faste evangeliske standpunkt rummede graduale netlig masser af gregoriansk kirkesang, ligesom dets messeordning lå tæt op af katolske forbilleder. Man sporer måske deri en vis reaktion mod de tidlige reformatorers rabiate krav om et fuldstændigt brud med den katolske kirkes liturgi.

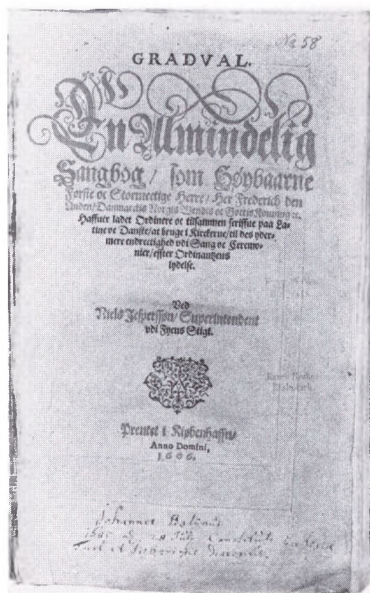
Efter en lang og travl embedstid døde Odenses anden evangeliske biskop den 22. november 1587. Få dage senere blev han under stor deltagelse fra såvel øens adelsstand og gejstlighed som byens borgere bisat i Sct. Knuds kirke.

Niels Jespersens afløser i bispestolen blev magister *Jacob Madsen Veile* – af eftertiden nok bedst kendt for de mange oplysende og kuriøse optegnelser, han gjorde under sine hyppige visitatser til stiftets kirker. Jacob Madsens visitatsbog rummer tillige en række naive, men særdeles illustrative tegninger af mange af stiftets smukke landsbykirker. Tegninger, som den visiterende biskop egenhændigt udførte på selve stederne i marginen til visitatsbogen.

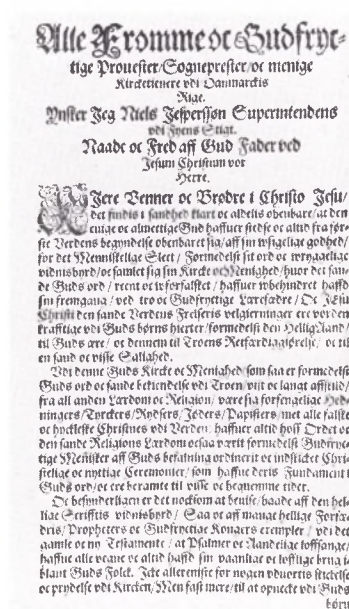
Som det fremgår af navnet, var den nye biskop fra Vejle, søn af byens borgmester Mads Nielsen og dennes hustru, der var borgmesterdatter fra Varde. Født i 1538 voksede han op i det borgeraristokratiske miljø, som familien tilhørte. Han viste tidligt anlæg for studering, kom 10 år gammel i Ribe latinskole, frekventerede derefter et par år Odense skole og blev i 1555 dimitteret til universitetet fra Viborg skole. Under sine universitetsstudier i København boede han i flere år i huset hos landets lærdeste og mest berømte teolog, professor Niels Hemmingsen. Efter at have afsluttet sine studier drog han udenlands, studerede en overgang medicin i Nederlandene, men slut-

Den nu forsvundne gravsten fra Sct. Knuds kirke over Anna Oldeland og hendes mand, Hans Norby til Uggerslevgård, er tegnet af Jacob Bircherod (1664-87) omkring 1680. Over parret slægtsvåben og et dødningshoved, hvoraf der er fremvokset kornaks. (E. Panton fot., Odense Centralbibliotek, Lokalhistorisk Afdeling).

Titelblad og første side af forordet til Niels Jespersens graduale. I forordet understreges afstanden til forsængelige hedninger, tyrkere, russere, jøder, papister og alle falske og hykleriske kristne!
(E. Pantof., Landsarkivet for Fyn).

tede i 1563 studeringerne i reformationens højborg, universitetet i Wittenberg med en magistergrad. Efter et kort intermezzo som professor i pædagogik i København i 1565 blev han ansat i den ledige stilling som rektor ved Ribe latinskole, hvorfra han to år senere blev kaldet som sognepræst ved Ribe domkirke. I dette kald sad han, indtil den fynske gejstlighed i 1587 efter Niels Jespersens død opfordrede ham til at modtage det ledige embede som Fyns biskop.

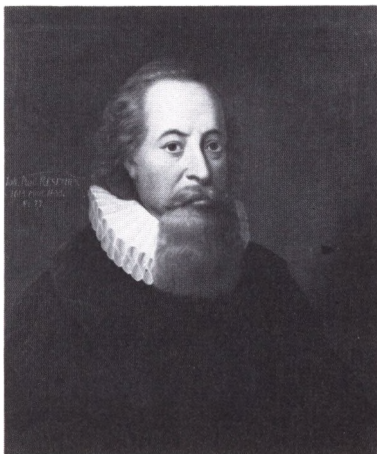
Tilsyneladende var Jacob Madsen dog faldet så godt til i Ribe, at han vægrede sig ved at følge fynboernes kald. Han gik endog så vidt, at han sammen med menigheden i Ribe indsendte et bønsskrift til kongen om at blive fri for at modtage det fynske bispekalde. Svaret var dog et blankt afslag, og den 25. februar 1588 blev han derfor på kongens befaling af Ribebispen ordineret i Sct. Knuds kirke til at være biskop over Fyn. Dette embede beklædte han – trods sin indledningsvise vægring – med stor flid og dygtighed indtil sin død i 1606.

Ud over at passe de mange løbende embedsforretninger tilbragte han en væsentlig del af sin tid på visitatsrejser og erhvervede derved et sjældent førstehåndskendskab til den præstestand, der var underlagt hans tilsyn og styre. Biskoppens korte, rammende karakteristikker af denne blandede flok i funktion kan stadig læses i hans berømte visitatsbog. Biskop Jacob Madsen døde den 24. september 1606, 68 år gammel. Han blev bisat i Sct. Knuds kirke, men hans nøjagtige hvilested kendes desværre ikke mere. Biskop Kingo købte nemlig hans ligsten og lod den omhugge til eget brug. Som det bemærkes i udgaven af visitatsbogen, fik han det eftermæle, at han var »en god præst, en god ægtefælle og en god biskop«. At han var en dygtig kirkens mand er næppe tvivlsomt. At han også tog sine ægteskabelige forpligtelser alvorligt, fremgår alene af, at han efterlod sig 13 børn.

Fyns næste biskop, magister *Hans Knudsen Veile*, var som sin forgænger i embedet fra den jyske købstad, hvis navn også var en del af hans. Men i modsætning til forgængeren blev Hans Knudsens eftermæle af en noget blakket karakter: Han blev nemlig afsat fra sit embede i 1616 efter domfældelse for at have udbredt vranglære. Om denne mands ungdom, uddannelse og tidlige karriere ved vi ikke stort, bortset fra at han blev født i 1567 som søn af Knud Hansen, borger i Vejle, og at han i samtiden gik for at være en meget lærd mand. Han rykkede i 1606 ind i det ledige bispeembede i Odense og bestyrede i stilfærdighed dette i en årrække, indtil han i årene efter Kalmarkrigen løb ind i store vanskeligheder.

Baggrunden var, at den officielle kirkelære, der i årene umiddelbart efter reformationen var præget af en temmelig stor åbenhed og tolerance over for andre protestantiske trosretninger som f.eks. calvinismen, allerede fra det 16.

Sjællands biskop Hans Poulsen Resen (1561-1638) er her malet af en ukendt kunstner på grundlag af et stik fra 1600-tallet. Resen udnævntes til biskop over Sjællands stift 1615 og var så magtfuld, at han i samtiden med ærefrygt undertiden omtaltes som »hin store Resen«. (Roskilde domkirke).

på en så højtrøstet måde, at regeringen ikke kunne sidde det overhørig. Hans væsentligste brøde bestod i, at han prædikede tolerance på et tidspunkt, da den offentlige opinion var intolerant, og da de religiøse fronter i Europa var ved at stivne i en forbitret skyttegravskrig, som først løstes op af trediveårskrigen skærsild. I denne situation havde regeringen ikke råd til at have en Odensebisp, hvis loyalitet var tvivlsom.

Med Hans Knudsens afsættelse i 1616 var det for meget lang tid slut med jydernes dominans på den fynske bispestol. Af de fire første evangeliske biskoper havde de to første været Viborgdrengene, mens de to sidste begge var fra Vejle. Nu fulgte – helt frem til Thomas Kingos indtræden i den fynske bispeværdighed i 1676 – en periode, hvor Fyns stift blev regeret af indfødte fynboer. Den første af disse var dr. *Hans Mikkelsen*, der beklædte Odensebispeens embede i ikke mindre end 35 år, fra 1616 til 1651.

Hans Mikkelsen – der af biskop Bloch kaldes for »et lys i Guds kirke« – blev født nytårsdag 1578 som søn af Odenseborgeren Mikkell Pedersen og hustruen Karen Hansdatter. Han blev student fra byens latinskole i 1601 og blev samme år indskrevet ved universitetet. Efter blot et halvt års studium måtte han dog atter forlade København, fordi dette års store pestepidemi forårsagede, at universitetet midlertidigt blev lukket. Han vendte derfor tilbage til sin fødeby og trådte i biskop Jacob Madsens tjeneste som håndskriver. I dette embede fungerede han et par år. I 1603 oprandt et nyt kapitel i den unge Mikkelsens tilværelse, da den adelige godsejer Eiler Bryske til Dallund opfordrede ham til at blive præceptor (huslærer) for sønnen, den unge Iver Bryske, der netop stod for at skulle tiltræde den store dannelsesrejse til udlandet, som på de tider nærmest var obligatorisk for unge adelsmænd fra bedre kredse. Som Iver Bryskes huslærer og ledsager rejste han i fem år rundt til en række kendte tyske og franske universiteter, hvor han studerede, så og lærte. Ved hjemkomsten i 1608 blev han beskikket som rektor for Odense latinskole. Dette embede bestred han i seks år, indtil 1614, da det virkelig afgørende vendepunkt i hans liv indtrådte.

Hans Mikkelsens solide kundskaber og pædagogiske dygtighed havde hurtigt givet ham et godt ry i dannede adelige kredse, og han plejede også livlig forbindelse med den lærde Holger Rosenkrantz til Rosenholm. I 1614 opfordrede Ellen Marsvin ham da til at blive husprædikant på Lundegård og tillige sproglærer for datteren Kirsten Munk. Efter mange betænkeligheder opsagde han sit sikre rektorembede og kastede sig ud i en usikker tilværelse som huslærer; men det skulle snart vise sig, at han dermed steg ind i en hurtigt opadstigende elevator, som bragte ham fra forfremmelse til forfremmelse for efter blot et par år at bringe ham ind i det fynske bispeembede. Allerede 1615 blev han sognepræst i Assens og Kærum samt provst i Båg herred.

Biskop Hans Mikkelsen (1578-1651) blev begravet i Sct. Knuds kirke sammen med sin hustru, Catharine Henriksdatter (1582-1655). Marmorgravstenen – som stadig findes i kirken – var en af de få, der overlevede 1700-tallets hårdhændede restaurering. På udsnittet her er der dels latinsk, dels græsk tekst. En del af den øvrige tekst på stenen oversættes: »Ved sjældne dyder, ved lærdom, tro, klogskab og humanitet blev et ulødeligt navn vundet af denne for Gud og mennesker lige dyrebare mand«. (Svend Møller fot.).

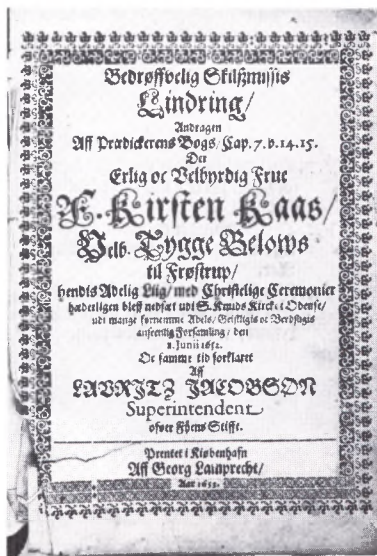
Endnu samme år blev han udnævnt til professor i pædagogik ved universitetet og slotspræst i København. Året efter blev han kongelig hofprædikant og erhvervede samtidig den teologiske doktorgrad. Samme år blev han udnævnt til biskop over Fyns stift efter Hans Knudsen. Dette fornemme embede bestred han derefter lige til sin død i 1651.

Der er ikke tvivl om, at Hans Mikkelsens usædvanlige lynkarriere hang sammen med den bevågenhed, han via forbindelsen med Ellen Marsvin og Kirsten Munk nød i inderkredsen omkring kongen. Men i forvaltningen af bispeembedet viste han sig dog til fulde tilliden værdig. Både menneskeligt og kundskabsmæssigt levede han helt op til de forventninger, den kongelige velgører stillede til ham. I teologisk henseende var han et sikkert papir. Han var – i modsætning til sin forgænger – fast forankret i den ortodokse lutherske lære og vogtede nidkært over eventuelle afvigelser derfra. Men han gjorde tillige en stor indsats på skoleområdet, der også hørte under biskopens embedsomsråde.

Det var således ikke mindst hans fortjeneste og skyldtes hans fine forbindelser til den danske højadel, at Odense fik sit nye gymnasium i 1623, og at personer som Holger Rosenkrantz og Ellen Marsvin gav betydelige beløb til dets drift. Men bedst huskes han nok for sine talrige ligprædikener over fornemme adelige, hvoraf ikke mindre end 37 befordredes i trykken. Han var en af tidens foretrukne modeprædikanter, og han spandt rigdom derpå. En ligprædiken honoreredes nemlig almindeligvis med en sølvkande på 100 lod (1 lod = 15,5 gram) med 100 rigsdaler i. Ved sin død i en alder af 73 i 1651 kunne han derfor efterlade sine arvinger den nette sum af 30.000 rigsdaler.

Til minde om biskop Hans Mikkelsen og hustruen findes i Sct. Knuds kirke også dette epitafium af sten. (Svend Møller fot.).

Mange ligprædikener blev trykt i den her skildrede periode. En af dem, som blev holdt af biskop Laurids Jacobsen Hindsholm, ses herover (titelbladet). Den blev trykt i København 1653 – på denne tid var der intet bogtrykkeri i Odense. (E. Panton fot., Møntergården).

En usædvanlig stor sum selv for en Herrens mand i toppen af det kirkelige hierarki.

Da Hans Mikkelsen døde i 1651, afløstes han af en mand, *Laurids Jacobsen Hindsholm* (1600-63), hvis baggrund og karriere i mange henseende mindede om forgængerens. Også han var fynbo af fødsel. Ikke fra Odense ganske vist, men søn af sognepræsten i Viby på Hindsholm, Jacob Jacobsen. Også han gik på latinskole i Odense, hvorfra han dimitteredes i 1621, og efter et par år på universitetet kom han som forgænger i tæt kontakt med den rosenholmske kreds, idet den lærde Holger Rosenkrantz, der dengang var lensmand i Odense, i 1623 valgte ham til at være hovmester for sine sønner. I denne egenskab opholdt han sig i fire år dels på Odensegård, dels på Rosenholm. Han fulgte derefter de unge junkere til Sorø akademi, hvor han forblev, til han i 1630 blev kaldet til sognepræst i Rudkøbing og provst i Langelands Nørre herred. I 1647 blev han hofprædikant – en stilling, som også forgængerens havde haft – og i denne egenskab betjente han Christian IV på dødslejet og holdt en senere meget berømmet ligprædiken over ham. Herfra blev han – efter et år tidligere at have afslået tilbud om bispeembedet i Ribe – kaldet til biskop i Odense i 1651 efter gamle Hans Mikkelsens død. Dette embede passede ham formentlig godt, eftersom han allerede i 1639 havde giftet sig ind i byens fornemste familier, Mulerne og Rosenvingerne, ved sit ægteskab med Anna Jørgensdatter Mule. Hun var datter af den i 1634 afdøde borgmester Jørgen Mule og dennes hustru, Barbara Rosenvinge. Den nye biskop var derfor fra starten integreret i byens styrende lag. Han var en af dem, og han havde i hele sin embedstid – til 1663 – et godt og harmonisk samarbejde med byens lokale styre.

Som forgængerens var han en stærkt benyttet prædikant ved den fynske adels bryllupper og begravelser og blev en holden mand derved. Men svenskekrigene med deres ødelæggelser, plyndringer, brandskatter osv. bragte ham alligevel nær fallittens rand og havde også nær kostet ham embedet. For juleaften 1658 krævede den svenske besættelsesmagt nemlig, at biskoppen skulle befale præsterne i stiftet ikke at bede for kong Frederik III, men blot for de to nordiske konger i almindelighed. Dette krav nægtede biskop Hindsholm blankt at efterkomme under henvisning til, at han derved ville bryde sin embedsed. Så ville han hellere nedlægge sit embede. Stillet over for denne stejlehed veg svenskerne, og de fynske præster fortsatte med at bede for den danske konge og hans hus under resten af besættelsen.

Biskop Hindsholm var kongens aktive støtte under de begivenheder, der i efteråret 1660 førte til arveriget og enevældens indførelse. Han fik straks efter sæde i en kommission, der skulle foreslå ændringer i kirkens organisation under det nye styre; men han døde i 1663, inden arbejdet var blevet fær-

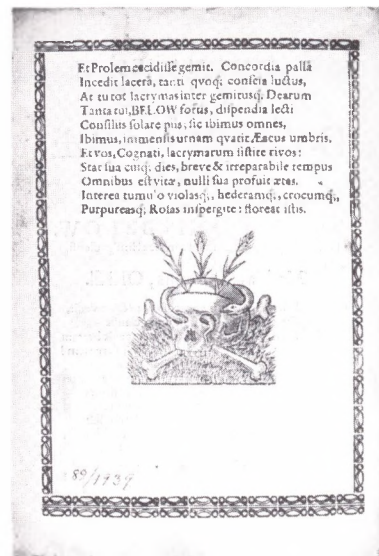
digt, og blev den 10. september 1663 stedt til hvile hos sine forgængere i Sct. Knuds kirke. Hans umiddelbare efterfølgere blev dr. *Niels Bang* (1663-76) og *Thomas Kingo* (1676-1703); om disse kan man læse i dette værks bind 3.

Sognegejstligheden

Dette er ikke stedet for en fuldstændig oversigt over de mange personer, der i årene 1560-1660 udgjorde den odenseanske sognegejstlighed. Dels falder det uden for en byhistories rammer, dels er byens sognehistorie udførligt behandlet af biskop Engelstoft og gejstligheden af biskop Bloch. Der kan dog være grund til kort at karakterisere nogle få af de mere markante personligheder blandt sognegejstligheden, om ikke andet så fordi de gennem deres liv og daglige virke var med til at præge livet i den fynske hovedstad på godt og ondt. Odenses præster var – som menneskene omkring dem – yderst forskellige og afspejlede alle tænkelige menneskelige egenskaber, gode såvel som dårlige. Der var lærde præster, fromme præster, forfængelige og hovmodige præster, pligtopfyldende, ydmyge, dovne og uvidende præster. Hvordan de end var, var det dog uundgåeligt, at der blev lagt stærkt mærke til deres færden på grund af deres fremtrædende rolle i byens offentlige liv.

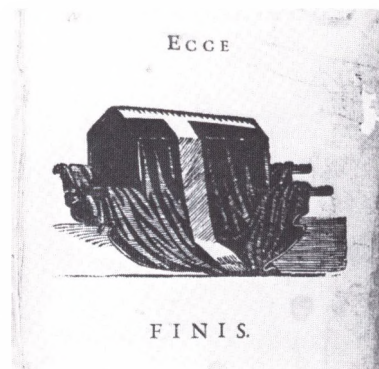
Et godt eksempel på den lærde præst var magister Jørgen Simonsen (?-1602), der 1562-71 var læsemester eller lektor ved Sct. Knuds kirke, 1571-1602 sognepræst i Albani sogn og fra 1577 tillige provst i Odense by og herred. Han var efter alt at dømme indfødt odenseaner og havde erhvervet sin lærdom og sin akademiske grad dels ved studier i udlandet, dels gennem studier ved Københavns universitet. I ni år plejede han med stor omhu og nidkærlighed det ansvarsfulde embede som lektor ved domkirken. Herom vidner bl.a. hans efterladte håndskriftbind, der rummer talrige prædikendispositioner, som han omhyggeligt dikterede sine tilhørere. Den store pest, der i 1584 hærgede Odense og også berøvede Jørgen Simonsen flere børn – han havde inden 1587 mistet ikke mindre end otte – samtidig med at den bortrev en stor del af menigheden, gjorde dybt indtryk på provsten og fik ham til at optræde som opbyggelsesforfatter. Gennem en række opbyggelige skrifter søgte han at bringe sin menighed trøst ved at forklare, at den store »pestilens« var Guds straf, der kun kunne afvendes ved alvorlig »pønitense« (bødsøvelse). Hvor megen trøst dette budskab så har bragt den hårdt ramte menighed, kan man ikke vide; men det vidner under alle omstændigheder om Jørgen Simonsens oprigtige fromhed.

Også livets mere praktiske sider optog dog den lærde sognepræst. Herom vidner ikke mindst hans *Tuende Tractater: den første er En Træste-Scrifft for frugtsommelige Quinder oc Barselquinder, den anden er En Underuising for Fostre Modere*

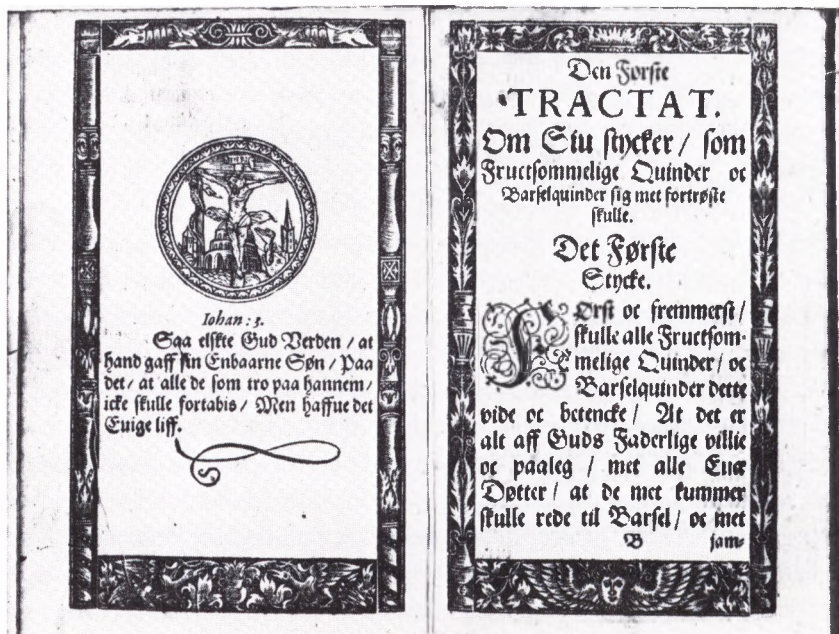

Sidste side med tekst i ligprædikenen, vist overfor. Tidens syn på døden og det makabre var tydeligvis anderledes end vor tids. (E. Pantou fot., Møntergården).

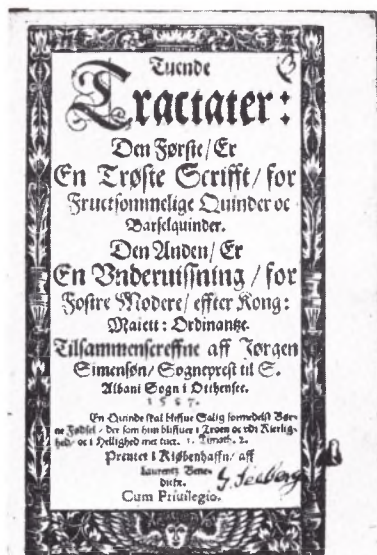
Her er slutningen, lyder den latinske indskrift – i mere end en forstand: Billedet her prydede sidste side i Kirsten Kaas' ligprædiken. (E. Pantou fot., Møntergården).

Indledningen til den første af Jørgen Simonsens to traktater for frugtsommelige kvinder og barselkvinder. (Det kgl. Bibliotek).

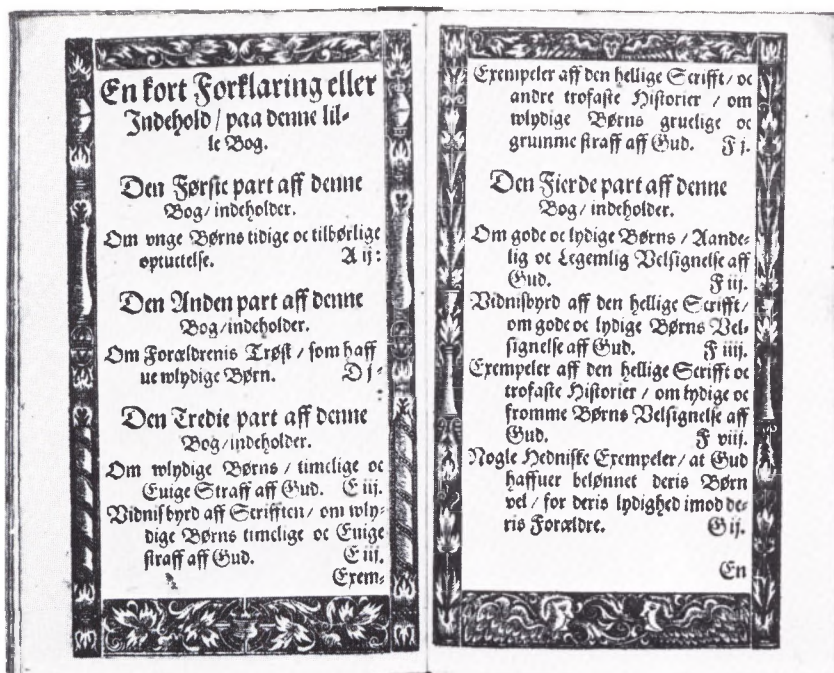
På billedet herunder ses titelbladet til Jørgen Simonsens to traktater fra 1587. (Det kgl. Bibliotek).

(1587). De to traktater fylder i alt 88 sider i et lille oktavbind. Den første har han tilegnet Odense bys frugtsommelige dannekvinder og barselkvinder og er et ærligt og fromt ord fra en kristen sjælesørger. Den anden er henvendt til øvrigheden, der formaner til at drage omsorg for ansættelse af det tilstrækkelige antal jordemødre for ad denne vej at nedbringe den store spædbørnsdødelighed. Begge har de et klart belærende sigte, hvilket også gælder hans *Pædagogia* fra samme år, hvori han understregede opdragelsens og undervisningens store betydning – en tankegang, der lå helt på linie med de fremherskende tendenser i tiden.

En præst af en noget anden type end den beskedne, fromme og lærde Jørgen Simonsen var hans senere eftermand i embedet, magister Jacob Sperling (1591-1658), der af eftertiden bedst huskes for sine stridigheder med bystyret om præsternes rang og gang i forhold til magistratens medlemmer. Jacob Sperling var ligesom Jørgen Simonsen indfødt odenseaner, søn af en af byens velstående borgere, guldsmeden Hans Poulsen Sperling. Jacob blev i 1614 dimitteret fra Odense skole og studerede et par år i København. Derefter studerede han nogle år i udlandet, idet han ernærede sig som præceptor for unge adelige, der var på den obligate studierejse. Efter hjemkomsten erhvervede han magistergraden, blev i 1622 konrektor ved Odense skole og to år senere professor i filosofi ved det nyoprettede gymnasium.

Denne hans nye lærergerning blev imidlertid for en tid afbrudt, da han i

Udsnit af indholdsfortegnelsen i Jørgen Simonsens pædagogiske skrift fra 1587. (Det kgl. Bibliotek).

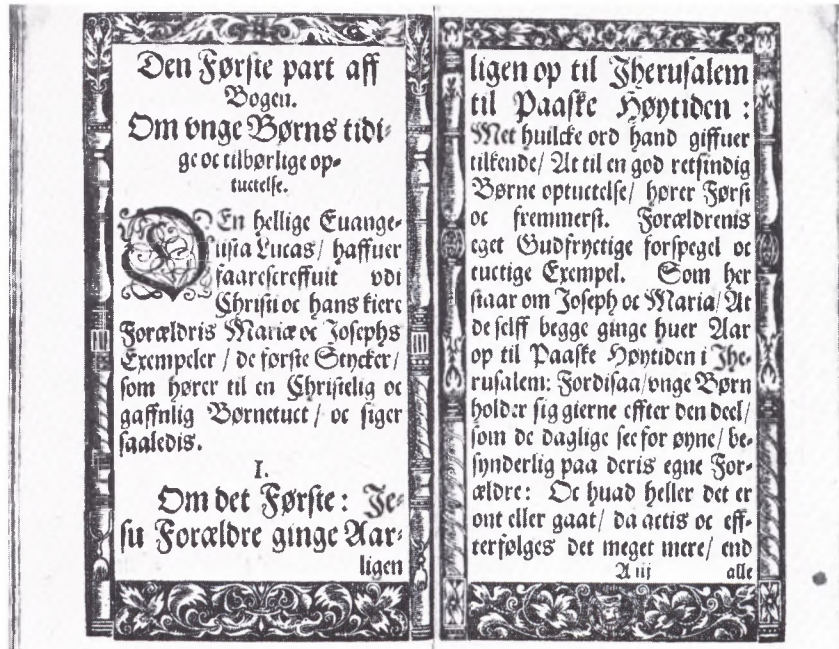
1626 tilsyneladende blev grebet af panik ved den truende udsigt til en tysk besættelse af Fyn efter Christian IVs nederlag ved Lutter am Barenberg. I hvert fald forlod han over hals og hoved byen sammen med sin familie for at bringe sig i sikkerhed i Norge. Men dette foretagende strandede bogstaveligt talt temmelig omgående. Det skib, der skulle føre ham til Norge, stødte nemlig på grund, og Sperling og hans familie slap kun med nød og næppe derfra med livet i behold. Denne oplevelse bragte ham tilsyneladende atter til besindelse, for han vendte snart tilbage til Odense, hvor han genoptog sine embedspligter. Familien sendte han dog i sikkerhed i Nederlandene, hvor den forblev til efter fredsslutningen i 1629. Da sognepræsteembedet ved Sct. Knud i 1628 blev ledigt, kaldtes Jacob Sperling til det, og der forblev han i samfulde 30 år, indtil han døde i 1658. Han var desuden provst i Odense herred i ikke mindre end 22 år.

Hvorledes Jacob Sperling forvaltede sit kald, ved vi ikke stort om; men vi kan dog nok få en mistanke om, at det næppe er sket med den sindets ydmyghed og tjenerånd, der ideelt set skulle præge præstens virke. Herom vidner den trætte, som han i 1635 havde i gang med byens rådmænd om den indbyrdes rang mellem disse og præsterne. Problemet var kort, hvilken plads præsterne skulle have i forhold til rådmændene i tidens talrige processioner, og hvor de skulle sidde i forhold til hinanden ved formelle middage og lig-

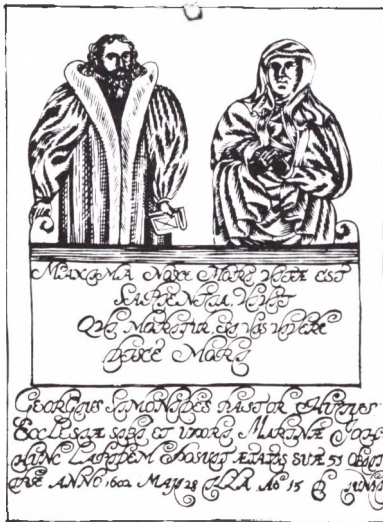
Titelbladet til Jørgen Simonsens bog Pædagogica ses herunder. (Det kgl. Bibliotek).

Udsnit af første del af Jørgen Simonsens Pædagogia med råd til forældrene om selv at være gode eksempler for børnene. (Det kgl. Bibliotek).

Provst Jørgen Simonsen (død 1602) og dennes hustru, Maren Hansdatter, blev begravet i Gråbrødre kirke, hvor Jacob Bircherod omkring 1680 aftegnede deres gravsten. Stenen er nu forsvundet. (Det kgl. Bibliotek).

nende. Striden blev så hed, at Sperling indbragte sagen for biskoppen, der i god kristen ånd formanede sin præst med ordene: »Hvo sig selv ophøjer, skal fornædres«. For at få en klaring på sagen, følte biskoppen sig dog foranlediget til at indbringe spørgsmålet for kongen, der også pligtsskyldigt under den 8. december 1635 udstedte et kongebrev, hvori rangspørgsmålet afgjordes således: Biskoppen var øverst i rang, derefter herredsprovsten, så den teologiske lektor ved Sct. Knud efterfulgt af de øvrige professorer ved gymnasiet. Dernæst i aldersorden byens to øvrige sognepræster, der skulle ledsages af henholdsvis ældste og yngste borgmester, »dog at præsten går på den højre side, som tilbørligt er«. Med rangordenen således klart defineret kunne julefreden da omsider sænke sig også over byens fornemme indbyggere – hvoraf altså nogle nu havde brev på, at de var fornemmere end andre.

Allerede i 1647 var det dog galt igen, om end det er tvivlsomt, om Jacob Sperling spillede en hovedrolle i denne sag. Men aktiv skal han nu nok have været. Denne gang var hovedproblemet tilsyneladende, at nogle af byens efterhånden talrige magistre følte, at de uretmæssigt blev placeret for langt nede i den lokale hakkeorden. Atter måtte kongen træde til med et åbent brev om gejstlighedens rang og gang på Fyn, og denne gang var det tydeligt, at majestæten havde tabt tålmodigheden med den rangbevidste fynske gejstlighed. Irritationen fandt tydeligt udtryk i kongebrevets indledning, der formede sig som en meget skarp irettesættelse:

Nærbillede af et af de malede felter på prædikestolen i Davinde kirke med årstallet 1599 og givøren, Margrete Skougaards fædre og mødre våben. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

»Eftersom Vi erfare udi vort land Fyen en stor og forargelig uenighed iblandt de gejstlige om deres session og gang at findes, så har Vi sådant med største forundring fornommen, at de, som skulle billigen være sig selv en lov og andre et kristeligt ydmygheds exempel, sådanne pharisaiske trætter skulle være udi delagtige«.

Derefter fulgte selve rangordenen, der byggede på en indstilling derom fra lensmand og biskop. Der er ingen grund til her at gå i detaljer på dette punkt; men en af pointerne i den var dog, at magistre ikke *qua* magistre skulle have nogen fortrinsret. Kongebrevet sluttede i samme tone, som det begyndte, idet den kongelige vrede dog vendtes specielt mod den (os ubekendte) magister, der havde startet det hele:

»Og eftersom de gejstlige over dette hele kongerige hidtil har kunnet enes om deres gang uden nogen særlig lov eller forordning, bortset alene fra dem på Fyn, så vil Vi, at den præst, som især har givet årsag dertil og hverken nu eller tidligere har villet lade sig nøje uden en særlig anordning, skal tiltales af lensmanden og for sådan forargelse dømmes til at give en anelig bøde til de fattige, således at Vi ikke herefter skal besværes af noget sådant andre steder fra«.

Denne kraftige kongelige reaktion har nok for en tid betaget de fynske præster lysten til at benytte majestæten som redskab i deres indbyrdes stridigheder om social status. Affærerne vidner dog klart om en meget levende hon-

På billedet herover ses prædikestolen i Davinde kirke. Ifølge en indskrift er den fra 1599, og i billedfelterne ses Jesus og fire apostle. (V. Sylvest Frederiksen fot.).

Forgylt sølvdrikkekanne fra omkring 1600.
Udført af Odenseguldsmiden Hans Poulsen
Sperling. Højde 20,7 cm.
(Nordiska Museet, Stockholm).

Låget på drikkekannden øverst på denne side
bærer våben for rigsråd Jørgen Brahe og
hustruen, Anne Gyldenstieme.
(Nordiska Museet, Stockholm).

net ambition ikke blot hos Jacob Sperling, men også hos mange af hans kolleger. Dette forhold er alment forklarligt ved de betydelige sociale forskydninger, der i almindelighed skete i det 17. århundredes Danmark. Gamle sociale mønstre var under hastig nedbrydning og nye hierarkier byggedes op under indtryk af de hastige økonomiske forandringer og magtstatens vækst. Det er måske særlig let forklarligt, at en konflikt af denne type netop tilspidse- des i Odense med dens adlede borgerfamilier, dens talrige gejstlighed og dens ganske omfattende akademiske liv: Det kunne være – og var også ofte – en sprængfarlig blanding. Bedre blev det selvfølgelig ikke, når der blandt præsterne fandtes en hovmodig og rangsyg mand som Jacob Sperling, der få år efter den skarpe kongelige reprimande på ny forargede sin menighed ved foran altret i Sct. Knuds kirke at indlede et skændsmål i menighedens påhør med en kollega om rang og sæde ved altret. Sperling var ikke en ydmyg herrens tjener, men et yderst selvbevidst medlem af byens gejstlige stand.

Den stridbare provst døde i 1658 midt under den krig, der også bragte Fyn og Odense så mange ulykker. Hans enke, Hedvig Hansdatter, overlevede ham kun et års tid. Ironisk nok døde hun som direkte følge af krigen – en skæbne, som Sperling mange år tidligere havde søgt at undgå ved at sende hende til Nederlandene. Det traf sig nemlig sådan, at fru Hedvig i sin enke- stand fik indkvarteret nogle soldater fra den svenske besættelsesmagt i sit hus. En aften kom en beruset svensk underofficer ved et uheld til at såre hende i armen med en kniv. Trods behandling gik der koldbrand i såret, hvorefter armen måtte amputeres. I søvne kom hun til at rive forbindingen af det åbne operationsår, som på ny begyndte at bløde så voldsomt, at den arme kvinde forblødte og døde den 27. januar 1659, 51 år gammel.

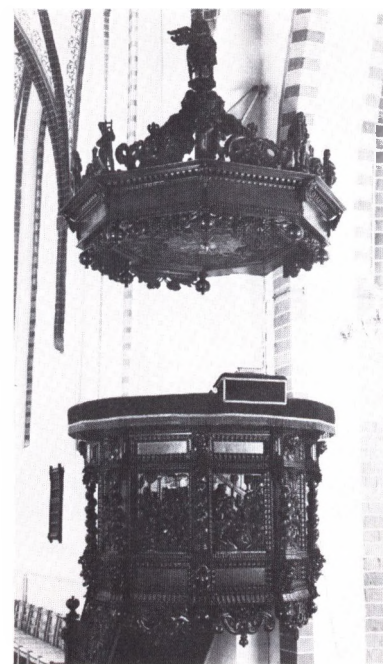
Også præster ved byens øvrige kirker har dog ved deres livsførelse eller embedsforvaltning undertiden gjort sig bemærkede på en sådan måde, at deres navne endnu lever i byens historie. Det gælder således Hans Andersen Æblemand (†1684), der i ikke mindre end 47 år var residerende kapellan ved Frue kirke. Han blev vidt berømt for sin store fromhed og nidkærhed ved varetagelsen af sit kald. Hver dag sommer og vinter gik han i sin kirke og gjorde bøn foran alteret, på prædikestolen og på sit gravsted i kirken, og hver søndag morgen, før han rejste til sit anneks sogn, Seden, for at holde gudstjeneste der, gik han til Sct. Knuds kirke for at bede. Dog synes hans evner som prædikant ikke at have kunnet holde mål med fromheden og nidkærheden, for »Gamle Hans« måtte lide den tort at erfare, at han ikke af menigheden var nær så yndet en prædikant som hans medhjælper i embedet fra 1674, Jørgen Clausen Sebbelov, der som hører ved latinskolen nok også havde gunstigere pædagogiske forudsætninger end den fromme, men uslebne Hans Æblemand.

Noget mindre nidkær i tjenesten – eller i det mindste knap så velbevandret i forvaltningen af sakramenterne – var en af Hans Æblemands forgængere ved Frue kirke, sognepræsten Niels Glad, der sad i embedet 1597-1602. Efter at have røgtet sit kald til alles tilfredshed i tre år var han nær ved at miste det på grund af ureglementeret forvaltning af nadverens sakramente allehelgensdag 1600. Denne dag uddelte han nemlig til to af nadvergæsterne, en grydestøber og stodderkongen, først vinen, derefter brødet og dernæst igen vinen, hvor han rettelig skulle have givet først brød og derefter vin. For denne forseelse indbragte kirkens patron, rigskansler Arild Huitfeldt, præsten for den gejstlige domstol, men afgørelse i sagen blev dog udskudt til kyndelmisse det følgende år, idet Niels Glad søgte om nåde hos kongen. Denne afslog imidlertid Glads ansøgning, skønt rigskansleren selv gik i forbøn for ham, og sagen blev derfor optaget til dom den 4. februar 1601. Deri bestemtes, at Niels Glad denne gang skulle slippe for at blive afsat. I stedet måtte han betale en klækkelig bøde – 100 mark – til fattiggassen. Han kunne derefter optage sin afbrudte embedsgerning efter at have været suspenderet fra den i 13 uger, i hvilken tid han selv havde måttet udrede løn til en stedfortræder. Medvirkende til, at Glad slap med skrækken, var dels hans ellers pletfri vandel – hvorom fremtrædende medlemmer af menigheden afgav et smukt vidnesbyrd – dels at han åbent erkendte sin forseelse og højt og helligt lovede, at gentagelse aldrig mere skulle finde sted. Derved kunne sagen efter kirkeordningen klares med en bødestraf. Men at denne temmelig ubetydelige sag kunne antage sådanne dimensioner, understreger klart den lutheranske øvrigheds nøje årvågenhed for at sikre, at kirkeordningen fulgtes strikte og ikke blev inficeret af andre trosretninger som f.eks. calvinismen.

Også Sct. Hans sogn havde sine brådne kar blandt præsterne som f.eks. pastor Hans Stage (1577-90), der uagtet han af selve kongen blev betegnet som »en fin, lærd og retsindig mand« i 1584 fik en sag på halsen, der mindede stærkt om Niels Glads. Selve den højhellige påskedag glemte han nemlig at konsekrere alterets sakramente og kom således til at uddele uindviet brød og vin. Han opnåede dog – i modsætning til Niels Glad – kongelig tilgivelse for sin brøde og røgtede uforstyrret sit kald, lige til han i 1590 tog sit eget liv ved at drukne sig i sin brønd.

Hans Stages efterfølger i embedet, Hans Nielsen, kom fra stillingen som rektor ved latinskolen. Han var almindeligt respekteret for sin lærdom, men var tillige selvbevidst til det arrogante. Biskop Jacob Madsen noterede således i sin visitatsbog en episode, der vist var ganske betegnende for den lærde pastors selvfølelse: Søndag før kyndelmisse år 1601 skulle der have været prædiken over evangelieteksten: Jesus gik om bord...; men pastor Nielsen valgte i stedet egenmægtigt at prædike over næste søndags tekst om ugræsset

På billedet ses prædikestolen i Sct. Hans kirke. Stilen er barok, og prædikestolen er fra omkring 1650. Den har – formentlig fejlagtigt – været tilskrevet den lokale billedskærer Anders Mortensen. På den samtidige himmel ses mandsfigurer med redskaber fra Kristi lidelseshistorie: Kors, stige, tornekrone osv. (E. Pantou fot.).

I billedfelterne på prædikestolen i Sct. Hans kirke ses scener fra Jesu liv. Først er det ærkeenglen Gabriels besøg hos jomfru Maria, derefter hyrdernes tilbedelse af Jesusbarnet julenat og videre vismændene fra Østerland, der tilbeder Jesusbarnet og bringer gaver, guld, røgelse og myrra. Herefter følger Jesu fremstilling i templet otte dage gammel, Jesus i templet som 12-årig og endelig Jesus, der døbes af Johannes Døberen i Jordansfloden. (E. Panton fot.).

blandt hveden, idet – som han sagde fra prædikestolen – der jo ikke var mange til stede, som forstod sig på skibsfart, og næste søndags tekst var langt bedre at få forstand af end denne søndags. Dette højst upassende og egenmægtige brud på prædikenfølgen indbragte naturligvis sognepræsten en skarp irettesættelse fra biskoppen, hvilket imidlertid ikke forhindrede ham i senere at indvikle sig i flere lignende episoder. Embedet bevarede han dog lige til sin død i 1617.

Også Hans Niensens eftermand ved Sct. Hans, magister Henrik Michelsen var en stridbar og selvfølede person, der lå i ustandselige processer med alt og alle, bl.a. familien Mule, hvis adelskab han offentligt drog i tvivl fra prædikestolen. Således er der mangfoldige eksempler på Odensepræster, der ikke ejede den hjertets fromhed og sindets ydmyghed, som var passende for deres kald som sjælehyrder, eller som af ren og skær ukyndighed og efterladenhed kom i konflikt med den kirkeordning, som de var sat til at forvalte. Der er imidlertid også talrige eksempler på fromme, ydmyge og oprigtige gudstjenere, der – som gamle Hans Æblemand – tog deres kald yderst alvorligt og i enhver henseende var deres menighed et lysende eksempel til efterfølgelse. Et ganske slående træk ved disse tiders gejstlighed – sammenlignet med vore dages – er, at den ikke var så konform – systemtilpasset, om man vil. Præsterne var naturligvis som mennesker vidt forskellige, af karakter, af optræden osv.; men forskelligheden beroede også på meget forskelligartede uddannelsesmæssige forudsætninger. Nogle havde en teologisk grad fra universitetet i København. Andre havde erhvervet deres teologiske lærdom ved udenlandske læreanstalter. Kun de færreste havde fulgt et regelret studiefor-

løb, der i sin målsætning sigtede mod ansættelse som præst i den danske kirke. En vis nivellering af denne mangfoldighed skete først, da regeringen i 1629 – som led i bestræbelser på at få et fastere greb om kirken og dens lære – bestemte, at kun kandidater med attestats (teologisk embedseksamen) fra Københavns universitet kunne opnå ansættelse i danske præsteembeder. Denne bestemmelse bevirkede efterhånden, at kirkens præster, i al fald hvad angår faglige forudsætninger, blev mere konforme. Præsteuddannelsen var på vej til at blive standardiseret og gejstligheden i færd med at blive professionaliseret, således som vi også så det med byens verdslige administratorer i samme periode.

Endnu et forhold bør fremhæves som en slags forklaring på tidens mange stridbare præster, nemlig deres tit usle løn. Aflønningen bestod oftest af utilstrækkelige tiendeydelser fra sognet og eventuelle annekssogne, af usikre offergaver fra menigheden og tilfældige honorarer for særlige tjenester som f.eks. ligprædiken. Ved sådanne ydelser kunne den førreformatoriske, ugifte præst, der oftest tillige havde en rig klosterstiftelse at falde tilbage på, udmærket ernære sig. Anderledes stillede det sig imidlertid for den efterreformatoriske, lutheranske kirkehyrde, der som regel havde en stor familie at forsørge, og som ikke havde klostrenes rigdomme som ekstra sikkerhed. For ham blev kampen for det daglige brød tit et altoverskyggende problem, og heri finder vi hyppigt forklaringen på de mangfoldige processer og retssager, som næsten alle i sidste instans drejede sig om penge og embedsindtægter. Men også dette problem blev mindre, efterhånden som den nye kirkeorganisation i århundredet efter reformationen fandt en form, der i rimelig grad til-

godeså også de menige præsters behov for en rimelig anstændig løn og levestandard. Det er derfor ganske betegnende, at vi også i Odense finder, at antallet af procesførende og stridbare præster svandt ind, efterhånden som statsmagten i løbet af 1600-årene fik bedre og bedre greb om den kirkelige organisation.

Nærbillede af to masker på prædikestolen i Sct. Hans kirke. (E. Pantou fot.).

10 · Skolevæsenet

Rammerne: Skolelovgivningen

En samlet skolelovgivning dækkende samtlige skolens områder fik Danmark først i det 18. århundrede. I de første århundreder efter reformationen fandtes en sådan ikke. Det lovmæssige grundlag for landets undervisningsvæsen var derfor nærmest kirkeordinansen af 1537; men dens hovedformål var at ordne den nye kirkes forhold, hvorfor bestemmelserne om undervisning og skole var snævert knyttet til dette formål.

Efter kirkeordinansen skulle skolegang og undervisning først og fremmest – eller næsten udelukkende – tjene til at lære ungdommen guds frygt og opdrage den i den sande kristentro. Al undervisningsvirksomhed var underordnet dette formål. Det blev derfor retningsgivende for skolevæsenets virke. Tanken om kristenlivet som tilværelsens centrale del levede i bedste velgående også efter reformationen; men hertil kom som noget nyt Luthers understregning af den kristelige folkeoplysningens store betydning som følge af reformatorens idé om det enkelte menneskes umiddelbare forhold til Guds ord, således som dette er åbenbart i Bibelen. Det forudsatte hos hvert enkelt medlem af den kristne menighed en elementær viden om Bibelens ord, og denne viden kunne kun tilvejebringes gennem kristelig folkeoplysning. Luther udarbejdede til dette formål sin lille og store katekismus (dvs. lærebøger i kristendommens grundsætninger, formet som spørgsmål og svar), som i simpel og lettilgængelig form formidlede denne elementærviden. Disse blev i forbindelse med den nye kirkeordning oversat til dansk og blev i denne skikkelse det egentlige grundlag for den kristelige folkeoplysning og børneundervisningen.

Et skolevæsen i vor forstand kendte og anerkendte kirkeordinansen ikke. Tværtimod lagde den vægt på, at den kristelige undervisning og oplysning skulle finde sted gennem de to gamle og veletablerede institutioner i samfundet, kirke og hjem, dels for at sikre maksimal spredning, dels for at opnå maksimal kontrol. Disse to institutioner blev organer for undervisningen, og denne omfattede kun kristendomskundskab. Ordinansen ønskede »børnelærdommen at være i alle huse, at også bønderbørn må nu herefter vide det, som ej alene bønder, men også ædle mænd, ja vel konger og fyrster have ikke selv hidtildags vidst«. Derfor overtoges lærernes hverv af kirkens præster og

forældrene, og hvor dette ikke slog til af de kirkelige embedsmænd, degnene. Et skolevæsen som udgangspunkt for dansk folkeundervisning fandt kirkeordinansens fædre det derfor uforment, ja ligefrem skadeligt at etablere. Folkeoplysning skulle tjene kristenlivet, og undervisning var derfor at betragte som en direkte funktion af kirkens virksomhed, både hvad angik indhold og ydre organisation.

Hvad der trods alt i årtierne efter reformationen voksede frem på landet og i købstæderne af skoler – almueskoler, skrive- og læseskoler, danske og tyske skoler – voksede netop frem på trods af ordinansen. Oprettet på lokalt initiativ, finansieret og drevet for lokale midler befandt de sig ganske uden for kirkeordinansens rammer og blev først ca. 200 år senere omfattet af egentlig lovgivning.

Én undtagelse fra denne regel var der dog, nemlig latinskolerne, som fik lovgivningsmæssig dækning i kirkeordinansen. Den bestemte nemlig, at der i enhver dansk købstad, stor eller lille, »skal være aleneste én skole, og alle hine andre pugeskoler, som her og der holdes, skulle afskaffes«. I denne skole måtte der ikke læres andet end latin, »fordi latinskolerne gerne fordæres af de danske og tyske skoler«. Det bestemtes videre, at der ved disse skoler skulle beskikkes gode, bekvemme skolemestre og lærere, og at skolen skulle deles i et antal opadstigende klasser. Kun i de større byer som f.eks. Odense blev klassesdelingen og lærerbemandingen dog komplet. De mindre måtte nøjes med et mindre antal klasser og en enkelt eller to lærere. Egnede elever derfra kunne på et passende tidspunkt sendes til de større byers bedre udbyggede skoler, hvor de kunne gennemgå de højere klasser og senere blive dimitteret til universitetet.

Latinskolerne var således i lovgivningsmæssig forstand de eneste skoler, og når man i den efterreformatoriske tid talte om skolen i en købstad, mentes altid latinskolen. Selv i Danske Lov brugtes ordet skole altid i betydningen latinskole. Formålet med disse var til dels at uddanne unge mennesker til en embedsgerning i stat eller kirke; men det var først og fremmest at formidle en udvidet undervisning i grundlaget for den kristne tro til personer, der måtte forventes efter endt uddannelse at skulle virke som præster i kirken og formidlere af det kristne budskab. Latinskolerne blev derfor altid drevet i snæver tilknytning til kirken og stod under nøje opsyn af de kirkelige myndigheder, først og fremmest biskopperne. Det pensum, der undervistes i, var – i fuld overensstemmelse med skolens formål – næsten udelukkende kristendomskundskab og dertil knyttede hjælpefag, sang, latin, logik og i de lavere klasser tillige læsning og skrivning.

Det 16. århundredes latinskoler var efter deres væsen først og fremmest kristendomsskoler, indrettet til at opfylde kirkeordinansens hensigt: At

udbrede kendskabet til den rette tro og det rene evangelium. Om egentlige lærderskoler på et alment humanistisk dannelsesgrundlag var der slet ikke tale. De afgav derfor et ganske utilstrækkeligt grundlag for videregående universitetsuddannelser i profane fag som statsvidenskab og jura – hvoraf især det første var godt på vej til at blive et modefag. Resultatet var, at mange forældre med økonomisk mulighed for det foretrak at sende deres børn til udenlandske – især tyske – skoler, hvor de kunne erhverve det brede dannelsesgrundlag, som de måtte savne ved de hjemlige latinske skoler, og som var en nødvendig forudsætning for at gennemføre de eftertragtede verdslige uddannelser, der gav mulighed for karriere i den hastigt voksende offentlige administration. Bagsiden af den medalje var imidlertid, at netop den bedste uddannede del af den danske skoleungdom derved i de afgørende, modtagelige år kom ud for religiøse og ideologiske påvirkninger, som danske myndigheder var ude af stand til at kontrollere. Og det måtte i en stat som den danske, hvor statsmagt og kirke sad på alt, hvad der hed menings- og holdningsdannelse, betragtes som yderst betænkeligt.

Denne udvikling var baggrunden for de ændringer i latinskeleundervisningen, der gennemførtes ved forordning af 22. oktober 1604. Deri opregnedes indledningsvis med nådeløs grundighed de aktuelle brist i skolevæsenet. Især fremhævedes manglen på ensartede læseplaner, der vanskeliggjorde skoleskift uden samtidig at miste studietid. Ligeledes klagedes der hårdt over lærerkorpsets ofte utilstrækkelige kvalifikationer, forsømmelighed og manglende pædagogiske tilrettelæggelse af lektionerne og lektionsfølgen. Regeringen havde derfor ladet universitetets lærere under forsæde af Sjællands biskop, H.P. Resen, udarbejde en fuldstændig pensumliste, en komplet fagplan og lærervejledninger. Disse skulle for fremtiden danne rammen om og grundlaget for latinskeleundervisningen over hele landet. Det indskærpedes biskopperne, at de nøje skulle påse overholdelsen af disse planer, og samtidig henstilledes det, at bisperne ligeledes skulle efterprøve latinskelelærernes kvalifikationer og straks skride til afskedigelse af de ukvalificerede. Det blev kraftigt understreget, at kun personer med en akademisk grad kunne ansættes som lærere. Den nye læseplan rummede en noget bredere fagvifte end hidtil, og regeringen imødekom derfor i nogen grad ungdommens stigende behov for en alment humanistisk grunduddannelse, ligesom man søgte at hæve undervisningsstandarden gennem den bebudede udrensning i lærerkorpset. Man håbede derved at kunne holde den studerende ungdom hjemme og dermed også borte fra uønskede udenlandske påvirkninger. De danske latinske skoler var så småt på vej til at blive rigtige lærderskoler på et alment humanistisk grundlag.

Denne tendens – dikteret af samfundets ændrede uddannelsesbehov – til

at gøre fagviften i latinskolerne bredere på bekostning af den traditionelle kristendomsundervisning understregedes yderligere ved fornyede forordninger i 1632 og 1656. Hvad dette konkret indebar i form af ændret pensum og ændret fagfordeling vil blive nærmere berørt i forbindelse med behandlingen af Odense latinskole. Her er det tilstrækkeligt blot at påpege, at udviklingen langsomt, men sikkert gik i retning af en mere alment humanistisk indrettet undervisning i latinskolen – og dermed også en mere anvendelig uddannelse – mens den snævre målsætning for undervisningen, der oprindeligt var nedfældet i kirkeordinansen, mere og mere tabtes af syne. Den rene kristendomsundervisning trængtes langsomt, men sikkert tilbage som latinskolens dominerende element.

Denne udvikling var klart nok fremtvunget af den verdslige magtstats stadig stigende behov for kompetente administratorer; men det betød ingenlunde, at den fik lov at forløbe uden sværdslag i en tidsalder, der med rette er blevet betegnet som den lutherske ortodoksis glansperiode. Den første kraftige reaktion kom i 1629 – dette selvransagelsens år, da hele den jyske halvø var besat af Wallensteins katolske lejetropper efter Christian IV's uheldige eventyr i kejserkrigen, og da fremtiden for riget tegnede sig mørkere end nogen sinde. Den 27. marts dette år udsendtes den såkaldte menighedsforordning, hvis talrige bestemmelser og påbud tilsammen betød en vældig opstramning af hele den kirkelige organisation. Som nævnt bestemtes det bl.a., at kun teologiske kandidater fra Københavns universitet eller i det mindste personer, hvis kvalifikationer universitetet havde sagt god for, kunne ansættes som præster i den danske kirke. Dermed opnåede regeringen direkte kontrol med præsternes uddannelse og meninger og sikrede, at personer med de forkerte opfattelser ikke mere kunne finde ansættelse.

Af betydning for skolevæsenet var det, at der som § II.5 indførtes en bestemmelse om, at der på universitetet kun kunne optages personer, som var velbevandrede i latin, beherskede lettere græske tekster samt var fortrolige med Luthers lille og store katekismus. Dermed understregede regeringen klart, hvad der for den stadig var det centrale i latinskoleundervisningen, nemlig kristendomsundervisningen. Til overflod understregedes det i forordningen, at latinskoledisciplene først og fremmest skulle oplæres

»til en sand gudfrygtighed, og at de lære at sky de hedenske afguders navne, som findes i mange bøger, der ellers endnu er i brug, i særdeleshed udi poesi og andet sligt, hvorudi de hedenske guders navne ofte indføres i det sted, Gud aleneste og hans helige navn burde at bruges«.

Med disse ord markerede regeringen klart sin foruroligelse over den tiltagende verdsliggørelse af latinskolernes pensum.

Denne dørhammer af egetræ stammer fra en ejendom i Vestergade (ved nr. 16). Højde 49 cm. Den er formentlig fra 1568. Indskriften holdes af en mandlig og en kvindelig faun med bukkeben og hale. (Møntergården).

Denne foruroligelse fandt fornyet udtryk i 1638, da regeringen i et formaningsbrev til latinskolernes øverste tilsynsførende, biskopperne, fandt anledning til at besvære sig over sprogundervisningens tiltagende dominans på bekostning af kristendomskundskaben. Denne besværing fulgtes af en lodret ordre til bisperne om »at I nu straks den anordning gør udi jeres skoler, at Guds frygt og børnelærdommen daglig øves og drives derudi, efter som I bedst kunne betænke, med Guds ånds velsignelse, så alting sker til ungdommens forfremmelse i Guds sande frygt og kundskab...«. Regeringen ønskede med andre ord på ny kraftigt at markere, at skolens centrale fag uden for enhver diskussion var – og fortsat skulle være – kristendomsundervisningen. De restriktive bestemmelser fra menighedsforordningen og fra formaningskrivelsen 1638 optoges i Christian IVs største samlede lovkompleks, den såkaldte store reces af 27. februar 1643, hvorved bestemmelserne sikredes fortsat gyldighed helt frem til Danske Lov.

Dette forhindrede dog ikke, at det verdslige islæt i latinskoleundervisningen atter udvidedes ved en fornyet skolereform i 1656. Det er således ganske betegnende, at man i tidens – ganske vist sparsomme og højst nødtørftige – skolelovgivning tydeligt kan se den dobbelthed, der også prægede hele det danske samfund på denne tid: På den ene side den hastige udvikling henimod en verdslig magtstat, der krævede dygtige, veluddannede administratorer og følgelig stillede nye, store krav til uddannelsessystemet. På den anden den lutherske kirkes tiltagende ortodoksi og konserverende indflydelse, der lagde afgørende vægt på en strikte overholdelse af kirkeordinansens bud om, at al undervisnings vigtigste formål var at opdrage ungdommen til gudsfrygt og ret kristentro. Denne dobbelthed forblev uforløst i hele den her omhandlede periode og satte også sine tydelige spor i det odenseanske skolevæsens daglige liv.

Generelt om det danske undervisningsvæsens kvalitetsniveau i denne periode må det nok siges, at dets stade ikke var højt sammenlignet med til-

standene i vore sydlige nabolande. Dette skyldtes kun til dels den mangelfulde lovgivning på området, men må først og fremmest sættes i forbindelse med, at Danmark målt med europæisk alen var et temmelig tilbagestående landbrugsland med en lille urbaniseringsgrad, der ikke forudsatte tilstedeværelse af en stor, højtuddannet elite. Undervisningssystemets konkrete udformning, dets fortrin og ulemper kan dog bedst belyses ved at betragte dets indretning i Odense.

Skolevæsenet

Biskop Engelstoft konkluderede i sit afsnit om byens åndsliv i den efterreformatoriske periode, at »Overhovedet er det umiskendeligt, at betingelserne for livets udvikling i den åndelige retning var i rigt mål til stede i Odense«. Det er også rigtigt, når man betragter byens skolevæsen, der netop i denne periode blomstrede op som ingen sinde tidligere. Byen havde ikke blot – som mange andre – en »dansk skole«, hvori borgernes børn kunne få undervisning i elementær regning og skrivning. Denne sorterede under magistraten, der havde ansvaret for drift og undervisning. Odense havde imidlertid også en latinskole og fik fra 1623 et gymnasium. Begge institutioner dimitterede studenter til akademiet, dvs. universitetet. Omkring disse institutioner udfoldede sig en betydelig kulturel aktivitet og et blomstrende lærdomsliv.

Latinskolen

Odense skole eller latinskolen var en gammel institution, som allerede på dette tidspunkt kunne føre sin historie i det mindste 300 år tilbage gennem de katolske munkeskoler. Ved reformationen nedlagdes disse straks eller i årene umiddelbart efter, og i kirkeordinansen af 1537 bestemtes det, som nævnt, at der i hver købstad skulle være én latinskole, mens de gamle klosterskoler skulle nedlægges. Således gik det også i Odense. Byens tre gamle klosterskoler – ved Sct. Hans, Vor Frue og Sct. Albani – blev nedlagt og disciplene blev flyttet til Sct. Albani skole vest for Sct. Knuds kirke. Denne blev derefter byens latinskole. Den var øens største og havde som den eneste ret til at dimittere studenter til universitetet. De øvrige fynske købstæders latinskoler var dels for små, dels viste deres faglige standard sig snart så ringe, at dimittenderne afvist af universitetet. I erkendelse deraf bestemtes det allerede i 1590 på dette års synodalforhandlinger i Odense, at rektorerne på de mindre latinskoler på Fyn ikke mere skulle have ret til at dimittere til universitetet. Denne ret skulle alene Odense latinskole have. Den blev derved ubestridt stiftets største og fornemste skole.

Skolebygningen

Odense skole lå – som det ses på Brauniuskortet fra 1593 – i det nordvestlige hjørne af Sct. Knuds kirkegård. Egentlig havde kongen allerede i 1541 bestemt, at den nyoprettede, fælles latinskole skulle indrettes i den gamle Albani kirkes skib. Dette blev dog aldrig realiseret, måske fordi den gamle kirke allerede på dette tidspunkt var for brøstfældig til formålet. I stedet udgik der i 1554 en kongelig befaling til prioren i Sct. Knuds kloster, Christian Poulsen, at han skulle lade den eksisterende skolebygning ved Sct. Knuds kirkegård forlænge, »så at peblinge kunne der have noksom rum at sidde udi«. I denne sag red man dog ikke samme dag, som man sadlede, for den højst påkrævede udvidelse synes nemlig ikke at være sket før 42 år senere, da lensmanden Christoffer Valkendorf i 1596 foranstaltede, at skolebygningen blev forlænget med 12 alen. Omkostningerne dertil synes Valkendorf ifølge biskoppen at have udredet af egen lomme bortset fra 150 rigsdaler, der bevilgedes af provstiet ved Frue kirke. Med denne tilbygning fik skolen den størrelse og det udseende, som den bevarede langt frem i tiden, selv om såvel biskop Kingo i 1696 som biskop Ramus i 1760 gennemførte betydelige forbedringer og ombygninger.

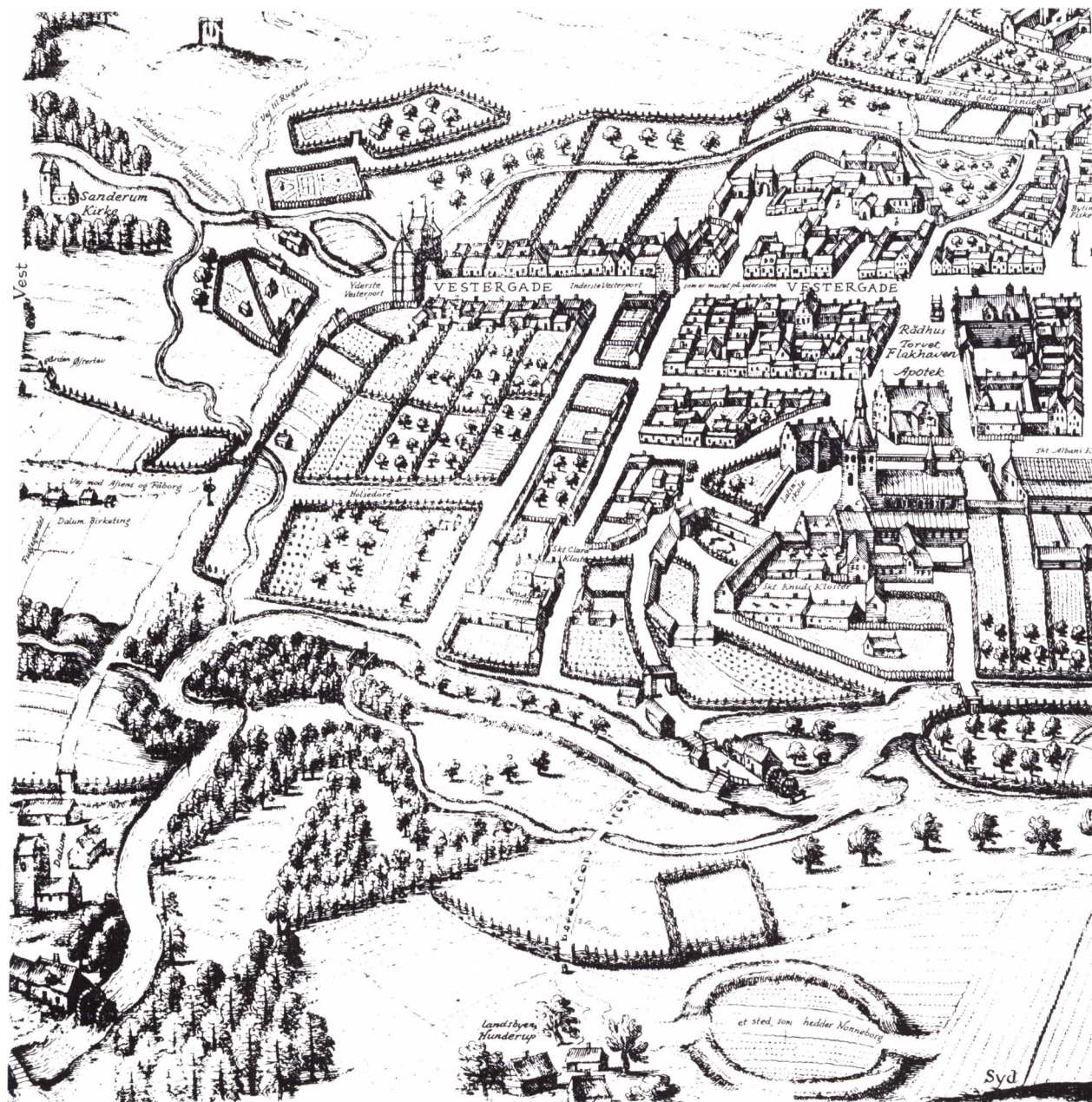
Som det fremgår af fugleperspektivet fra 1593 – der i øvrigt synes at have foregrebet Valkendorfs udvidelse i 1596 – var skolen et af byens anselige bygningsværker. En høj toetages bygning liggende ved kirkegårdsgærdet med en indhegnet gård, som stødte umiddelbart op til kirkegården. Om bygningens indre indretning i denne tid er vi desværre særdeles slet underrettede. Der eksisterer ingen samtidige beskrivelser deraf, og egentlige skoleregnskaber førtes slet ikke før 1684. Bygningens vedligeholdelse påhvilede kirken, der dog næppe altid tog denne forpligtelse alt for alvorligt, ligesom der ikke førtes noget selvstændigt regnskab over de i denne anledning afholdte udgifter. Et vist begreb om de forhold, der undervistes under, kan man dog få af to kendsgerninger: Skolen disponerede ikke over nogen form for kunstig belysning, før biskop Kingo i slutningen af 1600-tallet forærede den en lysekroner og en lille kapital, hvis renter skulle anvendes til indkøb af lys. Skolen var desuden uden opvarmingsmuligheder, indtil der i løbet af 1700-tallet installeredes kakkellovne. Man må derfor formode, at undervisningen har været noget sæsonbetonet og kun har kunnet finde sted i de lyse dagtimer. Hvis man tør lægge en noget yngre beskrivelse til grund, kan man dog danne sig et omtrentligt indtryk af den indre indretning.

U.C. Mule, der i forrige århundrede var præst i Nørre Lyndelse, har givet os en skildring af skolen, som den så ud, da han i slutningen af 1700-tallet var elev der. Henset til de relativt få forandringer, den undergik efter forlængel-

sen i 1596, kan skildringen derfor også med nogen forsigtighed anses for nogenlunde dækkende for vor periode.

Han fortæller, at den temmelig lange, høje skolebygning havde to etager. Der var to indgange, nemlig én direkte fra Sct. Knuds kirkegård – således som det også fremgår af fugleperspektivet – og en anden i bygningens modsatte side fra skolens gård ud mod Sct. Knuds Kirkestræde. Denne benyttedes normalt af disciplene. Skolelokalet fandtes i stueetagen i bygningens sydlige del. Dette var ved en skillevej, der ikke gik helt op til loftet, delt i to rum, hvoraf det mindste var forbeholdt »mesterlektionen«, dvs. skolens ældste klasse, medens det større var optaget af alle de øvrige lektioner, der havde deres faste pladser, hver især overvåget af en »hører«, dvs. en lærer, der havde sæde i en stor, højrygget træstol, hvorfra han kunne overse sin klasse og forestå overhøringen af eleverne. I mesterlektionernes aflukke var der – i det mindste i U.C. Mules tid – anbragt et højt kateder med himmel over, og ud fra dette gik i V-form to langborde med faste bænke, hvorom eleverne i ældste klasse, 6. klasse eller mesterlektionen, sad. Fra forstuen ved indgangsdøren førte en vindeltrappe op til 1. sal, som rummede boliger for skolens hørere. Bygningen var således ganske rummelig og velindrettet – U.C. Mule beskrev skolelokalet, der havde vinduer både til kirkegården og til skolegården, som en høj, lys sal – selv om den, hvad faciliteter angår, manglede de ting, som vi i dag anser for elementære: Lys og varme. Rengøring klarede disciplene selv.

Skolens økonomi var indtil 1572 snævert knyttet til Sct. Knuds kloster, der indtil dette år formelt set stadig var en gejstlig stiftelse under ledelse af den gamle prior Christian Poulsen. Skolens drift og vedligeholdelse skulle fortrinsvis varetages ved midler fra denne stiftelse, og lærere og disciple fik ligeledes deres forplejning der. Christian Poulsen var imidlertid en gammel mand, og i 1571 ønskede han at trække sig tilbage fra sit embede, hvorefter klostret ændrede status fra en gejstlig stiftelse til et verdsligt len under kronen. Samtidig ændredes det økonomiske grundlag for skolens drift afgørende med oprettelsen af kommunitetet ved kongelig befaling af 5. marts 1572. I fundatsen for dette, hvis historie er snævert sammenknyttet med Gråbrødre hospital, bestemte kongen, Frederik II, nemlig, at fem af skolens lærere – skolemesteren og fire hørere – samt 30 disciple fremtidig skulle nyde deres kost, to gode måltider dagligt, hos spisemesteren i Gråbrødre hospital, idet kongekorntienden fra en lang række fynske sogne reserveredes til finansiering af denne foranstaltning. Skolen disponerede samtidig over midlerne fra en lang række private donationer og legater, og da kommunitetet efter 1572 sikrede en væsentlig del af skolens lærere og disciple dagligt underhold, hvilede dens drift i denne periode på et særdeles solidt økonomisk grundlag.

Lærerstab

Skolens lærerstab bestod af fem-syv personer. Rektor, der foruden at tage del i den almindelige undervisning specielt af mesterlektianerne, også var daglig

Den vestlige del af Odense 1593, som den er fremstillet på Brauniuskortet.
(Efter Ove Jørgensen: OTONIVM).

Dette maleri af kongens kansler Niels Kaas (1534-94) er malet af en ukendt kunstner. Som kanslerløn fik han bl.a. Sct. Knuds kloster som forlening 1573. Niels Kaas bistod ofte fremragende videnskabsmænd – hans personlige interesse var først og fremmest historiske studier. (Egn. H. Petersen fot., Rosenborg).

leder og ansvarlig for undervisningens rette gennemførelse. Fra 1617 fik han efter kongelig bevilling til sin hjælp en kon- eller vicerektor, der ligeledes deltog i den daglige undervisning og ellers til enhver tid skulle kunne træde i rektors sted. Hertil kom, at den læsemester eller lektor, som straks efter reformationen var blevet ansat ved Sct. Knuds kirke for at holde offentlige latinske forelæsninger over den hellige skrift for »kanniker, skoledrenge, forstandige borgere og andre, som did ville følge«, også varetog væsentlige dele af kristendomsundervisningen på skolen. Underlærerstanden bestod af fire-fem hørere, hvis opgave var at overhøre disciplene i dagens pensum og at sørge for ro og disciplin i de klasser, som var betroet dem. Det var et utaknemmeligt og underbetalt arbejde med lav social status, hvorfor det ikke i almindelighed var Guds bedste børn, der ernærede sig på denne måde. Oftest var hørerne rå, halvstuderede, brutale og fordrukne personer, hvis kundskaber var små og hvis eneste pædagogiske virkemiddel var riset og fellen. En senere elev ved skolen betegnede ligeud hørerne som »højest uduelige subjecter, uden kundskaber og blottede for al undervisningsgave og -kunst«. Med denne undervisningsmæssige standard forstår man udmærket, at det ofte var nødvendigt for disciplene at besøge skolen i 10-12 år, inden de havde opnået kundskaber, der gjorde det muligt at dimittere dem til universitetet.

Blandt de tidligst kendte rektorer for den efterreformatoriske latinske i Odense var magister Hans Lang, født i Assens. Han blev allerede i en alder af nogle og tyve kaldet til embedet. Fra 1571 blev han dog læsemester ved Sct. Knud – en stilling, der var bedre lønnet end rektoratet. Hans karriere vidner om, at han var en kyndig og respekteret teolog; men også på andre felter gjorde han sig gældende i byens kulturliv. Således interesserede han sig både for den fjernere og nære historie – en interesse, han delte med byens lærde apoteker, den yngre Hamsfort, der i adskillige af sine historiske værker henviser anerkendende til Hans Lang.

Han har i øvrigt også efterladt sig en udførlig skildring af disse årtiers mest celebre Odensebegivenhed, den store lenshyldning i 1580. Denne kender vi gennem Hans Langs ven, Nyborgpræsten Christiern Nielsen Bruns efterladte optegnelser. Hans betydeligste arbejde var dog en lærebog i regnekunst, tilegnet selve kansleren, Niels Kaas. Den var på mere end 500 sider og bar i tidens stil den omstændelige titel:

»En ny Regnekonstis Bog, baade paa Linier oc met Siphre, vdi helt oc brødet Tal, met skøne nyttige Regle oc Exempler, aff atskillige Latinske, Tydske oc Danske Regnebøger, Vddragen oc tilsammenscreffuen, oc lempet effter denne Tids Mynt, Maader, Maal oc Vect her vdi Danmarck« (1576).

Den blev hurtigt et standardværk i den tids regneundervisning.

Hvad dette rim måtte savne i elegance, besidder det til gengæld nok i saglig præcision. Skoledisciplene var ofte en broget, ureglerlig flok, der kun kunne holdes til studeringerne ved streng disciplin.

Skolerne havde i disse tider deres egen strafferet, og rektor og lærerne var bemyndiget til selv at eksekvere straffe for overtrædelse af straffereglementet. Kun ved meget alvorlige forseelser f.eks. af kriminel art blev synderen overgivet til de almindelige myndigheder, oftest byfogeden. Vi er så heldigt stillet, at vi netop fra Odense skole har overleveret et sæt skolelove, *leges scholasticae*, der efter alt at dømme stammer fra slutningen af 1500-tallet. De giver et ganske godt indtryk af de disciplinære forhold ved skolen.

Det fastslås heri, at skolens rektor havde den endelige straffemyndighed over for disciplene, men at hørerne kunne straffe forseelser, begået i deres egne klasser i deres egne timer. Straffene varierede afhængigt af forseelsens størrelse fra tilrettevisning – et lag skældud – til forvisning fra skolen og piskning, for – som det snusfornuftigt bemærkes – det første støder de uforbederlige langt bort ligesom vandbierne fra bikuben; det andet forbedrer de lærevillige, hvorom man trods alt kan have godt håb. Dog måtte piskestraffen aldrig overstige 20 slag med riset, thi det er slag nok, hvor der håbes forbedring; men hvor intet håb er, ville næppe 1000 være tilstrækkeligt.

Piskestraffen – i fagsproget: At stå skoleret – skulle anvendes over for disciple, der begik skælmstreger og skarnagtigheder, over for horekarle, drikfældige, nattesvømmere og slagsbrødre, over for dem, der uden tilladelse udeblev fra gudstjenesten, læsemesterens foredrag eller en hel uge eller mere blev borte fra skolen. Frem for alt skulle straffen benyttes over for dem, der bespottede Guds navn, viste ringeagt over for lærerne eller den verdslige og gejstlige øvrighed. De ældre disciple, der udeblev en eller to dage fra skolen uden gyldig grund, skulle straffes med tre slag med riset på de bare skuldre – i fagsproget: Løse trøjen. De yngre skulle derimod straffes med ris på den bare bag for samme forseelse – i fagsproget: Løse bukserne. Desuden skulle der i hver kirke være to »notarier« (opsynsmænd) – normalt et par af de ældste disciple, som skulle indberette til skolens ledelse om eventuelle skulkende eller støjende disciple. De formastelige skulle så den følgende dag klokken 10 stille hos rektor til revselse efter sædvanlig takst.

Ifølge skolereglementet skulle der også findes et antal lønnede spioner (normalt også nogle af mesterlektionerne), som i skolen, i kirkerne og på gaden skulle anmærke dem, der talte dansk indbyrdes eller foranledigede spektakler, således at de behørigt kunne straffes. Skolen skulle stedse føre en *tabula modalis*, en opførselsliste, der hver lørdag før klokken 10 med høj røst skulle oplæses, og endelig skulle hver dag klokken 10 og 17 de dovne og de nederste føres frem for rektor for at få deres fortjente prygl.

Disse ordensregler og straffebestemmelser efterlader ingen som helst tvivl om, at disciplene levede under et ganske hårdt regime, og at det foretrukne pædagogiske virkemiddel så afgjort var den negative sanktion, den korporlige straf. Det siger noget om tidens kontante opfattelse af forbrydelse og straf, at de odenseanske skolelove oven i købet i samtiden havde ry for at høre til landets mildeste og mest menneskevenlige.

Latinskolens disciple tilhørte almindeligvis ikke fra fødslen samfundets elite. Adelen dreng blev oftest sendt til særlige skoler som f.eks. den nyoprettede Herlufsholm lærde skole, eller de modtog privatundervisning hjemme. Det samme gjorde de velhavende borgere og gejstliges børn. Latinskoledisciplene kom derfor oftest fra fattige hjem – præstehjem, bondehjem, håndværkerhjem – og levede ligesom en del af deres lærere af beskedne vederlag for at synge i kirken, af private og offentlige stipendier og af almisser, som de ofte gik fra dør til dør og tiggede sammen. Normalt kom de ikke i ordentlige, pæne hjem, men levede med hinanden og byens jævreste lag, hvis rå omgangstone og udsvævelser derved også blev en del af deres hverdag. Den økonomiske nød tvang også mange af dem til ved siden af studierne at tage arbejde som løbedegne på landet, hvorved de ikke blot forsøgte skolen, men også udsattes for talrige fristelser ved bryllupper, begravelser osv., hvor de deltog i det tit meget fugtige traktement. Dette var alt for ofte mere, end de unge, ubefæstede drengesjæle kunne magte, og der er da også talrige eksempler på latinskoledisciple, som på denne måde endte som alkoholvrag og socialt deklasserede evighedsstudenter. Det er næppe overraskende, at skoletiden under sådanne forhold ofte blev meget lang. Der er således eksempler på latinskoledisciple, der gik på skolen i både 15 og 20 år uden at opnå en modenhed og et kundskabsniveau, som gjorde det forsvarligt at dimittere dem til universitetet.

Elevtal og klassedeling

Uagtet de hårde disciplinære tilstande og de ofte kummerlige økonomiske og sociale forhold, der blev budt datidens latinskoledisciple, er det ikke desto mindre en kendsgerning, at Odense skole netop i denne periode var meget stærkt besøgt – stærkere end både før og senere. Selv om vi af oplagte grunde er afskåret fra bestemt viden om elevtallet i disse år, understreges elevpresset på skolen af flere forhold. Således befalede kong Christian III som nævnt allerede i 1554, at skolebygningen i Odense skulle forlænges. Baggrunden var den glædelige, at kongen havde erfaret, »at skolerne her i landet, Gud være lovet, meget formeres med peblinge og andre unge personer, som studerer, så at skolerne i Nyborg og Odense ikke er store nok til de peblinge, der

Portoverligger fra en Odenseejendom 1652
med indskrift: »Lykken kommer, og lykken
går. Hvo Gud frygter, han lykken får«.
(Møntergården).

er«. Den befalede udvidelse blev ganske vist ikke ført ud i livet før i 1596; men kongens befaling understreger dog, at der allerede i midten af århundredet var pladsmangel. I samme retning peger det, at Anders P. Perlestikker berettede, at da han i 1608 blev optaget i Odense skoles femte eller næstældste klasse (efter i 15 år at have gået i Svendborg skole), var der alene i denne klasse 49 disciple. I 1629 måtte kongen ansætte en sjette hører ved skolen, fordi den var »formeret og tiltaget«, og ved midten af 1600-tallet anslås elevantallet til mere end 300; men derefter begyndte det atter gradvis at falde.

Der kan således næppe herske større tvivl om, at skolen i hele perioden fra 1550 til 1650 var udsat for et ganske betydeligt elevpres, som anspændte dens beskedne ressourcer til det yderste. Det kan der gives flere forklaringer på, hvoraf nogle skal antydes i det følgende. Generelt er det naturligt først at fremhæve, at det 16. århundrede var en periode med stigende befolkningstal, fremkaldt først og fremmest af et stærkt voksende fødselsoverskud. Dette betød en stærk tilgang til de yngre årgange og dermed også til de skole-søgende aldersgrupper. Hertil kom, at man i langt højere grad end tidligere var opmærksom på værdien af en god skoleuddannelse – nogle historikere omtaler ligefrem det 16. århundrede som uddannelsesrevolutionens århundrede – og også den danske regering tilskyndede på mangfoldige måder ungdommen til at sikre sig en ordentlig skoleuddannelse ved oprettelse af skoler, stipendier osv. Dertil kom yderligere, at reformationen havde brudt kirkens absolutte uddannelsesmonopol, hvorved uddannelserne åbnedes for kredse, som ellers havde været forholdsvis denne mulighed. Det generelle resultat var derfor, at langt større dele af ungdomsårgangene end tidligere søgte latinskolerne, der var første trin på uddannelsesstigen. Og da ungdomsårgangene samtidig blev større som følge af fødselsoverskuddet, blev den samlede virkning et øget pres på latinskolerne landet over.

For Odenses vedkommende kan man tillige pege på en række specielle forhold, der øgede søgningen til netop denne skole. Således oprettede Frederik II som nævnt i 1572 kommunitetet, der sikrede 30 disciple forsørgelsesmulighed i Gråbrødre hospital. Det virkede i sig selv attraktivt på ubemlede disciple. Men dertil kom, at Odense latinske skole fra 1590 som nævnt opnåede et faktisk monopol i Fyns stift på at dimittere studenter til universi-

tetet. Dette forøgede naturligvis yderligere presset på skolen. Endelig indførte Frederik III ved reskript af 13. april 1649 og igen 29. februar 1656 en temmelig skrap adgangsbegrænsning til universitetet, idet han under hensyn til det store antal studerende, der da var immatrikuleret, opfordrede landets rektorer til at tilråde deres disciple, »at de sig udi skolerne forholder, indtil lejlighed kan gives, at de til fri kost uden for megen lang ophold kan blive befordret«. Dette bevirkede, at disciplene ofte forblev i skolerne betydeligt længere, end deres faglige forhold egentlig dikterede, hvorved presset yderligere øgedes. Alle disse faktorer – negative som positive – bevirkede i fællesskab, at antallet af elever i Odense skole i årtierne omkring århundredskiftet nåede et foreløbigt højdepunkt, der belastede dens ressourcer næsten til brydepunktet.

Eleverne var efter alder og kundskaber opdelt i seks klasser eller »lektier«, som de i tidens sprogbrug kaldtes. Den nederste klasse, begynderklassen, benævntes med tidens karakteristiske mangel på sartere følelser simpelt hen »sinkelektien« eller blot »sinken«. Dette udtryk rummer utvivlsomt al den ringeagt, som denne klasse var genstand for fra de øvrige elevers og læreres side. Eleverne i »sinken« blev normalt undervist af ældre disciple i den øverste lektie, bortset fra en time om formiddagen og en time om eftermiddagen, da de blev eksamineret på skift af skolens hørere. Så ringeagtet var denne klasse, at den end ikke formelt regnedes med til rækken af klasser eller lektier: 2. klasse kaldtes nemlig 1. lektie, 3. klasse 2. lektie osv. op til 6. og øverste klasse, der kaldtes 5. lektie eller mesterlektien. Sidstnævnte undervistes normalt af skolens rektor i et særligt aflukke i det store undervisningslokale.

Undervisningen

Hvad var det så, der undervistes i, og på hvilken måde undervistes der på denne læreanstalt, der i hvert fald indtil gymnasiets oprettelse var øens fornemste? Det er naturligvis umuligt på dette sted at gå i detaljer; men for dog at give et indtryk af undervisningens indhold og standard skal nogle træk antydes.

Grundlaget for undervisningen var som nævnt kirkeordinansen 1537. Heri bestemtes kort og godt, at der i landets latinskoler udelukkende skulle undervises på latin. Dette sprog var eneste undervisningssprog, og undervisningen indskrænkede sig stort set til indlæring af latin og oplæring i kristendom. Den foretrukne pædagogiske metode var udenadslæren, især af den hellige skrift og salmer. Hertil kom nogen øvelse i skrivning i nederste klasse samt retorik og elementært græsk i de øverste.

Denne enkle undervisningsplan fulgtes i vid udstrækning også i Odense; men omkring 1570 fastsatte Odensebispens Niels Jespersen en særlig læseplan for Odense skole. Den fastlagde i detaljer undervisningens art og omfang og giver et ganske interessant indblik i latinskolens dagligdag. Undervisningsplanen indledtes med en fortegnelse over de bøger, der af biskoppen autoriseredes til brug i skolen. Kun disse måtte anvendes. Derefter fulgte klasse for klasse en oversigt over fagenes fordeling på ugens dage. Man kan heraf se, at udenadslære og repetition spillede en afgørende rolle i undervisningen. Hele onsdagen var afsat til repetition af det lærte, og ved hver times begyndelse på de øvrige dage skulle den foregående lektie repeteres, inden man gik videre. Tillige skulle mandag og lørdag formiddag anvendes til at gøre rede for det i ugens løb lærte. Der var således ingen tvivl om, at skolens pensum blev særdeles grundigt indlært; men samtidig var det klart, at den megen repetition satte snævre grænser for undervisningsstoffets omfang. Det fremgår da også, at der stadig næsten udelukkende undervistes i to fag, nemlig latin og kristendom. For ældste klasse var der dog om lørdagen en lille smule undervisning i græsk, idet man denne dag fortolkede søndagens evangelium på græsk. Hertil kom lidt historie i ældste klasse. Bortset derfra bar latinskolen dog sit navn med rette: Latin og kristendomskundskab var de ubestridt dominerende fag. Der holdtes eksamen og censur to gange om året, ved påsketid og omkring mikkelsdag, under overværelse af provst og præster. Desuden tale- og disputereøvelser for mesterlektianerne og skolens lærere nogle gange om året. Endelig opførtes årligt en skolekomedie, hvortil byens præster og magistratens medlemmer var indbudt som gæster.

I løbet af Christian IV's regeringstid – og ikke mindst på hans initiativ – blev denne ensidige undervisningsplan dog af en række allerede nævnte grunde gjort mere alsidig. Regeringens bekymring – og dermed motiv til ændringerne – bestod væsentligst i, at den danske ungdom ved udenlandske skoleophold skulle modtage uønsket påvirkning fra jesuitter og calvinister og derved allerede i de modtagelige ungdomsår bringes på afveje i trosmæssig henseende. Dette fandt klart udtryk i en regeringsordre af 6. oktober 1604 til landets biskopper om ikke at ansætte som præster og lærere personer, der havde modtaget deres grunduddannelse i udenlandske jesuitiske skoler. Allerede et par uger senere, den 22. oktober, udsendtes videre et åbent brev om skolerne med en tilhørende såkaldt uniformitetstabel, dvs. normallæseplan, hvorved den undervisningsmæssige standard søgtes hævet op til det udenlandske niveau. Det er karakteristisk for denne, at der dermed skete en ikke ubetydelig udvidelse af fagviften. Således blev undervisningen i græsk i øverste klasse forøget ved læsning af forskellige profane forfattere, ligesom der nu skulle læres aritmetik og geometri samt en smule hebraisk.

Som følge af konkurrencen fra udlandet skete der således en glidning bort fra den stærkt kristendomscentrerede undervisning over mod et mere alsidigt pensum, hvori også indgik et betydeligt islæt af mere alment anvendelige fag. Denne tendens understregedes yderligere ved et fornyet skolereglement af 24. februar 1632, hvori omfanget af det profane undervisningsstof yderligere udvidedes på bekostning af undervisningen i latin og kristendomskundskab. Der er næppe tvivl om, at disse ændringer i læseplanerne bevirkede en generel højnelse af undervisningsstandarderne i skolerne, hvis grunduddannelse derved blev mere alsidig og mere anvendelig. Men det skete også på bekostning af den tidligere så dominerende kristendomsundervisning, og det var netop et forhold, der efterhånden bragte kongen – hvis valgsprog som bekendt var »Fromhed styrker rigerne« – i tvivl om det betimelige i denne udvikling. I 1638 følte han sig derfor foranlediget til kraftigt at indskærpe, at religionsundervisningen stadigvæk var skolernes vigtigste forpligtelse. Dette skete ved et brev af 1. oktober 1638 til bisperne over hele riget, hvoraf originalen endnu findes i det fynske bispearkiv. Det skal her gengives i uddrag i moderniseret retskrivning, fordi det i en nøddeskal viser kongens og regeringens dilemma og samtidig er en karakteristisk prøve på tidens officielle sprogbrug:

»Eftersom vi forfarer, hvorledes ungdommen udi skolerne ganske forsømmelig undervises i Guds ord og frygt, idet det fast derfor holdes, at det fornemmeste, man skal drive udi skolerne, er sprogene, mens gudfrygtighed agtes for en biting, hvorfor også katekismi øvelser i de samme skoler i de øverste lektier øves alene én dag om ugen, udi somme to dage om ugen, hvorover ungdommen opvokser selvgroede og uændelige. Når de siden er kommet til kald, er de fluks kolde og lade i deres bestillinger og mere søge deres brød end deres tilhøreres salighed. Tilmed befindes også, at skolemestrene og dem, der burde havde tilsyn med ungdommen, formener, at når ungdommen kan deres børnelærdom med forklaring udenad, så er sagen da velbestilt, hvad enten de forstår det grundlæggende eller ej. Således holdes de ikke selv til og får lyst og ret smag derfor i hjertet daglig derudi at øve og betænke og andre derudi at undervise og formane. Derfor beder vi jer og vil, at I nu straks gør den anordning udi jeres skoler, at Guds frygt og børnelærdommen daglig øves og drives derudi efter, som I bedst kunne betænke, med Guds ånds velsignelse. Således at alting sker til ungdommens forfremmelse i Guds sande frygt og kundskab, så og deres beredelse til at tjene Gud og menigheden i fremtiden med des større frugt, iver og gudsalighed, hvortil den højeste forlene sin nåde og velsignelse...«.

Den advarsel, der lå i denne skrivelse mod den profane lærdoms dominans i skolen, blev yderligere understreget i det store lovgivningsarbejde 1643, den såkaldte store reces, hvori det i lovform bestemtes, at kun de, der var fortrolige med det latinske sprog og den kristne børnelærdom efter Luthers lille og

store katekismus, kunne optages på universitetet. Dermed var latin og religion – de klassiske latinskolefag – bragt tilbage som absolut centrale i latinskoleundervisningen. Om en fuldstændig tilbagetrængning af de mere almene fag blev der dog aldrig tale, og udviklingen i Frederik III's tid gik da også klart nok i retning af, at de profane fag – sprogene, matematik og historie – fik en mere fremskudt plads end tidligere i latinskolens pensum. Det var hele tiden regeringens bestræbelse at finde en passende afvejning af hensynet til oplæringen i den rette tro på den ene side og hensynet til den studerende ungdoms behov for en rimeligt sammensat almen grunduddannelse som forberedelse til universitetsstudiet på den anden. Gik man for langt i den ene retning, kunne man risikere, at velhavende forældre sendte deres børn til bedre læresteder i udlandet; men gik man for langt i den anden, kunne det gå ud over den kristelige oplæring.

Regeringens skiftende holdning til dette afvejningsproblem viste vanskelighederne ved at finde et passende niveau for og indhold i latinskoleundervisningen. Det lykkedes aldrig helt. Der var stadig mange unge – især unge adelige – der søgte til udlandets skoler for at få en mere kvalificeret undervisning, end det var muligt at modtage i danske latinskoler. Det var bl.a. for at imødegå denne uønskede tendens, at Odense gymnasium blev oprettet.

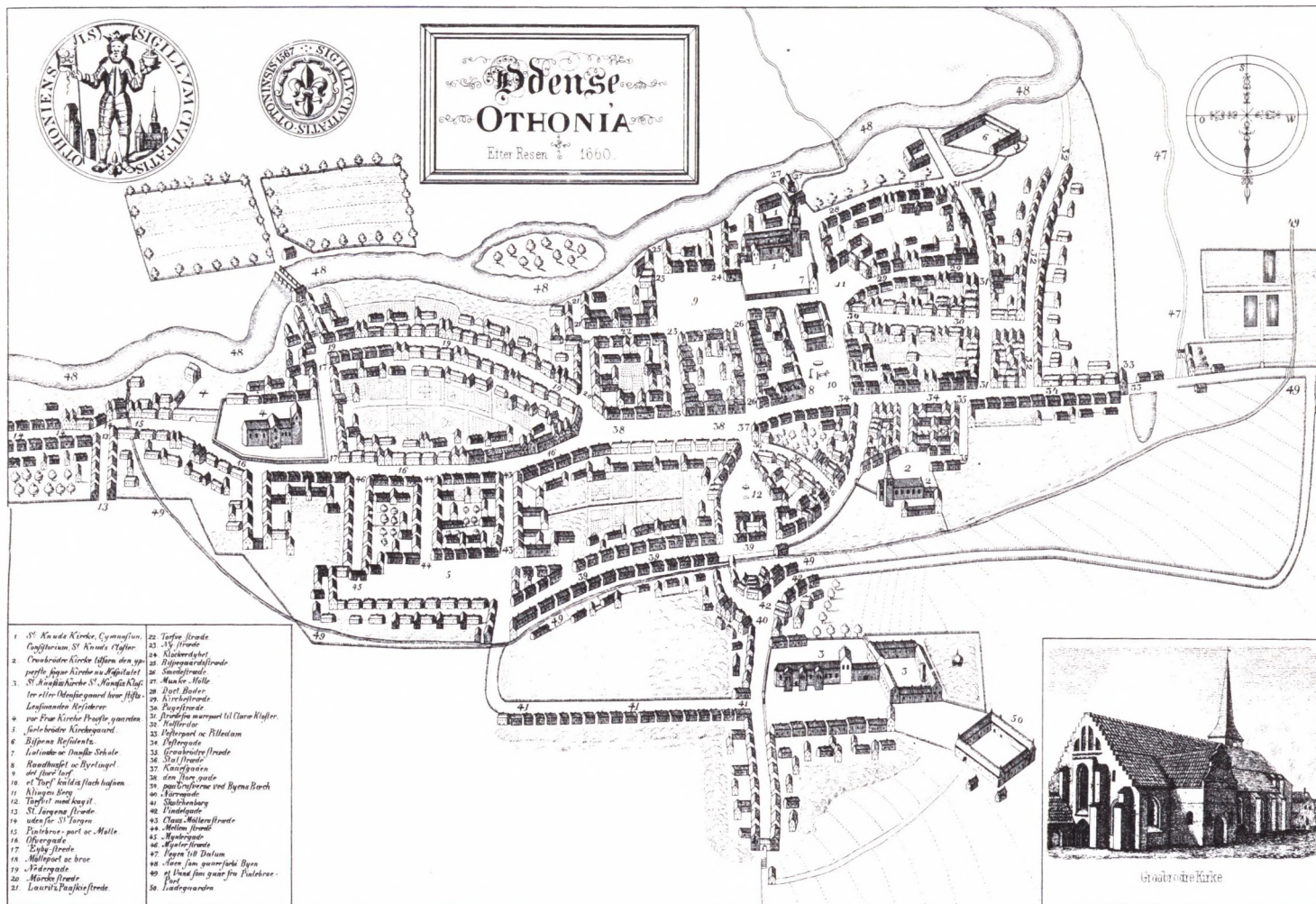
Gymnasiet

Tanken om at oprette et antal stiftsskoler eller gymnasier, der kunne fungere som en slags overbygninger på de eksisterende latinskoler og give eleverne en bedre forberedelse end hidtil til universitetet, synes første gang fremsat af Christian IV i en proposition af 28. februar 1620 til rigsrådet. I en betænkning af 7. marts 1620 tiltrådte rigsrådet forslaget og pegede konkret på, at det ville være rimeligt at oprette gymnasier i Lund, Odense, Århus, Ribe og i Trondheim. Rådet opfordrede kongen til straks at tage de fornødne administrative skridt til sagens fremme.

Der skulle dog gå det meste af et års tid, inden regeringen havde en forordning parat til udsendelse; men den 18. februar 1621 udsendtes omsider fundatsen for Odense katedralkollegium eller Odense gymnasium, som det almindeligvis blev kaldt. Om baggrunden for oprettelsen hed det i forordningen, »at daglig forfarenhed viser, at ungdommens kristelige og gode optugtelse er en vis og fast grund for alle lovlige regeringers velstand«. Samtidig havde man noteret sig, at gejstlighedens faglige niveau og moralske habitus lod en del tilbage at ønske, hvilket skyldtes, »at ungdommen ilde funderede fra skolerne udi vort universitet og højskole ankommer og siden til kald og gudstjeneste ikke noksom forfremmede tilstedes«, hvorfor regeringen

På siden overfor:

Resens kort over Odense by stammer fra 1670'erne og er særpræget ved at fremstille byen med nord nedad. Kortet her er en »forbedret« kopi fra biskop Engelstofts byhistorie.

Rigsråd Holger Rosenkrantz, den lærde (1574-1642) er her afbildet på et maleri af C.A. Jensen (kopi fra 1838, originalen af Johan Thim er brændt). (Pacht og Crone fot.; forhen i Odense adelige Jomfrukloster, nu i Roskilde adelige Jomfrukloster).

Guldsmed Klaus Christensen er mester for denne kalk i Thuro kirke. Højde 18,4 cm. (Wermund Bendtsen fot.).

havde besluttet at oprette et gymnasium i Odense for at afhjælpe miseren.

Det bestemtes i samme fundats, at biskoppen skulle være gymnasiets daglige tilsynsførende og selv lejlighedsvis undervise og overhøre disciplene i den kristne børnelærdom. Desuden skulle der til skolen knyttes en medicus, såfremt en sådan fandtes i byen. Han skulle om sommeren indføre disciplene i botanikken og om vinteren i den menneskelige anatomi. Lektoren eller læsemesteren ved Sct. Knuds kirke skulle udnævnes til professor theologiae. Der skulle videre til kollegiet knyttes en professor i logik, som skulle have ansvaret for undervisningen i metafysik. Dertil også en professor i fysik og matematik. Han skulle ud over disse fag også forelæse om etik. Latinskolens rektor skulle udnævnes til professor i latinsk veltalenhed, mens samme skoles konrektor skulle være professor i græsk og hebraisk. Videre bestemtes, at gymnasiets professorer skulle have sæde i konsistorium og i denne egenskab være med til at dømme i ægteskabssager. Sluttelig indskærpedes det, at de, der udnævntes til professorer, skulle have deres faglige standard godkendt af universitetet, at de skulle anvende al deres flid på embedet, og at de skulle aflægge ed på at tilhøre den augsburgske konfession. Biskoppen og lensmanden pålagdes særlig tilsynspligt med gymnasiets drift og lærerstabens embedsførelse. Der tillagdes endelig gymnasiet og professorerne forskelligt inden- og udenøs jordegods og tiender, hvilket sammen med adskillige kontante donationer bl.a. fra Ellen Marsvin, Holger Rosenkrantz og apoteker Hamsfort udgjorde det solide økonomiske fundament under den nye stiftelse.

En ting var at udstede en forordning om gymnasiets indretning. Noget andet var planens udførelse i praksis – et spring, der specielt i det 17. århundredes begyndelse ofte var endog meget langt. I de øvrige stiftsbyer, hvor der var planlagt oprettelse af gymnasier af samme art som i Odense, forblev det endnu i mange år frem blot ved planerne; men således gik det ikke i Odense, hvor planerne forvandlede til virkelighed efter blot et par års forløb. Dette skyldtes først og fremmest en energisk lokal indsats af fremtrædende og indflydelsesrige personer. Især lensmanden, lærde Holger Rosenkrantz, tidens ubestridt førende kulturpersonlighed og indflydelsesrig politiker, og biskop Hans Mikkelsen, der ikke blot stod Rosenkrantz nær, men også havde fremragende forbindelser til hoffet og den fynske højadel, gjorde en storartet indsats. Uden deres energiske lobbyvirksomhed var Odense gymnasium næppe blevet en realitet så hurtigt efter. De pressede på politisk i København, og de sørgede for donationer fra velhavende lokale. Holger Rosenkrantz stillede sig i spidsen for hele foretagendet som *director gymnasii* og lånte derved sin egen store prestige til det hele projekt.

Resultatet var, at den højtidelige indvielse af den nye læreanstalt kunne

finde sted i Sct. Knuds kirke allerede den 15.-16. januar 1623, små to år efter forordningens udstedelse. En udsøgt skare af fynske honoratiores, højtideligt inviteret ved en latinsk indbydelse underskrevet af Holger Rosenkrantz, overværede da i domkirken biskop Hans Mikkelsens pompøse indvielsesprædiken og kunne bagefter i gymnasiets auditorium høre den nyudnævnte professor theologiae Jacob Wolf give en lærd udlægning af og forklaring på kongens valgsprog »Regna firmat pietas« (fromhed styrker rigerne), ligesom flere andre af gymnasiets lærere i højtidelighedens løb gav prøver på deres forelæsningskunst. Odenses nye gymnasium, bemanded med lærere med fine professortitler, var dermed omsider en realitet. Det bestod som sådan, indtil det ved skolereformen i 1802 blev slået sammen med latinskolen til det, der nu er Odense katedralskole.

Ligesom latinskolen knyttedes gymnasiet fysisk tæt sammen med Sct. Knuds kirke og det tidligere kloster, idet det fik lokaler i mellembygningen mellem kirken og klosterbygningerne, hvor det forblev indtil nedlæggelsen i 1802. I denne bygning med have ned til åen indrettedes auditorium, bibliotek og et fysisk kabinet. Den udgjorde således både egnede og tidssvarende rammer omkring dette nye tilskud til byens skoleliv.

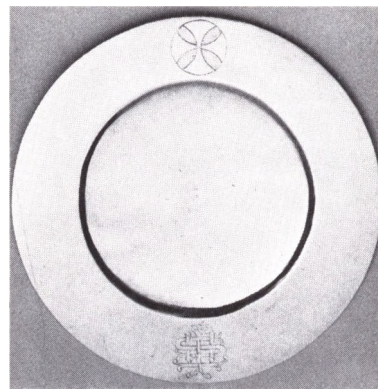
Gymnasiet var i sin opbygning egentlig udformet som et lille universitet med konsistorium, med professorer og en fagvifte, der svarede nogenlunde til universitetets. Men det var ikke – og var heller ikke tænkt som – noget universitet. Det var, hverken hvad angik lærerkræfter eller øvrige undervisningsressourcer, indrettet til at formidle undervisning på højeste videnskabelige niveau. I sin målsætning adskilte det sig egentlig ikke fra den nærliggende latinskole: Det skulle som denne dimittere studenter til universitetet i København, blot med den forskel, at gymnasiet oftest fik sine elever fra de fynske latinskolers ældste klasser – og derfor ikke skulle afholde nogen egentlig skolemæssig grunduddannelse – og at dimittenderne som følge af den mere avancerede undervisning ved bedre kvalificerede lærere må formodes at have været bedre forberedt til universitetsstudierne end deres kammerater i latinskolen. Gymnasiet var derfor – udtrykt i nutidssprog – nærmest en overbygning på den eksisterende latinskole, nødvendiggjort dels af latinskolernes ikke ganske tilfredsstillende faglige standard, dels af det tidligere omtalte store elevpres. Gymnasiet blev en udvej til på den ene side at mindske presset på universitetet ved at sinke optagelsen et par år, og på den anden at opsuge en del af de unge mennesker, der ikke mere kunne finde plads i latinskolen.

Starten var dog ikke hverken særlig lovende eller flyvende. Tilstrømningen af elever var beskedent, og lærerkorpset var underbemandet – der udnævntes blot tre professorer – hvortil kom, at gymnasiets første teologiske

Ellen Marsvin (1572-1649), Christian IV's svigermor og fynsk godsejer og lensmand, stiftede Odense gymnasium økonomisk. Maleri af ukendt kunstner 1652. (Pacht og Crone fot., Holckenhavn).

Denne disk med kors og Jesusmonogram er fra Thuro kirke, og den blev givet til kirken sammen med kalken, der ses overfor. Klaus Christensen i Odense har også lavet dette sølvarbejde. Diameter 16,2 cm. (Wermund Bendtsen fot.).

Jacob Jacobsen Wolf (1554-1635) var provst i Odense by og herred, da han ved gymnasiets oprettelse blev dets første teologiske professor. Gravstenen over ham og to af hans hustruer var tidligere i Sct. Knuds kirke og er her aftegnet af Jacob Bircherod. Wolf nåede at blive gift fire gange og blev i øvrigt med årene trættekær. Kort før sin død førte han således proces mod sin egen søn. (Det kgl. Bibliotek).

professor, Jacob Jacobsen Wolf, allerede ved udnævnelsen var henved 70 år gammel og desuden tilbragte en stor del af sine 12 år i embedet med at føre retlige processer mod snart den ene og snart den anden, hvilket foranledigede, at biskoppen ofte måtte gribe mæglende ind. De mange retssager fremmede næppe den lærde teologs undervisning af gymnasisterne. Denne utilfredsstillende tingenes tilstand var den direkte baggrund for, at gymnasiets fundats i lighed med de øvrige gymnasiets i Roskilde, Lund, Ribe og Århus allerede i 1639 blev fornyet ved en forordning af 17. maj. Heri bestemtes, at der skulle udnævnes endnu en professor, nemlig en professor i filosofi, og desuden fastlagdes detaljerede retningslinier for optagelse, undervisningens form og indhold osv.

Således blev det fastslået, at ingen elev skulle optages i gymnasiet, med mindre han i forvejen var fortrolig med elementært latin og græsk, kunne og forstod sin katekismus, kendte logikkens grundregler og var hjemme i grundlæggende udtaleregler. For at sikre disse adgangskriterier overholdt pålagdes det biskop og professorer at efterprøve elevernes kundskaber ved optagelse og at afvise dem, der ikke kunne leve op til kravene. Det bestemtes også, at gymnasieuddannelsen skulle afsluttes med eksamen i samtlige fag, og at der skulle udstedes eksamensbevis, som over for universitetet kunne dokumentere dimittendens kundskabsniveau. Endelig rummede forordningen detaljerede bestemmelser om professorernes undervisning, om pensum, om fagenes rækkefølge og lærestoffets omfang. Alt i alt bragte regeringen med denne forordning gymnasiet undervisning ind i særdeles faste og let kontrollerbare rammer. Dette forblev den formelle ramme om gymnasiet liv mange årtier frem.

Som uddannelsesinstitution fik gymnasiet vel aldrig nogen større betydning i landets undervisningsvæsen. Det var først og fremmest oprettet for at afhjælpe et akut behov, og i det 18. århundrede førte det en hensygnende tilværelse med ganske få elever for omsider i 1802 at blive forenet med latin-skolen. Men for Odenses kulturliv i det 17. århundrede betød det ikke lidet, at denne institution samlede en kreds af lærde mænd, der fremfor nogen blev bærere af den lærde tradition i Odense, hvis samlingspunkt i mange århundreder frem blev de gamle klosterbygninger ved Sct. Knuds kirke med stiftsbibliotek og senere centralbibliotek.

Der var ingen tvivl om, at den blomstrende latinskole, gymnasiet som et miniumiversitet med dets kreds af akademisk lærde og den talrige gejstlighed med biskoppen i spidsen i det 17. århundrede gav byens kulturelle liv en intensitet og et niveau, så Odense også på dette felt var landets mest betydningsfulde by efter hovedstaden.

11 · Levestandard og forsorg

Levestandard: Immaterielle livsvilkår

Moderne økonomer vil være tilbøjelige til at definere en befolknings eller en befolkningsgruppes levestandard som mængden, arten og kvaliteten af de materielle goder, der står til deres rådighed. Selv anvendt på denne måde er definitionen af forholdsvis ny dato og nært forbundet med industrialiseringens vågnende interesse for befolkningens – og især de udsatte gruppers – tarv; men dens rækkevidde er begrænset, fordi så væsentlige sider som sundhedsforhold, arbejdsvilkår og demografiske muligheder i bedste fald er marginale, og især fordi definitionen forbigår en række vigtige immaterielle forhold som uddannelse, menneskelige friheder, adspredelser osv.

Udvidelsen af definitionen beror bl.a. på industrisamfundenes forhold til den tredje verden, men den åbner også nye perspektiver for historikerens arbejde med førindustrielle samfund, selv om de fleste af de immaterielle faktorer endnu unddrager sig bedømmelse. Det gælder f.eks. noget så elementært som læse- og skrivefærdighed, bl.a. fordi vi savner sikre holdepunkter for at fastslå analfabetismens omfang, manglende regnefærdighed osv. Trods det forholdsvis store antal skolesøgende børn i selv de mindre fynske latinskoler og trods ganske gode stipendiemuligheder i Odense må vi holde fast ved, at undervisningen kun omfattede drenge, at latinskolerne også betjente oplandet, og at rekrutteringen givetvis har været socialt ensidig.

Selv om allerede kirkeordinansen 1539 i princippet ønskede at supplere latinskoleundervisningen med dansksprogede »skriveskoler«, som omfattede alle børn, der ikke »duer til latin«, forlyder der før 1635 intet som helst om et sådant skolevæsen i Odense; først 1642 besværede skolemesteren sig over, at irregulære »vinkelskoler« og »pogeskoler« gik ham i næringen. Analfabetismen var endnu i 1700-tallet et udbredt fænomen, men allerede lensregnskabernes og byfogedregnskabernes lange bilagsserie af kvitteringer fra leverandører og håndværkere viser, at de normalt er udfyldt af lenskontoret og kvitteret med ubehjælpelig hånd, signet eller bomærke. Det gælder i en stikprøve 1610-25 ca. to trediedele af bilagene, men tallet er snarest for lavt, dels fordi en underskrift ikke garanterer skrivefærdighed, dels fordi købmænd indtager en forholdsvis stor plads. Først i købmænds- og akademiker-

Stolestadegavl fra omkring 1580 i Dalum kirke – med et våben for Früsslægten fra Hesselager. (E. Panton fot.).

Rigsråd Axel Brahe (1550-1616), lensmand på Odensegård 1585-95 og på Dalum kloster 1602-16. Maleri fra 1700-tallet. (Pacht og Crone fot., Gauno).

grupperne møder vi den skrivevante underskrift. Selv byfogedens færdigheder kunne jo undertiden drages i tvivl.

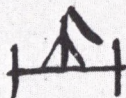
Det må stadig fastholdes, at kirkeordinansens forskrifter – ud over de mest elementære læse- og regnefærdigheder – fremfor noget krævede systematisk indlæring af Luthers katekismus og »evangelii klare lys«, og at både det latinske og danske skolevæsen var underlagt bispens og lensmandens kontrol, den officielle sandheds vogtere. Men netop det, at man 1635 fritog den danske skolemester fra at besværes med vagttjeneste, at borgmester Hans Nielsen et par år senere indrettede »et lidet skolehus«, og at magistraten 1642 pålagde skolemestrene at holde en medhjælper, er ganske tankevækkende. Reformerne kom nemlig omtrent samtidig med reorganisationen af Odenses fattigforsorg 1632-33 og en bemærkelsesværdig byge af legater til forsorgs- og undervisningsformål – efter syv magre år i Odense såvel som i andre købstæder.

Reformerne var utvivlsomt nødvendige for at genoprette den ortodokse samfundsorden, men gav sten for brød. Alt tyder vel på, at datiden ikke kendte nutidens forcerede arbejdstempo, men 1600-tallets økonomiske diskussion fremhævede jævnligt almuens »dovenskab«, og at forudsætningerne for, at »de arbejdende fattige« bestilte noget, var, at de blev holdt nede og ikke fik mere i løn end højst nødvendigt for at skaffe dem deres mest nødtørftige udkomme. Reflekserne af denne diskussion kan vi bedst iagttage i lensmænds og godsejeres bestræbelser for at udfylde landalmuens ledige stunder. Men både af biskop Jacob Madsens visitatsbog og Hans Mikkelsens dagbøger fremgår det, at pligten til ydmygt og trofast arbejde i Herrens vingård og til at yde Gud og kejseren, hvad der hver især tilkom dem, var jævnligt tilbagevendende prædikenmotiver og skulle være det.

Når det er sagt, må det også føjes til, at der intet som helst grundlag er for idyllisering af det førindustrielle landbo- og bysamfund, hverken materielt eller immaterielt. Som alle andre bysamfund prægedes Odenses dagligdag af skænderier og af, at der ikke var langt fra ord til skærmydsler eller vold, selv i velbjergede kredse. Ukvemsord og trusler om vold føg byrådet om ørerne 1567 under Christopher Bangs, Oluf Bagers og Hans Mules opgør, som førte til, at regeringen endda måtte tilsidesætte lensmanden til fordel for kansler Johan Friis, der stadig residerede på Dalum kloster. Hans Mule fremturede ubehersket, indtil hans opførsel over for lensmanden – Axel Brahe – indbragte ham en næse og en bøde, og rådmand Frederik Ammerbach var berygtet for injurier. Mest symptomatisk er det, at forretningssager og gældssager i 1600-tallet professionaliseredes så meget, at byen fra 1641 kunne ernære sin første »byens prokurator«.

Alene 1606 behandlede byretten i Odense 32 »byfredssager«, dvs. sager

I vinding mig vnderst Esperen til Lensmand
 Henning Valkendorff, herom Høveds
 treer Menning, fra Hans Majt Vrijer, mig
 til Riigt af betaldt Esperen for Esperen
 herom, Esperen for mig, for Høveds mig
 wie Esperen for mig, fra Hans Majt Vrijer,
 quitted, Lige Esperen med mig
 mit Menning vnderst Esperen
 27 Augusti Anno 1631

Kvittering fra Anders Espersen til lensmand
 Henning Valkendorff for en leverance af kalk
 til Odensegård len 1631. Bemærk, at
 skipperen blot har kvitteret med sit bomærke.
 (Rigsarkivet).

om slagsmål, vold, legemsbeskadigelser, hærværk osv. Men det er næppe uden videre muligt at danne sig et overblik over antallet af de enkelte sags-typer og heller ikke uproblematisk at kæde kriminaliteten direkte sammen med akutte kriseperioder eller med sociale modsætningsforhold. Det er naturligvis rigtigt, når man har betegnet 1600-tallet som en »procesglad tid«, da selv den mindste anledning førte til retssager, men flere træk kan tjene til at uddybe den atmosfære, som prægede et bysamfund som Odense i 15- og 1600-tallet, da byen trods alt ikke var større end, at de fleste mennesker kendte hinanden.

For det første er det karakteristisk, at alle sociale lag i hverdagen betjente sig af et bredt og farverigt spektrum af ukvemsord eller beskyldninger. Ordvalget kan måske nok forekomme os tamt i sammenligning med vor egen tids vulgære ordforråd, men det adskiller sig mest tydeligt fra dette ved ikke blot at skulle tjene til at give sin mening eftertryk. Tværtimod prægedes datidens gloseforråd af magisk-religiøst indhold og af ubetingede injurier, som blev taget med dyb – og ofte blodig – alvor, fordi mere eller mindre fromme ønsker og insinuationer blev »hængende i luften«, indtil den krænkede var blevet rensat eller havde indgået forlig om sagen.

Et andet træk, som præger materialet også fra Odense, er, at reel eller påstået drukkenskab kunne tjene som formildende omstændighed eller endda som undskyldning. 1615 havde Peder Nielsen Kaare – som han

Stolestadegavl fra omkring 1580 i Dalum kirke – med et Brockenhuusvåben. (E. Panton fot.).

påstod – i drukkenskab beskyldt byfoged Jens Anskaris for tyveri; denne havde svaret igen og »holdt Peder Nielsen Kaare for en skælm og en tyv«, indtil denne kunne modbevise det. Sagens kerne ligger formentlig i den rets-kyndige byfogeds embedsnidkærhed, men den endte fornuftigvis med forlig og – vigtigst af alt – at rådstueretten kendte de gensidige beskyldninger magtesløse. Tilsvarende sager, hvor den injurierende part også påberåbte sig fuldskab, kunne nok medføre advarsler mod gentagelse, men vigtigst var det, at domsafgørelsen havde rensset luften.

Året forud havde en Anne Hennings som tidligere nævnt skældt Per Nielsen Fiskers hustru ud og sagt, at hun havde ikke »gået foran Dalum port eller fået børn ved nogen ægtekvindes mand. Gid der må fare en djævel i dig, din blåskoldede hore«. Også denne sag endte »for borgmester og råds skyld« med, at Per Nielsen Fisker – for at undgå skandale? – tilgav Anne Hennings den grove beskyldning. Uægteskabelige – og af kirkens tjenere lidenskabeligt fordømte – fødsler forekom naturligvis også i Odense, men de få tal, vi kender fra midten af 1600-tallet, er ikke alarmerende i sammenligning med andre byer eller københavnske forhold, selv om den svenske besættelse 1658-60 som omtalt bragte frekvensen op.

Langt alvorligere var det fra socialhistoriske synspunkter, at de lutherske reformatorer i deres nidkærhed drev prostitutionen fra byerne, hvor den katolske kirke havde set igennem fingre med den, fordi den var kontrollabel, ud på landevejene; »utugt« kriminaliseredes i langt højere grad – og absolut ensidigt; »skøger« og »horer« blev pisket ved byens »kag« og forvist fra byen med trusler om druknedøden, såfremt de vendte tilbage. Brutaliteten tvang dem ud i en tiggertilværelse på landevejene – hvor de også var uønskede.

Sandsynligheden kan – ligesom truslen om druknedøden – tale for, at problemerne har været størst i søkøbstæderne. Men »kagen« optrådte også på Fisketorvet i Odense, hvor den udskårne pæl smagløst nok forestillede en kriger i fuld udrustning; den figurerer på Braunius' kort 1593; til overflod betegnes torvet som »forum piscatorium seu justitiarium«, Fiske- eller retfærdighedens torv. Men allerede i januar 1586 meddeler kæmnerregnskabet, at seks karle og tre skøger sad »hægtede i hatten«, »Gøges hat«, som formentlig har været Odenses sidestykke til »finkeburet« (rådstuefængslet) i Ribe og andre købstæder.

Problemet blev utvivlsomt akut i løbet af 1500-tallet, dels fordi prostitutionen ofte var henvist til socialt slette kvarterer i byens udkant, dels fordi køns-sygdommene – »pokker«, »franzosisk syge« – greb om sig, uden at man var i stand til at komme dem til livs. Den gamle antagelse af, at de opdagelsesrej-sende bragte sygdommene med sig fra Amerika, må opgives; men det er iøj-nefaldende og måske ikke uden sammenhæng, at spedalskhedssygdommene

Kiøbt af Niels Murermeister i Odense
 af Thomas Brodersen Skriveren paa
 Odense bys Ruffin Stalle mig paa j. Talle
 af Talemænds og Valpottens paa
 Christenhus - i Odense. 5/2 1628
 Nu skift er til for Niels Murer
 Niels Murer og hans vider og sønne
 Uden skift i Odense og bekræftede
 Odense 23 Aprilis 1628
 Niels Murer
 egen hand

Kvittering fra Niels murermeister 1628 for
 betaling af arbejde for lensmanden på
 Ollensegård - repræsenteret ved skriveren
 Thomas Brodersen. Kun den ubehjælpsomme
 underskrift er - som det fremgår -
 egenhændig. (Rigsarkivet).

i reformationstiden blev afløst af veneriske sygdomme og tuberkulose. Vi kender ikke sammenhængen, men måske skyldes det ændrede sociale forhold, klimaforhold eller beklædnings- og spisevaner. 1593 udstedte regeringen da også en tordnende forordning, som forbandt de slette sociale miljøer i byernes udkant - »hytter og boliger« - med »drukkenskab, horeri, røveri, mandslet [vold] og anden løbsagtighed og ukristelig handel«.

Det åbne brev foreligger blandt de indkomne breve i magistratens arkiv; og at det ikke har været helt irrelevant fremgik af, at Odense i 16. århundrede havde et Skøgestræde, ligesom gadenavnet Ramsherred formentlig ikke blot minder om det forhutlede kvarter i byens udkant, men også om netop det miljø, som forordningen 1593 beskriver så drastisk. Til overflod omtaler skatteregnskaberne i 1600-tallet undertiden kvinder, som er blevet vist ud af byen. De muligheder for fritid og adspredelser, som i vore dage indgår i levestandardbegrebet, har utvivlsomt været særdeles begrænsede. Det er muligt, men ikke tilstrækkeligt dokumenteret, at omstrejfende gøglere kan have optrådt i forbindelse med de tre årlige markeder i Odense. Fyrstelige indtog i byen, adelige og borgerlige bryllupper og begravelser bidrog ligeledes. Mindre opbyggelige begivenheder har formentlig været en hovedbestanddel, men også et træk, som karakteriserer tidens atmosfære.

Det offentlige skrifte, som mødre uden for ægteskab og prostituerede måtte udstå - og som også kendes fra Odense - hørte til tidens folkeforlystelser, og det samme gjaldt de makabre og ofte raffinerede henrettelser eller

lemlæstelser, som jævnligt fandt sted, brændemærkning med stempel, som viste byens liljevåben (1643) eller henrettelsen af en »fin, forfaren ung person i Odense«, som bispren end ikke nævner ved navn, i februar 1584. Et højdepunkt nåede man ved henrettelsen i december 1635 af adelsdamen Sibylle Gøye, som var blevet domfældt uden pardon for barnefødsel i dølgsmål; den formodede skyldige – en svoger – gik fri på grund af manglende bevis, men ingen ringere end Christian IV overværede den celebre begivenhed fra et vindue på slottet; selv noterede han lakonisk i sin almanak: »Blev Sibylle Gøye rettet«.

Alle disse vidnesbyrd om en robust og vel ofte tvetydig holdning til tilværelsen betyder ikke, at bevidsthedsstrukturene i byen ikke ændredes i tidens løb. Meget tyder tværtimod på, at 1620'ernes økonomiske kriser og den tabte krig, ledsaget af krævende troppeindkvarteringer også i Odense, på én gang har skabt den armod, som nødvendiggjorde reorganisationen af fattigvæsenet i Odense 1632-33, men også en dyster atmosfære af vredens dag og stramning af det offentlige, centraliserede greb om befolkningen.

Den strenge, men golde lutherske ortodoksi havde holdt sit indtog i Odense, da magister Hans Mikkelsen i 1616 blev biskop i Odense. Hans udførlige dagbogsoptegnelser vidner om en farisæisk håndhævelse af den rette tro og den kirkelige disciplin i byen. Karakteristisk nok havde lensmanden, den pietistisk farvede Holger Rosenkrantz allerede 1613 advaret den vordende biskop om, at præstens gerning ikke blot bestod i forkyndelse og kirketugt, men i menneskelig barmhjertighed. Bispren kvitterede 1639 ved at ignorere Holger Rosenkrantz, hvis teologi »de høj lærde« i København havde fordømt, men lod sig formilde med Rosenkrantz' fromme ønske, at »give Jesus, at hans tanke og tunge må være den samme som vor, og jeg skulle holde ham for kærere end mig selv«.

Ortodoksiens tunge, gammeltestamentlige klima har givetvis øvet betydelig indflydelse i byen. En påtænkt udvidelse af hospitalsvæsenet 1635, bekostet ved bidrag fra stiftets kirker, blev hurtigt forvandlet til tilskud til istandsættelse af byens kirker. Men en strammere kurs sporede også i rådstuerettens smålige retshåndhævelse. Som typeeksempel kan det nævnes, at borgmester og råd 1635 efter sognepræsternes henstilling havde befalet Jens Nielsen skrædder at fraflytte byen, fordi hans forrige, »fradømte« hustru også boede i byen. Jens Nielsen forsvarede sig med, at hans hustru selv ved ni års fravær havde givet ham »anledning til hans utroskab«, og at han siden efter bevilling havde ægtet den person, »med hvem han havde forset sig«; han udbad sig derfor kancelliets tilladelse til at måtte forblive i Odense.

For sammenhængens skyld bør vi erindre, at byen i forvejen stod på gloende pæle over Hartvig Lohmanns kætterske anskuelser. Alligevel bevil-

gede majestæten, der opholdt sig i byen, Jens Nielsen skrædders ansøgning under henvisning til, at denne – som både byens kristelige og verdslige øvrighed bevidnede – »bortset fra dette lejemål har skikket sig vel«. Ingen kunne være nærmere end Christian IV til at kunne indse, at den skrøbelige menneskelige natur kunne gå over den kristelige optugtelse, men det er unægtelig tankevækkende, at den kongelige dispensation forelå en uge, før han selv og byens kristelige og verdslige honoratiores overværede den brutale henrettelse af Sibylle Gøye. Øvrigheden bar ikke sværdet forgæves, men man nærmede sig også den strukturelle krise, som statsomvæltningen i 1660 løste på sin egen måde.

Levestandard: Det daglige brød

Selv om man ville se bort fra befolkningens ikke-materielle levevilkår, kan man ikke heller uden videre med moderne økonomiske normer udregne en realløn ved at sammenholde dagløn eller årsløn med prisen for en række nødvendige forbrugsvarer og tjenesteydelser. Alt for mange ukendte eller uberegnelige forhold ville komme til at indgå i et sådant regnestykke. Vi kender således kun lidt til det daglige forbrugs omfang og sammensætning og ved blot, at en håndværkerfamilies forbrug af brødkorn ville beslaglægge en meget høj andel af husfaderens løn, allerede inden husleje, beklædning og brændsel kunne betales – forudsat at han havde helårsarbejde og familiedlemmerne ingen bierhverv. Et andet væsentligt forhold: Offentlige servicenydelser – sundhedsvæsen, skolevæsen, transport osv. – eksisterede praktisk taget ikke, ydelser, som den almindelige befolkning nødvendigvis måtte begrænse mest muligt.

Der er absolut intet grundlag for at idyllisere det førindustrielle landbo- og bysamfund. På den anden side må vi selv i købstæderne regne med en forholdsvis høj grad af selvforsyningshusholdning; mindre købstæder – som Skælskør eller Nakskov – kunne eller måtte overvejende ernære sig af driften af byens jorder, men selv i større handelsbyer som Odense vidner skifterne om et individuelt beskedent, men ganske udbredt husdyrhold, som forudsatte græsningsmuligheder, selv om købmandsaristokratiet gjorde sit bedste for at forbeholde sig »byens græsning«, ganske som i Ribe og Randers. Endelig bør man være opmærksom på, at byen – som både Braunius' (1593) og Resens (1670) stik vidner om – endnu var så lidet udbygget, at der levnedes rigelig plads til haver, der kunne forsyne befolkningen med grønsager, først og fremmest den daglige ration kål, der var en lige så nødvendig bestanddel af ernæringen som det daglige brød, grød, øl, kød og fisk, som måtte købes.

Hvad enten befolkningen købte færdige varer eller – som det ofte var tilfældet – råvarer, er det klart, at på den ene side måtte efterspørgslen – navnlig efter brødkorn – være forholdsvis uelastisk, og på den anden side måtte de handlendes (og producenternes) interesser være dybt involveret. Det er symptomatisk – men i pagt med såvel den lutherske kirkes samfundssyn som regeringens erhvervspolitik – at de løntariffer og takster for håndværkervarer, som både statsmagten og byøvrigheden fastsatte, er maksimalsatser og ikke minimalsatser, som kunne sikre lønmodtageren i købstæderne hans udkomme.

Det er meget tydeligt, at den regulering af løn- og pristariffer, som recessen 1540 fastsatte, fandt sted efter den adelsdominerede regerings forhandlinger med repræsentanter for købstædernes – og bl.a. Odenses – købmænd. Købmandsinteresserne røber sig gennem besværingerne over, at kronens lensmænd – i øvrigt i forvejen ulovligt – tvang bønderne til at sælge sig deres varer – således at der i bedste fald kom et prisfordyrende element ind, inden varerne nåede købmandsgården. Endvidere fandt købstadsmændene de mange lokale markeder besværlige. Recessen foreskrev derfor en landsdelsvis koncentration af markederne; for Fyns vedkommende måtte marked kun afholdes i Odense og kun Sct. Knuds marked, »som skal dyre og vare« i 14 dage. Vare-, løn- og tjenesteydelsetaksterne, siger recessen, havde købstadsmændene fastsat »udi vor [kongens] nærværelse ... udi den agt og mening« at friste oplandets bønder til at sælge i købstæderne »hvis ædende vare og anden del, som de har at sælge, for et redeligt og skelligt gammelt køb«.

De store markeder havde ikke noget at gøre med den ugentlige torvehandel – i Odense vist som regel lørdag – hvor byens borgere gik bønderne i møde uden for byen i forvisning om at kunne få det fordelagtigst mulige køb inden torvehandelen i byens alt for snævre stræder; byens vise fædre regulede ganske vist forholdet mellem detailhandel og købmændenes opkøb, men kæmpede en sej kamp – også i egen velforstået interesse – mod indbyggernes »forprang« forud for torvet. Byfogedregnskaberne fra 1607 viser imidlertid, at markederne ikke blev begrænset til Sct. Knudsmarkedet (10. juli); det var efter stadepengenes størrelse ganske vist normalt det mest omfattende, men blev suppleret af markeder 20 dage efter jul og mikkelsdag (29. september), det første i forbindelse med det adelige landemode og årets første landstingssession, det sidste på et tidspunkt, hvor man bedre end i juli måned kunne have overblik over årets høstudbytte og den kommende vinters prisforventninger.

Torve- og markedshandel spillede altså en afgørende rolle for befolkningens forsyning, selv om torvepriser og torvetakster først kendes fra ene-

Rensis Ja Johan Borchartsen borgmester og
 af vider viderliggert att Gulig og viderliggert
 fra den Marsin till Linyard Gaffin affen
 den fudgolders Gulig og viderliggert Rensis
 Hø af Borchartsen Lader Luffman mig af
 og af viderliggert indkomst fings Gaffin af
 yo fra den Luffman Borchartsen Konge Maj
 vider som mig vider Luffman mig Gaffin
 vider mig till Konge Maj betofft Luffman
 Gaffin till viderliggert Gaffin og Hø af
 vider fings den vider mig af mig som
 Gaffin og Borchartsen Borchartsen og mig
 vider mig vider

Johan Borchartsen
 som Gaffin

Odensekøbmanden Johan Borchartsens egenhændige kvittering for levering af byg fra Odensegård 1612. (Rigsarkivet).

vældens tid, og selv om gæld hos store købmænd og mindre kræmmere regelmæssigt forekom i de fleste skifter fra 1600-tallet. Bystyrets interesse lå altså både i at holde priserne for levnedsmidler og håndværkerprodukter nede og sørge for regelmæssig regulering. Rådstueretten fulgte – via sine bestillingsmænd – derfor også vagtsomt priser, lønninger, mål og vægt. 1614 tillod man således skorstensfejeren at tage 4 skilling for hver skorsten, som gik gennem loftet (hvad skatteligningen 1624 viser langt fra altid var tilfældet). Den førte omhyggelig kontrol med brødpriserne. 1613 blev byens bagere kaldt for rådstueretten for at få foreholdt *byens* brødtakst; en misligholdelse blev påtalt 1616; lensmanden tilgav ganske vist for denne gang bagernes forseelse, men fastsatte for fremtiden en bøde på 10 daler for overtrædelse. Endelig fastsatte bagernes nye lavsartikler 1631 højere priser for det brød, bønder bragte til torvet, end for byens bageres.

Den normale fremgangsmåde – som allerede recesbestemmelserne 1540 antydede – gik ud på, at de forskellige, almindelige brødsorters vægt reguleredes efter kornprisen, muligvis også allerede da, at øllets styrke fastsattes i overensstemmelse med malt- og humlepris. For brødvægtens og måske øllets styrke kender vi sådanne glidende skalaer fra Randers og København 1609-10; i Odense kan eksistensen først med absolut sikkerhed konstateres gennem bagerlavets artikler 1631 og taksten 1649, men magistratens forholdsregler 1613-16 lader formode, at princippet var lige så gammelt her som i Ran-

ders og København, og at baggrunden må søges i den da aktuelle løn- og pris-situation.

Brød- og øltakster lod sig således – om end i mindre grad end andre priser – regulere, uden at forbrugerne af den grund lod sig mætte. På den anden side mente endnu den lærde biskop Erik Pontoppidan ved midten af 1700-tallet, at enkeltmenneskets behov for korn – til brød og øl – kunne dækkes af $3\frac{3}{4}$ tønde årligt. Andre skøn faldt anderledes ud; i forbindelse med den påtænkte regulering af konsumptionsafgifterne 1672 skønnede Rentekammerkollegiet, at en familie på fire personer årligt kunne forbruge 2 tønder rug og 3 tønder malt pr. person. Men, føjede man til, »eragtes uforgribelig, at udi henseende til de fattige ej vel mere kunne regnes på personen end som $1\frac{1}{2}$ tønde malt årligen«. Beregningen ser helt bort fra børn under fem år og går i overslaget over provenuet af maltkonsumtionen forsigtigt ud fra, at samtlige landets købstadsindbyggere var fattige.

Rentekammerkollegiets pessimisme var naturligvis fiskalt begrundet, men sikkert ikke helt urealistisk. Beregningen måtte naturligvis være meget summarisk, og den kræver af mange – også lokale – grunde nuancering. For det første viser Arent Berntsens udførlige tabeller, som bygger på både ugekostforskrifter og lokalt materiale, en væsentligt større social differentiering. For arbejdsfolk på lenene forudsatte hans beregninger – selv bortset fra forbruget af andre levnedsmidler – et årsforbrug af $3\frac{3}{4}$ tønde rug og næsten 5 tønder malt, for tømrere og savskærere 4 tønder rug og 6 tønder malt og for hospitalslemmer henholdsvis $2\frac{1}{2}$ og 3 tønder. Ugekostregnskaber fra både Odensegård og Gråbrødre hospital giver ikke belæg for samme sociale differentiering, men de godtgør, at forbruget af så vitale varer som rugbrød og malt til ølbrygningen i det mindste opfyldte forskrifternes normer. For det andet var forbruget af navnlig malt højst elastisk og spændte efter de holdepunkter, lensregnskaberne kan give, fra 6 skæpper malt til det gode »herreøl« til 3 skæpper til »enfoldigt« øl.

Går vi ud fra Rentekammerkollegiets årsforbrug, og ser man velvilligt bort fra børnene, ville et årsforbrug af 5 tønder rug og malt med Odensepriser i begyndelsen af 1600-tallet på dagsbasis koste 1-2 skilling pr. person, for den fattige families forbrug 0,6-1,4 skilling. Hertil kom, som det fremgår af regnskabsmaterialet, at der i akkorderne med håndværkere oftest indgik flæsk og smør, som ikke uden videre lader sig omregne. Men husker man, at en murer- eller tømrerløn – forudsat helårsarbejde – androg 12-18 skilling dagligt, en ufaglært arbejdsmands omtrent det halve, og at gennemsnitshusholdningerne lå på 5,3, respektive 3,1 personer (inklusive børn), er det klart, at allerede det daglige brød og øl beslaglagde en betydelig del af indtjeningen.

Det er vanskeligt at afgøre, hvor realistiske disse beregninger er. Allerede i

1570erne ansloges »kongens kost« (flæsk og smør medregnet) jo til 5 skilling, ved århundredskiftet til 9 skilling og et par årtier senere til 12 skilling. I sommeren 1630 døde en Elline Hansdatter, som i september 1627 var flygtet fra Kolding til Odense – medbringende bl.a. sit sølvtøj. Ved skiftet forlangte hendes stedfader Søren Haar dækning for hendes leveomkostninger med 40 sletdaler årligt, dvs. ca. 7 skilling dagligt. Selv om det kunne ligne en tanke, at boets aktiver netop forslog til at dække Søren Haars fordring og begravelsen, er beløbet dog nok nogenlunde realistisk, men alt i alt må vi drage den konsekvens af overvejelserne, at allerede forbruget af de nødvendige levnedsmidler beslaglagde en væsentlig del af en almindelig families – selv en håndværkerfamilie – indtjening, og at de hyppige kriser hurtigt kunne bringe forstyrrelse i dens cirkler.

Arent Berntsen anfører, at der til en tønde »vel igennembaget brød« (efter brødsorten 59-89 kilo) medgik en tønde rug samt 1½ skæppe klid, til murer- og eller tømmerkost noget mere. En tønde brød kunne forslå til 220 måltider, og en enkeltpersons forbrug krævede derfor meget rigtigt 3,3 tønde rug årligt. På tilsvarende måde beregner han, at man af en tønde malt – tilsat 1/5-1/6 skæppe humle – kunne brygge 3 tønner »gement« øl; en tønde øl på 120 potter (ca. 116 liter) kunne række til en måneds forbrug for en »fuldkommen [dvs. voksen] person eller arbejder«. Årsforbruget kom derved op på 12 tønner øl, som krævede 4 tønner malt, et skøn, som snarest ligger i underkanten af det forbrug, vi kan udlæse af regnskabsmaterialet fra Odensegård og Gråbrødre hospital, hvor konsumtionen svingede mellem 4 og 6 potter øl om dagen. Det imponerende ølforbrug kræver blot den forklaring, at brøndvandet var eller kunne være sundhedsfarligt, og at den »blåsaltede« mad krævede rigelige væskemængder.

Brød- og øltakster lod sig altså nok regulere, men det uelastiske forbrug forklarer både magistratens besvær med at hindre forprang forud for torvesalg og den hyppige forekomst af bryggekedler og tønner i skifterne; hjemmebakning og -brygning må have været af væsentlig betydning, og skønt overgangen fra hjemmeforbrug til salg og udskænkning i Odense som i andre købstæder var overordentligt flydende, var der – bortset fra en beskedne accise – endnu ikke tale om offentlig regulering eller forbud som under enevælden. Regner man med et årligt ølforbrug på 25.-35.000 tønner øl af varierende kvalitet til Odenses befolkning af 2.-3.000 »fuldkomne« personer, rakte de 5.600 tønner øl og den maltbeholdning på ca. 24.900 tønner, som byfogeden bogførte 1621-22, langt, selv når vi tager hensyn til salg og udskænkning til fremmede eller rejsende.

Men den jævne befolkning levede naturligvis ikke af brød, grød og øl alene – grønsagsapostle tilhørte endnu en fjern fremtid – men vi må gå ud fra,

at haver har sikret tilstrækkelige mængder af grønsager, æbler og urter til at dække behovet for mineraler og vitaminer; skørbug var overvejende et sørefænomén, som ikke forekommer i Odensematerialet. Kål optræder end ikke i Gråbrødre hospitals regnskaber, og »specerier« – ud over krydderier også fremmede, nærings- og vitaminholdige frugter som mandler, rosiner og »lemoner« – forekommer kun i Odensegårds lensregnskaber. Og med en forsigtig beregning, som ud over Arent Berntsens anvisninger også tager sit udgangspunkt i lensregnskabernes og Gråbrødre hospitals regnskaber som vidnesbyrd om den almindelige befolknings behov, kan vi anslå et årsforbrug pr. voksen person på 40-50 kilo oksekød, 25-30 kilo pr. barn, hvortil kommer rigelige mængder af flæsk, fårekød, fjerkræ, fisk og udelikate – synes vi – affaldsprodukter som ister, flommeister, komuler, kallun, svinetæer osv.

En meget omstændelig – og langt fra sikker – beregning af forbruget på Gråbrødre hospital til dets 60-70 lemmer 1618-21 tyder på, at omkring to trediedele af kosten efter vægt på dette tidspunkt bestod i animalske produkter, den resterende del af vegetabiliske næringsmidler som brød, gryn og ærter osv., en sammensætning, som ret nøje svarer til den, vi kender fra et bespisningsreglement allerede 1520, og som vi kan udlede af både Arent Berntsens forskrifter og de meget omfattende ugekostregnskaber fra Herlufsholm; og videre bestod det animalske forbrug for omtrent to femtedeles vedkommende af kød af forskellig slags, en fjerdedel var smør og andre mælkeprodukter og den sidste trediedel fisk.

Forbruget af de kødvarer, hospitalets gods ikke selv kunne frembringe, afhang naturligvis af slagterpriser, selv om man her var mere nøjsomme og karrige end på Odensegård (tabel 11.1). Det forholdsvis priskonstante fårekød spillede en væsentlig rolle, hvorimod oksekødsforbruget var mere fleksibelt. Mere påfaldende er det, at det store kødforbrug under enevælden var reduceret med ca. 25%, og at fordelingen af det årlige forbrug af animalske og vegetabiliske produkter nærmest var byttet rundt; 69% af forbruget lå nu på vegetabiliske varer, 31% på animalske. Forvandlingen strider ganske vist mod den simple kendsgerning, at både kød og kornprodukter i 1670erne var blevet relativt billigere, men forklaringen ligger ganske enkelt i hospitalets – og befolkningens? – almindelige armod, og situationen blev ikke bedre, da priserne steg noget i 1680erne.

Det ville være næsten halsløs gerning at forsøge at omsætte det daglige forbrug til kalorier, proteiner, mineraler og vitaminer af flere forskellige grunde. Dels kan vi – måske med undtagelse af øl og brød – umuligt fastslå kvalitetsforskelle, dels kan vi endnu ikke vide, om kødprisen – som nu – inkluderede ben og affald, dels kan det være vanskeligt at vurdere de utallige flæskesiders fedtindhold, og endelig ved vi ikke, hvor mange madrester eller

Tabel 11.1: Gråbrødre hospitals kød- og smørforbrug 1618-71.

Art	1618/19	1620/21 Kilo	1670/71	1618/19	1620/21 %	1670/71
Flæsk	2.442	3.511	2.626	23	35	34
Oksekød	810	1.964	1.500	8	19	19
Får, lam	6.407	3.811	3.222	61	38	42
Smør	823	835	352	8	8	5
I alt	10.482	10.121	7.700	100	100	100

Kilde: Gråbrødre hospitals arkiv, regnskaber.

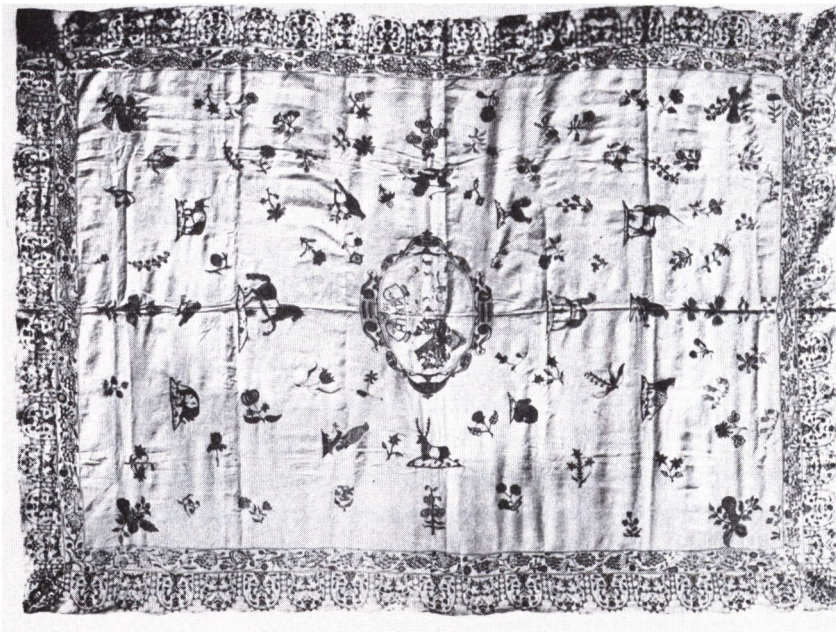
fordærvede varer der – som Arent Berntsen anbefalede det – er blevet givet som foder til svinene. Vover vi alligevel forsøget på grundlag af en daglig kostplan, når man til et dagligt kalorieforbrug for en voksen mand på 4.600 og et indhold af 15-18% proteiner. Resultatet underbygges af en omstændelig og tidsrøvende omregning af Odensegårds ugekostregnskaber 1618-20 (4.500 kalorier), hvorimod kalorieforbruget på Gråbrødre hospital naturligt nok var mindre, selv om appetitten ikke svigtede.

Beregninger af denne art må endnu være hasarderede, men resultaterne fra Odensegård, Gråbrødre hospital, Herlufsholm skole og Arent Berntsens tabeller står fuldt ud mål med de tal, svensk og italiensk forskning er nået til; kalorieforbruget ligger snarest i overkanten (som man kunne vente), men to væsentlige træk bør fremhæves. For det første svarer fordelingen mellem animalske og vegetabiliske produkter ganske godt til de svenske resultater i modsætning til det spaghetti- og brødforbrugende Toscana, og for det andet tyder flere omstændigheder på, at den armod, vi kan konstatere efter midten af 1600-tallet, fulgte en kontinentaleuropæisk trend.

Ud over konstateringen af, at allerede de mest nødvendige fornødenheder beslaglagde en væsentlig part af en håndværkers eller en arbejdsmands indkomst, at balancen var sart, og at 1500-tallets og det tidlige 1600-tals lønstigninger indeholdt incitamenter til naturaløkonomi, er vi omtrent helt afskåret fra endnu at vurdere så væsentlige elementer af befolkningens levestandard som beklædning, husleje og brændselsforbrug, også selv om magistratspåbud jævnlige fastsatte takster for f.eks. smedearbejde, beklædningsgenstande osv.

Forrentningen og vedligeholdelsen af de velstillede Odenseborgeres ejendomme ved vi ikke meget om. At lægen dr. Henrik Küster fra 1634/35 kunne betale 16 rigsdaler i husleje for en ejendom, han lejede af Odensegård len, kan sættes i perspektiv ved, at en af hans forgængere alene ved landemodet 1625 indkasserede 220 daler fra 22 adelige patienter, givetvis kun en del af,

Denne fornemme lærredsug med plante- og dyrebrodier findes i Møntergården. Størrelse 260 x 184 cm. I midten våben og forbogstaver for Niels Krag og Jytte Høg samt årstallet 1652. (Efter Georg Garde: Danske silkebroderede lærredsuge).

hvad han lod sig nøje med. Betydeligt længere nede ad den sociale skala blev Morten Pedersen grydestøbers ejendom i Nedergade 1630 vurderet til 550 sletdaler; hans arvinger tillod ham efter hans hustru, Karen Christensdatters død at måtte beholde gården for en årlig husleje på 24 sletdaler, hvorfra dog gik hans egen arvelod på 6 sletdaler; resten skulle forfalde til påske.

Boede folk i egen bolig – eller »våning« – vurderedes den ofte på et niveau af 100-300 sletdaler – forholdsvis beskedne beløb – men kunne (vist ikke mindst i Vestergade) løbe højere op. Den ulykkelige Gert bartskærs ejendom ved bispegården vurderedes til 600 sletdaler, Peder pottemagers, Hans vintappers, Lennart Thomsens, Claus Schult skomagers og Christen Lauridsens alle omkring 1630 til beløb af samme størrelsesorden, men stadig langt under de store købmandsejendommers værdi, Claus Bangs gård 1635 til 3.000 sletdaler, Jørgen Mules til 2.000 sletdaler, Bertel Wichmands enkes 1636 til 900 sletdaler og Jørgen Mogensen Rosenvinges til 2.400 sletdaler, for blot at nævne nogle eksempler.

For de små og ydmyge udlejningshuse – boliger, våninger, boder – tyder skiftematerialet på, at ejeren normalt har betinget sig en leje på 5-6% af boligens taksationsværdi på 50-200 sletdaler, men grundsynspunktet er her ejers kapitalinvesteringsinteresser. Fast ejendom blev netop i 1600-tallet – jævnsides med kapitaludlån – åbenbart i stigende grad investeringsobjekt ikke blot for byens matadorer, men også for institutioner. En husleje på 3-12

sletdaler synes at have været gangbar, men kunne altså nå op på omtrent halvdelen af, hvad dr. Küster betalte af et givetvis langt større budget.

Krisetider i 1620'erne

En systematisk forskningsindsats vil utvivlsomt ikke blot kunne nuancere billedet af bybefolkningens levevilkår, men først og fremmest skabe sammenhæng i strukturer og forandring. Den viden, vi for øjeblikket har, er dog tilstrækkelig til at fastslå, at den økonomiske bevægelsesfrihed for størsteparten af befolkningen har været beskedent, og at balancen var overordentlig sårbar, fordi vejrlig, dyrtid og epidemiske sygdomme – ikke sjældent sammenfaldende – kunne udløse nødstilstande, om end vel næppe langvarig hunger og fysisk nedbrydning som andre steder i Europa. Landet kunne normalt brødføde sig selv og blev af geografiske grunde ikke bragt i en situation som andre dele af kontinentet, hvor transportmuligheder og selv den bedste vilje fra myndighedernes side udelukkede tilstrækkelige forsyninger i nødsituationer.

Afhængigheden af vejrliget var imidlertid helt anderledes elementær end nu. Bortset fra langvarige regn- eller tørkeperioder kunne et enkelt haglvejr eller uvejr ødelægge årets høst, selv på vore breddegrader med vidtrækkende konsekvenser. Den »lille istid« fra ca. 1570 til slutningen af 1600-tallet kan registreres i væsentligt reducerede høstresultater fra Sydeuropa til Slesvig og Holsten, blot uden at der endnu kan gives sikre forklaringer. Midlerne til at fastslå klimatiske langtids- og korttidsvingninger er til stede ved indirekte vidnesbyrd, især undersøgelser af årringe i træers vækst, undersøgelser af tiendeudbytter eller andre metoder.

En foreløbig meget primitiv tilnærmelse vil være en undersøgelse af, hvor længe Odenses havn var farbar for sejlads, fra forårets tøbrud til efterårsstorme eller kulde og is standsede sejladsen for vinteren. Anløb af skuder til Ellemose å var ganske vist ingen daglig begivenhed; byfogedens oppebørsel af rortold kan, kombineret med samtidige optegnelser om vejrliget, give et vist førsteindtryk af forholdene i de første årtier af 1600-tallet (se tabel 11.2).

De oplysninger, vi på nuværende tidspunkt sidder inde med, samler sig af indlysende grunde om vintermånederne og sommeren, hvorimod efterretningerne om efterårsmånederne er mere mangelfulde. Den årlige kornhøst og kreaturenes græsningsmuligheder er helt afgørende. Det er sandsynligt, at moderne, dendrologiske undersøgelser mere fyldestgørende vil kunne give os holdepunkter for at fastslå skovtræernes vækstperiode og dens klimatiske art (som kan være højst forskellig). De enkelte års høstresultater kender vi kun fra kronens og enkelte adelige godser; de må af forskellige grunde

Tabel 11.2: Sejlads på Odense havn 1611-27.

År	Første skudeanløb	Sidste skudeanløb	Vinteren	Sommeren	Efteråret
1611	26.4.	3.12.	–	tør, hed	mildt
1612	12.5.	23.8.	stormfuld	–	–
1613	3.4.	29.11.	stormfuld, kold	–	–
1615	21.5.	29.10.	langvarig, kold	tør, hed	mildt
1616	6.5.	4.9.	kold, stormfuld	varm	–
1617 ¹	14.4.	3.12.	mild, regnfuld, uden frost	tidligt forår	–
1618	25.4.	27.11.	–	–	–
1621 ²	10.5.	31.10.	langvarig, kold (til april)	meget regnfuld	tidlig vinter
1623	10.5.	13.9.	kold, stormfuld, langvarig	forsommeren regnfuld	–
1624	30.4.	9.11.	kold, langvarig	tør, hed	regnfuldt
1625	20.4.	22.10.	mild, stormfuld	tør, hed	regnfuldt
1626	27.4.	28.8.	frost til påske	–	–
1627	1.5.	8.9.	streng frost	–	stormfuldt

1) Tre skuder anløb Odense 24.11.-25.4.
2) Vinteren begyndte 1.11.

Kilde: Rigsarkivet, Odense byfogedregnskaber.

tages med mange forbehold, og navnlig synes høstresultaterne på Ulriks-holm og Kærstrup at have været gennemgående lidt bedre end på de sjæl-landske ladegårde, ligesom Henning Valkendorf 1644 bedømte situationen på Odensegård væsentligt mindre pessimistisk end hans sjællandske kolle-ger. Tilbage bliver kun et endnu foreløbigt indtryk af, at sejladsen på Oden-ses beskedne havn, høstresultater og de efterretninger, vi nu har fra sam-tidige og oftest gejstlige hænder, stemmer overens, uden at det endnu er muligt at give fuldt udtømmende forklaringer.

Samtiden selv kunne naturligvis selv kun tolke misvækst eller usædvan-lige naturfænomener som vidnesbyrd om Herrens straf, en holdning, som ikke blev mindre nærværende under den lutherske ortodoksis gennembrud og tredivårsrigens tidlige faser.

Med alle tegn på afmægtig afsky noterede Jørgen Brahe til Hvedholm sig i sine dagbogsoptegnelser misvæksten og dyrtiden 1625, og at han 13. august med egne øjne overværede, at der »vældede levret blod op udi et kær på Odense hede mellem Hedehuset og byen; skrabede [man] det af, var der grå sandbund under«. At der – som lægen F. V. Mansa har antaget – kan have været tale om nedfald af meteorstøv, som også blev iagttaget andre steder, ændrer ikke noget ved samtidens overbevisning om Herrens uafvendelige

vrede eller Jørgen Brahes ildevarslende, men memoireprægede notat ved årets afslutning.

Årene 1618-21 havde været præget af overskudsproduktion af korn og dermed afsætningsvanskeligheder og faldende priser, bl.a. på grund af den forestående genoptagelse af krigen mellem Spanien og de nordlige Nederlande, og fordi polske producenter – Østersøområdet hovedleverandør – kunne sende enorme mængder af korn – hvede og rug – på markedet til konkurrencedygtige priser. Korn- og brødpriserne faldt derfor, indtil overfloden i 1622 brat slog om til misvækst, som varede ved til og med 1625, og 1628 vendte kriserne tilbage med endnu større styrke. Kilderne taler om nød og hunger; en kendsgerning er det, at der opstod social uro i visse byer, men selv om der ikke i disse år foreligger direkte vidnesbyrd om uroligheder i Odense, steg korn- og brødpriserne også her og åbenbart langt mere dramatisk, end kapitelstaksterne røber, netop bl.a. fordi kapitelstaksten var en engrospris, hvortil købmændene i byen afregnede deres opkøb ved lenene, og fordi forbud mod udførsel af korn kan have virket dæmpende på taksterne (tabel 11.3 og figur 11.1).

Ved udgangen af oktober 1624 berettede Nyborglensmanden Jakob Ulfeldt til Egeskov om misvækst overalt på Fyn; han befrygtede »stor dyrtid og trang«, som ikke ville blive mindre ved, at den hede sommer havde begrænset smørproduktionen, og at skovenes oldenfodring ligeledes var slået fejl. Det er kun ubegribeligt, at Otte Knudsen Seebled alligevel i august havde fået tilladelse til at opkøbe Nyborg lens bygafgrøde; bønderne kunne end ikke svare deres landgilde, og Ulfeldt foreslog den afløst med penge, og at man »forekom« krisen ved udstedelse af kornudførselsforbud. Forbudet mod udførsel af korn og kød- og fedeverer kom straks, men selv om Ulfeldts synspunkter var mere humane end hans godsejerkollegers og kronens, og selv om han ved sit forslag om landgildeafløsning varetog kronens tarv frem for købmandens og bøndernes, synes Otte Knudsens licens ikke at være blevet annulleret. Tværtimod sikrede han sig allerede ved Sct. Hans 1625 fornyet licens, på et tidspunkt da krisen nærmede sig et højdepunkt.

Netop i sommeren 1625 rapporterede Jørgen Brahe, at man havde haft ondt ved at skaffe dyrene foder, således at »en stor part kvæg [måtte] ud om dagen og vel i marts; og kom grøden, Gud være lovet, så stærkt og tidligt, at de i april nogenlunde kunne hjælpe dem i marken«. Alligevel blev sommeren hed og tør og afgrøderne små, og Jørgen Brahe noterede sig rekordpriser på brødkorn på Fyn (se tabel 11.3).

Det er klart, at hele dette samspil af klimatiske omstændigheder medførte dyrtid for brødkorn, men også, at konsekvenserne strakte sig videre til andre dagligdags fornødenheder (tabel 11.4). Der er ikke noget overraskende i, at

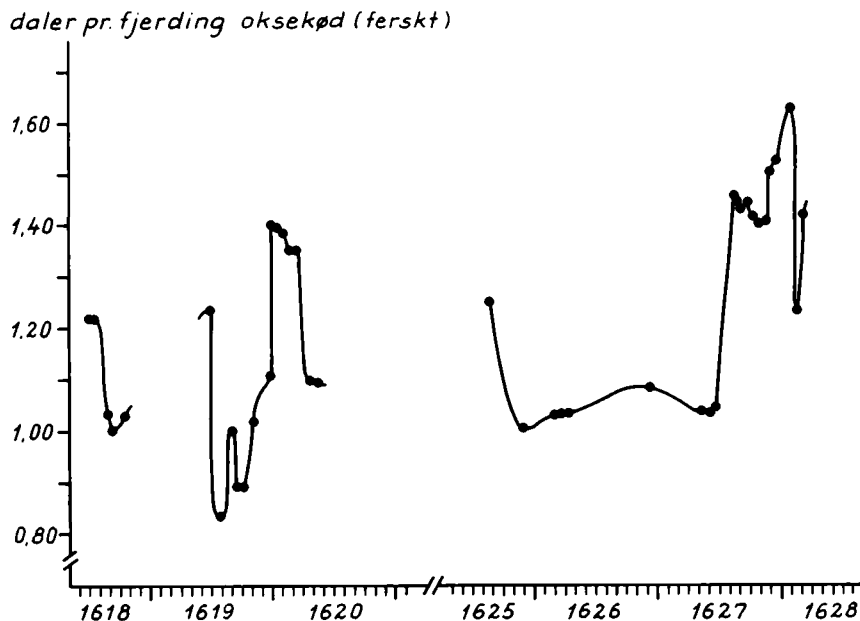
Tabel 11.3: Kornpriser og -takster 1621-26.

Prisoppgivelse	Rug	Byg Daler pr. tønde	Havre
Sct. Knuds kirke 1621	1,00	1,00	0,50
Gråbrødre hospital 1621	0,83	0,95	-
Sct. Knuds kirke 1623	1,83	1,33	0,92
Stenløse kirke 1623	1,83	1,33	0,83
Sct. Knuds kirke 1624	2,67	2,00	1,00
Stenløse kirke 1624	3,00	2,33	1,00
Gråbrødre hospital 1624	-	1,67	-
Jakob Ulfeldt oktober 1624	4,00	2,67	-
Stenløse kirke 1625	2,00	1,50	-
Gråbrødre hospital 1625	-	2,50	-
Jørgen Brahe juli(?) 1625	2,33-4,00	2,50-2,67	1,33
Fåborg juli 1625	4,33-4,67	-	-
Sct. Knuds kirke 1626	1,50	1,17	0,50
Stenløse kirke 1626	1,67	1,25	-
Gråbrødre hospital 1626	-	1,67	-

Kilde: Tabel 7.22 og 7.23; Kristian Erslev: Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadets og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid, I, s. 430; L.S. Vedel Simonsen: Bidrag til Lehnsmændene paa Hagenskov Rigsraad og Ridder Hr. Jørgen Brahes Levnetsbeskrivelse, s. 25.

prisen for dansk øl også påvirkedes af kornprisstigningen; prisen for en tønde øl blev omtrent fordoblet; prisen for kød – her oksekød, fordi flæsk-prisen ikke lader sig omregne – varierede nok, men meget tyder alligevel på, at efterspørgslen efter denne mere kostbare vare var tilstrækkeligt elastisk til, at prisen næsten ikke steg trods de slette græsningsmuligheder i de varme og tørre somre. Først efter en forholdsvis god høst 1627 steg oksekødsprisen. Mest iøjnefaldende er det dog, at prisen for både lüneburgersalt og spansk salt steg væsentligt; om efterspørgselsiden her spiller nogen rolle, kan vi ikke afgøre, kun at majestætens saltkompagnier ikke kunne udfylde deres mission.

Som helhed er det altså indlysende, at alle disse omstændigheder skabte en ganske kompliceret krisesituation for den almindelige befolkning. Der-til kom, at den langvarige krise 1622-25 ikke kom til at stå isoleret. Tilværelsen i Odense under Wallensteins besættelse af Jylland 1627-29 medførte både hidtil ukendte skatteudskrivninger og byrdefuld indkvartering af de kongelige tropper – og for at gøre ondt værre vendte de økonomiske kriser tilbage med forstærket styrke 1628-31 (jfr. figur 11.2).

Figur 11.1: Oksekødspriser på Odensegård 1618-28. (Inger Bjerg Poulsen tegn.).

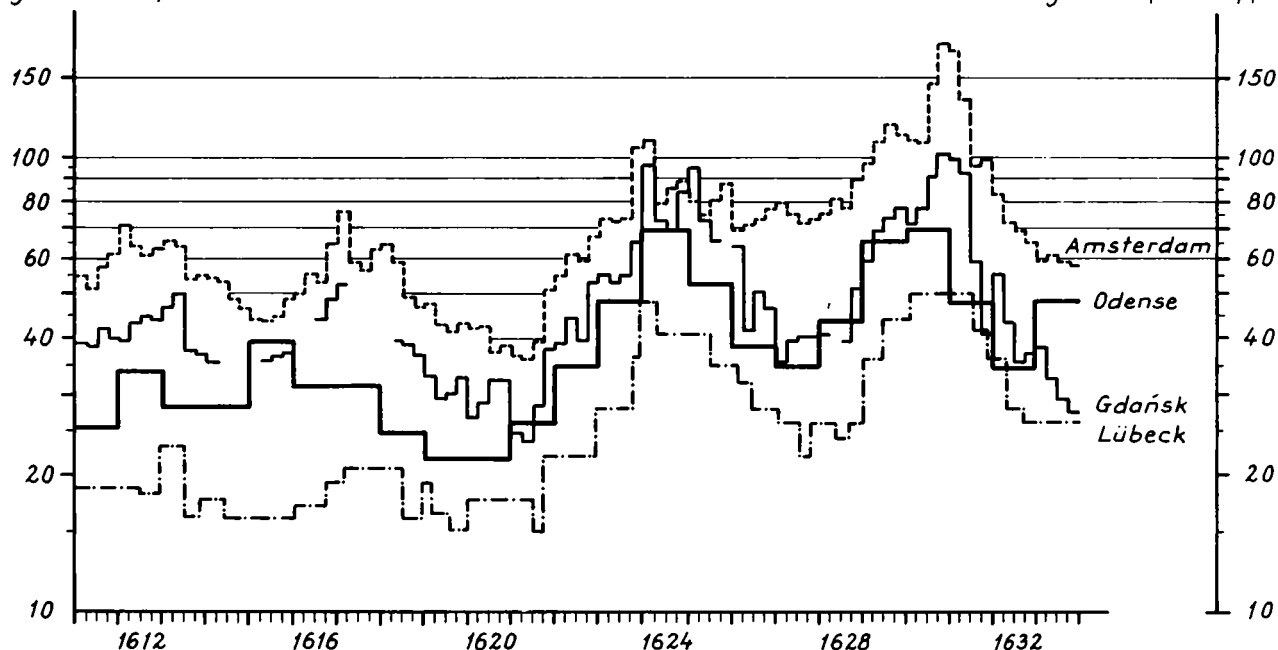
Sommeren 1629 var på ny umådeligt tør og hed og ledsaget af torden og storme. Af afgrøderne gav kun byggen tilfredsstillende resultater, hvorimod kvæget takket være olden og godt høslet ifølge Jørgen Brahe var »sundt og stærkt«. Mest skræmmende blev dog de epidemiske sygdomme, »pestilens, blodsot, børnepokker [kopper] og andre hidsige syger«, som også nåede Fyn. Alligevel adskilte denne krise sig fra den foregående: Ikke blot brødkornspriserne nåede rekordhøjder, men også animalske produkter. Allerede i sommeren 1629 betalte Gråbrødre hospital 1,3-1,6 daler for en fjerding oksekød, Odensegård 2,7-3,8 daler, en stigning, som holdt sig i hvert fald indtil foråret 1630. Var brødkornet blevet så dyrt, at folk med fordel kunne købe kød? Vi kan ikke afgøre det med sikkerhed, fordi kildematerialet er for ufyldstgørende til at belyse befolkningens trængsler.

Armod og fattigforsorg – fattigdom og almisse i 15-1600-tallet

Man har ofte antaget, at reformationen for lange tider ødelagde den fattigforsorg, den katolske kirke havde påtaget sig, støttet til private eller institutionelle midler, og at den lutherske statsmagt trods løfter og måske god vilje ikke opfyldte det tomrum, som opstod ved kronens inddragelse af den gamle kirkes institutioner og gods. Denne opfattelse hviler imidlertid på forhåndsantagelser, snarere end regulær forskning. Meget systematisk arbejde forestår endnu, og det vil i øvrigt være forbundet med en lang række uafklarede

gram sølv pr. dansk tønde

skilling lübsk pr. skæppe

Figur 11.2: Rugpriser i Odense, Amsterdam, Gdańsk og Lübeck 1611-33. (Inger Bjerg Poulsen tegn.).

spørgsmål, den vekslende afgrænsning af fattigbegræbet, fattigdommens reelle omfang, omfanget af og begrundelsen for offentlig eller privat forsorg.

Det middelalderlige sonoffer- og afladsbegreb bortfaldt ved reformationen og dermed også incitamentet for private til at give gaver eller almisser i håb om »evigt vederlag«. Tværtimod åbnede reformationslovgivningen mulighed for, at enkeltpersoner kunne kræve gods tilbage, som var henlagt til sjælemesser eller stiftelser, når fundatsen ikke længere kunne opfyldes. Således tog rigsråd Jacob Hardenberg noget gods, som hans hustru, fru Sophie Lykkes forfædre havde skænket Fåborg helligåndskloster, tilbage 1542, »efterdi lejligheden i riget sig så begivet haver, at sådanne messer og tjenester ikke mere holdes«, men han skænkede straks godset til Odense hospital. Manøvren kan forekomme ejendommelig, så meget mere som han selv havde været delagtig i udarbejdelsen af Odense hospitals fundats, der netop havde henlagt Fåborgs helligåndshus under hospitalet, men pointen ligger nok i, at Jacob Hardenberg betingede sig, at gaven kun måtte anvendes til hospitalsformål; »dersom kongerne i Danmark skulle nogen sinde fremdeles befatte sig med det samme til nogen anden brug at forvende«, bemyndigede Jacob Hardenberg sine arvinger til at tage godset tilbage.

Jacob Hardenbergs retsargumenter har deres rod i middelalderen. Både kirkeordinansen 1539 og den lutherske forkyndelse understreger udtrykke-

Tabel 11.4: Varepriser 1617-27.

År	Gråbrødre hospital	Smør	Odensegård	Lüneburger-salt	Spansk salt	Saltsild	Dansk øl	Oksekød
		Herlufsholm			Odensegård			Dansk øl
		Daler pr. tønne			Daler pr. tønne			Daler pr. fjerding
1617/18	–	12,36	16,00	2,40	–	–	1,60	1,20
1618/19	10,50	–	16,00	–	1,33	4,00	–	1,00-1,50
1619/20	8,81	–	15,56-16,00	2,17-2,67	–	4,17	1,33	0,83-1,56
1620/21	19,20	–	–	–	–	–	–	–
1623/24	16,00	16,00	–	–	–	–	–	–
1624/25	16,00	16,67	–	–	–	–	–	–
1625/26	17,20	16,67	17,33-18,67	3,50	2,33-3,11	4,00	2,25-2,67	1,00-1,08
1626/27	13,16	11,67	16,00-21,33	3,50	2,00-4,00	4,00	2,00-4,00	1,25-1,62

Kilde: Tabel 7.28: Rigsarkivet, Herlufsholms skoles regnskaber 1616/17-1627/28; Gråbrødre hospitals regnskaber.

ligt, at næstekærlighed simpelt hen var en bestanddel af det enkelte menneskes kristne tro og godgørenhed en uomgængelig kristenpligt. Mattæusevangeliets »hvad I har gjort mod en af mine mindste brødre, har I gjort mod mig« eller tilsvarende bibelcitater påberåbtes regelmæssigt. Det betyder ikke, at reformationstidens barmhjertighedspligt eller den enkeltes motiver til at give gaver og almisser ikke ændredes i tidens løb. Grænsen mellem soning – bøder, som blev givet til velgørende formål for drab eller legemsbeskadigelse – og spontan godgørenhed forblev flydende. 1604 skænkede Jakob Ulfeldt således Middelfart skole 55 daler, han havde modtaget i bøde af en »mærkelig modvillig kumpan«.

I andre tilfælde (hvortil der forekom paralleller i Odense) nærmede godgørenheden sig regulær overtro, som da en borger i Nakskov 1636 skænkede byens fattige skolebørn 100 sletdaler, fordi »mordet« på hans kat tre år tidligere nu var blevet opklaret. Men mest afgørende for sammenhængen er det, at elementer af den middelalderlige tanke om bod og sone fik fornyet livskraft i 1600-tallet i sporene af den lutherske ortodoksi og kejserkrigens ydmygelse. At tanken ikke lå fjernt, fremgår f.eks. af, at Erik Bille til Søholm allerede 1587 skænkede Odense hospital noget gods for at dulme sin samvittighed over et uforsægtligt drab; rendyrket udtryktes tanken i en tilsvarende sag, hvor gaven blev givet som »poenitentz' tegn«, udtryk for bodfærdighed for et drab.

På den anden side medførte næstekærlighedsbegrebet og barmhjertighedspligten også, at giverens skøn over modtagerens trang eller hans behov blev af afgørende vægt. Sondringen mellem værdigt eller uforskyldt trængende – gamle, krøblinge, »vanvittige«, forældreløse børn osv. – i mod-

sætning til arbejdsføre og efter samtidens opfattelse derfor arbejdsuvillige eller »asociale« elementer tilhører reformationstiden; den sattes i system af den efterreformatoriske lovgivning, klarest af Koldingrecessen 1558, og den modificeredes kun langsomt. Tiggertegn, dvs. offentlig licens for værdigt trængende til at søge deres udkomme ved almisser på lokalt plan – f.eks. i købstaden – har ligeledes rod i senmiddelalderen, men dukkede op i Odense kort efter reformationen.

Den lutherske samfundsopfattelse fastholdt konservativt den gudgivne standsdeling, men betonedede også kongemagtens kristne øvrighedspligt. Ansvar for udstedelsen af tiggertegn påhvilede, så vidt vi ved, i købstæderne byfogeden, kronens repræsentant, og ikke magistraten. På tilsvarende måde var det i en dyrtidssituation i sommeren 1578 lensmanden på Odensegård, Corfitz Viffert, der fik kancelliordre til at »fornøje så meget korn, som han behøver til at uddele blandt de husarme i købstæderne, han har i befaling«. Den generelle ordre til lensmændene havde beordret dem til sammen med sognepræsterne at efterforske, hvor meget korn der kunne afses til husarme til en rimelig pris. Corfitz Viffert synes omgående at have protesteret, fordi »der på Odensegård var ganske ringe forråd af korn at undsætte de husarme med«, men fik lige så prompte ordre til at udføre kongens befaling.

Resolut indgriben fra regeringens side forekom jævnlige i 1500-tallet. Magistratens forpligtelse bestod i, at den lod udpege en stodderkonge, hvis opgaver bestod i at varetage de lokale fattiges tarv, at opretholde disciplin og at sørge for, at de fattige overværede gudstjenesterne regelmæssigt, ikke mindst fordi fattigforsorgen i Odense indtil 1572 ikke angik bystyret i modsætning til flertallet af landets øvrige købstæder. Stodderkongen blev efterhånden en ansvarlig skikkelse, hvis pligter – som i København 1631 – lod sig passe ind i fattigforsorgen.

Stodderkonger til at tage vare på »stoddere, kæltringe, arme og syge« dukkede op rundt om i købstæderne blandt »stadens tjenere« i løbet af 1500-tallet. Med sikkerhed møder vi stodderkongen i Odense fra 1600-01, åbenbart som et fast indarbejdet fænomen, men allerede skatteregnskabet 1576 ansatte en Jep Andersen konge til 8 skilling; 1607 skattefritog man en Rasmus Lauridsen konge. Men jævnsides med stodderkongens – undertiden »fattigfogedens« – pligt til at varetage den lokale fattiggruppes tarv er det tydeligt, at hans opgave også bestod i at holde fremmede, uønskede og besværlige betlere og tryglere tre skridt fra livet: I bedste fald hjælp til selvhjælp i konkurrencen om karrige midler, men uden at gøre nogen dyd af nødvendigheden kunne fattigdisciplinen samtidig tjene til opretholdelse af lov og orden i staden.

Reformationstidens sondring mellem værdigt trængende og arbejdsuvil-

lige og dens forsøg på at organisere fattigunderstøttelsen inden for snævre, lokale rammer var og blev forgæves, fordi man ikke kunne overskue konsekvenserne af 1500-tallets befolkningsvækst, som skabte en tydelig underbeskæftigelse. Den marginale befolkning lod sig ikke indpasse i den bestående produktionskapacitet – trods økonomisk vækst ikke på landet og slet ikke i byerne. Konsekvensen blev naturligvis et omfattende, omværende proletariat og trods alt et byproletariat, som havde søgt til købstæderne i håb om beskæftigelse, men fra byens synspunkt kun blev en belastning, fra borgernes et irritationsmoment, når »godtfolk« – som ikke havde hjælp behov – på gaderne eller ved dørene blev »overilet« af tiggere og tryglere; det lokale kontingent måtte være nok.

Indsigt i og overvejelser over befolknings- og beskæftigelsesproblemer tilhører 1700-tallets økonomiske diskussion, og myndighedernes og befolkningens holdning til fattigdom ændredes kun langsomt. Den store forordning om betleri 1587 begrundedes udtrykkeligt ved det overhåndtagende betleri, men alligevel peger den frem mod ændrede offentlige holdninger. Recessen fastholdt lokalprincippet; magistraten skulle registrere »så mange fattige folk, som findes i deres by«, barnefødte eller bosiddende, den skulle udstyre dem med tiggertegn, det blev forbudt sådanne fattigfolk at formaste sig til at drage af byen for at betle, og stodderkongeinstitutionen lovfæstedes.

Nyt var det, at lensmændene bemyndigedes til at indfange omværende tryglere – side om side med kriminelle – og at »forsende« dem til produktivt arbejde på Bremerholms flådeværksteder, senere også til de omfattende befæstningsarbejder og byggeanlæg i Skåne og på Sjælland. En spæd begyndelse til det resocialiserings- og uddannelsesprogram, som Christian IV forestillede sig ved oprettelsen af tugt- og børnehuset 1605-21. Hvor omfattende indfangningsarbejdet har været i Odensegård len, kan vi ikke fastslå, kun at der lejlighedsvis blandt lensregnskaberne bilag forekom kvitteringer for indlevering af personer til Bremerholm.

Et nyt træk i recessen 1587 var det ligeledes, at personer, »som af nogen uforvarende våde fanger skade enten af ildebrand, skibbrud eller og overfaldendes ulykke, at fæ og kvæg hastigt og iligen falder og dør dennem fra« udstyredes med »tryglebreve« af stedlige myndigheder, i købstæderne magistraten, på landet præster og herredsting. Tryglebrevet gav indehaveren tilladelse til gennem et år at »besøge godtfolk om hjælp«. Loven havde støtte i de kollektive forpligtelser, landskabslovene havde forudsat, og grundtanken var nok den, at statsmagten indså, at der var et problem, den ikke magtede at løse, og at den i sagligt begrænset omfang legaliserede et omværende tiggeri og – længe inden forsikringsvæsenets opfindelse – appellerede til samfundets solidaritet for at skaffe skadelidte uden egen skyld en vis erstatning.

Med tryglebrevet og lokal autorisation, hvor han kom frem, kunne den skadelidte vandre fra dør til dør for at bede godtfolk om at yde deres skærv »udi Jesu navn, forventendes løn af Gud den almægtige, hvilken alle gode gerninger vil rigeligen belønne«; og selv om sådanne tryglere kunne være nok så irriterende, kunne godtfolk jo aldrig selv vide sig sikre for uforvarende skade. Hyppigheden fremgår allerede af den kendsgerning, at Åsum herredsting 1640-48 udstedte 21 sådanne tryglebreve, bl.a. begrundet med ildsvåde, men også med de foregående års kvægsyge, bartskårhonorarer i Odense osv. De skadelidte har givetvis besøgt Odense. Allerede 1621 forsynede Lunde herredsting to brandlidte i Øster Skerninge med tryglebreve. Begge gennemvandrede det følgende år store dele af Fyn; den ene lagde vejen over Fåborg, inden han nåede Odense ved midsommertid, den anden startede i Odense kort forinden og begav sig derfra videre til Assens.

Tiggertegn og tryglebreve var således to væsensforskellige institutioner, men det afgørende er, at 1500-tallets lovgivning på den ene side konsekvent fastholdt inddæmningen af fattigdommen til snævert afgrænsede geografiske områder, købstaden eller herredet, og det lokale ansvar og på den anden side tillod indehavere af tryglebreve at indsamle »forsikringserstatning« over et større område. Det er muligt, at folk med reelle tryglebreve trods kontrolforanstaltningerne ikke altid lod sig skelne fra omvandrende tryglere. I praksis opstod der konkurrence om den daglige godgørelse, og befolkningsvæksten og den spirende armod frem mod midten af 1600-tallet gjorde ikke problemerne mindre.

Fra Gråbrødre kloster til Odense hospital

Den unge lutherske stat havde ved reformationen påtaget sig en omfattende, men naturligvis helt elementær forsorgsforpligtelse, som rakte langt ud over lovgivningens forskrifter om lokal registrering og almisser. Både fattigunderstøttelsens karakter af forpligtende barmhjertighedsgerning, den nye kirkes præg af statsligt instrument og kronens overtagelse af den katolske kirkes ejendomme og gods, hvoraf meget jo netop havde tjent forsørgelsesformål, gjorde det naturligt, at statsmagten påtog sig ikke blot at kanalisere indskærpelsen af godgørelsesforpligtelser gennem forkyndelsen fra prædikestolene, men også at tilskynde og støtte den lokale opbygning af forsorgsvæsenet og uddannelsessystemet.

Reformationsrigsdagen i København traf kun en nødvendig principbeslutning, og både kirkeordinansen 1539 og de udfyldende Ribeartikler 1542 fik endnu i meget høj grad karakter af rammelovgivning. De indeholdt forskrifter om henlæggelse af helligåndshuse osv. og regler om finansiering

Anno i 1632 Dens 27 Jully, Johannes Math
 Larsen, Oib. Larsen andersson, og Od.
 Dens br, Loffvordt for Jaa Bremerhoffen,
 Hinuds gangen, som Jaa Odens br.
 Dens J. Silpra. Heltim Bremerhoffen
 L. H. Silpra

Dimit
 Larsen

Blandt bilagene til Odense byfogedregnskab 1632/33 findes denne kvittering for modtagelse af to fanger fra Odense på Bremerholm i København 1632. (Rigsarkivet).

af hospitals- og forsorgsformål for fattige, som kunne opnå sognepræsternes eller andre myndigheders vidnesbyrd om, at de var ude af stand til at skøtte sig selv. Tilsynet med forsorgen blev naturligt nok pålagt den stedlige lensmand og bispem, men forudsatte også, at lokale præster og byøvrigheder forvaltede den lokale forsorg med ansvar og regnskabspligt over for stiftsøvrigheden.

Udviklingen i senmiddelalderen havde i adskillige købstæder foregrebet reformationslovgivningen ved, at bystyret – undertiden med kongelig bemyndigelse – havde beslaglagt helligåndshuse til hospitalsformål. I Odense overdrog kronen dog efter reformationen Helliggejststiftelsen, dens kirkegårde og i hvert fald en del af dens ejendomme til borgere; Oluf Bager kunne således 1582 åbne byens første vinkælder – Jordan – i en af disse ejendomme. Det er dog klart, at regeringen i generationen efter reformationen efter bedste evne og med de begrænsede midler, som stod til rådighed, samvittighedsfuldt forsøgte at udfylde kirkeordinansens rammer ved fundatser for hospitaler og skoler – ofte netop fordums helligåndshuse – for købstæderne enkeltvis.

Kun udviklingen i Odense udmærker sig fra første færd ved at følge sine egne og mindre decentraliserede veje. Endnu inden kirkeordinansen fore-

Denne ottekantede vinflaske af sølv med skruelåg er fremstillet i Odense af guldsmed Klaus Christensen. På forsiden ses Jørgen Brahes og hustruen, Anne Gyldenstiernes våben samt årstallet 1639. Deres datter, jomfru Birgitte Brahe, døde netop 1639, og det er hendes fædrene og mødrene våben, indskriften hentyder til. Flasken er i privateje. Højde 16,5 cm. (Efter Chr. A. Bøje: Hans Tobiesens Sølvsamling).

slog en kommission bestående af rigsråderne Erik Krummedige og Jacob Hardenberg, landsdommer Jørgen Qyitzow, lensmændene i Odense og Nyborg, Anders Emmiksen og Mikkel Brockenhuus, samt biskop Jørgen Sadolin – alle loyale og betroede personer – efter kongelig bemyndigelse 1538, at det tidligere Gråbrødre kloster blev indrettet til hospital, og at dens ejendom, som angiveligt befandt sig i forfald, blev reorganiseret.

En af grundene kan have været, at Fyn under grevefejden havde fristet en omtumlet og utvivlsomt udmarvende tilværelse som krigsskueplads. Allerede i foråret 1539 stadfæstede regeringen straks kommissionens rammeforslag for »vort og kronens hospital i Odense«. Men den endelige fundats i oktober samme år adskilte sig bemærkelsesværdigt fra den foreløbige stadfæstelse ved at kalde stiftelsen »et menigt hospital og sygehus i Fyns land, deri at indlægges fattige, syge og gamle, skrøbelige mennesker, som er Guds almisse værd og nødtørfende er«; og også senere betegnede hospitalet jævnligt som »kongens og kronens hospital i Fyns land«, det vil sige stiftet, som også omfattede Ærø, Langeland og Lolland.

Stiftelsen adskilte sig således bemærkelsesværdigt fra de ordninger, andre købstæder fik, både ved at være blevet organiseret påfaldende tidligt og selvstændigt og ved, at Gråbrødre hospital blev landsdelsdækkende i modsætning til de fleste andre købstæder, hvor hospitalet kun tjente byen selv. At man fra første færd har været sig denne væsensforskel bevidst, fremgår af, at »menige bønder og almue« i stiftet ifølge Jørgen Sadolins indberetning 1540 var »fast fortrøden og uvillig til at udgive deres kvægtierende«, hvoraf kronen havde anvist en del af den konfiskerede bispetiende til hospitalet. Bønderne besværede sig netop over, at tienden »skulle tilfalde hospitalet i Odense og ikke de fattige og husarme i deres eget sogn«. Ordningen blev altså modtaget med frygt for, at centraliseringen skulle begunstige stiftsstad.

Der blev hurtigt opnået en ordning, som tilgodeså de lokale behov uden at forringe hospitalets ressourcer. Men bøndernes frygt for favorisering af Odense og kronens interesser underbygges ved, at der foreligger spor af, at enkeltpersoner – stadig godtfolk – i pagt med senmiddelalderens traditioner har sørget for ved gaver til hospitalet at sikre sig en pensionsordning, som har været bekvem og socialt acceptabel. Omvendt forekom det, at kronen pensionerede folk ved at »indlægge« dem på hospitalet; 1569 gav Frederik II således hospitalet ordre om at optage en krudtbrænder, som var blevet slemt forbrændt under krigen, og tilsvarende tilfælde forekom også senere. Om den almissevogn, hospitalet – i bedste tiggermunkestil – sendte rundt i stiftet for at indsamle bidrag, er blevet modtaget med udelt glæde blandt bønderne, får stå hen.

Selv om landsdelsforpligtelsen blev indskærpet senere – og vel navnlig

På billedet ses det adelige jomfrukloster på Albanitorv. Rigsråd Jørgen Brahe til Hvedholm lod hovedbygningen forhøje med en etage i 1600-tallet. (Herluf Lykke fot., Møntergården).

blev nødvendig, da Odenses bystyre 1572 fik hovedansvaret for stiftelsen – er det karakteristisk, at det (uvist hvornår) måtte fastslås, at Fåborg by havde ret til at belægge fire – af mellem 60 og 70 – pladser i hospitalet. Det er da næppe heller noget tilfælde, at adelige og senere også borgerlige fra 1580erne fandt det betimeligt at betænke kystbyernes eller Lollands hospitaler, Hans Johansen Lindenov således 1584 de fattige i Middelfart, Niels Friis til Hesselager og Erik Hardenberg lidt senere Svendborg hospital.

Men også sognehospitaler begyndte at dukke op (eller fornyes?) på adelig initiativ omkring århundredskiftet. Niels Friis indrettede 1597 et hospital i Hesselager by, Pernille Gyldenstjerne til Kærstrup lod bygge et tilsvarende i Øster Hæsinge 1618; året efter fulgte Ebbe Munk til Fjellebro efter med et hospital i Herringe, og Jørgen Brahe til Hvedholm oprettede hospitaler i Horne og Gamtofte sogne.

Den fynske adels gavmildhed er ikke noget helt isoleret fænomen, men blot særligt iøjnefaldende, måske netop på grund af begunstigelsen af Odense. Men også i Odense selv blev hospitalets kapacitet forøget ved private gaver. 1616 oprettede Magdalene Hamsfort, enke efter diplomaten dr. Hieronymus Thenner, otte boder – Doktors boder – ledsaget af en kapital på 500 daler for 16 »gamle, nødtørftige kvinder« i Odense, 1621 skænkede dr. Jens Mule renterne af 1.000 daler til fire lærere og 24 husarme i byen; hertil kom på et ukendt tidspunkt de såkaldte Bangs boder.

Det økonomiske grundlag for hospitalets drift havde regeringen fra første

færd sikret ved som nævnt at tillægge det en del af kvægtienden i stiftet, en række kirkelige ejendomme i byen selv, Fåborg hospital med købstadsgods og landejendom. 1540 fik stiftelsen tillige Blangsted hovedgård, mølle og bøndergods sydøst for byen og efterhånden tillige gods fra det rige Sct. Knuds kloster. Allerede 1543 modtog hospitalet fuld husbondret over sit gods, omfattende hals- og håndsret og sagesfaldsret, hvortil Frederik II 1578 føjede skattefrihed for en del af det bøndergods, som hørte under Blangstedgård, »som andre adelens ugedagsbønder« samt fiskerettigheder ved Kerteminde og Nyborg.

Alle disse elementer kan være værd at fremhæve, fordi stiftelserne – først kronens og senere private – ud over en række købstadsejendomme i Odense kom til at disponere over ganske omfattende og værdibestandige naturalieindtægter, som var af væsentlig betydning for hospitalets daglige forsyninger med levnedsmidler, brændsel og hoveripligtig – og derfor gratis – arbejdskraft. Ud over dets kapitalmidler, rente- og tiendeindkomster kunne klostret i 1627 råde over et godskompleks på ca. 75 fæstegårde spredt over det meste af Fyn som grundlag for rationel godsdrift med adelige friheder og overskudsproduktion af kvæg, smør, korn osv., som kunne sælges. Hertil kom endelig andel i indtægterne fra tavlepenge og offer i byens kirker, om end forholdsvis beskedne beløb.

Indtil 1572 blev hospitalet da ledet under stiftsøvrighedens opsyn af et forstanderskab bestående af to personer, hospitalsforstanderen og den mand, hvis opgaver senere blev til hospitalsmesterens, helt i overensstemmelse med fundatsens ånd og bogstav; indtil 1571 blev stiftelsen styret myndigt og kyndigt af den aldrende prior Christian Poulsen, der samtidig havde fungeret som lensmand på Sct. Knuds kloster. Da han ønskede at trække sig tilbage, blev stiftelsens fundats imidlertid ændret således, at man overflyttede det særlige forstanderskab under lensmandens og bispens tilsyn til Odenses magistrat, og samtidig knyttede man bespisningen af et antal skolebørn i byen til hospitalet, »kommunitetet« som denne foranstaltning kom til at hedde.

Anledningen kan således nok have været Christian Poulsens afgang, men kan også – som andre steder – hænge sammen med fattigdommen efter syvårskrigen. Fundatsen opretholdt hospitalets landsdelsforpligtelser, den fraveg det oprindelige mønster ved mere normalt at lægge ansvaret på byens magistrat, men indeholdt tillige afvigelser fra de reformer, som 1570-74 også blev gennemført i København. At Odenses forsorgsvæsen ikke som Københavns blev udstyret med rigelige kapitalmidler, kan ikke overraske; Gråbrødre hospital havde på forhånd et omfattende og sundt grundlag, men i modsætning til det kommunitet, som blev tillagt Københavns universitet, fik

Et kig hen ad Møntestræde med Pernille Lykkes boliger i forgrunden til højre. Pernille Lykkes bestemmelse om, at »tre ærlige trængende kvindfolk« og to forældreløse latinskoledisciple skulle bo her, »så længe som verden står«, gik nu ikke i opfyldelse. Bygningerne er i dag en del af museums-komplekset. De er opført kort før 1617. (Møntergården).

det odenseanske ikke et selvstændigt formuegrundlag, men måtte indpasse bespisningen af skoledisciplene i de bestående rammer.

Odenses rådsaristokrati havde dermed 1572 som i andre købstæder fået kontrollen med hospitalet, og efter alt at dømme har de skiftende hospitalsforstanderskaber forvaltet deres ansvar forretningskyndigt og ansvarsbevidst. Men allerede 1619 vendte man ganske pludseligt tilbage til den ældre ordning. Regeringen pålagde stiftsøvrigheden, lensmanden Holger Rosenkrantz og biskop Hans Mikkelsen, den øverste ledelse af hospitalet.

Det er naturligvis højest sandsynligt, at denne dramatiske forholdsregel, som kom næsten samtidig med købstadsforordningen 1619, ligesom denne har sigtet mod at bryde rådsaristokratiets altdominerende indflydelse. Så meget mere påfaldende bliver det da, at kun Odense, men ingen anden købstad, blev ramt af regeringens bandstråle. En anden nærliggende og supplerende forklaring kunne være, at bystyret – således som de adelige hospitalsoprettelser kunne tyde på – havde pådraget sig regeringens uvilje ved at begunstige de nærmest liggende – byens egne – interesser i strid med fundatsens forpligtelser.

Hvilken indflydelse der ligger bag regeringens drastiske skridt 1619, ved vi ikke; der kan have været tale om både den »pietistiske« Holger Rosenkrantz og den geskæftige biskop. Under alle omstændigheder var det offentlige forsvær blevet konfliktstof mellem regeringen og rådsaristokratiet, og den nye styrelse komplicerede hospitalets ledelsesstruktur og drift

unødvendigt og – som det skulle vise sig, da økonomisk trangere tider meldte sig – også økonomisk uhensigtsmæssigt.

Allerede under 1620'ernes økonomiske kriser havde bystyret fra 1627 i praksis genvundet sin indflydelse: Rådmand Jens Mogensen Rosenvinge og rådmand Hans Brun sad som hospitalsforstandere, men 1635 rejste de da nye hospitalsforstandere, borgmester Hans Nielsen Chulenbrun og en Henrik Terkelsen, som tillige skaffede sig indsigt med hospitalets regnskaber, en omfattende sag mod hospitalsmesteren for økonomiske misligheder. Henning Valkendorf måtte mobilisere en regeringskommission for at få sagen undersøgt til bunds, og selv om sagen blev appelleret til rettertinget, vendte den kongelige resolution 1636 tilbage til fundatsen 1572: Forstanderskabet – og dvs. Odenses rådsaristokrati – bevarede det økonomiske ansvar for Gråbrødre hospitals drift og ledelse.

Og selv om ordningen 1636 ikke genskabte noget klart overblik over hospitalets ledelse, kunne arrangementet forsvares, fordi bystyret 1632-33 havde gennemført en varig fattigunderstøttelsesordning i Odense i samarbejde med Henning Valkendorf og biskop Hans Mikkelsen, men under forbitret modstand i håndværkerkredse. Fattigforsorgen var blevet socialt sprængstof, men blev ført ind i varigere baner under det stadig mere embedsmandsprægede bystyre.

Fattigordningen 1632-33

Både kejserkrigens ulykker, det stadig mere tyngende skattetryk og de tilbagevendende dyrtids- og epidemiår synes i flere danske købstæder at have udløst sociale spændinger eller tilløb til uro. Hedest gik det til i Ålborg, hvor håndværkere 1624 saboterede et hollandsk kornskibs afsejling under henvisning til dyrtid og udførselsforbud, men modstanden mod det aristokratiske bystyre og social uro sporedes også i andre købstæder, i Tønder 1627, i Køge året efter og i Holbæk 1630. Et par år senere nåede uroen også Odense, men situationen omkring 1630 kræver på forskellig måde nuancering – og understregning af, at vi endnu ved meget lidt om både de større sammenhænge og enkeltheder.

For det første er det åbenlyst, at krigen efterlod en knugende atmosfære af vredens dag, at ulykkerne og ydmygelserne kunne skyldes Herrens hævnende vrede ikke blot over menneskelig synd, men mere specielt over den kendsgerning, at den katolske modoffensiv i Tyskland havde bragt kejsermagten til randen af triumf.

Guds fortørnelse og vrede hvilede tungt over landet. I marts 1629 udsendte regeringen da en ordinans om kirkens embede og myndighed, som

på væsentlige punkter strammede myndighedernes greb om befolkningen. Forarbejdet blev udført af en blandet regerings- og gejstlig kommission med blandt andre biskop Hans Mikkelsen som medlem. Og selv om bispemænd kunne glæde sig over, at opholdet i København blev forsødet af gode frokoster og middage, er det nok så væsentligt, at den endelige forordning befæstede bispens (og under dem sognepræsternes) tilsynsret med menighederne noget stærkere på bekostning af lensmandens autoritet, end regeringen havde tænkt sig.

Ordinansens regler om kirketugt, kontrol med forkyndelsens renhed osv. har i denne sammenhæng kun den interesse, at de under bispens opsyn kunne befæste samfundsdisciplinen og opretholde den officielle lov og orden. Vigtigst var det, at ordinansen yderligere bestemte, at

»end skulle Guds ords tjenere samt deres medhjælpere og bistantere [den verdslige øvrighed!] have god opseende med betlere ... at de rette fattige jo forsynes og de, som noget arbejde og fortjene, kunne og måtte hjælpes derhos efter fornødenhed, men de tiggere og dagdrivere, der ikke findes at være ret almisselemmer, kunne vorde for øvrigheden angivne og siden straffes, og ferner ved tvang til arbejde, såsom det bedst kan ske«.

Så mange var ordene. Mest iøjnefaldende er det naturligvis, at ordinansen på én gang fastholdt den traditionelle sondring mellem værdigt trængende og asociale, arbejdssky eller dagdrivere, og samtidig den lokale organisation af fattigvæsenet, befriet for uvedkommende elementer. Der klagedes stadigt hyppigere over, at godtfolk »overløbes« af egne og fremmede tryglere og tiggere og end ikke kunne færdes på gaderne uden at blive antastet. Problemet har formentlig nok været mest påtrængende i København, men at både uønskede fremmede, immigranter og uorganiserede tiggere også »huserede« i Odense, ved vi både fra klager, fra skattelisterne, der undertiden karakteriserer en person som »tysk« eller »en fattig tysk«, og fra skifterne, der omtaler fordrevne under besættelserne af Jylland 1627-29 og 1644-45. Et talende træk er det, at Holger Rosenkrantz 1639 – ud over »stackarle« i Odense og »en stakkels dum præst« – betænkte fordrevne adelsfolk i Odense.

Tanken om at skille avner fra kerner ved centralisering og forenkling af fattigforsorgen lå aldrig fjernt. Allerede 1627 – da problemerne var ved at blive akutte – udstedte Christian IV ordre til de højeste regeringsmedlemmer om sammen med bisperne at overveje oprettelsen af ét »rigshospital«, som ville være økonomisk mere rationelt og måske endda kunne underholde 100 flere »til gudsfrygt og andre skikkelighed« for de samme penge end de bestående hospitaler. Ordren bærer meget tydelige spor af majestætens pen og enfoldige barnetro; han forsikrede om, at han ingenlunde tænkte på

»mennesker, som galne eller afsindige er, eller de, som døve er, men [kun] de, som kunne høre og sanse, alligevel de have nogen bræk på liv og lemmer«; personer, »som aldrig har kunnet deres børnelærdom« og andre »gudsforvangne lemmer« skulle derimod udelukkes.

Ordren vidner først og fremmest om den stigende grad af armod, men også om, at tanken om en konsekvent videreførelse af det fynske system ikke lå alt for fjernt. At planerne aldrig nåede ud over skrivebordet, kan derimod ikke undre nogen. Tværtimod er det iøjnefaldende, at de mange kongelige ordrer under krigen om indlæggelse af udtjente, kongelige funktionærer helt undgik hospitalet i Odense, sikkert fordi byen var plaget af troppeindkvarteringer – og hvad deraf kunne følge. Hospitalet i Odense var så velkonsolideret – selv i rådsaristokratiske hænder – at man næsten samtidig kunne tillade det at placere sine kapitalmidler fordelagtigst muligt under lensmandens og bispens opsyn, og alligevel påtalte regeringen et par år senere – i oktober 1629 – at hospitalsforstanderne optog flere lemmer end det normerede antal; var der overtallige, som »er så føre og stærke, at de selv kan tjene til deres underhold«, skulle de sendes på gaden.

Alligevel gjorde den stigende armod og dommedagsstemningen efter krigen mere permanente arrangementer nødvendige. Mest iøjnefaldende er det, at forsøgene på rationalisering af fattigforsorgen, så vidt vi endnu ved, kun kendes fra København, Ribe og Odense, og at det alle tre steder var stiftsøvrigheden, lensmanden og bispens, som forestod forhandlingerne med magistraten og »alt borgerskabet« om arrangementerne.

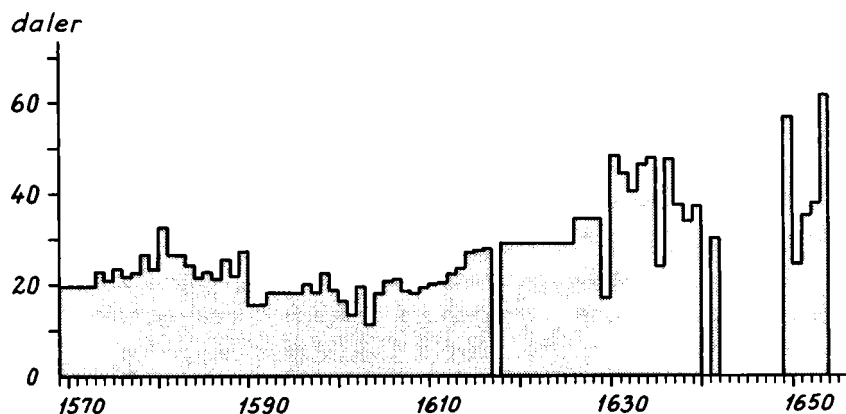
Grundtanken var alle steder den samme: Centralisering af de forhåndenværende kapitalressourcer, legater, admitter, tavlepenge osv.; næsten fagforeningslignende disciplinering af de lokale fattige, som man havde et ansvar for, og udelukkelse af alle fremmede, »gudsforvangne« lemmer.

I Odense mødte kravene om reorganisation og varige fattigbidrag tilsyneladende forståelse i købmandsaristokratiet, men forbitret og massiv modstand i håndværkerkredse og ikke blot, som i Ribe, halvhjertet godtagelse. I Ribe medførte både den almindelige udvikling i periodens løb og den frivillige reorganisation af forsorgen 1630, at den enkelte husstands gennemsnitlige bidrag steg fra 8,3 skilling ved århundredskiftet til nøjagtigt det dobbelte 1630-32. I Odense er det ikke før 1630'erne muligt at opnå et tilsvarende samlet overblik, fordi vi kun har regnskaber for tavlepenge og offer fra Sct. Knuds kirke (se figur 11.3); de tyder ikke på tilsvarende stigende forståelse eller offervilje, men vi ved dog, at tavlepenge og offer i 1634 tilsammen indbragte ca. 235 sletdaler, ca. 19 skilling for hver af byens 785 husstande og omtrent samme beløb som i Ribe.

Det er i Odense netop påfaldende, at den private godgørelse i »bedre

Dette kobberstik af Simon de Pas er formentlig fra 1640 og viser Christen Friis til Kragerup (jfr. overfor). (Pacht og Crone fot., Frederiksborgmuseet).

Figur 11.3: Tavlepenge, Sct. Knuds kirke 1569-1654. (Inger Bjerg Poulsen tegn.).

krede« voksede stærkt fra 1626. Trods private økonomiske vanskeligheder og selv om han blev fjernet fra lensmandsposten i Odense, benyttede Holger Rosenkrantz gennemsnitligt ca. 94 rigsdaler årligt 1627-40 på en broget flok af »stackarle« i Odense og andetsteds, fordrevne og landevejsriddere ud over, hvad han ved forskellige fundatser havde forpligtet sig til. 1626 gav professor Svend Pedersen på tilsvarende måde 500 rigsdaler kapital til to studerende og til husarme i Odense; umiddelbart efter fulgte en tilsvarende gave fra kansler Christen Friis til Kragerup, der var knyttet til Odense ved sit embedslen, Sct. Knuds kloster, og allerede forinden havde hans bror, øverstesekretær Niels Friis til Krastrup skænket 500 rigsdaler. Indtil 1635 indstiftede kansleren tilsammen en legatkapital til fattigformål på 3.900 rigsdaler, hvortil kom dr. med. Eskild Christensens og byfoged Jens Anskaris' legater på hver 100 rigsdaler, købmand Knud Lauridsens på 400 rigsdaler og rigskansler Just Høgs på 500 rigsdaler og endelig legater fra dr. Jens Mule, således at fattigvæsenet ved midten af 1600-tallet kunne råde over renterne af i alt 7.341 rigsdaler, dvs. 367-400 rigsdaler årligt.

Gennemførelsen af den fattigordning, regeringen altså synes at have pålagt lensmanden, Henning Valkendorf (der i øvrigt selv bidrog med legatmidler), og biskop Hans Mikkelsen, mødte derimod bastant modstand i byen. Bystyret havde selv 1630-31 foretaget en opgørelse af fattigmidlernes uddeling, og 1632 kunne kongen ganske vist konfirmere en »forordning om de fattiges penge i Odense«, som Henning Valkendorf og bystyret på hele byens vegne havde vedtaget på rådhuset i marts. Ordningen skulle ud over de midler, der allerede stod til rådighed, indbringe 1.200 sletdaler årligt ved påligning i overensstemmelse med den kommunale skattetaksation.

Allerede forinden havde Valkendorf dog kunnet indberette om modstand i byen, og regeringen havde gjort den indrømmelse, at de midler, som blev

Kongens kansler Christen Friis til Kragerup (1581-1639). Lensmand på Sct. Knuds kloster fra 1617. Her malet af en ukendt kunstner. (Sophus Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

indsamlet i kirkerne til »kvæstede soldaters kur«, kunne anvendes til hjælpe-løse børn i fredstid; alle andre skulle Valkendorf stævne for retten for, hvad de havde lovet. Men modstanden fortsatte; håndværkere i stort tal forfulgte sagen for bytinget, landstinget og kancelliet og påstod hårdnakket, at de kun havde givet tilsagn for et enkelt år og – meget ulogisk – kun på betingelse af, at de fremtidig blev fri for at blive rendt på dørene af betlere; endelig besværede de sig over ulige fordeling af fattigskattebyrden.

Valkendorf kunne i en ny rapport i sommeren 1633 udpege en Gregers guldsmed som anstifter af uroen, selv om denne på forhånd var blevet advaret af borgmestre og råd, fordi han tilskyndede borgerne til opsætsighed. Men Gregers guldsmed fremturede, og han fandt bred støtte i håndværkerkredse med grovsmed Hans Widesen i spidsen; ikke mindre end 52 måtte stævnes for bytinget. Regeringen veg atter og gjorde nu den indrømmelse, at Valkendorf og Hans Mikkelsen skulle forhandle med gejstligheden og borgerskabet om en godvillig og varig ordning. Man overlod med andre ord arrangementet helt til stiftsøvrigheden og Odenses magistrat, som også i fællesskab kom til at forvalte den tvungne fattigskatteordning.

Der blev altså aldeles ikke som i Ribe tale om nogen frivillig ordning. Bystyret og lensmanden gennemførte i november 1633 håndfast et arrangement, hvis struktur i alt væsentligt svarede til den tidligere, og som karakteristisk nok blev indført i byens embedsbog, der omtrent samtidig også optog købmandslavets og en del håndværkerlavs artikler. Ordningen blev tvungen, den byggede på regelmæssig beskatning, som skulle udredes til fattigforstanderne, »eftersom enhver deres formue og lejlighed årligen udi redsel bliver takseret«. At skatten indgik trent, fremgår af, at byfogeden regelmæssigt mødte op ved skifteregistreringer de følgende år med fordringer på resterende fattigskat.

Uden detaljerede og tidkrævende sammenligninger mellem stiftsøvrighedens fattigregnskaber på den ene side og de kommunale skatteregnskaber på den anden – undersøgelser, som desværre endnu ikke foreligger – er det vanskeligt at fastslå omfanget af fattigdommen i Odense eller rettere grænserne for, hvad myndighederne anerkendte som berettiget fattige. Vi ved, at tavlepenge og offer i 1634 indbragte ca. 235 sletdaler og fattigskatten 907 sletdaler – ikke som normeret 1.200 sletdaler – og at den ifølge fattigordinansen skulle fordeles på 98 fattige, 38 fattige, 10 børn og 50 skoleelever, mod ca. 200 i Ribe og mod de 1.570 sletdaler, den frivillige fattigbidragsordning indbragte der. Mens fattigforstanderskabet i Ribe godtog knap 12% af byens husstande som så fattige, at de kunne oppebære hjælp, er tallet i Odense altså efter alt at dømme mindre. I begge tilfælde er det indlysende, at antallet kun lige kunne skære den allermest grelle top af en langt mere udbredt armod.

Allerede den enkle kendsgerning, at man i januar 1633 skattefritog næsten 30% af byens husstande, i november samme år dog kun 23% – mod 14% i 1626 – afslører brutalt, at fattigdommen strakte sig langt videre, end fattigordinansen overhovedet forudså. Først frem mod 1640 nåede niveauet for skattefritagelse atter ned på 12-17%.

Det er naturligvis rigtigt, at Odense med fattigordningen 1632-33 havde fået en varig forsorgsramme, som bestod indtil reformen i 1708. Både ordningens tilblivelse og den brogede skare af forhutlede eksistenser – ikke mindst kvinder, børn og invalider – som fattigregnskabsprotokollerne bogfører, vidner dog om, at rammerne var absolut utilstrækkelige. Men det er nok tillige vigtigt at fastholde, at det var bystyret, lensmanden og bispen, som mod kompakt modstand i håndværkerkredse gennemførte og håndhævede den *tvungne* fattigskat. Ordningens mål var da også samtidig at tjene til værn om opretholdelsen af lov og orden og samfundsdisciplinen i byen under rådsaristokratiets og stiftsøvrighedens auspicier, men også på deres ansvar og under deres kontrol. Om byens og hospitalets regionale forpligtelser forlyder der derimod ikke længere noget.

12 · Velstanden vender

Riget fattes penge – skattestaten

I begyndelsen af 1600-tallet rådede stadig det middelalderlige princip, at kronen skulle »leve af sit eget«. Statens udgifter skulle dækkes af indtægterne fra kronens gods og af forskellige toldindtægter. Hertil kom et mindre beløb i årlige byskatter, mens yderligere beskatning blev opfattet som noget ekstraordinært og ubehageligt. I et skrift fra 1597 hed det således, at ingen kan »bedre gemme og forvare en herre og konges nødpenge, end hans egne undersætter«; man kendte altså allerede dengang princippet om, at pengene ligger bedst i borgernes lommer. Forfatteren til et skrift fra 1590 kaldte det ligefrem tyranni, når fattige blev beskattet over deres formue. Han vendte sig ikke alene mod nye ekstraordinære skatter, men også mod nye love, som efter hans mening ofte førte til bulder og oprør.

En stor del af statens indtægter bestod af naturalier, og finanssystemet passede til et samfund med få og faste statsfunktioner. I løbet af 1600-tallet blev disse uelastiske, finansielle rammer stadig mere utidssvarende, da statsmagtens opgaver og udgifter voksede stærkt, og da behovet for pengeindtægter samtidig blev øget. Den dramatiske udvikling fremgår af 1600-tallets overslag over rigets ordinære indtægter og udgifter (tabel 12.1). Udgifterne til hofholdning, administration og diplomati og især til militæret steg markant.

Statens indtægter fulgte slet ikke med udgifterne, og overskuddet på statsbudgettet i begyndelsen af 1600-tallet blev snart vendt til et underskud. Vortids problemer var altså også kendt dengang. Tallene i overslagene er dog ikke helt sammenlignelige. I 1642 og 1656 savnes indtægterne fra Øresundstolden, som kongen på grund af den stramme likviditet forbeholdt sig som sine »håndpenge«. De stadig hyppigere ekstraskatter figurerer heller ikke blandt de ordinære indtægter. Og omvendt savnes eksempelvis de betydelige udgifter til hæren, der blev opfattet som noget ekstraordinært. Frem gennem 1600-tallet rummede overslagene derfor en faldende del af statens faktiske indtægter og udgifter. Det afslører finanssystemets utilstrækkelighed, og at regeringen ikke havde et pålideligt overblik over statens samlede indtægter og udgifter. I Rentekammeret – datidens finansministerium – modtog man udelukkende penge og ikke naturalieindtægter. Og når heller ikke samtlige pengeindtægter figurerede i rentemesterregnskaberne, var disse derfor kun

Tabel 12.1: Overslag over rigets indtægt og udgift 1608-56.

	1608	1642	1656	1608	1642	1656
	1.000 rigsdaler			%		
Indtægter						
Domæneindtægter	219	271	154	50,8	52,0	38,0
Byskatter	2	2	2	0,5	0,4	0,5
Told m.m.	68	189	229	15,8	36,3	56,6
Øresundstold	142	-	-	32,9	-	-
Minedrift (Norge)	-	24	-	-	4,6	-
Borgeleje/ bådsmandspenge	-	35	20	-	6,7	4,9
Indtægter i alt	431	521	405	100,0	100,0	100,0
Udgifter						
Hof- og civiletat	131	339	290	61,2	54,9	53,4
Flåde	71	279	253	33,2	45,1	46,6
Garnison	12	-	-	5,6	-	-
Udgifter i alt	214	618	543	100,0	100,0	100,0
Overskud	217	-97	-138			

Kilde: Rigsarkivet, Danske Kancelli B 202: Overslag over rigens indtægt og udgift 1600-56.

kasseregnskaber og ikke statsregnskaber. Ingen kunne dog være i tvivl om det stigende underskud på statsbudgettet.

Indtægterne fra kronens gods udgjorde en svindende del af statsindtægterne, og lensmanden på Odensegård, Henning Valkendorf, mærkede på flere måder regeringens forsøg på at ændre udviklingen. Som det fremgår af hans regnskaber, udredte man hans egen løn og afholdt forskellige lokale driftsudgifter af lenets bruttoindtægter. I 1642-43 spændte hans udgifter lige fra godt 2.000 rigsdaler for indkøb af flæsk til kongens forbrug til 1 rigsdaler, som Jørgen klejnsmed i Odense fik for en ny lås til kongens gemakker på Odensegård. Udgiften til flæsk var ekstraordinært stor det pågældende år. Derimod blev der årligt opkøbt et større parti havre, ligesom Valkendorf til stadighed havde udgifter til transport af naturalier til hoffet i København. En mindre, men uhyggelig udgiftspost på 2 rigsdaler dækkede indkøb af tjære til brændingen af »galne Rasmus Madsen«, som var dømt for trolddom.

Til vedligeholdelsen af Odensegård blev der årligt opkøbt materialer og beskæftiget smede, tømrere, snedkere, glarmestre, blytækkere og andre håndværkere i Odense. Valkendorf aflønnede desuden flere embedsmænd i byen, bl.a. biskop Hans Mikkelsen, 10 kordegne, degnen i Sct. Hans kirke,

Det bekendte billede herover af Christian IV i sin velmagt er malet af Abraham Wuchters 1638. (Sophus Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

Peder orgelmester og ansatte ved Gråbrødre hospital. Lensregnskaberne giver derfor et godt indblik i en række forhold både i lokalsamfundet og på rigsplan.

Som vor tids rigsrevision gennemgik Rentekammeret i København Odensegårds lensregnskaber, og det sørgede årvågent for det størst mulige udbytte til kronen. Adskillige af lensmandens dispositioner fandt ikke nåde for revisorernes kritiske blik, og enhver overflødig udgift blev påtalt. For eksempel hæftede de sig ved udbetalingen af 30 rigsdaler til Peder orgelmester i Odense, da han efter deres opfattelse ikke var kongens, men byens bestillingsmand. Og nidkært underkendte de i 1649-50 en udgift på kun 19 rigsdaler for foder til gæs og høns på Odensegård med den begrundelse, at kongen ikke selv havde sin husholdning der.

Lensreformen i 1500-tallet øgede kronens andel af lensindtægterne fra 22% til 48%; men trods den smålige revision forblev andelen på omkring 50% i 1600-tallet. En forøgelse af statens økonomiske udbytte truede de adelige lensmænds stilling og fremkaldte forbitret modstand. Alligevel indrømmede statholderen i Norge, Hannibal Sehested, åbent i 1650, at han og andre havde opnået deres rigdom på kronens len. Og i 1647 havde Christian IV vanskeligt ved at se det rimelige i, at adelige, der havde opholdt sig ved hoffet i deres ungdom og drukket op til 4 amer vin, derefter som lensmænd skulle oparbejde en formue, mens han selv mistede penge. Både i 1630'erne og i 1640'erne foreslog kongen en ændring af forleningsvilkårene. Handling fulgte på ord, for i 1646 iværksatte kongen en lensreform, som adelen imidlertid fik standset allerede i 1648.

Med statens øgede opgaver og udgifter måtte kongen oftere henvende sig til rigsrådet om udskrivning af skatter. I begyndelsen af 1600-tallet var disse skatter ekstraordinære, og i skattebrevene måtte man angive årsagen til skatteudskrivningen. I 1606 blev der eksempelvis udskrevet en skat til opsigningen af Grønland. Ekstraskatter blev især nødvendige efter 1630, da man udbyggede flåden og opstillede en hvervet hær. Skatternes antal steg stærkt. I 1600-14 blev der udskrevet, hvad der svarer til 14 enkeltskatter mod 35 i perioden 1629-43, og rigsrådet havde derfor svært ved at efterleve sit princip om, at der ikke skulle udskrives en skat, før den forrige var opkrævet.

Udgifterne steg mindst lige så stærkt som skatterne, og statsunderskuddet blev ikke reduceret. I slutningen af 1630'erne bemærkede kongen irriteret, at han intet fik af skatterne, og da rigsrådet afviste yderligere beskatning, tyede han til en forhøjelse af toldafgifterne. Mest dramatisk steg Øresundstolden – fra 140.000 rigsdaler i 1608 til omkring 500.000 rigsdaler i 1640'erne. Efter 1645 måtte toldsatserne i Øresund nedsættes og statsunderskuddet dækkes ved låntagning. Resultatet er kendt: staten stod ved Christian IV's død i 1648

tens pengebehov, men udgjorde kun omkring 1/2% af de indtægter, der figurede i overslagene. De blev registreret her, fordi de blev betalt med et fast, årligt beløb. For Odense udgjorde byskatten – også kaldet »årligskatten« – til stadighed 100 rigsdaler. Den blev således hverken justeret efter byens varierende størrelse og økonomiske betydning eller efter statsmagtens voksende pengebehov. Byskatten var ikke nogen uoverkommelig byrde for Odense, og ekstraskatterne i 1600-tallet var da også flere gange større end byskatten.

I 1602 måtte byen betale 550 rigsdaler til kongens søsters bryllup og senere 572 rigsdaler pr. unionsskat, til finansiering af den stående, hvervede hær efter 1637. Hertil kom andre byrder som borgeleje (dvs. indkvartering af bådsmand og bøsseskytter) samt udskrivning af bådsmand. Sidstnævnte blev erstattet af en pengeydelse, og i 1656-overslaget, hvor Odenses byskat fortsat udgjorde 100 rigsdaler, beløb bådsmandsskatten sig til 110 rigsdaler og borgelejepengene sig til 527 rigsdaler. For de fynske købstæder beløb de tre skatter sig dette år til 2.370 rigsdaler. Odenses bidrag udgjorde 31%.

Udskrivningen af bådsmand til flåden blev i 1630'erne erstattet af en penge-skat – formelt på grund af udskrivningens gener for lokalsamfundene. Kongen havde ved tidligere lejligheder ikke blot frabedt sig »unyttige folk« og ønsket velbefarne søfolk, »som vi og kronen kan være tjent med«, men desuden frygtet, at de udskrevne folk med tiden skulle blive stadig ringere. Bådsmandsskatten var derfor en kærkommen lejlighed til at udskifte de udskrevne bådsmand med hvervede professionelle. Under Torstensson- (1643-45) og Karl Gustavkrigene (1657-60) vendte man tilbage til udskrivningen og til de gammelkendte problemer. I 1657 ønskede admiral Henrik Bielke således at få ombyttet 250 sjællændere og lollikker, der »gør sig alle syge på søen og æde som hunde«, med 200 jyder, snaphaner og nordbagger, dvs. gønger og nordmænd. Om fynboerne udtalte admiralen sig ikke; men inden for hæren, hvor kongemagten ønskede en lignende professionalisering, blev udskrevne fynboer i 1640'erne hjemsendt med den besked, at kongen behøvede soldater og ikke bønder.

Odense var ikke en decideret havneby og havde derfor særlige problemer med at fremskaffe duelige bådsmand. I marts 1631 meddelte Henning Valkendorf på Odensegård, at der ikke plejede at blive udskrevet bådsmand på lenet, da der ikke fandtes bønder, der levede af sejlads og fiskeri. 10 dage forinden kunne borgmestre og råd i Odense meddele, at der ikke boede skibsfolk i byen og – så vidt man vidste – aldrig havde gjort det; men at der udelukkende var udskrevet »plitzfolk«, dvs. arbejdskarle. Odense leverede ved flere lejligheder »væragtige [dvs. våbenføre] karle«, knægte og bartskærere, ligesom byen stillede trommeslagere og trompetere. Desuden betalte odenseanerne i hele den her behandlede periode (1600-59) borgelejpenge

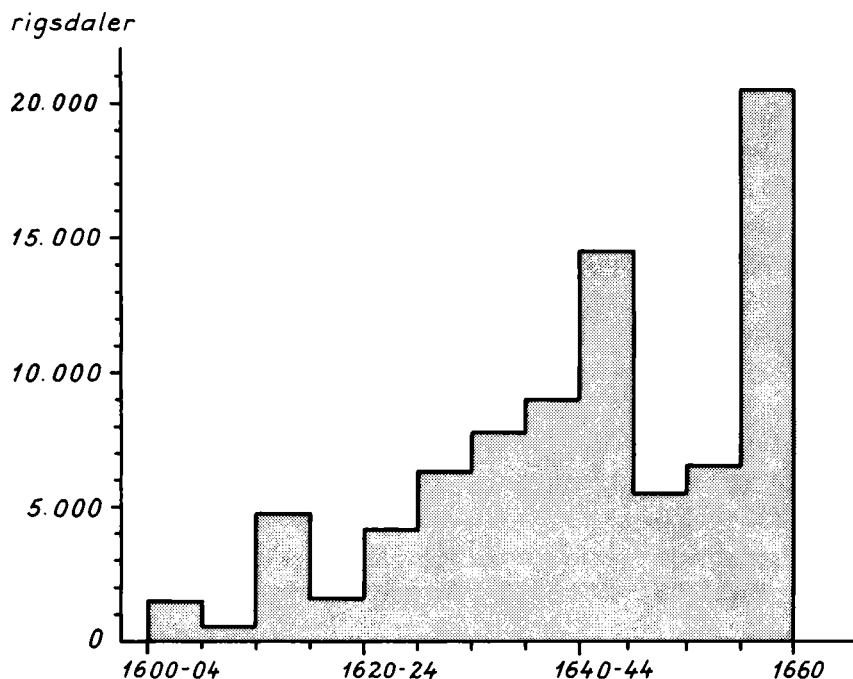
for indkvartering af båds mænd og bøsseskytter. F.eks. i 1618, hvor byen skulle underholde 20 mand fra 1. november til påske det følgende år, var udgiften 7 skilling om dagen pr. mand. Dette bidrag blev i 1624 hævet til 9 skilling, og omtrent samtidig forhøjede man desuden antallet af indkvarterede båds mænd i byen til 36. På ganske få år blev odenseanernes udgifter til borgeleje næsten fordoblet, så den typisk udgjorde over 500 rigsdaler pr. år. Hertil kom i 1630'erne skatten til erstatning for udskrivningen af båds mænd. Skattens indførelse må generelt ses i sammenhæng med udbygningen og professionaliseringen af de militære styrker, som påførte borgerne stadig større udgifter. Samtidig er den et blandt flere eksempler på, at borgerlige ombud blev erstattet af pengeydelse.

Skatter ud over byskatten var formelt ekstraordinære, men reelt jævnligt tilbagevendende. Da Christian IV kort efter tronbestigelsen i 1596 udskrev en frøkenskat i forbindelse med søsteren Augustas bryllup, beklagede han, at undersåtterne så hurtigt efter kroningen måtte besværes med skat. I løbet af hans regeringstid steg skatterne imidlertid til en sådan højde, at adelen i 1647 beklagede sig over, at Christian IV havde udskrevet skat hyppigere end nogen tidligere monark.

Hvad betalte odenseanerne i skat til kronen i årene 1600-59? Det er vanskeligt at beregne nøjagtigt. Skattebeløbene blev opkrævet af rodemestrene og afleveret til byens skatmester. Byens bevarede regnskaber giver kun enkelte oplysninger. Skatterne til kronen gik ofte via lensmanden på Odensegård til Rentekammeret i København; men 1600-tallets finansadministration var decentraliseret, så skatterne kunne dirigeres i mange retninger. I 1613 og 1614 blev byskatten sammen med disse års krigsskatter sendt til Haderslev til brug for kongens terminsbetalinger på Kieleromslaget. Bådsmandsskatterne blev leveret til kongens klædekammer i København, og en skat i 1625 til styrkelse af grænseforsvaret mod Sverige blev sendt til de skånske kommissærer i Helsingborg. I 1626 blev en krigsskat afleveret til Jeremias Hansen, slotsskriver på Koldinghus, mens Albret Skeel på Riberhus modtog Odenses skat til anlæggelsen af fæstningen Christianspris ved Kielerfjorden i 1631. Endelig blev borgernes frivillige ydelser leveret til de fynske landkommissærer.

Over for denne skitserede mangfoldighed stod Rentekammeret i København som det ledende organ, der reviderede alle underordnede organers regnskaber. Angivet i femårsperioder kan man fra en række forskellige regnskaber sammenstykke et næppe fuldstændigt billede af byens skatteydelse til kronen i årene 1600-59 (figur 12.1). Skatterne steg dramatisk i denne periode, og eksempelvis betalte byens borgere over 10 gange så meget i skat til kronen i 1650'erne som i århundredets første årti. Heri er hverken medreg-

Figur 12.1: Odenses skatter til kronen 1600-59, fordelt på femårsperioder. (Inger Bjerg Poulsen tegn.).

net kommunale skatter eller alle indkvarteringsbyrder. Derimod skyldes den voldsomme stigning i 1650erne medtagelsen af brandskatten til de svenske besættelsestropper i foråret 1658. Omvendt er kontributionen på 10.000 rigsdaler samme år til den svenske hær ikke medregnet. Med lokale variationer genfindes denne voldsomme stigning i beskatningen i Køge og i Ribe.

Skatteskruen fik nogle ekstra omdrejninger med de årlige unionskatter efter 1637. I årene 1637-41 skulle de fynske købstæder betale godt 18.000 rigsdaler, heraf Odense alene 6.000 rigsdaler. Skattestigningerne skyldtes generelt, at statens funktioner udvidedes. Men det var tydeligvis statsmagtens nye opgaver i forbindelse med finansiering og organisering af militæret, opstillingen af en hvervet hær i 1637 og ikke mindst krigene, der bar hovedansvaret for de voldsomme skattestigninger (figur 12.2).

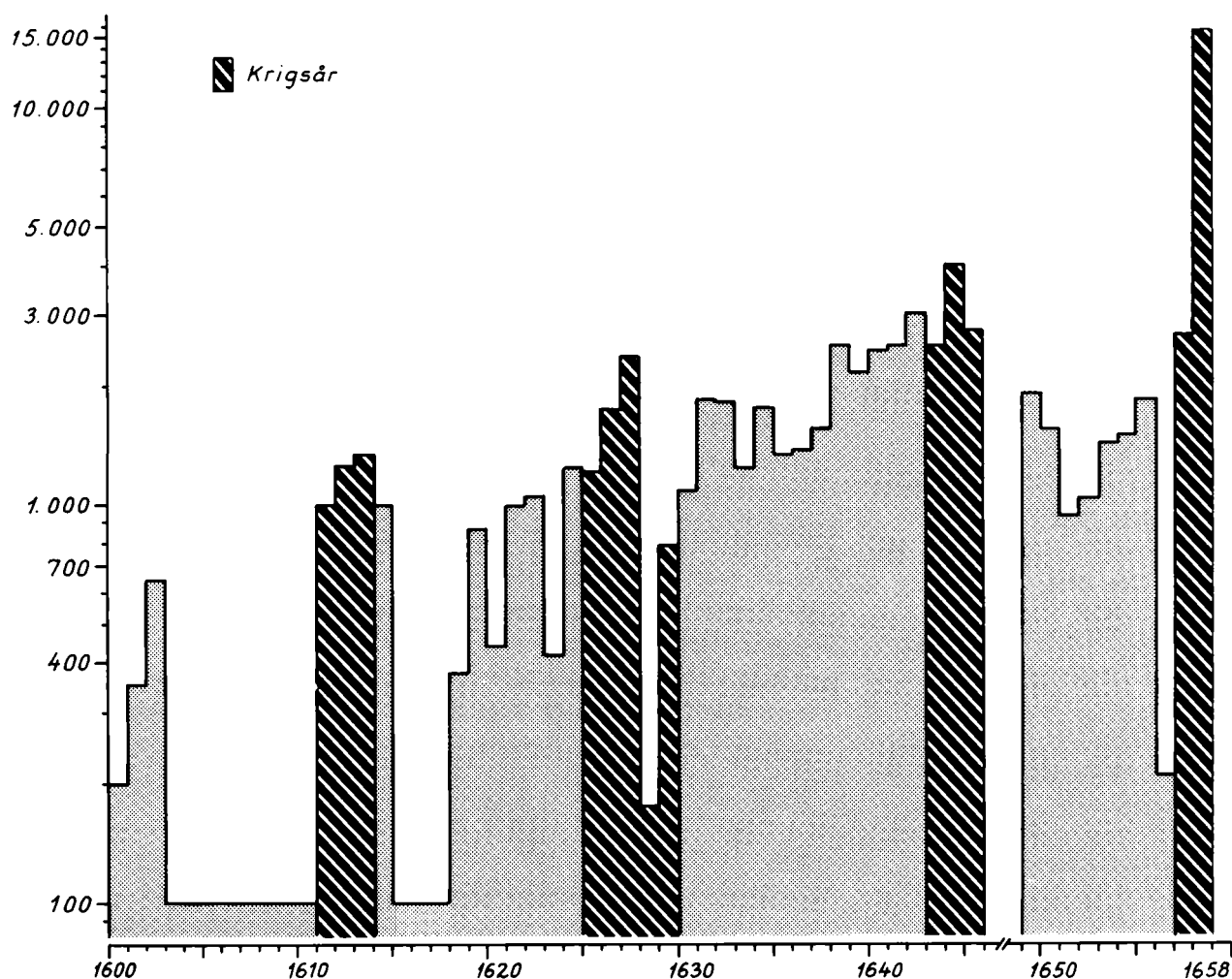
Den hårdere beskatning medførte restancer og skattetræthed. Restancer var ikke noget ukendt fænomen før 1600-tallet. I 1590erne modtog borgmestre og råd i Odense flere rykkere fra Christian IV's regeringsråd med opfordring til hurtigt at indbetale byskatten, da rådet »daglig havde en stor pengeudgift«. Og igennem hele første halvdel af 1600-tallet havde Odense den tvivlsomme ære at være en hyppig gæst i Rentekammerets restancebøger med mindre restancer for diverse skatter. Men efterhånden kom byen så

langt bagefter med betalingerne, at den måtte betale renter. Vanskelighederne mærkes allerede i 1620'erne, da byskatten i 1621 blev tilskrevet renter for et kvartals restance. Både i 1623 og 1624 blev byskatten indbetalt med et halvt års forsinkelse, og i 1630'erne voldte skatterne endnu større problemer. Byskatterne til Martini (11. november) 1632, 1633 og 1634 blev tilskrevet 24 rigsdaler i rente. I 1640'erne blev byskatterne 1642 og 1643 tilskrevet 10 rigsdaler i rente. Sammenlignet med århundredets begyndelse havde odenseanerne vanskeligt ved at overholde betalingsterminerne.

I hovedsagen indkom det krævede skattebeløb; men beløbene blev ofte nedsat på grund af fattige og forarmede, der var ude af stand til at betale. I

Figur 12.2: Odenses skatter til kronen 1600-58. Bemærk, at beløbsskalaen er logaritmisk. (Inger Bjerg Poulsen tegn.).

rigsdaler

1650 blev der fratrukket 27 rigsdaler af et samlet skattebeløb på 572 rigsdaler og i 1655 30 rigsdaler af en skat på 1.144 rigsdaler. Efter årelangt skattetryk blev skatteevnen udtømt under krigene 1657-60. Der blev i 1658 udskrevet en brandskat på ikke mindre end 25.800 rigsdaler. Der indkom 15.700 rigsdaler eller ca. 60% af det krævede, og restancerne for brandskatten figurerede langt op i 1660erne.

Statens stigende pengebehov blev desuden dækket ved toldpålæg. Også på dette område steg Odenses bidrag betydeligt. I 1638-40 indkom der 350-400 rigsdaler årligt; men i 1656 beløb de samlede toldindtægter i Odense sig til over 900 rigsdaler. Og i Rentekammerets overslag fra 1656 udgjorde toldindtægterne fra Danmark-Norge 228.500 rigsdaler eller 56% af de indtægter, der figurerede i overslaget.

Kommunale skatter og regnskaber

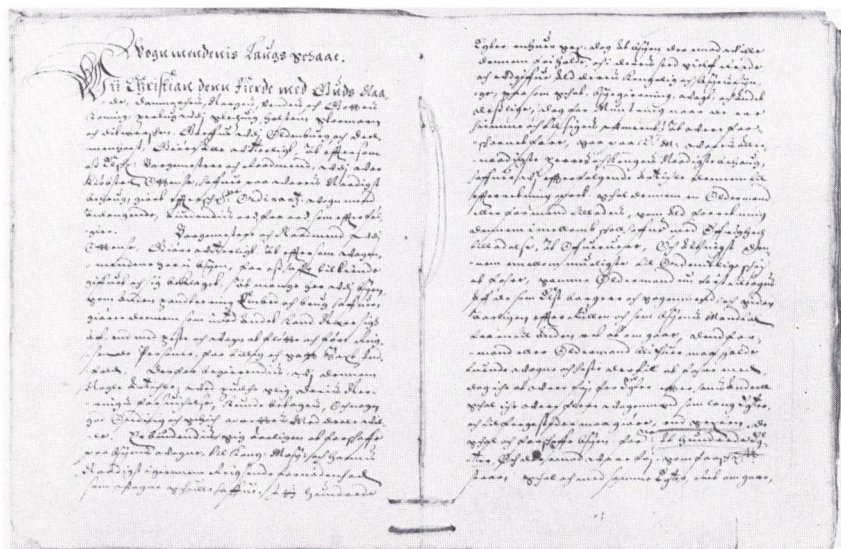
Vender vi os fra statsregnskaberne til Odense bys kærnerregnskaber, træder vi ind i en provinskøbstads økonomiske lilleputverden. Kærnerregnskaberne, der især er bevaret fra 1620erne til 1640erne, viser, at Odense på dette tidspunkt havde et ret landligt præg. Byens to kærner modtog således jordebogsaftgifter samt afgifter for græsning af køer, heste, får og svin. Kærnerne førte hver sit regnskab, men delte såvel indtægter som udgifter ligeligt imellem sig.

Kæmnernes indtægter var kun små – også i forhold til udgifterne – og med gentagne underskud stod byen næsten permanent i gæld til fungerende eller forhenværende kærner. Især efter kejserkrigen (1625-29) steg byens udgifter stærkt, og i 1637 havde de to kærner et samlet underskud på over 400 sletdaler. I det følgende skal vi blot se på to udgiftsposter, nemlig byens forpligtelse til at bespise kongens embedsmænd på gennemrejse samt til at yde vognægter, dvs. befordre kongen selv, hans følge, rigsråder eller andre embedsmænd, der drog gennem byen. Disse forpligtelser repræsenterede både en stor og stigende udgiftspost.

Med en tidstypisk målestok angav Arent Berntsen, at Middelfart lå et musketskud fra Snoghøj i Jylland. Han nævnte søfartens betydning for Nyborg, Odenses vanskelige besejlingsforhold, og at denne by lå »næsten midt udi landet«. Odenses geografiske beliggenhed medførte talrige vognægter og befodringsudgifter til gennemrejsende embedsmænd til og fra færgestederne. I 1604-05 betalte den ene kærner for 141 måltider til kongens folk, og 1623-24, hvor kærneren opregnede udgifter til mad og øl i forbindelse med kancellibudes, renteskriveres og andre embedsmænds rast i Odense, beløb denne post sig til 13 sletdaler. Men desuden havde han ydet

Her ses de to første sider af vognmændenes
lavsskrå fra 14. maj 1639. Den er her indført
i magistratens embedsbog 1634-50.
(E. Pantan fot., Landsarkivet for Fyn).

alle, der rejste mellem Jylland og Sjælland, havde deres fart gennem Odense, der således måtte yde to vognægter, når øvrige købstæder ydede én. Byrden blev endnu tungere ved, at Odense i modsætning til mange andre byer kun havde en lille bymark og en ringe kornavl til hestenes foder. Med det stigende antal ægter kunne kærnerne og deres to heste ikke længere klare befordringen; men byen måtte leje 16 vognmænd. Svarende til hvad vognmændene uden betaling ydede byen, foreslog borgmestre og råd kongen en øvre grænse på 100 friægter foruden kærnernes 24. Derimod skulle der betales for yderligere kørsel. Som svar bad kongen blot borgerne føre regnskab med ægterne i et års tid, hvorefter han ville tage endelig stilling. Så let skulle det ikke gå, og i de følgende 10 år indsendte odenseanerne en række ansøgninger.

En bevaret fortegnelse fra 1642-45 viser odenseanernes dokumentation for det stigende antal ægter. Fortegnelsen blev vedlagt flere ansøgninger om lettelse, men uden resultat. Tværtimod hævdede Odenses borgerskab og magistrat, at byrderne var steget, jo oftere de havde søgt om lettelse. De mente, at de blev »besværet mere end nogen bonde«, og på stændermødet i juli 1648 i København underskrev borgmester Hans Nielsen, rådmand Thomas Brodersen og Hans Thorkelsen fra Odense sammen med repræsentanter fra andre købstæder en anmodning om lettelse i ægterne. Men odenseanerne arbejdede desuden med deres egen klage, vedlagt både den tidligere indsendte fortegnelse fra 1642-45 og gamle kærnerregnskaber fra Rasmus Gaas og Hans Pedersen, fra Herman Rippendall og Knud Lauridsen og fra

Mikkel Hansen og Niels Frandsen. Med dette materiale dokumenterede man, at ægterne tidligere beløb sig til 50 sletdaler mod 500 nu. Man tilbød atter 100 friægter foruden kæmnernes, og endelig den 11. oktober 1650 opnåede byen under Frederik III, hvad Christian IV havde afvist.

Striden om vognægterne illustrerer på flere måder en tidstypisk udvikling i forbindelse med skattestatens fremvækst. Det er endnu et eksempel på, at borgerlige ombud erstattes af pengeydelse, når de odenseanske vognmænd overtog borgernes ægter mod fritagelse for skatter og andre byrder. Byens ægter oversteg blot de 100, som vognmændene havde tilbudt. I deres henvendelse til kongen anførte odenseanerne, at byen måtte finansiere den omfattende kørsel med skatter. Ikke blot steg Odenses direkte skatter til kronen dramatisk i første halvdel af 1600-tallet; men desuden var byens regnskaber og kommunale skatter præget af kronens andre fordringer i en sådan grad, at borgerne – efter eget udsagn – havde vanskeligt ved at svare skatter til kronen og opfylde øvrige forpligtelser.

Odenseanerne betalte desuden kommunale skatter, uden at man nøjagtigt kan beregne disses størrelse. I 1633, da der skulle betales 1.257 rigsdaler til kronen, synes der opkrævet 28 rigsdaler mere. Året efter udgjorde de kongelige skatter 1.244 rigsdaler; men man udskrev yderligere 248 rigsdaler til »byens nødtørft«, som det hed. Man tænkte sikkert på byens gæld til tidligere skatmestre. I 1635 udgjorde skatten til kronen 672 rigsdaler; men der blev opkrævet ekstra 63 rigsdaler til aflønningen af byens embedsmænd, og i 1636 blev der pålagt skat til vejenes og skibbroens vedligeholdelse.

I modsætning til den årlige byskat blev de kommunale skatter udskrevet med et varierende beløb afhængig af byens øjeblikkelige pengebehov. Men at de kommunale skatter kunne være ganske betydelige, illustreres vel bedst for årene 1646-48, hvor Odense var fritaget for skatter til kronen. Odenseanerne kom på ingen måde til at opleve en pause i beskatningen. I disse år udskrev bystyret en skat på 1.175 rigsdaler til Møllebroen og til skibbroens reparation; en kaptajnskat for 1646 lød på 155 rigsdaler og på 107 rigsdaler for 1647, ligesom en skat i 1648 på 468 rigsdaler skulle afvikle byens gæld – i alt en samlet kommunal skatteudskrivning på omkring 1.900 rigsdaler.

Man får derfor et bedre indtryk af Odenseborgernes samlede skattebyrde ved at betragte, hvor meget hver enkelt borger skulle betale i skat pr. mark, han var ansat til i redsel. Redselen var udtryk for takserborgernes samlede skøn over den enkelte borgers formue, handel og næring. Skatteansættelsen var et evigt diskussionsemne og takserjobbet en uriaspost. Derimod var det mindre kompliceret, hvor meget den enkelte skatteyder skulle betale i skat pr. mark redsel. Ganske velfortjent styrkede takserborgerne sig i 1647 – på byrådets regning – i øl for 2 rigsdaler »for deres umage med at sætte skatten«.

En del borgere var ude af stand til at yde skat. I januar 1633 drejede det sig om hele 30% af skattemandtallets husstande. Andre borgere – ofte kvinder – betalte en »kærlingeskat« (hjælpeskat). Borgmestre, rådmænd og kæmnere var fritaget for skat, og det ønskede skattebeløb blev herefter divideret med de øvrige borgeres samlede redsel. I 1635 var den samlede redsel på 137 mark, og for at opnå den ønskede skatteindtægt måtte hver borger betale 5 rigsdaler pr. mark redsel, han var ansat til. I 1633 skulle Odenseborgeren betale knapt 7 rigsdaler i samlet skat pr. mark redsel; i 1634 var det 8 rigsdaler. Året efter som nævnt 5 rigsdaler; men heri var ikke medregnet dette års bådmandsskat på 110 rigsdaler. Flere oplysninger fra øvrige år er ikke direkte anvendelige; men det er ganske sigende, at byens traditionelle ydelse – den årlige byskat på 100 rigsdaler – i 1637 kostede Odenseborgeren en halv rigsdaler pr. mark redsel, mens kongens ekstraordinære skat på 572 rigsdaler året før betød en skat på 3 rigsdaler pr. mark eller seks gange så meget.

Den enkelte borgers redsel varierede fra år til år alt efter ændringer i vedkommendes økonomiske situation. Også for byen som helhed varierede den samlede redsels størrelse; men i 1630'erne udgjorde den vel 160-180 mark. Med øgede skatter og en relativt konstant redsel steg skattetrykket. De anførte tal stammer alle fra 1630'erne, hvor skatter var blevet almindelige. Men man får et meget groft indtryk af den voldsomme skattestigning i 1600-tallets første halvdel, når man ser, at borgerne i år 1600 i årlig byskat måtte betale en hvid (= $\frac{1}{192}$ rigsdaler) pr. skilling redsel, mens efterkommerne to generationer senere under den svenske besættelse måtte betale 10 rigsdaler.

Reaktioner på skattetrykket

Skattestatens fremvækst fik vidtrækkende konsekvenser. Statens større afhængighed af pengeindtægter øgede behovet for statslig kontrol og indgriben. Eksempelvis skulle lensmanden på Odensegård som kongens lokale repræsentant kontrollere skatteligningen i Odense og efterlevelsen af princippet »den rige hjælpe den fattige«. Og i købstadsloven af 1619 synes lensmandens opsyn med købstæderne netop styrket på grund af skatternes stigende betydning. Også lensmanden blev kontrolleret. Da Henning Valkendorf på Odensegård i 1640'erne udtog penge af bådmandsskatten og af toldkisten i Odense til presserende udgifter, fik han prompte en reprimande fra Rentekammeret i København og besked om ubeskåret at videresende disse indtægter.

Borgmestre, råd og et borgerudvalg i Odense udskrev byens kommunale skatter. Udskrivningen af en fattigskat i 1632 udløste voldsomme protester, og borgerudvalget, der på ingen måde var et repræsentativt udsnit af byens

indbyggere, fungerede reelt som en stødpude mellem disse og magistraten, der ikke ønskede at stå alene med ansvaret for skatteudskrivningerne. Odenseanerne søgte at fordele det øgede skattetryk på så mange skuldre som muligt. Undertiden gik man for vidt, som da kongen i 1627 måtte indskærpe byrådet, at muremester Jacob Christensen var forskånet for skat, så længe han arbejdede for kongen på Dalum kloster. Omvendt fik Odense i 1646 landstingets bekræftelse på, at udenbys folk med ejendomme i Odense skulle svare skat til byen.

Tilsvarende fik rigsrådet efterhånden betænkeligheder ved at acceptere de stadig hyppigere skatter til kronen. Allerede i 1604 udtrykte rigsrådet frygt for bondeoprør, og i slutningen af Christian IV's regeringstid – i 1647 – forudså rådet, at yderligere beskatning ville drive bonden til »desperation«. Rigsrådet ønskede en bredere kreds af beslutningstagere. I 1627 og 1638 mødtes derfor repræsentanter for adel, gejstlighed og borgerstand i Odense for at deltage i skattebevillingerne. Borgernes medvirken styrkede deres selvfølelse, og møderne, som var henlagt til Odense på grund af byens centrale beliggenhed, fik geografisk set karakter af et »oprør fra midten« mod det adelsdominerede standssamfund og statsmagtens udgiftspolitik. I nogle borgerstandskredse herskede der en næsten revolutionær stemning.

Fra 1629 fremhævede repræsentanter fra købstæderne, at staten blev opretholdt ved bøndernes og borgernes skatter. Adels skattefrihed fandt de urimelig, og samtidig ønskede de en nedskæring af statens udgifter til bl.a. hofholdningen og hæren for at mindske skattebehovet. Handelssamkvemet mellem Odensekøbmænd og fynske adelige gjorde byrådet i Odense varsomt med at kritisere adels skattefrihed; men det tilsluttede sig dog de øvrige købstadsrepræsentanters bestræbelser på at få dette privilegium ophævet. Det odenseanske bystyes protester mod skattetrykket fremgår derfor primært af dets deltagelse i købstædernes fællesaktioner. På stændermødet i København i august 1645 medunderskrev Hans Nielsen og Jesper Hansen på Odense bys vegne en borgerstandserklæring, hvori man bebrejdede den formuende adel, at den kastede byrderne over på de svage. Borgernes enkle program var, at »en hver stands folk efter formue, vilkår og lejlighed ... må kontribuere«.

Stændernes skattebevillinger fik en øget statsfinansiell betydning, som de søgte at omsætte til politisk indflydelse. Odense var i 1638 vært for et stændermøde, der kom til at præge skattestatens videre udvikling. Både som en reaktion på det øgede skattetryk og i mistillid til regeringens økonomiske politik bevilgede stænderne på dette møde penge til en militær reservefond under forudsætning af, at pengene blev indlagt i provinsvis fordelte landekister under stændernes kontrol. Borgerne fik hverken nøgler til landekisterne eller

andel i forvaltningsretten, og under håndfæstningsforhandlingerne i 1648 blev heller ikke kravet om borgernes andel i beskatningsretten efterkommet. Statens pengenød havde fremtvunget en forvaltningsmæssig og politisk decentralisering; men borgerne, som måtte lade sig repræsentere af adelige landkommissærer, fik kun en minimal gevinst. Alligevel var deres selvfølelse usvækket.

Ved valget af prins Christian som tronfølger i juni 1650 underskrev Thomas Brodersen fra Odense en skrivelse, hvori borgerne reelt ikke ønskede at fremkomme med forslag til nedbringelse af rigets gæld, hvad de ellers var blevet bedt om. Derimod efterlyste de initiativer til ophjælpelse af købstæderne efter Torstenssonfejdens indkvarteringer og kontributioner. Da kongen i 1655 ønskede bevillinger til landets forsvar, henviste bystyret i Odense til indbyggernes forarmelse samt til et tidligere bønsskrift til kongen, hvori de havde anmodet om lettelse i byrderne og støtte til byens næringliv. Efter årtiers skattetryk nåede man i 1658 grænsen for odenseanernes skatteevne med betalingen af en dobbelt brandskat til de svenske besættelsesstyrker. Byen pådrog sig under krigen en betydelig gæld, og da man i 1660erne påtænkte at afvikle den, stiftede utilfredse odenseanere en sammensværgelse mod bystyret.

Efter fredsslutningen i 1660 deltog borgmester Thomas Brodersen Risbrich og Knud Jacobsen Blanckenborg i stændermødet i København. Her skulle man fremskaffe penge til nedbringelse af statsgælden og til hjemsendelse af de hvervede soldater. Mødedeltagerne kom derfor hurtigt til at beskæftige sig med hele det statslige finansieringssystem, og også på rigsplan udartede gældsafviklingen til et opgør med magthaverne. Borgerne ønskede således adelens monopol på lensposterne ophævet til fordel for en udbydelse af stillingerne til højstbydende. Denne købmandsagtige udnyttelse af lenene var en trussel mod adelen. Men samtidig fandt adel og borgerstand sammen i protesten over statens voksende udgifter. Reaktionen på øgede skatter og offentlige udgifter er således et gammelkendt fænomen. Borgerne krævede desuden afskaffelse af faste statsleverandører til fordel for de billigste. Hidtil havde københavnske købmænd næsten haft monopol på de lukrative leverancer til staten, og bag det borgerlige besparelsesprogram lå der derfor også en modsætning mellem de skatteplagede provinsbyer og hovedstaden, som i udstrakt grad nød godt af statsmagtens ekspansion og pengeforbrug.

Odenses vilkår under begunstigelsen af København

Statens udgiftskrævende aktiviteter var næsten udelukkende koncentreret i og omkring hovedstaden. Byen var sæde for hoffet, centraladministrationen

og for rigets orlogsflåde. Staten drev landets største forretning med afsætning af naturalier, beskæftigelse af bygningshåndværkere og indkøb af varer til hof, hær og flåde. Koncentrationen af de forskellige etater i hovedstaden og dens mange adelsgårde repræsenterede et stort, købedygtigt publikum og var grundlag for en storstilet handel. Opførelsen af Børsen (1619-25) understreger blot, at regeringen støttede Københavns position som handelsmetropol. Hovedstadens begunstige og Odenses vilkår herunder kan illustreres ved et forenklet økonomisk kredsløb: En stor del af land- og bybefolkningens pengeskatter til staten vendte nemlig tilbage til den københavnske borgerstand eller rettere til dens øverste lag, købmændene. Desuden nød administrationens, hærens og flådens personel godt af statsmagtens udgifter. Men ved aflønningen af de mange udlændinge i hæren og ved indkøb af militært materiel samt råvarer fra udlandet forsvandt en del af pengene ud af det økonomiske kredsløb. Regeringen søgte at standse denne kapitalflugt ved en række merkantilistiske eksperimenter, omfattende støtte til hjemlig håndværks- og industriproduktion, en protektionistisk handelsregulering og en monopoliseret kompagnihandel, der skulle sikre, at den nødvendige import blev varetaget af danske købmænd og på danske skibe. Men også disse initiativer, der skulle sikre en positiv handelsbalance og gøre landet selvforsynende, var til fordel for København. Kun i begrænset omfang kom de Odense til gode.

Bortset fra nogle metalmanufakturere ved Helsingør var den militært vigtige produktion som fremstilling af krudt, salpetersydning, kanonstøbning m.m. koncentreret i og omkring København. Også de nydannede handelskompagnier fik sæde her. Regeringens politik var i udstrakt grad en hjælp til selvhjælp, da handels- og købstadspolitikens vigtigste formål var at styrke statsmagten militært og økonomisk.

Forholdene inden for Ostindisk Kompagni afspejler klart Odenses ringe økonomiske betydning. Og dog var den her langt stærkere end inden for de senere kompagnidannelser. Af aktiekapitalen på 179.000 rigsdaler tegnede provinsbyerne sig kun for $\frac{1}{6}$. Tre odenseanere, Hans Ebbesen, Otte Knudsen og Laurids Rickertsen, indskød som nævnt 700 rigsdaler eller ca. $\frac{1}{2}$ % af aktiekapitalen, og beløbet blev i øvrigt aldrig indbetalt helt.

Regeringens begunstige af København fik byen til at virke som en magnet. Og ved midten af århundredet udgjorde gruppen af kongelige tjenere, dvs. hoffolk og andre embedsmænd samt håndværkere i kongens tjeneste, ikke mindre end 40% af hovedstadens befolkning. I 1623 omtalte Christian IV »det store tilløb af folk og indbyggere, som til denne by daglig sker«. Ved midten af 1600-tallet var Danmark det mest urbaniserede af de nordiske lande med en bybefolkning på 13-14%. På Sjælland udgjorde bybefolkningen

22% på grund af København, efterfulgt af Fyn med 18-19%, hvilket afspejler Odenses betydning.

De københavnske købmænds voksende betydning skyldtes ikke mindst, at de dominerede de lukrative leverancer til hof og stat på et tidspunkt, hvor staten fik stadig vanskeligere ved at betale leverandørerne. Da adelen på samme måde skyldte købmændene større beløb, kom adelsprivilegierne til at tage sig urimelige ud. Misforholdet trådte klart frem under Københavns belejring 1658-60, da borgerlige fremskaffede likvid kapital til krigsførelsen og selv deltog aktivt i forsvaret af byen.

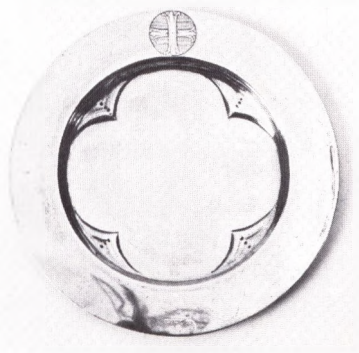
På stændermødet i 1660 i København dannede købstæderne og hovedstaden en alliance, »de konjugerede under Københavns frihed«. Både af politiske og økonomiske grunde er det forståeligt, at Odense og øvrige provinsbyer ønskede ligestilling med hovedstaden og andel i privilegierne. Juridisk set var kravet naturligvis uholdbart; men provinsbyernes samtidige kritik af hovedstadens begunstiggelse afslører et modsætningsforhold, og Københavns udvikling var da også sket på bekostning af øvrige købstæder.

Koncentrationen af økonomisk aktivitet i hovedstaden ramte såvel odenseanske som øvrige provinskøbmænd. De opnåede en stadig ringere del af statsleverancerne. Men endnu i første fjerdedel af 1600-tallet havde Odensekøbmænd store leverancer til kronen. I denne periode træffer vi i rentemesterregnskaberne Odensekøbmænd som Niels Bager, Christopher Bang, Otte og Rickert Knudsen, Hans Brun, Johan Borchartsen m.fl. Deres leverancer omfattede en række forskellige varer. Christopher Bang og Johan Borchartsen solgte klæde, og sidstnævnte leverede desuden urter, sukker, speceri (dvs. krydderier) og farve. Knud Lauridsen solgte jern og søm, Otte Knudsen svensk stangjern, hamp og klæde, mens Hans Brun var storleverandør af mursten og tagsten.

Samhandelen med kronen førte andre forretninger med sig. Eksempelvis leverede Johan Borchartsen 1610-12 klæde for 13.256 rigsdaler. Han blev betalt af tolderen i Kolding og Middelfart, af Rentekammeret samt med byg fra Odensegård. Alligevel havde han stadig et tilgodehavende på 3.115 rigsdaler. Otte Knudsen havde i årene 1606-15 solgt købmandsgods og kramvarer til kronen for over 19.000 rigsdaler. Som betaling modtog han rug, byg, malt og smør, som dannede grundlag for ny handel. Desuden fik han rede penge fra tolden i Middelfart og Assens samt fra Rentekammeret i København. For leverancerne til kronen modtog Odensekøbmændene ofte betaling i naturalier fra Odensegård, men undertiden også fra andre dele af landet. Otte Knudsen fik således rug fra Kalundborg og Hans Brun korn fra Antvorskov og Koldinghus.

Otte Knudsen solgte i første fjerdedel af 1600-tallet varer til staten for et

Alterdisk 1650, fremstillet af Klaus Christensen i Odense til Gamtofte kirke. Diameter 15,7 cm. (Wernmund Bendtsen fot.).

samlet beløb på 33.-35.000 rigsdaler; men sammen med Johan Borchartsen var han også en af storleverandørerne. I perioden 1600-25 fik fynske købmænd som betaling anvist omkring 30.000 tønder korn fra lenene, og Odensekøbmændenes dominans fremgår af, at de tegnede sig for de 20.000 tønder. I 1630'erne svandt odenseanernes leverancer til staten ind, og i takt hermed mistede de samtidig den betydelige handel med korn fra lenene. Deres kornopkøb forsvandt først fra de sjællandske len, men efterhånden også fra de fynske. Det prægede samtidig deres studehandel, som ofte var finansieret ved midlerne fra kornhandelen. Men Odensekøbmændenes tab af deres dominerende stilling inden for den fynske studeeksport må også tilskrives en produktionskrise 1624-25, krigen 1625-29 og den almindelige konjunkturudvikling. Deres plads blev overtaget af udlændinge og københavnere.

Ved midten af 1600-tallet havde Odensekøbmændenes leverancer til kronen nærmest karakter af en småhandel – ofte i forbindelse med kongens kortvarige ophold på Odensegård. Odense deltog i begrænset omfang i den regulerede handel med importeret salt og vin. Men købmændene tegnede sig desuden for en vis »fri« import af bl.a. luksusvarer. Det skyldtes, at byen havde et mere købedygtigt publikum end øvrige fynske købstæder på grund af byens adelsgårde, kongens ophold på Odensegård samt rigsråds- og stændermøderne, dvs. i lille målestok det samme, som ophjalp København.

Som det fremgår af rigsråd Jørgen Brahes dagbog, var Odense centrum for adelige bryllupper og begravelser. Hans søn, Steen, blev i 1646 viet i Odense, og Jørgen Brahe selv, der boede ved Assens, blev begravet i Sct. Knuds kirke i Odense, og liget blev først senere ført til Horne. I 1654 arrangerede kongen to adelsbryllupper i byen. Odensegårds nærhed gav byens håndværkere og handelsfolk mulighed for arbejde og leverancer. Og ceremonielle handlinger som f.eks. prins Christians hyldning i Odense i 1655 gav øgede muligheder for omsætning. I den anledning havde lensmanden udgifter på 638 rigsdaler, som for en stor del kom lokalbefolkningen til gode. Begivenheden satte byen på den anden ende. Der blev leveret øl, grønsager og andre levnedsmidler, og der måtte i hast sammentømmes borde og bænke til rådhuset. Gæsterne blev mod betaling indlogeret hos borgere i Odense, der desuden udlejede fade og tallerkener. Også andre udnyttede begivenheden, idet man efter hyldningen bl.a. savnede 37 tinfade og 45 tintallerkener, som lensmanden måtte erstatte borgerne.

Skønt Arent Berntsen beskrev Odense som »blandt de bedst byggede og største danske byer at beregne og hovedstaden i Fyn«, så han det som en klar ulempe, at den ikke havde nogen sejlads nærmere end ved Stige strand, »som en halv mil norden fra byen sig indbøjer«. Samtidig fremhævede han dog byens handel med oplandet, og at den havde en betydelig udførsel via Kerte-

Den fynske storgodsejer, rigsråd Jørgen Brahe til Hvedholm gav 1650 dome alterkalk og disken side 428 til kirken i Gamtofte. Kalken blev fremstillet af Klaus Christensen i Odense, men bægeret er senere fornyet. På foden ses giverparrets våben. Højde 22 cm. (Wermund Bendtsen fot.).

Her ses et andet billede af kalken i Gamtofte kirke, jfr. side 429. På foden en afbildning af den korsfæstede Kristus og indskriften LNRI, Jesus af Nazareth, jødernes konge. (Wermund Bendtsen fot.).

minde. Begunstigelsen af København skadede på flere måder Odense, og dens beliggenhed og manglende toldmæssige og militære betydning betød samtidig, at regeringen ikke aktivt støttede dens udvikling.

Omvendt søgte odenseanerne at udnytte byens ugunstige placering til at opnå lettelser i byrderne. Denne taktik prægede et møde i Odense 1. maj 1630, hvor repræsentanter for Fyns købstæder skulle give tilsagn om at udrede orlogsskibe. Odenses repræsentanter fremhævede byens ringe velstand, at den lå langt fra »søkanten«, så borgerne med stort besvær drev deres ringe handel. Men også mere øjeblikksbestemte forhold havde skabt denne beklagelige situation. Under kejserkrigen havde byen haft en byrdefuld indkvartering, hvor borgerne til gengæld ikke havde fået andet end »hug og slag«, ligesom en del var kommet i en uoverskuelig gæld.

Repræsentanternes skildring må naturligvis tages med forbehold. Men det er interessant, at borgerne bl.a. forklarede deres svage økonomiske stilling med købet – få år tidligere – af et skib i Holland til besejling af Spanien. Hele foretagendet var forfulgt af uheld. I Lissabon kom skibet i stor »ubej-lighed«; det blev holdt tilbage sammen med et skib fra Nyborg og måtte frikøbes. Efter hjemkomsten blev det solgt, og de deltagende Odenseborgere led så store økonomiske tab, at de vanskeligt kunne overtales til igen at udruste et skib. Ikke al kompagnihandel var koncentreret i København, og vi får her et indblik i Odenses uheldige deltagelse i de salt- og vinkompagnier, som regeringen skabte i begyndelsen af 1620erne.

På dette tidspunkt frygtede regeringen en forhøjelse af saltprisen ved udløbet af den spansk-nederlandsk våbenstilstand i 1621. Man havde ingen indflydelse på prisdannelsen, da »kongens undersåtter mestendels er ude af den spanske fart«. Regeringens merkantilistisk prægede tilskyndelser til oprettelse af saltkompagnier, som på én gang skulle formindske kapitaludførslen og sikre transporten på danske skibe, faldt tillige i tråd med bestræbelserne på at øge krigsflåden, da saltskibene skulle være udrustet til krigsbrug. Det var hensigten at oprette salt- og vinkompagnier til besejling af Frankrig og Spanien i alle danske købstæder med gode havne. For Fyns vedkommende forudså regeringen ét kompagni, men med tre årlige togter: Et fra Middelfart og Assens, et fra Svendborg og Rudkøbing og et fra Nyborg og Odense.

Planen blev modtaget med almindelig skepsis i provinsbyerne, og i et brev fra december 1622, underskrevet af repræsentanter for Nyborg, Svendborg, Fåborg og Rudkøbing, opstilledes en række betingelser for deres medvirken. Underskriverne var især nervøse for en brydning af monopolet ved, at øboerne i det sydfynske øhav kunne hente salt i Nordtyskland, og for Helsingørs ret til at sælge salt over hele riget. Men bekymringerne gjaldt også Odense. Af brevet fremgår det, at Odense ikke ønskede at deltage i kompagnier.

nihandelen, men helt havde »afsondret« sig fra øvrige fynske købstæder.

Odense kom med i kompagnihandelen, skønt der kun er få vidnesbyrd om kompagniets virksomhed. Dets privilegiebrev kendes ikke; men i 1623 fik kompagniet, der havde Jens Mogensen Rosenvinge som fuldmægtig, udlånt skibskanoner fra Tøjhuset i København, og Odenseborgernes højlydte klager på købstadsmødet i 1630 vidner om kompagniets korte og uheldsramte virksomhed.

Den merkantilistiske politik var flerstrengt. Foruden kompagnihandel spillede etableringen af en indenlandsk håndværks- og industriproduktion en vigtig rolle. Uafhængigheden af udlandet skulle især opnås på det militære område, og skønt rigsrådet havde anbefalet en spredning af manufakturerne i provinsen, blev København også centrum for disse aktiviteter. Dog nævnes der i 1652 en læderproduktion i Odense, og for en kort årrække (1648-57) fik Fyn også sin produktion af militært udstyr på våbenfabrikken Brobyværk. Kredsen bag virksomheden er på flere måder interessant. Mens den danske adel ikke i større udstrækning deltog i handels- og industrivirksomhed, var initiativtagerne her en gruppe adelsmænd. De var nært knyttet til rigsmarsk Anders Bille til Damsbo, men desuden til den adelige landkommissærbevægelse, som gentagne gange havde understreget behovet for en merkantilistisk politik og peget på den store kapitaludførsel til militært materiel. Men våbenfabrikationen havde også forbindelser til det odenseanske bystyre. I et brev fra Anders Bille til Thomas Brodersen blev denne og Peder Pedersen Lerche kaldt »medparticipanter« i Brobyværk. Og kan man tro oplysningen, er de to odenseanere formentlig de eneste borgerlige deltagere i foretagendet, der gik til grunde under den svenske indmarch i 1658. Kun i beskedent omfang fik Odense andel i leverancerne til statens stærkt øgede forbrug og i regeringens merkantilistiske initiativer.

Odensekøbmændenes beskedne samhandel med kronen illustreredes sort på hvidt, da man i 1660 udarbejdede en oversigt over kongens gæld. Gælden beløb sig til 4,2 millioner rigsdaler, hvoraf omkring 700.000 rigsdaler stammede fra hertugdømmerne. Af de omkring 600 kreditorer var de 256 danske borgere. Københavns mere fremtrædende borgere havde krav på ca. $\frac{1}{4}$ af hele statsgælden, mens provinsbyerne kun tegnede sig for 174.000 rigsdaler. Blandt kreditorerne benævnes kun Peder Pedersen (Lerche) med et tilgodehavende på 50 rigsdaler udtrykkeligt som odenseaner, og få år senere flyttede han til København. Der skjuler sig formentlig flere Odenseborgere blandt de øvrige kreditorer; men det ændrer på ingen måde indtrykket af Odensekøbmændenes ringe handel med staten og af en hovedstad, der i stigende grad blev landets politiske, militære, administrative og økonomiske centrum.

13 · Konjunkturskellet i 1640'erne

Rigsrådet havde ønsket en fordeling af manufakturterne ud over landet på grund af det høje københavnske prisniveau. På samme måde kan man antage, at prisniveauet på Fyn var højest i og omkring Odense. Antagelsen bestyrkes af diskussionen mellem lensmanden på Odensegård, Henning Valkendorf, og Rentekammerets personale, der reviderede lenets regnskaber.

I Rentekammeret vågede man til stadighed over, at lenets landbrugsprodukter blev solgt til den højeste pris, og at indkøb skete billigst muligt. Gentagne gange fandt man en indkøbspris på 1 rigsdaler pr. tønne havre for høj. Men i 1635-36 svarede Valkendorf, at priserne ikke havde været lavere i en afstand af 4 mil fra Odense. I 1646-47 kunne han oplyse, at kornet var købt i Odense og ikke kunne fås billigere. For det foregående regnskabsår krævede man i Rentekammeret dokumentation for, hvor højt landkøbet – det lokale prisniveau – var dette år.

Indtil 1645 opkøbte lensmanden på Odensegård årligt et større parti havre, mens der omvendt blev solgt rug, byg og smør. De opnåede salgspri- ser blev ofte kritiseret. I Rentekammeret anførte man, at en salgspris på 11½ mark pr. tønne byg i 1650-51 lå under landkøbet. Lensmanden kunne her svare, at det var samme pris, som rigens marsk, Anders Bille, og andre rigsråder havde opnået for deres landgildebyg. Men for regnskabsårene 1642-45 gik revisorerne drastisk til værks. De rejste et erstatningskrav på 368 rigsdaler mod enken efter lensskriver Oluf Olufsen, der havde solgt rugen og byggen for billigt. Kongen greb imidlertid ind i sagen og eftergav enken beløbet.

For smørrets vedkommende nægtede rentekammerpersonalet i 1645 at anerkende en salgspris på 15 rigsdaler pr. tønne, og de beregnede uden videre lensmandens indtægt til 18 rigsdaler pr. tønne, hvad der svarede til det københavnske provianthus' indkøbspris. Også i 1638-39 kritiserede man den lave pris ved salget af smør og rug. Valkendorf havde opnået 10 mark pr. tønne, men kunne her oplyse, at priserne ellers lå på 8½ mark. I Rentekammeret ønskede man produkterne leveret til Provianthuset i København, hvis priserne var lave. Lensmanden havde vanskeligt ved at se fordelene ved

Nærbillede af Jørgen Brahe og Anne Gyldenstiernes våben på kalken i Hebnæs kirke (se overfor). (Wernmund Bendtsen fot.).

arrangementet, da fragtomkostningerne fordyrede varerne væsentligt. Og i 1649-50 fandt Rentekammeret netop en fragtomkostning på 1 mark pr. tønde for høj. I 1645-46, da man påtalte lave salgspriser for rug, mel og byg, meddelte lensmanden lakonisk, at det var solgt lige så dyrt, som kongens købmænd fik det for. Argumentet var velvalgt, for revisorerne svarede spagfærdigt, at hvis det var tilfældet, »havde det sin rigtighed«. Men i øvrigt savnede man i Rentekammeret en salgsordre for de tre varegrupper, og med hensyn til smørret blev det i 1635-36 indskærpet lensmanden, at det ikke måtte sælges uden »ordre special«. Det var formentlig også grunden til, at der ikke blev solgt øksne fra Odensegård, men at disse på kongens ordre blev leveret direkte til hoffets forbrug i København. Generelt var øksneopdrættet på Odensegård dog ret begrænset.

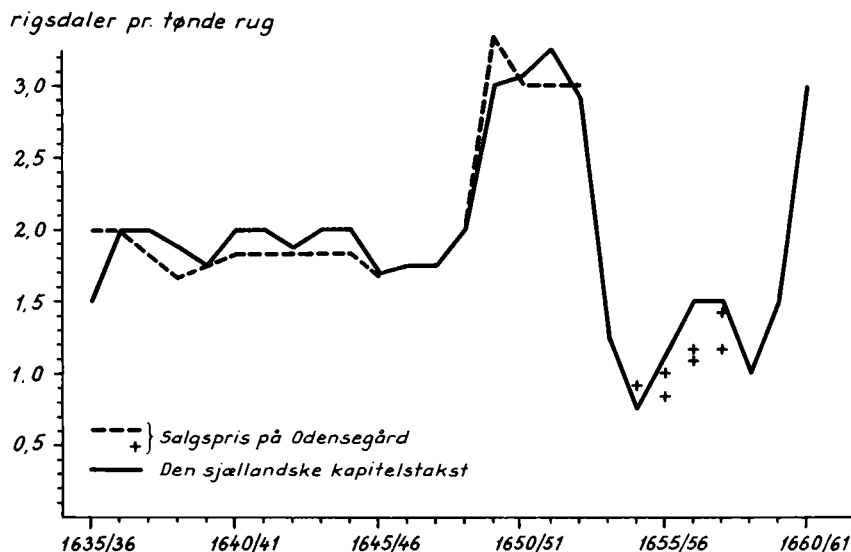
Diskussionen mellem lensmanden og revisorerne i København illustrerer dels centraladministrationens skrappe og undertiden smålige kontrol med omsætningen af lenets landbrugsvarer, dels de forhold, der bestemte prisniveauet. Provianthusets indkøbspriser og kronens øvrige handel med købmændene bestemte tydeligvis opfattelsen af acceptable priser, og dette prisniveau smittede af i provinsen. Men det er samtidig slående, at ledende adelige kornsalg som f.eks. rigsrådsaristokratiets var normdannende. Og samtidig blev der taget et vist hensyn til det lokale prisniveau. Flere forhold indvirkede på prisdannelsen. Men med Rentekammerets årvågne kontrol med omsætningen af levnedsmidler på Odensegård er priserne her sikkert ganske dækkende for prisudviklingen på en række vigtige fødevarer i Odenseområdet.

Kapitelstaksten var Rentekammerets vigtigste rettesnor ved bedømmelsen af kornpriserne på Odensegård. Taksten blev formentlig sat først på året og var udtryk for de høje priser ved engrossalg i vintermånederne. Og på Odensegård havde man derfor oftest vanskeligt ved at opnå kapitelstakstens høje salgspriser for rug og byg og en tilstrækkelig lav indkøbspris for havre (figur 13.1-13.3).

Kornpriserne varierede på grund af misvækst (produktionskrise) og faldende efterspørgsel (afsætningskrise), ligesom der inden for de enkelte år var sæsonsvingninger, der blev forstærket af et spekulationspræget udbud. Som det fremgår af adelsmanden Jørgen Brahes dagbog, fulgte kornproducenterne – ligesom købmændene – nøje priserne. Eksempelvis i 1625 skrev Jørgen Brahe, at der dette år var høje priser på korn. En tønde rug, der sædvanligvis kostede 5 daler, blev mange steder solgt for 6 daler. En tønde byg, der gerne kostede 14 mark (3,5 daler), var steget til 4 daler eller mere, en tønde havre var steget til 2 daler og en tønde boghvede til 4½ daler. Senere på året skrev han i dagbogen, at Tord Pedersen i Filstrup i juli havde fortalt

Kalken i Helnæs kirke er fra 1618, skabt og bærer dog fornyet 1694. Højde 18,5 cm. Den blev givet til kirken af rigsråd Jørgen Brahe til Hvedholm og dennes hustru, Anne Gyldenstjerne, der lod den fremstille hos guldsmed Klaus Christensen i Odense. (Wermund Beudtsen fot.)

Figur 13.1: Rugpriser 1635-60.
(Inger Bjerg Poulsen tegn.).

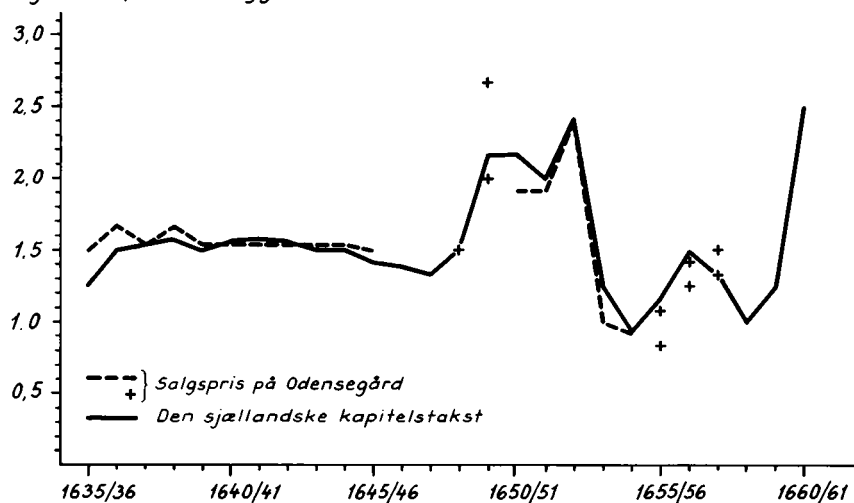
ham, at en tønne rug i Fåborg blev solgt for 6½ daler og endda for 7 daler. Lignende notitser, hvor han desuden er orienteret om priserne og høstudbyttet på Sjælland og i Skåne, genfindes i 1630 og 1633.

Men ikke mindst regeringens mange import- og eksportforbud påvirkede prisdannelsen. I årene 1635-60 var der misvækst og produktionskrise 1649-52, der gik over i en afsætningskrise 1653-56, fordi det hollandske marked svigtede helt. Under Karl Gustavkrigene (1657-60) ødelagdes produktionsapparatet, og priserne steg stærkt.

Også i Odense mærkede man disse forhold. I 1649 solgte Henning Valkendorf et parti byg til borgmester Thomas Brodersen for 2 rigsdaler pr. tønne svarende til landkøbets pris. Men – som lensmanden tilføjede – »haver kornet siden efter jul på prisen forhøjet sig«, hvorefter han solgte kornet for 4 sletdaler pr. tønne (= 2,67 rigsdaler). Krisen 1649-52 var også en af århundredets værste, og den hærgede hele Nordeuropa. Det berettes, at rugen steg dag for dag, og i 1650 kunne den svenske gesandt Magnus Durell berette hjem, at »der er nu i Danmark en så desperat fattigdom som ingensinde tilforn; så at det ene mord sker efter det andet, og på røveri og tyveri er der ingen ende«. Ved midten af 1650erne sank prisen på rug og byg – de to vigtigste brødkornsorter – til under 1 rigsdaler pr. tønne. I sin notitsbog skrev Helsingørpræsten Tue Jensen:

»Var her i riget til anno 1653 så dyr en tid, at en skæppe rug kostede 5 mark og stundom 6 mark og en skæppe korn 3 mark en skæppe havre 2 mark. Gud være æret! Nu 1654 kan vi købe en skæppe rug for 24 a 22 skilling og vel for 20 skilling, en skæppe korn for 1 mark og en skæppe havre for 10 skilling«.

rigsdaler pr. tønne byg

Figur 13.2: Bygpriser 1635-60.
(Inger Bjerg Poulsen tegn.).

Og bortset fra misvækstårene 1649-52 og årene under Karl Gustavkrigene var der generelt tale om let faldende priser ved midten af 1600-tallet. Dette prisfald fortsatte – med afbrydelser – til priserne nåede bunden 1730-40. Andre vigtige levnedsmidler som smør og oksekød blev også billigere (tabel 13.1). Fra 1635 til 1640 steg smørprisen fra 14-15 rigsdaler pr. tønne til 20 rigsdaler; men efter 1645 sank den og nåede et lavpunkt midt i 1650erne med 12 rigsdaler. Prisfaldet på oksekød satte formentlig ind i midten af 1640erne. De anførte priser stammer alle fra opgørelser over indkøb ved kongens eller andre gæsters ophold på Odensegård. Ved Gråbrødre kloster var priserne noget lavere; men de fattige og gamle blev sikkert også spist af med dårligere kød.

rigsdaler pr. tønne havre

Figur 13.3: Havrepriser 1635-60.
(Inger Bjerg Poulsen tegn.).

Tabel 13.1: Smør- og oksekødpriser på Odensegård 1635-60.

År	Salg af smør	Køb af oksekød	
	Rigsdaler pr. tønne	Rigsdaler pr. fjerding	Rigsdaler pr. krop
1635/36	14,50-15,00	-	-
1636/37	18,00	1,00	-
1637/38	16,00	2,00-3,00	-
1638/39	18,00	-	8,56
1639/40	20,00	2,00-3,00	8,00-12,00
1640/41	20,00	2,00-3,00	10,00
1641/42	20,00	2,25-3,67	-
1642/43	20,00	2,25-3,50	-
1643/44	20,00	1,59-2,33	7,00
1644/45	20,00	-	-
1645/46	15,00	1,50-1,86	-
1646/47	-	1,50-1,67	-
1647/48	16,00 ¹	1,00-1,50	4,00-5,33
1648/49	16,00	1,17-2,15	6,00-7,00
1649/50	20,00	1,00-1,92	4,25
1650/51	18,00	1,50	5,00-7,00
1651/52	18,00	1,25-1,67	6,67-6,88
1652/53	18,00	1,67	6,67
1653/54	14,00	1,29	5,50
1654/55	12,00	-	5,50
1655/56	12,00	1,63-2,38	-
1656/57	15,00	2,17	-
1657/58	16,00	2,00	-
1658/59	-	-	-
1659/60	-	-	-

1) Ikke en reel salgspris, men en pris ifølge lensmandens takst.

Kilde: Rigsarkivet, Odensegårds lensregnskaber 1635-60.

Omvendt manglede der på ingen måde noget, når kongen gæstede Odense. Foruden oksekød blev der indkøbt lam, røgede svinerygge, flæsk, spegelaks, Bergenfisk, østers, krebs, duer, sukker, krydderier og »kalkunske høns«, for blot at nævne noget fra det righoldige sortiment. Til maden drak man det lokale fynske mjød, dansk øl eller importeret rostockerøl, tysk, fransk eller spansk vin. For opvaskerkonen, der figurerer i de samme regnskaber fra Odensegård med en løn på ½-1 rigsdaler, og for pigerne, der var tede op, var lækkerierne formentlig kun skueretter, som ikke indgik i den menige borgers kost. For forbrugerne betød prisfaldet på brødkorn og okse-

kød isoleret set en mulighed for at hæve levestandarden, da lønningerne ikke faldt, men tværtimod viste en opadgående tendens i forhold til århundredets begyndelse.

En takst fra 1649 viser det tilstræbte løn- og prisniveau. På bygherrens kost skulle en muremester have 28 skilling om dagen, en murerkarl, »som er god for sit arbejde«, 16 skilling, en kalkslager 8 skilling og en arbejdskarl eller »daglønner« 6 skilling. På egen kost skulle muremestersvenden om dagen have 28 skilling, kalkslageren 20 skilling og arbejdskarlen 16 skilling. Tømrermesteren skulle på egen kost betales 24 skilling om dagen, »den som ringere er« 20, 18 eller 16 skilling, »ligesom han er god for«, mens tømrersvenden var takseret til 16 skilling.

I 1600-tallet var der stadig betydelige lønforskelle mellem mestre, svende og arbejdskarle, den tids ufaglærte. Desuden afgang lønnen af den enkeltes kvalifikationer samt af, om kosten var inkluderet. Til disse vanskeligheder med at skildre lønforholdene kommer, at kendskabet til håndværkerlønningerne endnu er ret begrænset. Ofte var håndværkerregningernes materialeudgifter og arbejds løn beregnet under ét, til andre tider var der tale om et lige så uigennemskueligt tilbudsarbejde. Og her skal blot anføres nogle enkelte eksempler fra Odense i perioden 1635-60 for at angive lønniveauet og efterprøve, om 1649-takstens lønninger svarede til virkelighedens.

I 1636 fik Jørgen Jørgensen tømmersmand ca. 14 skilling pr. dag, ligesom han uden tvivl fik kosten. Samme år arbejdede han sammen med Niels Jørgensen for 9 skilling pr. dag; muligvis dækker gennemsnitslønnen over en ulige fordeling mellem de to. Ligeledes i 1636 fik Niels og Mads savmand 20 skilling om dagen for at arbejde på Odensegård og 24 skilling på egen kost for at arbejde i ladegårdsskoven. To år senere træffer vi atter Jørgen tømmersmand, nu sammen med to andre; deres gennemsnitlige dagløn var 13½ skilling foruden kosten. På samme tid optræder en tømrerdagløn på 16 skilling. En tømrer fik i januar 1644 24 skilling om dagen, utvivlsomt på egen kost, hvad der svarede til 1649-takstens maksimal løn. Og i 1650 fik Rasmus Hansen tømmersmand (mester) ved et par lejligheder 32 skilling pr. dag på egen kost, mens han i 1654 fik 24 skilling. Ved prins Christians hyldning i Odense året efter havde de 15 tømrere, der arbejdede på et »theatrum« (en tribune til prinsen) ligeledes en dagløn på 24 skilling.

Det er langt vanskeligere at vurdere 1649-takstens murerlønninger, da murerarbejde næsten altid var tilbuds- og akkordarbejde. Udendørs murerarbejde var desuden sæsonarbejde. Muremesterdaglønningerne i 1654-55 på 48-52 skilling omfatter sikkert materialeudgifter, og det er også tilfældet med en muremesterregning fra 1645-46 på 3½ rigsdaler for syv dages arbejde og for 4 tønder kalk. Fratrækkes kalken efter dette års indkøbspris på

og som selv skulle holde sig med kost. Hertil kan føjes, at graverens medhjælper (arbejdskarle) i 1647 fik 20 skilling pr. dag.

Disse lønninger for murere, tømrere og arbejdskarle kan suppleres med nogle spredte oplysninger fra andre erhverv. I 1647 fik en graver 40 skilling og en brolægger 20 skilling om dagen. De to kvinder, der ved prins Christians hyldning i 1655 gjorde rent i klosteret og opvartede gæsterne, blev hver betalt en dagløn på 16 skilling.

Så ufuldstændige løneksemplerne end er, viser de, at lønningerne var i overensstemmelse med eller i overkanten af 1649-taksten. Lønniveauet synes svagt stigende i 1640'erne og 1650'erne, og i forhold til århundredets begyndelse var niveauet markant højere. Men også ved århundredets midte kan der påvises betydelige stigninger. Rendemesteren, der skulle renholde renderne og vandpostene ved klosteret, fik i mange år 4 rigsdaler om året; men fra 1644-45 steg lønnen til 6 rigsdaler, tilsyneladende for det samme arbejde. Også skorstensfejerens løn steg, da han i 1644-45 fik 24 skilling pr. skorsten, men 32 skilling i 1657-58. Regeringen fulgte opmærksomt udviklingen og fastsatte flere gange maksimumslønninger. Også 1600-tallet kendte til regeringsindgreb i løn- og prisdannelsen, og forholdet er endnu et eksempel på, at statsmagten i stigende grad greb ind i borgernes hverdag.

Priserne på en række forbrugsvarer var en væsentlig del af hverdagen, ligesom lønningerne afhang af, om kosten var inkluderet. 1649-taksten indeholdt foruden lønninger en række priser på dagligvarer. Et hvedebrød, der vejede 8 lod (ca. 125 gram), og et sigtebrød på 9 lod (ca. 140 gram) var takseret til 1 skilling, mens et grovbrød på 4 bismemark beløb sig til 4 skilling. Ost kostede 4 skilling pr. skålpund (= ca. 500 gram), hvis der var tale om gammelost mod 3 skilling for ny ost. En potte rhinskvind eller spansk vin kostede derimod 24 skilling eller halvanden dagløn for en arbejdskarl. Vin indgik derfor ikke i det daglige forbrug, og borgerne måtte i stedet slukke tørsten i øl, der afhængig af kvaliteten kostede 1-2 skilling pr. potte. Et pund fersk oksekød måtte betales med 2 skilling og et skålpund smør med 9 skilling.

Det er vanskeligt at sammenligne disse fastsatte priser med de virkelige – ikke mindst fordi 1649-taksten blev udstedt i et år med stærkt stigende fødevarerpriser. Ud fra regnskaber fra Odensegård kan smørprisen i marts 1649 beregnes til 6 skilling pr. skålpund mod 7½ i november samme år, svarende til henholdsvis 16 og 20 rigsdaler pr. tønde. 1649-takstens 9 skilling pr. skålpund eller 24 rigsdaler tønden var således væsentligt højere. Man må derfor antage, at Odenseborgeren undertiden måtte betale endnu mere for smør, siden man i 1649 satte denne høje takst. Omvendt kan detailpriserne i Odense være højere ved at inkludere omkostninger, fortjeneste m.m. Det var formentlig kun købmandskredse, der havde råd til rhinskvind. Men her sva-

rer taksten på 24 skilling pr. potte – eller mindst 12 gange så meget som for øl – til indkøbspriserne på Odensegård i marts og november 1649.

På grund af misvækst var priserne usædvanligt høje 1649-52. Man har anslået, at en murer eller tømrer i begyndelsen af århundredet måtte arbejde ca. en uge for at købe en tønne rug. I 1649-52 blev rugprisen næsten fordoblet, mens bygprisen steg mindre. Efter prisfaldet i midten af 1650erne skulle man med en dagløn på 24 skilling arbejde i fire-fem dage for en tønne rug. Ser man bort fra misvækstårene 1649-52 og krigsårene 1657-60, var der tale om let faldende fødevarepriser og stigende lønninger. Trods denne gunstige udvikling steg levestandarden næppe, da statsmagtens talrige ekstraskatter opslugede den øgede købekraft.

Med den degressive skatteligning blev købmændene ikke ramt så hårdt af skattestigningerne som håndværkere og øvrige borgere. Derimod mærkede korn- og øksnehandlerne den uheldige konjunkturudvikling for korn og oksekød. Kornhandelen spillede en væsentlig rolle for Odense som for øvrige provinsbyer. Regeringens gentagne forbud mod eksport af korn for at hindre »dyrtid« eller fødevaremangel generede købmandshandelen og reducerede udbyttet. Odensekøbmændene, der i begyndelsen af 1600-tallet havde omsat store naturaliemængder fra lenene, havde i de følgende årtier måttet overlade denne handel til københavnere. Afsætningskriserne, der var til fordel for forbrugerne, samt de let faldende kornpriser ved midten af århundredet formindskede udbyttet af den i forvejen indskrumpede kornhandel. Det samme var tilfældet inden for øksnehandelen, hvor forholdet mellem købs- og salgspriser udviklede sig i en uheldig retning for købmændene. De jævnlige opkøb af oksekød på Odensegård viste vigende priser og et konjunkturskel omkring 1645. Den ugunstige udvikling fremgår af den københavnske studehandler Steffen Rodes regnskabsbog (tabel 13.2).

Steffen Rode opkøbte øksne af borgerlige – bl.a. af Odenseborgeren Thomas Brodersen – af adelige og af kronen. I 1635 skrev kongen til rentemestrene, at »de øksne betræffende, da bør Steffen Rode at tage dem an for en redelig pris, såfremt han vil handle længere med mig«. Det ville Rode, ligesom hans indenlandske og – i stigende grad – udenlandske kolleger viste interesse for kongens øksne. Monarken udnyttede situationen og kunne op til Torstenssonfejden i 1643 presse priserne i vejret. Men efterhånden blev de danske studehandlers indkøbspriser så høje, at de ikke kunne konkurrere internationalt. Rodes indkøbspriser er gennemsnitspriser, der dækker over betydelige regionale forskelle. På Fyn var priserne lidt lavere end i de øvrige landsdele (jfr. side 268ff.), men de fynske øksne var også af en ringere kvalitet. Købmændene kom derfor i klemme mellem stigende indkøbs- og faldende salgspriser.

Tabel 13.2: Steffen Rodes købs- og salgspriser for øksne 1638-49.

År	Købspris	Salgspris	Difference
	Rigsdaler pr. par		
1638	26,80	36,54	9,74
1639	26,76	33,30	6,54
1640	28,00	37,75	9,75
1641	27,20	32,40	5,20
1642	28,57	35,01	6,44
1643	30,07	34,85	4,78
1644	29,96	47,78 ¹	17,82 ¹
1646	28,88	31,66	2,78
1647	28,43	31,84	3,41
1648	27,65	33,41	5,76
1649	27,39	33,49	6,10

1) Solgt i Holland.

Kilde: Albert Olsen: Steffen Rodes regnskabsbog, s. 272.

Mange Odensekøbmænd klarede ikke de kritiske år. Tidligere havde deres eksport af korn og øksne fra lenene finansieret importen af forskellige varer til adelens og kronens forbrug. Men da købmændene mistede en stor del af handelen med lenenes produkter, forsvandt samtidig grundlaget for udenrigshandelen og kreditmulighederne i udlandet. Hertil medvirkede også den uheldige konjunkturudvikling, der ramte bønderne og adelen og sidstnævntes efterspørgsel efter importvarer. Fra midten af 1640'erne måtte købmændene i stigende grad betragte bøndernes gæld som uvis, og det samme blev tilfældet med adelsgælden op mod 1660. Der er flere tegn på, at byens handel stagnerede; de varelagre, der kom til skifte efter købmænd, blev mindre henimod midten af århundredet, mens fast ejendom udgjorde en stigende procentdel af skifternes aktiver. At købmændenes udlandsgæld og adelsgæld aftog, tydede også på en reduceret handel, som mere og mere blev begrænset til Odenses opland.

Forholdene kan eksemplificeres; som nævnt havde Johan Borchartsen i århundredets første årtier en omfattende handel med kronen. Efter hans død omkring 1617 fortsatte enken forretningerne med eksport af korn og øksne samt med import af varer til adelige og til kronen. Men også hun blev trængt bort fra lenene, og i 1630'erne fik forretningerne en mere begrænset og lokal karakter. Modsat tidligere drev hun nu en omfattende bondehandel.

Andre korn- og øksnehandlere gik det værre. Augustinus Ebbel var i 1640'erne i økonomiske vanskeligheder, og enken, Elisabeth Knudsdatter, fra-

gik arv og gæld ved hans død i 1651, da hun efter manden fandt »adskillige og store besværing, og muligt endnu en del mig uafvidende«. Også for kornhandlere som Erik Nielsen og Jørgen Wichmand gik det økonomisk ned ad bakke.

I et anonymt skrift fra 1650erne hed det om købmandsstanden, at »udi vore lande er der korn, levende bæster, fedevare, fisk, tømmer og metaller, og bliver der indført vin, krydderi, uld og linned, og dog er der fast ingen borgere i vore lande, som kan leve vel af købmandskab alene«. Fra Odense lød der i 1655 højlydte klager og anmodning om lettelse i byrderne på grund af den foregående dyrtid og handelens tilbagegang. Det var i denne svækkede tilstand, byen befandt sig ved krigsudbruddet i 1657.

14 · Krig 1657-60

Demografisk katastrofe

Danmark erklærede den 1. juni 1657 Sverige krig. Øjeblikket var tilsyneladende gunstigt, da den svenske hær var engageret i Polen. Situationen ændrede sig imidlertid hurtigt. Allerede i juli måned rykkede den svenske hær ind i Holsten. Den 24. oktober faldt den jyske hovedfæstning, Frederiksodde (Fredericia), og hele Jylland var under svensk kontrol. Efter flere forsøg på at krydse Lille Bælt gennemførte den svenske hær den 30. januar 1658 den legendariske march over det tilfrosne bælt. Fyn blev erobret på få dage, og i iltempo fortsatte den svenske hær fra Svendborg over Tåsinge, Langeland og videre over isen til Lolland.

Forsvaret af Frederiksodde var blevet ledet af rigsmarsk Anders Bille til Damsbo; han pådrog sig så alvorlige sår under kampen, at han døde få dage efter fæstningens fald. I Odense blev rigsråderne Iver Vind, Jørgen Brahe, Gunde Rosenkrantz og Henrik Rantzau taget til fange, og samme skæbne overgik rigsråd Otte Krag og flere danske officerer i Nyborg.

Da de svenske tropper snart efter stod på Sjælland, var den danske politiske og militære ledelse således lammet af begivenhedernes gang. Og felttoget, der var tænkt som et opgør med Brømsebrofredens hårde betingelser, førte blot til yderligere landafståelser ved Roskildefreden af 26. februar 1658. Ifølge fredsaftalen skulle de svenske soldater forlade Danmark inden 2. maj. De nåede dog kun at rømme Sjælland, inden Karl Gustav genoptog krigen i august 1658. Danmark stod ikke alene i krigen, men modtog hjælp fra Nederlandene, Polen, Østrig og Brandenburg.

I september 1658 rykkede en allieret hær op gennem hertugdømmerne og Jylland. November 1659 satte den over til Fyn, som blev tilbageerobret efter slaget ved Nyborg den 14. november 1659. Med sin geografiske beliggenhed mellem færgestederne Nyborg og Middelfart mærkede Odense i særlig grad krigens mange troppebevægelser. Selve krigshandlingerne, men nok så meget denne stadige gennemmarch af fremmede soldater, som medbragte epidemiske sygdomme, fik katastrofale konsekvenser for byens befolkning.

Den svenske hærs fremgang i 1658 skyldtes for en stor del udnyttelsen af den hårde frost til at gennemføre den dristige march over bælteerne. Ifølge

Eggetræsclær til Iver Vinds kapel i Dalum kirke. Iver Vind var en overgang lensmand på Dalum kloster. Døren er fra omkring 1650. Øverst en dommedagsfremstilling med Kristus på regnbuen. Nederst er døden i gang med sin hest. Til højre de frelste i paradiset. (Møntergården).

Rigsråd Henrik Rantzeau (1599-1674) er på dette kobberstik af A. Hæckwagh fra 1671 vist med elefantordenen om halsen. Han var medlem af rigsrådet fra 1649. (Det kgl. Bibliotek).

Fraugdepræsten Claus Lauritsen Barfod frøs ikke kun vandet. I sognets kirkebog noterede han i 1660: »Marte regnante, friget Venus« – i Hans H. Fuschings rammende oversættelse – »når krigen raser, fryser elskoven«. Præsten hentydede hermed til den lave fødsels- og ægteskabshyppighed under krigen. I en række fynske landsogne sank fødselstallet under krigen til 40% i forhold til de forudgående fredsåre (1655-58), og i 1660 var dødstallet omvendt femdoblet. Lidenskaberne var dog ikke helt lagt på is. Antallet af illegitime børn steg under krigen, ligesom flere svenske soldater blev udlagt som barnefædre. Mens det gennemsnitlige antal vielser pr. år faldt fra 49 i 1652-57 til 27 i 1659, blev der allerede i fredsåret 1660 indgået en række »opsparede« ægteskaber, 98 i alt. I 1661-66 var tallet 43 eller stort set det samme som før krigen.

Forholdene i Odense adskilte sig næppe synderligt fra landdistrikterne. Det kan blot ikke afgøres, da kilderne svigter. Oplysningerne om størrelsen af den odenseanske borgervæbning – og voksne, mandlige befolkning – stammer helt tilbage fra 1624. Skattemandtallene er kun bevaret frem til begyndelsen af 1640'erne, og kirkebøgerne, som er grundstammen i demografiske undersøgelser, er gået tabt, og vi kender nu blot C. Brandts ufuldstændige uddrag.

Med alle de forbehold, der knytter sig til benyttelsen af det spinkle materiale, får vi indtryk af en betydelig større dødelighed i Odense under krigen i forhold til fredsårene. Fødselstallene synes ikke påvirket på samme måde, men var stagnerende (tabel 14.1).

Mange odenseanere døde under krigen, men kun få blev dræbt af fjenden. Umiddelbart efter den svenske hærs landgang på Fyn blev flere dræbt og mishandlet, da de modsatte sig plyndringerne. Og de fynske kirkebøger rummer også oplysninger om ca. dobbelt så mange drab og overfald som de sjællandske. Men langt størstedelen døde af de smitsomme sygdomme, som først svenske og senere allierede soldater medbragte.

Det er vanskeligt at beregne de danske købstæders størrelse før enevældens indførelse, og det er næsten umuligt at fastslå omfanget af den befolkningsmæssige tilbagegang som følge af pestepidemiene og krigen i slutningen af 1650'erne. I 1624 udarbejdede man faste takster for begravelser og klokkeringning i byens kirker. Kirkeværgernes regnskaber fra Sct. Knuds kirke giver et groft indtryk af dødeligheden hen mod midten af århundredet (jfr. side 110). Dødsfaldene kan blot ikke gøres mere nøjagtigt op, da de samlede indtægter i regnskaberne dækker over ret forskelligartede beløb, ligesom der kun foreligger mangelfulde oplysninger om, hvad de indbetalte beløb dækkede.

Fattige betalte intet for begravelser, mens fremmede og adelige gav dob-

belt takst. I kirkeværgernes regnskab for 1638 betalte eksempelvis Jep tømmemand 2½ mark for begravelsen af et spædbarn, mens adelsmanden Knud Ulfeldt til Hverringe bekostede 50 sletdaler for et begravelsessted i kirken til sin tjener. Margrethe bogbinder måtte betale 2 daler for sin mands begravelse. Og adelsmanden Erik Qyitzow betalte 6 daler, da man ringede for hans hustru lig. Det var i øvrigt almindeligt, at klokkeren i Sct. Knuds kirke ringede for lig, der blev begravet i andre sogne. Kirkeværgernes regnskaber eksisterer ikke for krigsårene eller de umiddelbart forudgående år, og symptomatisk nok døde den ene kirkeværge under krigen.

Fødsels- og dødsquotienterne vil kun kunne beregnes med betydelig usikkerhed, da byens indbyggertal er ukendt. I tidligere fremstillinger af Odenses historie har man anslået indbyggertallet til 4.500-5.000 i 1657 og til

På dette kobberstik, der tryktes 1670, ses den svenske hærs »tog« over Fyn og hallerne 1658. (Det kgl. Bibliotek).

Tabel 14.1: Døbte og begravede i Sct. Knuds og Sct. Hans kirke 1649-70.

År	Døbte		Begravede	
	Sct. Knud	Sct. Hans	Sct. Knud	Sct. Hans
Antal personer				
1649-51		77		50
1652-54		61		67
1655-57				51 ¹
1656-58	54 ²	77		
1658-60			406	118
1659-61	172	78		
1661-63			112	17 ³
1662-64	171	39 ³		
1664-66			150	27
1665-67	171	55		
1667-69			136	45
1668-70	188	48		

1) Ekskl. 1655.
2) Ekskl. 1656 og 1657.
3) Ekskl. 1662.

Kilde: Tabel 4.3.

5.-6.000 i 1642. Der er udelukkende tale om skøn, som efter de få foreliggende oplysninger sandsynligvis overvurderer befolkningens størrelse.

Arent Berntsen havde utvivlsomt ret, da han i 1650erne karakteriserede Odense som en af de største danske byer. Samtidig var der en betydelig forskel mellem disse og hovedstaden. Den første nogenlunde sikre opgørelse over Odenses befolkningstal stammer fra 1672, hvor byen havde 3.808 indbyggere, kun overgået af København, Ålborg og Helsingør.

Efter slaget ved Nyborg 14. november 1659 blev der indkvarteret ca. 2.400 soldater i Odense. Efter fredsslutningen i maj 1660 lå der stadig 1.600 hollandske soldater foruden generalstaben. I et bønsskrift til kongen af 3. juni 1660 anmodede borgmestre og råd om at slippe for indkvarteringsbyrden. Magistraten fremhævede byens tunge byrder under krigen, og at der nu var færre til at bære dem. En del af indbyggerne havde forladt byen og efterlod kun tomme huse og en betydelig gæld. Den 5. juni 1660 attesterede landkommisærerne Steen Bille og Henning Pogwisch oplysningerne, ligesom de nævnte de mange døde og »udgåede«. Odense må have haft et vist spøgelsesagtigt præg i 1661, da omkring $\frac{1}{5}$ af byens boliger stod tomme.

Efter al sandsynlighed var byens indbyggertal allerede i tilbagegang, da Berntsen i 1650erne beskrev forholdene. Man antager ofte, at en husstand i 1600-tallet omfattede fem personer. 1672-tællingen 3.808 individer fordelte

sig da også med knapt fem personer pr. familie. Skattemandtallene fra perioden 1633-40 indeholdt 743-849 husstande. Det er måske i underkanten af det virkelige antal, da takserborgerne meget vel kan have glemt eller udeladt nogen. Med fem personer pr. familie havde Odense i 1640 en befolkning på mindst 4.000 mennesker.

På stændermødet i Odense 1657 bevilgede borgerne en landehjælp, hvor de skulle betale 3% af formuer og ejendomsværdi, samt en skat af handel, håndværk og næring. Langt hovedparten af indbyggerne må figurere heri. Skatteregistret og en samtidig indkvarteringsopgørelse rummer over 600 personer eller en samlet befolkning på mindst 3.000 indbyggere forud for svenskekrigene. En beregning af indbyggertallet efter krigen er lige så usikker. Fra 1661 foreligger der en grundtakstprotokol med en vurdering af ca. 500 boliger. Næppe alle husstande er registreret her, og i skattemandtallet fra 1662 optræder der 750-800 personer. Umiddelbart efter krigene med deres store dødelighed rummede husstandene næppe fem personer i gennemsnit.

I en række fynske landsogne døde ca. ¼ af befolkningen i 1659 og 1660, og for landet som helhed var der et befolkningstab på 14-17% som følge af pestepidemiene i 1650erne. Som antydning var Odenses befolkning allerede i tilbagegang ved krigsudbruddet i 1657. En voldsom pest hærgede København i 1654 og kostede ca. 8.000 mennesker livet. Man traf en række forholdsregler for at hindre smittens udbredelse til Fyn, og Odense gik fri af pesten. Men i slutningen af 1640erne var byen blevet ramt af en epidemi. Lægerne stod magtesløse over for sygdommen, som havde let spil på grund af de dårlige sanitære forhold. Epidemiene må derfor tillægges større betydning for befolkningsudviklingen end krigshandlingerne. Det forklarer blot ikke fuldt ud den befolkningsmæssige tilbagegang.

Som øvrige danske købstæder havde Odense et betydeligt fødselsunderskud. Men hertil kom, at byens handelsmæssige og økonomiske stagnation i forbindelse med det stadigt stigende skattetryk, der for alvor blev føleligt i 1640erne, på én gang reducerede tilflytningen og forøgede fraflytningen. I årene 1655-60 blev der således ikke optaget én borger i byen.

Henimod århundredets midte skete der formentlig en fraflytning af økonomiske og skattemæssige grunde. En lignende udvikling genfinder vi eksempelvis i Køge. Allerede landehjælpen i 1657 fik i den grad folk til at flygte fra byerne, at regeringen måtte forbyde fraflytning uden magistratens tilladelse.

»Byluft gør fri«, sagde man i middelalderen, når man karakteriserede borgernes retsstilling. Men i midten af 1600-tallet var ikke blot skarn-dyngerne på gaderne og epidemiene, men også den økonomiske udvikling og statens ødelæggende skattekrav med til at forpeste borgernes tilværelse.

*Rigsråd Gunde Rosenkrantz (1604-75) blev sammen med flere kolleger taget til fange i Odense ved svenskernes indtog i byen 1658. Kobberstik af A. Haekwoegh fra slutningen af 1650erne.
(A. Brandt fot., Frederiksborgmuseet).*

Billedet viser rigsmarsk Anders Bille (1600-57) og er en kopi af et billede fra 1637. Kunstnerens navn er ukendt. (Pacht og Croné fot., Gaumn).

Krigene 1657-60 med deres epidemiske sygdomme forværrede blot forholdene.

Økonomisk katastrofe

1600-tallets krige prægede både direkte og indirekte Odenses udvikling. Kejserkrigen (1625-29) berørte Odense i form af krigsskatter. Eksempelvis måtte byen i 1627 udrede en skat på 2.288 rigsdaler til underhold af hvervede soldater. Samtidig var indkvartering af soldater og ryttere en tung byrde. Byen havde således et tilgodehavende på 13.000 rigsdaler hos en oberst. Endvidere havde to rytterkompagnier været indkvarteret i Odense, ligesom den kongelige rytterafdeling, hoffanen, befandt sig her, fordi byen lå midt i landet. På det fynske købstadsmøde i Odense 1630 påtalte borgmestrene den hårde indkvartering, der havde bragt adskillige borgere i betydelig gæld.

Heller ikke under Torstenssonfejden (1643-45) var Fyn krigsskueplads. Men atter tyngede indkvartering, skatter og kontributioner. Den 27. september 1645 oplæste man på Odense rådhus et kongebrev, hvori Christian IV erkendte byens store indkvartering af ryttere og fodfolk. Det var ikke meningen – skrev kongen – at dette skulle ydes »uden nogen vederlag og restitution«. Købstæderne blev opfordret til at opføre deres udgifter, og for at ophjælpe byen fik Odense sammen med øvrige byer på Fyn, Langeland, Sjælland og Lolland-Falster bevilget tre års forskånelse for alle ordinære og ekstraordinære skatter til kronen.

Under Torstenssonfejden forstrakte Odense bl.a. kronen med sølv. Byen havde udlovet 3.000 lod. Til sammenligning tegnede Middelfart sig for 600 lod, Nyborg og Svendborg sig for hver 500, Assens sig for 400 og Kerteminde sig for 250. Odense leverede i april 1644 2.175 lod og 127 rigsdaler til Valkendorf på Odensegård; men desuden fik landkommissær Falk Gøye 750 rigsdaler og rigsmarsk Anders Bille 816 rigsdaler for kosten til nogle svenske fanger, der var anholdt i Odense – i alt en ydelse på 2.780 rigsdaler ved denne lejlighed. Foruden skattefriheden (1646-48) fik Odense en prestigebetonet indrømmelse, da kongen i 1649 gav byens rådstueret landstingsret (jfr. side 206ff.). I begrundelsen henviste kongen netop til odenseanernes offervilje under Torstenssonfejden.

Efter årtiers tyngende skatter og gentagne kontributioner gik det galt under Karl Gustavkrigene (1657-60), da Fyn blev krigsskueplads, og Odense i knap to år måtte underholde de svenske besættelsesstyrker, hvis plads herefter blev overtaget af de allieredes tropper.

Allerede forberedelserne til krigen havde været følelige. På stændermødet i Odense februar 1657 blev der bevilget en landehjælp, hvorefter borgerne

skulle give 3 ort ($\frac{3}{4}$ rigsdaler) af hver 60 rigsdalers værdi af ejendomme, formuer og en skat af handel, håndværk og næring. Odense skulle over fire terminer betale 4.482 rigsdaler. Den første ydelse på 1.120 rigsdaler blev leveret til lensmanden på Odensegård; men det resterende beløb blev modregnet byens udgifter ved indkvarteringer m.m.

Oberst Kaj Lykkes og Frands Brockenhuus' regimenter blev således indkvarteret i Odense fra 4. marts til 2. juni 1657. Lykkes regiment forblev i byen til 17. juli sammen med ritmester Peter Riszlers og Peiter von Brackels kompagnier. De fire indkvarteringer kostede odenseanerne 5.457, 1.728, 1.391 og 1.184 rigsdaler. Desuden havde byen før krigsudbruddet i 1657 stillet 42 artilleriheste med seletøj og andet tilbehør samt 21 kuske, ligesom borgmestrene 16. juli havde forstrakt krigskommissær Johan von Körbitz med 1.000 rigsdaler. Da man efter krigen gjorde status over mellemværendet med kronen, havde byen nu 8.477 rigsdaler til gode. Hertil kom, at man i efteråret 1657 måtte bidrage til at underholde den danske garnison i Frederiksodde. Fra Odense skulle der ugentligt sendes 450 tønder øl samt kavringbrød (tvebakker) bagt af 350 tønder rug.

Det er langt vanskeligere at danne sig et indtryk af byrderne under selve den svenske besættelse efter Karl Gustavs march over isen fra Jylland til Fyn den 30. januar 1658. Men historikeren Aage Fasmer Blombergs undersøgelser giver os nu et indtryk både af byrderne under krigen og af de omfattende ødelæggelser. Trods Roskildefreden 26. februar nåede den svenske hær ikke at forlade Odense, inden krigen blev genoptaget i august samme år. Tværtimod blev de svenske soldater på Sjælland i april 1658 overført til Fyn. Øen blev først befriet 1659 efter slaget ved Nyborg.

Samme dag som den svenske hær krydsede Lille Bælt – den 30. januar – nåede en svensk fortrop til Odense. Byen blev ligesom øvrige dele af Fyn udsat for plyndringer, der tog et sådant omfang, at Karl Gustav den 12. februar 1658 bad overkrigskommissær Allert Siltman bringe dem til ophør. Herefter oplevede Odense praktiseringen af princippet, at krigen skulle »føde sig selv«, dvs. at soldaterne skulle have deres underhold af de besatte områder. Med de svenske tropper fulgte Siltman, der sammen med proviantmester Philip Joachim Joel opslog kvarter i Odense, hvorfra de organiserede forsyningstjenesten og udsugningen af de fynske landdistrikter og købstæder. Svenskerne udskrev brandskat, hvorved borgerne frikøbte sig for plyndringer, og kontributioner til underhold af hæren. Endvidere blev de fynske godser pålignet ryttertjeneste (reutertienst) – en regneenhed i forbindelse med underhold af det svenske kavalleri. Særligt på dette område ses det, at den svenske forsyningstjeneste arbejdede snævert sammen med den fynske lokaladministration.

Johan Christopher von Körbitz (1612-82) stammede fra Tyskland, men naturaliseredes 1649 som dansk adelsmand. 1657 blev han generalkommissær for den kongelige hær og 1658 hofmarskal. Ved sit bryllup overtog han herregården Hellerup på Fyn. Maleriet er af H.D. Dittmers. (Sophus Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

Karl X Gustav (1622-60) var svensk konge fra 1654 og afvang i sin korte regeringstid Danmark bl.a. landsdelene øst for Øresund. Her ses han på et kobberstik af Jacob Sandrart efter et maleri af David Klöcker Ehrenstrahl. (Sophus Bengtsson fot., Frederiksborgmuseet).

Umiddelbart efter overgangen til Fyn beslaglagde de svenske tropper, hvad der fandtes af forråd og penge, tilhørende kronen. Plyndringer og overfald prægede de første dage af besættelsen, ligesom de efterfølgende års retssager vidner om en generel opløsning af retssikkerheden under okkupationen. Odense blev pålagt en række kontributioner i penge, korn og andre madvarer; men det mest håndgribelige vidnesbyrd om krigens byrder er dog udskrivningen af en brandskat i 1658 på 25.000 rigsdaler, hvoraf halvdelen skulle betales til 25. februar og den anden halvdel til marts. Mod gode ord og bestikkelse opnåede byen henstand til hen på sommeren. Desuden måtte byen i slutningen af 1658 af med 10.000 rigsdaler og i samme efterår levere 650 tønder rug, 450 tønder byg, 144 fåreskindspelse, 300 par sko, 396 par skjorter m.m. til de svenske tropper ved Frederiksdode.

Blot disse få eksempler lader forstå, at krigen blev en økonomisk katastrofe, der bragte byen på fallittens rand. Det fremgik med al tydelighed, da man i 1661 gjorde status over den finansielle situation. For at klare forpligtelserne måtte bystyret optage lån hos borgere i og uden for byen, så den efter krigen stod med en gæld på omkring 15.000 rigsdaler. Omvendt havde byen sit tilgodehavende hos kronen på 8.477 rigsdaler; men dette mellemværende blev afviklet, da byen i 1664 fik udlagt 221 tønder hartkorn krongods til en værdi af 11.000 rigsdaler. En del af dette gods blev atter udlagt til byens kreditorer sammen med haverne i Odenses omegn.

Odense havde haft tunge indkvarteringsbyrder forud for krigsudbruddet i 1657. Og den fik det ligeledes efter fredsslutningen i 1660 trods byens udmattede tilstand. Den 3. juni 1660 sendte magistrat og borgerskab derfor et bønsskrift til kongen, hvori man gjorde opmærksom på, at Odense før krigen blev besværet mere end nogen anden købstad. Under krigen led de – efter eget udsagn – stadig mere end nogen anden by under svenskernes indkvarteringer, brandskatter og andre krigsbyrder. Og efter freden var de »fattige og elendige mennesker i denne by« besværet med underhold af 1.600 soldater og af generalstaben. Byrden var uudholdelig, og »fast af armod og hunger mange er og endnu må undergå«, hvis soldaterne ikke blev forflyttet. Omkostningerne ved indkvarteringen af disse hollandske soldater blev senere beregnet til ikke mindre end 60.000 rigsdaler.

Det er selvsagt vanskeligt at beregne byens udgifter under krigen. I Assens anslog man alene plyndringerne til ca. 40.000 rigsdaler; Helsingør beregnede sine udgifter under krigen til 300.000 rigsdaler, Roskilde og Køge til over 100.000 rigsdaler, Næstved til 73.000 rigsdaler, Stege til 38.000 og Ringsted til 27.000 rigsdaler. Tallene må dog tages med forbehold, da de udtrykte magistraternes eget skøn.

Samtidig var der nu færre i Odense til at bære byrderne. En del var døde

Kobberstikket herover viser den allierede hærslangang på Fyn og slaget ved Nyborg i november 1659. (Det kgl. Bibliotek).

eller bortrejst, og magistraten gav vel det mest dækkende billede af Odenses svækkede tilstand, når den fremhævede, at byens redsel var faldet fra 125 mark i 1638 til 43 i 1660 eller til $\frac{1}{3}$ af det tidligere beskatningsgrundlag. Situationen var håbløs. Allerede i efteråret 1657 før den svenske besættelse manglede der på Fyn fødevarer til såvel mennesker som dyr. Året efter var mangelen endnu større, og da høsten i 1659 slog fejl, var fødevarsituationen katastrofal. Ifølge magistratens bønsskrift fra juni 1660 fandtes der ikke en skæppe rug i hele Odense; men kongens kommissærer havde af medynk fremskaffet 200 tønder korn, der imidlertid kun ville strække til tre dages forbrug. Blev indkvarteringsbyrden ikke lettet, ville det efter magistratens opfattelse ende med byens totale ruin. Odenseanerne fik imidlertid det ikke særlig opmuntrende svar på anmodningen, at kongen ville tage stilling til sagen, når de svenske tropper havde forladt Sjælland.

krigsudbruddet. Hans udgifter i den forbindelse kan beregnes til ca. 370 rigsdaler. Da den svenske konge i januar 1658 kom til Odense, blev han bospist hos borgmester Brodersen, ligesom kongen efter et kortvarigt ophold på Dalum kloster blev indlogeret hos borgmesteren fra den 3. februar. Fyrstebesøg vakte altid opsigt. Det gjaldt også, da byen i 1654 havde besøg af Karl Gustavs forgænger, dronning Christina. Kort efter sin tronafsigelse 1654 begav eksdronningen sig ud på en mystisk Europarejse. Hun ønskede at rejse inkognito, lod håret klippe og udgav sig for at være sin overkammerherre, grev Dohnas fætter. Maskeringen var ikke særlig vellykket, for hun blev genkendt, da hun rejste igennem Odense »i mandsklæder«, som Jørgen Brahe bemærkede i sin dagbog. Ikke mindre opsigt vakte Karl Gustavs indtog i byen den 31. januar 1658. Odenses honoratiores modtog kongen uden for byen, og folk forlod søndagsgudstjenesten for at få et glimt af monarken.

Thomas Brodersen og byens øvrige købmænd havde betydelige udgifter allerede under indkvarteringen af danske soldater i sommeren 1657. Det var fastsat, at hver soldat pr. dag skulle bespises med to måltider og tre potter øl. Indkvarteringsbyrden var afstemt efter den enkeltes økonomi, men kunne blive en anelig udgift. Karen, enke efter storkøbmanden Johan Borchartsen, havde i den forbindelse udgifter på 117 rigsdaler eller lidt mere end Odenses årlige byskat. Købmanden Erik Nielsens kan beregnes til ca. 80 rigsdaler, Jørgen Wichmands til 131 rigsdaler og Erik Jørgensens til omkring 220 rigsdaler. Vi må gå ud fra, at det kun er beskedne beløb i forhold til udgifterne under den svenske besættelse.

I 1655 havde bystyret henledt kongens opmærksomhed på Odenses aftagende handel, og ikke mindst for købmændene blev krigen, som på samme tid krævede økonomiske ofre og lammede handelen, en økonomisk katastrofe. Flere gik fallit, og hovedparten af dem, der drev købmandshandel før krigen, havde vanskeligt ved at videreføre den efter 1660.

Fra købmand til embedsmand

Købmændenes svækkede økonomi og ændrede position fik konsekvenser for besættelsen af byens forskellige embeder og for bystyrets sammensætning. Odenses rodemestre og takserborgere var ofte håndværkere. Skatmestrene kunne være håndværkere, kræmmere eller købmænd. Derimod var kærnerne oftest købmænd eller kræmmere, ligesom købmændene helt dominerede bestillingerne som rådmænd og borgmestre. Før 1660 er der ingen eksempler på håndværkere i rådmandstillinger.

I 1600-tallets begyndelse var magistraten som tidligere nævnt til en vis grad en selvsupplerende forsamling med familier, der i generationer havde

domineret bystyret. Men selvsuppleringen må samtidig betragtes som en rekruttering fra samme sociale lag, da købmandssønnerne ofte forlod byen, og standen omvendt fik en stadig tilgang af tidligere fogeder og skrivere fra lenene. Også købmandsuddannede og købmandstjenere – ofte Odensekøbmændenes udenlandske forretningsforbindelser – slog sig ned som købmænd i Odense. For tilflyttere fungerede kærnerbestillingen som et springbræt til en magistratspost, og kærnerjobbet havde i begyndelsen af 1600-tallet nærmest karakter af et tillidshverv for personer, hvis hovednæring var købmandshandel.

Der synes ikke at være grund til at tvivle på magistratspersonernes kvalifikationer. Tværtimod gav købmandshandelen og forhenværende fogeders og skrivers merkantile og juridiske erfaring en god baggrund for at varetage et embede i bystyret. Det samme gælder formentlig byens lavere embedsmænd, skønt der findes nogle opsigtsvækkende eksempler på det modsatte. Rasmus Bang, der var rådmand og borgmester i Assens i 1620'erne og 1630'erne havde så dårlige kundskaber, at man drog hans læse- og skrivefærdighed i tvivl. Flere takserborgere i Nyborg var bevisligt analfabeter, og en lignende pinlig afsløring førte til afsættelsen af Odenses byfoged i 1603; dette var dog uden tvivl undtagelser.

Byfogeden forenede ofte sin bestilling med købmandshandel, og skønt rådsmedlemmerne ud over skattefriheden oppebar visse indtægter som havepenge, borgerskabspenge, indtægterne fra rådhusets vinkælder eventuelt suppleret med konge- og kirketiender, var købmandshandel deres væsentligste indtægtskilde.

Det var så afgjort byens mest velstillede købmænd, der havde plads i bystyret. Økonomisk styrke må derfor opfattes som en stiltiende forudsætning for adgang til et magistratsembede. Skønt der var væsentlig forskel på magistratsmedlemmernes formuer, repræsenterede de tilsammen en ganske betydelig del af byens samlede velstand – i midten af 1630'erne således 12-17% af Odenses skattegrundlag (redselen). Skatterne blev beregnet ud fra redselen, og magistratens skattefrihed forøgede derfor de øvrige borgeres skattebyrde betydeligt.

Under de ugunstige konjunkturer ved midten af 1600-tallet blev handel et risikofyldt erhverv, som krævede købmandens stadige opmærksomhed. Med de hyppigere møder i bystyret lagde hvervet som rådmand eller borgmester efterhånden beslag på så megen tid, at det blev vanskeligt at forene med købmandshandel. I Odense steg mødeaktiviteten fra ca. 40 møder i begyndelsen af 1630'erne til over 80 i 1650'erne. Fraværsprocenten var naturligt nok særligt høj blandt storkøbmændene.

Også borgerlige ombud som f.eks. kærnerbestillingen greb generende

ind i en købmands næring og begrænsede hans handel. Mange benyttede sig derfor af muligheden for at købe sig fri for borgerlige ombud. I 1638 pålagde borgmestre og råd kopsætter Ditlev Pedersen at være kærner, skønt han havde erklæret sig ude af stand til at bestride embedet, da han skulle rejse rundt i landet. Kongen greb gennem lensmanden på Odensegård ind i sagen og beordrede magistraten til at lade kopsætteren slippe mod at betale et beløb til byen i forhold til hans formue. Det var formentlig nødvendig at tilføje det sidste, da der var oplagte muligheder for pression. Det var ikke få, der købte sig fri, og summernes størrelse røber, hvor generende dette borgerlige ombud blev opfattet af de handlende. I Hans Eggertsens skatmesterregnskab fra 1646-49 optræder der en indtægt på 438 rigsdaler for de 18 personer, der købte sig fri for kærnerhvervet. Thomas Gaas og Jørgen Hahne lå øverst med betalinger på 45 rigsdaler og 50 sletdaler, mens andre havde betalt 30 rigsdaler.

Flere af bystyrets medlemmer kom bevisligt i økonomiske vanskeligheder, og i flere skattemandtal figurerede håndværkere økonomisk på linje med købmænd. Sammenhængen mellem magistratembede og økonomisk styrke ses omvendt af, at flere købmænd forlod bystyret, da de kom i økonomiske vanskeligheder. Det gælder rådmænd som Poul Nielsen, Hans Sommer og Augustinus Ebbel. Ved sin død i 1651 efterlod borgmester Hans Nielsen Chulénbrun sin hustru til en usikker fremtid, og i 1660'erne modtog hun fattighjælp. Hans kollega Frederik Ammerbach kom i økonomiske vanskeligheder og trådte tilbage fra borgmesterembedet i 1644. Han forlod Odense, og byrådet måtte anmode kongen om valg af en ny borgmester, da en af borgmestrene »haver entholdt sig fra retten at betjene, og nu næst forleden sommer sig med alle her fra byen til Sjælland begivet«.

Mens købmændene kæmpede med økonomiske vanskeligheder, klarede gejstligheden sig bedre. Ligesom borgerne optrådte den som långiver til adelen, og ved ejendomsvurderingen i 1645, hvor gejstlighedens residenser var friholdt for skat, ejede den fåtallige stand ejendomme for 17.204 rigsdaler eller for omkring 20% af byens samlede vurderingssum. Under de ugunstige konjunkturer havde den gejstlige og lærde stand en mere sikker tilværelse, og præstegerningen, men også embeder inden for lokal- og centraladministrationen blev i vid udstrækning søgt af købmandssønner. Det var derfor helt korrekt, når bystyret i 1660'erne forklarede faldet i antallet af de skattepligtige borgere med, at adskillige var søgt over i anden stand. Mens mange af Odensekøbmændenes sønner træffes som præster, akademikere eller som embedsmænd, blev købmandsdøtrene indgiftet i de samme kredse.

Ved midten af 1600-tallet og især efter krigen 1657-60 var der kun begrænsede muligheder for at drive købmandsvirksomhed i byen. Mange

købmandssønner forlod Odense eller søgte de nævnte bestillinger. De tilbageblevne købmænd helligede sig helt købmandshandelen og viste kun ringe interesse for et samtidigt hverv i bystyret. Mens købmandssønnerne blev embedsmænd, blev købmandsvirksomhed og administrative embeder samtidig adskilt.

Herved brød man med den tidligere praksis, hvorefter man arbejdede sig op fra lavere bestillinger i byen til rådmands- og borgmesterposterne. I stedet blev magistratsemedererne i vid udstrækning besat med tilflyttere, der ofte var giftet ind i byens købmandsslægter. Det reducerede far-søn-forbindelsernes betydning, og udvælgelse af bystyrets medlemmer efter økonomiske kriterier blev mere fremherskende. Ved århundredets begyndelse var plads i bystyret eller andre embeder i byens administration et prestigebetonet tillidshverv. Omvendt var det ved århundredets midte et selvstændigt job, som kun vanskeligt lod sig forene med anden beskæftigelse. Da købmandshandelen ikke længere var hovedindtægtskilden for medlemmer af bystyret, stillede det samtidig større krav til aflønning. Enkelte ukvalificerede »levebrøds-embedsmænd« kan have fundet vej til de lønnede poster. Men generelt betød ændringerne fremhjælpelsen af en selvstændig og professionel embedsmandsstand. Købmændenes svækkede økonomiske position og ringe interesse for administrationsposterne gav regeringen øgede muligheder for at gribe ind og præge magistraternes sammensætning. I Odense indtræder alle disse ændringer fra 1630'erne, og enevældens kvalifikationskrav til embedsmændene i byen befæstede blot en allerede bestående praksis.

Linierne til enevældens magre år

Arent Berntsen karakteriserede i 1650'erne Odense som »hovedstaden i Fyn«. Trods dens vanskelige besejlingsforhold fremhævede han byens betydelige handel, »hvoraf dets indvånere dem ikke ringe fordel fornemme, så samme by af fornemme og formuende borgerskab og stor almue tiltager«. Endvidere gjorde de få ødegårde i landdistrikterne indtryk på Berntsen. Det positive helhedsindtryk fik både Berntsen og tidligere topografer til at kommentere navnet Fyn. I sin Danmarksbeskrivelse fra 1594 bemærkede Jon Jensen Kolding, at fynboerne udtalte Fyn som »fin«. Berntsen kunne i sit topografiske værk et halvt århundrede senere oplyse, at Fyn havde fået sit navn ved, at øens beboere kaldte alt, hvad de fandt smukt og yndigt, for fint. Få år senere var det ikke meget, der kunne gøre krav på denne betegnelse. Efter Karl Gustavkrigene og endnu i 1680'erne var ødegårdshyppigheden på øen høj, og tilstanden synes ikke at have været lysere i Odense.

Borgmestre og råd fremhævede virkningerne af krigen, brandskatterne og

udskrivningerne i deres henvendelser til Frederik III i 1667-68. Flere større skatteydere var døde, andre var nu ved militsen. Mange var desuden flyttet, »da de befandt skatten at være dem for stor«. Desuden var en del af borgerne formuer nu overgået til andre samfundsgrupper. Skatterne kom derved til at hvile tungt på den stærkt forarmede og fåtallige borgerstand. Denne elendighed var ikke alene fremkaldt af krigene 1657-60. For i 1654 angav Odenses magistrat, at skatternes stigning var årsag til byens tilbagegang, og at alle formuende holdt deres sønner til studering og giftede døtrene ind i den gejstlige stand. I disse henvendelser pegede borgmestre og råd på nogle helt centrale årsager til byens svækkede stilling.

I 1600-tallet voksede statsmagten, og den greb i stigende grad ind i borgerne hverdag. Tidens talrige luksusforordninger med bestemmelser om, hvilke slags søm og klæde der måtte benyttes til ligkister, og hvor mange personer der måtte inviteres til barnedåb, bryllupper og begravelser, er blot ét eksempel på, hvorledes staten i bogstaveligste forstand fulgte borgerne fra vugge til grav. En stor del af forandringerne i det odenseanske bysamfund lader sig kun forklare på denne baggrund.

Da Arent Berntsen i 1650erne beskrev Odense, havde byens handel i mange år været nedadgående. Det skyldtes dels konjunkturudviklingen, dels regeringens begunstige af København. Korn var en af byens vigtigste handelsvarer. De lavere priser på korn og øksne reducerede købmændenes avancer. Og adelens formindskede købekraft og periodens krige gjorde det kun muligt at drive en handel, der var begrænset til byens borgere og opland. Hertil kom regeringens indgreb i import- og eksporthandelen, der generede købmændenes virksomhed.

I begyndelsen af 1600-tallet havde leverancer til staten mod betaling i lenenes naturalier været en af hjørnestenene i Odensekøbmændenes handel. Men disse forretninger blev i stigende grad forbeholdt en snæver kreds af københavnske købmænd med kreditmuligheder i udlandet. Ved midten af 1600-tallet var handelen i Odense stagnerende eller i tilbagegang, og krigene fremskyndede blot denne udvikling. Det gælder også den befolkningsmæssige tilbagegang. Stigende skatter og begrænsede handelsmuligheder fik folk til at forlade byen, der ligesom øvrige købstæder havde et fødselsunderskud.

Med let faldende fødevarerpriser og svagt stigende lønninger var der åbnet mulighed for en udvidelse af borgernes forbrug. Men samtidig opsugede regeringen via beskatningen den ekstra købekraft, og der blev således overført store beløb fra den private til den offentlige sektor. Alle vigtige statsfunktioner var koncentreret i København, hvis købmænd og embedsmænd i særlig grad profiterede af statens skattemidler. Kun en ubetydelig del af skattepengene vendte tilbage til Odense.

Frederik III (1609-70) var dansk konge 1648-70 og er her malet af Karel van Mander. (Hans Petersen fot., Frederiksborgmuseet).

Byens traditionelle, årlige byskat blev frem gennem århundredet suppleret med talrige ekstraordinære skatter og kontributioner. Ved folketællingen i 1672 rummede byen 3.808 indbyggere, formentlig noget nær det samme som i 1640'erne. Mange gårde, huse, våninger og boder stod tomme i 1660, og kan man fæste lid til de oplysninger, vi kender, var beskatningsgrundlaget fra 1638 til 1660 reduceret til $\frac{1}{3}$. For den tilbageblevne befolkning voksede skattetrykket. Odenses magistrat nævnte i 1667, at nogle gav sig under militsen. Der tænkes sandsynligvis på Hans Willumsen, der blev generalproviandmester og oparbejdede en stor formue. Men borgmestre og råd omtalte, endvidere, at en del af borgernes formuer »var til anden stand henfalden«. Bemærkningen dækker over det nævnte forhold, at en del købmandssønner på grund af de begrænsede handelsmuligheder i Odense søgte over i den gejstlige stand eller over i embedsstanden. Gejstligheden havde klaret sig betydelig bedre igennem kriseårene end købmændene, og præstegerningen eller beskæftigelse ved lokal- eller centraladministrationen var ved midten af 1600-tallet mere tillokkende end købmandshandel.

Købmændenes svækkede økonomiske position lå også bag bystyrets ændrede sammensætning og statsmagtens øgede muligheder for at påvirke rekrutteringen til magistratsembederne. Efter enevældens indførelse, da statsapparatet uhindret kunne udbygges, blev denne tendens styrket.

Byens handelsmæssige og demografiske stagnation hang til dels sammen med regeringens begunstiggelse af København, der virkede som en magnet. Hovedstadens folketal steg fra ca. 30.000 indbyggere i 1645 til 40.000 i 1670'erne og 66.000 i 1710. Efter 1660 kunne den enevældige monark frit udskrive skatter til statsmagtens behov, og under enevældens centraliseringsbestræbelser blev København i endnu højere grad landets politiske, økonomiske, befolkningsmæssige og militære centrum, hvor alle vigtige afgørelser blev truffet.

Allerede i 1659 var København (og Christianshavn) blevet den ene af de to sjællandske stabelstæder med ret til samhandel med udlandet. I de følgende år blev Nyborg, Korsør, Frederiksodde og Nakskov tildelt stabelrettigheder. De var alle fæstningsbyer, og atter prægede regeringens militære hensyn dens købstadspolitik. Koncentrationen af udenrigshandelen i disse få byer og forpligtelsen til at oplagre varerne i et fastsat tidsrum sikrede således store varelagre ved landets hovedfæstninger. Samtidig havde den centraliserede udenrigshandel også klare fordele med hensyn til toldopkrævning. Stabelstadspolitikken blev vel aldrig praktiseret efter bogstaven; men Nyborgs stabelrettigheder og koncentrationen af fynboernes udenrigshandel her fik uundgåeligt konsekvenser for Odense. I marts 1662 ansøgte Odenses borgmestre og råd om andel i Nyborgs stabelrettigheder. De opnåede den

indrømmelse, at odenseanere med pakhuse i Nyborg kunne drive udenrigshandel derfra. Episoden er blot én blandt flere, der viser regeringens manglende interesse for Odense på grund af byens ringe økonomiske og militære betydning. På en række områder begyndte der fra 1630'erne en proces, der fortsatte under enevælden, og som hindrede en videreudvikling af det odenseanske bysamfund.

Fremmede øjne ser ofte klare, og Odenses betydning i forhold til nabo-byen Nyborg og til hovedstaden afspejles formentlig ganske godt i hollænderen van der Meersch's beskrivelse fra en rejse gennem Danmark i vinteren 1674. Som Arent Berntsen karakteriserede han Odense som hovedstaden på Fyn, men han fortsatte:

»Jeg vil ikke fortælle noget om denne hovedstad Odense. For det første gjorde den tæt nedfaldne sne og den langvarige hårde frost gader og huse smudsige, skidne og hæslige; og desuden så træffer I i det hele taget i Danmark kun få anselige eller pragtfulde bygninger (men som sagt, frugtbare enge), og noget, der ligner bjerge er her heller ikke«.

Hollænderen havde desuden vanskeligt ved at opdrive vin i byen, og den gode mad, øllet og sengen synes at have været de eneste formildende omstændigheder.

Stabelstaden Nyborg kom i økonomisk henseende hurtigere på fode efter krigene end Odense, og hollænderen fandt den da også »langt pænere end Odense«. Men hovedoplevelsen var alligevel opholdet i København, hvor hollænderen på Amager traf den lille koloni af hollandske bønder, som desværre havde glemt deres modersmål. Hollænderens beskrivelse er sikkert meget sigende om Københavns altoverskyggende betydning, hvor Odense – som mange øvrige provinsbyer – under enevældens centralisering af statsfunktionerne sank ned i en dyb tornerosesøvn.

Noter

Ved optælling af linietal er linier for overskrift, mellemrubrikker og tabeller udeladt.

I noterne er anvendt følgende forkortelser:

CCD – Corpus constitutionum Daniæ, DK – Danske Kancelli, DBL – Dansk biografisk leksikon, KB – Kancelliets Brevbøger, KglB – Det kongelige Bibliotek, OB – Odense byfogeds arkiv, OM – Odense magistrats arkiv, RA – Rigsarkivet, SDA – Stamtavler over danske Adelsslægter (af Thiset m.fl.).

Arkivalier, der ikke er opgivet som værende på andre arkiver, findes på Landsarkivet for Fyn.

1 · By og opland

- 9, l. 11. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 170f.
- 9, l. 16. *Scriptores VII*, s. 240; Huitfeldt: *Historiske*, s. 69f.; jfr. nedenfor s. 269f.
- 10, l. 10. Erslev: *Danmarks*, s. 31f.; M. Venge i Thrane m.fl.: *Fra boplads til bispeby*, s. 432. 443ff.
- 10, l. 13. Mackeprang: *Dansk købstadsstyrrelse*, s. 220f.
- 10, l. 36. Ladewig Petersen: Anmeldelse af Landgraf og nedenfor, s. 37.
- 11, l. 3. Jfr. Ladewig Petersen: *Fra staudsamfund*, s. 20-25. Kildetabene er livligt beskrevet i G.L. Wad: *Træk*.
- 11, l. 34. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 188ff.
- 12, l. 4. Blomberg: *Fyns vilkår*, s. 183f., 193f.
- 12, l. 9. Norm: *Christian III.s*, s. 35-39, 61-71, 116ff.
- 12, l. 19. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 136f., 158, 266, 303f.
- 12, l. 34. *Nye Samlinger III*, s. 188; jfr. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 494.
- 13, l. 2. Ove Jørgensen: *OTONIVM*.
- 13, l. 6. Ilsøe: *Udlændinges*, nr. 22.
- 13, l. 11. Ilsøe: *Udlændinges*, nr. 99; jfr. indledningen, s. XLVI. Om Albani kirke Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 182. 272.
- 13, l. 19. Ilsøe: *Udlændinges*, nr. 43 og 74; jfr. indledningen, s. L.
- 14, l. 10. E. Nystrom i DBL, 2. udgave, II, s. 538f.
- 14, l. 12. Berntsen: *Danmarkis I*, s. 100.
- 14, l. 13. Berntsen: *Danmarkis I*, s. 95-100.
- 14, l. 29. Berntsen: *Danmarkis I*, s. 70. 125f.
- 16, l. 18. Berntsen: *Danmarkis I*, s. 12. 43ff. og 144-56.
- 16, l. 33. Kong Christian IV, s. 138; Ladewig Petersen: *The Danish*, s. 80-83 med tabel 3-4; jfr. nedenfor s. 264f.
- 16, l. 36. Berntsen: *Danmarkis I*, s. 90ff.
- 17, l. 5. Berntsen: *Danmarkis I*, s. 93.
- 18, l. 11. Kong Christian VIII, nr. 75; jfr. Wittendorff: *Alvej*, s. 189f.
- 19, l. 8. Ilsøe: *Udlændinges*, s. XXIX.
- 19, l. 12. Ilsøe: *Udlændinges*, s. XVIIIff.
- 19, l. 15. Ilsøe: *Udlændinges*, s. XIXf.
- 19, l. 19. Berntsen: *Danmarkis I*, s. 90.
- 19, l. 30. Nørlund: *Danmarks I*, s. 31-43.
- 19, l. 37. Nørlund: *Danmarks I*, s. 24-30, 48-54; om Laurembergs og Mejers arbejder, se også (grundlæggende) Lauridsen: *Kartografen*.
- 20, l. 14. Nørlund: *Danmarks I*, pl. 35.
- 20, l. 23. Lauridsen: *Kartografen*, s. 294.
- 20, l. 29. Lauridsen: *Kartografen*, s. 319f.
- 20, l. 32. Lauridsen: *Kartografen*, s. 321 og 326; jfr. *Johannes Mejers Kort*.
- 22, l. 4. Erik Dahlberghs, s. 116; jfr. for det følgende V. Lorenzen: Erik Dahlbergs.
- 22, l. 7. Erik Dahlberghs, s. 118ff.
- 23, l. 2. Nørlund: *Danmarks I*, pl. 70:I og 68:I-IV.
- 24, l. 2. Teksten hos V. Lorenzen: Erik Dahlbergs, s. 476f.
- 24, l. 9. Lauridsen: *Kartografen*, s. 326f.
- 24, l. 12. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 552 og pl. III.
- 24, l. 21. Jfr. Axel Schou i Trap: *Danmark V:1*, s. 15ff. og 22f.; jfr. nu Frandsen: *Vang*, s. 209f.
- 25, l. 4. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 171-77.
- 25, l. 9. *Danmarks gamle købstadslovgivning III*, s. 428 og 484.
- 26, l. 2. *Aktstykker, for største Delen I*, s. 72f.
- 26, l. 15. KB 1566-70, s. 503.
- 26, l. 17. KB 1566-70, s. 554f.
- 26, l. 21. Kertemindemagistrats arkiv; jfr. CCD IV, s. 651f.; KB 1643-45, s. 524f.; Svend Larsen: *Studier II*, s. 119 og nedenfor, s. 246f.
- 26, l. 28. *Danmarks gamle købstadslovgivning III*, s. 505.
- 26, l. 32. KB 1576-79, s. 396f.
- 26, l. 36. Jacob Madsen: *Den fynske Biskop*, s. 130.
- 26, l. 38. Woll: *Fra Kertemindes I*, s. 39f. og II, s. 51ff.
- 26, l. 40. Kolmos: *Fynske købmænds*, s. 213; jfr. CCD V, nr. 197.
- 27, l. 8. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 175f.
- 27, l. 26. KB 1576-79, s. 396ff.
- 27, l. 30. Aksel E. Christensen: *Der handelsgeschichtliche*, s. 60-70.
- 27, l. 34. Jfr. Christlieb: *Rostocks; Huhnhäuser: Rostocks*.
- 27, l. 37. Huhnhäuser: *Rostocks*, s. 38f.
- 28, l. 5. Jeg skylder professor Pierre Jeannin (Paris) tak for disse tal fra Lübeck og Danzig.
- 28, l. 13. Kilden er Fridericia: *Til Belysning*, s. 153-75.
- 28, l. 16. CCD VI, nr. 36, 13.8.1651.
- 28, l. 18. CCD IV, nr. 140-41, 3.2.1625 og oftere.
- 28, l. 23. CCD IV, nr. 208 og 480-81; V, nr. 81, 24.1.1641.
- 28, l. 28. CCD V, nr. 454-55, august 1650; jfr. Johan Jørgensen: *Odense*.
- 29, l. 8. Barfod: *Danmark-Norges*, s. 62f.,

- 172f.: Blomberg: *De magre år*, s. 178f.
 31, l. 4. Johan Jørgensen: *Odense*, s. 338.
 31, l. 10. RA. DK. Rentekammeret. B 215c. Diverse til efterretning IV.
 31, l. 24. KB 1593-96, s. 261f., 269f.
 31, l. 27. KB 1593-96, s. 641f.: jfr. i almindelighed Hoirup: *Træk I og II*, især I, s. 438ff.
 31, l. 29. Ilsoec: *Udlændinges*, s. XXXVIII.
 32, l. 4. O. Fønger i *Kulturhistorisk leksikon XIX*, sp. 623f.: jfr. Aksel E. Christensen: *Anmeldelse af Wittendorff*, s. 275f.
 32, l. 12. Reces 1547, §40; 1558, §58: *Samling af gamle danske Love IV*, s. 234; CCD I, s. 39f.; jfr. Wittendorff: *Alvej*, s. 81ff. og Aksel E. Christensen: *Anmeldelse af Wittendorff*, s. 274ff.
 32, l. 37. Hoirup: *Træk II*, s. 186f.
 33, l. 17. Wittendorff: *Alvej*, s. 90f. med note 39; jfr. *Aasum Herreds tingbog*, *Sagregistre*, gr. 104, 213, 402 og 462-63.
 33, l. 20. Jfr. især Böcher: *Træk*, s. 129-43 og (om Fyn), s. 151-56; jfr. Wittendorff: *Alvej*, s. 23.
 33, l. 25. KB 1580-83, s. 245 og 569; 1593-96, s. 261.
 33, l. 39. Böcher: *Træk*, s. 151ff.
 34, l. 5. Böcher: *Træk*, s. 154.
 34, l. 8. Ilsoec: *Udlændinges*, s. XXXVIII.
 34, l. 18. Ilsoec: *Udlændinges*, s. XXXVIII: om kvæggruten: *Kong Christian I*, nr. 206.
 34, l. 26. Jfr. Resens kort ca. 1660; Engelstoft: *Odense Byes Historie*, pl. II og s. 116, 145, 149, 158f., 197f.
 34, l. 32. Matthiessen: *Tørre*, s. 28, 40f., 44, 110, 113 og 118.
 34, l. 36. KB 1584-88, s. 250; Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 197f.
 35, l. 1. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 187.
 35, l. 13. Hoirup: *Træk I*, s. 445.
 36, l. 3. Wittendorff: *Alvej*, s. 113, 136f.; jfr. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 180f.; OM, Kommunale skatter 1552-1690.
 36, l. 9. Wittendorff: *Alvej*, kapitel VI.
 36, l. 14. CCD III, nr. 416, §1-2; Wittendorff: *Alvej*, s. 138f. for dette og det følgende.
 36, l. 18. KB 1630-32, s. 658f.
 36, l. 20. CCD V, nr. 143 (s. 321f.). Færgetaksterne er dog de samme som i 1615; jfr. for det følgende Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 255f., 353f.
 36, l. 25. RA. Odensegårds lensregnskaber fra 1624/25.
 37, l. 26. Jfr. dog Høxcer Jensen: *Centralstedteorien*.
 37, l. 36. *Danmarks gamle købstadslovgivning III*, s. 482; Thrane m.fl.: *Fra boplads til bispeby*, s. 324f. og kortet, s. 302.
 38, l. 11. *Aktstykker, for største Delen I*, s. 3.
 38, l. 22. *Samling af gamle danske Love IV*, s. 169; jfr. s. 227f.
 38, l. 39. Sagens akter findes i OM. Diverse dokumenter vedr. byens rettig-heder 1598-1772.
 39, l. 13. SDA IX, s. 159f.; hun var blevet enke 1565.
 39, l. 35. Personalhistorisk samling, Morten Skinkel til Østrupgaard.
 40, l. 11. KB 1593-96, s. 600; Vedel Simonsen: *Bidrag til Odense Byes III*, 1. halvbind, s. 58.
 40, l. 13. *Samling af kongens II*, s. 209. Kommissionsafgørelsen foreligger i OM.
 40, l. 20. *Samling af kongens II*, s. 253ff.
 40, l. 32. Vi må her se bort fra, at adelige forsøgte at benytte lovgivningen (Reces 1558, §33) om landkøb til at forlange, at deres fæstere tilbød herskabet deres stude forud for andre eller solgte til bønder eller bondedrenge, som opkøbte kvæg til »fremtarv«. Rettertinget afviste at tage stilling til denne fortolkning, inden der forelå afgørelser ved de lavere instanser 1603 (*Samling af kongens I*, s. 496). Aasum herreds ting underkendte da også endnu omkring 1640 sadanne krav (*Aasum herreds ting-bog* 1642, nr. 238 og 1645, nr. 303).
 40, l. 37. Jfr. Svend Larsen: *Studier I*, s. 24f. og nedenfor, s. 385ff.
 41, l. 7. *Aasum herreds tingbog* 1642, nr. 63; jfr. s. 363. Se også Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 144-47.
 41, l. 21. KB 1584-88, s. 10.
 41, l. 23. KB 1584-88, s. 600.
 41, l. 27. KB 1584-88, s. 675f.
 42, l. 1. KB 1588-92, s. 127; Svend Larsen: *Studier I*, s. 24.
 42, l. 15. Jfr. ovenfor, s. 31-36.
 42, l. 20. KB 1635-36, s. 367. Kan Skovby herred være en fejl for Skam herred, der horte til Odense len?
 42, l. 24. KB 1637-39, s. 785f.
 42, l. 27. *Kong Christian IV's*, s. 573ff.;
Kong Christian IV's Kalenderoptegnelser, s. 76.
 42, l. 33. RA. DK, B 160, Indlæg 16.11.1635.
 43, l. 5. Svend Larsen: *Studier I*, s. 130-150 med kortene s. 146-49.
 47, l. 3. Fridericia: *Historisk-statistiske*, s. 507f. og 601.
 48, l. 3. CCD V, nr. 31, §6; jfr. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 371f.
 48, l. 7. *Aktstykker og Oplysninger (Erslev) II*, s. 519 og 525.
 48, l. 10. Svend Larsen: *Studier I*, s. 142ff.
 48, l. 14. *Aasum Herreds tingbog*, *Sagregistre*, gr. 116-19.
 48, l. 20. Svend Larsen: *Studier I*, s. 145f.
 48, l. 28. Hornbeck m.fl.: *Tanggaard*, s. 56ff.
 48, l. 30. Hornbeck m.fl.: *Tanggaard*, s. 146, 182f., 191.
 48, l. 34. Hornbeck m.fl.: *Tanggaard*, s. 167f., 187, 203.
 49, l. 10. RA. Diverse lens- og godsregnskaber for 1660. Ulriksholms regnskaber 1616/17-50-51; jfr. Jytte Jensen: *Organisering*.
 49, l. 16. RA. Diverse lens- og godsregnskaber for 1660. Kærstrups regnskaber 1630/31-40/41.
 49, l. 23. *Sophie Brahes regnskabsbog*.
 50, l. 14. Den følgende oversigt bygger på Erslev: *Danmarks*, s. 30-37 (især s. 32f.) og *Danmark-Norges*, s. 24-29 (især s. 26f.); Jexlev: *Lensregnskaberne II*, s. 51-67 (især s. 52ff.).
 50, l. 25. Berntsen: *Danmarkis I*, s. 91.
 50, l. 31. Thrane m.fl.: *Fra boplads til bispeby*, s. 279-84, 301ff.
 51, l. 14. Birkerettigheder på krongods inden for Odensegårds jurisdiktion havde ifølge Arant Berntsen: *Danmarkis I*, s. 187 Dalum kloster og Vissenbjerg birk, som dog 1602 henlagdes under Rugard; Erslev: *Danmarks*, s. 110f. og *Danmark-Norges*, s. 63.
 51, l. 18. Med den modifikation dog, at der finder en vis centralisering sted ved henlæggelse af smålen under hovedlenene. Herudover lægges Sunds og Salling herreder 1550 og 1580 under Nyborg, og Rugard forfaltes 1544-71 under Odensegård, fra 1558 med Palle Ulfeldt som »foged«. I modsætning til de øvrige len forte Nyborglensmændene (ud over Nyborg by) kontrol med

- Faborg, Svendborg og Kerteminde (Bernitsen: *Danmark* I, s. 187); det sidste kan synes ejendommeligt, eftersom Odense på grund af sine besværlige havneforhold havde væsentlige udskibningsinteresser at varetage i Kerteminde.
- 51, l. 23. Gyldendals *Danmarks historie* II, 2. halvbind, s. 418f.
- 51, l. 26. KB 1566-70, s. 2, 4.1.1566.
- 52, l. 10. H. Bruum i *DBL XXIV*, 2. udgave, s. 559f.; Gjellerup: *Nogle Bemærkninger*, s. 19f.
- 52, l. 13. H. Bruum i *DBL XVI*, 2. udgave, s. 228f.
- 52, l. 19. Povl Bagge i *DBL II*, 2. udgave, s. 605f.
- 52, l. 24. Poul Colding i *DBL XX*, 2. udgave, s. 62ff.
- 52, l. 34. H.H. Fussing og A. Thiset i *DBL XXV*, 2. udgave, s. 70f.
- 52, l. 38. Beregningen omfatter foruden de fynsk-langelandske hovedlen Dalum kloster og Sct. Knuds kloster.
- 53, l. 8. Jfr. Colding: *Studier*, s. 234f.
- 53, l. 21. Om de resterende otte ved vi intet.
- 54, l. 10. Colding: *Studier*, s. 262; for det følgende, jfr. Erslev: *Danmarks*, s. 32 og *Danmark-Norges*, s. 26f.
- 54, l. 23. Enevoldsen: *Lensreformerne*, s. 359f., 377f., 391f.
- 54, l. 31. Erslev: *Danmarks*, s. 199 og *Danmark-Norges*, s. 26 og 96. Her til kommer, at regnskaberne ikke adskiller ladegardsregnskabet fra fæstegodsets og blander naturalie- og pengeregnskaber.
- 56, l. 9. Porsmose: *Den regulerede*; Frandsen: *Vang*.
- 56, l. 18. Frandsen: *Vang*, s. 143ff.; Porsmose: *Den regulerede*, s. 274ff., 291ff.
- 57, l. 3. Frandsen: *Vang*, s. 195, 198 og 200; jfr. Porsmose: *Den regulerede*, s. 85ff.
- 58, l. 3. Jfr. ovenfor s. 14-17.
- 59, l. 7. Porsmose: *Den regulerede*, s. 243ff., 360-63; Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 62ff., 365ff.
- 59, l. 11. Porsmose: *Den regulerede*, s. 273 og 283.
- 60, l. 11. Porsmose: *Den regulerede*, s. 262f.; Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 67f.
- 61, l. 13. *Udskrift af nogle*, s. 156f.
- 61, l. 15. RA, DK, B 186: Oluf Daaes tegnelsesbog 1635-50, fol. 43r-44r.
- 61, l. 23. Skrubbeltrang: *Husmand*, s. 154ff.
- 61, l. 27. Steenstrup: *Pebersvende*, især s. 65.
- 62, l. 9. *Aasum herreds tingbog* 1643, nr. 266.
- 62, l. 21. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 41-111.
- 62, l. 25. Fussing: *Øernes befolkning*, s. 328-30; samme: *Fyns*, s. 242-50; jfr. også Lassen: *Fald*, s. 86ff. og Hans Chr. Johansens kritik i *Danmarks*, s. 362f. og 367ff.
- 63, l. 5. Mansa: *Bidrag*, s. 373-425.
- 64, l. 5. RA, DK, Sjællandske tegnelser 33, fol. 179v; Vedel Simonsen: *Bidrag til Lelusmanden*, s. 124f.
- 65, l. 1. Porsmose: *Den regulerede*, s. 301-27.
- 66, l. 6. P.V. Jacobsen: *Fremstilling*, s. 98ff., 108ff.; Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 69f.
- 67, l. 4. Jfr. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 70, tabel 13.
- 68, l. 15. Jfr. nedenfor s. 223f.
- 68, l. 31. Jfr. nedenfor kapitel 12-13.

2 · Odense i 15-1600-tallet

- 69, l. 2. Om Brauniuskortet, dets tilblivelse, konstruktion og offentliggørelse, se Ove Jørgensen: *OTONIVM*. Citatet, s. 23 og 25.
- 69, l. 18. Bernitsen: *Danmark* I, s. 90-92.
- 72, l. 19. Om bytypologisering m.v., se Vilh. Lorenzen: *Vore Byer* I, s. 59ff.
- 73, l. 28. KB 14.9.1569.
- 73, l. 31. KB 6.3.1570.
- 73, l. 37. Vejen løb tidligere noget sydligere, gennem landsbyen Ejby, jfr. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 174.
- 73, l. 40. KB 6.12.1635; jfr. kgl. bevilling til anlæggelse af vej over ladegårdsmarkerne 5.2.1635, OM, Embedsbog 1449-1701, fol. 58v, samt kgl. bevilling af to jordstykker ved den nye skibbro ved Suge 14.5.1639, sammesteds, fol. 58r.
- 74, l. 26. Om regeringens befæstningspolitik og anlæggelse af befæstede byer i perioden, se Vilh. Lorenzen: *Vore Byer* I, s. 228-54 og II, s. 69-122 og 304-26.
- Jfr. generelt om dansk byudvikling i perioden Degn: *De nylagte byer*.
- 78, l. 3. P.H. Resens fugleperspektiv af byen var led i forarbejderne til hans planlagte store Danmarksbeskrivelse, *Atlas Danicus*, der dog aldrig blev udgivet. De mange prospekter af byer – deriblandt af Odense – og slotte udsendtes derfor separat i 1677 i køberstik ved J. Huusmann (faksimileudgave 1974 ved Ib Rønne Kjelbo). Om Resens arbejde, jfr. Resen: *Atlas Danicus* IV, der er en oversat udgave af værket sine fynske dele.

3 · Byen i hverdag og fest

- 82, l. 1. Om byernes gadenet i almindelighed, se Vilh. Lorenzen: *Vore Byer* I, s. 127-45 og II, s. 195-209. Om Odense, jfr. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 269ff.
- 82, l. 26. Bislagsdillen i de danske købstæder behandles i almindelighed i Troels-Lund: *Dagligt Liv* II, s. 179ff. Specielt om disse tilbygninger i 1600-tallets Odense, se Svend Larsen: *Studier* I, s. 168f.
- 83, l. 6. Recces til alle købstæder 1548, se *Tegnelser... 1547... s. 345*.
- 83, l. 16. CCD I, s. 611f.
- 84, l. 9. KB 10.10.1579.
- 84, l. 33. OM, Embedsbog 1634-50, 16.8.1648.
- 86, l. 1. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 181, jfr. også Thraue m.fl.: *Fra boplads til bispeby*, s. 442.
- 86, l. 7. KB 24.2. og 21.7.1580, jfr. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 192.
- 86, l. 17. KB 15.12.1581.
- 86, l. 37. KB 21.6. og 5.11.1580, jfr. Brauniuskortet samt Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 196. Om købstædernes vandforsyning i almindelighed, se Troels-Lund: *Dagligt Liv* II, s. 113ff.
- 87, l. 12. OM, Embedsbog 1449-1701, fol. 104.
- 87, l. 18. Skrivelse 9.6.1654 fra borgmestre og råd til Knud Knudsen. Trykt i Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 529f. efter original i rådstuearkivet.
- 87, l. 27. Om de sanitære forhold i almindelighed, se Troels-Lund: *Dagligt Liv* II, s. 106ff.

- 88, l. 10. *Samling af gamle danske Love V.* s. 558.
- 88, l. 21. Historien om Bernt Hollænder er fremdraget i Troels-Lund: *Dagligt Liv II*, s. 109.
- 89, l. 1. Generelt om købstadsbebyggelse, se Vilh. Lorenzen: *Vore Byer I-II*. Om Odense Svend Larsen: *Studier I*, s. 160ff.
- 89, l. 2. OM. Embedsbog 1449-1701, fol. 129-42, Odense bys taksering efter kgl. majestæts befaling 1682, dateret Odense 4.4.1683.
- 89, l. 14. Jfr. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 277ff., der har en grundig redegørelse for ejerforholdene til mange af disse gårde.
- 90, l. 28. *Tegnelse... 1547...*, s. 307.
- 91, l. 13. CCD II, 10.10.1579, jfr. KB, samme dato.
- 91, l. 21. CCD II, 15.12.1581.
- 92, l. 2. Generelt om købstadsboligernes indre, se Vilh. Lorenzen: *Vore Byer I-II* samt Troels-Lund: *Dagligt Liv II*, s. 191ff.
- 92, l. 7. Svend Larsen: *Studier I*, s. 160ff.
- 92, l. 20. Svend Larsen: *Studier I*, s. 171.
- 94, l. 2. Svend Larsen: *Studier I*, s. 175 samt Troels-Lund: *Dagligt Liv II*, s. 191ff.
- 95, l. 11. Jfr. herom Blomberg: *Fyns vilkår*, s. 28ff.
- 95, l. 33. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 184.
- 96, l. 7. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 186. Jfr. brev fra rentemester Joachim Beck til Mogens Gyldenstjerne, Odense 17.2.1559, trykt *Et Brev fra Rentemesteren*.
- 96, l. 11. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 194; *Kong Frederik II's Kalenderoptegnelser*, s. 562f.
- 96, l. 26. *Danmarks Riges Historie III*, s. 233ff.
- 97, l. 15. KB 10.10.1579.
- 97, l. 40. Forberedelserne kan følges gennem disse mange kongelige ordrer, KB 10.10., 16.10., 1.11., 3.11., 4.11., 5.11., 11.12., 20.12.1579, 7.1., 9.1., 10.1., 14.1., 18.1., 30.1., 31.1., 6.3., 12.3., 15.3., 22.3., 23.3., 29.3., 31.3., 6.4. og 17.4.1580.
- 98, l. 5. Fsteddagene i Odense: To næsten samtidige øjenvidneskildringer er Krüger: *Historia* og Nyborgpræsten Christiern Bruns optegnelser, der til dels byggede på læsemester ved Sct. Knuds kirke Hans Langs beretning. Bruns beretning er udgivet af Holger Fr. Rørdam, se *Præsten Christiern Bruns*, beretningen s. 258-62. En senere skildring, der dog bygger på de to allerede nævnte, findes i Resen: *Kong Frederichs*.
- 102, l. 17. Jfr. Ove Jørgensen: *OTONIVM*, s. 30 og 48f.

4 · Befolkningsforhold

- 103, l. 12. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 46f.
- 104, l. 12. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 22-25, 41-44.
- 104, l. 36. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 295f.; *Odense Bys Historie*, s. 178; usikkerheden belyses klart af oversigten i Fussing: *Bybefolkningen*, s. 10ff.
- 105, l. 5. KB 1598-1602, s. 310f.; jfr. nedenfor, s. 300.
- 105, l. 24. RA. Rentekammeret 14.4. Diverse til kontorefterretning og oplysning 1660-1848. V: Befolkningsstatistik; Falbe-Hansen m.fl.: *Danmarks I*, s. 565f.; Blomberg: *De magre år*, s. 233f., 272f.
- 106, l. 19. *Danmarks gamle købstadslovgivning III*, s. 491; Svend Larsen: *Studier I*, s. 42.
- 109, l. 2. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 78ff., 98ff.
- 109, l. 25. Jfr. nedenfor, s. 443-48.
- 110, l. 12. Sct. Knuds kirkes regnskaber. Hovedregnskabsprotokol 1569-1690 og regnskaber 1604-78.
- 111, l. 3. *Danske Kirkelove I*, s. 304f.
- 111, l. 6. Svend Larsen: *Studier I*, s. 202.
- 111, l. 38. Svend Aage Hansen: *Adelsvældens*, s. 244f. med tabel 10.2.
- 112, l. 2. OM. Regnskaber for kongelige skatter, mandtal 1624.
- 113, l. 11. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 99ff., 138ff.; nedenfor, s. 406-11.
- 113, l. 37. *Biskop Hans Mikkelsens VI*, s. 107f., 123, 140.
- 114, l. 5. Mansa: *Bidrag*, s. 190-209.
- 114, l. 10. Mansa: *Bidrag*, s. 295-304.
- 114, l. 13. Vedel Simonsen: *Bidrag til Lehnsmanden*, s. 58.
- 114, l. 18. KB 1624-26, s. 3, 11, 443, 454f., 457, 476.
- 114, l. 23. KB 1616-20, s. 538f., 541f., 670, 673, 684.
- 114, l. 33. *Samlinger til den Danske I*, 2. halvbind, s. 16; jfr. Mansa: *Bidrag*, s. 213f.
- 114, l. 39. KB 1596-1602, s. 665.
- 115, l. 7. Jacob Madsen: *Den fynske Biskop*, s. 80, 136, 197, 235, 349.
- 115, l. 11. *Samlinger til den Danske I*, 2. halvbind, s. 16; Vedel Simonsen: *Bidrag til Odense Byes III*, 1. halvbind, s. 133f.
- 115, l. 13. Jacob Madsen: *Den fynske Biskop*, s. 349.
- 115, l. 15. OM, Regnskaber for kongelige skatter, mandtal for 13. rode 9.10.1600.
- 115, l. 24. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 99f.
- 115, l. 38. Anders Pedersen Perlestikker: *Perlestikkerbogen*, s. 334f.
- 116, l. 7. Vedel Simonsen: *Bidrag til Lehnsmanden*, s. 25, 60f.
- 117, l. 4. Mansa: *Bidrag*, s. 258.
- 117, l. 13. *Biskop Hans Mikkelsens VI*, s. 122; jfr. Gyldendals *Danmarks historie II*, 2. halvbind, s. 503f.
- 118, l. 2. KB 1616-20, s. 538f. Anordningen gælder her tre sjællandske købstæder, men har vist haft gyldighed for alle købstæder.
- 118, l. 6. KB 1616-20, s. 541f.; CCD III, nr. 548.
- 118, l. 11. CCD IV, nr. 137; jfr. Mansa: *Bidrag*, s. 362ff. (gentaget i den store reces 1643 II, 4; CCD V, nr. 143).
- 118, l. 22. Svend Larsen: *Studier II*, s. 143.
- 118, l. 28. Dam: *Odense*, s. 7-17.
- 118, l. 34. KB 1588-92, s. 817; Rørdam: *Kjøbenhavns II*, s.182, 293, note 2; Erslev: *Danmarks*, s. 114.
- 119, l. 6. Mansa: *Bidrag*, s. 229, 342, 443; Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 234, 334f. – 1625 nævnes tillige en dr. Bernhard Oldemand: KB 1624-26, s. 492.
- 119, l. 17. Mansa: *Bidrag*, s. 348.
- 119, l. 24. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 232 og nedenfor, s. 372-76.
- 119, l. 29. Jfr. Aksel E. Christensen: *Anmeldelse af Schepclern*, s. 562ff.
- 119, l. 31. *Samling af publique V*, s. 9-39 og VI, s. 279.
- 120, l. 4. Herholdt: *Et Bidrag*, s. 169-74.
- 120, l. 10. Vedel Simonsen: *Bidrag til Lehnsmanden*, s. 143.
- 120, l. 13. *Sophie Brahes regnskabsbog*, s. 8; jfr. KB 1551-55, s. 27.

- 120, l. 17. Jfr. nedenfor, s. 281-84.
- 120, l. 26. Otto Sperling: *Dr. m.ø. Otto Sperlings*, s. 63; jfr. *KB 1633-34*, s. 619f. og *Prins Christian (V.)s I.* s. 175ff. og II, s. 800 (index, Küster).
- 120, l. 33. Mansa: *Biårag*, s. 316; Karen Brahes bibliotek, Håndskriftsamlingen C.IV.17.
- 120, l. 40. *Repertorium 2.* række, nr. 7004, 7093, 10533, 11223: *Dronning Christines*, index s.V (læger): *Aktstykker, for største Delen I.* s. 59.
- 121, l. 14. Mansa: *Biårag*, s. 127-30, 158f.
- 121, l. 22. CCD V, nr. 407.
- 121, l. 34. OB. Skifteprotokol I, fol. 93r-102v.
- 121, l. 39. *KB 1630-32*, s. 465, 535.
- 122, l. 8. Dam: *Odense*, s. 7ff.
- 122, l. 11. Svend Larsen: *Studier I.* s. 134.
- 122, l. 16. *KB 1624-26*, s. 492f.
- 122, l. 20. CCD IV, nr. 167, 16.12.1625.
- 122, l. 26. CCD IV, nr. 137, § 5; jfr. CCD V, nr. 143 (s. 247).
- 122, l. 31. *Biskop Hans Mikkelsens VII.* s. 119.
- 123, l. 2. *KB 1627-29*, s. 522; *Biskop Hans Mikkelsens VI.* s. 108.
- 123, l. 6. *KB 1627-29*, s. 626ff.; *Biskop Hans Mikkelsens VI.* s. 113. Om Fleischers se P. Hauberg i *DBL VII.* 2. udgave, s. 98f.
- 124, l. 10. Albert Olsen: *Bybefolkningen*, s. 11-18.
- 124, l. 35. *Biskop Hans Mikkelsens VII.* s. 74ff., 81ff.; *KB 1635-36*, s. 11f., 82, 125, 142, 162; B. Kornerup i *DBL XIV.* 2. udgave, s. 438f.; jfr. RA. DK. B 160. Indlæg 7.8.1634 og 26.12.1634.
- 125, l. 2. Fussing: *Bybefolkningen*, s. 2ff., 52, 54f.
- 125, l. 8. OM. Rådstueprotokoller (1611-1879) og Kæmnerregnskaber (1559-1886 med bilag). Oversigten lettes ved landsarkivets håndskrevne protokol over borgerskaber 1611-1787.
- 126, l. 13. CCD I, nr. 743.
- 126, l. 31. Svend Larsen: *Studier I.* s. 21.
- 126, l. 34. OM. Byens retigheder. Diverse 1598-1772.
- 126, l. 40. Svend Larsen: *Studier I.* s. 20f.
- 127, l. 12. OB. Skifteprotokol I, fol. 240r.
- 127, l. 20. Ladewig Petersen: Anmeldelse af Ole Degn, s. 366f.; Svend Larsen: *Studier I.* s. 22.
- 127, l. 20. Svend Larsen: *Studier I.* s. 20; II, s. 150, 163, 174.
- 127, l. 26. Ingen af de pågældende optræder i rådstueprotokollen.
- 128, l. 34. Fussing: *Bybefolkningen*, s. 75f.
- 129, l. 10. Dam: *Odense*, s. 27ff.
- 129, l. 12. Fussing: *Bybefolkningen*, s. 55, 118.
- 129, l. 15. Chr. Axel Jensen i *DBL VII.* 2. udgave, s. 507f. Didrik Fuiren nævnes desværre næsten aldrig i lokale kilder; han omtales faktisk kun i borgervæbningslisten 1588.
- 129, l. 20. Svend Larsen: *Studier II.* s. 107 og 114.
- 130, l. 38. Fussing: *Bybefolkningen*, s. 40ff., 116ff.
- 131, l. 4. Hans Chr. Johansen: *Næring*, s. 24.
- 131, l. 13. Huitfeldt: *Den tredie*, s. 562ff.; jfr. T. Nyberg i *Thranc m.fl.: Fra boplads til bispeby*, s. 304f. – Om byadelen i almindelighed, se Mackeprang: *Dansk købstadsstyrelse*, s. 13-17.
- 132, l. 14. T. Nyberg i *Thranc m.fl.: Fra boplads til bispeby*, s. 266f., 287, 292ff., 301ff.
- 132, l. 21. SDA VI, s. 138ff.; IX, s. 143-54 og 191-95; Trap: *Danmark V.* 2. halvbind, s. 696-892.
- 132, l. 23. *Danske Kancelliregistranter*, s. 12.
- 132, l. 34. SDA XIV, 4, s. 83ff.
- 133, l. 2. A. Cronc: *De Bogense*. Slægten uddøde 1616.
- 133, l. 8. Jfr. for det følgende G.L. Wad: *Fra Fyens Fortid I.* s. 49ff.
- 133, l. 18. *KB 1561-65*, s. 38, 46, 58.
- 133, l. 22. *KB 1565-70*, s. 469f., 497f.
- 133, l. 30. *KB 1588-92*, s. 164f.; *Samling af kongens I.* s. 79f., jfr. s. 512.
- 133, l. 38. *KB 1561-65*, s. 93, 220, 268; *KB 1571-75*, s. 96, 134.
- 134, l. 5. *KB 1588-92*, s. 520f.
- 134, l. 14. RA. Kongehusets arkiv. B 2. Hyldninger nr. 29a (1580) og 61b (1608 = *Aktstykker og Oplysninger* (Erslev) I, s. 151); RA. DK. B 54. Sjællandske registre XII, fol. 481v.
- 135, l. 5. Trap: *Danmark V.* 1. halvbind, s. 323; jfr. Poul Colding i *DBL XIX.* 2. udgave, s. 107. For det følgende Svend Larsen: *Studier I.* s. 86ff. og II, s. 76ff. (tabel XIV).
- 135, l. 17. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 209; Svend Larsen: *Studier I.* s. 87f.
- 135, l. 37. Aksel E. Christensen: *Danmark*, s. 249-53; jfr. Ulsig: *Danske adelsgodser*, s. 235-38, 244-47, 360-63; Porsmose: *Den regulerede*, s. 393-423, jfr. s. 321ff., 327ff.
- 136, l. 10. Knud J.V. Jespersen: *Rostjensstakstation*, især kapitel 7: *Rigsråd, adel*, s. 135ff.
- 137, l. 16. For det følgende, se detaljerede henvisninger i Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 312f.; Fenger m.fl.: *Adel forpligter*, s. 190-260.
- 137, l. 37. Jfr. Ladewig Petersen: *Adelen*.
- 138, l. 8. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 171-81; jfr. Aksel E. Christensen: *Danmark*, s. 245f.
- 138, l. 30. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 222ff.
- 139, l. 15. Om disse sager Blomberg: *Christoffer Urne*, s. 113-25.
- 139, l. 26. Teksterne findes i *Samling af danske Forordninger*, s. 78.
- 139, l. 35. *Fyns Vedtægt*, s. 149-51.
- 140, l. 7. *Samlinger til den Danske I.* 2. halvbind, s. 69.
- 141, l. 8. Blomberg: *De magre år*, s. 70ff.
- 141, l. 16. Svend Larsen: *Adel*, s. 23.
- 141, l. 22. Således Engelstoft: *Odense Byes Historie*.
- 141, l. 27. *Kong Frederik den Førstes*, s. 192, 240, 245; M. Venge i *Thranc m.fl.: Fra boplads til bispeby*, s. 448f.
- 141, l. 31. *Thranc m.fl.: Fra boplads til bispeby*, s. 447f.
- 141, l. 34. *KB 1580-83*, s. 505. Rantzau blev samtidig lensmand på Tranekær.
- 141, l. 37. *KB 1580-83*, s. 32 og 516.
- 142, l. 5. *KB 1580-83*, s. 67; Vedel Simonsen: *Biårag til Odense Byes III*, s. 14f.
- 142, l. 10. Svend Larsen: *Adel*, s. 22-49.
- 142, l. 18. Svend Larsen: *Adel*, s. 41ff.

5 · Bystyre og forvaltning

- 143, l. 3. Den nyeste og bedste oversigtsfremstilling om disse forhold er Gylvendals *Danmarks historie II*, 2. halvbind, tiden 1559-1648.
- 146, l. 23. Den koldingske recess 13.12.1558, trykt i CCD I, s. 7-50. Om købstadsstyrelsen i almindelighed, se Mackeprang: *Dansk købstadsstyrelse* og Munch: *Købstadsstyrelsen*. Desuden P.V. Jacobsen: *Biårag til Fremstilling*.

- 147, l. 15. Munch: *Købstadsstyrelsen*, s. 38.
- 147, l. 19. Forordningen 7.4.1619, trykt i CCD III, s. 563-72.
- 149, l. 8. Trykt i CCD V, s. 144-354; bog II, kapitel 3, der handler om købstædernes forhold, s. 226-44.
- 149, l. 33. Generelt om Odenses bystyre i denne periode, se Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 237ff. samt Svend Larsen: *Studier I*, specielt kapitel II. Erik af Pommerns købstadsforordning trykt i *Samling af gamle danske Love V*, s. 73ff. Christian Is regler af 1454 trykt sammesteds, s. 211-13.
- 150, l. 13. Trykt i *Danmarks gamle købstadslovgivning III*, s. 490-92.
- 150, l. 30. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 239; KB 15.1.1567.
- 152, l. 3. OM. Vedtægter, instrukser og regulativer for embeds- og bestillingsmænd 1567-1868, 3.12.1567.
- 153, l. 8. Hans Mules færden behandles udførligt af G.L. Wad i *Fra Fyens Fortid I*, s. 46ff., hvor også en række relevante aktstykker er aftrykt efter original i Landsarkivet.
- 154, l. 3. KB 16.11.1570.
- 154, l. 29. KB 24.10.1585.
- 154, l. 36. Trykt i G.L. Wad: *Fra Fyens Fortid I*, s. 76-78. At sagen vakte opsigt, ses af, at dens udgang omtales ret udførligt i Nyborgpræsten Christiern Bruns samtidige optegnelser, *Præsten Christiern Bruns*, s. 282f.
- 155, l. 37. KB 19.12.1622.
- 156, l. 10. Karen Brahes bibliotek. Håndskriftsamlingen C II 30. Samling af forordninger, privilegier, kongelige breve og fundatser for Odense by. Det er denne samling, der af Engelstoft benævnes »byfogedens embedsbog«.
- 156, l. 36. KglB. Håndskriftsamlingen Add. 161, Jacob Bircherod: Beskrivelse over Odense, fol. 67f.; jfr. Svend Larsen: *Studier I*, s. 17.
- 158, l. 4. Hvor intet andet nævnes, bygger følgende redegørelse på det rige materiale, der er fremlagt af Svend Larsen: *Studier I-II*, herunder de dokumenterede biografiske oplysninger om rådmændene i det 17. årh., II, s. 17-241. Desuden på Engelstoft: *Odense Byes Historie* samt John Bonde: *Købstadsstyrelsen*.
- 159, l. 30. Om Søren Let, se G.L. Wad: *Fra Fyens Fortid I*, s. 43ff.
- 163, l. 5. Svend Larsen: *Studier I*, s. 59 nævner flere eksempler derpå.
- 163, l. 12. Dette tal fremkommer ved en kombination af Svend Larsens oversigt (*Studier II*, s. 18f.), med den af Landsarkivet udarbejdede oversigt over det 16. århundredes rådmænd (Landsarkivet for Fyn: *Magistratsarkiver*).
- 163, l. 23. Om Oluf Bager, se DBL, 3. udgave, I: G.L. Wad: *Fra Fyens Fortid I*, s. 78ff.; Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 199ff.
- 164, l. 13. KB 2.3.1569.
- 164, l. 34. Trykt i G.L. Wad: *Fra Fyens Fortid IV*, s. 25-31 efter en retligt bekræftet afskrift på pergament af 27.11.1618.
- 166, l. 23. Trykt i G.L. Wad: *Fra Fyens Fortid I*, s. 82f. efter original i OM.
- 167, l. 6. Sagnet fortælles af Engelstoft i *Odense Byes Historie*, s. 206.
- 167, l. 28. Kildegrundlaget: Jfr. noten til s. 163, l. 12.
- 168, l. 35. KB 15.1.1567.
- 172, l. 7. Svend Larsen: *Studier I*, s. 191.
- 172, l. 13. Svend Larsen: *Studier I*, s. 196.
- 173, l. 24. Svend Larsen: *Studier I*, s. 18.
- 173, l. 35. Svend Larsen: *Studier I*, s. 18f.
- 174, l. 12. CCD I, s. 38.
- 175, l. 6. OM. Embedsbog 1449-1701, fol. 59-60. Instruksen er formentlig fra midt af 1600-tallet.
- 175, l. 24. *Danmarks gamle købstadslovgivning III*, s. 491.
- 175, l. 31. OM. Kæmnerregnskaber 1612-13.
- 175, l. 33. OM. Kæmnerregnskaber 1569, 1572.
- 175, l. 36. Udateret instruks for kæmnerne, men formentlig fra midten af 1600-tallet, i OM. Embedsbog 1449-1701, fol. 60f. Ligegyldende i OM. Embedsbog 1634-50.
- 176, l. 40. OM. Embedsbog 1634-50, 8.6.1635.
- 177, l. 20. OM. Embedsbog 1449-1701, fol. 54f., vedtagelse af 19.3.1634 af borgmestre, råd og de 24 mænd om ansættelse af kaptajn Hans Rasmussen som stadshauptmand.
- 178, l. 1. *Danmarks gamle købstadslovgivning III*, s. 475.
- 178, l. 15. OM. Indkomne breve, 1.6.1615.
- 178, l. 17. OM. Embedsbog 1449-1701, fol. 91-94.
- 178, l. 19. Jfr. sager om bagernes overtrædelse af taksterne i OM, Rådstueretsprotokol 3.4.1613 og 4.11.1616.
- 178, l. 22. KB 10.10.1579.
- 178, l. 29. Kgl. befaling derom 29.10.1610; OM. Indkomne breve.
- 178, l. 36. OM. Rådstuebog 12.9.1631.
- 179, l. 17. Inddelingen fremgår f.eks. af OM. Regnskaber over kommunale skatter 1642.
- 180, l. 10. OM. Embedsbog 1449-1701, fol. 104.
- 180, l. 28. CCD III, s. 568f.; jfr. Svend Larsen: *Studier I*, s. 43f.
- 181, l. 2. OM. Kæmnerregnskab 1612; jfr. Svend Larsen: *Studier I*, s. 46f.
- 181, l. 9. OM. Skattemister 1633, 1634 og 1635.
- 182, l. 15. OM. Embedsbog 1449-1701, fol. 104.

6 · Lov og orden – ret og pligt

- 184, l. 3. CCD I, s. 8 (§1). Om retsvæsenet i almindelighed, se Poul Johs. Jørgensen: *Dansk Retshistorie*, s. 505-32. Desuden Gyldendals *Danmarks historie II*, 2. halvbind, s. 390-94 samt E. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 155ff.
- 184, l. 28. KB 30.5.1603.
- 187, l. 14. Om den generelle retssikkerhed i byerne, Troels-Lund: *Dagligt Liv II*, s. 125ff.
- 188, l. 21. Svend Larsen: *Studier II*, s. 332, 389.
- 188, l. 36. Historien fremgår af en brevveksling mellem Odenses magistrat og rigshofmester Peder Oxé i slutningen af november 1570; trykt, *Voldsomheder udøvede*, s. 321-24.
- 190, l. 7. Historien er fremdraget af G.L. Wad: *Fra Fyens Fortid I*, s. 52ff.
- 190, l. 12. KB 8.6. og 6.9.1569.
- 191, l. 6. KB 3.6.1589.
- 192, l. 17. OM. Embedsbog 1449-1701, fol. 104.
- 192, l. 26. OM. Embedsbog 1634-50, takster for rækkerens arbejde 1646.
- 192, l. 32. OM. Embedsbog 1449-1701, fol. 104.

- 193, l. 14. OM, Rådstueprotokol 1611-19, 21.7.1611 og 13.6.1612. Købstædernes vægtertjeneste behandles i almindelighed af Troels-Lund: *Dagligt Liv* II, s. 127ff.
- 193, l. 37. OM, Embedsbog 1449-1701, fol. 28; jfr. også Embedsbog 1634-50. Den af kongen stadfæstede vedtægt er trykt i CCD IV, s. 636ff. og dateret 29.4.1635. Jfr. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 255ff.
- 194, l. 27. Mackeprang: *Dansk købstadstyrelse*, s. 220ff., Munch: *Købstadstyrelsen*, s. 22ff. Vedr. indskærpelse af tilsynspligten, se kongebrev af 17.10.1547 (trykt i *Tegnelser... 1547...*, s. 332f.) og 8.7.1561 (trykt i CCD I, s. 169).
- 194, l. 37. KB 8.6.1569.
- 195, l. 23. Poul Johs. Jørgensen: *Dansk Retshistorie*, s. 517.
- 195, l. 37. CCD I, s. 449f.
- 196, l. 6. For det følgende om bytning og rådstueret henvises generelt til Svend Larsen: *Bytning*.
- 196, l. 19. Befalingen er trykt som bilag 6 i Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 529 efter original i magistratsarkivet.
- 196, l. 22. OM, Embedsbog 1634-50. Trykt i uddrag som bilag 5 i Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 527.
- 196, l. 24. Trykt i Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 529-31 (bilag 7) efter original i magistratsarkivet. Skrivelsen er dateret 9.6.1654.
- 196, l. 33. Svend Larsen: *Bytning*, s. 138.
- 198, l. 5. P. V. Jacobsen: *Bidrag til Fremstilling*, s. 55f.
- 198, l. 21. OM, Embedsbog 1449-1701, fol. 58f.
- 199, l. 11. KB 14.9.1577, 22.11.1597 og 4.7.1638.
- 199, l. 21. OB, Tingbog 14.11.1625, fol. 143.
- 199, l. 23. KB 15.8. og 17.8.1622.
- 199, l. 31. Svend Larsen: *Bytning*, s. 141.
- 199, l. 37. Svend Larsen: *Bytning*, s. 139ff.: *Samling af gamle danske Love* V, s. 206.
- 200, l. 2. Svend Larsen: *Bytning*, s. 142.
- 200, l. 11. Svend Larsen: *Bytning*, s. 144f.
- 201, l. 29. Svend Larsen: *Bytning*, s. 145ff.
- 202, l. 4. OM, Rådstueprotokol 21.11.1614, 3.4.1613 og 21.10.1616.
- 202, l. 15. OM, Rådstueprotokol 9.3.1612.
- 202, l. 28. Svend Larsen: *Bytning*, s. 148.
- 202, l. 34. OM, Rådstueprotokol 7.1.1614, jfr. 10.2.1612, 25.1 og 7.6.1613.
- 203, l. 12. OM, Rådstueprotokol 31.1.1614 og 11.9.1615.
- 203, l. 17. Svend Larsen: *Bytning*, s. 151f.
- 204, l. 3. OB, Tingbog, 3.2.1606, fol. 5.
- 204, l. 10. Eksempler i OM, Rådstueprotokol 6.7.1612; 3.10. og 21.11.1614; 29.1., 22.7. og 5.8.1616.
- 204, l. 26. Svend Larsen: *Bytning*, s. 153f.
- 205, l. 11. Forordning om rigens ret og dele, 10.12.1621 (CCD III, s. 686ff.); forordning om birkeretten, januar 1623 (CCD IV, s. 46ff.) og forordning om gældssager, 1.7.1623 (CCD IV, s. 79ff.).
- 205, l. 20. OM Rådstueprotokol 8.8.1631, fol. 23.
- 205, l. 40. Svend Larsen: *Bytning*, s. 156.
- 206, l. 32. Munch: *Købstadstyrelsen*, s. 44 og 76.
- 207, l. 3. Den originale ansøgning findes i RA. DK. B 160, Indlæg til registre og tegnelser 1572-1650, 12.11.1648. Et hovedargument i ansøgningen var, at der i alle andre landsdele – Jylland, Sjælland og Skåne – var en større købstad – Ribe, København og Malmø – med landstingsret. Kun Fyn og Odense var en beklagelig undtagelse fra denne regel.
- 207, l. 14. Trykt i CCD V, s. 602f.; jfr. *Aktstykker og oplysninger* (Rise Hansen) I, s. 249.
- 211, l. 1. Trykt i G.L. Wad: *Fra Fyens Fortid* IV, s. 25-31 efter en retligt bevidnet afskrift af 27.11.1618 i Landsarkivet.
- 211, l. 23. G.L. Wad: *Fra Fyens Fortid* IV, s. 31.
- 211, l. 34. Procesforløbet beskrives hos Stig Juul: *Herlysholm-Dommene*, s. 666ff. Det er også skitscret i selve læsebrevets tekst.
- 214, l. 39. Fussing: *Herremand og Fæstebonde*, s. 456.

7 · Sociale og økonomiske vilkår

- 216, l. 15. KB 1596-1602, s. 223; 1603-08, s. 36; Mackeprang: *Dansk købstadstyrelse*, s. 240ff.
- 217, l. 10. CCD III, nr. 199.
- 217, l. 16. OB, Skifteprotokol I, fol. 160r-163v.
- 217, l. 22. OB, Skifteprotokol I, fol. 55v-60r.

- 218, l. 5. OB, Skifteprotokol I, fol. 48r-v, 53r-54r, 92r-93v, 173r-175v.
- 218, l. 9. OB, Skifteprotokol I, fol. 93r-102r.
- 218, l. 28. *Danmarks gamle købstadsløvgivning* III, s. 484, § 12.
- 218, l. 34. *Danmarks gamle købstadsløvgivning* III, s. 490f. Brevet bygger passagevis ordret på Christian Is brev 1454 (sammestedt, s. 477f.), da striden angik valget af bystyre; jfr. Thrane m.fl.: *Fra boplads til bispeby*, s. 315f., 322f.
- 218, l. 36. Bennike Madsen: *Det danske*.
- 218, l. 40. Mackeprang: *De danske købstæders*, s. 160, 188f.
- 219, l. 13. Svend Larsen: *Studier* I, s. 42ff. for dette og det følgende.
- 219, l. 39. CCD III, nr. 522; jfr. ovenfor s. 147ff. og Svend Larsen: *Studier* I, s. 36f., 43f.
- 221, l. 4. Svend Larsen: *Studier* I, s. 44f., 189f.
- 221, l. 8. OM, Kongelige skatter, 7.10.1600 (13. rode).
- 221, l. 13. OM, Kommunale skatter, optegnelse 1568-77.
- 221, l. 24. OM, Kommunale skatter, skattemandtal 1633, martini.
- 221, l. 38. Jfr. Svend Larsen: *Studier* I, s. 189ff.
- 222, l. 6. Degn: *Rig* I, s. 318ff.
- 223, l. 5. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 263ff.
- 223, l. 9. Vedel Simonsen: *Bidrag til Odense Byes* II, 2. halvbind, s. 155 og 161; jfr. nedenfor s. 273 og Astrid Friis i *DBL* I, 2. udgave, s. 620f.
- 223, l. 16. G.L. Wad: *Fra Fyens Fortid* IV, s. 10-13; KB 1566-70, s. 43.
- 224, l. 3. KB 1566-70, s. 291.
- 224, l. 8. Vedel Simonsen: *Bidrag til Odense Byes* II, 2. halvbind, s. 132.
- 224, l. 14. OM, Kommunale skatter 1568-77.
- 224, l. 17. P. V. Jacobsen: *Fremstilling*, s. 105; Svend Larsen: *Studier* I, s. 189.
- 224, l. 20. Svend Larsen: *Studier* I, s. 40 og nedenfor, s. 408f.
- 224, l. 36. Ladewig Petersen: *Fra standsamfund*, s. 14ff.
- 225, l. 10. Ladewig Petersen: *Fra standsamfund*, s. 112ff.
- 226, l. 10. Ladewig Petersen: *Fra standsamfund*, s. 381-84.
- 226, l. 15. CCD IV, nr. 565; jfr. Thrane

- m.fl.: *Fra boplads til bispeby*, s. 298f., 314ff., 350ff.
- 226, l. 22. Jfr. ovenfor, s. 147ff.; Ladewig Petersen: Anmeldelse af Ole Degn, s. 368.
- 226, l. 38. OB, Skifteprotokol I, fol. 53v-54r.
- 228, l. 1. Knud J.V. Jespersen: *Rostjenestetaksation*, s. 102f.
- 228, l. 11. OM, Kommunale skatter 1552-1690.
- 229, l. 10. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 287ff.; Ladewig Petersen: *Ribe-regionen*, s. 350f.; Sv. Christiansen i Randers købstads, s. 418-26.
- 230, l. 6. *Lyder van Fredens*.
- 230, l. 18. Galster: *Danmarks*, s. 190-200.
- 231, l. 6. Nedenfor, s. 294-97; Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 257f., 352ff.
- 231, l. 20. Der er udelukkende tale om medlemmer af mesterlavet; opgørelsen på grundlag af skatelisterne udelukker guldsmedene, der havde deres eget lav og urmagere (sejermagere).
- 232, l. 4. Grundmaterialet for de følgende beregninger findes i tabel 7.9.
- 233, l. 8. Jfr. nedenfor, s. 253ff.
- 234, l. 23. RA, DK, B 160. Indkommebreve, udateret (1633-41); KB 1640-41, s. 346.
- 234, l. 29. KB 1630-32, s. 346f.; jfr. Trap: *Danmark V*, I, halvbind, s. 260; Fenger m.fl.: *Adel forpligter*, s. 274.
- 234, l. 33. Svend Larsen: *Studier II*, s. 88f., 57 og oversigten s. 8f.
- 234, l. 37. *Danske Kirkelove I*, s. 106-10.
- 237, l. 4. Jacob Madsen: *Den fynske Biskop*, s. 26f.; jfr. nedenfor, s. 360ff. og Carl E. Jørgensen: *Den lærde*, s. 21-31.
- 238, l. 15. Degn: *Rig I*, s. 54f., 189-92, 205f.; Hans Chr. Johansen: *Næring*, s. 191.
- 238, l. 38. Jfr. nedenfor, s. 393ff.
- 239, l. 14. Betegnelsen »i helvede« kan betyde, at hun har været bosat i den usle gade af dette navn; jfr. Matthiesen: *Gamle Gader*, s. 117f.
- 240, l. 3. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 284f.
- 240, l. 9. RA, Håndskriftsamlingen XIV.L.3. Cornelius Hamsforts enkes bog over tilstandendes gæld, fol. 41r.
- 240, l. 14. OB, Skifteprotokol II, fol. 30r-67v; G.L. Wad: *Fra Fyens Fortid I*, s. 99f., jfr. s. 110 om Claus Mule.
- 240, l. 16. OB, Skifteprotokol II, fol. 2r-17r.
- 240, l. 18. OB, Skifteprotokol II, fol. 119v-126r og IV, fol. 93v-104r, 232r-256v.
- 240, l. 20. Svend Larsen: *Studier I*, kapitel IV, og II, s. 315-60.
- 241, l. 3. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 136.
- 241, l. 10. Jfr. Svend Larsen: *Studier I*, s. 189.
- 244, l. 15. CCD IV, nr. 104; jfr. Kolmos: *Fynske købmænds*, s. 257f.
- 244, l. 18. RA, Registratur 108 B. Odense byfogedregnskab 1623/24.
- 244, l. 22. Johs. Hansen: *Lübecks Getreidehandel*, s. 139; Posthumus: *Nederlandsche I*, s. 573.
- 244, l. 24. Sct. Knuds kirkes regnskaber 1623/24; Stenløse kirkes regnskaber 1623/24.
- 244, l. 30. KB 1624-26, s. 132, 169.
- 244, l. 33. KB 1624-26, s. 169, 172, jfr. s. 155 og 175.
- 245, l. 10. KB 1627-29, s. 384f.; jfr. Kolmos: *Fynske købmænds*, s. 258.
- 246, l. 2. Kolmos: *Fynske købmænds*, s. 259.
- 246, l. 6. Kolmos: *Fynske købmænds*, s. 260f.; Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 279f.
- 246, l. 23. KB 1571-75, s. 351, 416f., 773; 1576-80, s. 255, 273.
- 246, l. 32. Jfr. ovenfor, s. 27ff.
- 246, l. 38. OB, Skifteprotokol II, fol. 186r-v; Svend Larsen: *Studier II*, s. 317-21.
- 248, l. 7. CCD III, nr. 343, § 11 (s. 346f.).
- 248, l. 11. RA, Registratur 108 B. Odense byfogedregnskab 1611/12-12/13.
- 248, l. 19. CCD IV, nr. 648.
- 249, l. 3. RA, Registratur 108 B. Odense byfogedregnskab 1611/12-12/13.
- 249, l. 17. Jfr. især Svend Larsen: *Studier I*, s. 99ff.
- 249, l. 36. RA, Registratur 108 B. Odense byfogedregnskab 1621/22.
- 249, l. 40. RA, DK, B 215. IV.A.4. Diverse til oplysning og efterretning.
- 251, l. 7. CCD III, nr. 343.
- 252, l. 3. CCD III, nr. 573; afgiften forhøjes klækkeligt 1623; CCD IV, nr. 76.
- 252, l. 7. RA, Registratur 108 B. Odense byfogedregnskab 1621/22.
- 252, l. 9. Berntsen: *Danmarkis*, IV, s. 579.
- 253, l. 9. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 206ff.; jfr. nedenfor, s. 305ff.
- 253, l. 12. Mackeprang: *Dansk købstadsstyrelse*, s. 82-86.
- 253, l. 17. *Danmarks Guld- og Lavsskraeer I*, s. 770ff., jfr. s. 761ff.; Svend Larsen: *Studier I*, s. 27ff.
- 253, l. 22. Jfr. ovenfor, s. 219.
- 253, l. 34. OM, Byens embedsbog; Svend Larsen: *Studier I*, s. 29.
- 254, l. 3. Svend Larsen: *Studier II*, s. 128-31, 134, 140, 151.
- 254, l. 7. Svend Larsen: *Studier II*, s. 145-49.
- 254, l. 12. Jfr. ovenfor s. 236f.
- 256, l. 11. Svend Larsen: *Studier I-II*.
- 256, l. 25. Jfr. nedenfor, s. 266ff.
- 256, l. 37. Svend Larsen: *Studier I*, s. 81ff.
- 257, l. 13. Svend Larsen: *Studier I*, s. 108f.
- 257, l. 21. Svend Larsen: *Studier I*, s. 109; Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 254, 279f.
- 257, l. 27. Jfr. ovenfor, s. 27-31.
- 257, l. 40. Svend Larsen: *Studier I*, s. 76-82, 129ff., 308f.
- 258, l. 10. Svend Larsen: *Studier I*, s. 88f.; II, s. 21, 23.
- 258, l. 17. Svend Larsen: *Studier I*, s. 73f., 88; II, s. 69ff.
- 258, l. 20. Svend Larsen: *Studier II*, s. 190ff.
- 258, l. 25. Svend Larsen: *Studier II*, s. 150ff.; jfr. *Sophie Brahes regnskabsbog*, index.
- 258, l. 35. Svend Larsen: *Studier II*, s. 107ff., 114ff.
- 258, l. 40. Svend Larsen: *Studier II*, s. 59ff., 94ff.
- 259, l. 22. Fenger m.fl.: *Adel forpligter*, s. 261ff., 285ff.
- 259, l. 27. Dahlerup: *En fallit*, s. 180f. og nedenfor, s. 253; jfr. RA, Registratur 108 A. Næsbyhoved lensregnskab 1510 og *Dronning Christines*, index (Vole og Kellebrecker).
- 259, l. 31. G.L. Wad: *Fra Fyens Fortid I*, s. 109ff.
- 259, l. 33. Degn: *Rig I*, s. 143; Ladewig Petersen: Anmeldelse af Svend Larsen, s. 239.
- 260, l. 10. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 177.
- 260, l. 28. Fenger m.fl.: *Adel forpligter*, s. 26ff., 159f., 217, 236-39; jfr. Svend Larsen: *Studier I*, s. 117ff.
- 260, l. 31. *Samling af kongens I*, s. 519, 561.

- 571f.; II. s. 23, 71, 75f., 102, 108f., 281, 496f.
- 260, l. 35. RA, DK, B 140. Stavningsbog 1639. fol. 473v-474v: Rettertingets arkiv. Herredagsdombog nr. 41 (1639), fol. 523-28; Håndskriftsamlingen XIV.L.3. Cornelius Hamsforts enkes bog over tilstandendes gæld, fol. 11r.
- 261, l. 8. Ladewig Petersen: *Adelige*, s. 96ff.; jfr. Svend Larsen: *Studier* I. s. 106f.
- 261, l. 12. RA, Topografisk samling på papir. Merløse herred, Tersløsegårds regnskab 1657/58.
- 261, l. 23. Svend Larsen: *Studier* I. s. 123ff.
- 261, l. 29. Jfr. nedenfor, s. 277-84; jfr. Fenger m.fl.: *Adel forpligter*.
- 261, l. 40. Jfr. ovenfor, s. 43-47 med kortene.
- 262, l. 12. RA, Privatarkiver, nr. 5955. Frederik Markdanner, Skiftesager 1642-54; Håndskriftsamlingen XIV.L.3. Cornelius Hamsforts enkes bog over tilstandendes gæld, fol. 5r.
- 262, l. 17. Svend Larsen: *Studier* I. s. 135ff., 271ff.; jfr. s. 154.
- 262, l. 21. OB, Skifteprotokol I. fol. 64v-67v. 75r-80v. 82r-89r.
- 262, l. 26. Svend Larsen: *Studier* I. s. 139ff.
- 262, l. 31. CCD IV, nr. 31, § 6; jfr. *Aktstykker og Oplysninger* (Erslev) II. s. 519, 525.
- 262, l. 37. Thrane m.fl.: *Fra boplads til bispeby*, s. 386ff.
- 263, l. 8. Ladewig Petersen: *Defence*, s. 282ff., 302ff., 311f.
- 263, l. 18. Dahlerup: *En fallit*, s. 174f.; jfr. f.eks. Ellehoj: *Flensborgkøbmanden*.
- 263, l. 33. G.L. Wad: *Fra Fyens Fortid* I. s. 78ff.; IV, s. 10ff.; Astrid Friis i *DBL* I. 2. udgave, s. 620f.
- 264, l. 14. OM, Kommunale skatter 1552-1690.
- 264, l. 18. Astrid Friis i *DBL* X. 2. udgave, s. 263f.
- 264, l. 25. KB 1571-75, s. 351, 416f., 634: 1576-79, s. 52f., 111ff., 177, 225, 255, 273 (kontraktfornylse 1577), 276, 300, 344, 612f., 721, 730, 759.
- 264, l. 36. Astrid Friis i *DBL* I. 2. udgave, s. 621; jfr. KB 1588-92, s. 256, 300, 331, 771.
- 265, l. 18. Kolmos: *Fynske købmænds*, s. 284ff.
- 265, l. 26. Kolmos: *Fynske købmænds*, s. 257ff.
- 266, l. 18. Willerslev: *Danmarks*, s. 622f.
- 266, l. 21. Willerslev: *Danmarks*, s. 625; Kolmos: *Fynske købmænds*, s. 267ff.
- 266, l. 29. Kong Christian I, nr. 177 (der må omdateres til før 17.10.1623); Kolmos: *Fynske købmænds*, s. 269.
- 266, l. 31. RA, DK, B 160, Indkomme breve og indlæg: Valkendorfs rapport 10.2.1634; KB 1633-34, s. 808.
- 267, l. 3. Kolmos: *Fynske købmænds*, s. 269ff.
- 267, l. 16. RA, Odensegårds lensregnskaber 1616/17-25/26.
- 268, l. 16. CCD III, nr. 590, § 2-3; Kolmos: *Fynske købmænds*, s. 281ff.
- 268, l. 22. Jfr. tabel 7.15, s. 250.
- 268, l. 32. *Internationaler Oksenhandel*, s. 137-70, 255-59 (om Danmark); Enemark: *Oksenhandelens*.
- 269, l. 6. Thrane m.fl.: *Fra boplads til bispeby*, s. 329-32.
- 270, l. 16. *Scriptores* VII, s. 240.
- 270, l. 21. Eske Bille til Anne Rud 14.3.1528, RA, Privatarkiver, nr. 5815, Henrik Krummedig og Anne Rud, II.B.6.; jfr. Ladewig Petersen: *Henrik Krummedig*, s. 30f., 36f.; Enemark: *Oksenhandelens*, s. 79f.
- 270, l. 28. Dahlerup: *En fallit*, s. 175f.
- 270, l. 37. RA, Privatarkiver, nr. 1471: Eskil Oxø, Regnskaber 1548-52.
- 271, l. 8. Ladewig Petersen: *The Danish*, s. 72ff.
- 271, l. 11. RA, Odensegårds lensregnskaber 1576/77-1619/20.
- 271, l. 14. Enemark: *Oksenhandelens*, s. 51 og 80; *Samling af kongens* I. s. 79.
- 271, l. 17. RA, Diverse lens- og godsregnskaber før 1660, Ulriksholms regnskab 1618-20; Gråbrødre hospitals regnskaber 1618-21.
- 271, l. 28. Achelis: *Aus der Geschichte*, s. 201f.
- 271, l. 31. Dahlerup: *En fallit*, s. 173-84.
- 271, l. 39. Achelis: *Aus der Geschichte*, s. 201f.; H.V. Gregersen: *Toldregnskabet*, s. 168f.
- 272, l. 10. Astrid Friis i *DBL* I. s. 620; jfr. KB 1576-79, s. 244.
- 272, l. 23. KB 1571-75, s. 34, 96, 134, 276, 408, 579, 603; 1576-79, s. 17, 126, 308, 272, l. 26. KB 1584-88, s. 199 med note 1, 325, 378f., 404, 626, 635f.; G.L. Wad: *Fra Fyens Fortid* I, s. 61-67.
- 273, l. 1. OM, Kommunale skatter 1578 og Kongelige skatter 1598; G.L. Wad: *Fra Fyens Fortid* I, s. 80f.
- 273, l. 6. *Internationaler Oksenhandel*, s. 144f.; Enemark: *Oksenhandelens*, s. 54ff.
- 273, l. 14. Vedel Simonsen: *Bidrag til Odense Bys* II, 2. halvbind, s. 155 og 161.
- 273, l. 29. H.V. Gregersen: *Toldsted*, s. 97; Kinch: *Ribe* II, s. 826f.
- 273, l. 39. Kolmos: *Fynske købmænds*, s. 218ff. og tabelbilagene, s. 290-302.
- 274, l. 17. Jfr. Albert Olsen: *Steffen Rodes*.
- 275, l. 8. Ladewig Petersen: *The Danish*, s. 78-85; *Internationaler Oksenhandel*, s. 149ff.
- 275, l. 10. Albert Olsen: *Steffen Rodes*, s. 273ff.
- 277, l. 3. Jfr. Hans Chr. Johansen: *Næring*, s. 158f.
- 278, l. 14. Dahlerup: *Bidrag*, s. 47-52.
- 278, l. 27. Rørdam: *Hartvig Lohman*.
- 278, l. 34. S. Jørgensen: *Den fynske*, s. 205ff.
- 278, l. 36. F. Crone: *Udbrag*.
- 279, l. 1. OB, Skifteprotokol 1627-35, hvorfra det efterfølgende eksempel materiale hentes.
- 280, l. 19. Ladewig Petersen: *Fra standsamfund*, s. 265-72.
- 280, l. 32. Svend Larsen: *Studier* I, s. 154.
- 280, l. 39. Svend Larsen: *Studier* I, s. 153.
- 281, l. 7. Fenger m.fl.: *Adel forpligter*, s. 65ff., 243ff.
- 282, l. 1. Gråbrødre hospitals regnskaber 1634/36.
- 282, l. 7. Sct. Knuds kirkes regnskaber. Hovedprotokol og regnskaber 1604-78.
- 282, l. 15. Karen Brahes bibliotek, Håndskriftsamlingen B.II.7. Forordning 9.10.1609 (kendes kun fra denne afskrift).
- 282, l. 25. RA, Håndskriftsamlingen, XIV.L.3., Cornelius Hamsforts enkes bog over tilstandendes gæld.
- 282, l. 37. RA, Privatarkiver, nr. 5955, Frederik Markdanner, Skiftesager.
- 283, l. 2. Fenger m.fl.: *Adel forpligter*, s. 236.
- 283, l. 7. Brasch: *Vemmetoftes* I, s. 154ff.
- 284, l. 20. Ladewig Petersen: *Fra standsamfund*, s. 255ff.

287, l. 19. RA. Rentemesterregnskab 1618/19. fol. 235r-v, 249r-v, 250v-251r.
 287, l. 26. RA. Odensegårds lensregnskab 1617/18-18/19 og 1628/29. antegnelse.
 287, l. 36. RA. Diverse lens- og godsregnskaber for 1660, Ulriksholms regnskaber 1616/17 med antegnelser.
 289, l. 12. Jfr. nedenfor. s. 392ff.
 291, l. 8. Jfr. ovenfor, s. 273.
 291, l. 13. Jfr. ovenfor, s. 275f.
 291, l. 17. Materialet fra Næsbyhoved skylder jeg studielektor, dr. phil. H. Bennike Madsen.
 291, l. 21. Ladewig Petersen: *Fra standsamfund*, s. 184ff.; Hornbeck m.fl.: *Tænggård*, s. 51-67.
 296, l. 13. Ladewig Petersen: *Fra standsamfund*, s. 353f.
 297, l. 18. RA. Odensegårds lensregnskaber 1626/27 og 1630/31. bilag.
 299, l. 1. Degn: *Rig I*, s. 202f.
 299, l. 17. Degn: *Rig I*, s. 69f.
 299, l. 19. Nedenfor. s. 437.
 299, l. 29. Jfr. Mackeprang: *Dansk købstadsstyrelse*, s. 128f.; Poul Johs. Jørgensen: *Dansk retshistorie*, s. 527f.
 Grundlæggende er dog stadig P.V. Jacobsen: *Bidrag*.
 299, l. 35. CCD I, s. 67b.
 300, l. 1. CCD III, s. 737; IV, s. 769.
 300, l. 8. CCD IV, nr. 508.
 300, l. 15. OM. Kongelige skatter 1598 (1-12. rode) og 1600 (13. rode). Der kan være tale om en rotation.
 300, l. 26. *Kong Christian I*, nr. 68 (1611).
 300, l. 31. P.V. Jacobsen: *Bidrag*, s. 197ff.; E. Madsen: *Om Fodfolket*, s. 192-211.
 300, l. 35. KB 1588-92, s. 50f.; jfr. en lignende situation 1583, se KB 1580-83, s. 666, 669.
 301, l. 7. KB 1596-1602, s. 310f.
 301, l. 28. Taksationen findes på KglB. Ny kongelig Samling 739, 4°.
 302, l. 2. De identificerede omfatter i alt 93% af mandtallets personer og er altså dækkende.
 303, l. 6. Svend Larsen: *Studier II*, s. 417.
 304, l. 4. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 244, 256.
 304, l. 11. OM. Byens embedsbog og kommunale skatter 1552-1690, regnskab 1641; jfr. Mackeprang: *Dansk købstadsstyrelse*, s. 128.
 304, l. 17. OB. Skifteprotokol 1627-35, fol. 168v-172v, 181v-185v.

8 · Organisationsliv: Gilder og lav

305, l. 7. Generelt henvises til Poul Johs. Jørgensen: *Dansk Retshistorie*, s. 444ff.
 306, l. 1. Grandt-Nielsen: *Lav og lavsting*, s. 7ff.
 306, l. 9. *Samling af gamle danske Love V*, s. 121ff.; *Danmarks gamle købstadsløvgivning III*, s. 490f. (10.5.1495); Vedel Simonson: *Bidrag til Odense Byes II*, 1. halvbind, s. 162f.
 306, l. 25. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 249; Grandt-Nielsen: *Lav og lavsting*, s. 9.
 306, l. 34. OM. Embedsbog 1449-1701, fol. 1-5.
 306, l. 36. *Danmarks Gilde- og Lavsskraaer I*, s. 770-80.
 307, l. 2. Svend Larsen: *Studier I*, s. 28.
 307, l. 33. Fra Odense findes bevaret en sådan takstliste fra 1649 for murere, grovsmede, klejnsmede, sadelmagere, tomrere, skræddere og skomagere: OM. Embedsbog 1449-1701, fol. 91ff.
 308, l. 19. OM. Rådstueprotokol 13.3.1634 og 5.2.1640.
 309, l. 7. CCD I, s. 38f. og 49.
 309, l. 21. CCD III, s. 265f. (19.10.1609).
 309, l. 28. CCD III, s. 448 (31.3.1615, §38).
 309, l. 37. CCD III, s. 408f. (19.6.1613).
 310, l. 11. Odense smedelavs arkiv. Lavsbog 1602-1679, B.
 310, l. 19. Grandt-Nielsen: *Lav og lavsting*, s. 40.
 310, l. 32. CCD III, s. 675-81 (10.12.1621).
 312, l. 4. OM. Embedsbog 1449-1701; lavsartikler for skomagervævet 13.2.1623 (fol. 21ff.), skræddervævet samme dato (fol. 27ff.), smedlavet 20.10.1623 (fol. 15ff.), væverlavet 13.2.1623 (fol. 45ff.), bagerlavet 13.1.1631 (fol. 33ff.), murerlavet 26.7.1631 (fol. 39ff.). Desuden artikler for guldsmedelavet 16.7.1608 (fol. 6ff.), kobmandsgildet 10.10.1631 (fol. 1ff.), vognmandslavet 14.5.1639 (fol. 49ff.), bartskærerlavet 17.2.1647 (fol. 12ff.) og slagterlavet 9.3.1650 (fol. 95ff.).
 312, l. 9. CCD IV, s. 27f. (26.8.1622).
 312, l. 23. CCD V, s. 237ff. (27.2.1643, bog II, kapitel 3, stk. 9, §1-5).
 313, l. 3. Grandt-Nielsen: *Lav og lavsting*, s. 72-79.

313, l. 10. OM. Embedsbog 1449-1701, fol. 12v-14v. Embedsbog 1634-50. »Om Slagtere och andet Adschilligt«.
 314, l. 8. Odense smedelavs arkiv. Lavsprotokoller, forsamlingsprotokoller, korrespondance.
 315, l. 2. Lavsartiklerne 13.5.1496 trykt i *Danmarks Gilde- og Lavsskraaer II*, s. 243-51.
 316, l. 16. Grandt-Nielsen: *Lav og lavsting*, s. 33ff.
 316, l. 36. Odense smedelavs arkiv. Lavsbog 1564-1631, A (5 sider, § 1-15).
 317, l. 22. OM. Embedsbog 1449-1701, fol. 15-20.
 321, l. 7. Odense smedelavs arkiv. Lavsbog 1602-1679, B, s. 13ff.
 321, l. 34. Odense smedelavs arkiv. Lavsbog 1602-1679, uden sidetal.

9 · Kirken og gejstligheden

323, l. 19. DBL, 3. udgave.
 324, l. 9. Vedr. den almindelige kirkepolitik udvikling, se Gyldendals *Danmarks historie II*, 2. halvbind samt Cedergreen Bech: *Reformation og renaissance* og Ellehoj: *Christian 4.s tidsalder*.
 324, l. 15. Fremmedartiklerne af 20.9.1569 trykt i CCD I, s. 420ff. Menighedsforordningen af 27.3.1629 trykt i CCD IV, s. 446ff.
 325, l. 9. Sagen mod Hans Schult kan følges gennem forhørs- og retsakterne i OM. Rådstueprotokol 1611-19 (indforsler 28.4., 6.5., 19.5., 2.6. og 16.6.1617) og Rådstuedomprotokol 1602-32, s. 202-15. Processen blev første gang behandlet i 1970 af daværende stud. mag. Knud Schultz i en ovelsesopgave ved Odense Universitet. Om heksevæsen og trolddomssager i Danmark, se Vilhelm Bang: *Hexevæsen* og Alfred Lehmann: *Overtro I-II*.
 327, l. 15. Fjelstrup: *Dr. Peter Payngk*.
 327, l. 20. OM. Rådstuedomprotokol 1602-32, s. 208.
 328, l. 21. OB. Skifteprotokol 1626-35, fol. 167r-168v.
 329, l. 16. Sagens akter, herunder den originale djævlforkrivning, findes i Fyns bispearkiv. Korrespondance. Alle aktstykkerne er dog trykt og kommenteret i Rordam: *En sørgelig Historie* og

- sammes: *To mærkelige Universitetsbetænkninger*.
- 332, l. 16. KB 3.12.1635: jfr. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 236f.
- 332, l. 36. Hvor intet andet bemærkes, bygger beskrivelsen af den efterreformatoriske kirke i Odense i hovedsagen på Engelstoft: *Odense Byes Sognehistorie*. Jfr. også Thrane m.fl.: *Fra boplads til bispeby*, s. 413ff.
- 335, l. 12. Ove Jørgensen: *OTONIVM*, kortbilag 1.
- 336, l. 30. Rørdam: *Mester Jørgen Jensen Sadolin*; Bloch: *Den fynske Geistligheds Historie I*, s. 3-13. *DBL*, 3. udgave.
- 337, l. 5. *Om Christen Povelsen*, s. 67.
- 337, l. 21. Bloch: *Den fynske Geistligheds Historie I*, s. 23-49: *DBL*, 3. udgave.
- 337, l. 33. Bloch: *Den fynske Geistligheds Historie I*, s. 41 og 25.
- 338, l. 9. Bloch: *Den fynske Geistligheds Historie I*, s. 41, 47 og 45.
- 338, l. 19. Bloch: *Den fynske Geistligheds Historie I*, s. 28f.
- 339, l. 6. Et velbevaret eksemplar findes i Karen Brahes bibliotek.
- 339, l. 22. Hans bisættelse skildres af den samtidige iagtager, Nyborgpræsten Christiern Bruun. se *Præsten Christiern Bruun*, s. 288-90.
- 339, l. 25. Bloch: *Den fynske Geistligheds Historie I*, s. 50-73. Hans berømte visitatsbog findes i Fyns bisparkiv. Visitationsprotokoller 1588-1605. Den blev i 1853 udgivet af A. Croné og er senere genudgivet med noter og oversættelse af de latinske stykker af A.R. Idum. Denne udgave rummer tillige en kort biografi.
- 340, l. 28. Bloch: *Den fynske Geistligheds Historie I*, s. 74-88.
- 341, l. 6. Om Niels Hemmingsen. se *DBL*, 3. udgave.
- 341, l. 34. Efter sin afsættelse måtte Hans Knudsen udstede en erklæring, hvori han forpligtede sig til ikke for fremtiden at blande sig i kirkelige anliggender. Koncept til denne erklæring, dateret juni 1616, findes i RA. DK. B 160. Indlæg til registre og tegnelse 1572-1650. juni 1616.
- 342, l. 12. Bloch: *Den fynske Geistligheds Historie I*, s. 89-108: *DBL*, 3. udgave; J. Oscar Andersen: *Holger Rosenkrantz*, s. 144ff.
- 344, l. 4. Bloch: *Den fynske Geistligheds Historie I*, s. 109-30: *DBL*, 3. udgave.
- 344, l. 30. Bloch: *Den fynske Geistligheds Historie I*, s. 129.
- 345, l. 7. Engelstoft: *Odense Byes Sognehistorie*; Bloch: *Den fynske Geistligheds Historie*.
- 345, l. 17. *DBL*, 3. udgave; Rørdam: *Bidrag til det lærde Skolevæsens Historie* (om Jørgen Simonsen, s. 145-55).
- 345, l. 24. KglB. Håndskriftsamlingen Kall 524. 4°.
- 346, l. 12. *DBL*, 3. udgave; Bloch: *Den fynske Geistligheds Historie I*, s. 368-78; Engelstoft: *Odense Byes Sognehistorie*, s. 68; Svend Larsen: *Studier II*, s. 97.
- 348, l. 5. *CCD IV*, s. 652.
- 348, l. 21. *CCD V*, s. 523-25. Skrivelsen er dateret 8.4.1647.
- 350, l. 10. Bloch: *Den fynske Geistligheds Historie I*, s. 375.
- 350, l. 19. Historien berettes af Ålborg-bispen Jens Bircherod, der var barnefodt (1658) i Odense. se *Uddrag af Biskop Jens Bircherods*, s. 26f.
- 350, l. 29. Engelstoft: *Odense Byes Sognehistorie*, s. 176f.
- 351, l. 3. Engelstoft: *Odense Byes Sognehistorie*, s. 167: *Dom over M. Niels Glads Forseelse*; Jacob Madsen: *Den fynske Biskop*, s. 29.
- 351, l. 27. Engelstoft: *Odense Byes Sognehistorie*, s. 129f.
- 351, l. 37. Jacob Madsen: *Den fynske Biskop*, s. 28f.
- 352, l. 8. Engelstoft: *Odense Byes Sognehistorie*, s. 131.
- 353, l. 3. Missive til samtlige biskper 7.11.1629, trykt i *CCD IV*, s. 499f.

10 · Skolevæsenet

- 355, l. 1. Generelt om skolevæsenet. se Joakim Larsen: *Bidrag*.
- 355, l. 29. Fortalen til kirkeordinansen af 1537. *Danske Kirkelove I*, s. 40f.
- 357, l. 18. *CCD III*, s. 175-78.
- 358, l. 19. *CCD IV*, s. 446-77.
- 359, l. 1. Dateret 1.10.1638, trykt i *CCD IV*, s. 733f.
- 359, l. 13. *CCD V*, s. 122ff., specielt Bog I.
- 359, l. 16. Joakim Larsen: *Bidrag*, s. 101.
- 360, l. 9. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 234.
- 360, l. 21. Bloch: *Den fynske Geistligheds Historie I*, s. 231ff.; Henrichsen: *Udsigt over Frequenten*. Vedr. latinskolen historic henvises generelt til Henrichsens bidrag I-X, der er trykt i Odense Katedralskoles programmer 1846, 1850, 1853, 1858, 1859, 1862, 1864, 1866, 1867 og 1868.
- 360, l. 33. Henrichsen: *Udsigt over Frequenten*, s. 7.
- 361, l. 2. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 231.
- 361, l. 8. *Om Christen Povelsen*, s. 74.
- 361, l. 11. Jacob Madsen: *Den fynske Biskop*, s. 28.
- 361, l. 36. Mule: *Odense Latinskole*.
- 362, l. 23. Mummé: *Odense Communitets Historie*; jfr. Bloch: *Den fynske Geistligheds Historie I*, s. 240ff.
- 363, l. 1. Rørdam: *Bidrag til det lærde Skolevæsens Historie*.
- 364, l. 15. Mule: *Odense Latinskole*, s. 8.
- 364, l. 22. Rørdam: *Bidrag til det lærde Skolevæsens Historie*, s. 155ff.
- 364, l. 35. Rørdam: *Bidrag til det lærde Skolevæsens Historie*, s. 258 og 274.
- 365, l. 1. Aktstykkerne i sagen er aftrykt i Rørdam: *Bidrag til det lærde Skolevæsens Historie*, s. 184ff.
- 365, l. 28. Henrichsen: *Bidrag til Skoletugstens Historie i Norden*. Rimet gengives s. 30f.
- 366, l. 8. De latinske skolelove findes aftrykt efter original i katedralskolens arkiv (nu i Landsarkivet) i Henrichsen: *Odense Skoles ældste Love*.
- 367, l. 31. Henrichsen: *Udsigt over Frequenten*, s. 5-27.
- 368, l. 4. Henrichsen: *Udsigt over Frequenten*, s. 9; jfr. Boye: *Nogle Bidrag*, s. 149.
- 369, l. 2. Fyns bisparkiv. Korrespondance 13.4.1649 og 29.2.1656; jfr. Henrichsen: *Udsigt over Frequenten*, s. 10f.
- 369, l. 16. Henrichsen: *Udsigt over Frequenten*, s. 15-19.
- 369, l. 28. Herom, se Henrichsen: *Undervisningens Omfang*.
- 370, l. 31. *CCD III*, s. 174f.
- 370, l. 34. *CCD III*, s. 175-78.
- 371, l. 5. Henrichsen: *Undervisningens Omfang*, s. 12.
- 371, l. 15. *CCD IV*, s. 733f.
- 371, l. 39. *CCD V*, s. 146f.
- 372, l. 23. *Aktstykker og Oplysninger* (Erslev) I, s. 267, jfr. s. 275.

- 372, l. 30. CCD III, s. 636-41; jfr. Bloch: *Den fynske Geistlighed Historie I*, s. 245ff.
- 374, l. 21. Bloch: *Den fynske Geistlighed Historie I*, s. 266f.
- 376, l. 1. Bloch: *Den fynske Geistlighed Historie I*, s. 283.
- 376, l. 8. CCD V, s. 14-27.
- ## 11 · Levestandard og forsorg
- 377, l. 9. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 147f.
- 377, l. 24. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 352f.
- 377, l. 25. Hans Chr. Johansen: *Næring*, s. 36f.
- 378, l. 14. OM, Embedsbog (1649), Vedtægt 29.4.1635; *Biskop Hans Mikkel-sens VII*, s. 111; jfr. nedenfor, s. 402-09.
- 378, l. 23. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 154f.
- 378, l. 34. Jfr. ovenfor, s. 150ff.
- 378, l. 37. Svend Larsen: *Studier II*, s. 107.
- 378, l. 39. OM, Kæmnerregnskab 1640/41; jfr. regnskab for kommunale skatter 1641.
- 379, l. 1. Svend Larsen: *Byting*, s. 142; jfr. Ladewig Petersen: *Anmeldelse af Ole Degn*, s. 374.
- 379, l. 18. Svend Larsen: *Byting*, s. 148f.
- 380, l. 18. Jfr. ovenfor, s. 109f.; Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 97f., 108ff.
- 380, l. 26. Matthiessen: *De Kagstrøgne*.
- 380, l. 28. Matthiessen: *De Kagstrøgne*, s. 80ff.
- 380, l. 32. Vedel Simonsen: *Bidrag til Odense Byes III*, 1. halvbind, s. 48f.; Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 280.
- 380, l. 35. OM, Kæmnerregnskab 1585/86; Matthiessen: *De Kagstrøgne*, s. 75f.
- 381, l. 4. Matthiessen: *De Kagstrøgne*, s. 27ff.; McNeill: *Plagues*, s. 165-68.
- 381, l. 7. CCD II, nr. 621; jfr. OM, Indkomne breve 30.6.1593.
- 381, l. 12. Matthiessen: *Gamle Gader*, s. 114ff.; jfr. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 283, 285f.
- 381, l. 15. Jfr. ovenfor, s. 377.
- 382, l. 3. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 527.
- 382, l. 3. Jacob Madsen: *Den tredie*, s. 343.
- 382, l. 9. G.L. Wad *Fra Fyens Fortid I*, s. 1-12.
- 382, l. 18. Jfr. ovenfor, s. 342f.; B. Korne-rup i *DBL XV*, 2. udgave, s. 598f.
- 382, l. 27. J. Oscar Andersen: *Holger Rosenkrantz*, s. 144f., 369f.
- 382, l. 31. RA, DK, B 160, Indlæg 21.9. og 29.11.1635, 24.6.1636.
- 382, l. 38. RA, DK, B 160, Indlæg 18.11.1635.
- 383, l. 3. KB 1635-36, s. 344.
- 383, l. 20. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 154f.; Degn: *Rig I*, s. 302ff.
- 383, l. 31. Svend Larsen: *Studier I*, s. 32f., 165f.; Degn: *Rig I*, s. 87-90, 122f., 357.; Sv. Christiansen i *Randers købstads*, s. 413-19; om Skælskør og Nakskov, se Brasen: *Historisk og Boye: Nogle Bidrag*.
- 384, l. 12. *Samling af gamle danske Love IV*, s. 205-09.
- 384, l. 31. Matthiessen: *Torv*, s. 8ff., 28, 40f., 118; Svend Larsen: *Studier I*, s. 24f.
- 385, l. 1. Hans Chr. Johansen: *Næring*, s. 203-06.
- 385, l. 11. Svend Larsen: *Byting*, s. 146f.
- 385, l. 17. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 144-48; Glamann: *Bryggeriets*, s. 99ff.
- 386, l. 7. Riismøller: *Sultegrænsen*, s. 79.
- 386, l. 14. RA, Rentekammeret 14.4., Diverse til kontorefterretning og oplysning 1660-1848, V, Diverse befolkningsstatistik, 9, Danske købstæder 1672.
- 386, l. 19. Berntsen: *Danmarkis IV*, s. 567ff.
- 386, l. 29. Glamann: *Bryggeriets*, s. 262f.
- 387, l. 6. OB, Skifteprotokol I, fol. 138r-139v.
- 387, l. 24. Berntsen: *Danmarkis* s. 578f.; jfr. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 149f.
- 387, l. 33. Glamann: *Bryggeriets*, s. 90f.
- 388, l. 6. Dam: *Odense*, s. 18f.
- 388, l. 12. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 154.
- 388, l. 25. *Internationaler Ochsenhandel*, s. 152f.; Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 150ff.
- 388, l. 34. Svend Larsen: *Graabrodre*, s. 84-87, 100ff., 113ff.
- 389, l. 4. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 149f.
- 389, l. 16. Braudel: *Civilization*, s. 129ff.; Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 154f., 322ff.
- 390, l. 1. RA, Odensegårds lensregnskab 1634/35; Vedel Simonsen: *Bidrag til Lehnsmanden*, s. 143.
- 390, l. 5. OB, Skifteprotokol I, fol. 125v-135r.
- 390, l. 11. OB, Skifteprotokol I, fol. 49v-53v, 64v-67r, 93r-95r, 109v-117r, 177r-180v, 197v-199v.
- 390, l. 15. OB, Skifteprotokol II, fol. 2r-5v, 30r-32r, 119v-122r, 127r-129v.
- 391, l. 29. RA, Registratur 108b, Odense byfogedregnskaber 1611/12-26/27; Mansa: *Bidrag*, s. 270-94.
- 392, l. 5. Gunnar Olsen: *Studier*, s. 438ff., s. 447f.
- 392, l. 17. Vedel Simonsen: *Bidrag til Lehnsmanden*, s. 25; Mansa: *Bidrag*, s. 288.
- 393, l. 8. Ladewig Petersen: *Anmeldelse af Atman*, s. 85f.
- 393, l. 10. Gunnar Olsen: *Studier*, s. 461ff.
- 393, l. 25. *Aktstykker og Oplysninger* (Erslev) I, s. 430f.; jfr. KB 1624-26, s. 232; CCD IV, nr. 131.
- 393, l. 31. KB 1624-26, s. 450.
- 395, l. 5. Vedel Simonsen: *Bidrag til Lehnsmanden*, s. 58f.; jfr. ovenfor, s. 113-18.
- 395, l. 17. F.eks. *Tabelværk til Kjøbenhavns*, s. 6f.; Arup: *Danmarks historie II*, s. 516f.; jfr. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 135-43, 226f.
- 395, l. 18. Dahlerup: *Den sociale*, s. 194f.
- 396, l. 12. Vedel Simonsen: *Bidrag til Odense Byes II*, 2. halvbind, s. 25; jfr. *Samling af publique V*, s. 183; jfr. s. 150.
- 397, l. 10. *Samling af publique V*, s. 312f.
- 397, l. 14. *Samling af publique VI*, s. 109f.
- 397, l. 21. *Samling af publique VI*, s. 289f. og IV, s. 122f.
- 397, l. 24. Dahlerup: *Den sociale*, s. 198f.
- 398, l. 7. Engelstoft: *Odense Hospitals*, s. 38; jfr. C.A. Nordman i *Kulturhistorisk leksikon II*, sp. 23.
- 398, l. 19. KB 1576-79, s. 421, 428; Vedel Simonsen: *Bidrag til Odense Byes II*, 2. halvbind, s. 188; jfr. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 137.
- 398, l. 31. Jacob Madsen: *Den fynske Biskop*, s. 29; Mackeprang: *Dansk købstadsstyrelse*, s. 131f.; O. Nielsen: *Kjøbenhavns IV*, 2. halvbind, s. 16; Sv. Christiansen i *Randers købstads*, s. 410f.; Degn: *Rig I*, s. 371.
- 399, l. 11. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 139f., 245f.

- 399, l. 16. CCD II, nr. 477; jfr. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 141f.; Svend Larsen: *Studier* II, s. 301.
- 399, l. 35. Dahlerup: *Bidrag til tryglebrevsinstitutionens*.
- 400, l. 15. Dahlerup: *Bidrag til tryglebrevsinstitutionens*, s. 20ff.
- 401, l. 13. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 160, 162, 200; Svend Larsen: *Graabrødre*, s. 22ff.; jfr. E. Skov i *Kulturhistorisk leksikon* VI, sp. 407-09.
- 401, l. 17. Dahlerup: *Den sociale*, s. 199ff.; Carl E. Jørgensen: *Den lærde*, s. 22-31, 52.
- 402, l. 16. Engelstoft: *Odense Hospitals*, s. 1-6; Svend Larsen: *Graabrødre*, s. 25ff.; M. Venge i *Thrane m.fl.: Fra boplads til bispeby*, s. 446-49.
- 402, l. 26. Vedel Simonsen: *Bidrag til Odense Byes* III, 1. halvbind, s. 147f.; Engelstoft: *Odense Hospitals*, s. 8-10.
- 402, l. 33. Engelstoft: *Odense Hospitals*, s. 19, 33.
- 402, l. 36. KB 1566-70, s. 422f.; jfr. Engelstoft: *Odense Hospitals*, s. 41; Svend Larsen: *Graabrødre*, s. 54f.
- 403, l. 3. Engelstoft: *Odense Hospitals*, s. 41.
- 403, l. 7. *Samling af publique* V, s. 394, 472; de Klevenfeldt: *Betænkning*.
- 403, l. 12. *Samling af publique* VI, s. 34-38, 149f., 156ff.
- 403, l. 13. *Samling af publique* I, s. 314; III, s. 39; Vedel Simonsen: *Bidrag til Lehsmændene*, s. 137-40.
- 403, l. 21. *Samling af publique* V, s. 157-60; VI, s. 261ff.; Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 284f.; Svend Larsen: *Graabrødre*, s. 47f.
- 404, l. 5. Svend Larsen: *Graabrødre*, s. 26f., 33ff.
- 404, l. 9. Vedel Simonsen: *Bidrag til Odense Byes* II, 2. halvbind, s. 183f.; *Samling af publique* V, s. 150.
- 404, l. 18. Svend Larsen: *Graabrødre*, s. 33ff., 61ff.
- 404, l. 31. *Samling af publique* V, s. 152-57; jfr. X, s. 254-57; Svend Larsen: *Graabrødre*, s. 42ff.
- 405, l. 2. *Tabelværk til Kjøbenhavns*, s. 7ff.
- 405, l. 6. Svend Larsen: *Graabrødre*, s. 42-56.
- 405, l. 8. KB 1616-20, s. 648f.; Svend Larsen: *Graabrødre*, s. 57-61.
- 405, l. 20. J. Oscar Andersen: *Holger Rosenkrantz*, s. 158-61.
- 406, l. 13. Svend Larsen: *Graabrødre*, s. 58ff.
- 406, l. 27. Riismøller: *Sullegrensens*, s. 71ff.; Svend Larsen: *Studier* I, s. 213; Degn: *Rig I*, s. 383ff.; Ladewig Petersen: *Anmeldelse af Ole Degn*, s. 373f.
- 407, l. 1. CCD IV, nr. 310; jfr. Arup: *Danmarks historie* III, s. 82ff.
- 407, l. 5. *Biskop Hans Mikkelsens* VI, s. 112ff.
- 407, l. 25. *Tabelværk til Kjøbenhavns*, s. 9; jfr. Svend Larsen: *Studier* I, s. 39f.
- 407, l. 31. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 572; *Sophie Brahes regnskabsbog*, s. 192.
- 407, l. 38. *Kjøbenhavns Diplomatarium* V, nr. 192; KB 1627-29, s. 44.
- 408, l. 11. F.eks. KB 1627-29, s. 22, 64, 88, 124 osv.
- 408, l. 14. KB 1627-29, s. 36.
- 408, l. 17. KB 1627-29, s. 780f.
- 408, l. 34. Degn: *Rig I*, kapitel 15 og II, s. 202ff.; jfr. Ladewig Petersen: *Anmeldelse af Ole Degn*, s. 373f.; Svend Larsen: *Graabrødre*, s. 40f., 77f., 88.
- 408, l. 39. Damgaard: *Forsvundne*, s. 188f.
- 409, l. 5. *Sophie Brahes regnskabsbog*.
- 409, l. 16. *Samling af publique* X, s. 11ff.; VI, s. 281; Damgaard: *Forsvundne*, s. 194ff.; Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 261f., 571; jfr. *Biskop Hans Mikkelsens* VI, s. 60, 64, 74, 110, 134, 140, 152, 154.
- 409, l. 25. CCD IV, nr. 442; KB 1630-32, s. 924, 956; jfr. OM, *Regnskaber for fattigvæsenet* 1630/31.
- 410, l. 3. RA, DK, B 160. Indlæg 21.6.1631; KB 1630-32, s. 535.
- 410, l. 7. KB 1633-34, s. 124; Svend Larsen: *Studier* I, s. 40, 213.
- 410, l. 13. RA, DK, B 160. Indlæg 19.6.1633; Svend Larsen: *Studier* I, s. 40, 213.
- 410, l. 15. KB 1633-34, s. 205.
- 410, l. 22. OM, *Byens embedsbog*.
- 410, l. 29. Fyns stiftsøvrigheds arkiv. Revision og decision af regnskaber for fattigvæsenet 1630-87.
- 410, l. 37. Damgaard: *Forsvundne*, s. 188f.; Degn: *Rig I*, s. 54, 362f., 367.
- 411, l. 5. Svend Larsen: *Studier* I, s. 189.
- 12 · Velstanden vender
- 412, l. 11. KglB. Håndskriftsamlingen, Gl.kgl.Samling 386, 2°, fol. 104v, 108r og Den Thottske Samling 875, 4°, fol. 60v.
- 412, l. 18. I det følgende anvendes afrundede beløb. Betegnelsen rigsdaler benyttes her også forud for 1619, hvor den afløste daler. Om de øgede statsudgifter, jfr. Ladewig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 336-43, samme: *Defence* og samme i *Gyldendals Danmarks historie* II, 2. halvbind, s. 504-07.
- 412, l. 28. Odén: *Rikets oppbørd*, s. 39-42; Engberg: *Dansk finanshistorie*, s. 114-29; Ladewig Petersen: *Anmeldelse af Krüger*, s. 424f.
- 413, l. 1. Astrid Friis: *Rigsraadet*, s. 123ff.; Engberg: *Dansk finanshistorie*, s. 16-22; samme: *Anmeldelse af Krüger*, s. 619ff.
- 413, l. 7. Det følgende er baseret på materiale i RA, Odensegårds lensregnskaber.
- 414, l. 15. Erslev: *Konge og Lensmand*, s. 198; Ladewig Petersen: *From Domain*, s. 135f.
- 414, l. 18. Sehested: *Hannibal Sehested* II, s. 329.
- 414, l. 21. *Kong Christian*, VI, s. 281, (20.5.1647).
- 414, l. 29. CCD III, s. 198f.
- 414, l. 33. *Danmarks Riges Historie* IV, s. 228; *Aktstykker og Oplysninger* (Erslev) II, s. 551 (rigsrådets betænkning 3.10.1640).
- 414, l. 38. KB 1637-39, s. 561; Engberg: *Dansk finanshistorie*, s. 263.
- 416, l. 3. Jfr. generelt Mackeprang: *De danske købstæders*.
- 416, l. 15. RA, DK, B 202. Overslag over rigens indtægt og udgift (1656).
- 416, l. 20. CCD III, s. 194 og IV, s. 526f. og 534.
- 416, l. 27. Lind: *Kong Frederik*, s. 112.
- 416, l. 30. Rockstroh: *Udviklingen* I, s. 153.
- 416, l. 32. Det følgende om Odenses bådmandsskat og borgeljepege er baseret på materiale i RA, DK, B 216. Overslag på udlovet kontribution; Civile regnskaber 1559-1660. Rentemesterregnskaber, Klædekammerregnskaber (div. år); OM, Regnskaber over kongelige skatter (1598, 1600); Indkomne breve (div. år); CCD II-IV

- (tillæg); *KB* (div. år): *Aktstykker, for største Delen I*, s. 161f.
- 417, l. 18. *CCD III*, s. 37f.; *Aktstykker og Oplysninger* (Erslev) III, s. 376 (adclens bevilling 8.7.1647).
- 417, l. 38. Figur 12.1 og 12.2 medtager udelukkende oplysninger om faktisk betalte beløb; herunder er medtaget skatter til den svenske besættelsesmagt 1658.
- 418, l. 6. Degn: *Rig I*, s. 424-32; Villadsen: *Pest*, s. 62f. og 93.
- 418, l. 9. RA. Militære regnskaber III c 2. Overslag på unionsskatterne 1637-41.
- 418, l. 14. Det følgende om Odenses skat-terestancer er baseret på materiale i RA. Civile regnskaber 1559-1660, Rentemesterregnskaber: DK. B 145. Restancelister (1618-47): B 238. Restancebøger (1631-60); Registratur 108 B. nr. 82. Fynske byers skateregnskaber 1626-60 (Odense): OM. Indkomme breve (div. år); Rentekammerkvitteringer for skatter (div. år): Regnskaber over kongelige skatter.
- 420, l. 12. RA. Registratur 108 B. Odense. Toldregnskaber 1622-58; DK. B 202. Overslag over rigens indtægt og udgift (1656): Fridericia: *Til Belysning*, s. 171.
- 420, l. 24. For det følgende henvises generelt til OM. Kæmnerregnskaber.
- 420, l. 32. Berntsen: *Danmarkis*, s. 92ff.
- 421, l. 7. *CCD III*, s. 43f.; OM, Indkomme breve 21.10. 1626.
- 421, l. 12. OM. Embedsbog 1634-50. 14.5.1639. For det følgende om Odenses vognægter henvises generelt til OM. Diverse dokumenter vedrørende byens retigheder (1598-1772): Koncepter til afgående breve (1572-1749).
- 422, l. 20. *Aktstykker og oplysninger* (Rise Hansen) I, s. 53. 214. 216-21.
- 423, l. 3. *CCD V*, s. 650 (åbent brev om vognægters udførelse i Odense 11.10.1650).
- 423, l. 16. Det følgende er baseret på materiale i OM. Regnskaber over kommunale skatter.
- 423, l. 31. OM. Kæmnerregnskaber (Hans Eggertsens skatmesterregnskab 1646-1649).
- 423, l. 40. OM. Kæmnerregnskaber (Hans Eggertsens skatmesterregnskab 1646-1649).
- 424, l. 23. OM. Regnskaber over kongelige skatter (1600, 1658).
- 424, l. 30. *CCD III*, s. 563-72 (7.4.1619).
- 424, l. 34. RA. Odensegårds lensregnskaber (antegnelser, 1642/43, 1645/46, 1646/47).
- 425, l. 2. Svend Larsen: *Studier I*, s. 40ff.
- 425, l. 8. OM. Landstingsdom 28.10.1646; Indkomme breve 9.11.1627.
- 425, l. 12. *Aktstykker og Oplysninger* (Erslev) I, s. 127 og III, s. 439.
- 425, l. 23. *Aktstykker og Oplysninger* (Erslev) II, s. 204-10 (borgerstandens begæring 2.9.1629), 474-77 (den jyske borgerstands erklæring 20.6.1638); *Nye Samlinger I*, s. 197-221; Rudi Thomsen: *Den jyske Borgerbevægelse*.
- 425, l. 33. *Aktstykker og Oplysninger* (Erslev) III, s. 168 (borgerskabets bevilling 21.8.1645).
- 426, l. 11. *Aktstykker og oplysninger* (Rise Hansen) I, s. 382ff.
- 426, l. 19. Jfr. Blomberg: *De magre år*, s. 86ff.
- 426, l. 31. *Nye Samlinger II*, s. 124 (borgerskabets forslag 17.9.1660).
- 427, l. 25. Aksel E. Christensen: *Tiden*, kapitel 2 og 3.
- 427, l. 33. Willerslev: *Danmarks*, s. 623; Kolmos: *Fynske købmænds*, s. 267f.
- 427, l. 38. Fridericia: *Studier over Kjøbenhavn's*, s. 252f.; *Kjøbenhavn's Diplomatarium I*, s. 745 (28.10.1623).
- 428, l. 2. Degn: *De nylagte*, s. 9ff.; Ladevig Petersen: *Fra standssamfund*, s. 47.
- 428, l. 11. *Dagbogsoptegnelser*, s. 14f.
- 428, l. 18. Det følgende om fynske og odenseanske købmænds leverancer til kronen er baseret på materiale i RA. Civile regnskaber 1559-1660. Rentemesterregnskaber: Kolmos: *Fynske købmænds*.
- 429, l. 25. Vedel Simonsen: *Bidrag til Lehnsmænd*, s. 84. 135.
- 429, l. 35. RA. Odensegårds lensregnskaber.
- 430, l. 1. Berntsen: *Danmarkis*, s. 91. 93.
- 430, l. 22. RA. DK. B 216. Overslag på udlovet kontribution (Odenses svar. 13.5.1630).
- 430, l. 33. *KB* 1621-23, s. 129f.. 683; *CCD III*, s. 681-86.
- 431, l. 1. RA. DK. B 103. Akter ang. oprettelsen af kompagnier.
- 431, l. 7. Svend Larsen: *Studier I*, s. 113; Kolmos: *Fynske købmænds*, s. 275.
- 431, l. 13. Aksel E. Christensen: *Tiden*, s. 48 og 80.
- 431, l. 23. Hoff: *Bidrag*, s. 89 (Anders Bille til Thomas Brodersen 11.12.1652).
- 431, l. 36. RA. Rentekammeret 216. 94. Bilantz; Johan Jørgensen: *Bilantz*, s. 154-58.

13 · Konjunkturskellet i 1640erne

- 432, l. 6. Hvor intet andet angives, er prisoplysningerne samt diskussionen mellem lensmanden på Odensegård, Henning Valkendorf, og Rentekammeret baseret på materialet i RA. Odensegårds lensregnskaber.
- 434, l. 3. Vedel Simonsen: *Bidrag til Lehnsmænd*, s. 25. 59f.. 66.
- 434, l. 8. Gunnar Olsen: *Studier*, s. 477-80. 483.
- 434, l. 18. Mansa: *Bidrag*, s. 381.
- 434, l. 24. Gunnar Olsen: *Studier*, s. 479.
- 437, l. 4. OM. Embedsbog 1449-1701, fol. 90v-93r.
- 437, l. 20. Hvor intet andet angives, stammer de følgende lønoplysninger fra RA. Odensegårds lensregnskaber.
- 439, l. 2. OM. Kæmnerregnskaber (Hans Eggertsens skatmesterregnskab 1646-49).
- 439, l. 5. OM. Kæmnerregnskaber (Hans Eggertsens skatmesterregnskab 1646-49).
- 439, l. 30. OM. Embedsbog 1449-1701.
- 440, l. 5. Falbe-Hansen: *Hvilke Forandringer*, s. 79.
- 440, l. 20. Kolmos: *Fynske købmænds*, s. 250-55. 265ff.
- 440, l. 31. Albert Olsen: *Steffen Rodes*, s. 260-63.
- 441, l. 14. Svend Larsen: *Studier I*, s. 120. 139. 145-50. 153. 167. 228.
- 441, l. 20. Svend Larsen: *Studier I*, s. 145.
- 442, l. 2. Svend Larsen: *Studier II*, s. 146.
- 442, l. 8. *Den borgerlige Stands*, s. 27.
- 442, l. 10. RA. DK. B 170. Akter ang. forstrækninger og kontributioner (Odenses borgmestre og rad til Sigvard Urne 14.11.1655).

14 · Krig 1657-60

- 444, l. 7. Fussing: *Fyns*, s. 247 og samme: *Øernes*, s. 287f.
- 444, l. 12. Fussing: *Øernes*, s. 306.
- 444, l. 29. Fussing: *Øernes*, s. 299f.; Lassen: *Fald*, s. 186.
- 444, l. 34. OM, Embedsbog 1449-1701, fol. 80r-v (2.5.1624).
- 445, l. 9. Odense Sct. Knuds kirkeinspektions arkiv, Hovedregnskabsprotokol 1569-1727.
- 446, l. 1. Engelstoft: *Odense Byes Historie*, s. 295f.; *Odense Bys Historie*, s. 178.
- 446, l. 7. Gunnar Olsen: *De danske*, bilag II.
- 446, l. 16. OM, Indkomne breve 3.6.1660.
- 446, l. 17. Jfr. Blomberg: *De magre år*, s. 59.
- 447, l. 2. Degn: *Rig I*, s. 41-45; OM, Regnskaber over kongelige skatter (1658-88); Svend Larsen: *Studier I*, s. 44.
- 447, l. 11. RA, Registratur 108 B, nr. 82, Fynske byers skatteregnskaber (Odense, 1657).
- 447, l. 14. OM, Grundtakstprotokol 1661: Regnskaber over kongelige skatter (mandtal 1662).
- 447, l. 18. Lassen: *Skæbneåret*, s. 98 og samme: *Fald*, s. 87f.
- 447, l. 20. Mansa: *Bidrag*, s. 255f.; Lassen: *Fald*, s. 125.
- 447, l. 31. Blomberg: *De magre år*, s. 68.
- 447, l. 36. Villadsen: *Pest*; Blomberg: *Fyns vilkår*, s. 82f.
- 448, l. 11. CCD IV, s. 367f., 762 (25.3.1627); RA, DK, B 216. Overslag på udlovet kontribution.
- 448, l. 20. *Aktstykker, for største Delen I*, s. 11.
- 448, l. 28. RA, DK, B 170. Akter ang. forstrækninger og kontributioner; Civile regnskaber 1559-1660, Rentemesterregnskaber 1645-46, fol. 286v-287r.
- 448, l. 31. *Aktstykker, for største Delen I*, s. 29.
- 449, l. 17. RA, Registratur 108 B, nr. 82, Fynske byers skatteregnskaber (Odense); Blomberg: *Fyns vilkår*, s. 97.
- 449, l. 29. Blomberg: *Fyns vilkår*, s. 202.
- 449, l. 40. Fussing: *Svenskernes*; Blomberg: *Fyns vilkår*, s. 221, 239, 289, 292; Ladewig Petersen: *Anmeldelse af Blomberg*, s. 433f.
- 450, l. 12. Blomberg: *Fyns vilkår*, s. 228, 241, 290f.
- 450, l. 21. OM, Regnskab og status efter svenskekrigen 1660-89; *Kronens Skøder II*, s. 203. Jfr. Blomberg: *De magre år*, s. 52ff.
- 450, l. 31. OM, Indkomne breve 3.6.1660.
- 450, l. 33. Svend Larsen: *Studier I*, s. 219.
- 450, l. 39. Gunnar Olsen: *De danske*, s. 94.
- 451, l. 13. OM, Indkomne breve 3.6.1660.
- 452, l. 19. OM, Grundtakstprotokol 1661.
- 453, l. 2. RA, Registratur 108 B, nr. 82, Fynske byers skatteregnskaber (Odense, indkvartering 1657).
- 453, l. 4. Blomberg: *Fyns vilkår*, s. 183f., 191.
- 453, l. 11. Vedel Simonsen: *Bidrag til Lehnsmændene*, s. 122.
- 453, l. 13. *Uddrag af Jens Bircherods*, s. 1; Blomberg: *Fyns vilkår*, s. 183f.
- 453, l. 22. RA, Registratur 108 B, nr. 82, Fynske byers skatteregnskaber (Odense, indkvartering 1657).
- 453, l. 31. Hvor intet andet angives, er det følgende baseret på Svend Larsen: *Studier I-II*.
- 455, l. 7. OM, Indkomne breve 21.2.1638.
- 455, l. 14. OM, Kæmnerregnskaber (Hans Eggertsens skatmesterregnskab 1646-49).
- 455, l. 26. Svend Larsen: *Studier I*, s. 233.
- 455, l. 31. RA, Registratur 108 B, nr. 82, Fynske byers skatteregnskaber (Odense, ejendomsvurderingen 1645).
- 456, l. 28. Bernsen: *Danmarkis*, s. 91f., 99.
- 456, l. 33. Berntsen: *Danmarkis*, s. 90; Kolding: *En ny Danmarksbeskrivelse*, s. 77.
- 456, l. 36. Henrik Pedersen: *Ødegaarde*, s. 197, 203f.
- 457, l. 10. Fridericia: *Adelsvældens*, s. 79; Svend Larsen: *Studier I*, s. 236f.
- 458, l. 6. OM, Indkomne breve 3.6.1660.
- 458, l. 10. Svend Larsen: *Studier I*, s. 236f.
- 458, l. 24. Ladewig Petersen: *Fra stands-samfund*, s. 46f., 85.
- 458, l. 36. Becker-Christensen: *Stabelstads-politikken*, s. 94f.
- 459, l. 2. Svend Larsen: *Studier I*, s. 236.
- 459, l. 24. Bødker: *Danmark gennem Tiderne*, s. 92f., 96f.

Kilde- og litteraturfortegnelse

1 · UTRYKTE KILDER

Det kgl. Bibliotek

Håndskriftsamlingen

- Add. 161 Jacob Bircherod: Beskrivelse over Odense
- Gl. kgl. Samling 386, 2° Jens Schaffboe: En ung prins... 1590
- Ny kgl. Samling 739 C, 4° Taksation på borgerskabet i Odense 1624
- Ny kgl. Samling 992, fol. Steffen Rodes regnskabsbog over studehandel 1637-50
- Thott 875, 4° Alithia... Johanne Damgaard. 1597

Landsarkivet for Fyn

Fyns bisparkiv

- Korrespondance

Fyns stiftsøvrigheds arkiv

- Breve og fundatser m.v. for stiftelser og legater 1446-1915
- Fattigvæsenesregnskaber 1630-86
- Odense Sct. Knuds kirkeinspektion
- Hovedprotokol 1569-1690
- Hovedregnskabsprotokol 1569-1727
- Regnskaber 1604-78
- Landsbykirkernes regnskaber
- Stenløse kirke

Karen Brahes bibliotek

- C II 30 Samling af forordninger, privilegier, kongelige breve og fundatser for Odense by

Kerteminde magistrats arkiv

- Regnskaber for Langebro 1632-1771

Odense byfogeds arkiv

- Skifteprotokoller 1626-46
- Tingbøger

Odense magistrats arkiv

- Byens rettigheder
- Embedsbog 1449-1701
- Embedsbog 1634-50
- Diverse dokumenter vedr. byens rettigheder 1598-1772
- Landstingsdom, at udenbys mænd skal svare skat til Odense by af deres ejendomme i Odense 28.10.1646
- Rådstueretten
- Rådstueprotokoller 1611-54
- Rådstuedomprotokoller 1602-37

Magistratens forhandlinger og korrespondance

- Indkomne breve 1531-1679
- Koncepter til afgående breve 1572-1749

Bestillingsmænd

- Vedtægter, instrukser og regulativer for embeds- og bestillingsmænd 1567-1868

Skatte- og regnskabsvæsen

- Regnskab og status efter svenskekrigen 1660-1689
- Grundtaksprotokol 1661
- Rentekammerkvitteringer for skatter 1506-1656
- Regnskaber over kongelige skatter 1576-1688
- Regnskaber over kommunale skatter 1552-1690
- Kæmnerregnskaber 1559-1703

Fattigvæsen

- Fattigvæsenesregnskaber 1630-1752

Odense smedelavs arkiv

- Lavsbog 1564-1631
- Lavsbog 1602-1679
- Forsamlingsprotokoller
- Korrespondance

Personalialia

- C. Brandts kirkebogsuddrag

Rigsarkivet

Civile regnskaber 1559-1660

- Rentemesterregnskaber 1600-60
- Rentemesterregnskaber. Bilag til udgiftskonti: Regnskaber over indtægt og udgift ved kongelig majestæts klædekammer 1592-1663

Danske Kancelli

- B 54 Sjællandske registre 1572-1660
- B 57 Sjællandske tegnelser 1572-1660
- B 97 Mønstringsruller over borgerskabet 1583-1639
- B 103 Akter ang. oprettelsen af kompagnier i købstæderne til fremme af salthandelen på Spanien i henhold til kgl. missiver af 28. aug. 1622
- B 145 Restancelister for Danmark, Hertugdømmerne og Norge, indsendte fra Rentekammeret 1618-47
- B 160 Indlæg til registre og tegnelser 1572-1650
- B 170 Akter ang. forstrækninger og kontributioner fra adel, gejstlighed, borgerskab og bønder til landets defension 1625-58
- B 186 Oluf Daaes optegnelsesbog 1635-50
- B 202 Overslag over rigens indtægt og udgift 1600-56

- B 215 Diverse efterretninger, overslag og beregninger 1588-1660
- B 216 Overslag på udlovet kontribution mod fritagelse for bådsmandsudskrivning for Danmark og Norge 1630-32
- B 238 Restance-tegnebøger i Rentekammeret A-D 1631-60
- Diverse lens- og godsregnskaber for 1660
- Ulriksholms (Skinnerups) regnskaber 1616/17-1650/51
- Kærstrups (Tåsinge) regnskaber 1630/31-40/41
- Handskriftsamlingen
- XIV.L.3. Danish nobility. Cornelius Hamsforts enkes bog over tilstandendes gæld
- Kongehusets arkiv
- B 2 Hyldninger
- Militære regnskaber
- III c 2 Overslag på unionsskatterne af Danmark og Norge julen 1637-mikkelsdag 1641
- III c 6 Fynske landkommissærers regnskaber 1642-49
- IV d 1 Danske skatteregnskaber 1645-57
- IV d 3 Fynske kommissarieregnskaber 1647-58
- Privatarkiver
- 1471 Eskil Oxø til Løgismose
- 1864 Rickert Knudsen Seeblad
- 5815 Henrik Krummedige og Anne Rud
- 5955 Frederik Markdanner
- Registratur 108a
- Næsbyhoved lensregnskaber 1502-10
- Odensgård lensregnskaber 1576-1661
- Registratur 108b
- Odense byfogedregnskaber 1607-57
- 82 Fynske byers skatteregnskaber 1626-60 (Odense)
- 166 Odense. Toldregnskaber 1622-58
- Rentekammeret
- 14.4 Diverse til kontorefterretning og oplysning 1600-1848
- V: Befolkningsstatistik
- 216.94 Bilanz over kgl. majestæts tilstående og bortskyldige gæld indtil ultimo december 1660.
- 2 · TRYKTE KILDER OG LITTERATUR
- Achelis, Thomas Otto: Aus der Geschichte des jütischen Ochsenhandels. (Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte LX, 1930-31, s. 174-212).
- Aktstykker, for største Delen hidtil utrykte, til Oplysning især af Danmarks indre Forhold i ældre Tid I. Udg. Fyens Stifts litteraire Selskab, Odense 1845.
- Aktstykker og oplysninger til rigsrådets og stændermødernes historie i Frederik III's tid I-II. Udg. C. Rise Hansen. København 1959-75.
- Aktstykker og Oplysninger til Rigsraadet og Stændermødernes Historie i Kristian IV's Tid I-III. Udg. Kr. Erslev. København 1883-90.
- Andersen, J. Oscar: Holger Rosenkrantz den lærde. København 1896.
- Arup, Erik: Danmarks historie II-III. København 1932-55.
- Bang, Vilhelm: Hexevæsen og Hexefølgersler især i Danmark. København 1896.
- Barfod, Jørgen: Danmark-Norges handelsflåde 1650-1700. Helsingør 1967.
- Becker-Christensen, Henrik: Stabelstadspolitikken 1658-1689. (Erhvervshistorisk årbog XXVI, 1975, s. 90-105).
- Bennike Madsen, H.: Det danske skattevæsen. Odense 1978.
- Berntsen, Arent: Danmarckis oc Norgis fructbar Herlighed. København 1656.
- Biskop Hans Mikkelsens Dagbog. Udg. Høyer Møller. (Samlinger til Fyens Historie og Topographic V, 1871, s. 379-416, VI, 1873, s. 105-67 og VII, 1878, s. 34-194).
- Bloch, Jørgen Carstens: Den fynske Geistligheds Historie fra Reformationen indtil nærværende Tid... I. Odense 1786.
- Blomberg, Aage Fasmer: Christoffer Urne til Rygård. (Fynske Årbøger IX, 1965-67, s. 112-25).
- Blomberg, Aage Fasmer: Fyns vilkar under svenskekrigene 1657-1660. Odense 1973.
- Blomberg, Aage Fasmer: De magre år. Odense 1660-1700. (Odense bys historie). Odense 1980.
- Bonde, John: Købstadsstyrelsen i Danmark i det 16.-17. årh. (Utrykt speciale. Odense Universitet). 1982.
- »Den borgerlige Stands onde Vilkaar«. Et Forslag til Handelens Fremme og Borgerstandens Opkomst, vistnok fra Midten af det syttende Aarhundrede. Meddelt af J. A. Fridericia. (Danske Magazin 5. række, I, 1887-89, s. 27-36).
- Boye, P.H.: Nogle Bidrag til Nakskovs Statistik i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede, og til denne Stads Præstehistorie. (Historisk Tidsskrift 2. række, V, 1855, s. 125-98).
- Brasch, C.H.: Vemmetoftes Historie som Herregaard, Slot og Kloster I-II. København 1859-63.
- Brasen, J.A.: Historisk Fremstilling af Skielskørs Bymark, dens forskellige Skikkelser og Udskiftninger. (Historisk Tidsskrift VI, 1845, s. 563-92).
- Braudel, Fernand: Civilization and capitalism I-III. London 1982-84.
- Et Brev fra Rentemesteren Joachim Bek til Statholderen paa Kjøbenhavns Slot Hr. Mogens Gyldenstjerne 17de Februar 1759. (Danske Magazin 3. række, III, 1847-51, s. 302-04).
- Bruun, Chr.: Gunde Rosenkrantz. København 1885.
- Böcher, Steen B.: Træk af vejudviklingen i Danmark belyst gennem beligheden af vigtige vadesteder og broer. (Geografisk Tidsskrift 65. bind, 1966, s. 129-76).
- Bodker, Laurits: Danmark gennem Tiderne set med fremmede Øjne. København 1948.
- Cedergreen Bech, Svend: Reformation og renaissance 1533-1596. (Politikens Danmarks historie VI). København 1963.

- Christensen, Aksel E.: Anmeldelse af Alex Wittendorff: Alvej og kongevej. (Historisk Tidsskrift 78. bind, 1978, s. 272-80).
- Christensen, Aksel E.: Anmeldelse af H.D. Schepeleern: Museum Wormianum. (Historisk Tidsskrift 12. række, VI, 1972-73, s. 559-74).
- Christensen, Aksel E.: Danmark, Norden og Østersøen. København 1976.
- Christensen, Aksel E.: Der handelsgeschichtliche Wert der Sundzollregister. (Hansische Geschichtsblätter LIX, 1934, s. 60-70).
- Christensen, Aksel E.: Tiden indtil c. 1730. (Industriens Historie i Danmark I. Udg. Axel Nielsen. København 1943).
- Christlieb, Maria: Rostocks Seeschiffahrt und Warenhandel um 1600. Rostock 1934.
- Colding, Poul: Studier i Danmarks politiske historie i slutningen af Christian III's og begyndelsen af Frederik II's tid. København 1939.
- Corpus constitutionum Daniae. Forordninger, Recesser og andre kongelige Breve, Danmarks Lovgivning vedkommende 1558-1660 I-VI. København 1887-1918.
- Crone, A.: De Bogense Herremænd. (Samlinger til Fyens Historie og Topographie IX, 1884, s. 289-316).
- Crone, F.: Uddrag af en gammel, geistlig Skifteprotokol. (Personhistorisk Tidsskrift 2. række, IV, 1889, s. 211-22).
- Dagbogsoptegnelser fra Rigsdagen 1660. Ved Chr. Bruun. (Danske Samlinger 2. række, II, 1871-73, s. 89-134).
- Dahlerup, Troels: Bidrag til Rentespørgsmaalets Historie i dansk Senmiddelalder og Reformationstid. (Festskrift til Astrid Friis på halvårsdagen den 1. august 1963. Red. Svend Ellehøj m.fl. København 1963, s. 47-64).
- Dahlerup, Troels: Bidrag til trykbrevsinstitutionens historie i 17. arhundrede. (Tingbogstudier. Bol og By IV, 1963, s. 7-23).
- Dahlerup, Troels: En fallit. (Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance. Festskrift til Poul Enemark. Red. Svend E. Green-Pedersen m.fl. Århus 1983, s. 173-84).
- Dahlerup, Troels: Den sociale forsyng og reformation i Danmark. (Historie, Jyske Samlinger, Ny række, XIII, 1979-81, s. 194-207).
- Dam, E.: Odense Lovcapoteks Historie. København 1903.
- Damgaard, A.: Forsvundne Legater i Odense. (Samlinger til Fyens Historie og Topographie IV, 1867, s. 185-248).
- Danmarks gamle købstadslovgivning I-V. Udg. Erik Kroman. København 1951-61.
- Danmarks Gilde- og Lavsskraer fra Middelalderen I-II. Udg. C. Nyrop. København 1895-1904.
- Danmarks historie. Red. Aksel E. Christensen m.fl. Bind 2: Tiden 1340-1648, 2. halvbind: 1559-1648 af Helge Gamrath og E. Ladewig Petersen. København (Gyldendal) 1980.
- Danmarks Riges Historie I-VI. Af Joh. Steenstrup m.fl. København 1896-1907.
- Dansk biografisk Leksikon I-XXVII. Red. Povl Engelstoft under medvirkning af Svend Dahl. København 1933-44.
- Dansk biografisk leksikon. 3. udgave, bind 1-. Red. Svend Cedergreen Bech. København 1979.
- Danske Kancelliregistranter 1535-1550. Udg. Kr. Erslev og W. Møllerup. København 1881-82.
- Danske Kirkelove I-III. Udg. Holger Fr. Rørdam. København 1883-89.
- Degn, Ole: De nylagte byer og byudviklingen i Danmark 1600-1800. (Urbaniseringsprocessen i Norden. Del 2. Red. Grethe Authén Blom. Oslo 1977, s. 9-48).
- Degn, Ole: Rig og fattig i Ribe I-II. Århus 1981.
- Dom over M. Niels Glads Forsælse udi Sacramentets Uddælese. 1601. (Danske Magazin 1. række, V, 1751, s. 84-91).
- Dronning Christines Hofholdningsregnskaber. Udg. William Christensen. København 1904.
- Ellehøj, Svend: Christian 4.s tidsalder 1596-1660. (Politikens Danmarks historie VII). København 1964.
- Ellehøj, Svend: Flensborgkøbmanden Tile Pedersen. (Festskrift til Astrid Friis på halvårsdagen den 1. august 1963. Red. Svend Ellehøj m.fl. København 1963, s. 85-98).
- Enemark, Poul: Oksehandelens historie ca. 1300-1700. (Sortbroget kvæg – baggrund og udvikling i Danmark. Udg. Avlsforeningen for sortbroget malkekvæg i Danmark, 1983, s. 9-87).
- Enevoldsen, Peder: Lensreformerne i Danmark 1557-96. (Historisk Tidsskrift 81. bind, 1982, s. 343-99).
- Engberg, Jens: Anmeldelse af Kersten Krüger: Die Einnahmen und Ausgaben der dänischen Rentmeister 1588-1628. (Historie, Jyske Samlinger, Ny række IX, 1970-72, s. 619-21).
- Engberg, Jens: Dansk finanshistorie i 1640'erne. Århus 1972.
- Engelstoft, C.T.: Odense Byes Historie. Odense 1880.
- Engelstoft, C.T.: Odense Byes Sognehistorie efter Reformationen. (Historisk Tidsskrift 2. række, VI, 1856, s. 1-203).
- Engelstoft, C.T.: Odense Hospitals eller Graabrødre Hospitals Historie. (Samlinger til Fyens Historie og Topographie V, 1871, s. 1-62 og 175-208).
- Erik Dahlberghs dagbok. Udg. Alf Åberg. Stockholm 1962.
- Erslev, Kr.: Danmark-Norges Len og Lensmænd 1596-1660. København 1885.
- Erslev, Kr.: Danmarks Len og Lensmænd i det 16. Aarh. (1513-1596). København 1879.
- Erslev, Kr.: Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede. København 1879.
- Falbe-Hansen, V.: Hvilke Forandringer er der siden Amerikas Opdagelse foregaaet i Priserne paa Danmarks væsentligste Frembringelser og i Arbejdslønnen her i Landet, og hvilken Del kan der tilskrives de ædle Metallers Mængde i disse Forandringer? København 1869.
- Falbe-Hansen, V. og William Scharling: Danmarks Statistik I-V. København 1878-87.
- Fenger, Ole og E. Ladewig Petersen: Adel forpligter... København 1983.
- Fjelstrup, August: Dr. Peter Payngk, Kong Kristian IV's Hofkemiker. København 1911.
- Fransen, Karl-Erik: Vang og tægt. Esbjerg 1983.
- Fridericia, J.A.: Adelsvældens sidste Dage. København 1894.
- Fridericia, J.A.: Historisk-statistiske Undersøgelser over Danmarks Landboforhold i det 17. Aarhundrede. (Historisk Tidsskrift 6. række, II, 1889-90, s. 469-622).

- Fridericia, J.A.: Studier over Kjøbenhavns Befolkningsforhold i det 17. Aarhundrede, særlig omkring Aaret 1660. (Historisk Tidsskrift 6. række, II, 1889-90, s. 219-63).
- Fridericia, J.A.: Til Belysning af Toldindtægterne under Frederik III. (Danske Magazin 5. række, II, 1889-92, s. 153-80).
- Friis, Astrid: Rigsraadet og Statsfinanserne i Christian III.s Regeringstid. (Historisk Tidsskrift 10. række, VI, 1942-44, s. 1-140).
- Fussing, Hans H.: Bybefolkningen 1600-1660. Århus 1957.
- Fussing, Hans H.: Fyns folketal under Karl Gustav-krigene. (Fortid og Nutid 9, 1931-32, s. 242-50).
- Fussing, Hans H.: Herremænd og Fæstebønder. København 1942.
- Fussing, Hans H.: Svenskernes udskrivninger paa Fyn 1658. Fynske Aarbøger II, 1942-46, s. 94-100).
- Fussing, Hans H.: Øernes befolkning under Karl Gustav-krigene. (Historisk Tidsskrift 11. række, I, 1944-46, s. 287-333).
- Fyns Vedtægt og Adelsens Landemode. Ved Holger Fr. Rørdam. (Danske Magazin 4. række, V, 1884, s. 146-54).
- Galster, G.: Danmarks Mønter. (Nordisk Kultur XXIX. Udg. Svend Aakjær. Stockholm 1936, s. 139-200).
- Gjellerup, S.M.: Nogle Bemærkninger om Samfundsforholdene, især Opdragelsen, hos den danske Adel i Tidsrummet 1536-1660. (Historisk Tidsskrift 4. række, IV, 1873-74, s. 1-42).
- Glamann, Kristof: Bryggeriets historie i Danmark indtil slutningen af det 19. århundrede. København 1962.
- Grandt-Nielsen, Finn: Lav og lavsting i Odense. Odense 1969.
- Gregersen, H.V.: Toldregnskabet fra Haderslev 1539. (Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance. Festskrift til Poul Enemark. Red. Svend E. Green-Pedersen m.fl. Århus 1983, s. 165-72).
- Gregersen, H.V.: Toldsted ved Hærvejen. Haderslev 1978.
- Hansen, Johs.: Getreidehandel und Getreidehandelspolitik der freien und Hansestadt Lübeck. Lübeck 1912.
- Hansen, Svend Aage: Adelsvældens grundlag. København 1964.
- Heiberg, Steffen: Anmeldelse af Rigsråd, adel og administration 1570-1648. (Historisk Tidsskrift 82. bind, 1983, s. 376-82).
- Henrichsen, R.J.F.: Bidrag til Skoletugstens Historie i Norden. (Bidrag til Odense Cathedralskoles Historie. Indbydelsesskrift til den offentlige Examen... 1853. Odense 1853, s. 3-38).
- Henrichsen, R.J.F.: Odense Skoles ældste Løve. (Bidrag til Odense Cathedralskoles Historie. Indbydelsesskrift til den offentlige Examen... 1859. Odense 1859, s. 5-31).
- Henrichsen, R.J.F.: Udsigt over Frequentensen, især i de sidste hundrede Aar, samt om Classeantallet. (Bidrag til Odense Cathedralskoles Historie. Indbydelsesskrift til den offentlige Examen... 1858. Odense 1858).
- Henrichsen, R.J.F.: Undervisningens Omfang m.m. fra Reformationens Indførelse indtil den Guldbergske Periode. (Bidrag til Odense Cathedralskoles Historie. Indbydelsesskrift til den offentlige Examen... 1866. Odense 1866, s. 3-44).
- Herholdt, J.D.: Et Bidrag til Apothekerkonstens og Medicinal-Taxtens Historie i de danske Stater. (Det skandinaviske Litteraturselskabs Skrifter VII, 1811, s. 137-264).
- Hoff, Arne: Bidrag til våbenfabrikken Brobyværks historie. (Svendborg Amt. Aarsskrift for Svendborg Amts historiske Samfund 25, 1933, s. 75-92).
- Hornbeck, Knud og Helge Land Hansen: Tanggård gods 1553-1559. Odense 1980.
- Hoxcer Jensen, Peter: Centralstedteorien og de danske byer 1536-1660. (Profiler i nordisk senmiddelalder og renaissance. Festskrift til Poul Enemark. Red. Svend E. Green-Pedersen m.fl. Århus 1983, s. 127-44).
- Huhnhäuser, A.: Rostocks Sechandell von 1635-1648. Rostock 1914.
- Huitfeldt, Arild: Historiske Beskriffelse om hues sig haffuer uldragit vnder Christiern den Anden. København 1596.
- Huitfeldt, Arild: Den tredie Part Chronologiae, Continuatz oc Forfølge paa vore Danske Historier, siden Saxo døde. København 1603.
- Høirup, Johs.: Træk af fynske vejes historie I-II. (Fynske Aarbøger V, 1953-55, s. 416-64 og VI, 1956-58, s. 186-224).
- Ilse, Harald: Udlændinges rejser i Danmark indtil år 1700. København 1963.
- Internationaler Ochsenhandel (1350-1750). Udg. E. Westermann. Stuttgart 1979.
- Iuul, Stig: Herlufsholm-Dommene endnu en Gang. (Historisk Tidsskrift 10. række, VI, 1942-44, s. 660-76).
- Jacobsen, P.V.: Bidrag til Fremstilling af det danske Kiøbstadvæsen under Kongerne Christian III. og Frederik II. (Historisk Tidsskrift V, 1844, s. 1-138).
- Jacobsen, P.V.: Bidrag til Kundskab om de danske Kiøbstæders Borgervæbning og Deeltagelse i Krigsvæsenet i en Deel af det 16de Aarhundrede. (Historisk Tidsskrift 2. række, I, 1847, s. 129-236).
- Jacobsen, P.V.: Fremstilling af det danske Skattevæsen under Kongerne Christian III. og Frederik II. København 1833.
- Jensen, Jytte: Organisering og finansiering af byggeriet på Ulriksholm i 1630'erne og 1640'erne. Odense 1977.
- Jespersen, Knud J.V.: Rostjenestetaksation og adelsgods. Odense 1977.
- Jexlev, Thelma: Lensregnskaberne. København 1978.
- Johannes Mejers Kort over det danske Rige I-III. Udg. N.E. Norlund. København 1942.
- Johansen, Hans Chr.: Danmarks folketal omkring år 1700. (Historie, Jyske Samlinger, Ny række XII, 1977-78, s. 360-74).
- Johansen, Hans Chr.: Næring og bystyre. Odense 1700-1789. (Odense bys historie). Odense 1983.
- Jørgensen, Carl E.: Den lærde skole i Danmark fra reformationen til ca. 1640. (Jyske Samlinger, Ny række IV, 1957-58, s. 21-53).
- Jørgensen, Johan: Bilantz 1660. Adelsvældens bo. (Festskrift til Astrid Friis på halvferdsårsdagen den 1. august 1963. Red. Svend Ellehøj m.fl. København 1963, s. 153-71).
- Jørgensen, Johan: Odense borgerskabs indlæg til borgmestre og råd 28. november 1650. (Historisk Tidsskrift 80. bind, 1980, s. 337-39).
- Jørgensen, Poul Johs.: Dansk Retshistorie. København 1940.
- Jørgensen, S.: Den fynske Bondestand i Tiden fra 1600-1657.

- (Samlinger til Fyens Historie og Topographic VIII. 1881, s. 193-228).
- Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold i Uddrag 1551-1645. Udg. C.F. Bricka m.fl. København 1885-1968.
- Kapitelstakster i ældre og nyere Tid. (Statistiske Meddelelser 4. række, XV. 1904, s. 1-129).
- Kinch, J.: Ribe Bys Historie og Beskrivelse I-III. København 1869-84.
- Kjøbenhavns Diplomatarium I-VIII+register. Udg. O. Nielsen. København 1872-87.
- de Klevenfeldt, Terkel: Betænkning over En Antique, som til Videnskabernes Selskab er vorden indsendt. (Skrifter, som udi det Kiøbenhavnske Selskab af Lærdoms og Videnskabers Elskere ere fremlagte og oplæste i Aarene 1751, 1752, 1753 og 1754, VI. s. 9-56).
- Kolding, Jon Jensen: En ny Danmarksbeskrivelse 1594. Udg. Allan A. Lund. Århus 1980.
- Kolmos, Jens: Fynske købmænds indsats i dansk handelsliv fra slutningen af 16. til midten af 17. århundrede. (Fynske Aarbøger V. 1953-55, s. 212-311).
- Kong Christian den Fjerdes egenhændige Breve I-VIII. Udg. C.F. Bricka m.fl. København 1887-1947.
- Kong Christian IV's egenhændige Optegnelser i hans Skriv- og Rejse-Calendere. (Magazin for Rejsejagttagelser (Udg. R. Nyerup) IV. 1825, s. 401-577).
- Kong Christian IV's Kalenderoptegnelser fra Aarene 1617, 1629 og 1639. Udg. C.F. Bricka. (Danske Samlinger for Historie, Topographi, Personal- og Literaturhistorie V. 1869-70, s. 49-88).
- Kong Frederik den Førstes Registranter. Udg. Kr. Erslev og W. Møllerup. København 1879.
- Kong Frederik II's Kalenderoptegnelser for Aarene 1583, 1584 og 1587. Udg. Otto Caroc. (Historisk Tidsskrift 4. række, III. 1872-73, s. 538-77).
- Kronens Skøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark II. Udg. Rigsarkivet ved F.J. West. København 1908.
- Krüger, Jacob: Historia von dem herrlichen Triumph: Lehen und Ehrentage... Hamburg 1581.
- Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder I-XXII. København 1956-78.
- Ladewig Petersen, E.: Adelen udi Fyn, dens privilegier 1547. Studier over det fynske landemøde. (Danmarks Adels Årbog 1984. København 1985).
- Ladewig Petersen, E.: Adelige herregårdsregnskaber fra 1600-tallet. (Hilsen til Hæstrup, Odense 1969, s. 91-109).
- Ladewig Petersen, E.: Anmeldelse af Artur Attman: The Russian and Polish Markets in International Trade 1500-1650. (Historisk Tidsskrift 76. bind, 1976, s. 73-86).
- Ladewig Petersen, E.: Anmeldelse af Henning Landgraf: Bevölkerung und Wirtschaft Kiels im 15. Jahrhundert. (Historisk Tidsskrift 11. række, VI. 1960-62, s. 706-07).
- Ladewig Petersen, E.: Anmeldelse af Kersten Krüger: Die Einnahmen und Ausgaben der dänischen Rentmeister 1588-1628 og af Jens Engberg: Dansk finanshistorie i 1640'erne. (Historisk Tidsskrift 74. bind, 1974, s. 423-30).
- Ladewig Petersen, E.: Anmeldelse af Ole Degn: Rig og fattig i Ribe. (Historisk Tidsskrift 82. bind, 1983, s. 363-76).
- Ladewig Petersen, E.: Anmeldelse af Svend Larsen: Studier over det fynske rådsaristokrati i det 17de århundrede I-II. (Historisk Tidsskrift 12. række, V. 1969-70, s. 235-41).
- Ladewig Petersen, E.: Anmeldelse af Aage Fasmer Blomberg: Fyns vilkår under svenskekrigene 1657-1660. (Historisk Tidsskrift 74. bind, 1974, s. 431-48).
- Ladewig Petersen, E.: The Danish Cattle Trade during the Sixteenth and Seventeenth Centuries. (The Scandinavian Economic History Review XVIII, 1970, s. 69-85).
- Ladewig Petersen, E.: Defence, War and Finance: Christian IV and the Council of the Realm 1596-1629. (Scandinavian Journal of History VII, 1982, s. 277-313).
- Ladewig Petersen, E.: Fra standssamfund til rangsamfund 1500-1700. (Dansk socialhistorie III). København 1980.
- Ladewig Petersen, E.: From Domain State to Tax State. Synthesis and Interpretation. (The Scandinavian Economic History Review XXIII, 1975, s. 116-48).
- Ladewig Petersen, E.: Henrik Krummedige og Norge. (Historisk Tidsskrift 12. række, III, 1968-69, s. 1-82).
- Ladewig Petersen, E.: Ribe-regionen 1560-1660. (Fra Ribe Amt XXII, 1981-83, s. 341-70).
- Landsarkivet for Fyn: Magistratsarkiver indtil 1868 i Landsarkivet for Fyn. Odense 1973.
- Larsen, Joakim: Bidrag til den danske Folkeundervisnings og Folkeskoles Historie 1536-1784. København 1916.
- Larsen, Svend: Adel i Odense i det 17de århundrede. (Fynske Minder II. 1954-56, s. 22-49).
- Larsen, Svend: Byting og Raadstueret i Odense før 1649. (Til Knud Fabricius 13. august 1945. Red. Hans H. Fussing, København 1945, s. 136-59).
- Larsen, Svend: Graabrodre Hospital og Kloster i Odense. København 1939.
- Larsen, Svend: Studier over det fynske rådsaristokrati i det 17de århundrede I-II. Odense 1965.
- Lassen, Aksel: Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645-1960. Århus 1965.
- Lassen, Aksel: Skæbnåret 1659. Århus 1958.
- Lauridsen, P.: Kartografen Johannes Mejer. (Historisk Tidsskrift 6. række, I. 1887-88, s. 239-402).
- Lehmann, Alfr.: Overtro og Trolddom fra de ældste Tider til vore Dage I-II. 2. udgave. København 1920.
- Lind, H.D.: Kong Frederik den Tredjes Somagt. Odense 1896.
- Lorenzen, Vilh.: Erik Dahlbergs Spionvirksomhed paa Fyen mellem Carl X Gustavs to Svenskekrige. (Fynske Aarbøger V. 1953-55, s. 465-80).
- Lorenzen, Vilh.: Vore Byer I-V. København 1947-58.
- Lyder van Fredens kammårskænkninger för Malmö 1517-1520. Udg. Leif Ljungberg, Malmø 1960.
- Mackeprang, M.: Dansk købstadstyrelse fra Valdemar Sejr til Kristian IV (forordn. af 1619). København 1900.
- Mackeprang, M.: De danske købstæders skattevæsen indtil

- begyndelsen af det 17. arhundrede. (Historisk Tidsskrift 7. række, III, 1900-02, s. 150-89).
- McNeill, William H.: *Plagues and peoples*. London 1979.
- Madsen, Emil: *Om Fodfolket i de danske Hære i det 16de Aarhundrede*. (Historisk Tidsskrift 7. række, I, 1897-99, s. 165-215).
- Madsen, Jacob: *Den fyenske Biskop Mester Jacob Madsens Visitatsbog*. Udg. A.R. Idum. Odense 1929-32.
- Madsen, Jacob: *Den tredje fyenske evangeliske Biskops, Mester Jakob Madsens Visitatsbog*. Udg. A. Crone. Odense 1853.
- Mansa, F.V.: *Bidrag til Folkesygdommenes og Sundhedspliciens Historie i Danmark fra de ældste Tider til Begyndelsen af det 18. Aarhundrede*. København 1873.
- Matthiessen, Hugo: *Gamle Gader*. København 1917.
- Matthiessen, Hugo: *De Kagstrogne*. København 1919.
- Matthiessen, Hugo: *Torv og Hærstræde*. København 1922.
- Meddelelser fra Rentekammerarkivet. Udg. Johan Grundtvig. København 1871-78.
- Mule, U.C.: *Odense Latinskole som den var fra 1786 til 1793*. (Bidrag til Odense Cathedralsskoles Historie. Indbydelsesskrift til den offentlige Examen... 1864. Odense 1864, s. 5-19).
- Mumme, H.P.: *Odense Communitets Historie indtil dets Adskillelse fra Graabrodre Hospital*. (Bidrag til Odense Cathedralsskoles Historie. Indbydelsesskrift til den offentlige Examen... 1855. Odense 1855, s. 19-72).
- Munch, P.: *Købstadstyrelsen i Danmark fra Kristian IV's Tid til Enevældens Ophor (1619-1848) I-II*. København 1900.
- Nielsen, O.: *Kjøbenhavns Historie og Beskrivelse I-VI*. København 1877-92.
- Norn, Otto: *Christian III's Borge*. København 1949.
- Nye Samlinger til den Danske Historie I-IV. Udg. af Rasmus Nyerup under Peter Fr. Suhms Ledelse. København 1792-95.
- Norlund, N.E.: *Danmarks Kortlægning I*. København 1942.
- Odén, Birgitta: *Rikets uppbörd och utgift. Statsfinanser och finansförvaltning under senare 1500-talet*. Lund 1955.
- Odense Bys Historie. Ved H. St. Holbeck. Odense 1926.
- Olsen, Albert: *Bybefolkningen i Danmark paa Merkantilismens Tid*. Århus 1932.
- Olsen, Albert: *Steffen Rodes Regnskabsbog over Studehandel 1637-50*. (Historisk Tidsskrift 9. række, I, 1918-20, s. 255-81).
- Olsen, Gunmar: *De danske Købstæder gennem Tiderne*. København 1943.
- Olsen, Gunmar: *Studier i Danmarks Kornavl og Kornhandelspolitik i Tiden 1610-60*. (Historisk Tidsskrift 10. række, VI, 1942-44, s. 428-84).
- Om Christen Povelson, sidste Prior i S. Knuds Kloster udi Odense. (Danske Magazin I. række, II, s. 65-84).
- Pedersen, Henrik: *Ødegaarde i 1680erne*. (Historisk Tidsskrift. Til Edvard Holm paa hans 80-aarige Fødselsdag den 26. Januar 1913. Tillægshefte til 8. række, IV, 1913, s. 188-205).
- Perlestikker. Anders Pedersen: *Perlestikkerbogen*. Udg. Hans Knudsen og Albert Fabritius. København 1954.
- Porsmose, Erland: *Den regulerede landsby I-II*. Odense 1981.
- Posthumus, N.W.: *Nederlandsche prijsgeschiedenis I*. Leiden 1943.
- Prins Christian (V.)s Breve I-II. Udg. Emil Marquard og J.O. Bro-Jørgensen. København 1952-56.
- Præsten Christiern Bruns Optegnelser især fra Aarene 1572 til 1591. Udg. Holger Fr. Rordam. (Samlinger til Fyens Historie og Topographic VII, 1878, s. 233-307).
- Randers købstads historie I-II. Red. Povl von Spreckelsen. Randers 1952.
- Repertorium diplomaticum regni Danici mediævalis 1.-2. række. Udg. Kr. Erslev m.fl. København 1894-1939.
- Resen, Peder Hansen: *Atlas Danicus IV*. Fyn. Udg. Jacob Isager. Odense 1984.
- Resen, Peder Hansen: *Kong Frederichs den Andens Kronicke, som var Dannemarckis, Norgis, etc. Konge oc regerede lofflige i 29 Aar fra 1559 til 1588*. København 1680.
- Rigsråd, adel og administration 1570-1648. Red. Knud J.V. Jespersen. Odense 1980.
- Riismøller, Peter: *Sultegrænsen*. København 1971.
- Rockstroh, K.C.: *Udviklingen af den nationale Hær i Danmark i det 17. og 18. Aarhundrede I*. København 1909.
- Rordam, Holger Fr.: *Bidrag til det lærde Skolevæsens Historie i Odense, især i det første Aarhundrede efter Reformationen*. (Samlinger til Fyens Historie og Topographic X, 1890, s. 131-260).
- Rordam, Holger Fr.: *Hartvig Lohman i Odense, et kirkehistorisk Bidrag fra Orthodoxiens Tidsalder*. (Kirkehistoriske Samlinger 3. række, V, 1884-86, s. 1-53).
- Rordam, Holger Fr.: *Kjøbenhavns Universitets Historie I-IV*. København 1868-77.
- Rordam, Holger Fr.: *Mester Jørgen Jensen Sadolin. Fyens Stifts Reformator og første evangeliske Biskop*. Odense 1866.
- Samling af danske Forordninger indtil Aar 1500. (Aarsberetninger fra Det Kongelige Geheimearchiv V, 1871-75, s. 1-86).
- Samling af gamle danske Love I-V. Udg. J.L.A. Kolderup-Rosenvinge. København 1821-46.
- Samling af kongens retertings domme I-II. Udg. V.A. Secher. København 1881-86.
- Samlinger af publicke og private Stiftelser, Foundationer og Gavebreve, som forefindes udi Danmark og Norge I-XI. Udg. Hans de Hofman. København 1755-80.
- Samlinger til den Danske Historie I-II. Udg. Bertel Chr. Sandvig under Peter Fr. Suhms Ledelse. København 1779-84.
- Schlegel, J.H.: *Sammlung zur Dänischen Geschichte. Münzkennntnis, Oekonomie und Sprache I-II*. København 1773-76.
- Scriptores rerum Danicarum mediæ aevi I-IX. Udg. Jacob Langebek m.fl. København 1772-1878.
- Scheded, Thyra: *Hannibal Scheded II*. København 1886.
- Skrubbeltrang, Fridlev: *Husmand og Inderste*. København 1940.
- Sophie Brahes regnskabsbog 1627-40. Udg. Henning Poulsen. Århus 1955.
- Sperling, Otto: *Dr. med. Otto Sperlings Selvbiografi (1602-73)*. Udg. S. Birket-Smith. København 1885.
- Steenstrup, Johannes: *Pebersvende*. (Historisk Tidsskrift 8. række, II, 1909-10, s. 60-70).

- En sørgelig Historie fra Fortiden. Udg. Holger Fr. Rørdam. (Kirkehistoriske Samlinger 3. række, IV, 1882-84, s. 402-11).
- Tabelværk til Kjøbenhavns Statistik IV. Fattigvæsenets Historie. København 1879.
- Tegnelser over alle Lande fra 1545... (Danske Magazin 4. række, I, 1864, s. 91-172 og 185-302).
- Tegnelser over alle Lande fra 1547... (Danske Magazin 4. række, I, 1864ff., s. 305-53).
- Thiset, A. m.fl.: Stamtavler over danske Adelslægter I-XV. København 1887-1945.
- Thomsen, Rudi: Den jydsk Borgerbevægelse 1629. (Historisk Tidsskrift 11. række, I, 1944-46, s. 602-54).
- To mærkelige Universitetsbetænkninger. Udg. Holger Fr. Rørdam. (Kirkehistoriske Samlinger 2. række, III, 1864-66, s. 450-54).
- Trap, J.P.: Danmark V, 1 og V, 2. 5. udgave. København 1956-57.
- Troels-Lund, Troels: Dagligt Liv i Norden i det sekstende Aarhundrede I-XIV (i 7 bind). 4. udgave. København 1914-15.
- Uddrag af Biskop Jens Bircherods historisk-biographiske Dagbøger for Aarene 1658-1708. Udg. C. Molbech. København 1846.
- Udskrift af nogle Documenter i de to Manuskript-Bind i det kongl. Bibliothek, som i den trykte Fortegnelse over de thotske Haandskrifter forekomme under No. 833-34 i Folio. (Nye Danske Magazin II, 1806, s. 147-60).
- Ulsig, Erik: Danske adelsgodser i middelalderen. København 1968.
- Vedel Simonsen, L.S.: Bidrag til Lehnsmændene paa Hagenskov, Rigsraad og Ridder Hr. Jørgen Brahes Levnetsbeskrivelse, med Brudstykker af hans egenhændige Dagbøger fra 1625 til 1656. Odense 1845.
- Vedel Simonsen, L.S.: Bidrag til Odense Byes ældre Historie I-III (i 5 bind). Odense 1841-44.
- Villadsen, Kjeld: Pest, skatter og priser. København 1976.
- Voldsomheder udøvede af fremmede Lejetropper i danske Kjøbstæder 1569-70. Ved C.F. Bricka. (Danske Magazin 4. række, VI, 1886ff., s. 315-24).
- Wad, G.L.: Fra Fyens Fortid I-IV. København 1916-24.
- Wad, G.L.: Træk af Vandalismen i Fyen. (Festskrift til Kristian Erslev den 28. Decbr. 1927 fra danske Historikere. Red. Poul Nørlund. København 1927, s. 467-82).
- Willerslev, Richard: Danmarks første aktieselskab. (Historisk Tidsskrift 10. række, VI, 1942-44, s. 608-36).
- Wittendorff, Alex: Alvej og kongevej. København 1973.
- Woll, V.: Fra Kertemindes Fortid I-II. Kerteminde 1925-29.
- Aasum Herreds tingbog. Sageregistre 1640-1648. Udg. Ole Fenger m.fl. København 1982.
- Aasum herreds tingbog 1640-48 I-II. Udg. Aksel E. Christensen og Troels Dahlerup. København 1956-62.

Navneregister

Registret omfatter siderne 9-459. Medtaget er personnavne i tekst og billedtekster, men ikke navne på fotografier m.v.

- Abigaël (g.m. Otte Knudsen Seeblad), se Hasebart. Abigaël
Abildgaard, Søren, maler, 100
Abraham, trompet, se Gødiche. Abraham
Adolf, hertug, 96
Adolf, hertug, 96. 98. 100ff.
von Ahlefeldt, Poul, 99
Akeleye, Christian Knudsen, lensmand, 49, 201, 287, 326, 328
Akeleye, Gabriel Knudsen, se Akeleye, Christian Knudsen
Akeleye, Gabriel Knudsen, landsdommer, 132, 138
Akeleye, Knud Mikkelsen, 132, 142
Akeleye, Mikkel Knudsen, skibshøvedsmand, 132
Akeleye, Mikkel Pedersen, borgmester, 132
Akeleye, Torben Gabrielsen, landsdommer, 132
Alba, hertugen af, 341
Ammerbach, Frederik, borgmester, 129, 158, 160, 162, 168, 172, 181, 257f., 378, 455
Anders, ridefoged, 221
Andersdatter, Karen, 118
Andersen, Jep, stoderkonge, 398
Andersen, Niels, købmand, 39
Anne (g.m. Hans Mikkelsen), se Jespersdatter, Anne
Anskaris, Jens, byfoged, 199, 216, 251f., 280, 282, 326, 380, 409
Arntsdatter, Barbara, 46, 245, 249f., 255, 258, 268, 273, 301
Augusta, prinsesse, 417
- Bager, Anne Olufsdatter, 211
Bager, Erik Olufsen, 167
(Bager), Hans Mikkelsen, se Mikkelsen, Hans
Bager, Karen Nielsdatter, 238, 245, 249f., 255f., 258, 265, 268, 273, 301, 453
Bager, Lisbeth Olufsdatter, 240, 283
Bager, Mikkel Hansen, rådmand, 263
Bager, Niels Olufsen, rådmand, 26, 41f., 211, 245f., 256ff., 260, 265, 273, 428
Bager, Oluf Nielsen, rådmand, 9, 68, 78, 89f., 92, 95, 98, 111, 115, 152f., 163-67, 172, 182, 209-12, 214, 221, 223ff., 233, 240, 246, 257, 260, 263ff., 272f., 303, 378, 401
Bager, Oluf Olufsen, magister, 301
Bager, Peder Terkel (cl. Teckel), kræmmer, 254
Bagger, Chr. Berntsen, 130
Balster, Malene, 315
Bang, Christopher, stiftsskriver, rådmand, 90, 111, 233f., 263ff., 303, 378, 428
Bang, Claus, rådmand, 240, 390
Bang, Hans, borgmester, 283
Bang, Margrethe, 160
Bang, Niels, biskop, 345
- Bang, Rasmus, borgmester, 454
Barbara (g.m. Willum Lucassen), se Arntsdatter, Barbara
Barfod, Claus Lauritsen, præst, 444
Beldenak, Jens Andersen, biskop, 9, 270
Below, Sophie, 124
Bern, Christen, bager, 40f.
Berntsen, Arent, topograf, 14-17, 19, 21, 24, 50, 58, 69, 73, 252, 386-89, 420, 429, 446, 456f., 459
Bertel, klokker, 111
van Beveren, Jan, officer, 13
Beyer, Karen Rickertsdatter, 152
Beyer, Lisbet Rickertsdatter, 114
Bielke, Henrik, admiral, 416
Bild, Evert, lensmand, 52, 151
Bille, Anders, rigsmarsk, 140, 261, 431f, 443, 448
Bille, Erik, 140
Bille, Erik, 397
Bille, Eske, lensmand, 270
Bille, Henrik, 282
Bille, Karen, 90, 94f.
Bille, Steen, landkommissær, 274f., 446
Binck, Jacob, maler, 142
Bircherod, Jacob, 133, 152f., 156, 219, 329, 331, 339, 348, 376.
Biørnkjær, Christian Pedersen, rådmand, 111, 152, 271f.
Blanckenborg, Knud Jacobsen, borgmester, 127, 158, 161, 426
Bloch, Jørgen Carstens, biskop, 337, 342, 345
Blom, Ulrich, købmand, 129
Blomberg, Aage Fasmer, historiker, 449
Blome, Hans, 51, 100
Blome, Margrete, 126
Bock, Niels, købmand, 39
Bockholt, Johan, 142
Bonde, Jørgen, herredsfoged, 38
Borchartsen, Johan, rådmand, 217, 238, 258, 265, 273, 385, 428f., 441, 453
Borrer, Hans, skipper, 246f.
Borum, Peder, 217
von Brackel, Peiter, officer, 449
Brahe, Axel, lensmand, 52, 154f., 272, 378
Brahe, Birgitte, 402
Brahe, Jørgen, lensmand, rigsråd, 63f., 114ff., 120, 137, 140f., 261, 350, 392-95, 402f., 429, 432ff., 443, 453
Brahe, Karen, bogsamler, 120
Brahe, Mette, 199
Brahe, Otte, 261
Brahe, Steen, 429
Brahe, Tyge, adelsmand, 125, 274f., 283

- Brahe, Tyge, astronom, 19
 Brandt, Chr., 104, 109, 444
 Braunius, Georg, udgiver, 13, 20, 69f., 73ff., 78, 85f., 196, 212, 245, 335, 361, 363, 380, 383
 Brixen, Frands, borgmester, 151, 158
 Brochmand, Jesper, biskop, 124
 Brockenhuus, Claus, 137, 141, 239, 280
 Brockenhuus, Frands, officer, 449
 Brockenhuus, Gedske, 273
 Brockenhuus, Mikkel, lensmand, 402
 Brockenhuus, Otto, 138f.
 Brodersen, Hans, stiftsskriver, kobmand, 82f.
 Brodersen, Thomas, se Risbrich, Thomas Brodersen
 Brøk, Morten, 138
 Brun, Christian (el. Christiern) Nielsen, præst, 100, 364
 Brun, Hans, rådmand, 244, 248, 258, 406, 428
 Bryske, Antonius, rigskansler, 141f., 338
 Bryske, Carl, 133, 135, 190ff.
 Bryske, Eiler, 39, 133f., 190f., 194, 342
 Bryske, Iver, 342
 Bryske, Truid, 137
 Baad, Jens, 142
- Carstensdatter, Anne, 217
 Christeiner, Hans Ulrich, 129
 Christen, grydestober, 115, 321
 Christensdatter, Dorthe, 43f., 46ff., 279
 Christensdatter, Ellen, 339
 Christensdatter, Karen, 390
 Christensen, Aksel E., historiker, 138
 Christensen, Eskild, læge, 118f., 409
 Christensen, Jacob, guldsmed, 130, 158, 181, 227
 Christensen, Jacob, muremester, 279, 425
 Christensen, Jens, præst, 336
 Christensen, Klaus, guldsmed, 168, 181, 226f., 276, 280f., 374f., 402, 428f., 433
 Christensen, Niels, kobmand, 261
 Christensen, Palle, foged, 452
 Christian, prins, 119f.
 Christian I, konge, 25, 149f., 218
 Christian II, konge, 96
 Christian III, konge, 12, 19, 35, 85, 95f., 98, 118, 137f., 143f., 178, 278, 337, 361, 367f.
 Christian IV, konge, 11, 16, 18f., 28, 42, 49, 52, 96, 107f., 113, 118f., 129, 134, 137, 140f., 147ff., 155, 157, 191, 193, 199, 208, 220, 226, 230, 245, 249, 266, 282, 294, 300f., 310, 327, 329, 331f., 341, 343f., 347f., 351, 358f., 368, 370ff., 375, 382f., 394, 399, 407, 414, 416ff., 421-25, 427, 433, 440, 448, 455
 Christian V, konge, 56, 426, 429, 437ff.
 Christina, dronning, 453
 Christine, dronning, 262
 Christoffer af Bayern, konge, 177
 Chulenbrun, Hans Nielsen, borgmester, 126, 129, 158, 160ff., 179, 193, 207, 245, 257f., 265, 283, 308, 378, 406, 422, 425, 455
 Claus, skomagere, 189
- Claus, skrædder, 452
 Claus (humlefører), skrædder, 231
 Clausdatter, Kirstine, kobmand, 248
 Clausdatter, Margrete, 167, 212
 Clementsen, Rasmus, skipper, 247
 Collin, Cort, kobmand, 127
 de Courmenin, Louis Deshayes, gesandt, 13
 Cramer, P., maler, 141
- Dahlbergh, Erik, generalkvartermester, 12, 21-25
 Dappel, Mathias, 130
 Diderichsen, Mathias, kobmand, 170, 216, 221, 250, 254ff., 279f.
 Dinesen, Hans, hospitalsforstander, 48, 233
 Dittmers, H.D., maler, 449
 Dolna, greve, overkammerherre, 453
 von Dohna, Christoph, borggreve, officer, 337
 van Doort, J., maler, 100
 Dorthe (g.m. Peder Gaas), se Christensdatter, Dorthe
 Dresselberg, Ide Andersdatter, 39f.
 Durell, Magnus, gesandt, 434
 Daa, Lisbet, 282
- Ebbel, Augustinus, rådmand, 172, 233, 245, 249f., 254, 268, 308, 441f., 455
 Ebbesen, Hans, rådmand, 111, 266, 427
 Eggertsen, Hans, kobmand, skatmester, 455
 Ehrenstrahl, David Klöcker, maler, 12, 450
 Emmiksen, Anders, lensmand, 141, 271, 402
 Engelstoft, C.T., biskop, 9f., 13, 24f., 27, 104f., 135, 223, 260, 303, 345, 360, 372
 Erik af Pommern, konge, 131, 149, 306
 Eriksen, Jesper, 217
 Eskebjerg, Peder, skrædder, 127
 Espersen, Anders, skipper, 379
 Evertsen, Hans, pottemager, 130
 Ewerseyn(?), Peter, skipper, 247
- Filip, skolemester, 233
 Fincke, Caspar, kunstsmed, 338
 Fisker, Per Nielsen, 202f., 380
 Fleischer, Esaias, apoteker, 123
 Flensborg, Hans, skomagere, 130
 Foss, Dorothea Nielsdatter, 111
 Frands, apoteker, 122
 Frandsen, Niels, kæmner, 423
 Frederik I, konge, 306
 Frederik II, konge, 12, 51f., 73, 83-87, 91, 96-102, 133ff., 137, 141, 150f., 155, 165ff., 178, 190, 194f., 198, 212, 229, 300, 338, 340f., 362, 365, 368, 398, 402, 404
 Frederik III, konge, 207ff., 304, 344, 369, 372, 423, 426, 431f., 446, 450f., 453, 457
 Frederiksen, Claus, rådmand, 168
 Freise, Hans, skipper, 28
 Frese, Johan, 264
 Fridericia, J.A., historiker, 65

Friis, Christen, borgmester, 158
 Friis, Hans, købmand, 298
 Friis, Jesper, 282
 Friis, Johan, kansler, 50f., 137, 139, 141, 151, 237, 333, 378
 Friis, Jørgen Hansen, rådmand, 272
 Friis, Niels, 39
 Friis, Niels, 403
 Friis, Niels, oversteseckretær, 409
 Friis (Kragerup), Christen, kongens kansler, 50, 161, 408f.
 Friischoster, Gert, skomager, 130
 Fuiren, Didrik, guldsmed, 129, 226, 303
 Fussing, Hans Henrik, historiker, 128, 214, 444

Gail, Jörg, forfatter, 19
 Gert, bartskeer, 121f., 218, 302, 390
 Gertrud (g.m. Anders ridefoged), 221
 Glad, Niels, præst, 351
 Gottscheer, Martin, 13
 Graff, Diderich Mogensen, rådmand, 173
 Graff, Johan, købmand, 248
 Gregers, guldsmed, 410
 Gregers, guldsmed, formentlig den samme som Hansen.
   Gregers (s.d.)
 Gregersen, Jens, skipper, 247
 Grott, Matthias, snedker, 130
 Grubbe, Eiler, rigens kansler, 211f.
 Guldager, Christian Nielsen, 119
 Gummersbach, Frederik, købmand, 126
 Gyldenstjerne, Anne, 350, 402, 432f.
 Gyldenstjerne, Henrik, 324
 Gyldenstjerne, Knud, biskop, 336f.
 Gyldenstjerne, Peder, rigsmarsk, 141
 Gyldenstjerne, Pernille, 403
 Godiche, Abraham, trompeter, 217, 304
 Goye, Falk, se Henriksen, Falk Goye
 Goye, Sibylle, 382f.
 Gaas, Peder Knudsen, rådmand, 43-48, 216f., 221, 249f., 254f.,
   257, 262, 279
 Gaas, Rasmus, kærner, købmand, 250, 422
 Gaas, Thomas, 455

Haas, Jonas, kobberstikker, 141
 Haelwegh, Albert, kobberstikker, 51, 132, 140, 444, 447
 Hahne, Herman, rådmand, 279f.
 Hahne, Jørgen, 455
 Hamsfort, Katharina, 120, 122f., 130, 240, 260, 262, 282f.
 Hamsfort, Magdalene (el. Magdalena), 130, 403
 Hamsfort den Yngre, Cornelius, apoteker, 9f., 12, 49, 118, 120,
   122f., 130f., 240, 270, 281f., 364, 374
 Hamsfort den Ældre, Cornelius, apoteker, 118ff.
 Hans, bager, 217
 Hans, konge, 96, 150, 175, 179, 219, 253, 293, 306
 Hans, sværdfejer, 325f., 328
 Hans, vintapper, 249f., 254f., 262, 390
 Hans den Yngre, hertug, 96, 98, 100ff.

Hans den Ældre, hertug, 96ff., 100ff.
 Hansdatter, Anne, 170
 Hansdatter, Elline, 387
 Hansdatter, Hedvig, 350
 Hansdatter, Karen, 342
 Hansdatter, Maren, 348
 Hansen, Anders, kærner, 175
 Hansen, Anders, købmand, 250
 Hansen, Gregers, guldsmed, 226, 228, 233f., 283
 Hansen, Hans, 279
 Hansen, Hans, købmand, 250
 Hansen, Hans, vintapper, 279
 Hansen, Hølgcr, arkivmand, 104
 Hansen, Jeremias, slotsskriver, 417
 Hansen, Jesper, rådmand, 127, 170, 256, 425
 Hansen, Knud, 217
 Hansen, Knud, 340
 Hansen, Mads, rådmand, 168, 250
 Hansen, Mikkel, kærner, 423
 Hansen, Mikkel, rådmand, 152
 Hansen, Mogens, 153
 Hansen, Niels, tømrer, 218
 Hansen, Oluf, købmand, 223, 273
 Hansen, Poul, købmand, 283
 Hansen, Rasmus, tømrer, 437
 Hansen, Thomas, skomager, 127
 Hardenberg, Edel, 273
 Hardenberg, Erik, 403
 Hardenberg, Helvig, 140
 Hardenberg, Jacob, lensmand, 52, 141, 396, 402
 Harder, Daniel, guldsmed, 129ff.
 Hartvigsen, Jørgen, 109, 115
 Hasebart, Abigacl, 111
 Hemmingsen, Niels, teolog, 339, 341
 Hennings, Anne, 202f., 380
 Henriksdatter, Catharine, 343
 Henriksen, Falk Goye, landkommissær, 89f., 94f., 448
 Henriksen, Jacob, rådmand, 175
 Henriksen, Peder, købmand, 93
 Hermansen, Johan, guldsmed, 226
 Hess, Marcus, købmand, 9, 264
 Hindsholm, Laurids Jacobsen, biskop, 281, 344
 Hogenberg, Frans, udgiver, 13, 97, 134f., 137
 Hollænder, Bernt, 88
 Holmhauge, Hans Pedersen, præst, 34
 Hondt, Joost, kobberstikker, 75, 191
 Hoppensach, Peder, skipper, 247
 Hoved, Daniel, stenhugger, 130
 Huitfeldt, Arild, rigskansler, 101, 131f., 351
 Hvid, And., skipper, 247
 Hvid, Niels, guldsmed, 226, 252
 Høg, Eiler, 137, 282
 Høg, Just, rigskansler, 409
 Høg, Jytte, 390
 Høg, Sidsel, 124, 196ff., 200, 280ff.
 Haar, Søren, 387

- Ibsen, Niels, foged, 275
 Isaacsz, Peter, maler, 148
- Jacob, grovsmed, 321
 Jacob, klejnsmed, 279
 Jacobsdatter, Marike, 217
 Jacobsdatter, Mette, 452
 Jacobsen, Jacob, præst, 344
 Jacobsen, Knud, 275
 Jacobsen, Niels, byfoged, 39
 Jacobsen, Oluf, læge, 119
 Jacobæus, Holger, læge, 12
 Jens, bødker, 221
 Jens, grydestøber, 233
 Jens, remsnider, 115
 Jens, sværdfejer, 111
 Jensdatter, Bodil, 239
 Jensdatter, Johanne, 279
 Jensen, C. A., maler, 374
 Jensen, Giøde, kræmmer, 249f., 254, 262, 279
 Jensen, Hans, præst, 338
 Jensen, Hans, skomager, 279
 Jensen, Niels, byfoged, 184, 216, 454
 Jensen, Peder, murermester, 118
 Jensen, Tue, præst, 434
 Jep, tømrer, 445
 Jepsen, Jens, rådmand, 152
 Jespersdatter, Anne, købmand, 43f., 46f., 111, 279
 Jespersen, Jacob, byfoged, rådmand, 234
 Jespersen, Niels, biskop, 337-41, 370, 382
 Jespersen, Peder, 255
 Joel, Philip Joachim, proviantmester, 449
 Johan, guldsmed, se Hermansen, Johan
 Johan af Hoya, greve, 156
 Jordan, Marcus, kartograf, 19f.
 Just, præst, 338
 Jørgen, bager, 221
 Jørgen, hattemager, 111, 181
 Jørgen, hattemager, 452
 Jørgen, klejnsmed, 413
 Jørgensen, Christen, 127
 Jørgensen, Claus, pebersvend, 62
 Jørgensen, Erik, rådmand, 43-48, 188, 221, 254, 257, 262, 273, 279f., 453
 Jørgensen, Hans, 217
 Jørgensen, Jørgen, tømrer, 437
 Jørgensen, Knud, klejnsmed, 321f.
 Jørgensen, Knud, se Seeblad, Knud Jørgensen
 Jørgensen, Niels, 437
 Jørgensen, Niels, købmand, 250
 Jørgensen, Rasmus, skipper, 247
 Jørgensen, Søren, 126
- Karen, bartsvær, 127
 Karen (g.m. Johan Borchartsen), se Bager, Karen Nielsdatter
- Karl V, kejser, 167
 Karl X Gustav, konge, 11f., 21f., 443, 449f., 453
 Kedelbrecker, Peder, købmand, 223, 231, 233, 259, 272f.
 Kedelbrecker, Vilhelm Pedersen, købmand, 271
 Kingo, Thomas, biskop, 340, 342, 345, 361
 Kirsten (g.m. Niels Ured), 321
 Kirstine (g.m. Christopher Bang), se Clausdatter, Kirstine
 Kjer, Christen, herredsfoged, 211
 Klaus, guldsmed, formentlig den samme som Christensen, Klaus (s.d.)
 Knarborg, Mikkil, 127
 Knieper, Hans, maler, 85, 96
 Knud, 111
 Knud, vognmand, 113
 Knud den Hellige, konge, 9, 13, 187, 305
 Knudsatter, Elisabeth, 441f.
 Knudsen, Hans, formentlig den samme som Akeleye, Christian Knudsen (s.d.)
 Knudsen, Hans, se Veile, Hans Knudsen
 Knudsen, Knud, 196
 Knudsen, Otte, se Seeblad, Otte Knudsen
 Knudsen, Rickert, se Seeblad, Rickert Knudsen
 Kocken, Johan, købmand, 250
 Kolding, Jon Jensen, forfatter, 456
 Kolmos, Jens, historiker, 260
 Kotte, Jørgen, borgmester, 136, 150, 158, 223f.
 Kotte, Karen, købmand, 9, 48, 98, 233, 238, 272
 Kotte, Laurids, købmand, 136, 271
 Kotte, Marcus (el. Markus), rådmand, 153, 175, 263
 Kotte, Mette, 153
 Krabbe, Anne Mogensdatter, 445
 Krabbe, Gregers, rigsråd, 43
 Krag, Jørgen Mortensen, rådmand, 111, 113, 258
 Krag, Niels, 390
 Krag, Otte, rigsråd, 443
 Krones, Johan, 264
 Krummedige, Erik, rigsråd, 51, 402
 Kröger, Jacob, 99f., 102
 von der Kuhla, Arent, staldmester, 51
 Küster, Henrik, læge, 118ff., 124, 129, 389, 391
 Kæfert, Christoffer, sadelmager, 315
 von Körbitz, Johan Christopher, hofmarskal, 449
 Kaare, Peder Nielsen, 379f.
 Kaas, Erik, 142
 Kaas, Kirsten, 345
 Kaas, Mogens, rigsråd, 140
 Kaas, Niels, kongens kansler, 12, 50, 131, 133, 192, 234, 333, 364
- Lampe, Anders, 325f.
 Lampe, Mads, købmand, 48, 272
 Lang, Hans, rektor, 364f.
 Lars, brygger, 113
 Larsen, Claus, 127
 Larsen, Nicolai, bartsvær, 127
 Larsen, Svend, historiker, 92, 94, 135, 142, 167, 169, 172f., 188, 202, 220, 260

Lauremberg, Hans, matematiker, 19f.
 Laurids (Hansen?), jernkræmmer, 233
 Lauridsen, Christen, 390
 Lauridsen, Hans, rådmand, 111, 152
 Lauridsen, Knud, se Seebled, Knud Lauridsen
 Lauridsen, Rasmus, stodderkonge, 398
 Lerche, Hans, købmand, 223, 273
 Lerche, Jacob, rådmand, 49
 Lerche, Peder Pedersen, rådmand, 169f., 257, 262, 431
 Let, Hans Pedersen, rådmand, 250, 422, 452
 Let, Jacob Sørensen, borgmester, 155, 158f., 250
 Let, Karen Jørgensdatter, 390
 Let, Søren, købmand, 159
 Letsdatter, Anne, 250
 Lindenov, Hans, 137
 Lindenov, Hans Johansen, 403
 Lisbeth (g.m. Rickert Knudsen Seebled), se Bager, Lisbeth Olufsdatter
 Lohmann, Hartvig, læge, 119, 124, 129, 278, 282, 382
 Loye, Sct., helgen, 317
 Lucassen, Willum, rådmand, 46, 258, 301
 Lucht, Hein, købmand, 129
 Luja, Christian Henriksen, læge, 119, 452
 Lunge, Ide, 129
 Luther, Martin, reformator, 355, 371, 378
 Lykke, Anne, 276, 279
 Lykke, Kaj, oberst, 449
 Lykke, Pernille, 405
 Lykke, Sophie, 52, 270f., 396
 Lyschander, Claus Christoffersen, historieskriver, 140

 Mads, savmand, 437
 Mads, sejmester, 322
 Madsdatter, Anne, 217, 304
 Madsdatter, Annike, 304
 Madsen, Jacob, købmand, 49
 Madsen, Jacob, se Veile, Jacob Madsen
 Madsen, Rasmus, 413
 Mand, Jens, rådmand, 49, 287
 Mand, Jørgen, købmand, 250, 303
 Mand, Niels, borgmester, 49
 van Mander, Karel, maler, 457
 Mansa, F.V., læge, 113, 392
 Marcusdatter, Gunder, 119
 Maren (g.m. Claus skrædder), 452
 Maren (g.m. Hans Mikkelsen), se Jespersdatter, Anne
 Maren (g.m. Niels Bager), se Seebled, Maren Knudsdatter
 Margrethe, bogbinder, 445
 Maria den Blodige, dronning, 341
 Markdanner, Frederik, 137, 261f., 280, 282
 Marsvin, Ellen, Christian IV's svigermor, 11, 51, 274f., 342f., 374.
 Marsvin, Jørgen, rigskansler, 132f.
 Marsvin, Jørgen, rigsrad, 97, 141
 Marsvin, Peder, 199
 Marsvin, Peder, borgmester, 132

 Matthiessen, Hugo, historiker, 36
 van der Meersch, 459
 Meinert, bartskaar, 327
 Mejer, Johannes, kartograf, 19-24, 33f.
 Mercator, Gerhard(us), kartograf, 20f., 75, 191, 269
 Mette (g.m. Hans Pedersen Let), se Jacobsdatter, Mette
 Mette (g.m. Tue Jørgensen), 452
 Michelsen, Henrik, præst, 352
 Mikkell, brygger, 104
 Mikkelsen, Anders, 127
 Mikkelsen, Hans, biskop, 37, 113f., 119, 122ff., 201, 234, 297f., 326, 328, 330, 342ff., 348, 374ff., 378, 382, 405ff., 409ff., 413
 Mikkelsen, Hans, rådmand, 43, 45ff., 111, 170, 217, 221, 249f., 256, 279
 Mikkelsen, Tonnes, 221
 Moell, Marcus, skipper, 27
 Mogensen, Jens, se Rosenvinge, Jens Mogensen
 Morten, grydestøber, se Pedersen, Morten
 Mortensen, Anders, billedskærer, 79, 324, 334ff., 351
 Mortensen, Jørgen, se Krag, Jørgen Mortensen
 Moth, Anna Mathiasdatter, 259
 Moth, Poul, læge, 119
 Mule, Anna Jørgensdatter, 344
 Mule, Christian, rådmand, 136, 152
 Mule, Claus, fuldmægtig, 135f., 239, 273f.
 Mule, Hans, købmand, 9, 68, 98, 115, 133-36, 153ff., 158, 163f., 166, 190ff., 194, 202, 221, 223f., 233, 263, 265, 271ff., 303, 378
 Mule, Jens, læge, 118-22, 135f., 282, 403, 409
 Mule, Jørgen, borgmester, 135f., 158f., 162, 240, 242, 344, 390
 Mule, Markus, købmand, 248
 Mule, Mikkell, borgmester, 153
 Mule, Niels, rådmand, 152
 Mule, U.C., præst, 361f.
 Mulesdatter, Anne, 221
 Mulesdatter, Marcen, 152
 Munch, P., politiker, historiker, 147
 Munk, Ebbe, 196ff., 200, 403
 Munk, Kirsten, Christian IV's hustru, grevinde, 18, 131, 280, 342f.
 Munk, Ludvig, lensmand, 258
 Munk, Peder, lensmand, 52
 Møller, Augustinus, guldsmed, 226

 Naskov, Claus Hansen, præst, 258f.
 Nicolaus af Tecklenburg, greve, 156
 Niels, 437
 Niels, guldsmed, formentlig den samme som Hvid, Niels (s.d.)
 Niels, murermester, 381
 Niels, på apoteket, 122
 Nielsen, Erik, rådmand, 442, 453
 Nielsen, Hans, præst, 351f.
 Nielsen, Hans, rådmand, landstingsskriver, 203, 316
 Nielsen, Hans, se Chulenbrun, Hans Nielsen
 Nielsen, Hans, skipper, 247
 Nielsen, Jens(?), købmand, 272

- Nielsen, Jens, skrædder, 382f.
Nielsen, Lauritz, 205
Nielsen, Lauritz (el. Laurids el. Laurits), byfoged, 55, 199, 330f.
Nielsen, Mads, borgmester, 339
Nielsen, Niels, skipper, 247
Nielsen, Peder, borgmester, 170
Nielsen, Peder, købmand, 244
Nielsen, Per, se Fisker, Per Nielsen
Nielsen, Poul, rådmand, 172, 455
Nielsen, Thomas, skipper, 247
Norby, Claus, 39
Norby, Hans, 338f.
- Oestmand, Hans, købmand, 129
Oldeland, Anna, 338f.
Olderman, Bernhard, læge, 122
Oluf (soldat), vognmand, 231
Olufsen, Oluf, lensskriver, 432
Olufsen, Peder, foged, købmand, 127, 257
Oto af Salm, greve, 18
Oxe, Eskil, rentemester, 270
Oxe, Peder, rigshofmester, 34, 188f., 223
- Paracelsus, Theophrastus, videnskabsmand, 327
de Pas, Simon, kobberstikker, 408
Paselick, Caspar, kansler, 100f.
Passow, Anne, 133
Peder, bartskeer, 126
Peder, orgelmester, 414
Peder, pottemager, 390
Pedersdatter, Barbara, 301
Pedersdatter, Pernille, 217
Pedersen, Christen, guldsmed, 217, 226
Pedersen, Christen, skomager, 329-32
Pedersen, Clemens, købmand, 254f., 262
Pedersen, Ditlev, kopsætter, 455
Pedersen, Hans, se Let, Hans Pedersen
Pedersen, Jelmer, skomagermester, 311
Pedersen, Laurids, købmand, 271
Pedersen, Mads, 452
Pedersen, Mads, købmand, 250
Pedersen, Mikkel, 342
Pedersen, Mikkel, skipper, 247
Pedersen, Morten, grydestober, 279, 390
Pedersen, Svend, professor, 235, 240, 409
Pedersen, Tord, 433
Per, skomager, 221
Perlestikker, Anders Pedersen, præst, 115, 368
Petersen, Arent, købmand, 258
Podebusk, Henrik, landkommissær, 49
Podebusk, Mouritz, 97, 100
Pogwisch, Henning, landkommissær, 142, 274f., 446
Pogwisch, Laurids, 274f.
Pontoppidan, Erik, biskop, 386
Poulsdatter, Maren, 160f., 455
- Poulsen, Christian, prior, 50, 322, 331ff., 336f., 361f., 404
Povl, sadelmager, 452
Paaske, Laurids, byfoged, 199
- von Qualen, Otto, 99
Qyitzow, Eiler, landsdommer, 40, 137, 260ff., 280, 282f.
Qyitzow, Erik, 142, 274f.
Qyitzow, Erik, 445
Qyitzow, Frederik, 137, 190, 261
Qyitzow, Jørgen Henningsen, rigskansler, 141, 402
- Raede, Jacob, skrædder, 130
Ramus, Christian, biskop, 361
Rantzau, Breide, statholder, lensmand, 33, 53, 135, 137, 141
Rantzau, Gert, 100ff.
Rantzau, Henrik, rigsråd, 443f.
Rantzau, Henrik, statholder, 13, 20, 53, 99
Rantzau, Johan, hærfører, 101, 263
Rasmus, smed, 325f., 328
Rasmusdatter, Abalone, 217
Rasmusdatter, Anne, 217
Rasmusdatter, Karen (g.m. Hans bager), 217
Rasmusdatter, Karen (g.m. Zacharias lutenslager), 217
Rasmussen, Chresten, præst, 267
Rasmussen, Jacob, oldermand, 321f.
Rasmussen, Laurids, købmand, 250
Rasmussen, Søren, prokurator, 129, 378
Reff, Laur., skipper, 247
Remmer, Hans, 217
Rensing, Brun, købmand, 211
Resen, Hans Poulsen, biskop, 341f., 357
Resen, Peder Hansen, historiker, 24, 78, 80, 85, 99, 196, 372, 383
Rham, Steffen, læge, 119
Rickertsdatter, Karen, se Beyer, Karen Rickertsdatter
Rickertsen, Laurids, se Seeblad, Laurids Rickertsen
Rippendall, Herman, kæmmer, købmand, 422
Rippendall, Johan, 246f.
Risbrich, Thomas Brodersen, borgmester, 11, 26, 49, 93f., 127f., 158-61, 172, 181f., 257ff., 274f., 281, 308, 381, 422, 426, 431, 434, 440, 452f.
Riszier, Peter, ritmester, 449
Rode, Steffen, købmand, 16, 49, 274f., 440f.
Rodsteen, Steen, 140
Rommel, Julius, skrædder, 127
Rosenkrantz, Erik Ottesen, lensmand, 52, 54, 194, 198
Rosenkrantz, Gunde, rigsråd, 443, 447
Rosenkrantz, Holger, 274f.
Rosenkrantz, Holger Ottesen, rigsråd, 151
Rosenkrantz, Jørgen Ottesen, rigsråd, 151
Rosenkrantz den lærde, Holger, lensmand, rigsråd, 10, 49, 51ff., 94, 119f., 124, 155, 161, 258, 267, 323, 342ff., 374f., 382, 405, 407, 409
Rosenvinge, Barbara Mogensdatter, 240, 242, 344
Rosenvinge, Henrik Mogensen, borgmester, 170

- Rosenvinge, Henrik Mogensen, købmand, 273
 Rosenvinge, Jens Mogensen, rådmand, 167f., 249f., 267f., 406, 431
 Rosenvinge, Jørgen Mogensen, borgmester, 156, 158f., 162, 273, 390
 Rosenvinge, Mogens Henriksen, borgmester, 40, 153ff., 158ff., 169f.
 Rubin, Marcus, statistiker, 104
 Rud, Anne, 270
 Rud, Erik, 271
 Rud, Knud, godsejer, 52
 Rud, Pernille, 190
 Rytter, Johan, byfoged, 234
 Rommer, Jørgen, købmand, 257
 Ronnow, Eiler, 84
 Ronnow, Joachim, biskop, 139
- Sadolin, Jørgen Jensen, biskop, 9, 336f., 402
 Samsing, Peder, købmand, 128, 130, 216, 221, 246, 250, 253, 255, 259, 279
 Sandrart, Jacob, kobberstikker, 450
 Schul(d)t, Claus, skomager, 217, 390
 Schult, Hans, bartskaar, 201, 325-30
 Schulte, Jørgen, købmand, 39
 Schultz, Christopher, læge, 119f., 129, 282
 Sebbelov, Jørgen Clausen, præst, 350
 Seebblad, Birgitte Ottesdatter, 93f., 128, 161
 Seebblad, Knud Jørgensen, rådmand, 136, 152, 246
 Seebblad, Knud Lauridsen, købmand, 250, 409, 422, 428
 Seebblad, Laurids Rickertsen, købmand, 266, 283, 427
 Seebblad, Marc Knudsdatter, 260
 Seebblad, Otte Knudsen, borgmester, 49, 111, 126, 156, 158f., 161f., 168, 173, 181, 244f., 250, 258f., 265f., 268, 273, 280, 393, 427f.
 Seebblad, Rickert Knudsen, rådmand, 173, 240, 252, 282, 428
 Sehested, Anne, 109, 115
 Sehested, Christian Thomsen, kongens kansler, 50f., 64
 Sehested, Hannibal, statholder, 414
 Siltman, Allert, overkrigskommissær, 449
 Simonsen, Jesper, borgmester, 337
 Simonsen, Jørgen, provst, 114-17, 345-48
 Skeel, Albret, lensmand, 417
 Skeel, Jørgen, 205
 Skeel, Otto, 129
 Skinkel, Helvig, 334
 Skinkel, Ide, 79
 Skinkel, Morten, 38ff., 142, 261
 Skinkel, Niels, 39
 Skovgaard, Margrete, 328f., 349
 Skriver, Christoffer (el. Christopher), borgmester, 141, 151, 158, 231, 263
 Skriver, Jørgen Nielsen, borgmester, 48, 155, 158ff., 248, 258
 Skriver, Morten Nielsen, rådmand, 152
 Skriver, Niels, 141
 Skriver, Peder, 221
 Skytte, Johan, gesandt, 34
- von Sleblau, Erich Lassota, 13
 Sommer, Hans Jørgensen, rådmand, 172, 250, 268, 273, 455
 Sperling, Hans Poulsen, guldsmed, 283, 346, 350
 Sperling, Jacob, provst, 120, 282f., 346ff., 350
 Sperling, Otto, læge, 120
 Stage, Hans, præst, 351
 Starck, Arent, skriver, rådmand, 275
 Strangencette, Hans, 219
 Svale, Verner, landsdommer, 138, 142
 Svave, Elisabet, 281
 Svave, Leonora, 281
 Svitzer, Anders Rasmussen, købmand, gæstgiver, 118
 Søndags, Dorthc, 111
 Sørensdatter, Kirsten, 218
 Sørensen, Henrik, skipper, 247
 Sørensen, Jens, guldsmed, 248, 258
 Sørensen, Peder, 279
- Tausen, Hans, reformator, 336
 Terkelsen, Henrik, hospitalsforstander, 406
 Thenner, Hieronymus, diplomat, 403
 Thim, Johan, maler, 50, 374
 Thomesen, Hans, salmedigter, 339
 Thomsen, Lemart, 390
 Thorkelsen, Hans, 422
 Tidemand, Carsten, 130
 Timmermand, Joachim, læge, 119
 Troels, hattemager, 127
 Twain, Mark, forfatter, 278
 Tønnesen, Johan, 257
 Tønnesen, Mads, skomagermester, 321
- Ulfeldt, Corfitz, rigshofmester, 120
 Ulfeldt, Jakob, rigsrad, lensmand, 51, 135, 267f., 282, 334, 393f., 397
 Ulfeldt, Knud, rigsrad, hofmarskal, 274ff., 445
 Ulfeldt, Laurids, lensmand, 274f.
 Ulfstand, Hak Holgersen, lensmand, 53f.
 Unkersen, Hans, borgmester, 158
 Ured, Niels, 321
 Urne, Christoffer, 139
 Urne, Frands, 142
 Urne, Jørgen, 139
 Urne, Mette, 219
 Urup, Arild, lensmand, 52
- Valdemar IV, konge, 199
 Vale, Herman, købmand, 259, 263, 270f.
 Valkendorf, Christoffer, lensmand, 239, 361
 Valkendorf, Henning, lensmand, 10, 32f., 35, 42, 52, 55, 110f., 124ff., 140, 142, 234, 245, 266, 274f., 279, 282, 287, 331f., 338, 379, 392, 406, 409ff., 413, 416, 424, 432ff., 448, 455
 Veile, Hans Knudsen, biskop, 340-43
 Veile, Jacob Madsen, biskop, 11, 16, 19, 26f., 31f., 37f., 41f., 115, 339f., 342, 351f., 361, 378

Venstermand, Katharina, 138f.
 Vibe, Peder Hansen, 130
 Viffert, Corfitz, lensmand, 86, 97, 398
 Vind, Iver, rigsråd, 51, 274f., 334, 443
 Vittedatter, Anne, 254

 von Wallenstein, Albrecht, hærfører, 68, 114, 265, 358, 394
 Webling(?), Berndt, 49
 Westfaling, Gert, guldsmed, 226, 233
 Wexling, Didrik, 129
 Wexling, Morten, 226
 Wichmand, Anne Bertelsdatter, 45, 221, 279
 Wichmand, Bertel, købmand, 240, 250, 390
 Wichmand, Jørgen Bertelsen, rådmand, 258, 442, 453
 Widesen, Hans, grovsmed, 410
 Willom, Hans, 49

 Willumsdatter, Anne, 119
 Willumsdatter, Mette, 82
 Willumsen, Hans, generalproviandmester, købmand, 283, 458
 Willumsen, Jørgen, købmand, 283
 Willumsen, Lucas, købmand, 250
 von der Wisch, Adolph Philip, 234
 von der Wisch, Johan Ernst, 100
 Witt, Marcus, købmand, 39
 Wolf, Christopher Jacobsen, apoteker, 240
 Wolf, Jacob Jacobsen, teolog, professor, 375f.
 Worm, Ole, læge, 119f.
 Wuchters, Abraham, maler, 51, 140, 414

 Æblemand, Hans Andersen, præst, 350ff.

 Østerbye, C.C., farver, 81, 267

Tre fynske forskere fortæller i denne bog på en fængslende og let forståelig måde om livet i Odense i perioden 1559-1660. Tiden indtil omkring 1645 var fede år for byen, som nød godt af de gode tider, internationalt set. Højkonjunktoren medførte dog også en stærk polarisering mellem rige og fattige. Samtidig afløstes det gamle købmandsstyre af et embedsmandsstyre af mere professionelt tilsnit.

Kulturlivet blomstrede: Latinskolen fik en forrygende elevtilgang, og byen fik et nyt gymnasium. Kirken satte sit stærke præg på byens dagligliv, men heller ikke på dette område undgik man skandaler. En biskop blev således afsat for udbredelse af vranglære – og en stakkels skomager kom i klemme, fordi han havde forskrevet sig til Djævelen.

Årene op til 1660 blev i mange henseender et antiklimaks. Krigene og skatterne ramte ikke blot storkøbmændene hårdt, men betød også voksende forarmelse for den menige odenseaner. De fede år blev magre.

De fede år er sjette bind af det store værk, som Odense byråd har sat i gang i anledning af byens 1000 års jubilæum i 1988. Fynske historikere vil i ti bind – et hvert år indtil 1988 – skildre Odenseområdet historie fra de ældste tider og frem til jubilæumsåret. Værket bygger på den nyeste forskning, men samtidig skrives det på en populær måde og er rigt illustreret. Der lægges vægt på at skildre alle sider af byens og befolkningens liv.

I KOMMISSION HOS ODENSE UNIVERSITETSFORLAG